
INTERNET ARCHIVE

MAAL OG MINNE

NORSKE STUDIER

UTGIT AV BYMAALS-LAGET

VED

MAGNUS OLSEN

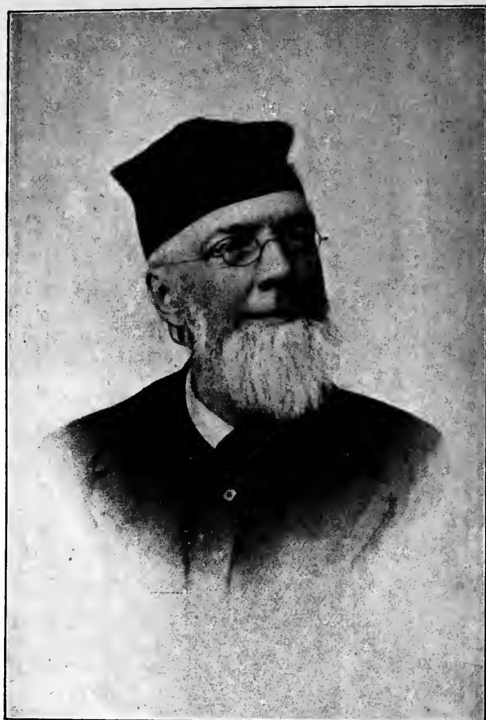
1911

KRISTIANIA. BYMAALS-LAGETS FORLAG

DET MALLINGSKE BOGTRYKKERI — 1911

Aargang 1911 av «Maal og minne» utgjøres av: ***Festskrift til H. F. Feilberg*** *fra nordiske sprog- og folkemindeforskere på 80 års dagen den 6. august 1911. Udgivet af Svenska landsmålen, Maal og minne (Bymaalslaget, Kristiania), Universitetsjubilæets danske samfund (Danske studier),* hvortil tidsskriftet har bidraget med følgende avhandlinger:

Dr. phil. H. F. Feilberg
past. emer.

FESTSKRIFT

TIL

H. F. FEILBERG

FRA NORDISKE
SPROG- OG FOLKEMINDEFORSKERE

PÅ 80 ÅRS DAGEN
DEN 6. AUGUST 1911

UDGIVET AF

SVENSKA LANDSMÅLEN
MAAL OG MINNE (BYMAALSLAGET, KRISTIANIA)
UNIVERSITETSJUBILÆETS DANSKE SAMFUND
(DANSKE STUDIER)

STOCKHOLM
P. A. NORSTEDT & SÖNER

KØBENHAVN
GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG

KRISTIANIA
BYMAALS-LAGETS
FORLAG

1911

Kære Feilberg.

Nordiske forskere bringer dig hilsen og tak på din 80 års fødselsdag, du den ældste og i mange henseender udmærkede i vort lag. Meget har vi at takke dig for. I et halvt århundrede har du virket. Du har banet vej for et nordisk folkestudium, der mere nöje og lydhørt end nogensinde tidligere indfangede udtrykkene for folkets sjælelige liv i dets tale og daglige færd. Du har ud fra denne personlige forståelse af almuens tankesæt banet dig vej dybere og dybere ind i folkeoverleveringernes mængde, hentet nye tanker udefra til Nordens forskning, plöjet hele Nordens literatur og håndskrifter som ingen anden, og i et utrolig virksomt liv dynget kendsgerning på kendsgerning for at finde alt sammen der hørte sammen og lægge den brede grund for fremtidig forskning. Dit arbejdsfelt spænder fra den sjælfulde fremstilling i »Fra Heden« og »Dansk Bondeliv« til stofrige afhandlinger og til det lærdomsværk, der for os og kommende slægter er et uudtömmeligt skatkammer af viden.

Din livsbane har allerede været lang. Dit förste boglige arbejde er skrevet, förend mange af os blev fødte; og dog har vi været vidne til din åndelige vækst. Vi har set dine små tidsskriftafhandlinger vokse op

til folkekære bøger, har set din »Jyske Ordbog« brede sin favn mere og mere, indtil den rummede en hel bogverden af menneskehedens overleveringer i alle vore lande og endnu langt videre omkring. Vi har set dig, i en alder hvor mange andre lægger deres pen hen, samle dine kræfter om din störste opgave og opklare julemörkets sælsomme löndom. Uden ydre kald fulgte du den trang, som stille og ydmygt fyldte din sjæl, til at forstå menneskelivet som det levedes i de jævne hytter, og deraf at hente din personlige styrke ved at die slægtens store moderbryst og føle dig hjemme i menneskelivets sorger og dets længsler. Vi føler dit liv som levet for og med os; barndomsminderne fra Vester-Vested har du gjort levende for os; vi har set din færd på Darums marker og strand; vi kender vel det lærdomshjem, som du har skabt i Askov, og som så gavmildt åbnede sine döre for hver der søgte hjælp, og hvorfra viden i rig mængde strøedes ud. Det er vort, dette rige indtryk, og det vil bevares af kommende slægter af forskere som et for os alle fælles barndomsminde.

Endnu sidder du i vor kres. Den samme nöjeseende flid, der har bygget sten på sten i den lange årrække, virker endnu utrættelig for at lægge vej for kommende slægters arbejde. Til dit lærdomshus bringer vi en gave, et lille bind afhandlinger, »Festskrift til H. F. Feilberg på 80 års dagen«, som skal sige dig så personlig og håndgribelig som muligt, at hvor du har arbejdet skal der ikke blive øde; vi — og vi taler på endnu fleres vegne end der her har været plads til i

dette knippe — skal arbejde videre frem og med noget af samme utrættede flid forske os nærmere og nærmere ind mod det menneskehedens hjærteslag, hvortil du har lyttet.

Til denne gave knytter vi ikke blot vor varme tak, men også det ønske, at den sol som synker så strålende i hav ved dit barndomshjems strand, at den også vil lyse klar og kærlig over dine oldingeår, velsignende dit virke, og varmende mildt for dig og dine kære.

Erik Brate. Gustaf Cederschiöld. Gideon Danell.
Louise Hagberg. N. E. Hammarstedt. Axel Kock.
Ernst Lagus. Sven Lampa. Hjalmar Lindroth.
Oskar Lundberg. J. A. Lundell. L. Fr. Läffler. Erik Modin.
J. Nordlander. Tobias Norlind. Adolf Noreen.
Jöran Sahlgren. Richard Steffen. C. W. v. Sydow.

Antti Aarne. H. Bergroth. Kaarle Krohn. Gabriel Nikander.

Rikard Berge. Alexander Bugge. Kristian Bugge.
Reidar Th. Christiansen. Samson Eitrem. Hjalmar Falk.
Knut Liestøl. Moltke Moe. Magnus Olsen.
Haakon Schetelig.

Valdemar Bennike. Poul Bjerge. Chr. Blinkenberg.
Johs. Brøndum-Nielsen. Georg Christensen. Verner Dahlerup.
F. Dyrlund. H. Grüner Nielsen. Otto Jespersen.
C. Klitgaard. Evald Tang Kristensen. Marius Kristensen.
C. M. C. Kvolsgaard. Edv. Lehmann. Axel Olrik.
Jørgen Olrik. Bernhard Olsen. William Thalbitzer.
Hjalmar Thuren. Henrik Ussing.

Jakob Jakobsen. Jónas Jónasson.

Yngre kamrater på den skandinaviska folklivsforskningens arbetsfält frambära härmed till sin vördade Nestor en hjärtlig hälsning på 80-års-dagen.

Huru anspråkslös Ni än är, ock huru främmande för all personlig äregirighet, måste Ni med glädje och stolthet se tillbaka på ett sällsynt långt och innehållsrikt livsvärk i den danska folkkyrkans ock i den skandinaviska vetenskapens tjänst, till den fosterländska ock sant mänskliga odlingens fromma. Om Er gäller visserligen det gamla romarordet, att intet mänskligt är för Era intressen främmande. Oss ligger det närmast att tacka Er för allt vad ni gjort för att vidga och fördjupa kännedomen om vårt folkliv, ock denna tacksamhet delas av de folk, vilkas dagliga liv ock fäderneärvda minnen Ni med innerlig förståelse beskrivit ock samlat, med vittfamnande vetande belyst.

Vår lyckönskan ock vårt tack gäller emellertid icke blott den mångsidiga ock djupt skådande forskaren, som haft så mycket att lära oss ock vidgat våra vyer, utan lika mycket människan ock karaktären, riddaren utan fruktan ock tadel, det ädla sinnet, det varma hjärtelaget, den alltid hjälpande vännen.

Särskilt lyckönska vi Er till avslutningen av den jylländska ordboken, ett värk lika hedrande för sin mästare, som rikt på lärdom för oss, ett oförgängligt minnesmärke som till sena släkten skall bära kunskap om den jylländska allmogen i alla sidor av dess kultur — ock om sin författare.

Må denna bok, som nu lägges i Era händer, huru obetydliga våra bidrag vart för sig än kunna synas, inför Er, så långt skandinavisk tunga går ock även för andra folk bära vittne om huru högt vi — ock med oss hundraden av våra landsmän — skatta Ert arbete ock Er själv.

Arbeidsfæller i Danmark, Sverige og Norge har sat hverandre stevne på Deres 80-årsdag.

Meget har vi ikke at bære frem. Men i hver enkelt av de små avhandlinger ligger en taknemlig hilsen og hyldest til lagets ærværdige ældste. Og tilsammen skal de si Dem: Vi ser op til den sjeldne forening av nøkternt granskersyn og forstående hjertelag; vi går i skole hos Deres skarpe sans for det små, den „andacht zum unbedeutenden", som alene mægter at føre ind til kjernen; vi bøier os for den kyske hånd, som „varlig skyver grenene til side og løfter bladene op, for ikke at forstyrre"; vi beundrer blikket som skuer ind i henfarne slegters sjæleliv, og forstår at følge dets stille, stadige, ubevisste utfoldelse. Og derfor samler vor hilsen sig i en varm, ærbødig takk, en takk for lysende foredømme, for varsom, indgående forskning, for en hjælpsomhet, som er blit til ordsprog, for den rene, høie luft om en ædel personlighet.

För SVENSKA LANDSMÅLEN:
J. A. Lundell.

For BYMAALSLAGET, KRISTIANIA, og MAAL OG MINNE:
Hjalmar Falk. Karl Aubert. Amund B. Larsen. Moltke Moe.
I. Refsdal. Magnus Olsen.

For UNIVERSITETS-JUBILÆETS DANSKE SAMFUND og DANSKE STUDIER:
Ludv. Wimmer. Verner Dahlerup. Vilhelm Andersen. Kr. Erslev.
Otto Jespersen. Kr. Nyrop. Axel Olrik.
Dines Andersen. Marius Kristensen.

Heilan biðja, hári þulur,
— haldinn Mímis brunna valdur, —
þig að ítrum Aski sitja
Ísa þjóðir — Berg hinn fróða.
Þakkir skyldar þér skal gjalda,
þjóða sál og józku málin
bezt þú skildir, bættir gildi
bóka-hróðurs Norður-þjóða.

Valtýr Guðmundsson.

Kiitos Tanskan tietäjälle,
Taikasauvan tuntijalle,
Aartehen osottajalle,
Kullan ilmi kaivajalle!
Kiitos oivasta opista,
Esimerkistä jalosta!
Kiitos Suomenkin saloilta,
Kiitos Pohjankin periltä.

Tack till Danmarks ädle visman,
Som har önskekvisten vunnit,
Som har väg till skatten funnit
Ock som framgrävt gömda guldet.
Tack för all din gode lärdom —
För ditt ädla föredöme,
Tack också från Finlands skogar,
Ock från Nordens fjärran gränser.

Kaarle Krohn.

Skandinavisk folkkunskap.

En inledande orientering

av J. A. Lundell, Uppsala.

Vår vetenskaps tidigaste författarenamn på nordisk botten — det är Sakse runemästaren ock Snorre Sturleson, därnäst komma Olaus Magni ock Anders Vedel. Naturligtvis äro de icke fristående företeelser, utan böra ses i sammanhang med sin omgivning ock sin tid, men de synas över sin omgivning som bärget i landskapet.

Sverges politiska storhetstid, 1600-talet, är en tid av väldiga ansatser ock idéer även på det andliga arbetets område: instruktionen för vår förste riksantikvarie (1630) talar även om värdet av gamla traditioner, som skola upptecknas; Olof Rudbecks jättevärk, Atlantikan — som i vår tid åter kommit till heders — är lastad med fornsägner, hämtade ur folkets mun. Om ett starkt folkvetenskapligt intresse vittna de av danska kansliet för O. Worms räkning infordrade prästrelationerna från 1600-talets slut, som tyvärr delvis ännu slumra i arkiven; ävenså P. Claussøns ock Ar. Berntsens arbeten ock Debes' »Færoa reserata» samt P. Syvs ock Grubbs ordspråkssamlingar.

Man kunde vänta sig, att nyttans ock den fransk-klassiska bildningens århundrade — det är på germansk botten, under 1700-talet, som Fredrik den store med suveränt förakt yttrar sig om sådant »uselt skräp» som Nibelungenlied — icke skulle hava något sinne för historiska studier i det hela, ännu mindre håg att studera folklivet. Så energiskt tränga sig emellertid folklivets företeelser — nu i mera utpräglad motsats till de högre ståndens franskt-internationella ock praktiskt-naturvetenskapliga bildning — på den vakne betraktaren, att 1700-talet ger oss vårt första dialektlexikon av Ihre ock Sverge får sin förste betydande dialekt-

forskare i SVEN HOF, att LINNÉS resor, jämte naturalhistoriska iakttagelser ock praktiskt-ekonomiska rön — som är deras egentliga syfte — äro rikligen späckade med anteckningar även om folkets vardagsliv ock sägner, att i Sverge den akademiska disputationslitteraturen börjar taga hand även om folklivet (ULLGRUND, NÄSMAN, MOMAN), ock den topografiska litteraturen riktas med sådana huvudvärk som dem STRÖM ock WILLE, EGGERT OLAFSEN, HÜLPHERS, LENÆUS, GRAU, FERNOW, SALVIUS, RADLOFF, BROOCMAN, M. G. CRÆLIUS, WALLIN, GASLANDER, ÅHSTRAND o. a. lemnat.

Den nyromantiska strömningen inom litteratur, konst ock vetenskap — en strömning som efter nyttans ock förståndets excesser vände folkens blickar åter mot dem själva, till det egna ock dess historiska förutsättningar — gav äggelse till att studera folkets-allmogens liv som nationens kärna, som traditionens bärare, forntid i nutid. Denna nationellt-arkeologiska strömning har sin väsentliga andel i uppkomsten av sådana nya vetenskaper som historisk språkvetenskap (RASK, BOPP, J. GRIMM), rättshistoria (SAVIGNY), litteraturhistoria (hos oss HAMMARSKÖLD ock ATTERBOM), konsthistoria o. s. v.

Mitt i den romantiska strömningen i dess tidigaste skede stå i Sverge Götiska förbundet med Iduna, A. A. AFZELIUS ock RÄÄF med sina samlingar av ballader, sägner ock folktro, i Danmark BLICHER ock H. CH. ANDERSEN (visserligen direkt föga påvärkade). Folkminnena äro ännu en del av fornkunskapen, liksom SVEN NILSSONS ock C. J. THOMSENS tre-period-system. Romantiker var även gamle GRUNDTVIG (ock genom honom går samma allmänna lynne föryngrat över till sonen SVEND GRUNDTVIG). Det är i det hela samma syn på den egna forntiden ock dess nationella värde som i Tyskland på hithörande områden signeras av bröderna GRIMM, v. ARNIM ock BRETANO, i Öst-Europa yppar sig som slavisk-nationell renässans (i t. ex. den Rumjantsovska kretsen i Ryssland, med DOBROVSKÝ, Böm. museet etc. i Bömen). Under nyromantiskt inflytande, vandrande i det hela samma vägar, stå senare i Sverige G. O. HYLTÉN-CAVALLIUS, bröderna SÄVE, DJURKLOU ock RYDQVIST, en mängd förtjänstfulla landskapsbeskrivningar ock de svenska provinsiella »fornminnesföreningarna» — alltjämt med folkmål ock folklore, arkeologi ock lokalhistoria i ett sammanhang; i Norge IVAR AASEN, ASBJÖRNSEN,

Jörgen Moe ock Eilert Sundt. Norges nya litteratur är en mogen frukt av samma nationella renässans. Ett praktiskt resultat av nyromantiken — eller kanske ett opraktiskt — är det nynorska »landsmålet». I Danmark bygga senare på samma grund, men efter moderna planer, Sven Grundtvig med sitt folkvisevärk — planen är en adertonårig ynglings stordåd — ock Lyngby, medan tysk-dansk in- ock utrikes-politik framkallar en rad uppteckningar ock undersökningar rörande Sydjyllands invånare, som falla även inom vårt område. På denna omtvistade mark ock i detta sammanhang började även Hagerups kapellan i Solt sitt märkliga livsvärk.

Den samtid, i vilken modern språkforskning möter modern religions- ock sagoforskning, är ännu ej 50 år gammal: den tid som karakteriseras av den fysiologisk-psykologiska språkvetenskap, i vilken dialektstudiet ingår som väsentligt moment, den tid som har sina tongivande lärare i Bastian, Tylor, Lang ock K. Krohn, i Axel Olrik en bland sina mäst begåvade ock mäst på djupet gående forskare, som efter Svend Grundtvigs föredöme i H. F. Feilberg förenar den mångsidige ock energiske samlaren med vetenskaplig metodik ock vittfamnande kombination; den tid varunder i Sverge Artur Hazelius med eldhug ock stålvilja skapar Nordiska museet ock som under Olriks ledning ger oss ett litterärt institut för hithörande studier i »Dansk folkemindesamling».

Nu är — åtminstone i Skandinavien — den förhistoriska arkeologien en särskild vetenskap, folklivet ett särskilt studium, som t. o. m. får lärostolar vid universiteten.

Ett särskilt studium — en ny vetenskap, som redan håller på att dela sig i flere. Knappt hinna under våra ögon förhistorisk arkeologi, medeltidsforskning ock andra discipliner skilja sig från folkkunskapen (i den betydelse detta ord här fattas), förrän vi, under den fortsatta differentieringsprocessen, redan inom detta mera begränsade område finna materialet för kolossalt, metoder ock reala anknytningspunkter för ämnets olika sidor alldeles för heterogena för att kunna omspännas av *en* vetenskap.

Feilberg är väl den ende som ännu med sina kunskaper ock intressen ock med vetenskapliga grepp räcker till för både språk, materiell kultur, sed, tro ock folkdiktning. Bland samlare är E. T. Kristensen en av de mångsidigaste (på samma gång rent kvantitativt en undersyn). Flere (men ej på långt när alla) om-

råden behärska som samlare ock forskare SVEND GRUNDTVIG, som forskare M. MOE, OLRIK, K. KROHN, som samlare KAMP, EVA WIGSTRÖM, BONDESON, JOH. SKAR, JÓN ÁRNASON, HAMMERSHAIMB o. a. Ett kollektivarbete, som sträcker sig över hela området (ock långt därutöver) är det som svenska litteratursällskapet i Finland utför, inom en gränsmark, med en arbetsintensitet som kämpande kulturer ock självbevarelsedriften framkalla. De uppteckningar ock samlingar, sällskapet åstadkommit, ock vilkas publikation snart skall börja, äro ett sannskyldigt »monumentum ære perennius» av svenskhet östanhavs. Med heder bör i det sammanhanget även nämnas nyländska avdelningen (Nyland I—VI). De svenska landsmålsföreningarna (i Sverige ock Finland) ock likaså de dialekttopografiska undersökningarna (avslutade för Uppland, Västergötland, Värmland; långt komna i Södermanland, Östergötland ock Skåne) ha jämte språkmaterial ock i sammanhang med detta sammanfört ock i uppteckning räddat mycket av folkets tro, vetande ock diktning. Folklivets alla sidor — med mer eller mindre markerad övervikt åt olika sidor — omspänna facktidskrifterna: den svenska landsmålstidskriften, Nordiska museets »Fatabur» (ock tidigare »Meddelanden»), Lundamuseets nyss återuppståndna »Kulturhistoriska meddelanden», »Norvegia», »Maal og minne», medan såväl det finländsk-svenska litteratursällskapets »Skrifter» som »Universitets-jubilæets danske samfund» i sina publikationer (Dania, Danske studier o. a.) gå ännu vidare.

Vid sidan av de tidigare uppkomna svenska fornminnesföreningarna — av vilka några fortfarande utveckla en synnerligen förtjänstfull värksamhet — ha på sista tiden tillkommit en hel rad danska lokala historiska samfund med liknande uppgifter.

Vad är föremålet för vår vetenskap?

Vi tro oss numera veta, att åtminstone från ock med den yngre stenåldern ett ock samma folk, indoeuropeiskt, germanskt, bott ock byggt i Skandinavien (ock norra Tyskland). Våra förfäder ha efter hand lärt känna ock använda brons, järn ock andra metaller; deras gravskick har växlat, mycket annat har utan tvivel också ändrats, i stort varit underkastat utvecklingens allmänna lag. Näringsliv, seder ock bruk, tro ock diktning ha säkerligen, liksom deras tal, efter hand förändrats. Men mycket

gammalt lever kvar, stundom halvglömt, omtytt, bredvid det nya. Redan under den yngre stenåldern brukades jorden, höllos husdjur, trodde man på ett annat liv som fortsättning av detta. Våra förfäders liv under ock efter den tiden kan icke ha varit väsentligt olika det, som ännu i våra dagar leves, under primitiva kulturformer, i Afrika, på Polynesiens öar, av Amerikas indianer. Ännu i början av 1800-talet levde i frisk tradition hos vår allmoge religiösa föreställningar ock kultelement, många till vardagslivet hörande seder ock bruk, i saga, sång ock toner mycket, som hade sin upprinnelse från dessa urtider. Samfärdsel med främmande folk ock kulturer genom förmedling av utvandrade goter ock andra frändefolk samt vikingatidens långfärder bragte från fjärran öster, från söder ock väster myeket nytt i fråga om det materiella livets inrättning (bl. a. metallernas bruk), i fråga om sed, tro ock vetande liksom i fråga om nöjen. Så kom kristendomen med en hel värld av nya föreställningar med ock utan kyrklig sanktion, i kristendomens sällskap österlandets hemliga vetenskaper ock dess maktmedel över andevärlden. Vikingar, korsfarare ock exempelpredikan spridde österns sagoskatter över Europa (bland likartat inhemskt gods, som nog också fanns). Antika, keltiska, romanska ock germanska öden, allmänna ock enskilda, spriddes i sagans eller romanens form, på värs ock prosa över Europa. Klostren bragte oss söderns kulturväxter ock hemligheter; hantverk ock handel uppblomstrade i städer, till väsentlig del under inflytande söderifrån. Det är Skandinaviens medeltid, med en i mycket ny kultur — ännu i det hela gemensam för alla.

Naturligtvis funnos alltid rika ock fattiga, mäktiga ock svaga, det var aldrig någon »rudis indigestaque moles», det var ordnat samhälle — vi skönja de allmännaste dragen av dess organisation genom sten-, brons- ock järnålder ock medeltid. Men kulturen var ännu i det hela för alla gemensam, homogen.

Från ock med den nyare tidens början varsna vi åter en klyvning, ock klyftan blir med tiden nästan till en avgrund, som skiljer två parallella kulturer: en primitiv ock medeltidskristlig hos allmogen, som står kvar vid det gamla, vid traditionen, ock en europeisk överklasskultur, vars yttre ock inre liv tar nya former. Den första nya kulturvågen är den klassiskt-humanis-

tiska renässansen ock de nya föreställningar, som de stora geografiska upptäckterna fostra — allt detta behöver i Skandinavien två århundraden för att tränga igenom; så kommer den franska klassicismen ock den därpå följande rationalismen, så de nya vetenskaperna, som efterhand åter omforma tänkesätten: kemi, geologi, arkeologi, språkvetenskap, religionshistoria o. s. v. o. s. v. En motsvarande skillnad framträder i det yttre, materiella livet. Två kulturer leva i nyare tid bredvid varandra eller rättare den ena ovanför den andra; den övre näres av sig själv eller utifrån, från detta övre lager sjunka efterhand avlagda kulturelement ner bland allmogen, t. ex. riddartidens ballader, renässansens folkböcker, folkdräkterna. Troels Lund har i fjorton band givit en teckning — så säker ock omfattande, som källorna medgiva — av 16:de århundradet, varunder de två kulturerna börja gå åtskils.

I trehundrafämtio år — gränsepokerna, övergångarna ta dessutom sina hundra år — har Europa två kulturer. Under 1800-talet flyta de åter samman: det är först nya agrariska ordningar, stavnsbåndets lösning i Danmark, enskifte ock laga skifte i Sverige, så folkskolan, tidningarna, ångbåtar ock järnvägar, så den moderna fabriksindustrien (i stället för hemslöjd ock hantvärk), som fylla bildningsklyftan (medan en ny klyfta uppstår efter andra linjer).

Vår vetenskaps föremål är nu närmast allmogens, den stora massans kultur, dess yttre ock inre liv, sådant det gestaltat sig i sin åtskillnad från den moderna europeiskt-internationella kulturen under »nyare tid», om vi därmed förstå tiden fr. o. m. renässansen intill omkring mitten av 1800-salet.

Men detta separata allmogeliv har sina rötter i föregående tider, i primitivt-mänsklig ock medeltidskristlig kultur; det måste därför studeras ock kan begripas blott i sammanhang med dessa historiska förutsättningar. Det måste studeras i samband med motsvarande relikter hos de närmaste frändefolken av germansk ock indoeuropeisk stam, ock med lemningar av samma äldre kulturformer, som på lånevägen spritt sig till lapska, finska ock slaviska grannar. Till belysning av hos oss funna relikter från äldre kulturskeden måste vi slutligen draga in i vårt studium motsvarande partier av ännu levande primitiva kulturer från världens alla fyra hörn.

Vår vetenskap företer en viss analogi — men icke mer — med t. ex. klassisk filologi i betydelsen av: vetenskapen om de klassiska folkens hela inre ock yttre liv (med sins emellan sammanhängande partier av språkvetenskap, antikviteter, litteratur- ock konsthistoria o. s. v).

Det är för rästen visst icke blott allmogen som är den trogne bäraren av dessa relikter (»survivals») från tidigare kulturstadier. Det finns först ock främst — naturligtvis — i människolivet inga skarpt uppdragna gränser: det finnes stora mellangrupper, som blott ofullständigt tillegnat sig den nyare tidens sociala ock vetenskapliga kultur. Ock även bland de »högre» klasserna är ingenting vanligare, än att man ser spöken, låter spå sig ock tror på drömmar, är rädd för 13-talet o. s. v., o. s. v. Barn bruka ju ännu så urgamla vapen som slunga ock pilbåge. Det för alla gemensamma språket är fullt med antikverade talesätt sådana som himlavalvet (firmamentet), nyckelpiga o. s. v. Det är icke häller min mening, att skandinavisk folkkunskap blott studerar rästerna av ett förflutet, eller att den skulle förlora sitt föremål, i ock med det att modern kultur sprides till alla. Vår vetenskap skall omfatta det hela, gammalt ock nytt i sitt aktuella sammanhang; ock folkets massa, dels som sådan, dels i sina efter hemort, sysselsättning o. s. v. begränsade grupper, skall alltid erbjuda ett tacksamt föremål för historiska ock geografiska, materialistiska ock psykologiska studier.

Vår vetenskap har mellertid till sitt egentliga föremål ett visst parti av nordgermanisk kultur: allmogen under nyare tid. Men studiet av dessa relikter lär oss känna äldre, mer eller mindre primitiva kulturformer, som icke äro åtkomliga för direkta iakttagelser ock studier. Den förhistoriska arkeologien lär oss känna vårt folks äldre öden genom studium av räster av deras materiella kultur, lär oss på grund av detta material huvudsakligen känna deras materiella kultur. Vad engelsmännen kalla »folklore» ger oss, i de av allmogen ännu bevarade minnena från en gången urtids andliga kultur, i sed, tro, dikt o. s. v., en motsvarande kunskap om våra förfäders andliga liv.

Skandinavisk folkkunskap är ett till ett visst tidsskede ock ett visst folk begränsat utsnitt ur den allmänna eller europeiska kulturhistorien (egentligen är naturligtvis all historia kulturhistoria). Men den är ocksȧ ett utsnitt ur den allmänna etno-

logien, som studerar folken dels var för sig, dels i deras kulturella, historiska ock geografiska sammanhang, från en viss sida sedd ett stycke folkpsykologi.

Så ter sig den nya vetenskapen i så att säga vertikal, kronologisk, evolutionshistorisk genomskärning. Som vi ovan antytt, har den emellertid i horisontalplanet redan fått sådana dimensioner, att dess provinser var för sig utgöra väldiga områden med de mäst skiftande kommunikationer sins emellan ock med andra forskningsfält, såväl åt sidorna som på djupet. Säkrast få vi ett begrepp om vad vår vetenskap är genom att taga en översikt av dess olika delar.

1. Först torde då böra ställas de naturliga ock historiska förutsättningarna för den materiella ock andliga kulturen: ras- ock stamlära ock i sammanhang därmed bebyggelsen, utbredningen. Härmed äro vi inne på vad tyskarna kalla »urhistoria» (den senaste encyklopediska framställningen av ämnet har Hoernes lemnat) ock måste lita även till den förhistoriska arkeologiens jälp (för våra länder till Montelius, S. Müller, Gustafson). Till vår vetenskap hör alltså den fysiska (somatiska) **antropologien**, människan som ren naturvarelse. De mäst anlitade raskaraktererna äro huvudskålens form, hår ock ögonfärg. Kraniologiens grundläggare är svensken Anders Retzius; för senare hithörande undersökningar ha vi företrädesvis att tacka svenskarna Gust. Retzius ock Fürst, norrmännen Arbo ock Hansen, Westerlund i Finland samt Danmarks »Antropologiske komité». Vi ha som bekant två kranietyper, i lokalt växlande förekomst ock blandningsförhållanden. För **bebyggelsehistorien** ha även de senare årens ortnamnsundersökningar: O. Rygh, Steenstrup, den svenska ortnamnskommittén, Saxéns ock andras undersökningar i Finland givit nya hållpunkter. Vilket gagn vi för igänkännande av äldre folkenheter i Skandinavien kunna ha av dialektala språkgränser, av bosättnings- ock hustyper o. a., är ännu föga utrett.

2. **Folkmålen** skilja sig vanligen från socken till socken, ock växla i större socknar t. o. m. efter byar. I den topografiska undersökning, som i Sverge igångsatts genom Erdmann ock Lundell, utföras grammatiska skisser sockenvis. Syftet med undersökningen är en språkkarta eller ett antal språkkartor.

Målen ordna sig naturligt i grupper, som karakteriseras av likartad utveckling i ett flertal avseenden. Den första stora grupperingen av skandinaviska folkmål i gotländska, nord-, väst-, central- ock sydskandinaviska gjordes 1881 av LUNDELL. Den bästa översikten av ett större område är HULTMANS »östsvenska dialekter». Av de norska målen har AM. LARSEN givit en orienterande översikt, medan ROSS monografiskt gått över hela fältet. Det danska kartvärket av M. KRISTENSEN ock BENNIKE liknar mera det Wenkerska kartvärket, varpå i Tyskland arbetas.

Folkmålen utjämnas efter hand under inflytande av litteraturspråken. Om 50 år torde i Danmark ock i Sverge ej mycket vara kvar av äldre språkskick. Den närmaste omsorgen skulle egentligen vara att »ta upp» så mycket sammanhängande täxter som möjligt, hälst naturligtvis med fonograf eller grammofon (vi ha en österrikare att tacka för de första mera omfattande grammofonreproduktionerna av skandinaviskt folkmål). Massor av täxter tagna på mera primitivt sätt ligga visserligen otryckta, men mycket mera behöves. För alla språkliga uppteckningar ock studier behöves noggrannare ljudbeteckning, än de praktiska alfabeten bjuda. De tre länderna ha var sitt dialektalfabet. Den mästa användningen har det svenska vunnit (även i Finland).

Sverge är rikast på utförliga monografier av enstaka mål ock mindre grupper. Den närmaste uppgiften torde i övrigt nu bliva att fortsätta den topografiska undersökningen samt på grundval av dennas data ock annat material landskapsvis grammatiskt ock lexikaliskt registrera det nuvarande tillståndet. En sammanfattande ordbok i samma stil som AASENS ock ROSS' är i Sverge rätt länge ej att tänka på. Danmark har ett huvudvärk i FEILBERGS jutska ordbok, ett monument lika hedrande för folk ock författare, vartill få länder äga något motstycke.

FEILBERGS ordbok är, som jag vid ett annat tillfälle framhållit, en sannskyldig encyklopedi för kunskapen om den jutska allmogen i alla sidor av dess tillvaro. I själva värket ger oss språket i material ock form en mycket fullständig bild av folkets ock olika folkgruppers yttre ock inre liv. Vissa sidor av fraseologien bilda ett mycket givande material för folkpsykologiska studier (i den vägen är hittils mycket litet gjort). Till belysning av ordens konstruktion ock betydelse tjäna »fraser» av alla slag, även ordspråk, ordstäv, gåtor o. d. Av särskilt stilistiskt-

psykologiskt intresse äro naturligtvis bildliga talesätt, jämförelser, okväden o. s. v., likaså skällsord, svordomar, öknamn ock vardagsnamn, som i stor utsträckning ersätta kyrkobokens officiella namn (en stor samling av personliga vardagsnamn är under tryckning i landsmålstidskriften). Till språk ock botanik referera sig växtnamn, till språk ock zoologi folkets namn på djur.

Utom de lokala folkmålen upptecknar ock studerar man klasspråk: olika sociala gruppers ock yrkens språk: jordbrukets ordförråd, snickares ock skomakares språk; — slangspråk (som med tiden stiger upp i litteraturen), vandrande krämares, sigenarspråk ock tjuvspråk (den största samlingen »hemliga språk» är pastor Palms, gjord under hans tjänstgöring som fängelsepredikant). Studiet av **ortnamnen** bringar i dagen eljest förlorat språkgods ock kastar ljus över bebyggelsehistorien. Folkmålen ha i detta arbete till särskild uppgift att korrigera med eller utan avsikt fördärvade ock missledande skriftformer.

Till språkkunskapen (speciellt namnforskningen) sluta sig **bomärkena** (störst fröken Rutbergs samling).

Hela det övriga materialet kan fördelas under rubrikerna materiell ock andlig kultur. Men under vardera rubriken rymmes så mycket, att det räcker till för mer än en vetenskap.

3. För kännedom om folkets materiella kultur (ock bildande konst) ha vi det väldiga Nordiska museet i Stockholm, betydande samlingar i Helsingfors, Lund, Kristiania ock Köpenhamn, mer eller mindre innehållsrika provinsmuseer litet varstädes. Men allmogens **jakt ock fiske** ha ännu icke blivit föremål för några utredande historiska eller topografiska studier (utom i Finland). Vad vi vilja veta om **åkerbruket** (ock boskapsskötseln) måste till väsentlig del sökas i Meitzens, v. Inama-Sterneggs ock Rhamms tyska arbeten. Blott Danmark har gjort något väsentligt för jordbrukets historia, bl. a. genom Poul Bjerges publikation av »Vider og vedtægter». Den gamla bondeträdgården — för vilken vi nog ha att tacka munkar ock nunnor — har ännu ingen studerat. Rörande allmogens **föda** i Sverge har Fackskolan för huslig ekonomi i Uppsala genom sina elever insamlat rikhaltiga upplysningar, som snart torde komma i tryck.

Vad vi veta om allmogens **byggnadstyper** (om det enskilda huset ock om husens placering på tomten) ha vi dansken Mej-

BORG (ock till någon del EILERT SUNDT) att tacka för. Ett större svenskt arbete om boden av intendenten NILSSON är under tryckning. Inom tyskt språkområde äro husstudier drivna i stort omfång (märk bl. a. de tyska arkitekt- ock ingenjörsföreningarnas omfattande systematiska undersökningar). Om Norges båttyper veta vi något (genom Sundt). Folkets **konst** i trä (snideri) ock metall är föga studerad utom Norge. Den textila konsten, särskilt vävnaderna, ha vi även i Sverge studerat, ock den har fått en slags renässans inom överklassen. De svenska **folkdräkterna** har WISTRAND studerat. Till **hantvärkens** historia har Danmark lemnat värdefulla bidrag, detta land har på området en första-rangs-forskare i C. NYROP. För kännedom om handel ock **samfärdsel** (marknader, gårdfarihandel) i äldre folkliga former är mycket litet gjort.

Vid alla studier över materiell kultur (ock bildande konst) spela teckning ock färg en sådan roll, att ett stort bildmaterial (jämte museet) behöves. Kameran gör utmärkta tjänster jämte måttband ock rutpapper.

Till den materiella kulturen sluta sig stora partier av sed, tro ock vetande (jakt- ock fiske-skrock, agrariska sedvänjor ock kultelement, veterinär husmedicin o. s. v.). Föremålen kunna vi förvara i museerna, men handgreppen, sedvänjorna, tro ock vetande måste räddas ur folklig tradition, innan det blir för sent. — Till jämförelse med äldre (medeltida) förhållanden ha vi landskapslagarna, WEINHOLDS ock H. HILDEBRANDS samlande framställningar samt M. HEYNES »Deutsche hausaltertümer».

4. Inom den andliga kulturen bilda folkets sed, tro ock vetande ett sammanhängande område.

I **seden** (folkets etik) sammanfalla för den primitiva människan rätt, seder ock bruk, moral. Vad som är sed är rätt (rättsedvänjor); vad som är sed är sedligt, osed är osedlig. Oskrivna rättssedvänjor (sedvanerätt) leva ännu i våra dagar med aktivt liv på slavisk botten (se t. ex. BOGISIĆ's stora samling av sydslaviska rättssedvänjor) — i Skandinavien kodifieras dessa sedvänjor redan under medeltiden i skrift (landskapslagarna). Mellertid finnas även bland vår allmoge rättsuppfattningar, som icke ha stöd i gällande lag, t. ex. rörande skogshygge ock jakt, rörande edgång. Rättssatser ock sedebud kristallisera ofta ut sig i värsform, en mängd hithörande satser finnas bland ordspråken.

Seder ock bruk höra dels till det dagliga livet (t. ex. umgängesvanor), det sexuella livet ock renligheten (som E. Sundt studerat), dels följa de årets lopp ock årstidernas växling, dels referera de sig till människolivets stora epoker: födelse, manbarhet, giftermål, död. Mycket av dessa seder ock bruk är ursprungligen kulthandlingar, ibland förklädda, ibland ombildade till oigänkännlighet med förlust av sin ursprungliga mening, ej sällan nu utan all mening. Det mästa kan inordnas i de ovan angivna två eller tre serierna. I årsloppet ingå även en mängd till åkerbruket hörande sedvänjor. Annat refererar sig till vissa slag av ingärning, av hantverk, av husdjursskötsel o. s. v. ock kan framställas för sig eller i sammanhang med dessa arbetens tekniska sida; kan i alla händelser ej studeras annat än i sammanhang med denna.

Folktro (vidskepelse, skrock) är relikter av primitiv religion (animism ock dödskult) eller av katolsk kristendom. För en primitiv uppfattning ter sig allt i naturen som person, besjälat. Själv fysiskt svag ser människan i gynnande eller skadliga naturföreteelser övermäktiga väsen (gudar), föremål för fruktan ock dyrkan; känner sig i förbindelse med ock beroende av osynliga makter: detta är religion i inskränkt mening. Till de hemlighetsfulla makterna, skyddande välvilliga eller farliga, höra även de bortgångnas andar: de bliva också föremål för dyrkan, ock detta är också ett slags religion. Denna är alltså antingen metafysisk eller psykologisk. Att i föreställningar ock kulthandlingar (resp. vidskepelse) skilja mellan dessa båda områden är emellertid svårt, ofta omöjligt. På skandinavisk botten kan man dock i regel skilja mellan naturväsen ock människosjäl (till den psykologiska avdelningen höra t. ex. varsel, gengångare, mara, varulv, tomte). Sägnerna om jättar, troll, dvärgar äro möjligen minnen av främmande folk, som i grå urtid bott i landet jämte våra förfäder. Till den praktiska sidan (kulten) höra häxeri, läsningar — som förmodligen ofta gå tillbaka ända till Egypten ock Babylonien. I något sammanhang med kristen religion står allt vad som rör djävulen, de kristna högtiderna, visioner av himmel ock hälvete o. dyl. Det första — ock f. n. kanske det viktigaste — är att uppteckna, samla ock så vitt möjligt lägga till rätta — d. v. s. föra ihop likartat — till bekvämlighet för analysen. Den levande traditionen är ännu mycket

rik, ett kolossalt material är redan bärgat i tryck av en mängd olika samlare (relativt minst tryckt i Norge).

I förtvivlan över omöjligheten att bringa någon säker ordning i detta kaos kan man t. v. stanna vid en alfabetisk ordning efter stickord; ehuru man visserligen även då råkar illa ut: traditionen är i upplösning, samma föreställningar, samma händelser refereras till olika subjekt, låna drag av varandra o. s. v. Naturligtvis bör även den vetenskapliga undersökningen drivas på — vi ha tyvärr få värkliga fackmän. Vi ha dock av skandinaviska forskare sådana som ALFR. LEHMANN, E. LEHMANN, FEILBERG, K. NYROP, WESTERMARCK undersökningar med material från alla folk ock länder.

Vikingatidens mytologi är väl till god del en konstprodukt, som aldrig varit de stora massornas egendom; de mytiska föreställningar, som i nyare tid uppttecknats ur muntlig tradition, ha genomlevat även vikingatiden.

Folktrons praktiska sida är mantik ock magi (spådom, drömmar, häxeri). I bredd med kloka ock häxor stå dels prästerna (i synnerhet de som studerat i Vittenberg), dels lappar ock finnar. Att, som många vilja, få fram en bestämd skillnad mellan kult ock magi torde vara svårt. Huskurer ock signerier är allmogens praktiska medicin. Vår största samling av signerier ha vi att tacka en norsk biskop för.

Folkets primitiva eller traditionella vetande (ock tro) rör till stor del samma ämnen, som äro föremål för europeisk-västerländsk **vetenskap**. Om metafysik ock psykologi är redan talat. Botanik ock zoologi representeras av folkliga föreställningar om växter ock djur (jag erinrar om ROLLANDS båda stora arbeten; i Sverge har dr MODIN omfattande samlingar); meteorologien representeras av väderleksmärkena (i Sverge samlade av HILDEBRANDSSON). Vi finna allt som oftast, att folkets vetande är till väsentliga delar identisk med medeltidens vetenskap (vi återfinna den i medeltida encyklopedier ock handböcker sådana som Lucidarius ock Physiologus, bestiarier, örtaböcker ock stenböcker). Geografien motsvaras av folkliga föreställningar om främmande länder ock folk ock av olika landskaps ock socknars karakteristik av varandra i fråga om språk ock lynne. Hit höra naturligtvis ortsägnerna. Historien representeras av historiska sägner från grå urtid (jättar, dvärgar o. s. v.) fram till nutiden,

ock hit höra alla släkt- ock familjetraditioner ock minnen om enskilda personer, varpå ännu Norge synes vara särskilt rikt (jfr den isländska släktsagan).

Historien har i alla tider stått poesien nära. Det ligger en djupare mening i grekernas uppfattning av historiens genius som en av de nio muserna.

I samlingar föras sägnerna ofta tillsammans med sagorna — de höra dock åt olika håll. Man kan ej skilja mellan den så att säga dogmatiska ock den episka sidan av samma föreställningskomplex. Alla spökhistorier, sägner om mara o. dyl. höra till uppfattningen av människosjälen ock livet efter detta. Alla sägner om skogsnyva, huldra o. s. v., om näck ock strömkarl höra tillsammans med tron på dessa väsen. Sägnen är alltid djupt allvar, det är tro eller vetande, den är sann. Sagan åter är (åtminstone i nutida uppfattning) en konstprodukt, det är romanen ock novellen i folklivet, det är »skönlitteratur». Denna grundväsentliga skillnad mellan sägen ock saga hindrar naturligtvis icke, att identiska element rätt ofta kunna återfinnas i båda.

Till de historiska sägnerna sluta sig närmare än till någon annan del av vårt ämne **ordstäven**: de äro fragment av en historisk eller personlig situation, eller embryon till sägner. Därmed nekas icke, att ordstäv ock ordspråk ha många beröringspunkter, liksom bägge ha beröringspunkter med de stående talesätten, som höra ordboken till.

Den medeltida jältesagan med keltiskt, romanskt ock germanskt inslag, med sina minnen från folkvandringstiden, sitt nedslag hos Saxo ock i den isländska litteraturen är i muntlig tradition glömd, så vitt dess ämnen icke upptagits i de från en senare tid stammande balladerna. Jältesagan utgör sålunda ingen integrerande del av skandinavisk folkkunskap, i den mening vi här ta ordet, den är för oss blott en sida av medeltiden, där vi i det hela måste söka de historiska förutsättningarna till så mycket i folkets tradition. I nutida skandinavisk folktro ha vi ingenting kvar av det bildningsstadium, som åt ryssar ock serber bevarat bylinor ock »jältesånger», åt finnar ock ester Kalevala- ock Kalevipoeg-dikterna.

Till tro ock vetenskap höra ursprungligen både gåtor ock ordspråk, ehuru i modern tid de förra mäst tjäna till för-

ströelse ock de senare som stilblommor. **Ordspråken** äro närmast att anse som filosofi, folkets teoretiska ock praktiska filosofi. En del av gångna generationers livserfarenhet ock levnadsvisdom finns i dem koncentrerad eller utkristalliserad.

Att ordna dem lexikaliskt efter begynnelseordet är en dålig utväg, emedan samma ordspråk kan börja på mer än ett sätt. Att ordna dem i ett slags filosofiskt system ger rum för mycket godtycke. Ett förslag till sådan ordning finnes i Gommes »handbook» (efter ryssen Snegirev). Lättast är väl att ordna dem efter stickord, så som t. ex. E. T. Kristensen gjort. Sverige har ännu ingen central samling jämförlig med Maus eller Kristensens eller ens med Aasens.

5. Den sista stora provinsen är folkdiktningen, visserligen liksom ett par av de andra så omfattande, med så heterogena metoder ock med krav på så mångsidiga anlag hos sina odlare, att den icke kan omspännas av *en* forskarebegåvning ock *en* mans flit. Hit höra utom gåtorna: sagan, visan, dramat, leken ock musiken. **Gåtorna** äro ursprungligen hemlig visdom, esoteriskt vetande. Som sådana uppträda de i den poetiska eddan (Vafþrúðnismál, Alvíssmál), i Hervara- ock Völsungasagorna o. s. v. Den största samlingen av gåtor ha vi från Island, av Jón Árnason. Man kan ordna dem alfabetiskt efter lösningen. Men det finns en stor grupp mera utförda gåthistorier, som icke kunna placeras i något alfabet, utan bilda en grupp för sig.

Om skillnaden mellan **saga** ock sägen är förut talat. Denna skillnad utesluter som sagt icke, att de förete en massa gemensamma element. Hela tankegången är densamma, emedan båda tillhöra en primitiv kultur. Sagan förutsätter ett primitivt samhälle, däri kungar, prinsar ock prinsessor ha samma sociala ställning som ännu bland t. ex. bantu- ock negerfolk. Deras uppfattning av natur- ock människoliv, den lätthet varmed djur ock människor växla skepnad ock deras egenskaper flyta samman, häxkonster utan någon aning om naturens regelbundna lopp, sådant den moderna människan fattar det, allt detta är karakteristiskt för den primitiva människan. Principiellt försätter oss folksagan tillbaka till kulturstadier, som våra förfäder förmodligen redan passerat, när de för fyratusen år sedan först lärde känna bruket av metaller. Endast ett par hithörande grupper, skämtsagor ock anekdoter, stå på modern ståndpunkt.

Vi kunna nämligen inom folkets muntligt traderade prosadikt urskilja flere olika grupper: undersagor, skämtsagor ock anekdoter med så att säga enbart eller huvudsakligen estetiskt underhållande syfte, fabler ock den kristna eller kristnade legenden med sedelärande eller uppbyggligt syfte. Teorier ha avlöst varandra rörande sagornas ursprung ock historia. GRIMM trodde snarast, att de hörde till det gemensamma ur-ariska arvet ock såg i dem räster av den indoeuropeiska folkstammens älsta gemensamma kultur. BENFEY ock hans efterföljare härledde dem från indisk-buddhistiska källor ock ville visa, att de från Indien på litterära ock muntliga vägar vandrat från folk till folk. Den »antropologiska» skolan — inom detta område bäst representerad av KAARLE KROHN — tar saken mera nyktert, på samma gång mindre enkelt: sagor vandra visserligen, ock i deras historia kombineras på oändligt växlande sätt i dem ingående element. Men sagorna äro icke uppståndna hos ett folk eller i ett land, sagor ha kunnat uppstå ock ha uppstått överallt; deras likhet beror visserligen delvis på historiskt samband (migration), men delvis också på att människoanden överallt är sig lik ock under likartade förutsättningar autoktontspontant framträder i likartade yttringar, i tro, sed ock saga. Varje sagomotiv ock varje kombination av sådana motiv måste undersökas för sig, topografiskt-kronologiskt ock psykologiskt. Ett flertal sådana specialundersökningar äro gjorda isynnerhet av finländare (K. KROHN o. a.) ock danskar.

Den rent litterära undersökningen har framför allt att följa de stora österländska sagosamlingarnas spridning (den indiska »furstespegeln» ock andra indiska samlingar — »Tusen ock en natt») genom österländska ock europeiska litteraturer under medeltiden. Bredvid dessa litteraturer ha förmodligen krigiska ock fredliga förbindelser (handel ock pilgrimer), isynnerhet efter korstågen, bidragit till deras spridning. Till spridningen ha också prästerna bidragit genom »exemplen» i sina predikningar: flere medeltida sagosamlingar äro särskilt gjorda handböcker till deras tjänst. Av djurfabler har Europa en urgammal samling, som går under Esopos' halft mytiska namn. Fabeln har i modern tid blivit en litterär genre (särskilt berömda som fabeldiktare är LAFONTAINE ock KRYLOV). Fromma legender äro samlade i medeltidens uppbyggelseböcker. En del nu vitt spridda

skämtsägner ock anekdoter återfinnas i renässansens samlingar av »facetiæ» o. dyl. En del sagomotiv återfinnas i bild i medeltida kyrkomålningar ock bokminiatyrer.

Man har sökt reducera de olika sagovarianterna till vissa typer, det första försöket i denna riktning gjordes av v. HAHN. Efter honom gavs en sådan tabulatur av BARING-GOULD, som återfinnes i det engelska folklore-sällskapets folklore-handbok. På skandinavisk botten hade SVEND GRUNDTVIGS sagoregister, nu i utdrag publicerat, samma syfte. Senast ha AARNE ock HACKMAN i FF Commun. givit utförliga förteckningar över folksagorna, så mycket mera välkomna som de i Finland (på svenskt ock finskt språk) gjorda sagouppteckningarna torde vara de rikhaltigaste som finnas.

Folkböckerna äro till väsentlig del renässanslitteratur, som i sin ordning delvis återger senantikens romaner. Ännu på 1600-talet hörde Kejsar Oktavianus, Griselda, Riddar Finke o. dyl. — enligt vad Stjernhielms »Herkules» visar — till den förnäme sprättens litteratur. Vi kunna följa samma litteraturvågs gång från Tyskland över Danmark till Skandinavien, över Polen till Ryssland. Sådan uppbyggelselitteratur som Jesu Barndoms-bok ock Sibylle spådom ha sitt ursprung i forn-kristlig, extra-kanonisk litteratur (apokryfer). Huvudvärken äro hos oss NYERUPS ock BÄCKSTRÖMS förteckningar ock omtryck (i Tyskland äro folkböckerna samlade av SIMROCK). Det vore på tiden, att någon litteraturhistoriker åter toge upp ock med moderna jälpmedel undersökte våra folkböcker, som under två århundraden jämte bibel, psalmbok ock almanack samt visorna »tryckta i år» utgjort »folkets» bokskatt.

De mäst ursprungliga alstren av folkdiktning i bunden form, **visor**, äro arbetsvisor (behandlade av BÜCHER i hans kulturhistoriskt högst intressanta »Arbeit u. rhythmus» ock efter honom av CEDERSCHIÖLD); vallåtar (i Sverge samlade av R. DYBECK, i Norge av LINDEMAN); barnvisor ock barnrim av olika slag, som sjungas för barn ock av barn (i stora samlingar av NORDLANDER ock E. T. KRISTENSEN, tyvärr blott täxt, utan melodier). Därnäst komma »låtar», små (fyrradiga) lyriska dikter, i Sverige på sätt ock vis upptäckta av R. STEFFEN, ännu levande i Norge ock på Island som stäv, húsgángar, vikivakar o. s. v., närmast att jämföra med tyska schnadahüpfl ock spanska coplas.

En väl begränsad grupp för sig utgöra balladerna. Om också deras ursprung är att söka i Frankrikes medeltida »carole», ha de haft sin egentliga rika blomstring i England ock Skandinavien. Balladerna, epos med dans, ord ock toner i intim förening, bilda ett av de mäst karakteristiska dragen i den skandinaviska medeltidens, 13-15 århundradenas sociala liv. Fr. o. m. 1500-talet reduceras de till blott litteratur, sjunka efter hand ner till allmogen, utan att någonsin fullt acklimatiseras, då språket ju alltjämt ger dem en främmande färg. Märkligt är, att de ännu fortleva i sin ursprungliga art som dans + ord + melodi på Färöarna. Innehållet är som bekant hämtat från olika håll: urtidsmyter, folkvandringstidens jältesagor, samtida historia. Den allmänna världsbild, inom vilken händelserna spela, är delvis samma primitiva mänsklighet som folksagans, delvis naturligtvis färgad av kristna föreställningar ock riddarväsen. Kombinationen dans + ord + melodi är uråldrig. Om vi gå ännu ett steg längre tillbaka, då religionen ännu ej skilt ut sig som särskild livsfaktor, stå vi mitt i den mäst primitiva kultur, som den historiska etnografien når: zulukaffern »dansar» vad vi skulle kalla en trossats eller kulthandling, ock dans betyder här: dans + ord + toner + tro. Grundtvigs folkvisevärk (fortsatt av A. Olrik) är ett i sitt slag enastående vetenskapligt storverk (Child är Grundtvigs lärjunge). Ett annat danskt storvärk, varav blott mindre prov ännu varit synliga i tryck, men som — att dömma av dessa prov — lovar rik frukt för vetenskapen, är E. v. d. Reckes stora, om oändligt tålamod ock vetenskaplig entusiasm vittnande registervärk. För en sammanfattande framställning av den skandinaviska balladens karakter ha vi Steenstrup att tacka.

Balladen är till sitt väsen epos. Bredvid densamma finnas även yngre visor av berättande innehåll, ock sådana tillvärkas än i dag, när ett oerhört brott, en stor olycka l. dyl. griper folkets intresse ock sätter dess fantasi i rörelse. Folket har också en betydande skatt av lyriska visor, kärleksvisor, sjömansvisor o. dyl., samt skämt av olika slag från olika tider med mycket olika poetisk valör. Visorna, såväl ballader som yngre berättande visor ock lyriska visor, ha spritts bland allmogen dels genom muntlig tradition, dels genom en massa skillingstryck.

Av folklig **dramatik** finnes i Skandinavien endast element — begynnelser eller räster — dels gamla årsfäster (»rida maj i by» o. dyl.), dels religiösa skådespel av kristen upprinnelse (t. ex. stjärngossarna), dels dramatiska sånglekar (se nedan), dels slutligen skämtsamma samtal (»vittnesmål», »käringsnack» o. dyl.). I Tyskland lever som bekant det kristliga skådespelet (i samma genre som medeltidens »mysterier») ännu i 19:de årh. vid fullt liv (mäst bekant är passionsspelet i Oberammergau).

Lekarna äro av många slag; huvudarterna äro: sånglekar, vanligen upptagna i vissamlingar, ord ock toner i förening med dans eller andra rörelser, ofta med dramatisk aktion; sådana som sätta de lekandes fyndighet på prov; sådana som innebära tävlan i styrka eller vighet. Barn ock ungdom ha delvis olika lekar. Bland dem som lekas av båda könen tillsammans finnes en mängd friarelekar. Till lekarna höra räkneramsor ock pantlösningar. Många lekar ha uråldriga anor ock gå tillbaka till mera primitiva kulturförhållanden. De mera centrala samlingarna äro hopbragta av DAVÍÐSSON, STØYLEN ock LAMPA. FEILBERG har samlat all världens varianter av bro-leken ock sökt utreda dess ursprung.

Till lekarna hör också **folkdansen** — långdanser (som den ovan omtalade Färö-dansen), cirkeldanser eller i turer (de senare gå utan gräns över i lekarna).

Så ha vi folkets **melodier**, som dels sjungas till folkvisor ock sånglekar, dels spelas. Det mäst spridda instrumentet är fiolen. Fiolen var i Sverge en tid på retur, utträngdes av det ganska omusikaliska handklaveret, men håller nu åter på att komma till heders, tack vare bl. a. de spelmanstävlingar som anordnats under senare år i olika landskap. De styvaste spelmännen har väl Norge haft (t. ex. »Myllarguten»). Blott inom ett inskränkt område (Uppland) brukas nyckelharpan. För övrigt är även klarinetten i bruk.

BERGGREENS samling var för sin tid ett betydande arbete, uppburet av både sakkunskap ock kärlek till folkets melodier liksom LINDEMANS, DYBECKS o. a. samlingar. Nu pågår i alla skandinaviska länder ett intensivt samlingsarbete efter strängare vetenskapliga principer (i Finnland under ledning av O. ANDERSSON, i Norge av ELLING, i Danmark ock på Färöarna av THUREN). I Sverge äro de mäst omfattande uppteckningarna gjorda av

NILS ANDERSSON, K. P. LEFFLER, FREDIN, ØVERGAARD, ock arbetet ledes nu genom en kommission tillsatt av första svenska mötet för folkkunskap. I Danmark har LAUB sökt reproducera folkmelodierna i deras ursprungliga gestalt. Folkets melodier gå delvis i tonarter äldre än dem konstmusiken nu använder (gregor., pentatonisk skala), ock det vanliga (vetenskapligt sett rätt otympliga) notsystemet har icke resurser för deras exakta återgivande.. På sista tiden har man begynt ta upp dem med fonograf eller grammofon. Endast med jälp av dylik mekanisk registrering är det tänkbart att ge också musikforskaren ock eftervärlden en rätt föreställning om spelsättet.

När THOMS 1846 först framkastade tärmen folklore, förstod han därmed »that department of the study of antiquities and archæology, which embraces everything relating to ancient observances and customs, to the notions, beliefs, traditions, superstitions, and prejudices of the common people». Ock i GOMMES, av den engelska »Folklore Society» 1890 utgivna »Handbook of folklore» definieras vetenskapen som »the comparison and identification of the survivals of archaic beliefs, customs and traditions in modern ages». Väsentligen likartad är MONSEURS definition (1892). Av ovan upptagna partier saknas alltså antropologien, språket ock den materiella kulturens tekniska sidor, varemot dithörande seder ock bruk, folktro ock vetande inbegripas. Cox' »Introduction to folklore» (Lond. 1895) egnar mycket liten uppmärksamhet åt den avdelning, vi ovan rubricerat som folkdiktning. För jämförelses skull, till upplysning om huru vetenskapen uppfattas ock indelas av olika forskare, skall här återgivas dispositionen i några arbeten av allmänt innehåll:

HYLTÉN-CAVALLIUS, Wärend o. wirdarne 1863—68:

land ock folk; hednakult; hednatro; näringsfång; slöjder ock handel; boningar ock husgeråd; klädedräkt, vapen ock smycken; stamförfattning; rättstillstånd; folkseder.

GOMME, The handbook of folklore 1890:

superstitions connected with great natural objects [bärg, grottor, sjöar, källor, floder, åska o. s. v.]; superstitions respecting trees and plants; superstitions connected with the animal world; goblindom [jättar, troll, tomte, spöken, skogsnyva, vättar, vitror, mara, lyktgubbar, djävulen etc.]; witchcraft; leechcraft; magic and divination; beliefs relating to another

life; superstitions generally [rör. tattare, rött hår, olika yrken, kroppsdelar, dräkt, möbler, bostad, kyrkogården, järn, silver, spott o. s. v.]; festival customs; ceremonial customs [födelse, giftermål, död]; games; local customs; folktales, hero tales, drolls; creation, deluge, fire, and doom myths; ballads and songs; place legends and traditions; jingles, nursery rhymes, riddles &c.; proverbs; nicknames, place rhymes &c.

Monseur, Le folklore wallon [1892]:

êtres merveilleux; animaux; agriculture; plantes; médecine populaire; moeurs et coutumes; contes et fables; astronomie et météorologie populaires; chansons; sorcellerie, magie, divination; enfantines et jeux; blason [ramsor om ock på namn]; coutumes diverses; calendier.

Feilberg, Dansk bondeliv 1889—99:

min vesteregn; bygninger; arbejder; livet inden døre; handel; lidt fra fællesskabets tid; toldgrænse og smugleri, bissekræmmere og markeder; fester; fra familielivet (familiegilder); folkesynd og folkesorg [dryckenskap, nattfrieri m. m.]; almuens nedarvede aandelige eje (overtro, lægekunst); folkets uskrevne litteratur.

E. M. Meyer, Deutsche volkskunde 1898:

dorf und flur; das haus; körperbeschaffenheit und tracht; sitte und brauch; die volkssprache und die mundarten; die volksdichtung; sage und märchen.

E. H. Meyer, Badisches volksleben 1900:

geburt, taufe und kindheit; die jugend; liebe und hochzeit; das häusliche leben; bei der arbeit; zur festzeit; das verhältnis der bauern zu kirche und staat; krankheit und tod.

R. Andree, Braunschweiger volkskunde, 2 aufl., 1901:

geogr. abriss des gebietes; vorgeschichte; frühgeschichte; anthropologie; die niederdeutsche sprache in Braunschweig; ortsnamen; flurnamen und forstorte; siedelungen und bevölkerungsdichtigkeit; dörfer und häuser; bauer, hirten und gesinde; flachs und spinnstube; gerät in hof und haus; bauernkleidung und schmuck; geburt, hochzeit und tod; jahr und feste; geisterwelt u. mythische erscheinungen; aberglauben, wetterregeln und volksmedizin; volksdichtung und spiele.

Wuttke, Sächsische volkskunde, 2 aufl., 1903:

die grundlagen des volkslebens (land, vorgeschichtliche zeit, germanische bewohner vor der slawenzeit, verlauf u. formen der besiedelung, anfänge des städtewesens); die bevölkerung (stand u. wachstum, bevölkerungsgliederung, verbrechen und selbstmord); aus dem geistigen leben des volkes (volksdichtung, mundart, sitten u. gebräuche im kreislauf des jahres, aberglaube u. volksmythen); das künstlerische wollen des volkes (dorfkirche, haus und hof, wohnung, kleinkunst, volkstracht).

Visted, Vor gamle bondekultur [1909]:

de væsentligste kulturfrembringelser (bygningsskik, dragt, kunst og haandverk, visedigtning, eventyrfortælling); aaret og dets fester (tidsregning og primstaven, festdage og festskikker, selskabelighed og gilder,

drikkekar); livets store begivenheder (fødsel, frieri og bryllup, død og likfærd).

Då skandinavisk folkkunskap är en del av den allmänna etnologien, böra ovanstående indelningar jämföras med etnologernas. Jag excerperar därför här några viktigare värk:

E. B. Tylor, Anthropology 1895:

man, ancient and modern; man and other animals; races of mankind; language; writing; arts of life [redskap ock vapen, kvarn, jakt ock fiske, åkerbruk ock boskapsskötsel, bostäder, dräkt, textilarbeten, fartyg, födans beredning, andra slöjder, handel m. m.]; arts of pleasure [poesi, musik, dans, skulptur, målning, lekar]; science; the spirit-world; history and mythology; society.

F. Ratzel, Völkerkunde, 2 aufl.. 1885—88:

Stellung der naturvölker in der menschheit; wesen, entstehung und ausbreiting der kultur; sprache; religion; erfinden und entdecken; ackerbau und viehzucht; kleidung und schmuck; wohnstätten; familie und gesellschaft; staat.

H. Schurtz, Urgeschichte der kultur 1900:

Grundlagen der kultur. Gesellschaft: anfänge der gesellschaft, soziale schichtungen, anfänge des staates, sitte u. brauch. Wirtschaft: aufgaben u. anfänge, wirtschaftsformen, kulturpflanzen u. haustiere, gewerbe u. handel. Materielle kultur: benutzung u. beherrschung d. naturkräfte, technik, waffen, werkzeuge u. geräte, schmuck u. kleidung, bauwerke, verkehrsmittel. Geistige kultur: sprache, kunst, religion, rechtspflege, anfänge d. wissenschaft.

N. Charuzin, Etnografija, Pbg. 1901—05:

Materiell kultur: människan i paleolitisk ock neolitisk tid; vapen före bekantskapen med metaller; elden; växtföda, jakt ock fiske; födans beredning; krukmakeri; bosättning, husdjur, jordbruk; bostad; dräkt; förflyttning; vapen; prydnader; konst. Familj ock stam. Egendomen ock det primitiva samhället. Tro: totemism; fetischism; föreställningar om själen; dyrkan av den synliga naturens företeelser ock föremål; idén om ett högre väsen; henoteism ock dualism; tron på själens fortvaro efter döden, ock föreställningar därom; dödskult; dyrkan av förfäderna; offer; schamanism.

M. Hoernes, Natur- und urgeschichte des menschen 1909:

Grundlagen d. kultur. Die Sorge um nahrung: die wirtschaftsformen u. die tragweite ihrer bedeutung. Die Sorge um ruhe u. sicherheit: feuer u. küche, obdach u. siedclung. Die künstlichen organe: werkzeug u. waffe, kleidung u. schmuck. Der Zusammenschluss: familie u. staat, sitte u. recht, verkehr u. handel. Mitteilung u. darstellung, geistige beruhigungsmittel: sprache, schrift u. kunst, religion u. wissenschaft.

Vetenskapsmannen behöver icke vår jälp: antingen reder han sig själv (med jälp av facklitteraturen) eller duger han icke. Samlaren — ock vår vetenskap behöver många flitiga ock samvetsgranna samlare — finner ledning i handböcker av GOMME, COX, KAINDL (Die volkskunde, Leipz. u. Wien 1903). Frågosamlingar finnas i GOMMES handbok samt särskilt utgivna av SÉBILLOT, GITTÉE, O. JIRECZEK, av landsmålsföreningarna, av svenska litteratursällskapet i Finland, av Antropologiska sällskapet i Wien, av dansk folkemindesamling o. a. Första mötet för svensk folkkunskap i Stockholm 1909 uppdrog åt en kommitté att åstadkomma en för svenska förhållanden avsedd handledning.

Vid all uppteckning bör man hålla sig så nära folkets talspråk som möjligt. Tre sätt äro att välja mellan: 1) man återgiver folkmålet, med folkmålets uttal, böjning, ordval ock fraser så noggrant som möjligt med jälp av särskilt dialektalfabet; 2) man återgiver folkmålets uttal i grova drag, med begagnande av de vanliga bokstäverna i vissa fixerade betydelser (möjligen med några tillägg, t. ex. i det svenska »grova» alfabetet ʃ č ᵹ w ꞷ); 3) man överför talet till vanligt litteraturspråk med bibehållande såvitt möjligt av ord ock konstruktion. Föremål ock handgrepp avtecknas eller fotograferas, ock skala bifogas. All uppteckning måste göras med den yttersta noggrannhet, med angivande av personlig källa (eller åtminstone ort), datum ock upptecknare. Till den enklaste arbetsmetodik hör att anteckna varje bruk, saga o. s. v. på särskilt blad ock skrivet blott på ena sidan.

Viktigast är naturligtvis att uppteckna efter muntlig tradition, emedan de gamle dö ock med dem vad de ha inombords. Men även arkiv- ock litteraturkännare ha i vår vetenskaps tjänst betydande uppgifter: att samla, ordna ock för forskaren göra tillgängliga alla dessa millioner notiser av folkvetenskapligt innehåll, som finnas gömda i handskrifter ock litteratur av olika slag utom det egentliga facket, bl. a. i tidningar.

Det är redan påpekat, att plägseder rörande åkerbruk ansluta sig såväl till åkerbrukets teknik som till »etiken», att ortnamnen tjäna till upplysning såväl i språkligt avseende som rörande bebyggelsen. Det är nästan regel, att samma material kan studeras ur olika synpunkter. Föreställningar ock sägner

om björn höra till jakten ock till folkets zoologi, ett barnrim hör till barnets liv, men kan också innehålla minnen från plägseder, som i grå forntid varit de vuxnes egendom. Vanligt är ju även annars, att samma material behandlat från olika synpunkter tillhör olika vetenskaper.

Vetenskapen har visserligen sitt eget syfte, här som bidrag till de skandinaviska frändefolkens historia ock psykologi, ett värdefullt bidrag till allsidig självkännedom. Vår vetenskap har emellertid även en mera direkt betydelse för livet. Ovan har påpekats, hurusom nyromantiken från egen forntid ock från folklivet hämtade näring för sitt förnyelsearbete i litteratur ock konst. Norges moderna litteratur ock konst är mäktigt påvärkad av den anda, som levde i WERGELAND, i ASBJØRNSEN, i ASMUND VINJE, i BJ. BJØRNSON; ock GRIEGS musik står i nära samband med ock beroende av norsk folkmusik. Inom den samtida vitterheten spelar i alla länder den lokala folklivsskildringen en mycket viktig roll, uppburen i Norge av sådana författare som PER SIVLE, VETLE VISLIE, ANDERS HOVDEN o. a., i Sverge av PELLE MOLIN, W. HÜLPHERS, AUG. BONDESON, O. HANSSON ock (med mindre konstnärliga anspråk) HENRIK WRANÉR, i Danmark av ANTON NIELSEN, AAKJÆR, JOHANNES V. JENSEN o. s. v. I vilket beroende konstlitteraturen står av folkliga motiv, visar alla folks ock tiders litteraturhistoria. Den lokala folklivsskildringen erbjuder slutligen den naturligaste vägen att rikta litteraturspråket genom upptagande av ord ur folkmålens rikedom med deras ofta fina nyansering, deras humor ock fyndighet. Ock för den sociala freden ligger det mycken vikt på att de styrande, regeringens ock förvaltningens organ, liksom »överklassen» överhuvud, lär sig förstå de stora massornas tankegång ock föreställningar, som trots alla folkskolor ock tidningar dock i mycket måste vara ock visar sig vara beroende av äldre traditioner.

Översikter av vår vetenskaps skandinaviska litteratur finnas i Pauls bekanta »Grundriss d. germ. philologie» av MOGK ock LUNDELL. En bibliografi för tiden 1850—1908 är under tryckning i den svenska landsmålstidskriften. Men vi ha icke för Skandinavien någonting motsvarande PYPINS instruktiva »Ryska etnografiens historia».

OM BANDEN OG SVÆRGEN.

IAGTTAGELSER OM EDERNES SPROGLÆRE

AF

OTTO JESPERSEN.

Feilbergs ordbog er som bekendt en grumme fornöjelig bog, hvoraf man kan lære mange mærkelige ting på de mest forskellige. områder. Også den der vil studere, hvordan folk bærer sig ad med at bande og sværge, eller hvad overtro der knytter sig til eder, vil kunne høste rig belæring af denne forunderlig mangfoldige bog; han behøver blot at slå op under ordet „ed“ og gå alle de artikler igennem, hvortil der her mod slutningen henvises, og han vil da ha fået et interessant kursus i en side af vort folks sprogbehandling, som han intet andet sted vil kunne få således samlet og tilrettelagt. Og alle disse eder er nok et studium værd, selvom mange måske vil regne dette æmne med blandt de löjerlige snurrepiberier, som kun folk med altfor rigelig fritid kan tænkes at gi sig af med.

Den sprogforsker der vil vide noget om forholdet mellem bevidst og ubevidst omdannelse i sprogenes udvikling, vil finde meget materiale i ederne med de mange omdannelser af guds, satans og djævelens navne, der tilsyneladende trodser alle regler; den folklorist der ønsker at trænge ind i læren om navneovertro og navnetabu, kan ikke gå ederne forbi — men det er ikke disse sider jeg her vil fordybe mig i: meget dærom findes allerede i en gammel fortræffelig afhandling af Kristoffer Nyrop om „Navnets magt“; også i „Ordenes liv“ kommer han ind på sligt, og jeg vil ikke gå min gode ven i bedene. Jeg vil her væsent-

ligt holde mig til den rent grammattiske side af sagen, hvor jeg har gjort nogle småiagttagelser, som visstnok ikke för er fremdragne og som måske i nogen grad kan interessere den forsker med det lune smil i det venlige öje, som dette bind skal hædre.

Eder aflægger mangfoldige vidnesbyrd om, hvor tankeløst folk bruger deres modersmål. De der bander hyppigt eller altid, gör sig vel næsten aldrig klart, hvad deres eder betyder; det eneste de ønsker, er ved anvendelsen af disse kraftord at göre deres tale mere eftertrykkelig — måske også at vække mere tillid til sandheden og rigtigheden eller oprigtigheden af det de siger. Om dette sidste formål ret ofte opnåes, kan vel være tvivlsomt; men om tankeløsheden kan der ikke være nogen tvivl. Vi kan dærfor ved eder komme helt ud i det meningsløse, hvorpå Wessels „Gid fanden tage fanden!“ (Levins udg. s. 154) kan være et typisk exempel. Eller „Naa gud lönne vor herre for det!“ (Hostrup, Genb. III. 6). Bekendt er den formentlige gendrivelse af fritænkeriet, der ligger i sætningen: „Hvis der ingen gud var, ja så gud hjælpe os allesammen!“ hvor allerede ordstillingen viser at vi har med en fastgroet formel at göre, da vi ellers har verbet först efter *så;* „gud hjælpe os“ betyder ikke nogetsomhelst andet end „det ser (eller såe) galt ud“ og forestillingen om *gud* eller *hjælp* er helt afbleget. En variant af samme tankeløshed findes hos Goldschmidt (Hjemløs 2. 746): „De er maaskee en af disse blegnæser, der „troe“; men der er, gud straffe mig, ingen gud!“ Og en noget lignende „tanke“ har Henrik Pontoppidan afluret virkeligheden, når han (Landsbybilleder 145) lar en degnetale slutte således: „Dersom dette er død, da gud fri os fra liv! Men er det liv, da gud fri os fra død!“

Jeg har også engang truffet eden „Ved den lede gud“, der öjensynligt i sin meningsløshed er en sammenblanding af „den levende gud“ og „den lede satan“.

Ederne trodser tit al den grammattiske analyse, vi möjsommeligt fik indøvet i skolen, således „*gu' min salighed* er vi nervøse“ (Drachmann, Forskrevet 1. 162). Og jeg skal intet forsøg göre på at bestemme, hvad stilling i sætningen *fanden* har i „hvad fanden mener du?“, eller om *nåde* i „gud nåde dig“ er et

substantiv (navneord) eller et ellers ukendt verbum[1]. Det må andre om at rede ud fra hinanden. Når man sir „Gud nåde dig!“ mener man jo forresten slet ikke noget ønske om guds nåde for vedkommende, selvom dette har været den oprindelige betydning; snarere vil man sige: „der er ingen nåde for dig“.

Man kan föje *fanden, satan, djævelen, pokker* til et spörgeord: hvem fanden skulde ha troet det? | hvad satan mener han? | hvor djævelen blir hun af? | hvordan pokker sidder du og fedter i det? Således også i almen-relativ tyd, hyppigt med et *så* efter: du kan spörge hvem fanden du vil | hvad satan han så gör, altid kommer han galt fra det | hvor pokker du så går hen, kommer du til ulejlighed | du må for mig bære dig ad, hvordan fanden du vil. Men denne sprogbrug er forskellige indskrænkninger underkastet, der strengt overholdes, selvom det kan være vanskeligt at gi grunde for dem. At man ikke kan sige „Hvorledes satan skal jeg bære mig ad?“ eller „Hvilken pokker mener du?“ kunde synes let begrundeligt ved at ordene *hvorledes* og *hvilken* ikke bruges meget i den daglige talestil, hvor eder overhodet anvendes; men dette forklarer ikke de følgende ejendommeligheder. Man kan ikke sige „Hvad nytte satan er det til?“ eller „Hvad for et bord fanden skal jeg ta?“ — bandeordet kan altså ikke föjes til, undtagen når det kommer umiddelbart efter det egentlige spörgeord. Her må man sige „Hvad nytte er det til, for satan?“ og „Hvad for et bord skal jeg ta, for fanden?“ Men uagtet man kan sige „Hvorfor pokker kommer han ikke?“ kan man ikke föje et bandeord til de andre sammensæt med *hvor-*, altså ikke „Hvorom satan taler I?“ men „Hvorom taler I, for satan?“ (eller „Hvad satan taler I om?“) — ikke „Hvorpå djævelen tænker du?“ men „Hvorpå tænker du, for djævelen?“ (eller „Hvad djævelen tænker du på?“) og ligeså med *hvorfra, hvortil, hvorunder* osv. Medens man vanskeligt kan spörge „Når satan kommer toget dog?“ er der ikke noget i vejen for med den ubestemte betydning at sige „Det er mig ligegyldigt, når satan det kommer“.

[1] På tysk har jeg fundet skrivemåden med stort bogstav *Gott Gnade dir!* altså *Gnade* opfattet som substantiv, skönt ordbøgerne opfører *gnaden* som verbum.

Andre ejendommeligheder. Man skulde tro det var ligegyldigt, enten man sa „gud veed“ eller „det veed gud“, men faktisk betyder det ene det stik modsatte af det andet; det förste bruges om det usikre (det gud alene veed, men vi andre ikke), det andet om det til overflod sikre: Regner det? Ja, gud veed | ja det veed gud det gör (sml. ja det ve(d) gud det gör)[1]. Med andre ord: „gud veed *om* . . .“ men „det veed gud, *at* . . .“ Og den samme forskel göres i forbindelse med guds viden mellem de to småverber *må* og *skal*, der dog skulde synes at betegne det samme: „Gud må vide, om han er dum“ (uvisshed) — „gud skal vide, han er dum“ (visshed). Ligeså: „Er han dum?“ „Ja det må vorherre vide (om han er)“. „Ja, det skal vorherre vide (han er)“.

Man skulde også tro, at *gud, herregud* og *vorherre* i allersnævreste forstand var enstydige, men det er de slet ikke i edernes underlige verden. Som udråb betegner *herregud!* medlidenhed (Herregud hvor man er et barn. Vedel, Stavnsbaand 33), *gud!* dærimod forbavselse, tit glad overraskelse: „Herregud hvor han dog er lille!“ | „Gud, hvor han er stor!“ — Medens *vorherre* ikke kan bruges på nogen af de anførte måder som udråb, kommer *Jesus,* især i formen *jøsses,* hyppigt til anvendelse i udråb, dog uden at betyde ganske det samme som noget af de to nævnte udråb; det kan betegne beundring, men angir dog vel hyppigst ubehag, ærgrelse, angst, som i „Herre Jøsses, sagde Sem til sig selv, blot der nu ikke skeer en ulykke!“ (Goldschm. Hjeml. 2. 822). Sml. også *jøsses kors!*

Gud og *vorherre* er heller ikke det samme, når ordet efterfølges af *bevare's (bevare os!)* — *Vorherre bevare's* er omtrent det samme som „gud fri os“, „lad os endelig være fri (blive forskånet) for det“, sml. „Vorherre bevares! Guvernante, det er det værste jeg ved“ (E. Brandes, Overmagt 31). *Gu(d) bevare's* dærimod er omtrent = „for mig ingen allarm“, „jeg har intet

[1] Et par forfattersteder: Gud wed, jeg war sorgefuld (Jammersm. 68) | Men jeg elsker Deres datter, himlen veed . . . ja, ved gud, himlen veed det! (Goldschm. Hjeml. 1. 143). I begge betegnes visshed (forsikring), men den ovenfor givne adskillelse har dog gyldighed for nutidens almindelige talesprog.

imod det": Må man ryge her? Ja, gu(d) bevare's. Omvendt: Må man ryge her? Næ vorherre bevare's[1]. Gud og vorherre forholder sig ligefrem her som positiv og negativ elektricitet.

I forbindelsen *gu(d) bevares,* og i andre lignende, er det ligegyldigt om man udtaler slutlyden i *gud;* men står ordet alene, forandrer det helt karakter, om man tar ð med eller ikke. Vi kan jævnlig høre en sådan samtale som: „Hun er meget syg." „Gud (udtalt *guð*), er hun syg?" „Gu er hun syg." I förste tilfælde er *gud* et forbavselsesudråb, og ordstillingen *er hun* er spörgeordstillingen; i det andet er *gu* et biord, og ordstillingen *er hun* beroer på, at dette biord er sat forrest, ligesom i „Visst er hun syg". Tonefaldet i de to sætninger er også helt forskelligt, stemmende med den almindelige forskel imellem forundrede spörsmål og bestemt bekræftende påstande.

Biordet *gu* må opfattes som en variant af *sgu* (*sku,* som det også sommetider skrives), men er forskelligt fra det ved ikke at kunne stilles noget andet sted end forrest i sætningen — en plads som *sgu* selv aldrig kan indtage. Se fx Bang, Ludvigsbakken 333 „frk. Brandt har *s'gu* altid kager i lommen ... Jo, *gu'* er der kager." *Sgu* er opstået af *sågu* i denne forbindelses hyppigste form, hvor den har tryk på sidste stavelse: i en anden form, der kun findes umiddelbart foran stærk stavelse, har det tryk på förste stavelse (rytmetryk, se Fonetik s. 573): *ˌsɔgu ˈegə, ˌsɔgu ˈaldri* osv.[2] Af *sågu* er sikkert *gu* opstået ved en i sprogenes historie ret hyppig teelse, som imidlertid aldrig er blevet systematisk undersøgt; jeg kan ikke finde noget heldigere navn end forantien eller prosiopese. Den talende vil begynde at sige noget, men selvom han får gjort de til begyndelseslydene nødvendige bevægelser oppe i munden, høres de ikke, fordi han

[1] En mig ubekendt variant finder jeg i Pontoppidan, Landsbybill. 186: „Og stort begyndte det da, med æden og drikken og majgrene og skyden og spekulationer, saa Vor-Herre maatte bevare sig." Omtrent = så vorherre måtte sig forbarme. I denne sidste sætning er den gamle ordstilling bevaret på trods af almindelig sprogbrug.

[2] På norsk, men ikke på dansk, har man en hyppig ed *jagu* (inde i en sætning), der nu ved efterligning af norske forfattere begynder at vise sig i danske bøger. Formen „Å, du havde *jo gu* taget hende alligevel" (Niels Møller, Koglerier 95) kender jeg ikke fra dansk talesprog.

först får stemmebåndene (og udåndingen) i gang lidt senere. Når sligt gentager sig oftere uden at forstyrre forståelsen, hvad det netop tit kan ved sådanne i og for sig intetsigende fyldeord som eder, kan i næste omgang den således afsnuppede form blive den egentlige i begyndelsen af et udsagn og altså bruges, uden at de til den oprindelige begyndelse hørende artikulationer frembringes. (Sml. *må·r·n* for *godmorgen,* tysk *bitte* for *ich bitte,* eng. *would he did* for *God* (eller *I*) *would he did,* osv.).

Fuldstændigt parallelt med *sågu* i dets to trykformer og de to kortere former *sgu* og *gu* har vi nu en anden ed, opstået af „så mænd veed“, nemlig inde i en sætning *såmæn,* almindelig med tryk på sidste *sə'mæn',* men med tryk på förste foran stærk stavelse: „han er ˌ*səmən* 'ikke færdig | han blir ˌ*səmən* 'aldrig færdig“, endvidere *smæn'* eller *smən,* der dog langtfra er så hyppig som de andre former eller som det tilsvarende *sgu,* og endelig foran i sætningen *mæn'.* Alle disse føles ikke som så slemme bekræftelser som *sågu* osv., ja kan måske knap længer kaldes eder, sml. Chr. Winther, Digte gamle og nye, 7. udg. 162: „Han glemte rent den fæle banden, Jo mæn, dertil blev han for peen, Han turde neppe sige fanden“.

Jeg har endnu ett exempel på eder, som man skulde tro kunde bruges i flæng, men som faktisk anvendes forskelligt, nemlig *pinedød* og *død og pine.* Ved begge er der naturligvis fra först af tænkt på Jesu lidelse og død, og man hører da også tit *Guds død og pine* (i litteraturen fx Goldschmidt, Hjeml. 1. 168), men aldrig *guds pinedød* istedenfor *pinedød.* Dette sidste står sikkert for *pine og død,* som det også skrives af Goldschmidt, anf. v. 127; med hensyn til det lydlige sammenligne man — sans comparaison, som man sir, når eens sammenligninger vel synes een træffende, men man dog af een eller anden grund vil göre en undskyldning for dem — *smörrebrød* for *smör og brød* og *øllebrød* for *øl og brød.* Medens nu *død og pine* almindeligst er et udråb, der står foran sætningen, er *pinedød* et biord, som sættes inde i den: „Død og pine, nu regner det igen“. „Nu regner det pinedød igen“. Sml. også det anførte sted hos Goldschmidt: „han skal gjøre cour, han skal pine og død gjøre cour“, hvor man nu vilde sige „han skal pinedød

göre kur". Begge forbindelser er ved den hyppige brug som bekræftelser blevne i den grad profanerede, at ingen præst nutildags turde vove at tale om Kristi død og pine, således som man kunde i gamle dage, se Chr. Pedersen 4. 479 „den dyrebare siel, som vor herre haffuer told [tålt] død og pine faare", sml. også Bredal, Börnesp. 5 „For sin søns skyld: pine oc død".

Til edernes sproglære hører også, hvad jeg har gjort opmærksom på i min Fonetik s. 563 og 564, at ederne frembyder ejendommelige trykforhold, nemlig enhedstryk i *gud 'hjælpe mig, gud 'veed, gud 'give, fanden 'ta mig* osv., medens ellers subjektet i tilsvarende sætninger har stærkt tryk, også i *hvem 'fanden, hvad 'pokker;* endelig har vi også et interessant grammattisk forhold, når et bandeord bruges som erstatning for en nægtelse som i „han gör *fanden* (gör han)" — men dette sidste må jeg opsætte at behandle til en anden större sammenhæng, da det her vilde blive for vidtløftigt.

Ederne er og navnlig har været mangfoldige; en frodig sprogskabende evne har kastet sig over dem og frembragt maleriske udtryk i mange forskellige forhold. Könnenes forhold til bandeordene har været og er forskelligt; kvinderne har foretrukket de mere uskyldige ord, eller dem de troede var uskyldigere, som når man har glemt at *skam* er et gammelt navn for satan. En yndet ungpigeed i alt fald for et par år siden var „saft suse mig". Jakob Knudsen skriver i Sind s. 63: „Dæmen, en lille nordjydsk ed; bruges ogsaa af mennesker, der ellers ikke bander, f. ex. pæne, unge piger". Ordet er sikkert lig *dennemand* (se Feilberg), der er en eufemisme for djævelen. Også individuelt er der stor forskel på menneskenes måde at bande på; medens nogle bruger mange forskellige eder, nöjes andre altid med den samme vending, som Johannes V. Jensen rigtigt har iagttaget, se Himmerlandshist. 1. 3: „Det kunde ogsaa høres paa hans eder, at han var et ungt blod, han bandte overdaadigt og rigt, var ikke som de andre falden tilbage paa en enkelt, stereotyp gudsbespottelse".

Når nutildags folk bander mindre og mindre, går der unægtelig som på andre områder noget malerisk tabt som følge

af den stigende kulturs udviskende og udlignende tendens, der sætter pæn ensformighed istedenfor meget vildt, utæmmet, løssluppent, ejendommeligt — men jeg skal ikke fortabe mig hverken i umoralske beklagelser herover eller i moralsk glæde over det som et etisk-religiøst fremskridt: jeg skriver ikke for at gribe ind i præsten H. F. Feilbergs gamle gerning, men for at hylde sprogmanden og almueforskeren Henning Frederik Feilberg.

FOLKELIGE PLANTESLÆGTER.

ET STYKKE UVIDENSKABELIG BOTANIK

AF

MARIUS KRISTENSEN.

Efterhånden som den videnskabelige naturhistorie bliver mere og mere kendt gennem skoleundervisning, og samtidig de folkeligt overleverede navne glemmes, fordi börn nu ikke længer lærer planter og dyr at kende ved samtale med deres forældre og andre voksne standsfæller, synes man også mere og mere at ringeagte de navnegivningsregler, som de gamle har fulgt. „Videnskabelige“ er de jo ikke, hvis man ved „videnskab“ forstår systematik grundet på mikroskopisk iagttagelse. Men det gamle ord, at menigmand iagttager rigtigt, selv om han måske fortolker urigtigt, hvad han har iagttaget, skal også nok her vise sig at sæde.

Men det er lige ved, at „videnskaben“ har kyst selvtilliden ud af folk på dette punkt. Vi tör jo snart ikke bruge et navn som sælhund eller hvalfisk, fordi vi så ved, at en eller anden videnskabelig skoleduks straks skal belære os om, at de ikke er fisk eller hunde. Tak, det ved vi! Og så længe han selv taler om flyvende hunde og pungulve og marekatte og marsvin (endda i to vidt forskellige betydninger), har „videnskabsmanden“ egentlig grumme lidt moralsk ret til at korrekse os.

Men han gör det — eller hun, for der er jo også videnskabskvinder til. For nogle år siden måtte således Valdemar Rørdam ydmygt bede fru Ingeborg Raunkjær om forladelse, fordi han havde talt om de tornede pile i et strandkrat. „Der

er ingen pile, der har torne", lød videnskabens uimodsigelige afgörelse. Imidlertid havde Valdemar Rørdam ret[1]. Men overfor „videnskaben" turde han ikke værge sin folkelige udtryksmåde.

Det er den udelukkende på ikke mikroskopiske slægtsmærker byggede folkelige plantelære, vi i det følgende skal göre lidt nærmere bekendtskab med. Hermed skal ikke være sagt, at de folkelige plantenavne ikke fræmbyder andre sproglige sider, som var værdige til en undersøgelse. I andet hæfte af Univers. Jub. d. Samfunds Blandinger (I, 103) har prof. F. Didrichsen behandlet et kapittel af plantenavnenes orddannelseslære. Der er næppe noget stof af samme omfang, der byder en så broget samling af folkeetymologier, som de folkelige plantenavne udviser. Og der kunde skrives kulturhistoriske afhandlinger på grundlag af disse navne, bl. a. en meget morsom men grumme lidt anstændig om den katolske præstestands onde ry for usædelighed.

Men, som sagt, for denne gang må vi holde os til, hvad jeg vil kalde „folkelige planteslægter" *(genera plantarum popularia)*, og at der er sådanne udprægede slægter, som går stærkt på tværs af de botaniske, vil formodentlig være klart for enhvær, der har hørt en dame (naturligvis uden videnskabelig-botanisk uddannelse) sige om en tykbladet potteplante: „Ja, om det er en *Mesembryanthemum* eller en *Sempervivum,* det ved jeg ikke; men det er ialfald sådan en slags kaktus." Den selvfølgelighed, hvormed hun regner tykbladede potteplanter til kaktusslægten, er afgörende.

Det følgende er kun eksempler. Antallet kunde let have været fordoblet, men jeg tror ikke det vilde have givet mere til forståelsen. Indenfor de enkelte „slægter" mangler sikkert også nogle arter (dog aldrig med min gode vilje); jeg har ment, at det til denne undersøgelse var nok at holde sig til Jenssen-Tusch: Nord. plantenavne, som jeg henviser til, hvis nogen ønsker nærmere oplysninger om enkeltheder. Nogle få tilföjelser har jeg dog taget fra Feilbergs ordbog, som indeholder et overmåde rigt stof af plantenavne.

2. Man kan ikke tale om en folkelig planteslægt i ethvært

[1] Se nedenfor s. 44.

tilfælde, hvor en række planter har navn tilfælles. Rose er så almindeligt, at det vist helst må opfattes som lige så betydningsløst som blomme eller blomst, og mig er det ialfald ikke lykkedes at finde anden lighed mellem de talrige (jeg har noteret omtr. 30) arter kål, end at bladene er en ret fræmtrædende del af planten.

Men selv om forholdsvis færre arter bærer samme navn, behøver de ikke at danne en slægt. Navnet kan skyldes så nærliggende grunde, der passer på dem alle, at man ikke kan sige, at de dærfor føles som beslægtede. Et godt eksempel er fuglefrø. Hos københavnske fuglehandlere er det frugten af *Phalaris Canariensis,* og når dennes frø spirer og gror op på byggepladser o. lign., får græsset vel samme navn. På Sjælland og Falster er det navnet på agerkål *(Brassica campestris & Sinapis arvensis),* hvis frø efter kornrensningen kastes ud i gården og naturligvis opsamles af fuglene. I Norge bruges navnet om vejskedeknæ *(Polygonum aviculare),* sikkert uden nogen tanke om, at der er slægtskab mellem denne plante og de to (tre) andre, der bærer samme folkelige navn på helt andre steder[1].

Selv om plantenavne også indenfor samme område har nærstående navne, behøver dette ikke at tale om folkebotanisk slægtskab imellem disse planter. Således bærer forskellige arter af slægterne *Epilobium, Euphorbia, Hypochæris, Leontodon, Ornithogalum* og *Chelidonium* i större dele af Norden navne, der ender på -mælk(e) o. lign., uden at dette siger mere end den kendsgerning, at de alle har mælkesaft.

Ja end ikke ret stærkt geografisk sammenhængende navne behøver at vidne om slægtskabsfornæmmelse. Gammelmænd betyder i forskellige dele af Jylland røllike *(Achillea Millefolium),* blåmunke *(Knautia),* alm. brandbæger *(Senecio vulg.),* torskemund *(Linaria)* og *Schorzonera humilis.* Det må være planternes tarvelige og uanselige udvortes, der har ledet tanken hen på en gammel mand, men det er ganske tvivlsomt, om der fører vej fra den ene af dem til den anden.

[1] Undertiden synes navnene at være oversættelser af tilfældig beslægtede latinske navne, som hvært for sig beror på primær lighed, således hanekam for kamgræs *(Cynosurus cristatus)* og skjaller *(Rhinanthus Crista galli).* „Slægten" hanekam skal vi senere komme tilbage til.

Betydelig mere usikkert er det med hundetunge. For *Cynoglossum officinale* er navnet vel ligefræm oversættelse, og at der er både folkeligt og systematisk slægtskab mellem denne og pigfrø *(Echinospermum Lappula)* og slangehoved *(Echium vulgare)*, kan der ikke være tvivl om. At der folkeligt kan drages en slægtslinie fra disse til bulme *(Hyoscyamus)*, tör jeg ikke nægte, men gåsefod *(Blitum Bonus Henricus)*, vejbred *(Plantago lanceolata)*, vandaks *(Potamogeton sp.)* og løvetand *(Leontodon Taraxacum)* kan jeg ikke bringe selv i folkelig slægt med de grundlæggende „arter“; her har vi sikkert selvstændig opnævnelse af hvær enkelt på grund af bladenes lighed med en virkelig hunds tunge.

3. Hvor vi har at göre med hvad jeg kalder en „folkelig planteslægt“, vil der altid være meget tydelige fælles mærker. Disse kan falde sammen med botaniske, så at „slægten“ kommer til at omfatte også botanisk nærbeslægtede arter.

Dette gælder således den falsterske slægt hovmod, som omfatter busknellike *(Dianthus barbatus)*, eng-pragtstjærne *(Lychnis Flos cuculi)* og *Agrostemma (Lychnis) coronaria*, planter, som både i farve, bygning og almindeligt udseende står hinanden meget nær.

Ganske det samme gælder den dansk-svenske slægt bertram, omfattende nyserøllike *(Achillea Ptarmica)* og matrem *(Chrysanthemum Parthenium)*.

Men i reglen er den folkelige slægtsopfattelse mere vid. Stor almindelig lighed, især i frugtbærende tilstand, både i holdning, bladform og frugternes farve og störrelse berettiger i Norge, Dalarne og Jylland henførelsen af tørst *(Rhamnus Frangula)* til slægten hæg, sammen med *Prunus Padus*.

Slægten pil omfatter foruden *Salix* ganske naturligt også en del popler (dog ikke bævreasp, *Populus tremula*, som fra gammel tid har en særstilling); overgangene mellem de botaniske slægter er jo ganske jævne både med hensyn til alm. holdning og til bladformer. Men netop det almindelige udseende drager også tidse *(Hippophaë rhamnoides)* til samme slægt, og den hedder da også pil på Møn og Falster. Valdemar Rørdams tornede pile er altså hjemlige nok.

Den store slægt lyng kan kendetegnes som halvbuskagtige planter med mere eller mindre bevaret løvdragt året om. Med denne begrænsning omfatter den naturligt foruden *Calluna* og klokkelyng *(Erica tetralix)* også vild rosmarin *(Andromeda)*, *Azalea procumbens*, melbær *(Arctostaphylos)*, buksbom *(Buxus sempervivus)*, blåbær *(Vaccinium Myrtillus)*, rævling *(Empetrum nigrum)* og måske rypelyng *(Dryas octopetala)* og *Rubus arcticus* hører til samme gruppe, men disse polarplanters karakter kender jeg ikke. Også bittersød *(Solanum Dulcamara)* har ialfald nogle ejendommeligheder, der knytter den sammen med de andre, og når krageklo *(Ononis)* i Skåne kaldes ljungpinnar, betyder navnet sikkert, at denne plante, hvis halvbuskpræg ellers henfører den til slægten, i modsætning til de andre står nøgen om vinteren. Det hallandske ljungsnören for *Pulsatilla vernalis* er vel blot en stedsangivelse, men atter her må jeg give tabt på grund af utilstrækkelig viden. Vi skal for øvrigt senere vende tilbage til denne slægt igen.

Midtpunktet for slægten arve, der også er bygget over almindelig lighed i dragt og vokseform, er efter alle de nordiske sprogs vidnesbyrd fuglegræs *(Cerastium sp. & Stellaria media)* sammen med *Anagallis*, som ikke synes at forekomme i Norge og på Nordhavsøerne. Disse tre arter af slægten har så stor almindelig lighed (de skøre, liggende stængler, de små rundede blade, de små blomster), at man på ingen måde kan skille dem eller antage, at nogen af dem har forrang for de andre. Fra de hvidblomstrede arter er vejen nu meget kort til sandarve *(Arenaria)* som også overalt regnes til slægten, til firling *(Sagina*, Danm. og Norge) og *Spergula* (Danm., Sver.). Ganske nær står også bukarve *(Asperula odorata*, Syddanm.), som folkeligt set har et ualmindelig talende navn, der angiver både plantens almindelige præg og dens stærke duft[1]. Vandportulak *(Peplis Portula*, Danm.) er også fuldtud af samme præg som grundformerne, og ligeså knudearve *(Centunculus minimus*, Norge).

[1] Da navnet og planten i så höj grad dækker hinanden, er jeg ikke i tvivl om, at navnet og planten også oprindelig hører sammen, og at Harpestrængs oversættelse: *Fumaria*, bukaruæ er en af de mange løse fordanskninger hos denne ellers hæderlige oversætter.

De tykbladede former af *Arenaria* fører så igen videre til lemmike *(Veronica Beccabunga)* og vandarve *(Montia)*; fra *Anagallis* og *Centunculus* er slægtskab nok kendeligt til de ellers så afvigende fredløsarter *(Lysimachia nemorum & vulgaris)*. Og endelig slutter hyrdetaske *(Capsella Bursa pastoris)* sig ret nær til de spæde hvidblomstrede arter. Yderst har vi andemad *(Lemna*, Ringkb.), hvor kun bladformen og spædheden kan danne bindeled. — Selv om forholdene her altså er langt mere sammensatte end ved de foregående slægter, forekommer sammenhængen mig dog fuldtud sikker og sporlig.

Et udpræget eksempel på en slægt (i modsætning til de under 2 behandlede ydre navnesammentræf) danner benved. Som egenskabsbetegnelse passer navnet næppe på andre af slægten end *Euonymus europæa*, men hele slægten består af bær- eller stenfrugtbærende halvtræer: kristtjörn *(Ilex Aquifolium)*, kopatter *(Lonicera Xylosteum)*, kornel *(Cornus sangvinea)* og kvalkved *(Viburnum Opulus)*. Kun på Island er et halvtræ af anden frugttype, en pil *(Salix arbuscula)* overført til slægten.

4. Ofte er det imidlertid ikke plantens almene udseende, der danner kendemærket på slægten, men fræmtrædende egenheder ved en enkelt del af den. Således kan det for det første være blomsten (i folkelig forstand, ɔ: omfattende tætte blomsterstande).

Hvor ligheden med den opnævnte genstand er så slående som ved blåklokke[1] eller fingerbjærg (-bøl)[2], kan man være i tvivl om, hvorvidt det er uafhængig opnævnelse eller slægtsdannelse. Men i mange andre tilfælde er slægtsforholdet klart nok.

Som eksempler på blandede forhold skal vi tage blåmand og hanekam.

Blåmand synes uden slægtskab at være navn for slangehoved *(Echium*, Ringkb.), stemorsblomst *(Viola tricolor)* og for en lille slægt: kornblomst *(Centaurea Cyanum)* — munke *(Knautia arvensis)*; at de to sidste hører nær sammen, kan der ikke være tvivl om. De danner også på anden måde navneslægt.

[1] *Campanula sp., Gentiana pneumonanthe, Pulsatilla sp., Aquilegia, Aconitum.* [2] *Campanula sp., Digitalis purpurea, Gentiana?*

H a n e k a m (jfr. ovenfor s. 43 note [1]) omfatter ialfald de tre meget lige arter skjaller (*Rhinanthus*), hanekro (*Galeopsis Tetrahit*) og kællingtand (*Lotus corniculatus*). Selv om disse hører til tre forskellige botaniske familier, kan ingen nægte ligheden mellem deres blomster, som unægtelig vilde være endnu större, hvis vi kunde antage, at Vid. Selsk. Ordbog har forvekslet *Galeopsis Tetrahit* med en af de gulblomstrende arter. At også *Primula officinalis* gennem *Lotus* står i virkeligt slægtskab med disse, skal vi senere få yderligere bevis for.

5. Hvor opnævnelsen skyldes f r u g t e n, er det samme tilfældet. Umiddelbar opnævnelse uden grund til at antage slægtskab har vi ved b l å b æ r [1] og skærmplantenavnene på -k l o eller -k e k s (björne-, hunde- o. l.) [2]; dog vil jeg ikke nægte muligheden af, at hundekeks, som over hele Norden betegner *Anthriscus sylvestris*, efter at man har glemt den oprindelige betydning, på Bornholm kan være overført til *Torilis Anthriscus* på grund af slægtlighed.

En slægt er dærimod sikkert h u n d e b æ r, som omfatter planter med giftige, blå, iöjnefaldende bærfrugter, næmlig druemunke (*Actæa spicata*), valsk roe (*Bryonia alba*) og bittersød (*Solanum Dulcamara*). Hertil slutter sig den vist helt uskadelige mosebølle (*Vaccinium uliginosum*), som har ringere anseelse end det ægte blåbær (*V. Myrtillus*) og ikke bliver brugt videre til menneskeføde.

Selv om b u r r e rimeligvis også fra først af er en almenforståelig egenskabsbetegnelse (spids og stiv), er der ingen tvivl om, at navnet nu er en slægtsbetegnelse med hovedudgangspunkt fra *Lappa*. Nærmest i den oprindelige betydning er det dog måske at tage som navn på nåletræskogler (Sver.). Men ellers er det udelukkende knyttet til planter, hvis frugter (eller frugtstande) hæfter sig fast ved modhager, som snerre (*Galium Aparine*, Ringkb.), krebsklo (*Stratiotes aloides*, Uppld.), *Agrimonia Eupatoria* (Vestsver.) og brådfrø (*Xanthium strumarium*).

6. Hvor slægtsmærket er b l a d e n e, gælder atter det samme.

[1] *Rubus plicatus* og *Vaccinium sp.*

[2] *Heracleum sylvestris, Anthriscus sylvestris, Torilis Anthriscus, Conium maculatum.*

Som eksempel på uafhængig opnævnelse kan henvises til hundetunge ovenfor (s. 12). Delvis kan hertil også regnes hestehov: *Tussilago Petasites & Farfara,* åkande *(Nymphæa* og *Nuphar)* og kabbeleje *(Caltha palustris,* V.-Norge); men mellem de to sidstnævnte „arter" er der dog muligvis slægtskab (lighed i blad og (gennem *Nuphar)* i blomst).

En smuk og stor slægt er den dansk-skånske slægt flæg[1]; det er overalt de sværddannede blade, der er sammenholdspunktet, og dette gælder særlig de centrale arter: kalmus *(Acorus Calamus), Iris sp.* og pindsvinsknop *(Sparganium).* Meget nær op til disse slutter sig i bladformen dunhammer *(Typha,* Østjyll.) og bladtag *(Phragmites,* Jyll., Fyn). Lige i fortsættelsen af denne ligger igen bredbladede arter af græsser og halvgræsser som star *(Carex sp.,* Angel), rørgræs *(Digraphis arundinacea),* sødgræs *(Glyceria spectabilis)* og kogleaks *(Scirpus sp.).* De småbladede arter af disse botaniske slægter hører ikke til den folkelige slægt flæg. (En helt uvedkommende selvstændig dannelse udenfor det sproglige område for denne slægt er det isl. flækja fuglevikke *(Vicia Cracca),* som vist gælder den flade, sværdformige bælg, ikke bladene.)

7. Endog en så udvendig egenskab som voksestedet kan være det, der holder slægten sammen.

Indenfor slægten gejl er der nært slægtskab i alle henseender mellem gyvel *(Sarothamnus)* og visse *(Genista),* men når slægten også omfatter lyng *(Calluna vulgaris,* Sjæll., Fyn) og grå bynke *(Artemisia campestris,* Jyll.), må det vist væsentlig være disses voksen på törre og magre jorder, der er sammenholdspunktet.

Dette gælder vel også, når man i Jylland til slægten lyng, som ovenfor er omtalt (s. 13), også regner de to lavarter fårelyng *(Cladina rangiferina)* og sort lyng *(Cornicularia aculeata),* der danner en iöjnefaldende del af hedevegetationen.

8. Vi har allerede, således ved slægterne arve og flæg, set eksempler på, at en folkelig planteslægt ikke er afgrænset, men fortoner sig til en eller flere sider. Endnu et skridt i denne retning er det, når fortoningen går så vidt, at slægtens

[1] Væsentlig ensartede hermed er pæk (vestjysk) og mæg; se Feilbergs ordbog.

væsentlige kendemærker aldeles mangler, så kun en slægtsmærkerne ret uvedkommende lighed med en af slægtens arter danner tilknytningspunktet. Vi skal nu se nogle eksempler på en sådan yderligere fortoning.

Dersom denne art er hovedarten, stiller forholdet sig dog noget anderledes. Skönt det naturligvis må være bestemte egenskaber der former slægtsbegrebet, kunde dog i og for sig en anden af hovedartens egenskaber godt have været valgt, og dette er faktisk oftere tilfældet.

Således med slægten nellike. For de flestes vedkommende er det den slanke vækst, de smalle, tilsluttende blade, den rankt bårne brede blomst, der udmærker *Dianthus*, som man har at holde sig til. Dette gælder ikke blot klinte *(Agrostemma sp.)*, pragtstjærne *(Lychnis sp.)*, tjæreblomst *(Melandrium)* og limurt *(Silene rupestris)*, men lige så vel kornblomst *(Centaurea Cyanum*, Mors) og guldstjærne *(Gagea lutea*, Haderslev). Dærimod er det den nellikeduft[1], den giver, når den sættes på øl, der har givet navn til nellikeroden *(Geum urbanum)*.

Det er i god overensstemmelse med den etymologi af ordet nælde, som Torp giver i Ficks Wörterbuch[4] III s. 291, når de egenskaber, der knytter den store slægt nælde sammen, så godt som udelukkende er holdning og bladform. Dersom navnet virkelig betyder knytteæmne el. lign., er den grundlæggende egenskab jo netop det hampeagtige og ikke det giftigt brændende. I holdning og bladform stemmer *Urtica* mere eller mindre nöje med den lange række rublade, læbe- og maskeblomster, som kaldes nælder (mest med tilföjelsen blind, døv eller død), næmlig oksetunge *(Anchusa officinalis & arvensis)*, tandbæger *(Ballota ruderalis)*, hanekro *(Galeopsis)*, tvetand *(Lamium)*, hjærtespan *(Leonurus Cardiaca)*, *Marrubium*, galtetand *(Stachys sylvatica)* og brunrod *(Scrophularia nodosa)*. Men de sårende egenskaber ved slægtens egentlige navnegiver medfører, at ikke blot de røde gopler kan få nældenavnet, men også kransnål *(Chara)* både i Sverige og Ty regnes til nælderne, skönt den har et ganske afvigende udseende.

[1] Rimeligvis endda duft som kryddernelliker, altså slægten ganske uvedkommende.

Slægten torn holdes naturligvis væsentlig sammen ved den egenskab, at de pågældende planter bærer spidse nåle på stænglerne. Den omfatter især buske og halvtræer, som *Berberis*, hvidtjörn *(Cratægus)*, tidse *(Hippophaë)*, kristtjörn *(Ilex)*, slåen *(Prunus spinosa)*, *Rosa sp.*, klynger *(Rubus sp.)*, stikkelsbær *(Ribes Grossularia)*, alle med bær[1]; skovabild *(Pyrus Malus)* står i alm. holdning disse nær. Hos mandstro *(Eryngium)* og krageklo *(Ononis)* har vi kun tornene, hværken bær eller den træagtige holdning. — Men da hovedmassen har det busk-(halvtræ-)agtige i forbindelse med bær, kan ganske tornløse planter af lignende vækst- og frugtform, som vrietorn *(Rhamnus)*, melbær *(Arctostaphylos)*, ribs *(Ribes rubrum & nigrum)* og gedeblad *(Lonicera periclymenum)* også kaldes torne.

Den norsk-(islandsk-) svenske slægt fivel (fibla) holdes sammen ved den fælles egenskab, at frøene har en lang og iöjnefaldende fnok. Den består af en mængde kurvblomster: guldblomme *(Arnica montana)*, høgeskæg *(Crepis tectorum)*, høgeurt *(Hieracium sp.)*, kongepen *(Hypochæris)*, løvetand *(Leontodon sp.)*, *Scorzonera humilis*, følfod *(Tussilago Farfara)*, brandbæger *(Senecio Jacobœa)*, alle med brede gule kurve, men desuden af bakkestjærne *(Erigeron alpinus)*, kæruld *(Eriophorum)* og nellikerod *(Geum rivale)*[2]. Den store mængde gulblomstrede arter i slægten forklarer, at man i nogen del af Norge har kaldt kabbeleje *(Caltha palustris)* kofivel, skönt denne ikke har fnok.

9. Findes sideegenskaben kun hos mindre fræmtrædende arter af slægten, er overførelsen endnu mere påfaldende.

Slægten skræppe holdes sammen af de brede, uindskårne blade og omfatter de to halvslægter: burre *(Lappa)* og hestehov *(Tussilago Petasites)*[3] på den ene og rødknæ *(Rumex sp.*, dog ikke *acetosa* og *acetosella)* og peberrod *(Nasturtium Armoriaca*, Slesv.) på den anden side. Bægge er fælles dansk-svenske. Men

[1] I folkelig betydning, omfattende stenfrugter og kødrige flerfoldsfrugter.

[2] Hvorledes det forholder sig med, at nogle padderokker *(Eqvisetum arvense & sylvaticum)* i Søndmør kaldes hestefivel, er mig ikke klart.

[3] At navnet i Norge tillægges *T. Farfara*, betyder ikke meget, da selve navnet skræppe ikke er hjemligt på norsk område. Det isl. hirðisskreppa *(Capsella Bursa pastoris)* er en uvedkommende oversættelse af plantens latinske navn.

brådfrø *(Xanthium strumarium)* mangler aldeles dette kendemærke og kan kun være kommen med ved tilknytning til *Lappa*, idet den er en udpræget burre (se ovenfor s. 15).

Slægten tidsel har sit midtpunkt i de botaniske slægter *Carduus*, bakketidsel *(Carlina vulgaris)*, tidselkugle *(Echinops)*, æselsfoder *(Onopordon)*[1], kartebold *(Dipsacus)* og mandstro *(Eryngium)*. Alle disse har stor almindelig lighed, spidse torne på bladene (og stængelvingerne), kurve eller hoveder med piggede dækblade, ejendommelig matte farver. Til slægten regnes undertiden — selvfølgelig på grund af bladtornene — kristtjörn *(Ilex)*, skönt den savner de øvrige kendetegn. Fra de svagere udprægede arter af *Carduus* (som *oleraceus*) er vejen til svinedild *(Sonchus)* og *Picris hieracioides* meget kort, ja selv krumhals *(Anchusa arvensis*, Ty) kan vel virkelig regnes med til slægten. Men når på Sjælland løvetand *(Leontodon Taraxacum)* kaldes skørtidsel, kan dette kun være uvedkommende tilknytning til den i dragt nærstående *Sonchus*.

10. Da der på den i stykke 8 omtalte måde er mulighed for at lægge to helt forskellige egenskaber hos hovedarten til grund for slægtsdannelsen, kan det ske, at der i virkeligheden om den samme hovedart dannes to forskellige, hinanden uvedkommende slægter.

Der er således to slægter fiol, udgående fra de to fræmtrædende egenskaber ved hovedarten *Viola odorata*, dens blå blomst[2] og dens duft.

Til den første slægt fiol hører foruden *Viola sp.* alpefiol *(Cyclamen)*, vandrøllike *(Hottonia palustris)* og brudelys *(Butomus umbellatus)*. Trods farvevanskeligheder tror jeg disse hører til samme side[3]. Ligeså fiolenblå *(Scilla)* på Samsø.

Til den anden slægt hører aldeles afgjort natfiol *(Hesperis sp.)*, gøgelilje *(Platanthera)* og gyldenlak *(Cheiranthus Cheiri)* så vel som fiolrod *(Rhizoma Iridis)*.

[1] Formodentlig også *Serratula alpina*, men jeg kender ikke denne norske plante.

[2] Muligvis undertiden i forbindelse med bladformen.

[3] Muligvis hører til denne slægt også, trods sin höjrøde farve, den falsterske spidsfiol *(Agrostemma coronaria)*.

Ligeledes er der to slægter lilje, den ene bygget på holdning og blomster- og bladform, den anden på blomstens skære farve. Imidlertid er skellet her knapt så skarpt, idet en del arter hører med til bægge slægter.

Dette gælder, foruden *Lilium candidum,* også edderkopurt *(Anthericum Liliago),* vibeæg *(Fritillaria Meleagris),* hvidblomme *(Leucojum),* gæk *(Galanthus nivalis)* og pinselilje *(Narcissus poëticus).*

Til den første klasse hører desuden *Lilium bulbiferum & Martagon,* kejserkrone *(Fritillaria imperialis), Iris sp.* og sikkert også klinte *(Agrostemma Githago,* Närke).

Til den anden hører snarest liljekonval *(Convallaria majalis),* vintergrön *(Pyrola rotundifolia,* Danm.) og stenbræk *(Saxifraga Cotyledon,* Norge)[1], gedeblad *(Lonicera Periclymenum,* Sver.)[2], og aldeles afgjort nøkkerose *(Nymphæa alba,* Sver.) og melet kodriver *(Primula farinosa,* Sver.).

11. Også brugen kan danne slægtsmærke[3]. Således er det eneste, der forener den norske slægt kong, at de pågældende planter bruges til at sætte på øl eller anden drik. Ialfald kan jeg ikke finde nogen anden forbindelse mellem vild merian *(Origanum vulgare)* og bukkeblad *(Menyanthes trifoliata),* guldblomme *(Arnica montana)* og *Hypericon qvadrangulatum,* som også bærer kong-navnet.

Hvor både brugen og ydre kendetegn lægges til grund for slægtdannelse, opstår der da også to eller flere ensbenævnte slægter. Dette er tilfældet med pors og humle.

Slægten pors (post) med *Myrica Gale* som udgangsform, omfatter efter den almindelige holdning og voksested også rosmarin *(Ledum palustre & Andromeda polifolia),* dværgbirk *(Betula nana,* Søndmør) og — måske gennem rosmarin — tusindgylden *(Erythræa Centaurium).*

Men som ølbevarer tager pors med sig i samme slægtsbenævnelse et par af kong-slægten: *Origanum vulgare* og *Hypericon perforatum.*

[1] Disse tre har dog også i holdning nogen lighed med grundformen.
[2] Har nogen lighed med *Lilium* i blomstens form.
[3] Sml. C. Engelskjøn: Sopp, et glemt ord (Maal og minne 1909, 85).

Myrica og *Andromeda* formodes at have utöjdræbende egenskaber, og dette må vist være vejen til, at *Inula pulicaria* i Bleking har fået navnet brudgumspors. Nogen anden lighed mellem den og de øvrige porsarter kan jeg ikke finde.

Også humle er tredelt. Ligheden med *Humulus Lupulus* kan bestå i lignende blomsterhoved, brug som ølbevarende urt og vækstmåde.

De to første finder vi forenede hos *Origanum vulgare*, men ellers må hvær egenskab for sig bære slægten. Der er da måske grund til at tro, at den plante, Harpestræng tænker på, når han oversætter *Betonica* med iorthhumblæ, ikke er meget forskellig fra hans kunung (*Origanum*).

Den hovedagtige blomsterstand samler foruden *Origanum* (og *Betonica officinalis*, der er så sjælden, at den næppe har noget folkeligt navn), *Brunella vulgaris*, *Glechoma hederacea* (Danm.), *Mentha arvensis*, *Thymus Serpyllum* (Sver.) og humlekløver (*Trifolium agrarium*, Smål.).

Brugen til ølbevarer samler *Origanum*, Ensian (*Gentiana campestris*), røllike (*Achillea Millefolium*, lige fra Island til Finland), *Hypericon sp.* (Danm., Sver.) og pors (*Myrica*).

Endelig har vækstformen i Midtdanmark (fra Mols til Falster) givet *Convolvolus arvensis* navne som drag-, rede- eller jordhumle[1].

12. Det kan ske, at to, oprindelig ikke blot forskellige men også forskelligt benævnte, slægter på grund af lydudviklingen får samme navn. Her vil man naturligvis forgæves søge fællesmærker eller endog blot forbindelse gennem en enkelt fællesart.

Således forholder det sig med havtorn, hvor ældre havthorn (omfattende *Hippophaë rhamnoides* og *Eryngium maritimum*) og haghthorn (omfattende *Cratægus Oxyacanthus* og rimeligvis *Ulex europæus*, Bornh.) er faldet sammen, naturligvis uden at danne en virkelig slægt.

Ligeledes beror det på en folkebotanikken uvedkommende indflydelse, når *Ribes rubrum* i en del af Als er kommet til at hedde hönsbær. De andre hönsebær — *Cornus sp.*, *Lonicera*

[1] I Vid. Selsk. Ordb. angives, at jordhumle også kan betegne *Fumaria*, men formodentlig er her sket en misforståelse.

sp., skovstjærne (*Trientalis europæa*) — er allesammen unyttige til menneskeføde. Overførelsen af ribs til denne gruppe skyldes forvanskning af hånsbær, Alsingerformen for hansbær, en fordanskning af det tyske Johannisbeere.

Formodentlig foreligger der også en sammenblanding af to oprindelig forskellige navne ved den store danske slægt galde-, galle- el. galnebær. Imidlertid er lighederne mellem arterne så store, at den nu må regnes for en slægt. Alle arterne har ubrugelige „bær", og de fleste har eller formodes at have giftige egenskaber[1].

13. En god målestok for det folkelige slægtsbegrebs styrke kan det være, om planter har mere end ét navn fælles, især af sådanne navne, der ikke er alt for talende om håndgribelige egenskaber ved dem.

Jeg har för (st. 4 slutn.) hævdet, at der er virkeligt folkeligt slægtskab mellem *Primula officinalis* og *Lotus corniculatus.* Dette fræmgår efter min mening med fuld tydelighed, når vi sammenligner navnerækkerne:

	Primula off.	*Lotus cornic.*
Kællingtand	Småland, Sjæll., Bornh. (Norge?).	Sver., Danm.
Hanekam	Skåne, Danm.	Solør, Bornh., Sjæll.
Marienögle	V.-Götl., Telem., Jyll.	Hardanger.

Intet af disse navne er i den forstand selvindlysende, at man uvilkårligt vilde vælge det til den pågældende plante, og de er efter al sandsynlighed gået fra den ene til den anden, jeg formoder de to første fra *Lotus* til *Primula,* det tredje omvendt.

Muligvis kan ganske upassende navne på denne måde føres over mellem planter, der på grund af et helt andet lighedspunkt har navne-slægtskab. *Spergula* og *Cuscuta* er fælles om navnet skurv i Sydsverige og Norge, og navnet passer godt på dem, ti noget nøgent og lurvet ukrudt er de. *Cuscuta* hører til de urter, der nævnes -binde el. -bindel, fordi de slynger sig op ad andre planter (linbinda, -bænde, Småland, Norge); men

[1] Jeg har noteret *Actæa spicata, Atropa Belladonna, Bryonia, Lonicera Xylosteum, Lycium vulgare, Solanum Dulcamara, Viburnum, Sorbus Aucuparia* og *Rhamnus Catharticus.*

når vi også finder linbænde som navn for spergel i Halland og Norge kan dette vist ikke være andet end et meningsløst overflyttet synonym til skurv.

14. Lad os nu på en enkelt slægt se, hvorledes de i det foregående enkeltvis behandlede træk kan samarbejde. Jeg vælger slægten løg.

I god overensstemmelse med, hvad vi kan vænte, betyder selve det underjordiske løg så at sige intet for slægtsbegrebet[1]. Det er de lettest sanselige egenskaber ved væksten, der har formet grupperne.

Hele bygningen hos *Allium* med den runde, rødagtige blomsterstand, ofte forbundet med bladroset helt nede ved roden som hos purløg *(Allium Schoenoprasum),* finder vi hos engelskgræs *(Armeria,* Smålen.), *Pyrola rotundifolia,* trehage *(Triglochin)*[2] og husløg *(Sempervivum tectorum);* fra denne sidste er navnet vist overført til *Ajuga pyramidalis* (Småland), som også gror på tage. Uden bladroset ved jorden har vi den rødagtige blomsterstand hos *Sedum album & Telephium* (St. Hans-urt).

Løgbladets form synes at have været det afgörende for opnævnelsen af vandaks *(Potamogeton sp.)* og bændeltang *(Zostera maritima).*

Løglugten knytter pengeurt *(Thlaspi arvense)* og løgsurt *(Teucrium Scordium)* sammen med *Allium.*

Hvorfor *Euphorbia* i Snåsen (Norge) kaldes agerløg, ved jeg ikke; muligvis kan frugterne siges at ligne løgknopperne i nogle *Allium*-arters blomsterstande.

Dærimod beror kabbelöj *(Caltha palustris)* på folkeetymologisk omdannelse uden botanisk grundlag, og når *Convolvolus arvensis* på Sjælland og Falster undertiden kaldes redeeller reveløg, må det ligeledes være en forvanskning af reveløv (sml. sv. reva, ranke).

15. Tre slægter har alle deres hovedart i *Trifolium sp.,* nl. väppling (Sver.), kløver (især Danm.) og smære (fællesnord.). Det væsentlige kendemærke på dem alle er det delte blad.

[1] Kun guldstjærne *(Gagea lutea)* synes til dels at göre en undtagelse.
[2] Ingen lighed med hensyn til blomsterstanden.

Renest er våppling, som kun synes at omfatte urter med tredelte blade: blåsimmer *(Anemone Hepatica)*, bukkeblad *(Menyanthes)*, surkløver *(Oxalis)* og *Trifolium*.

Kløver omfatter de samme, og desuden af planter med tredelte blade kragefod *(Comarum palustre*, Skåne), *Medicago sp.* (dog ikke lucerne), *Melilotus* og kløvertræ (guldregn, *Cytisus Laburnum*, Als, Sundeved). Men desuden bæres navnet af nogle tangarter, stor strandkløver *(Fucus saccharinus)* og kløvertang *(Fucus vesiculosus*, Falster).

Ved det åbenbart oprindeligste slægtsnavn smære er trebladsbestemmelsen langt mindre fast, ialfald udenfor Danmark. Det islandske navn på firblad *(Paris qvadrifolia)*: fjögralaufa-smári udgår dog vel herfra, men når i Norge tuemos *(Bryum cæspiticium)* og ærepris *(Veronica officinalis)* kaldes smære, er det åbenbart plantens almindelige udseende, der har været det afgörende.

16. Foruden det udbytte, en undersøgelse som den foregående giver til forståelse af de almindelige love for betydningsforskydninger (metaforer og metonymier), har den sin særlige værdi for bestemmelsen af plantenavnes betydning i ældre usystematiske tider. Under arbejdet med Harpestræng har jeg gang på gang måttet vænne mig af med at tænke nutidsbotanisk for at kunne ane, hvad det er for planter, der har været ment.

Axel Olrik har i anledning af Sakses Amledsagn vist[1], hvor frugtbar en sådan folkelig artsbestemmelse kan være for forståelsen af sagntræk. Jeg er fuldtud enig med ham i at bestemme hanekam som *Rhinanthus*, medens jeg er tilböjelig til, trods den langt större udbredelse for *Tussilago*, at anse hestehov som en gammel og ægte betegnelse for *Caltha palustris*, selv om navnet nu kun bruges om denne i Søndfjord og Søndmør, og at det er denne engplante, Amled tænker på, ikke følfod (og end mindre *Tussilago Petasites*, som næppe er nogen helt hjemlig plante).

Blandt de udmærkede egenskaber, Feilbergs store jyske ordbog har, er det ikke den mindst værdifulde, at forfatteren

[1] Sakses Oldhist. II, 160.

har været så meget naturkyndig og så omhyggelig for at få pålidelige bestemmelser, at hans oplysninger om folkelige naturhistoriske navne på så mange punkter betyder en virkelig forøgelse af vor viden om folkelig navnegivning.

Som et bidrag til afbetaling på den taknæmmelighedsgæld, vi står i til ham også for dette, vilde jeg gærne have ovenstående betragtet.

TORDENVÅBENET I DANSKE OLDTIDSFUND.

AF

CHR. BLINKENBERG.

Troen på tordenstenens oprindelse fra himmelen og vidunderlige kraft er vel i de fleste egne af vort land svunden for et slægtled siden, men kan dog hist og her træffes fuldt levende den dag idag. Endnu i efteråret 1910 hændte det en ven af mig under et besög i egnen lidt nord for Brörup i det sydlige Jylland, at en yngre kone tilböd ham en del tordenstene (forstenede söpindsvin) til köbs; kun en enkelt önskede hun selv at beholde, „for at tordenen ikke skulde slå ned“.

I et skrift, der udkom 1909[1], har jeg sögt ad forskellige veje at vise, at forestillingerne om tordenstenen, som ved sit fald fra himmelen til jorden frembringer lyn og torden, går tilbage til menneskehedens barndom, til fjærn, forhistorisk tid. I Sydens gamle kulturlande træffes allerede i oldtiden, både i de skriftlige overleveringer og i fundene, træk, der kun bliver fuldt forståelige, når de opfattes som udslag af tordenstenstroen. Det er da at vente, at den også har efterladt sig spor i vore oldtidsfund. I det nævnte skrift kunde der af flere grunde kun i korthed henvises til muligheden deraf. Der er siden fremkommet nyt stof[2], som giver anledning til at gå

[1] Tordenvåbenet i kultus og folketro, Tillges forlag, Kjöbenhavn, — i det fölgende anfört under betegnelsen Tvb.

[2] For henvisninger hertil og andre oplysninger, som er benyttede i det fölgende, skylder jeg mine kolleger ved Nationalmuseet megen tak. Om fundene i Kieler Museet og i Bergens Museum har Kustos Rothmann og Konservator Haakon Schetelig med störste venlighed sendt mig meddelelser.

nærmere ind på spörgsmålet, og der er sandsynlighed for, at vore oldtidsfund efterhånden vil bringe mere for dagen, som må tydes i samme retning. Oldtidsforskningen og folkemindestudiet vil således på dette punkt gensidig kunne stötte hinanden.

En vanskelighed frembyder sig, som strax skal omtales. Alle de stene, der i forskellige egne af Danmark gælder for tordenstene — flintredskaber fra stenalderen, forstenede söpindsvin (echiniter), vættelys (belemniter) — forekommer så ofte liggende på marken, at de let tilfældig kan være indblandede i fylden i gravhöje og i jordlaget på de forhistoriske bopladser. En nöje iagttagelse af fundforholdene er derfor nödvendig, når fejltagelser skal undgås. Oldsagsfund fra ældre tid, da der ikke stilledes så store fordringer til nöjagtigheden, kan derfor som regel ikke benyttes. Vi må regne med, at de „tordenstene“, man i ældre tid har optaget sammen med gravfundne oldsager, kan skyldes tilfældig indblanding, naar fundforholdene ikke er nöje og sikkert oplyste i alle enkeltheder[1]. Og selv når der foreligger stenalders redskaber i sikre og gode fund fra senere afsnit af oldtiden, må forklaringen dog stundom söges i en anden retning. Flintdolkene træffes ofte i den ældre bronzealders grave og antoges tidligere ret almindelig for amuletter el. lign. Denne opfattelse kan endnu findes i V. Boyes værk om bronzealderens egekister (1896), men er nu med rette opgivet. Flintbladet træffes ofte butslidt og i forbindelse med stykker af svovlkis: det har tjent som ildsten, og svovlkisen har svaret til stålet i vore fædres fyrtöj[2]. At slå ild med flint og svovlkis var allerede almindeligt i den yngre stenalder; dette fyrtöj brugtes hele bronzealderen igennem og ned i den ældre jærnalder. At det var i brug endnu i de förste århundreder af vor tidsregning, ses af enkelte gravfund fra den romerske periode, hvor det forekommer dels ved brændt[3], dels ved ubrændt lig[4]. Som oftest anvendtes en særlig tildannet ildsten af flint[5], en

[1] Se Tvb. s. 72 nr. 47. [2] Se Sophus Müller, Bronzealderen (1891) nr. 46; G. Sarauw, Le feu et son emploi dans le Nord de l'Europe (Gand 1907).
[3] Museumsnr. C 10603: Harnebjerg, Langeland.
[4] C 8005: Romdrup, sydøst for Ålborg.
[5] Sophus Müller, Stenalderen nr. 197.

tyk flække med buthugget rand; men i al fald efter stenalderens ophör brugtes på samme måde også jævnlig flintdolkene, som oldtidens folk jo lige så hyppig som vi kunde finde liggende på marken. Denne praktiske anvendelse af nogle af de gamle stenalders redskaber taler ikke for, at man skulde have knyttet særlige forestillinger til dem, men udelukker selvfölgelig heller ikke, at andre (navnlig öxerne) kan have været ansete for tordenstene.

I bronzealders grave med brændt lig har man nogle gange truffet flintpilespidser, ildskörnede, liggende mellem de brændte benstumper. Stundom er de optagne sammen med våben og andre sager, som viser, at graven tilhörer den ældre bronzealders sidste afsnit[1] (5. periode efter den nu gennemförte inddeling[2]); fra samme tidsrum stammer da formentlig et par fund, i hvilke pilespidserne foreligger alene sammen med ildstene[3], som ikke afgiver en nærmere tidsbestemmelse. Mens bronzesagerne, som det næsten altid er tilfældet, er nedlagte ubrændte i graven, har både pilespidserne[4] og ildstenene fulgt den döde på bålet. De er da ikke egentligt gravgods, men har hört til det rent personlige udstyr — ligesom f. ex. bennålen, der sammenholdt kappen, og som ofte træffes brændt mellem resterne fra ligbålet.

Om ildstenene er der talt ovenfor. Pilespidserne kan, efter hvad der vides, ikke have tjent til praktisk brug i slutningen af den ældre bronzealder og må da snarest have været amuletter, den döde har båret. Men hvilken betydning man har tillagt dem, vides ikke. At de skulde have været ansete for tordenstene, kunde vel stöttes ved mange analogier fra andre

[1] Gravfund fra Göttrup i Haderslev amt (Museumsnr. 25915), fra Harring sogn i Thisted amt (B 3869) og fra Sporuplund i Århus amt (B 7099 a).

[2] Aarb. f. nord. Oldkynd. 1908 s. 88; Vejledning til Nationalmuseets danske Samling (1909) nr. 135—141.

[3] Med en flintdolk (B 1359): höj på Smörup præstegårds mark, Ålborg amt; 4 pilespidser fundne sammen med en sædvanlig ildsten (nr. 27268): höj ved Rammediget nær Lemvig, jfr. Antiqvarisk Tidsskrift 1861 s. 11.

[4] Med en enkelt undtagelse, det nævnte fund fra Harring. Beretningen herom siger, at pilespidsen lå for sig, adskilt fra de brændte ben og gravgodset, i den omhyggelig byggede og tæt lukkede stenkistes vestre ende.

lande, især Italien[1]; men her i Norden synes en sådan tro ikke at have knyttet sig til dem. Mærkeligt er det, at flintpilespidserne i Mecklenburgs ældre bronzealder, som har megen tilknytning til Danmarks, almindelig træffes i gravene[2]; de opfattes af de archæologer, der har behandlet disse fund, som virkelig brugte våben — om med rette, tör jeg ikke afgöre, da jeg ikke kender fundene af selvsyn.

Skönt det af andre grunde er sandsynligt, at flintredskaber fra stenalderen allerede i den forhistoriske tid i Danmark har været ansete for tordenstene, har oldtidsfundene således endnu ikke givet noget sikkert bevis herfor[3]. Anderledes står det med echiniterne (de forstenede söpindsvin). Det har længe været kendt, at de bares som amuletter i den ældre jærnalder (1.—2. årh. e. Chr.). Et bronzekar, der har tjent som askeurne i en grav ved Broholm på Fyn, indeholdt bl. a. en echinit tillige med rester af et bronzebånd med ösken, hvori den har været båret[4]. Et fuldstændigt stykke af samme art er fundet löst i jorden af gårdejer Rasmus Jörgensen, Brejninge (Lolland), og i 1909 af finderen skænket til Nationalmuseet[5]; det er gengivet i hosstående fig. 1. Der forekommer vel andre forsteninger, stykker af svovlkis o. a., bårne som amuletter i den romerske periode og i folkevandringstiden[6]. Om de har gældt for tordenstene, får stå hen. Men hvad echiniterne angår, haves andre vidnesbyrd, der taler i höj grad derfor. For det förste det, at de indtil den dag idag

Fig. 1. 2/3 störrelse.

[1] Tvb. s. 30 og s. 89 nr. 85 b.

[2] En oversigt over materialet findes hos Beltz, Die vorgeschichtlichen Altertümer des Grossherzogtums Mecklenburg-Schwerin s. 218 ff., sammenholdt med s. 203 ff.

[3] Jfr. det tvivlsomme fund s. 64 anm. 1.

[4] F. Sehested, Fortidsminder og Oldsager fra Egnen om Broholm s. 161 ff. pl. 35 fig. r og u. — Et lignende fund fra samme tid kendes fra egnen ved Eckernförde; det opbevares i museet i Kiel (nr. 11812). Efter oplysninger, som Kustos Rothmann godhedsfuldt har givet mig, indeholdt gravurnen foruden de brændte ben og forskellige oldsager en echinit og en raslesten.

[5] Museumsnr. C 14172.

[6] Se Sophus Müller, Jernalderen nr. 233; Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia für 1900—1904, 22. Heft (1909) s. 78 ff.

regnedes for tordenstene i store dele af Danmark, og at man af den grund også bar dem på sig som personligt beskyttelsesmiddel[1]. På lignende måde anvendtes tordenstenen i mange andre lande, og overalt i Norden var billedet af tordengudens våben i Vikingetiden en almindelig brugt amulet. Men hertil kommer, at echiniten kan eftervises i andre danske oldtidsfund, og i et par tilfælde ligger det lige for at tyde den som tordensten. Disse fund skal her anföres efter deres aldersfölge.

I en gravkiste fra stenalderen på Alstedgårds mark (Ølsted sogn, SSØ for Frederiksværk) fandtes ved Nationalmuseets undersögelse i 1908 en echinit[2]; den lå på selve gravens bund, i höjde med en stenöxe og dybere end flere af skeletdelene. Der er således ingen rimelighed for at antage den for tilfældig indkommen i den tildækkede og omhyggelig undersögte grav.

I en höj i Sönder Omme sogn (Vejle amt), som Nationalmuseet lod undersöge i 1909, åbnedes en grav fra slutningen af den ældre bronzealder. Graven havde indeholdt en egekiste, hvori de brændte ben havde været nedlagte; over kisten var der efter skik og brug ophobet en værnende stendynge. Da denne forsigtig afdækkedes, fandtes en echinit[3] nöjagtig i midten over den indsynkning, som var fremkommen ved egekistens oplösning. I hosstående billede af graven (fig. 2) ses den som en lille sten lidt lysere end de andre. Man kan vanskelig antage andet, end at den har været lagt her, over stendyngens midte, som et yderligere værn for gravfreden. — En höj på öen Sild (Knopkenhoogh i Keitum sogn), der 1905 udgravedes af Kustos Rothmann ved Kieler Museet, dækkede bl. a. over en lille stenkiste (c. 1.30 × 0.50 stor) fra den ældre bronzealder; heri lå ved de brændte ben: en böjlenål og en armring af bronze, en bennål, et stykke bark, hensmuldrede töjstumper, et brudstykke af en ravperle og en echinit. Den sidste må, som i flere ovennævnte fund, antages for en amulet, den döde har fået med i graven.

[1] Tvb. s. 69 ff. nr. 37, 41, 42.
[2] Museumsnr. A 24294. Redegörelse for fundet i Aarb. f. nord. Oldkynd. 1910 s. 180—186; på grundplanen over graven s. 181 er echinitens leje angivet ved × 5. [3] B 9296.

Fra den yngre bronzealder skal anföres de endnu ikke afsluttede undersögelser af en större boplads ved Voldtofte (Flemlöse sogn, Fyn), som Nationalmuseet påbegyndte i 1909. I af-

Fig. 2.

faldslaget, der mest indeholdt potteskår og dyreben, optoges i 1910 med et par meters afstand to noget beskadigede echiniter. De kan have været til stede i de hytter, hvorfra affaldslaget stammede, på samme måde som tordenstenene i så mange bondehuse i nyere tid. Men da affaldslaget dækkede en stor

strækning, kan det jo nok tænkes, at de tilfældig har ligget på stedet[1]. Dette gælder derimod ikke om et andet fund af lignende art fra en kun lidt yngre tidsalder. I Kraghede i Börglum herred (Vendsyssel) afdækkedes ved en omhyggelig undersögelse, som Nationalmuseet lod foretage i 1907, rester af et hus fra begyndelsen af jærnalderen, tiden forud for Christi födsel. Det var en aflang bygning[2], hvis ydervægge dannedes af greneværk, stukket ned i jorden og tættet med lerklining. Huset er gået til grunde ved brand; den forbrændte lerklining og træresterne er styrtede ned, og lerkliningen er i tidens löb for en del oplöst til et let kendeligt lag rödt pulver. Heri fandtes i den vestlige del af bygningen to echiniter og en lille glat sort flintesten. Disse tre stykker lå tæt sammen mellem to inderstolper, på et sted, der omtrent kan have ligget under husets vestgavl. De lå i selve det brændte lag og var skörnede og beskadigede af ild: de må da have siddet under husets tag, aldeles som tordenstenene har været anbragte i bondehusene op til vor tid[3]. Der er ingen rimelighed for at opfatte dem på nogen anden måde; fundforholdene taler her altfor tydeligt. Den ene echinit har sin naturlige overflade; de to andre stene er derimod glatslidte. Professor N. V. Ussing, der godhedsfuldt har undersögt dem for mig, udtalte, at stenene sandsynlig har været strandslidte, men at den blanke, sorte flade næppe kan være fremkommen ved nogen naturvirksomhed. Det har da formodentlig været stene, som længe har været i menneskers eje; de kan til tider have været bårne som amuletter, eller de kan have været genstand for hyppig kultus (salvning o. a). Til alt dette har vi analogier nok fra nyere tider; mange steder har det været skik, at tordenstenene gik i arv som kostbarheder fra slægt til slægt.

Det vil være lærerigt herefter at betragte de norske fund af

[1] I 1909 fandtes en flintöxe og ægenden af en anden. De har ikke været brugte som redskaber på den tid, affaldslaget tilhörer; men ligesom echiniterne har de enten henligget på stedet fra ældre tid, eller også må de antages for tordenstene fra boligerne.

[2] Jfr. Vejledning til Nationalmuseets danske Samling (1909) nr. 218.

[3] Tvb. s. 99 nr. 105.

echiniter. Dr. Reusch[1] anförer tre sådanne, som efter hans opfattelse skal stamme fra et forsvundet lag fra kridttiden i Norge. Hertil föjer W. C. Brögger[2] to enkeltfund, hvoraf det ene fra en mose. To andre enkeltfundne stykker findes i Bergens Museum[3]. Brögger hævder, at Reusch's theori om den forsvundne kridttidsformation er uholdbar, at alle de nævnte echiniter må være bragte til det sted, hvor de er fundne, ved mennesker, og at de oprindelig stammer fra Danmark. Hvad grunden har været til, at de er blevne indförte i Norge, er efter det foregående ikke tvivlsomt, og med hensyn til tidsfæstelsen giver et gravfund fra Hoprekstad i Sogn[4] al önskelig oplysning, selv om det er muligt, at man også tidligere kan have indfört de höjt skattede stene i Norge. Det nævnte gravfund stammer fra Vikingetiden. I forbindelse med en mængde oldsager af forskellig art optoges en echinit[5]; dens ene side er farvet af rust, som tilfældet er med stene, der i jorden har ligget i beröring med jærnsager. Skönt gravfundet ikke er optaget af en kyndig mand, er der således ingen tvivl om, at echiniten hörer med til gravgodset.

Den række fund, her er anfört, spænder over mere end 2000 år af vor forhistoriske oldtid, og ingen af hovedperioderne mangler i den lange kæde. At vi her har udslag af de samme forestillinger, som folketroen har bevaret til vore dage, vilde det være örkeslöst at betvivle. Ej heller er det uden sidestykke andensteds. Landalmuen i Italien lader den dag idag af forhistoriske flintpilespidser, der her gælder for tordenstene, forfærdige amuletter mage til dem, Etruskerne brugte 500 år f. Chr., og som ved de nyeste undersögelser er påviste i italiske gravfund, der rækker tilbage til c. 1000 år f. Chr.: en påviselig sammenhæng i samme folketro, der spænder over et lignende tidsrum som den danske.

[1] Naturen 1902 s. 137.

[2] Strandliniens beliggenhed under stenalderen i det sydöstlige Norge (1905) s. 71 f.

[3] Bergens Museums Aarbog 1909 nr. 14 s. 50—51.

[4] I Bergens Museum, se Aarsberetning fra foreningen til norske fortidsmindesmerkers bevaring 1887 s. 119 ff.

[5] Anf. sted, s. 124, p 2.

Skönt det kun er de danske oldtidsfund, denne undersögelse tager sigte på, vil der dog være anledning til endnu at anföre en parallel fra vort nærmeste naboland mod syd. På en gravplads ved Bordesholm, syd for Kiel, undersögt ved Splieth i årene 1897—99, fremdroges et stort antal urner fra de förste århundreder e. Chr., som foruden tidens sædvanlige gravgods indeholdt en naturlig flintesten, fingerformet og fingerstor. Med velvillig tilladelse fra Museet i Kiel, hvor fundene opbevares, afbildes her to typiske stykker. Nr. 10547 (fig. 3), der er 102 mm lang, lå i en urne sammen med to syle og et brudstykke af en halvmåneformet kniv; nr. 10560 (fig. 4), hvis længde er 83 mm, optoges med en kniv af lignende form og en anden, lige kniv. Stenene minder om vættelys (belemniter), hvis sædvanlige tyske navn er „fingersteine“, og har utvivlsomt for folketroen haft samme betydning som disse. Men i det nordtyske kystland gælder belemniterne den dag idag for tordenstene[1]. De mærkelige Bordesholmer stene skal da åbenbart tydes som udslag af en lokal skik, der har rådet i det östlige Holsten i en del af den ældre jærnalder, og som har medfört, at man hyppigere og regelmæssigere, end det andensteds var tilfældet, har lagt en tordensten i gravurnen. Her finder vi den samme sammenhæng mellem oldtids og nutids forestillinger om tordenstenen, som i Danmark viser sig ved echiniterne.

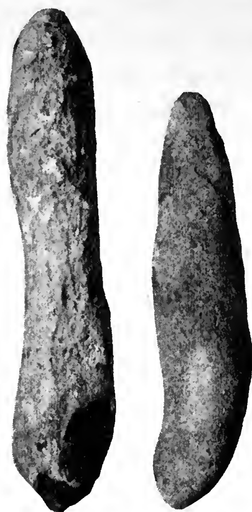

Fig. 3—4.
$^2/_3$ störrelse.

Men nu tordenguden med sin hammer, som vi kender fra vikingetiden? Ham har man jo ment at kunne spore tilbage lige til stenalderen. Såvidt skönnes, er det dog med urette. Man har anfört den hellighed, stenalders folket utvivlsomt har tillagt öxen, og navnlig de små efterligninger af öxer, hvoraf der haves en del enkeltfundne stykker, mens de kun en sjælden gang er trufne i gravfund. Men alle mellemled mangler, og öxens reli-

[1] Tvb. s. 79 anföres optegnelser fra Rügen, Pommern og Mecklenburg.

giöse betydning i stenalderen skal snarere forklares ad anden vej end som tordengudens attribut[1]. Der er overhovedet intet, som tyder på, at oldtidsfolket herhjemme i en så tidlig tid skulde have tilbedt en personlig tordengud. En sådan har man villet se i en bekendt, ofte omtalt lille bronzefigur i Nationalmuseet (fig. 5)[2]. Hvor den stammer fra, er ukendt. Det vides ikke engang med sikkerhed, om den er funden i Danmark; men efter figurstilen er det rimeligt, at den hörer hjemme i den nordeuropæiske bronzealder. Som billedet viser, har fodstykket båret to figurer, hvoraf kun den ene er tilbage. De kan have været ens; men der er heller intet i vejen for, at de kan have været forskellige. Figurens höjre arm mangler. I den gamle protokolnotits (se Antiqvar. Annaler, anf. sted) hedder det, at en lignende figur har været i Timms samling, köbt efter P. F. Suhm[3], „hvor den her manglende Arm fandtes udstrakt, holdende en stor Hammer". Det er det eneste grundlag for at antage, at den bevarede figur har haft en hammer (eller öxe) i hånden.

Fig. 5. Naturlig störrelse.

[1] Tvb. s. 41—42. [2] Nr. DCCCXL; Antiqvariske Annaler IV (1827) s. 254; Engelhardt, Aarb. f. nord. Oldkynd. 1871 s. 453 fig. 3 (hvorfra vor afbildning er lånt); Worsaae, Danish arts s. 109 fig. 144; Montelius. Les temps préhistoriques en Suède s. 126 fig. 178; Hörnes, Urgeschichte der bildenden Kunst s. 469 fig. 146—147, o. fl. st.

[3] Mulig er det den figur, der i auktionskataloget over Suhms samling,

Betyder ligheden noget, har figurerne virkelig været ens i stil og störrelse, så må statuetten fra Timms samling vel have været selve den figur, der mangler på fodstykket. At antage, at der på omtrent samme tid skulde være fremkommet to ens figurer af en sådan sjældenhed uafhængige af hinanden, er ganske urimeligt. Fodstykket må så have båret to ved siden af hinanden knælende figurer med en hammer eller öxe i den ene hånd. Men hvorledes man heri kan se en fremstilling af tordenguden, forstår jeg ikke.

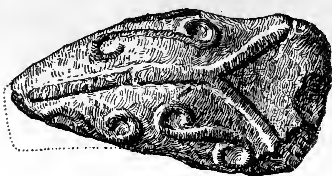

Fig. 6. ²/₃ störrelse.

Vender vi os herefter atter til miniaturöxerne fra stenalderen, da er der endnu et lille træk, som må omtales, fordi man også har villet tillægge det betydning for opfattelsen. I den række af sådanne öxer, som findes i Nationalmuseet, er der et lille ufuldstændigt stykke[1], 63 mm l., som gengives i fig. 6. Det slutter sig nærmest til den sjælden forekommende form nr. 84 i Sophus Müllers Ordning af Danmarks Oldsager, Stenalderen. Hvor den lille öxe er funden, vides ikke: mulig er den ikke fra Danmark, da typen, som den gengiver, mere hörer hjemme på svensk grund. Til de rande og kanter, som findes på de virkelig brugte öxer af denne art, svarer på den lille efterligning ophöjede bånd eller lister. I mellemrummene mellem disse er der på hver side i lavt relief udarbejdet 3 figurer af form som et liggende S. En stridsöxe til virkelig brug eller i al fald af sædvanlig störrelse, funden i Mecklenburg, bærer det samme ornament to gange fremstillet på oversiden. Af udgiveren[2] antoges det for et billede af lynet. Worsaae[3], som har behandlet den samme figur, vilde ligeledes lægge en symbolsk betydning deri, idet han nærmest var tilböjelig til at opfatte den som en „solslange". En senere forfatter har sammenstillet den med ornamenter på sager fra Kaukasusegnene og

forfattet af J. J. Weber (Kbh. 1800), s. 88 nr. 225 b opføres som „et støbt Billede af Guden Thor".

[1] Museumsnr. D 632. [2] Olshausen i Zeitschr. f. Ethnologie 1886 s. 288.
[3] The industrial arts of Denmark s. 68 ff. og s. 116.

andre steder[1]. Hvor ∾-tegnet forekommer på genstande, der har stået i forbindelse med kultus[2], er det muligt, at det kan have haft en eller anden særlig betydning; men at det skulde forestille lynet, er der intet, som tyder på. I andre tilfælde er det slet og ret ornament. Det kan derfor ikke tjene som bevis for, at den afbildede öxe skulde have været opfattet som tordenvåben. Og imod en sådan tydning af miniaturöxerne strider i det hele, at de gengiver de skiftende tiders våbenform og ikke, som man i så fald måtte have ventet, en enkelt eller nogle få hieratisk fastholdte typer.

Forsögene på at före Thor og hans hammer tilbage til en ældgammel tid finder således ingen stötte i danske oldsager og fund. Vi må nöjes med at henvise til, hvad der tidligere er udtalt herom: at denne forestilling om tordenguden utvivlsomt er afledet af ideer, udviklede hos de forasiatiske kulturfolk, at man ikke nöjere kan bestemme, når hammerguden har vundet borgerret på dansk grund, men at intet taler for, at det skulde være sket i de förste to hovedafsnit af vor forhistoriske oldtid, sten- og bronzealderen[3].

Mærkeligt er det ved förste öjekast, så ringe udbredelse den græsk-romerske tordenguds våben, Juppiters såkaldte „tordenkile“[4], fik uden for den klassiske kulturs område. Dets billede fandtes ofte på våben og andre sager af romersk oprindelse og bragtes med dem så vidt, som den romerske handel nåede, lejlighedsvis også til vore forfædre[5]. Men hos de gotisk-germanske folk havde dette stærkt sammensatte tordenvåben ingen tilknytning til hjemlige forestillinger; hos dem levede tordenstenstroen, der langt lettere lod sig forlige med hammergudens våben. Hvor man stiftede bekendtskab med det græsk-

[1] Wilke i Zeitschr. f. Ethnologie 1904 s. 87 f. fig. 116.

[2] F. ex. et kvindeidol fra Thrakien: Hörnes, Urgeschichte der bild. Kunst pl. 3 fig. 1—3; hornet fra Wismar: Worsaae, anf. skrift s. 67.

[3] Tvb. s. 59 ff.

[4] Når græsk keraunos, lat. fulmen fra gammel tid oversættes på dansk ved tordenkile, skönt det er så fjærnt som muligt fra kileform, er det let at se, hvad grunden er hertil.

[5] Bronzehjælm: Engelhardt, Thorsbjerg Mosefund pl. 5 fig. 1; smykkeplader på bælteknapper: Engelhardt, Vimose fundet s. 19 pl. 12 fig. 28.

Fig. 7.

romerske lynbillede, synes det kun at være blevet opfattet som et mærke, om hvis hellighed man vel havde en anelse, men hvis egentlige betydning forblev ukendt. Kun enkelte gange findes det efterlignet, og det ufuldkomment, sammen med andre tegn og mærker, der var lånegods fra de gamle kulturlande. På en spydspids af jærn fra Müncheberg (Brandenburg) med runeindskriften Raninga er figuren indlagt i sölv, tillige med hagekors, triskele og en halvmåne[1]. Fra Danmark kendes ingen andre genstande med en efterligning af det græsk-romerske lynbillede end en pilespids af ben i Vimose-fundet[2], på hvilken Museumsdirektør Sophus Müller har henledt min opmærksomhed (fig. 7). En sammenligning med den nys nævnte spydspids efterlader ingen tvivl om, hvorfra figuren]——[, som er indridset her tillige med et hagekors, har sin oprindelse. Selve anbringelsen på et våben skyldes sikkert også tradition. Den græsk-romerske „tordenkile“ anbragtes ikke sjælden på angrebsvåben (navnlig slyngestene): de skulde ramme fjenden uventet, hurtigt og dræbende som lynet, og lynbilledet skulde bidrage sit dertil[3]. På græsk grund synes denne idé at forekomme allerede i så fjærn en tid som den mykeniske periode (2. årtusinde f. Chr.). Den bekendte sværdklinge af bronze fra Thera i Nationalmuseet[4] bærer på begge sider en række i guld indlagte öxebilleder, som jeg mener at måtte tyde på denne måde[5]. Et blot ornament er de ikke, da en

[1] Wimmer, Die Runenschrift s. 61; Henning, Die deutschen Runendenkmäler pl. 1 fig. 2; Zeitschr. f. Ethnologie 1886 (292) o. fl. steder.

[2] Engelhardt s. 23 fig. 24. (Denne afbildning er tillige med fig. 5 af det kgl. nordiske Oldskriftselskab velvilligst overladt til benyttelse).

[3] Jfr. feltherrenavnene Hamilkar Barkas, Ptolemaios Keraunos, Bajazid Ildirim.

[4] Aarb. f. nord. Oldkynd. 1879 pl. 1; Perrot, Histoire de l'art antique VI fig. 550.

[5] Om öxen som den mykeniske tids tordenvåben se Tvb. s. 22 ff.

öxeornamentik af denne art ellers ikke kendes. Selve gentagelsen forstærker virkningen: det prægtige hövdingesværd skal ramme fjenden med lyn, lyn, lyn...[1]

En sammenhæng med græsk-romerske forestillinger er der altså vel i mærket på pilespidsen fra Vimose, men fjærn, på anden eller tredje hånd, og næppe længer klar og forståelig for den, hvis hånd indridsede tegnet. Herpå tyder i al fald, at linieforbindelser, der synes at gå tilbage til samme figur, i end mere oplöst form findes på andre bensager i samme fund[2].

[1] Jfr. Iliaden 14, 386; sammenligningen her gælder ikke, eller ikke alene, malmets glans.

[2] Engelhardt, Vimose Fundet pl. 2 fig. 17, 18, 24.

TORSVISEN PÅ FÆRØERNE.

AF

H. GRÜNER NIELSEN.

Det har hidtil undgået opmærksomheden, at vi besidder et direkte vidnesbyrd om, at Torsvisen har været sunget på Færøerne. Pastor H. Schrøter, Suderø, meddeler nemlig i et brev 29—9—1820 til biskop P. E. Müller følgende (AM 972 A):

„En Viise om Locke der hendtede Thors Hammer fra Trolden har været brugt; nogle faa Vers har ieg hørt, de ligne meget den Svenske Viise, som findes i den [ɔ: Rask's] Angelsaxiske Gramatik Pag. 29 og er saa oversadte:

[1.] Thore kom af Skoven hiem,
træt var han af Færde;
Trold havde taget Hammeren hen,
han vidste sig intet at giøre.
Thorer tæmmer sin Fole med gode Stunder.

Nemlig ‚uj Toûma' forståes her ikke ‚i Tømme', men ‚langsomt' eller med Taalmodighed; Toûmstunder: Tid nok til det.

[2.] „Hør du Loke underlige,
Leie Tienner min:
vil du fare til Snûde-Trolden
og hente mig Hammeren hiem."

Laju drongur egentlig ‚Kammerjunker' forstaaes ikke her som leege Broder; ‚drangjir muinir' ere endnu den honetteste Maade man tiltaler sine Tiennere med, og at benævne dem saa, naar man taler om dem med andre, som et Beviis paa, at man anseer dem som dygtige Karle; at benævne dem ‚hûûskadle' ansees som et Udtryk af Misfornøielse med Tiennesten eller Mistroe

til deres Dygtighed. — Trödlatrant, Trolde-Snuden, saa udtales det her.

Jeg har ellers hørt, at der skal være en gammel Kone endnu levende, som formodes at have lært den; er det saa, skal ieg ogsaa afskrive den.“

Det er uheldigt, at Schrøter ikke gengiver teksten helt på færøsk. Men støttet på hans enkelte oplysninger og på de andre nordiske tekster, kan vi omtrent bestemme den færøske ordlyd; den har vel omtrent været således[1]:

1. Tórir kom af skógvinum heim,
troyttur var hann af ferði;
tröll hevði tikið burt hamarin,
hann visti sær einki at gera.
Tórir temur fola sín i tóma.

2. „Hoyr tú Lokki løgin (løəjin)
leigudrongúr min:
Vilt tú fara til Tröllatrant
ok heinta mær hamarin heim.“

Det ses let, at den færøske form er nærmest beslægtet med norsk og svensk. V. 1 står norsk nærmest; fælles med svensk er dog ordet færd i linje 2. Færøsk v. 2 er desværre ikke bevaret i den norske opskrift; men færøsk og svensk stemmer her næsten ganske overens, selv hvor vi mindst skulde vente det; særlig må nævnes løəjin ⫩ Loye og trant ⫩ tram.

Vi kan altså fastslå, at der har eksisteret en selvstændig færøsk form af Torsvisen, og at den har indtaget et slags mellemstadium i forhold til den af os kendte norske og svenske form. —

[1] V. 1 norsk: Torekall kom av skogje heim | trøytte va han å moe | tjuvan ha støle burt hamarn hass | han viste 'kje, kveim dæ gjole; svensk: Torkar sitter i sina säte | rimmar af sin färd | Trolltram har min guldhammar stulit, det var en usel färd; dansk *A*: Det var Tord af Hafsgård | rider over de grönne enge | tabte han sin hammer af guld | og borte var han længe. — V. 2 mgl. i norsk; svensk: Hör du Locke Loye (Lewe) | legodrängen min | du skall flyga all land omkring | och leta upp hammaren min; dansk *A*: Det var Tord af Hafsgård | taler til broder sin | Du skalt fare til Nørrefjeld | og lyse efter hammer min. — *Omkvæd*, norsk: Torekall tøyme no folen sin mæ toumå; svensk: Torer tämjer fålen sin i tömme; dansk *A*: Så vinder man sverken.

Inden vi går videre i undersøgelsen, må vi medtage et ret mærkeligt spor af den færøske Torsvise, som Dr. A. Olrik har henledt min opmærksomhed på. Et vers i „Seyðaríma“ (FK. nr. 87) har i „Sandøbogen“ følgende form:

Aftur sendi hann oxalegg
koyrir nú fast á gest;
Glámur ‚grimiligjöld,
letur ei longur fresta.

Grimiligjöld[1] synes her at være opfattet som et tilnavn til jætten Glámur, men giver iøvrigt ingen mening i sammenhængen. Grimiligjöld er åbenbart lånt fra Torsvisen og er det samme som Gremmeligål i den norske Torsvise v. 2. Ordet betyder der den gård, hvor jætten Gremmil bor; det forekommer ikke i den svenske opskrift[2].

Skönt de her fremdragne færøske visestumper i sig selv synes ret ubetydelige, frembyder de dog tilstrækkelige holdepunkter, til at man ud fra dem kan få en begrundet formodning om den færøske viseforms oprindelse. Der er nemlig det mærkelige, at de åbenbare urigtigheder i den færøske tekst næppe er tilfældige ordforvanskninger, men finder forklaring som misforståelser af den fremmede dialekt, hvorfra visen först er overført til færøsk grund.

Cand. mag. Leiv Heggstad har herom meddelt mig følgende:

Omkvædet hedder i færøsk: Tórir temur fola sín í tóma, og Schrøter oversætter í tóma (uj Touma) med „langsomt“ eller „med tålmodighed“. Således forstået giver omkvædet i sig selv mening. Alligevel er denne færøske form næppe oprindelig, da den står alene overfor norsk og svensk, hvor de to sidste ord i omkvædet lyder „med (i) tømme“; jf. det islandske omkvæd: Riddarinn keyrir folann sinn með vendi. Formen „í tóma“ for „í tómi“, som det burde have heddet, er også mistænkelig.

[1] Ordet forekommer kun i denne opskrift; det er skrevet med lille begyndelsesbogstav.

[2] Påfaldende er det til Gremmil knyttede *i*. L. Heggstad formoder at Gremmeligaal er at oplöse som Gremmel i gaard, hvor da „i gaard“ staar som et fast tillæg; jfr. norske udtryk som Olav sud i gard o. l.

Man kunde derfor formode, at færøsk uj touma er overført fra en østnorsk sprogform; ti i det norske østland er tom (efter Åsen) den sædvanlige form for taum, en tømme. Den færøske opfattelse af ordet tóm som ensbetydende med „god tid“, kan da måske bero på en misforståelse af betydningen af det østlandske tom. Det færøske omkvæd vil da få samme mening som det svenske, nemlig: Tor tæmmer sin fole i tømmer (í tauma), d. e. lærer den at lystre tømmerne.

En anden ting, der måske kunde tyde på, at den færøske Torsvise er kommet fra Østnorge, er det dårlige rim mín ∾ heim; ti i østlandsk sprogform vilde min ∾ him give udmærket rim.

Dersom Grimiligjöld i Seyðaríma er identisk med Gremmeligål i den norske Torsvise, peger det også i samme retning, idet den østnorske udtale af gål med tykt l let kunde misforstås af en færing og have givet anledning til en form „gjöld“.

Færøsk trödlatrant, troldesnude, genfindes ikke i den norske viseform, men har sit tilsvarende i den svenske vises trolltram. Derfor behøver vi dog ikke at antage svensk indvirkning på færøsk, da både tram og trant findes i norske dialekter.

Meget synes at tyde på, at den færøske viseform ikke er bleven til på selve Færøerne, men er indvandret fra det norske østland, her i den snævrere betydning af egnen omkring og nord for Kristianiafjord. Det bliver altså fra egne, der ligger Sverrig nær; og hermed stemmer det også meget godt, at den færøske og svenske form af visen undertiden har berøringspunkter med hinanden. Særlig påfaldende er jo ligheden i Lokes efternavn Loye ≠ løəjin. —

— Vi har hidtil mest dvælet ved urigtighederne i den færøske tekst. På et enkelt punkt kan dog måske færøsk give vejledning til bestemmelse af visens urform. V. 1 har i norsk rimordene moe ∾ gjole, der ikke giver helt godt rim. I svensk er rimet ødelagt, det hedder her färd ∾ färd. Mon vi ikke ud fra det færøske ferði ∾ gera har lov til at formode, at visens urform har haft rimene ferði ∾ gerði (f. eks. treyttr var hann af ferði .... hann vissti ekki hverr þat gerði[1])?

Når Torsvisens forekomst på Færøerne således står fast, vil

[1] eller: hann vissti sær eingar atgerðir? (L. Heggstad).

det være naturligt at søge yderligere spor af den i træk eller udtryk, som andre færøske viser kan have optaget fra den. Seyðarímas „grimmiligjöld“ er forud omtalt. Sophus Bugge og Moltke Moe har i „Torsvisen“ i sin norske form (Kria. 1897) fremdraget ord og udtryk fra trykte færøske tekster, hvori Torsvisen kan spores. Ved gennemgang af de mange utrykte færøske tekster vil disse sidestykker yderligere kunne forøges. I Gongu-Rólvs kvæði er det dog kun opskrift A, der er påvirket af Torsvisens ædevers. Stærkere er disses indflydelse på „Torbjörn Bekil“ og „Angankári“ (FK 98 og 34). Men den nærmere redegörelse for dette forhold vilde kræve en undersøgelse af både Torsvisens og Genselinsvisens former, hvortil her ikke er lejlighed.

Kresdans i Grønland (Sydgrønland?) ved midten af det 19de århundrede, efter tegning af en indfødt Grønlænder, litograferet og trykt i Godthåb omkr. 1860 til den grønlandske sagnsamling „Kaladlit Okaluktualliait".

DANS I GRØNLAND

AF

WILLIAM THALBITZER OG HJALMAR THUREN.

Den første omtale af dansende Eskimoer forekommer i beretningen om opdageren Martin Frobishers besøg på sydøstkysten af Baffinsøen i 1577 (ligeoverfor Grønlands sydspids). Efter at der er berettet, hvorledes ekspeditionens kommandører har været i land og forsigtigt nærmet sig de indfødte, fortælles der således:

„After our generalls comming away from them, they mustered themselves in our sight uppon the toppe of a hill, to the number of twentie in a rancke, all holdyng handes over theyr heads, and dauncing, with greate noyse and songs togither, wee supposed they made thys daunce and shew for us to understand, that we might take vew of theyr whole companyes and force, meaninge belike, that we should doe the same. And thus they continued uppon the hyll toppes untyll nighte"[1].

[1] The three voyages of Martin Frobisher. 2nd voyage s. 149 (Hakluyt Society, London 1867).

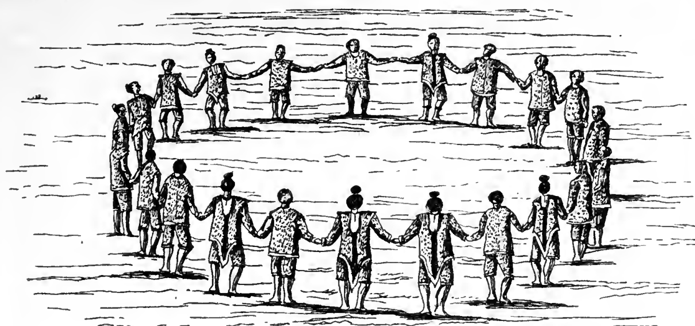
Den næste beretning kommer 100 år senere. Fra Danells tredje rejse til Grønland i 1654 var der ført 4 Grønlændere til Danmark; man havde fanget dem ved at lokke dem ombord på skibet. Disse — tre kvinder og en mand — blev bragt til Flensborg, hvor Frederik den tredje dengang opholdt sig på grund af pesten i kongeriget. For at more kongen lod man disse „vilde“ optræde i en ballet:

„Als zu Flensburg für I. Kön. May. ein Ballet gespielet worden, haben diese Grünländerinne eine eigene Entrée gehabt, da sie sich nach ihrer art gar wol zu schicken gewust. Und hat mans ihnen so seltzam nicht vorgemachet, sie habens können nachthun. Wenn sie sonst nach ihrer Landes art dantzen, krummen sie sich als ein Fidelboge, hüpffen nach der Seiten hin und her, und schlagen die Hände, dasz flache in die höhe gekehret, wechsels weise über ein ander. Ob sie nun wol solche und andere Dinge gerne nachthun, wollen sie doch nicht gerne an das Sprache lernen, können doch alles, was man ihnen vorsaget, verstendlich nachreden“[1].

Den nationale dansemåde, hvortil Olearius her sigter, blev først langt senere nærmere beskrevet. I Vestgrønland omtales den især af det 18de århundredes missionærer, der jævnlig så den udført og ivrede imod dette hedenskab. Enkelte af de senere forfattere (i oplysningsperioden) tog den dog i forsvar, men den forsvandt i løbet af dette første missionsårhundrede på den danske del af Vestkysten. I Østgrønland, ved Ammassalik, holdt den sig derimod livskraftig indtil slutningen af forrige århundrede. — Hans Egede beskriver den grønlandske dans ved Holstensborg i 1722 på følgende måde: „Deres Leeg bestod der udi, at de syngede, og derhos spillede paa en liden Tromme, brugende pudseerlige Gebærder, rystede med Hovedet, vriede og bøjede Ryggen og Lemmerne hid og did. Den Leeg gik rundt, saa at, naar een holdt op, begyndte en anden igien, og det varede indtil Morgenen.“ En anden gang, ved Godthåb 1726, gør han følgende optegnelse: „Den 25de [May] anstillede ovenmeldte Grønlænder en Leeg og Lystighed iblant med dem med Syngen

[1] Adam Olearius: Vermehrte Newe Beschreibung der Muscowitischen und Persischen Reyse. Schleswig 1656 (S. 175).

og Dantsen, hvor da min Collega med flere andre foer derhen, for at see paa den. Saadan Leeg bestaaer der udi, at to staaer lige for hinanden med en liden Tromme udi Haanden, paa hvilken de spiller een om den anden, og synger imod hinanden, og hvad da den ene kand have at forekaste den anden, det fremfører han i saadan en Vise. Kand Contra-Parten ikke svare ham derpaa, eller igiendrive ham, da maa han med Skamme vige af, og bliver beleet af alle dem som høre derpaa. Den ene

Kresdans i Grønland på Hans Egedes tid (af „Grønlands Perlustration“ 1741).

af dem som her certerede med hinanden, var meget kiæftig, saa hans Contra-Part maatte give tabt, hvorfore der opstod en anden, at forsøge sin Konst paa ham, men han maatte ligeledes gaae bort med Skamme“[1].

Den nøjagtigste beskrivelse af grønlandsk eskimodans findes i G. Holms „Ethnologisk Skizze af Angmagsalikerne“[2], iagttaget under overvintringen i 1883—84. Deraf blot følgende uddrag: „Foredrageren (Sangeren) staaer foran Indgangen midt paa Gulvet, noget skrævende og i lidt bøjede Knæ. Er det en Mand, som synger, staaer han ikke fast paa Stedet, men bøjer sig mere eller mindre i Knæerne i Takt til Sangen, og gjør af og til et Skridt frem eller tilbage eller vender sig halvt om. Af og til

[1] Hans Egede: Relation ang. den grønl. Missions Begyndelse og Fortsættelse. København 1738 (S. 123 og 198).

[2] G. Holm: Den østgrønlandske Expedition 1883—85 (Meddelelser om Grønland, 9de og 10de bind, 1888) S. 154—156.

vrides Overkroppen i mange Slags Bevægelser. Trommen holdes frit ud for Brystet i venstre Haand, og med Trommestokken i højre Haand slaaer han tre smaa Slag ad Gangen paa Randen af Trommen ligeovenfor Haandtaget. Sangeren staaer med halvt tillukkede Øjne og med en stillestaaende Grimace paa Ansigtet, der dog af og til afbrydes ved at fnyse eller le. — Er det et Fruentimmer, som synger, staaer hun urokkelig fast paa Fødderne, men bevæger stadig Hofterne i en ottetaldannende Figur. Samtidig, men i den halve Takt af Sangen, slaaes Trommen afvexlende tilhøjre og tilvenstre. Trommen holdes i næsten udstrakt Arm og nedefter, idet den hviler paa højre Forarm. Hovedet holdes foroverbøjet eller lige op. Øjnene ere halvt tillukkede, og paa Ansigtet er der et stillestaaende Smil."

Endnu skal jeg tilføje et par skildringer af trommedans og sang, forfattede i Vestgrønland i det 18de århundrede — karakteristiske ved at de tar den nationale kunst i forsvar. Disse forfattere, købmand Dalager og missionær H. E. Glahn, står i modsætning til det 20de århundredes mere snævertsynede missionærer på Grønlændernes side. Dalager fortæller først, at trommesangeren længe før han rejser afsted indøver sin stridssang med kvinderne i det hus, hvor han bor. „Naar han nu skal agere mod sin Contrapart, følge disse Fruentimre alleene med for at kunde accompagnere Sangen med det sædvanlige amna aja". Dalager vil vel ikke nægte, at disse store Forsamlinger kan gi anledning til usædelighed, men han forsvarer ivrigt denne rettergang, „hvorved de give deres Meeninger tilkiende ved skiemtsomme Indfald, uden nogen vredagtig Passion, under Spil og Dans. ... Endelig maa man considerere, at saasom Luften og Leve-Maaden producerer Melancholie og Døsighed udi Legemet, hvilket at opmuntre ved Syn og Betragtninger der ikke gives Leylighed til i Grønland: saa kand disse Spil og Danse, hvorudi Indbyggerne finde stor Sinds-Recreation, ikke være saa meget at laste". „Og er det af saadan Raison, man har søgt at forsvare Ball og Assembleer i vore Lande, hvorvel med mindre Føye, eftersom der vel findes noget andet, hvorved Sindet kand opmuntres, uden man havde fornøden at freqventere Danse-Stuer". „Maaskee man her vil giøre mig en Indvending, og sige: at udi Grønland findes da vel ogsaa de Ting, hvorudi Indbyggerne efter deres grove Gout kand finde Fornøyelse. — Dertil svarer jeg Ja: men beder derhos om gunstigst Pardon, for at tillegge følgende Remarque: I vore Lande danser man alleene af Vellyst; men i Grønland i Rette sættes Feyl og decideres betydelige Tvistigheder. Og sandelig, hvis man saaledes med lige Nytte og lige Hensigt dan-

sede hos os, skulde man i en Hastighed see hver anden Moralist og Advokat at forvandles til en Danse-Mester"[1].

I sine „Anmærkninger over de tre første Bøger af D. Crantzes Historie om Grønland" (1771) kommer præsten Hans Egede Glahn ind på Grønlændernes forlystelser og trommesange. Han er den første, der omtaler forskellige arter af sange i deres traditioner. Han skelner først mellem „Sange ved overtroiske Højtideligheder" og de øvrige arter, som han regner for ganske uskyldige. Til de sidste hører også en del danse-sange, der udkræver „Fordreyninger af Kroppen", dels „de egentlige Stridssange", i hvilke de „under en Hob Krumspring og Sang sige deres Modstandere paa en lystig Maade Sandheden", dels blot lignende sange „ikke saa meget for at afgiøre deres Stridigheder som for at fornøye sig". „En Huusfader med sin Tromme fornøyer om de lange Vinteraftener sine Huusfolk". „At synge en Sang om Fangsten og de dertil henhørende Ting kan lignes ved en Art Heltedigter, hvilke altid ere agtede nyttige, saasom Ungdommen derved opmuntres til Dyd og Flittighed". — „At synge visse Sange for Børn, hvori Dyr forestilles ligesom at stride mod hinanden med Sang, kan ey synes lastværdigt for dem, der kiende deres Indhold osv." (S. 273—277).

„Hvad angaaer den Dands, som følger med de fleste af de opregnede Sange, da kan vi ikke faae i vor Hoved, at der i sig selv er noget ont i at hoppe af et Been paa et andet, og derved giøre sig en god og i dette haarde Land nyttig Bevægelse ... og kan der ey siges noget paa deres Dands, Hoppen og Gebærder" (alle disse Argumentationer er rettede imod de mähriske Brødres, særlig Crantz's, snævre fordømmelse af Grønlændernes „hedenske" og nationale skikke).

Også sanglegene omtaler Glahn, omend mindre indgående (s. 275); han er tilbøjelig til at henregne dem til „en Art af en høytidelig Religions Øvelse" (s. 276) — ganske samme resultat, som i vor tid en fransk etnolog er kommet til angående Østgrønlændernes „lampeslukningslege" og lignende fester[2].

Hvordan Grønlænderne i den evropæiserede del af Grønland nu til dags danser og synger, vil kunne ses af følgende uddrag (mere eller mindre ordrette) af mine dagbøger fra en rejse derovre i 1900—1901. I det år boede jeg til forskellige tider og i forskellige egne hos de indfødte og levede deres liv med dem.

[1] Lars Dalager: Grønlandske Relationer: Indeholdende Grønlændernes Liv og Levnet, deres Skikke og Vedtægter, samt Temperament og Superstitioner etc. København 1752 (S. 51—54).

[2] M. Mauss (et Beuchat): Essai sur les variations saisonnières des sociétés Eskimos. Année sociologique 1904—05 (S. 100 og 113—114).

Jeg så dem ved de danske handelspladser som ved deres egne små fanger- og fiskerlejer.

Overalt består hovedforlystelsen i dans, om vinteren inde i skolen eller i et af handelens tjærede træhuse, i bødkerværkstedet eller i et af oplagsskurene, om sommeren under åben himmel på en flad klippe. Den sommerlige friluftsdans er udentvivl den gladeste og festligste. I reglen er der en dansesten ved hver boplads, og kun en; for de grønlandske stenformationer er vilde og uregelmæssige, og man må ofte søge længe for at finde et fladt sted så stort som et stuegulv. På disse velkendte dansesten har dansen formodentlig gennem mange slægtled gået sin gang i de arktiske lyse nætter; de er blankslidte af kamiksålerne. Man ser sporene i form af en glat rundkres, der ligger så nær ude mod randen af stengulvet, som fladningen tillader.

Inde i Grønlændernes hytter danses der nu kun sjældent og kun om vinteren (om sommeren flytter man ud i telt). Jeg var med dertil nogle få steder, ved Kingittoq syd for Jakobshavn, hvor der var fire eller fem par ad gangen ude på gulvet i grønlænderhytten, dansende til violinspil; og ved Niaqornarssuk i Aulätsiwikfjorden syd for Egedesminde, hvor der kun var plads til to par, mens far og søn spillede violin og harmonika sammen. Både i Umanakfjorden og i Egedesminde var jeg med til dans efter ariston (herofon, på grønlandsk moreersit „en slibesten“), et sørgeligt nedbrydende instrument for den særegne nationale stil, som sammenstødet mellem oprindeligt og nyt efterhånden havde afsat i de nygrønlandske sang- og danseformer.

Af navnene på de vestgrønlandske danse vil det hurtigt være klart, at det meste deraf er evropæiske danseformer, der er indførte i Grønland. De fleste ligner vore bondedanse; dertil kommer de gængse runddanse (vals osv.), som vel hører til de senest indførte. Hist og her kan man måske gribe ældre træk ud, eller ialtfald påfund, der hører landets egne børn til.

Men ellers ligger det nær at tænke på skibsfolkene, der hver sommer går i land for at more sig i de lyse nætter — nu som i de første besøgeres tid i det 17de århundrede. Først var

det jo Hollænderne, så de danske, der handlede med de indfødte og kastede anker hver sommer i fjordenes naturlige havne[1]. Disse fremmede mænd med skæg i ansigtet og tøjklæder har virket uimodståeligt og bedårende på de unge niviarsiaqer (ugifte piger); de har — om ikke straks, så efterhånden — ganske stukket de gammeldags indfødte kavalerer ud. Den tort har mangen brav kajakmand eller storfanger maattet døje uden at kny, at den fremmede matros i skibstiden løb af med hans udkårne. I skibstiden er gammel skik og brug ganske ophævet og en ny skik træder isteden; utallige øjebliksforbindelser har været knyttet i de 200 år, siden Grønland blev genopdaget af den civiliserede race, som med de hollandske hvalfangere atter kom til landet. Usikkert er det dog, om de fremmede danse lige så tidligt kom ind i landet. Det er lidet troligt; der måtte sikkert hengå et slægtled eller mere, inden skikken at danse på evropæisk fik indpas.

Det synes mindre sandsynligt, at det er selve matroserne fra de anløbende skibe, der oprindelig har indført vore danse derovre. Grønlænderne har snarere først lært denne skik, da landet i Frederik IV's tid blev koloniseret og danske håndværkere og handelsbetjente stiftede familie derovre, altså efter Hans Egedes tid (efter 1721). Gennem blandingsafkommet, gennem de blandede familier er de fremmede skikke sivet ind i danse og lege sammen med kristne lærdomme og andre evropæiske kulturværdier. Lærerne har for dansens vedkommende været de almuesfolk her hjemmefra, der fik pladser derovre og blev i landet.

Spørsmålet er nu, om der har eksisteret nogle overgangsformer mellem den oprindelige eskimoiske dansemåde og de nye danse. Jeg tror, at et og andet træk af denne art skinner igennem i de følgende iagttagelser og notitser angående Grønlændernes nuværende „danse", d. v. s. runddanse, kresdanse og

[1] Angående Hollændernes besøg i landet skriver Glahn i „Anmærkninger over Crantz" (1771) s. 339: „... man skal ikke kunne fremviise et eeneste Exempel, at nogen Skipper, siden Grønland blev tabt, har lagt Vinter-Leye der i Landet, førend efter Aaret 1721. De Hollandske Hvalfangere kom den Gang, ligesom de endnu giøre, til Landet i April og May Maaneder. De forlode det igien i Junio."

danselege. De to steder, hvorfra jeg kan meddele en række dansenavne — og synderlig mere end navnene kan jeg desværre ikke yde, da mine optegnelser af denne art var uforberedte og tilfældige —, ligger omkring 50 mil fra hinanden. Mine optegnelser er kun stikprøver, men de bærer tydeligt vidne om, at en mængde gammeldags danse lever endnu på Vestkysten; der vilde uden tvivl vise sig mange flere end disse, om man fik samlet oplysninger om dem alle. Den sidste del af rækken, no. 25—52, optegnede jeg først, nemlig i Qeqertarsuâttiaq, et leje lidt syd for Kangaittiaq (68° 18′ n. br.) i Egedesminde distrikt, i Januar 1901. De første numre 1—24 optegnede jeg i Ilhlorsuit (71° 15′ n. br.) på „Ubekendt Eyland" i Umanakfjorden, i April samme år. Naturligvis hører det med til det fuldstændige billede, at jeg anfører alle de danse, man viste mig eller omtalte, altså også de moderne runddanse (vals osv.). — For en stor del af forklaringerne er jeg kolonibestyrer Johan Petersen, der har levet det meste af sit liv dels i Vestgrønland, dels på Østkysten, tak skyldig.

Danse 1900—1901 fra Ilhlorsuit, Umanakfjord.

1. arfineq piŋasut „otte", kendt vistnok overalt på Vestkysten[1]; fire par stiller sig korsvis overfor hinanden. Mand og kvinde danser først reeltrin vendt imod hinanden uden at flytte sig, derpå med ryggen mod hinanden, vendt imod kvinde og mand af naboparrene. Derefter bevæger de sig alle med samme art dansetrin i sigsag forbi hverandre kresen rundt, hver tilbage til sin plads. Her tre gange rundt med hinanden på stedet, og så hånd i hånd hele kresen en eller to gange rundt i en sluttet kæde.

2. saʀ·ioq „smeden" eller parʟ·ekavit·oq „i sigsag forbi hinanden", vistnok en art sekstur. Ligeledes meget udbredt.

3. to·lia·rtoq udføres under sang med ordene:

to·lia to·lia tut·oqa·q
artseramik (?) arfeqa·q.

to·lia er enten et navn eller et meningsløst ord; tut·oqa·q „han har fanget et rensdyr", arfeqa·q „har fanget en hval". Ved første linje stamper man tre gange i gulvet, ved anden klapper man tre gange i hænderne.

[1] „En modificeret Reel, arfenik-pingasut: 8 ɔ: de ottes Dans, er Livdansen fra Upernivik til Cap Farvel" (A. Bertelsen: Om Fødslerne i Grønland etc. S. 30).

4. ta·tsertoq (eller ta·tsertut) „de som trækker overtøjet af sig (?)“. Her står mænd og kvinder hver i sin række overfor hinanden. Først danser rækkerne tre gange frem og tilbage mod hinanden, derpå finder der parvis runddans sted, og endelig mødes rækkerne igen og de mødende klapper hænderne (håndfladerne) imod hinanden.

5. puläsaq (el. puläsartoq) „de som putter eller kryber under“ nemlig under det modgående pars arme, som holder hinanden i hænderne.

6. piŋasuŋortartoq „de som blir til tre“ — og

7. sisamausoq „fire-dansen“.

8. maliŋuartoq „den hvor man følger i hælene på hinanden“ (altså vel en kresdans).

9. ka·witors·uaq „den store omdrejning“, ligesom nr. 3 ledsaget af (eller ialtfald knyttet til) et tolinjet vers:

o·masa·p qulisiu·ta·
inequnap un·a·wia.

Første linje „Oomasaaq's gryde“, anden l.: „Inequnaq's harpunskaft“, altså deling mellem mand og kvinde, en linje for hver. Jvfr. nr. 4.

10. ka·we·na·n·ak „stadig kun omdrejning“, navnet for vals.

11. na·ŋisartoq „springe-legen“ (en almindelig grønlandsk børneleg, hvor man springer fra sten til sten), navnet på hopsa.

12. tiʟ·ikita·q „den hvori man rokker fra den ene side til den anden“, navnet på mazurka.

13. miŋulertsortartoq „den hvor man klæber noget på noget andet med fingeren“, navnet på fingerpolka.

14. ilorqasoq, navnet på dansen „Kongens have“.

15. a·rqiäŋuit „de små venner“, navnet på „Fisher's hornpipe“.

16. pis·isa·q „den hvor man stadig hopper“, navnet på „Hamburger“.

17. titartoq „den som slår en streg, afridser en lige linje“.

18. is·uʟ·otaraluarama arnernaŋ·iʟ·at qim·ip is·io·kut ke·maŋa anarama „endskønt jeg rystede mig (?), gjorde det ikke ondt i rumpen, hvor en hund havde bidt mig, da jeg forrettede min nødtørft“. Betegnelse for (eller sangord til) Wienerkvadrille.

19. qite·naq „uafbrudt dans“, en art reel med sangordene: tät·atak·uk iŋin·erusiviʟo[1] paole·ko säk·ilo (delvis meningsløst).

20. aχo·, med sangordene: te·torʀe·naŋuaq pikuŋiuna·rpara kisiama aχortorʀim·ik aχortorʀim·ik aχo· „en eneste lille kop er mig ikke længer nok, men en spølkum, en spølkum, en spøl-!“

[1] „sæt dig hellere ned“.

21. tiŋorqa·itoq med sangordene: Su·sa·rsuaq ke·tio·p ana·narsuaq unaŋuvi ana·narsuaq e·pap ana·narsuaq qiterʟ·eqaŋi sakersua marti morti sakersua (delvis uforståeligt) „den store Susanne, Gideon osv., hans svigermor, Martin Mortens store svigermor".

22. ke·arnera „den måde han siger kee på" med sangordene: asiko· asiko· ke·. „ke·" ser ganske ud som det ord eller den lokkelyd, der bruges ved en art sælfangst ude på vinterisen.

23. uvisiäk·a·k (også sisamaneq) „den der er ivrig efter at blive forlovet (jf. nr. 31).

24. uŋiáosoq „barberdansen". Dette er en udbredt danseleg, som jeg hørte om ved Umanak og så udført sydpå ved Egedesminde. Også Joh. Petersen erindrer den fra sin ungdom, da han boede i Vestgrønland, og beskriver den således: en mand sidder på en stol og skal barberes; barberen kommer ind dansende, men forstyrres under sit arbejde bestandig af en anden, der danser rundt om ham. De er vistnok udklædte; barberen synger noget. — Af min dagbog fra Egedesminde (18/2 1901) skal jeg uddrage følgende: „Fastelavnsmandag slår Grønlænderne katten af tønden lige neden under mine vinduer, og Evropæerne står og ser derpå. Om aftenen har de fået lov [af kolonibestyreren] til at danse til kl. 10 oppe i skolen. Det blir ikke til noget med dansen, før de får en violin derop; også en herofon og en harmonika får de hentet og gir sig i lag med arbejdet. Bl. a. udfører de en gængs pantomime, barberdansen . . . en meget komisk, men mindre fin dans, der ender med, at pjerrot kommer til at skære halsen over på den, som han er ifærd med at barbere, hvorefter harlekin indblæser ham livets ånde gennem hans rumpe". — Betegnelserne pjerrot og harlekin var vist min egen tilsætning og hører ikke hjemme i sammenhængen.

Danse 1900—1901 fra Qeqertarsuätsiaq, Egedesminde syddistrikt.

25. piŋaso·soq „en (den dans), der er tre" (jfr. nr. 6).

26. qititsiartartoq „en der danser lidt".

27. qat·alik „den der bærer en vandtønde (kaldes i Holstensborg for it·arosuk).

28. span·e marʟ·uk qerʟ·uʟoŋo „den der løfter (bærer) to spande (en i hver arm)".

29. erqua·p nulorsue, „Erqua·q's store rumpe(r)".

30. naχuarqáŋe „den leddeløse", „som ikke har ledemod".

31. uwisiäk·a·k jfr. no. 23.

32. ila·ŋuarkasik uersia·nilo „den slemme Ilaŋuaq og hendes nye mand".

33. qaqawak „den (dans) der hopper af glæde (som et barn)" (?).

34. aŋalitoŋuaq „den der nikker ja med hodet" (?).
35. ke·aliŋuaq utorqasa·tiaq „den halvgamle lille Kealik".
36. qileroa „hans ar".
37. ka·to·ta· „den til at hale op med" (enten hale op af vandet, eller hale bukserne op?).
38. nukarʟeruna te·ŋalikaseqin·ersoq ajoŋito·mut te·ŋalikaserqin·ersoq „mon den yngste (af os søskende) begynder at spille kæreste med Ajoŋito·?" (formodentlig dansens sangord).
39. salame·rsuaq kiwiŋatsequŋaluartoq (med stadig mere ynkelig røst:) kiwiŋaqim·at kiwiŋatiŋilara „den store Salome, som ellers ber om at få sine bukser smøget ned: da hun går med bukserne om hælene, kunde jeg dog få hende (eller ham) til at smøge dem ned!" (I Holstensborg kaldes denne dans awiŋaja·toq).
40. arnarniaʟ·e „gå på fangst efter kvinder!"
41. qujanaq uwiŋa toqusoq kiŋumut niwiarsia·ŋulisaŋama tuluwaqaqaq „gudskelov at min mand er død; nu skal jeg igen blive ung pige — tuluaqaqaq" (det sidste er en art omkvæd af en lystig vise, hvoraf tulua betegner ravnen og qaqaq dens skrig, sammenlign vort hopsasa el. lign.).
42. kumik — eller takala kumik upatiarse (kumik „en lus"; upatiarse kan betyde: „tag for jer af retterne", men kunde også være navnet Obedias).
43. umiätsiaŋuaq tulät·iparput atiŋuawtin·ut tulät·ip·arput po·ŋuarɔq arqutseriarsiuk (vi lægger til land med den lille båd tæt nedenfor vort hus; bring den lille sæk herned, hører I!"
44. piniarniaŋo·p piniu·tiŋue kiaŋ·arso·p tam·artip·ai „der siges, at den vældige sydost har blæst fangerens små fangstredskaber bort".
45. uperna·panɔq qatitseqiŋisa umiarsuit nunalip·at inukasim·ik uiniäŋilaŋa ajorsa·riartorniäŋilaŋa „lad os samle os til foråret, når skibet kommer, men jeg vil ikke ha en Grønlænder til mand, jeg vil ikke udsætte mig for nød".
46. ka·sipap kaporqusuane matsertsime tunuanut torqorsimawa „Kasper har gemt sin store nål bag i sin bukselinning".
47. napima uniariartorut kaliŋuarɔq a·ta·rqa·q (tildels uforståelig) „der siges, at Kale-lille har fået en svartside".
48. pine·nɔq sorsoriartarpa qarsa·p qiperqup ka·tariartarpa· „der siges, at Pinē plejer at angribe, Qarsāq plejer at strejfe (i forbifarten), Qiperoq plejer at hamre på".
49. aʟ·arqatse (?).
50. aʀ·o (?, måske = aχo no. 20).
51. marmarma·it.
52. aja·juʟ·o takaʟ·o puaʟ·o (?).
53. pe·stala·t „fastelavn" (?), grønlandsk udtale af det danske ord.

Hvorfra stammer den skik at ha sanglignende fortællinger til betegnelse af dansene? Vi har tydeligt nok at gøre med danselege ved de fleste af disse navne-beskrivelser. Er de oprindeligt eskimoiske? er de muligvis opståede under evropæisk påvirkning af de eskimoiske, halvt religiøse danselege, som G. Holm fandt ved Ammassalik i Østgrønland endnu i 1880'erne og som kendes fra Baffinsland og Alaska? Eller er det kun tilfældigt, at der er en almindelig lighed med uajertoq- og tiwaleq-rollerne i arten af indholdet for enkeltes vedkommende? Blandt disse vil jeg især fremhæve no. 22 og 23 (jf. 31), 46 og 47, der godt kunde være gamle uajertoqlege, og no. 30, 33, 34, 37, 40, der kunde minde om Østgrønlændernes tiwaleq-roller. Hvad der gør spørsmålet vanskeligt, er mangelen på nærmere oplysninger om Vestgrønlændernes danselege i ældre tid. At der er optaget mange træk af evropæisk liv i de nævnte danselege, er indlysende. Foruden de evropæiske personnavne er der tale om tekopper, spølkummer, spande, barbering, fastelavn, men navnlig synes mig påfundene ikke helt ægte eskimoiske i f. eks. 18, 19, 20, 24, 38, 41, 45, 48. En del af disse forskelligheder kunde måske skyldes stedsforskellen (ligesom en dialektforskel), vestgrønlandsk istedenfor østgrønlandsk. Ialtfald vilde det jo kun være naturligt, at der er opstået nye danselege også i den lange tid, da hedenskabets skikke endnu ikke var fortrængte af den sejrende evropæerkultur. Det træk, hvormed barberdansen ender, kunde i og for sig være eskimoisk, skønt resten af legen må være af fremmed oprindelse. Eskimoerne kender ikke til skikken at barbere sig eller lade sig barbere. Også den vestgrønlandske fastelavnsskik, at to eller flere unge mænd i udklædning, med sodpletter på kinderne, går omkring i husene for at synge og tigge (mita·rtut), har ialtfald sodpletterne tilfælles med Ammassaliks uajertoqlegere.

Indtrykket af denne sammensmeltning af oprindeligt eskimoisk og indført evropæisk blir særlig levende ved iagttagelsen af den ejendommelige kædedans („balliaredans“), som jeg i 1901 fik lejlighed til at se udført ved bopladsen Umanâtsiaq i den store Umanakfjord. Det er vistnok det sidste sted, hvor den har holdt sig til vore dage, og jeg vilde måske ikke engang være

blevet opmærksom derpå, hvis ikke underbestyrer Jens Fleischer ved det nærliggende handelssted Ikerasak under mit besøg hos ham i foråret 1901 havde omtalt, at beboerne der endnu kendte til at udføre balliaredans. For at få en sådan at se, aftalte vi at mødes derinde den 24. Maj.

Dagen før denne slædede jeg over isen fra kolonien Umanaq til øen i fjordens indre, hvor Umanätsiaq ligger. Også derovre havde jeg tidligere på vinteren bot nogle dage, og jeg kendte beboerne som fattige, venlige mennesker. Der ligger 5 eller 6 lave jordhytter på en klippeskrænt på øens sydvestlige side. I øst rejser det stejle, grotesk formede Umanätsiakfjæld sig som en ensom kæmpe over øens småklipper. Under bopladsen strakte fjordens stivnede, snehvide flade sig, omrandet af de fjærne, høje fjælde mod syd og nord. Man ser fra fjæren fangstmændenes veje til sælernes åndehuller eller til de åbne revner i isen, smalle snestier, der vifteformigt i tre eller fire grene spreder sig udover fladen. Den ældste af beboerne, Petersuaq, bød mig ind i sin „lille elendige hytte“, hvor jeg tilbragte natten. Næste dag ankom hr. Fleischer inde fra sit udsted. Opmuntrede ved løftet om en snaps blev fangerne hjemme den dag og gav alle møde på en lille lerslette tæt ovenfor bopladsen. Jeg lånte dem en lille grønlandsk tromme, som jeg allerede tidligere havde fået mig lavet ude på Ubekendt Eyland ved bopladsen Ilhlorsuit. Det var en moderne, ret elendig efterligning af den slags troldtrommer, som ifølge tradtionen fortidens angakokker og trommesangere i denne fjord engang havde brugt. Her skal jeg citere min dagbogsoptegnelse om dansen (i Maj 1901)[1]:

„Hvad der nu skete, regner jeg til mine mærkeligste oplevelser blandt dette folk. En kvinde tog trommen og stillede sig op midt i kresen af alle de andre, som tog hinanden i hænderne. Hun løfter trommen og begynder at synge, mens hun med højre hånd slår trommestikken mod trommens trærand, nedenfra (altså ikke mod selve skindet), to hurtige slag ad gangen. Samtidig begynder kresen udenom hende at gå rundt fra højre til venstre og synge. Kvinderne i kresen synger a-ja og teksten, mændene dels teksten, dels et hult drønende hoi-hå (♪ 𝄾 ♩ ♪, omtrent tonerne f—e på violinens d-stræng)[2], taktfast efter sangen og efter trommeslagene og marsjen omkring. Disse vilde

[1] Jvf. artiklen „Eskimoisk Digtekunst“ i Tilskueren 1903. — Senere har en østerrigsk læge, dr. R. Trebitsch, haft lejlighed til at besøge Umanakfjorden og se de indfødtes gammeldags kresdans på det samme sted. Hans beskrivelse føjer dog intet nyt til den tidligere („Bei den Eskimos in Westgrönland ... im Jahre 1906“, Berlin 1910, S. 85—86).

[2] Moderato 3/4 ♪ 𝄾 ♩ ♪ | ♪ 𝄾 ♩ ♪ 𝄾 | ♪ 𝄾 ♩ ♪ 𝄾 | etc. h o i eller h o i n [hhɔ̥n]
hoi hå hoi hå hoi hå

råb fra mændene blandede sig uhyggeligt eller råt harmonisk med kvindernes høje skingrende sang, hvilken vel højst bevæger sig over 4—5 toner.

I nogen afstand, borte i fjældene, måtte det lyde som ren troldemusik, måske på sin vis dog smuk, men sær. Nærved gjorde den et mærkelig barbarisk og dyrisk indtryk, både sangen eller hylene, hvad man vil kalde det, og selve trommesangerens adfærd. Han eller hun (inde i kresens midte) står i uafladelig bevægelse, med lukkede øjne og syngende mund og ofte skærende ansigt — snart løftende og snart sænkende trommen, mens pinden stadig banker imod den. Samtidig står han (eller hun) og vrider overkroppen og vrikker med bagdelen. At ha denne rolle i kresens midte — stridssangerens rolle, da disse smædesange i gamle hedenske dage brugtes for alvor — er meget trættende, og de færreste kunde da også holde det ud længer end fem, seks minutter.

Også jeg var med til at ta de andre i hænderne og gå rundt og råbe: hoi-håå! Det skal råbes med en hul klang, der ligner den, som trommen frembringer."

W. Th.

Der kan næppe tænkes mere forskellige danseformer end den eskimoiske trommedans, der væsentlig består i vridninger af overkroppen, og de europæiske runddanse og turdanse. Det er derfor ejendommeligt, at disse sidste så let har vundet indgang hos Eskimoerne og danses med den största lidenskab hele Vestgrönland over.

Tydeligt nok er det danske selskabs- og folkedanse, der ligger til grund for adskillige af de danse, Vestgrönlænderne har tilegnet sig. Vi møder her kvadriller, hvori fire par står parvis overfor hinanden, og langdanse, i hvilke parrene er opstillede på to rækker mod hinanden — to danseformer, der i 18de og begyndelsen af 19de årh. spillede en stor rolle i de europæiske selskabssale og fra byerne trængte ud blandt landbefolkningen. I Danmark dansedes indtil for få årtier siden sådanne kvadriller (f. eks. kontrasejr, kontra-otte, berlinerkontra, sekstur, totur) og langdanse (f. eks. stadsturen, Herman Bos, de fire hjörner) i vore landsbyer. I reglen er det en bydans, der er gjort enklere eller ændret ved sammenblanding med ældre, ofte stedlige dansefigurer. Det er derfor oftest vanskeligt at afgöre, fra hvilken bestemt kunstdans den enkelte folkedans stammer.

Gennem kolonister og søfolk er de moderne runddanse og

gammeldags folkedanse kommet til Grönland. Eskimoerne har ændret mange af disse danse saa stærkt, at man ofte ikke kan bestemme, hvilken europæisk dans der ligger til grund.

I W. Thalbitzers fortegnelse er de to förstnævnte danse kvadriller. Arfineq pingasut, „ottedansen", synes at være Vestgrönlændernes yndlingsdans. I ethvert fald omtales den hyppig af grönlandsfarere. I følge Thalbitzers skildring minder den ikke så lidt om „les lançiers". Det er dog næppe denne moderne dans, der danner grundlaget, men en af de folkelige kvadriller, der ofte benytter de i den eskimoiske dans forekommende bevægelser. Navnet „arfineq pingasut" betegner blot, at dansen udføres af 8 personer. Den har intet at skaffe med de danske danse „ottetalsdans" og „ottetur".

Nr. 2 i Thalbitzers oversigt, hvis ene navn er „i sigsag forbi hinanden", er vel sagtens også en kvadrille med den navnlig fra sekstur kendte sigsagbevægelse kredsen rundt.

En „langdans" har vi i nr. 4. Rækkerne, der mødes med hænderne mod hinanden, er et træk, vi bl. a. kender fra de danske langdanse „Herman Bos" og „fransk reel".

En rækkedans, hvori antagelig mændene står på den ene og kvinderne på den anden side, træffer vi i dansen „de som kryber ind under". Vi kender allesammen denne bevægen sig gennem to rækkers armporte fra polonæsen og „væve vadmel". Denne danseleg har kolonisterne i Grönland sikkert ofte moret sig med i ældre tid, og Grönlænderne har da muligvis også her ladet sig nöje med at udføre et af danselegens mest karakteristiske træk. Dog forekommer der i Danmark en dans som den eskimoiske. I en dans på Avernakø stiller man sig i to rækker og danner armbuer, det yderste par løber under buerne og stiller sig op bag det bageste par, andet par løber igennem og så fremdeles[1]. Kuriøst nok kaldes Avernakødansen „kryb i ly", en titel, der minder om den grönlandske. Om der er nogen sammenhæng mellem de to danse, får stå hen.

Langdansen nr. 3, hvori man stamper tre gange i gulvet og klapper tre gange i hænderne, er muligvis en udløber af klapfinale. Endelig danser Eskimoerne den danske langdans „fange-

[1] Meddelt mig af stud. polyt. V. Hertel.

dansen", under hvilken et af parrene danser et slags „tagfat" mellem og udenfor rækkerne[1].

Thalbitzers nr. 6 er rimeligvis den samme, som i andre distrikter kaldes „piŋasut" ɔ: „tre". To kvinder står med ansigterne mod hinanden; der er et par alens afstand mellem dem. En mand stiller sig mellem kvinderne, og nu begynder en lystig „reel", under hvilken danseren figurerer snart med den ene, snart med den anden af sine damer. Det hænder, at danseren er så dygtig, at han samtidig kan danse og besörge violinakkompagnementet[2]. Denne dans er åbenbart den samme som den danske „tre mands reel".

En lignende dans er nr. 7 „firedansen". Her stiller to mænd sig mellem de to kvinder, og parrene skifter da på forskellig måde. Dansen stammer fra den danske „firetur".

Af pardanse nævnes i Thalbitzers fortegnelse: vals, hopsa, mazurka, fingerpolka, hornpipe, Hamburg skotsk — der jo alle har fået eskimoiske navne.

De øvrige danse lader sig ikke bestemme på grundlag af titlerne, der tit har en ganske tilfældig oprindelse. Fhv. kolonibestyrer H. Beyer har f. eks. meddelt mig, at en dans, som Eskimoerne dansede til melodien „nu for de danske studenter vi", kom til at hedde „Beyers ejendom", fordi han havde udtrykt sin glæde over at træffe denne melodi. Og i en bestemt periode blev fingerpolka i visse kolonier kaldt „kaptajnens ejendom", fordi en kendt dansk kaptajn havde den vane at true spøgende med pegefingeren — en bevægelse, der som bekendt forekommer i fingerpolka.

Ofte sigter dansetitlen til en visetekst, som synges under dansen. I Danmark brugte man endnu i begyndelsen af 19de årh. at synge lyriske småvers til pardanse — især til de såkaldte „polske". Grönlænderne har dog næppe optaget denne skik fra Europæerne. Den oprindelige eskimoiske dans ledsagedes jo af sang, og uden tvivl er denne skik hyppigt bibeholdt, efterat Grönlænderne har lært europæiske danse at kende — bl. a. af den grund, at det ikke altid lod sig göre at skaffe instrumental-

[1] Meddelt mig af Hr. Herman Beyer, tidl. kolonibestyrer i Grönland.
[2] Lgl.

musik til dansen. Hyppig overføres danske sange til grönlandsk. Thalbitzer angiver f. eks. en dansesang, der begynder således: „gudskelov, at min mand er død; nu skal jeg igen blive ung pige!“ — det er vel sagtens den kendte danske vise: „gudskelov, min mand er død, og jeg er blevet enke!“

„Barberdansen“, der er så yndet i Grönland, hvor de optrædende i reglen lönnes med en flaske brændevin, stammer fra Danmark.

Ifølge en overlevering fra Ryslinge[1] udførtes barberdansen således i forrige århundredes begyndelse: barberen kommer ridende ind på to karle; han er væbnet med en kæp, der forestiller barberkniven. En karl er udklædt som barberens madamme. Mens barberen rager en karl i takt efter musiken, skiftes de øvrige karle til at danse med hans madam.

En skildring fra Sydfalster[2] ligner mere den grönlandske form: den rejseklædte barber skaffer sig kunder og sender bud efter sine svende. Den, der skal barberes, sætter sig på en stol midt i stuen. Barberen og hans svende indsæber kunden, mens de danser omkring ham og synger en lystig vise; under selve barberingen bliver halsen skåret over på kunden. Der føres proces i anledning af ulykkestilfældet o. s. v.

Vi savner i disse optegnelser det af Thalbitzer meddelte træk om den dødes genoplivelse. Dette findes imidlertid i en endnu utrykt skildring af et fastelavnsoptog i Vordingborg for 50—60 år siden[3]. Blandt optogets mange mærkelige figurer er der en doktor og en barber. Barberen danser barberdansen, rager en håndværkssvend og skærer halsen over på ham. Så kommer doktoren med sit pusterör og blæser den døde i bagdelen; håndværksvenden lever op og danser rundt med doktoren.

Den forestilling, der ligger til grund for slutningsscenen — nemlig at sjælen farer ud gennem anus — er ældgammel og træffes almindeligt hos primitive folk, også hos Eskimoerne, som Thalbitzer meddeler.

Den pantomimiske barberdans stammer sandsynligvis fra de

[1] Skattegraveren 1888 II, s. 69 f.
[2] Skattegraveren 1886 I, s. 5 ff.
[3] Medd. af J. Fugl, Vordingborg. DFS. 1906, 43: 495.

middelalderlige håndværkeroptog. Jeg har truffet på en beslægtet fransk dans, der dog snarere må betegnes som en „frisørdans“. Denne dans, der kaldtes „de skurvede hoveders dans“, omtales i 18de årh. som slutdansen i en procession, der fandt sted i Aix og skal være blevet indstiftet 1462 af Renatus, konge af Neapel og Sicilien og greve af Provence. Dansen blev udført af 4 drenge; de tre var udstyrede med en kam, en börste og en saks og dansede omkring en fjerde, mens de kæmmede, börstede og klippede hans uredte paryk[1].

Ingen af de nævnte grönlandske danse frembyder dog den interesse som den kredsdans, W. Thalbitzer var öjenvidne til, mens han opholdt sig i Umanakdistriktet.

En lignende kædedans findes afbildet i Hans Egedes skildring af Grönland 1741. Ved afsnittet om „Grönlændernes Leege og Lystigheder, item Poesie“[2] er indföjet et kobberstik, hvorpå der nederst er fremstillet et bruderov og en trommekamp, og foroven en dans eller leg, hvori femten Eskimoer af begge kön står bag hinanden, hver enkelt med begge hænder om livet på formanden. Billedets midte optages af en kædedans. Kredsen danner en cirkel. I dansen deltager i alt 22 personer, hvoraf mindst 6 er kvinder — to figurers klædedragt lader sig nemlig ikke bestemme. Figurerne i baggrunden er der mest bevægelse i; det forekommer mig, at en del af dem viser, at kredsen bevæger sig til venstre. Disse figurer holder armene helt udstrakt, hvilket mulig kan være tegn på stærk fart. Kæden er ikke lukket, da en af Eskimoerne til höjre på billedet er fremstillet med venstre arm ned langs siden.

I den samling grönlandske fortællinger, der udkom 1861 under titlen „Kaladlit Okalluktualliait“, forestiller billedbilag nr. 12 en kredsdans. Tegningen er lidt ubehændigt udført, men røber megen iagttagelsesevne. I dansen deltager 25 personer, der holder hinanden i hænderne. Af de dansende er 11 kvinder, 14 mænd. Ordningen i kæden synes tilfældig; to steder står to

[1] C. F. Flögel, Geschichte des Groteskkomischen (Liegnitz u. Leipzig 1788) s. 176.

[2] Hans Egede, Det gamle Grönlands nye Perlustration eller Naturel-Historie (Kbh. 1741), s. 84—93.

kvinder sammen, et sted to mænd, to steder 3 mænd. Aldeles utvivlsomt danses mod venstre. Tegneren lader de dansende sætte venstre ben fremefter, og de vender ansigterne mod venstre, med undtagelse af de dansende i forgrunden til venstre — vel sagtens fordi tegneren ikke vil lade disse figurers hoveder blive set fra nakken. De dansende synes at bevæge sig i gang, da ingen løfter benene fra jorden. Armene holdes dels i höjde med hofterne, dels oppe i skulderhöjde.

Da der på ingen af billederne ses musikinstrumenter, må man gå ud fra, at der er sunget til dansen ligesom i den foran, Thalbitzer beskriver. Dog må bemærkes, at de to billeder ikke har nogen forsanger i midten af kredsen.

Desværre fortæller Hans Egede intet om den afbildede kædedans. Derimod omtaler han en kredsdans af kvinder alene: „Qvinde-Kiönnet, nemlig Pigerne, have og for dem self en Leeg, som er mest liig en Dantz, hvor da den ene holder den anden i Haanden, og slaer tilsammen en Kredtz, løber saa omkring frem og tilbage med hinanden, sjunger Viiser og haver adskillige Motioner og Beveegelser“ [1].

Kædedans kendes ikke udenfor Vestgrönland — hverken hos Smith-Sound-Eskimoerne eller i Østgrönland.

Det er vel tvivlsomt, om Eskimokulturen i Grönland kan opvise andre danseformer end den så ofte beskrevne, hvori en enkelt mand eller kvinde, væbnet med tromme og under sang svinger overkroppen frem og tilbage. Dr. A. Bertelsen omtaler ganske vist en phallosdans, der minder om negrenes seksuelt farvede dansetyper [2]; men om denne grönlandske form har sin rod i en gammel overlevering eller er en tilfældig opfindelse af en eskimo i vore dage, lader sig ikke afgöre.

At Grönlænderne i længst svunden tid har kendt danse, hvori flere deltog samtidig, er dog ikke helt udelukket. Som

[1] Stds. s. 93.

[2] „Foruden den europæiske Dans kan man — saaledes i Juletiden ved flere af de nordgrönlandske Kolonier — se en Dans imellem to maskerede Individer, hvoraf den ene konstant er udrustet med en mægtig Phallos, ligesom Dansens Clou er en grotesk Efterligning af Könsakten“ (A. Bertelsen: Om Fødslerne i Grönland og de seksuelle Forhold, Bibliotek for Læger 8. R. VIII, 1907, S. 30).

Thalbitzer citerer, nævner Frobisher i 1577 en eskimoisk gruppedans, han så på Baffinsøen, og den franske missionær Emile Petitot beskriver en række — tildels pantomimiske — gruppedanse hos Centraleskimoerne[1]. Navnlig disse sidste minder meget om Indianernes danse, og det kunde tænkes, at de danse, Frobisher og Petitot omtaler, skyldes yngre påvirkning fra nordamerikanske Indianerstammer.

Ét er imidlertid vist — at ingen af de nævnte gruppedanse har mindste forbindelse med kædedansen i Vestgrönland. I det hele taget er det grumme sjældent, man hos primitive folk ser kredsdanse, hvor de udførende holder hinanden i hænderne. Oftest står hver enkelt for sig i rækken eller kredsen, så at han kan bevæge sig frit i dansen, der for det meste består i heftige armbevægelser, vilde spring og sætten sig på hug.

Alt tyder således på, at kredsdansen i Vestgrönland er en efterligning af en fremmed danseform — og der kan da kun være tale om europæisk indflydelse.

Denne kædedans er ikke indført hos Eskimoerne efter den anden kolonisation, eftersom Hans Egede opfattede den som ægte eskimoisk. Og iøvrigt dansede de danske kolonister i 18de århundrede ikke kædedans undtagen i sanglege — og efterligning af en sangleg er den vestgrönlandske kredsdans afgjort ikke.

Når kædedansen var udbredt hos Eskimoerne ved den anden kolonisation, og er den — hvad sandsynligheden taler for — en indført danseform, kan der kun tænkes en påvirkning fra Nordboerne, der opholdt sig i Vestgrönland fra c. år 1000 til c. 1400.

I 12te til 14de århundrede var kædedansen den mest yndede selskabelige underholdning i Europa. I Norden, hvor dansen blev ledsaget af episke viser, dyrkes den med særlig iver. Der er næppe tvivl om, at de nordiske nybyggere i Grönland har sunget hjemlandets viser og danset den så beundrede kædedans, når de samledes i festligt lag. Endnu den dag i dag kan der på Færøerne ikke tænkes en selskabelig sammenkomst uden

[1] E. Petitot, Les grands Esquimaux (Paris 1887), s. 152 ff.

kædedansen — og sådan har forholdet sikkert været overalt i nordisk middelalder[1].

Dansede Nordboerne i Grönland hyppigt deres yndlingsdans, så ligger det nær at antage, at Eskimoerne efterlignede den — ganske som de i vor tid har tilegnet sig vals og hopsa. Og det er jo også hovedtrækkene i den middelalderlige kædedans, vi træffer i den af Thalbitzer beskrevne form: deltagernes stilling hånd i hånd, bevægelsen til venstre, forsangerne og koret. I den nordiske form synes forsangerne i reglen at have plads i selve dansekæden — eller hvis den var åben, i spidsen af denne. Dette kan antages at være tilfældet i de grönlandske kædedanse, vore billeder viser. Thalbitzer har derimod set forsangeren stå midt i kredsen, hvilket også har været kendt i den middelalderlige dans i Europa[2].

Da Eskimoerne overtog kædedansen fra Nordboerne, var det naturligt, at de bibeholdt deres ejendommelige syngemåde, og det kan derfor ikke undre, at de forsangere, Thalbitzer omtaler, slog på tromme og sang eskimoiske viser i gammel stil, mens koret svarede med det gængse omkvæd: aja-ja.

Ud fra det materiale, der for öjeblikket står til rådighed vedrörende den vestgrönlandske kredsdans, mener jeg ikke, man kan komme til andet resultat end, at den har sit udspring fra den nordiske folkevisedans, og at Eskimoerne har lært den af middelalderens kolonister.

Hj. Th.

[1] Ang. kædedans i Norden jfr. Hjalmar Thuren, Folkesangen paa Færøerne (Kbh. 1908) og sa., Tanz und Tanzgesang im nordischen Mittelalter nach der dänischen Balladendichtung, Ztschr. d. internationalen Musikgesellschaft IX, 6, 7 (1908).

[2] Det hedder om munken Irings dans: „choraula in medio preambulus ibat, pedibus plaudebat, ore jubilabat“ — cit. F. Böhme, Gesch. des Tanzes in Deutschland (Leipzig 1886) I, s. 20.

»AVNEBAG«.

FORKLARING TIL EN GAADE I AMLED-SAGNET.

AF

JØRGEN OLRIK.

Der forekommer som bekendt i Amledsagnet, saaledes som dette genfortælles hos Sakse, det Træk, at Fenges Raadgivere har hans Brodersøn Amled mistænkt for at han ej er virkelig afsindig, men med Forsæt tér sig som en Taabe; og for at faa ham til at røbe sig raader de Fenge til i Løn at lade ham møde en ung Kvinde paa sin Vej, der kunde lokke ham til Elskov; „ti denne Drift var altfor stærk til at kunne dølges under Snildheds Dække, og hvis han kun lod som om han var gal, vilde han fluks nytte Lejligheden og give efter for den lokkende Lyst“ [1].

Det listige Raad sættes i Værk, og Fenge lader Amled føre langt ud i Skoven for at han der kan blive fristet til Elskov. Men Amleds Fostbroder, som er med blandt dem der skal hjælpe til ved Planens Udførelse, mener ham det vel og er fast bestemt paa at advare ham mod at røbe det mindste Spor af sædvanlig Menneskeforstand og navnlig mod at tage Møen i Favn i de andres Paasyn. Alt gaar nu efter Aftale: da de er kommet ind i Skovens Tykning, lader Amleds Følgesvende ham ene, og lidt efter kommer Kvinden ham som ved et Tilfælde i Møde. Han vilde ogsaa have grebet hende, hvis ikke hans Fostbroder havde advaret ham, vel ikke ved Ord, men ved et Tegn. Han tog nemlig et Straa op fra Jorden og bandt det ved Halen af en Bremse der netop kom flyvende; og dernæst jog han den hen ad den Kant hvor han vidste at Amled var. Denne var ikke

[1] Sakse ed. Müller-Velschow S. 139.

sen til at fatte Meningen deraf; han slap straks sit Tag i Kvinden og førte hende langt af Led til en fjærn og vildsom Mose, og først her fik han sin Vilje med hende og tog tillige det Løfte af hende ej at røbe det til nogen. — Siden, da Amled var kommen tilbage til Kongsgaarden, vilde hans Fostbroder lade ham vide hvem det var han skyldte sin Frelse, og sagde derfor, at han nylig havde vist ham et stort Vennestykke; og Amled svarede: „Ja jeg saa jo nok at der kom noget flyvende med et Straa bagi!" De andre slog en Skoggerlatter op over dette taabelige Svar, men Amleds Ven glædede sig over hans Snille[1].

Hvad er nu Meningen med det Tegn som Amleds Ven giver ham, og hvori ligger dets advarende Betydning? Udgiverens Note hjælper os kun lidet; han taler om at Meningen maaske har været at tilkendegive, at selv paa et saa øde og afsides Sted kunde Menneskesnille og Menneskerænker finde sig en Tumleplads, og henstiller tillige den Mulighed, at Bremsen skulde henlede Amleds Opmærksomhed paa at han burde tøjle Lystens Bremse. Men slige Almindeligheder og Vidtløftigheder stemmer saare lidet med Oldtidens og Folkesagnets Aand, der tværtimod kræver en positiv Betydning af det enkelte Træk; der er her Tale om et Tegn, et Billedsprog, der kan og skal tydes paa en ganske bestemt og nærliggende Maade. Tegnet bestaar af to Dele: et Straa, og en Bremse i hvis Bag det er fæstet; men at det i og for sig ved Tydningen ikke er Bremsen som det kommer an paa, viser Amleds Svar til Vennen: „Jeg saa jo nok at der kom noget flyvende med et Straa bagi"; Bremsen nævnes ikke. Spørgsmaalet er altsaa, om man fra Oldsproget kender Ordene Straa og Bag i en eller anden nøje Forbindelse, og naar Spørgsmaalet stilles saaledes, kan Svaret ikke være tvivlsomt: Vennens Tegn er en Billedgaade, en Rebus, der betyder Ordet *agnbak*, Avne-Bag, kendt fra Valdemars sællandske Lov 3, 13 som Navn paa den Tyv der om Natten stjæler Korn af Negene paa Marken og røber sig selv ved den Avne der hænger fast i hans Bag[2].

[1] Sakse S. 141—42.

[2] Denne Forklaring af Øgenavnet forekommer mig nemlig sandsynligere end den af *Kalkar* fremsatte: at det kommer af at Tyven fik det stjaalne Kornneg bundet paa Ryggen (jfr. Jydske Lov, 2 87); dette sidste var jo Til-

Meningen med Advarslen er altsaa omtrent denne: Vær nu ikke saa dum at bære dig ad ligesom Korntyven, Avnebagen, der mod sin Vilje røber sig selv; vogt dig at det ikke skal gaa dig saa ilde som ham! — Hvor godt en saadan Tydning passer med Amledsagnets øvrige Vrimmel af Ordspil, Gaader og Sandsagn gemte i mørk Tale, er det overflødigt at paapege. Derimod skylder jeg til Slut at gøre opmærksom paa, at en tidligere Oversætter af Sakse har haft Øje for denne Løsning; ti det er utvivlsomt dette som har foresvævet *Fr. Winkel-Horn,* da han i sin Oversættelse anvendte Ordene Avne og Bag i denne Sammenhæng. — Det var derfor med en vis Følelse af Tilfredsstillelse over at have fundet en Forgænger og Meningsfælle, at jeg ved at slaa Stedet efter i hans Oversættelse fandt den af mig udfundne Tydning bekræftet.

Spørges der om Betydningen af det vundne Resultat, saa ligger den vel ikke blot deri at et hidtil uforstaaet Sted er tolket; det er tillige af en vis rets- og kulturhistorisk Værd at faa et saa ejendommeligt Ord og Begreb som *agnbak* flyttet fra Middelalderen op i Oldtiden; ti at Sagnet om Amleds Faderhævn gaar tilbage til en graa Old, kan der næppe være nogen Tvivl om, saa stærkt som det er gennemsyret af ram Hævnlyst i ægte og oprindelig Oldtidsform.

fældet med alle Tyvekoster, men *agnbak* er aabenbart et Øgenavn for en særskilt og særlig ringeagtet Klasse af Tyve, der retslig set er ringere stillet end andre og i Modsætning til disse kan bindes for et nok saa ringe Tyveri, selv om det stjaalne er af mindre Værd end fem Penninge; dette passer bedst med at Øgenavnet indeholder en Hentydning til den ejendommelige Maade hvorved Tyven røber sig selv.

HANS CHRISTENSEN STHENS SALMER OG »FOLKEVISERNE«

AF

GEORG CHRISTENSEN.

Takket være P. Severinsens og Nutzhorns overordentlig grundige undersøgelser over reformationstidens salmedigtning vil denne forhåbentlig inden altfor længe kunne ligge klart belyst i sin ydre historie.

Om salmernes æstetiske værd og betydning udtaler de to forfattere sig kun lejlighedsvis. Det er jo også almindelig erkendt, at den er meget ringe. De allerfleste af vore reformationssalmer er desuden oversættelser fra Tysk, og bag de tyske forbilleder ligger endda oftest latinske hymner eller parafraser af Davids salmer.

Måske af denne grund har alle de ældste salmer et meget lidet personligt præg. Måske også — og mere — fordi de er beregnede kun til menighedsbrug og indrettede efter gudstjenestens behov. Vore ældste salmesamlinger er messebøger, der følger „tiderne“ og de kirkelige fester. I fortsættelse af latinsk kirkesang er hovedstykkerne lovsange eller bøn- og anråbelsessalmer.

Hvad der ret snart kom til herudover, og som ikke havde sin bestemte plads i gudstjenesten, men kunde bruges ved lejlighed, har for det meste belærende hensigt og skal befæste den nye tro. De 10 bud, Fadervor, trosbekendelsen osv. finder vi meget tidligt sat på vers — eller de almindeligste trossandheder i meget tørre rim, ved hvilke „åndelige viser“ man da ikke forsømmer at bemærke, at de er „i den hellige skrifft vel begrundnede“.

Luther selv havde oprindelig kun ønsket en rimet gengivelse af Davids salmer, der vel i enkelte udtryk, men ikke i tankegangen måtte vige af fra originalen[1]. End ikke i det ydre skulde salmen fremtræde som et individuelt følelsesudtryk, men netop være menighedssang — „vi“, ikke „jeg“. Kun i „Aus tiefer not“ og „Nun freut euch, lieben Christen gmein“ bruger Luther selv „ich“. Men efter Spittas undersøgelser er disse salmer også fra en tidligere tid, 1516—17, og rent lyriske udtryk for Luthers eget stærkt bevægede sjæleliv i disse år. Da han 1523 vil bruge den sidstnævnte til menighedssang, sætter han et første vers til, hvor det da også hedder „wir“ i modsætning til hele den øvrige salme.

Imidlertid — det individualistiske element, der oprindelig lå i Lutherdommen, men som konfessionelt så hurtig indskrænkes og tæmmes, det skaffer sig mere og mere luft i salmesangen. Udover gudstjenestens behov og rammer gives der de store almindelige trossandheder en speciellere anvendelse — under krig og pest, som morgen- og aftenbønner, eller „it gratias att siunge effter maaltid“. Og der mærkes et personligere udgangspunkt i de stadig hyppigere trøstesalmer eller bods- og vækkelsessalmer med deres klager over verdens svig og ondskab. Overfor den første tids frejdige og tillidsfulde kamp mod papismen, føles det nu som fjenden var i ens egen lejr, som falske venner eller sløve sind.

Stadig væk er salmen dog vendt udad — bekendende, bedende, manende, vækkende, agiterende om man vil. Hele tidens standpunkt har vi meget klart i Hans Thomissøns fortale fra 1569, hvor han til slut samler sine grunde til udgivelsen af en salmebog:

1) Till at ære, loffue oc prise Gud met saadanne Gudelige loffsange.

2) Till att lære, forfremme oc beuare hermet Guds ord iblant eder. Fordi Rim oc Sang læris snart met lyst oc kunde best ihukommis. Om obenbare predicken end bleff forbøden, om alle gode Euangeliske bøger bleffue brende oc sønderreffne, dog kand den forstand som ved gudelige Viser er indgrod i hiertet icke saa snart bortryckis.

[1] Se brev aftrykt hos Nutzhorn, Den danske menigheds salmesang s. 9.

3) Till att opvecke eder selff till større penitentze, Gudelighed oc flittighed i bønnen.

4) Till att fordriffue sorrig aff et sorrigfult hierte oc bekomme ret Aandelig Glæde oc trøst i liffs oc døds nød.

5) Till att bekiende Gud obenbarlige for alle Mennisker, for Engler oc Dieffuele.

6) Till att opuecke eders Børn oc Ungefolck til at ocsaa kiende oc prise Gud.

7) Till att locke Guds hellige Engler til eder oc til att bortdriffue de onde Aander, Dieffuele fra eder, naar I sjunge Gudfryctelige aff it trofast hierte.

8) Till att forhindre oc afflægge dermet hine slemme papistiske Sang, Boleviser oc andre forfengelige, Wgudelige, Wnyttige oc forargelige Viser, som nu (diss være) alleuegne brugis aff letfærdige Mennisker huilcke Gud visselig straffe vil.

Summa, til at forfremme Jesu Christi Rige, huilcket hermet alleniste søgis.

Der er god luthersk tankegang heri. Udadtil gælder det lærens bekendelse, udbredelse og befæstelse — indadtil at forjage sorgen og de onde engle. Luther kendte begge dele og også Frau Musicas hjælpende kraft. Melancholia følte han som en synd, „sie ist das brot des teufels“. Der er energi, aktivt kampmod og fortrøstning i hele standpunktet.

Et ganske anderledes åndspræg møder os derimod i Hans Christensen Sthens salmer. Han kender de samme veje til frelse og trøst som reformationstiden; men han lægger ikke vægten på at vise os dem. Kampen, viljen, troens glade forvisning finder ikke nye udtryk hos ham. Men syndsfølelsen, hjertets angst og sjælens længsel finder i dansk litteratur deres første tolk i ham. Hans udgangspunkt er ikke trangen til forkyndelse, men til fordybelse i en mere personlig følt stemning, end den vi kan læse ud af de allerfleste tidligere reformationssalmer.

Sthens to små samlinger, Haandbogen (fra 1578) og Vandrebogen (tidligst fra 1591) er ikke bestemt til gudstjenestebrug (skønt de indeholder flere kirkesalmer), men snarere til husandagt eller ved enkeltmands opbyggelse (f. eks. på rejser, hvoraf den sidstes navn).

Han begynder egentlig der, hvor Hans Thomissøn slap, med fortalens punkt 8, fordrivelsen af de ugudelige og forargelige

sange og viser. Thomissøn selv havde kristelig forandret flere digte fra papismens tid, ikke blot for at fordrive ugudeligheden, men vel også af pietet eller, som Hans Tavsen siger i sin salmebog „at hver må se, at der haver været fromme Kristne midt udi den blindhed og vildfarelse, som vi våre udi"[1]. I modsætning til H. Tausen, der helst holdt på de gamle kirkemelodier for at bevare noget af den katolske liturgis værdighed og pragt, har H. Thomissøn desuden også efter tysk eksempel hist og her anvendt verdslige melodier.

Dette bliver reglen hos H. Christensen Sthen. Han fører kampen mod boleviserne, dels ved at tage deres kendte melodier, dels også ved en kristelig forvendelse af deres indhold.

I Tyskland havde allerede Hans Sachs et par gange i 20'erne taget optakten fra en kendt vise og blot indsat f. eks. „Jesus" i stedet for „Rosina". En anden begyndelse: Annelin, du bist myn, wyl ich leue, bliver til: Jesulin, du bist myn osv. Navnlig de mest kendte gamle erotiske småsange bliver brugt: „Es steht ein lind in jenem tal" omsættes: Es steht ein lind im himmelreich. Eller man begynder — som alle kender —: Ein blumen auf der heide, men fortsætter så: es mag wol Jesus sein.

Sthen har en fri bearbejdelse af en sådan tysk vise, hvis begyndelse „Susanna, wilt du mit" er blevet til: Du sündrin, wilt du mit. Af den smukke mailied „Herzlich thut mich erfreuen die frölich summerzeit" er det meste af første vers gået over i den kristelige omdigtning af Joh. Walther, som Sthen oversætter: Hjertelig monne mig glæde den deylige sommerstid.

Hvor vidt disse sange har kunnet fortrænge de letfærdige viser, kan vi ikke sige. At de har haft nogen magt dertil ses f. eks. deraf, at en flyvebladsvise fra det følgende århundrede „Den hedenske kongedatter i blomsterhaven" som melodi angiver Sthens salme: Jeg ved et evigt Himmerig, men ikke den ældre vise, han har brugt (efter tysk): Der står et slot i Østerrig.

Selv om vi må antage, at de tyske viser, Sthen henviser til, må have været kendte herhjemme, måtte det dog ligge endnu nærmere at benytte kendte melodier til danske viser. Når Sthen gør det, er der ofte ikke anden forbindelse end melodien. Den

[1] Severinsen: Reformationstidens Salmedigtning, s. 101.

almindelige „O lønlig sorrig hvad est du tung“ — en ung piges længselsklage — bruger han f. eks. til en bodssalme (O menniske, tænk på dine vilkår), „Den ditmarske frydevise“: Vellan, vellan udi Guds naffn (Vedel LIII) bliver anvendt til „Om Ecteskabs stat vi sjunge vil“, og „Jeg tjente mig udi Greffvens Gaard“ (DgF. 425) giver tone til aftensangen: „Den ljuse dag forgangen er“.

I sidste tilfælde er der dog en forbindelse mellem den verdslige og den aandelige vise, udover melodien, nemlig omkvædet, for så vidt man da, hvad vel nok er muligt, kan tænke sig en tråd fra folkevisens: Glæder hun sig, så fryder jeg mig — over til Sthens: Glæde os Gud i Himmerig.

Mere udvortes er forholdet derimod ved „Himmeriges rige lignes må ved en mægtig konge for alle“, der ligefrem kalder sig „en ny vise“ og „siungis som den gamle vise: Der var en konning i Danmark“. Denne, der maa være Vedels XXVII og DgF. 141, har til omkvæd: I rider ej, mens Sthen har: Gud giffue os fred.

2 andre salmer „En arm synderis klagemaal“ og „En klagelig oc dog trøstelig sang oc vise for en person, der er svag oc til alders kommen er“ har vel ikke mere egentlig folkevisestil end de før nævnte, udover den førstes optakt: Jeg stod mig op en morgenstund, der er lig med melodikilden. Men de har begge en intim forbindelse mellem selve salmens og omkvædets stemningsindhold, således at den stadige gentagelse — i god folkevisestil — ikke virker som en indbankning af en grundtanke, men som en forstærkelse af grundstemningen og følgende den i dens ændring. Den første „Jeg stod mig op en morgenstund“ har begyndelse fælles med DgF. 437, men kan ikke have melodi fra den, da hin er 2-linjet, denne 4-linjet. Omkvædet „Sorgen var i min hu for synderne mine“ skifter mod slutningen: „Glæden var i min hu ved Christ alene“.

Den anden, der i tanke og til dels udtryk er nær beslægtet med denne, begynder: „Hvem skal jeg klage mit sorrigfuld mod“ og har mellemkvæde „Herre Gud trøste dem som er bange“ og slutningskvæde „Ti at sorrigen hun tvinger så mange“. Den visebegyndelse Sthen citerer til melodiangivelse: „Jeg var mig

saa lidet et barn" findes i 7 forskellige viser. Af disse har DgF. 464 dobbeltkvæde, og det sidste lyder: „For elskog fanger man sorrig". DgF. 272 har omkvæd: „Men sorrig felder mannge stolt jomfru i sin feirste". Den tungsindige stemningsvirkning her er ret nær ved Sthens omkvæd, så man måske nok kan tænke, at den gamle vises har lydt i hans øren, da han digtede sit eget.

Da to af de folkeviser, Sthen henviser til, findes hos Vedel, og han ikke har benyttet folkevisemelodier i Haandbogen, men først i Vandrebogen, der tidligst kan være kommet i 1591 samme år som Vedels viser, kunde man formode, at det var dem, der havde givet ham ideen til en saadan benyttelse. Vi ved, at de gjorde indtryk på ham[1]. Men da Vedel ikke aftrykker melodierne, må han dog have kendt dem andetstedsfra. Snarere kan vi gå ud fra, at Sthen har hørt til den type vi træffer nogen af omkring århundredskiftet: Vedel, Lyschander, Hegelund, Justesen Ranch, som har en bevidst kærlighed til den lidt ældre danske digtning. Vi ser, hvorledes Sthen kan anvende dens fyndsprog og flette dens poetiske billeder og vendinger ind i sin egen poesi og inspireres deraf. Således begynder han med klang og tone fra Dagvisen:

Den mørcke nat forgangen er,
oc dagen rinder op saa vide,
solen hun skinner ofver marck oc kiær,
de fugle de siunge saa blide;
Gud giffve oss lycke oc gode raad,
sin naades lius oss til sende.

De to sidste linjer gentages så som omkvæd.

Imidlertid maa man ikke betragte Sthen som en mand, der litterært vilde forny folkevisen. Han har slet ikke noget af de gamle visers fortællestil, selv hvor der var anledning nok (f. eks. Himmeriges rige lignes må) eller deres indirekte psykologi, men netop den dvælen i stemningen og udmaling deraf, som er karakteristisk for de yngre viser. Det følger af selve den brug, han gør af melodierne, at han må gå ud fra viser, som stadig var almindelig kendte. Og det er ikke dem, Vedel kalder kæmpeviser, men sådanne samtidige viser, hvis rent lyriske og stærkt

[1] Se Brandt, Salmedigteren Sthen, s. 66.

subjektive, elegiske præg, så vel som de direkte slutningshenvendelser („den, som har digtet denne vise...“) røber mere slægtskab med tysk volkslied og skillingsvise end med vore virkelige folkeviser — enten de så har omkvæd eller ej. Derfor kan man ikke sige, Sthen genføder folkevisetonen. Men dens efterklang lyder, også fra hans salmer.

Et skridt videre i kampen mod boleviserne, end Hans Thomissøn sikkert havde tænkt sig, kunde man gå ved simpelthen at give det erotiske indhold en religiøs adresse. 1571 udkom i Frankfurt en hel samling: Gassenhauer, Reuter- und Bergliedlein, christlich, moraliter und sittlich verendert von Heinrich Knausten. Da Sthen bliver angrebet for sin benyttelse af letfærdige viser, forsvarer han sig med at henvise til denne Knaust. Han har ikke direkte taget noget fra ham, men en samtidig christlich verendert kærlighedsvise af Hermann Wepse i Lübeck har han oversat.

Den tyske verdslige tekst fra 1544 (s. 103 hos Uhland: Volkslieder) lyder:

Ich armes meidlein klag mich ser,
wie will mir nur geschehen!
dass ich den allerliebsten mein
so lang nit hab gesehen,
der mir vil weil und zeit vertreibt,
sonst keiner auf diser erden;
wann ich gedenk wie es im get,
mein herz in grossem trauren stet,
ich kann nit frölich werden.

Ach reicher Christ, gib mir das glück:
wo er reit in dem lande,
bewar im seinen graden leib
vor leid und auch vor schande!
des will ich immer danken gott
allzeit und alle stunde;
wann ich gedenk dass im wol get,
mein herz in grossen freuden stet,
kein lieber soll mir werden.

Er zog mit meinem willen nit hin,
doch war sein herz mein eigen,

vil guts ich mich zu im versich,
trew dienst will im erzeigen,
kein falsch hat er an mir erkent,
an meinem ganzen leibe;
noch ist der knab so wol gemut,
für in näm ich nits keisers gut,
vergiss mein nit in trewen!

Sthens oversættelse, der nøje følger den tyske omdigtning (aftrykt hos Wackernagel IV 1089), lyder (Brandt og Helweg 256):

Jeg arme synder maa vel klage mig,
hvor skal jeg mig adbære?
Thi den retvise Gud i Himmerig
for min synd mig vred monne være.
Det driffver bort vist all glæde oc lyst,
oc giør mig i hiertet bange,
naar jeg tencker paa, hvor det vil gaa,
mit hierte i fryct oc sorrig monne slaa,
mine synder ere store oc mange.

O rige Gud, giff mig din naade,
hvor jeg i landet monne fare,
min siæl oc liff, min ære i alle maade
fra skam oc last bevare:
saa vil jeg altid tacke dig,
baade nat oc dag oc allen stunde,
naar jeg tencker paa, hvor det vil gaa,
mit hierte i fryd oc glæde monne staa,
min sorrig er da forsvunden.

Effter din villie, herre, føre mig,
lad mig din egen være,
alt got forser jeg mig til dig,
jeg vil dig tacke oc ære:
Ingen svig hos dig man finde kand,
du est trofast for alle,
dit hellige ord er mig saa kiært,
at keyserens gods er intet værd,
paa dit ord vil jeg bygge.

Som man ser, er det nærmest en ufri oversættelse fra erotik til religiøsitet. Et lignende, men knap så tvungent forhold gør sig gældende ved den første af de danske kristelig forandrede viser:

Sommerssens tiid yeg prysse wyll
for lust och møgen glede,
et blomster grønt ær møget skønt,
ther wed saa lignes myn kyere.
Hynnes bogstaff staar skreffuit y ABC,
thet monne nu saa were,
hund ær bode houesck och dydelig,
hynd fulger tucht och ære.

Ieg wylle, myn kyeryst war myg saa nær,
att yeg motte mett hynne tale,
stor lengels och sorrig ieg for hynne bær,
hund kan myg best hussuale.
Wor thet nu aff Gud forsætt
att wy tyll samen motte kumme,
ieg worder ey. huem thet ær lefft heller leit,
hoss hynne sa wylle yeg bliffue.

Manggen haffuer acht syn [!] annens løcke,
hand kand hynd ycke fange.
Thet lygnes alt wed ett dorligt stycke,
huem thet kand rett forstande,
dy giøre och deris lempe der tyll
mett theris falske tunge
att skylle thet adt, som giernne samen wylle were,
thet kand thennum lidet fromme.

Eya, huad yeg befynne kand
att thet ær angest och quyde,
att kommhe hend y ett fremmede land
och epther synd kyerist att byde.
Thet ær naturlig och wersens loff,
som y gammel tiid noch fynnes,
att mange haffuer hynd anden kyer,
thet same stander myg y myth hiartæ nær.

Naar klafferen tyll min kyeryste kommer,
syn ord kand hund well ware.
Hun hører hannem vd och achther well paa,
hund wedh hannum well att suare.
Wiste hand hynnes tancker och hyertens grund,
syn wmagh hand y fordrag hade.
Sa faa hand laster y allen stundt
och dy, dermet to tunger taler aff end mund[1].

[1] Hjertebogen fra o. 1550 nr. XV (Thotts samling. 1510 4to); tidligere aftrykt i Skaar, Norsk salmehistorie I. 272; her efter håndskriftet; thz gengives ved thet.

Sthens „oversættelse“ (Br. og H. nr. 243) viser på flere steder en trykkende afhængighed af denne original. 2det vers kan være et eksempel til sammenligning:

Jeg vil oc altid være hannem nær
oc altid om hannem tale,
hans salige ord er mig saa kiær,
de kunde mig best husvale.
Naar Gud det skicker, oc det saa sker,
at jeg til hannem skal fare,
mit sind sig glæder, mit hierte leer,
min siæl vil hand bevare.

I sidste vers er klafferen ret naturligt blevet til fristeren.

En endnu nøjere tilslutning til den verdslige tekst byder dog den kristelige forandring af „Et trofast hjærte“:

Et trofast hiertte af all min agt
skall dig tilrede vere.
Du haver det forskyldt af all din agt,
du est min hierttens kiere.
Det teer sig vel self, hvem hinanden under vel,
stor lengsel, du slaar mig slet udihiell,
ieg kand iche fra dig vere.

Dend kierlighed forinden det bryst
haver os tilsammen bundet,
nu kommer den klaffer med sit svig
hand siger, hand haver vundet.
Du agt og ey hans falske vey,
ver stadig udi sinde og sig du ney,
lad mig troskab befinde.

Ustadig da giør du mig til sinde
vilt du dig fra mig vende,
som ieg hafde aldrig kiend til dig,
saa vilt du mig for-sende
o verdsens tvang og hierttens mod-gang
baade dag og natt, thi tiden giøris mig lang,
hvem skal mig glæden sende!

Sthen (Br. o. H. 244):

Et trofast hierte, o Herre min,
skal dig tilrede være,
du mig forløste, at jeg er din,
diss bør dig pris oc ære,
det lærer sig selff, du under oss vel,
paa kaarsset for oss sloest du ihiel,
vore synder vilt du bære.

Den kierlighed du haffver til mig
haffver os tilsammen bundet,
nu kommer den dieffvel met sin svig,
hand siger, hand vil haffve vundet.
Du est dog ey den falske vey,
jeg veed det vist, du sviger mig ey,
lad mig din hjelp befinde.

Elendig herre, da giør du mig,
om du vilt fra mig skilles,
men jeg forlader mig paa dig,
mit hiertis angest maatte stilles,
o hjertens tvang oc stor verdsens modgang,
baade nat og dag giøris mig saa lang,
de acte min glæde at spilde.

Foruden disse 3 vers har Sthen 2 til, der i tone godt kunde ligne en afstamning fra en saadan kærlighedsklage. Men nogen original kendes ikke. De 3 første findes i grev Holsteins håndskrift (nr. 9) iblandt afskrifter af en ældre samling, der hed „Biskoppens kæmpeviser". I den svenske Harald Olufsons Visbock fra ca. 1540—70 (Schück och Noreen, Visböcker I 12) findes de samme 3 vers meget nær lig ovenstående danske, men i et par enkeltheder endnu nærmere Sthen[1].

En tredje beslægtet vise om verdens svig og falske venner, „Jeg gik mig ud i rosens lund, jeg agted de dyr at bede", nævner Sthen ikke som kristelig forandret. I DFS., Kæmpevisens Efterklang B. 27, Grundtvigs Bidrag IX. 8, finder vi den ganske vist, men den er der først optegnet midt i forrige århundrede efter nogle gamle løse blade, en bonde på Køgeegnen ejede. Teksten her er ganske identisk med Sthens og sikkert stammende fra ham. Hvis visen helt er hans original, er den ualmindelig godt i verdslig visestil, navnlig optakten og dyre- og blomstersymbolikken.

Hvo reff med reffve skall fange,
hand skal sig vel anse,
thi klaffer i verden ere mange. — — —

eller:

Ackeley er vel en smucker urt
hun haffver dog ingen luct,
saa er der mangen, der ved vel purt
sine ord at farve smukt. — — —

Det er en stil, vi måske bedst kender fra Vedels tildigtninger til folkeviserne; men den hører egentlig ikke hjemme der. Den kan findes i rimkrøniken og er i det hele karakteristisk for en væsentlig side af 15.—16. årh.'s danske og tyske litteratur med dens trohjertige og personligt følte almindelige sandheder af lidt pessimistisk natur. Navnlig hører klager over falskhed og skændig klaffer nødvendig med til denne periodes erotiske digtning. Den besynger aldrig besiddelsens eller erobringens glæde, men kun adskillelsens savn. Følelsen af ensomhed og angst borte fra den elskede, bønnen om trofasthed og længsel efter at være ham

[1] De er aftrykt i Dansk Kirketidende 1886.

eller hende nær, det er hele erotiken i disse viser. Og her i denne passive, elegiske, lidet modulerede kærlighedslængsel har vi en grundstemning, der var beslægtet med en væsentlig side af Christensen Sthens religiøse følelse. Og derfor kan han bruge viserne til salmer.

Han kender angsten for ensomheden og sjælens længsel efter at føle sig ett med Gud — sådan som han har udtrykt det i en af sine skønneste salmer:

Nu vil jeg være,
o Jesu kære,
hvor du mig heldst vilt haffve.
Jeg lucker dig ind
i mit hierte og sind,
o Herre min,
med all din naade oc gaffue.

Denne gliden fra den jordiske til den himmelske kærlighed havde jo allerede middelalderen kendt, hvor den undertiden — i Mariaviser f. eks. — kan synes os smagløs, undertiden også betegne et gennembrud af den religiøse følelse. Dette er i hvert fald tilfældet hos Sthen. Der mærkes i hans salmer et inderligere og personligere, mere erfaret udgangspunkt end hos de tidligere danske salmedigtere.

I det følgende århundrede får vi erotik og religiøsitet igen forenet, da Daphnismelodierne bliver til salmemelodier og Bordings omkvæd: Thi mig er af hjertet vee for min skønnest Galathé bliver til: Thi mig er af hjertet vee, for mig Herren ej vil se.

Inderligere, mere mystisk klinger sammenblandingen endelig i pietismens salmer, men hermed er vi inde på et helt nyt kapitel af den religiøse følelses historie.

BO INGESENS ALUÆR.

ET TOLKNINGSFORSØG TIL VALDEMARS JORDEBOG.

AF

VERNER DAHLERUP.

»Kong Valdemars jordebog«[1] er som bekendt for så vidt skreven på latin, som især de stadig tilbagevendende angivelser af skatteydelsernes störrelse er latinske: Samsø soluit annuatim V m*arcas* tritici odsl. Latinske er fremdeles nogle få af de almindeligste personnavne: *petrus, nicolaus* (men også: *pæter, nigles*) og navnene på de största landsdele: *iucia, feonia, selandia* (men også: *Syaland*), *lalandia* (og: *laland*), *scania;* hele det store flertal af egennavne gives derimod i ren dansk form. Det hjemlige indtryk, som en dansk nutidslæser får ved alle disse danske egennavne, bliver endnu stærkere, når han ser den vrimmel af danske fællesnavne, som jordebogen lader slippe ind mellem de latinske ord. Jordebogens forfatter eller afskriver følger god middelalderlig skik ved at ty til dansken overalt, hvor latinen kunde volde affatter eller læser besvær; altså fx. der tales om skatter som *arngiald, garcætegiald, wintærstudh* odsl., det hedder *quærsætæ mæn, diskæswenæ, kunnunglef* m. m. Men især i ølisten synes forfatter eller skriver at have glemt det oprindelige forsæt at skrive latin. Om den første ø hedder det „ibi sunt cerui . ursi et apri", om den næste „cerui", om den tredje „cerui . dame", men derefter får vi næsten lutter danske ord: *hiort, da, ra, haræ, hors, cuning* (kanin), *lijm* (kalk).

På tre steder giver jordebogen sammenhængende stykker

[1] Liber census Daniæ. Kong Valdemar den andens jordebog, udg. og oplyst af O. Nielsen, København 1873.

helt og holdent på dansk. Alle disse tre småstykker vedkommer det østligste Danmark og handler om grænser: det ene (udg. s. 59—60) beskriver rigsgrænsen *(landæmærkæ)* mellem Halland og Sverige, de to andre handler om markskel i Skåne. Af disse sidste nævner det ene (udg. s. 40—41) de bække, moser, søer osv., der dannede skellet mellem bondejorden (den fra gammel tid opdyrkede jord) i Væmmenhøgs herred og kronens jord (den jord, som oprindelig har ligget i udyrket tilstand), det andet handler ligeledes om skel, hvorved krongods skiltes fra anden jord i Skåne, og der omtales et mageskifte mellem kongen og abbeden for det bekendte præmonstratenserkloster Øved kloster (ved Vomsøen, Færs herred).

Da stykket frembyder mange vanskeligheder, skal jeg aftrykke det fuldstændigt for at knytte nogle bemærkninger til det[1]:

Færsh*æræth.* Seruiciu*m* IIII*or* noctiu*m* uel L*ta* m*a*r*cas*.

def*ectus*

Køptæ abbat Joon af øwit for swa gooh iordh sum N̊
twa marc gulzs í garstangæ. oc war scøøt i hælsyngb*ur*gh
northæn capell swa til fyur mærkí. Synnæn i thæn ta
wægh ær synnæn liggær skínfælz mosæ. Wæstæn
í stæn kyældæn. Northæn í næstæ almænnis[2] wægh.
Østæn af byoghlíngæ bothæstath oc i ytræ[3] wæthil
østæn æbbæ gardh. Hwat sum thær ær yuyr takæt
thet ær kunnunglef mæth bouí jngy suns aluær.

Meningen med første linje er klar nok: „Færs herred (yder til kongen) 4 nætters gæsteri eller (d. e. „subsidiært“) 50 mark“. Det følgende oversættes af O. Nielsen (udg. s. 119): „Abbed Jon af Øvit købte 2 ℔ gulds jord i Garstangæ, og det var skødet i Helsingborg norden for kapellet“. Mod denne oversættelse må indvendes, at „køptæ . . for swa gooh iord“ ikke kan betegne det, han købte; ligesom i nuværende dansk må det ord, der styres af *for,* betegne prisen, der gives, ikke det,

[1] Et faksimile findes i Palæografisk Atlas. Dansk afdeling. 1903. tab. X.
[2] Rettelse ved *æ;* mulig bör der læses *e.*
[3] *y* er her skrevet med gennemstreget *u.*

der erhverves[1]; her må altså objektet (betegnelsen for, hvad det var, abbed Jon købte) mangle, og dette har skriveren også lagt mærke til, og han har antydet det ved ordet *defectus*. At det er et stykke jord, abbeden har købt, fremgår dog tilstrækkelig af det følgende, og at sælgeren har været kongen, kan man slutte af, at stykket er taget af den såkaldte hovedliste, som indeholder oplysninger om afgifter til kongen fra de forskellige herreder. Kalder vi nu det unævnte jordstykke for „x-jorden", får vi følgende oversættelse til begyndelsen: „[x-jorden] blev købt af abbed Jon fra Øved for jord af værdi 2 mark guld[2] i Gårdstange[3]", i friere gengivelse kan det udtrykkes således: „Ved et mageskifte (med kongen) blev x-jorden overdraget til abbed Jon fra Øved mod et jordstykke i Gårdstange af værdi to mark guld (hvilket sidste altså blev kongens ejendom[4])".

Der fortsættes så: „og (x-jorden) blev skødet i Helsingborg nord for kapellet således til fire mærker" d. e. „og ved den formelige ejendomsoverdragelse, som fandt sted nord for kapellet i Helsingborg, blev x-jordens grænser mod alle fire verdenshjörner bestemte således". Udtrykket *mærki* betyder her markgrænse, markskel, jf. *ad 4 camporum limites dictos markeskyæl*[5] og *jnnen alle fire markæ mot*[6]. Grænserne for x-jorden angives derpå, idet der bruges udtrykkene: *synnæn, wæstæn, northæn, østæn* (den solrette vej), altså egl. (grænsen regnes ell. jorden blev tilskødet) syd fra, vest fra osv., svarende til: skellet ligger mod syd, vest, nord, øst. Man kan altså oversætte: „(skellet) er

[1] Jf. Sæl man sin iord for rætæ pænning. Jy. l. 1. 40. Oftere bruges konstruktioner som: køpæs iorþ mæþ gul. Sk. l. 2. 2. Også på fsv. kan ved verbet *köpa* prisen betegnes ved *mæþ* eller *for* (se Söderwalls ordbok).

[2] Jf. siaghs mark, sua goþæ sum tua mark silfs. Sk. l. 5. 14. (arf) swa gōth sum marc silf. Er. sj. l. 1. 30. — Om guldvurdering af jord se Steenstrup, Studier over Kong Valdemars Jordebog. (1874), 56 ff. Erslev, Valdemarernes Storhedstid. (1898), 41. P. Lauridsen i Aarb. f. nord. Oldk. 1903, 1. — Stavemåden *gooh* for *gooth* svarer til *frih* for *frith*. V. sj. l. 2. 1.

[3] Det nuværende Gårdstånga, et sogn i Frosta herred, bekendt ved sine runestene, se Wimmer, De danske runemindesmærker. III.

[4] I jordebogen s. 48 opføres *Garstangh* under overskriften: Hec pertinent in scania ad kunnunglef.

[5] Repertorium diplomaticum ved Erslev mfl. II. 66.

[6] Annaler for nordisk Oldkyndighed. 1846. 322.

mod syd i den vej, som ligger syd for[1] Skindfeldsmose[2], mod vest i Stenkilden, mod nord i den nærmeste landevej[3], mod øst (strækkende sig) fra Bjuglinge bodested[4] til den ydre vejle (vadested) øst for Ebbes gård (eller: Ebbegård)."

Hvor ligger nu alle disse steder: Skindfeldsmose, Stenkilden, Bjuglinge bodested og Ebbes gård? På forhånd skulde man vente, at de lå enten i Færs herred (ligesom Øved kloster) eller i Froste herred (ligesom Gårdstange); men begge steder søger man dem forgæves, som det vil fremgå af følgende udtalelse, som hr. landsarkivar dr. Lauritz Weibull i Lund har været så venlig at sende mig: „Jag har nu på ort och ställe försäkrat mig om, att det i Gårdstånga eller dess omnejd icke finns någon plats, som kan identificeras med det av oss omtalade stället i Valdemars jordebok: icke ett enda av ortnamnen återfinnes, och någon mosse har hela socknen ej att uppvisa. Jag har dessutom rådfört mig med en person, som har Färs härads geografi fullt klar: enligt hans mening finnas de i jordeboken omnämda platserna icke heller där".

Bemærkningen om Øved klosters mageskifte med kongen er da vel kommen til at stå på et urigtigt sted i jordebogen, og det har skriveren[5] været opmærksom på, og han har ved sit „nota" i randen tilkendegivet, at bemærkningen ikke vedkommer Færs herred. Men i hvilken del af Skåne x-jorden skal søges, oplyser

[1] *synnæn* er altså her brugt som præposition ligesom i *northæn capell* og i det velkendte udtryk *sunnæn a,* syd for (Konge)åen.

[2] Navnet minder om norske navne på jordstykker som *færskinn, bukkskinn, kalfskinn* (i Trondhjem); fra Falster kendes *Skindlæppemosen,* F. L. Grundtvig: Livet i Klokkergaarden. 1908. 103.

[3] Almindeligere end almænnis wægh er almænnings wægh, Sk. l. ved Schlyter s. 452.

[4] *bothestath* betyder: en plads, hvor der er opført hytter til midlertidigt brug for hyrder, fiskere, handlende, krigere („lejrplads") m. m.; se Kalkars ordbog. I skånske stednavne er *bothestath* nu forsvensket til *Båtstad.* (Falkman: Ortnamnen i Skåne. 1877. 113).

[5] At det er den samme mand — Johannes iutæ —, som har skrevet hovedhåndskriftet af de sjællandske love (AM. 455. 12 mo), er påvist af Kålund i fortalen til Palæogr. atlas. C. Weeke har (Arkiv f. nord. filol. XXI. 197.) påvist, at Jens Jyde i året 1298 levede i Sorø kloster; jf. Marius Kristensen, Fremmedordene i æ. da. skriftsprog. 4.

jordebogen ikke. Man kunde mulig tænke sig, at den bortskødede jord lå i nærheden af det sted, hvor skødningen fandt sted, altså i omegnen af Helsingborg; men heller ikke den formodning er sikker.

Ordene „Hwat sum thær ær yuyr takæt thet ær kunnunglef“ oversætter O. Nielsen: „Hvad der ligger udenfor dette er konunglev“, og samme tolkning findes i G. Lunds „ordförråd“ (under „takæ“). Men der anføres ikke og kunde sikkert heller ikke anføres noget til støtte for denne gengivelse af *yuyr takæt.* For at få en rimelig mening ud af *yuyr takæt,* må man tænke sig, hvorledes stykket er blevet til, huske på, at det står i en text, som i øvrigt for den störste dels vedkommende skal være latinsk. Og at kilden til dette stykke har været et latinsk aktstykke, kan der ikke tvivles om: de ældste danske diplomer er fra slutningen af 14. årh. Det ældste daterede og ægte diplom på dansk (Molb. og Petersen nr. 2) er en lille erklæring, hvorved en panthaver (Jens Due) overdrager sine panterettigheder i gården Brøndum til Jens Lykke, udstedt år 1371. Heri hedder det bl. a.: „Jek Jessæ Duæ vplather thet bref met allæ ræthe, som mik forstandit war foræ then gaardh som Brundwm hether, af Andærs Glooph“. Her giver ordet forstandit ingen mening, för man oversætter det til latin: for-standit = prae-statum; mlat. *praestare* betyder (se Diefenbachs glossarium) ligesom ital. *prestare,* fr. *prêter*: låne, overdrage til midlertidigt brug, altså netop den mening, som måtte ventes, når talen er om overdragelse af en panteret.

Prøver vi nu på lignende måde at oversætte *yuyr takit* til middelalderligt latin, bliver resultatet: *supercaptum,* hvilket, ifølge venlig meddelelse af hr. professor dr. M. C. Gertz, betyder: „taget med urette“ eller med andre ord „tilegnet ved overgreb, uden hjemmel“. Jeg tror altså, at ordene *Hwat sum thær ær yuyr takæt* gengiver en tabt originals latinske ord: quod ibi supercaptum est; på dansk kan det gengives ved: „hvad der er tilegnet med urette dèr, det er krongods“ eller i friere gengivelse: „men al jord i nærheden af x-jorden, som falder uden for de nævnte grænser, og til hvis besiddelse ingen kan påvise lovlig hjemmel, det er alt sammen kronens ejendom“.

Tilbage står nu kun ordene *mæth boui jngy suns aluær.* Både *Bovi* og *Ingi* er navne, som bl. a. findes på danske runestene (se Wimmer: Runemind. IV); om *Bove* oplyser Wimmer, at det findes i stednavnet *Borup,* og at *Bóvi* og *Bói* er faldet sammen i personnavnet *Bo* (nu sjældent, jfr. dog *Boesen*). Ordets oprindelige betydning må have været den samme som i navnet *Svend,* nemlig *dreng* (jf. ty. *bube*); om dets senere betydning i dansk se DSt. 1907. 176 og Aarb. f. nord. Oldk. 1907. 296.

En hovedvanskelighed er endnu ordet *aluær.* Det er blevet opfattet på mange forskellige måder. I SRD. VII. 592 oversættes det: „juxta sententiam (sic interpretor *aluær,* quæ proprie significat gravitatem) Bovonis Ingii filii“, og denne oversættelse godkendes af Brandt (Glda. læsebog s. 42): „efter B. I. Dom“ og af O. Nielsen (udg. s. 119): „efter Bove Ingesons alvorlige udsagn“. A. D. Jørgensen (Aarbøger for nord. Oldk. 1876. 88) og efter ham G. Lund (Det ældste danske skriftsprogs ordforråd. Tillæg.) gengiver *alvær* ved „ål-ver“ d. e. sted, hvor der drives ålefangst. Ingen af disse opfattelser behøver man dog at gendrive. Derimod har Joh. Steenstrup (Studier ov. K. Vald. Jordeb. 389) gjort ordet til genstand for en udførligere behandling. Efter at have nævnt den mulighed, at *aluær* kunde være det samme som svensk *alvar* (hvorom mere senere), foretrækker han dog en anden tolkning, nemlig: „Aluær er vist Flertalsform af et dansk Ord „alv“, hvilket jeg uagtet al Eftersøgning ikkun har fundet i et eneste Aktstykke“. Det dokument, hvortil Steenstrup sigter, er et pantebrev af 1. novb. 1346, trykt bl. a. i Erslevs Repertorium I. 346: „Si . . propriam suam alodiam dictam aalf in una curia habere voluerit“ d. e. hvis (pantehaveren) vil have sin egen ydelsesfri ejendom, kaldet aalf, på den ene gård. — Steenstrup mener, at *alv* betyder „ret inden for en andens ejendom“, hvad Kalkar også antager for muligt (se Ordbog til ældre da. Sprog I. tillæg s. 13). Bevisende for Steenstrups opfattelse kan dokumentet fra 1346 dog ikke være, da tolkningen af det frembyder flere vanskeligheder[1], og i Valdemars jordebog vilde man som flertal af *alv* næppe have *aluær* men **aluæ.*

[1] Prof. Gertz, som også i dette tilfælde har ydet mig hjælp, antager, at stedet skal tolkes på følgende måde: „*alodium* (eller *-a*) er jo den Ejen-

En i alle måder tilfredsstillende mening får man derimod, når man forklarer *aluær* ved hjælp af det af Steenstrup nævnte svenske ord *alfvar (alvar)*. I følge Sv. Akademiens ordbok er ordet som oftest af intetkön, sjældnere af hankön, det accentueres som oftest som usammensat ord med accent 2; betydningen er: „trakt (på Öland l. Gotland), där (den af kalksten bestående) alfven ligger (alldeles l. nästan) i dagen"; ordet er beslægtet med (dannet ved sammensætning eller afledning af) sv. *alf, m.* som betyder: „(af kalksten, krosstensgrus, sand, lera o. d. bestående) lager närmast under matjorden". En klar forestilling om Alvaret på Öland får man ved hjælp af Selma Lagerlöfs bekendte bog: Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige. I, kap. XII (Den stora fjärilen) fx. ved følgende ord: „än i dag finns det inte så mycken växtlighet på Alvaret, att berget blir riktigt skylt, utan det lyser fram både här och där. Och ingen kan tänka på att plöja och så häroppe, där jordskorpan är så tunn".

Den betydning, jeg søger i jordebogens *aluær,* er derfor: „hedestrækning, hvor der under et tyndt lag muld findes et hårdt jordlag". For at erfare om min tolkning var mulig af geologiske grunde, har jeg forelagt den for hr. statsgeolog dr. Karl Grönwall, som venligst har svaret mig, at der er flere steder i Skåne, som meget godt kunde kaldes Alvar; hele det mellemste Skåne danner alvar-lignende hedestrækninger.

Jeg tror derfor, at jeg med sikkerhed kan oversætte slutningen af det her omtalte stykke i jordebogen: „... det er krongods tillige med (så vel som) Bo Ingesens hedestrækning". Det kunde mulig synes at være en modsigelse, at den hede, som kaldes Bo Ingesens, opføres som kronens ejendom. Men „Bo Ingesens

dom, som en Mand har uden at være pligtig til at svare enten personlige eller reelle Ydelser deraf til sin Lensherre eller Landsfyrsten. Benedictus Bille (som omtales i brevet) har formodentlig af Landsfyrsten faaet tilstaaet et vist Maal Land som alodium; det er da naturligt, at dette alodium har Plads paa den Jordejendom, han selv i det hele taget besidder som sin egen Ejendom; her synes han jo dog ogsaa at kunne anbringe en større eller mindre Del af sit alodium paa Ejendom, som kun er kommen i hans Besiddelse ved Pantsættelse". Om aalf siger prof. Gertz, at det „vist maa være en Fordanskning (eller Forvanskning) af det franske *allæuf,* som er en Forfranskning af *alodium* (= alodia)".

aluær" kan være et navn lige som „Stigh Røthæs bek" (Jordebog, udg. s. 41), den kan fx. være opkaldt efter en af kongens bryder, hvem kongen havde overladt brugsretten af den, som han ofte gjorde med heder og andre øde strækninger[1]. Mange andre muligheder kan naturligvis opstilles; men det sikre er, at Bo Ingesens hedestrækning har været kongens og har ligget i nærheden af, men dog uden for grænserne af den jord, som kongen i Helsingborg havde overdraget Øved kloster.

Selve ordet *alvær* findes næppe som dansk på andre steder end her. Derimod findes *alv,* hvoraf det er dannet, som et velkendt dansk ord i formen *al* eller, som det ofte staves, *Ahl.* Slægtskabet mellem sv. *alf (alv)* og da. *al (Ahl)* har også været indset af forfatterne til den nyere tids etymologiske ordbøger fx. Falk og Torp. Vel indvender E. Jessen (Dansk etymologisk Ordbog 1893), at „Udtalen (langt a) staaer imod (cf. Hal(v), Kal(v), Gul(v), Søl(v), El(v)efolk)". Men hvor *al* er et folkeligt ord, udtales ordet netop med kort a, hvad der — selvfølgelig — er tydelig oplyst i hovedværket om jyske almuesmål: H. F. Feilbergs Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål.

[1] Steenstrup: Studier over K. Vald. Jordebog. 335.

KÆRESTEGAVER.

AF

BERNHARD OLSEN.

Kærestegaver danner sin egen Afdeling paa Dansk Folkemuseum. Den bestaar for vort Lands Vedkommende udelukkende af Genstande skaarne i Træ og bestemte for unge Piger eller Hustruer under deres Gerning i Huset og omfatter omtrent alle Redskaber, som Kvinder tog i Haand, dog ikke dem til Madlavning. Denne har ikke spillet Rolle blandt kvindelige Fuldkommenheder, men mest de, der viste sig under Hørrets Beredning, ved Vævning og ved Linnedets Syning og Renholdelse. De bekendteste er Manglefjælen (hallandsk Rullekævlen) med Stokken, Holtet (jysk Mangletrillen) Banketærsklerne, Æsker, Kasser, Bakker Væveredskaber, Spjæld o. s. v. og mange har en kunstnerisk Udsmykning ofte af høj Rang selv hvor Tingene ikke stammer fra faglærte Snittere.

Det var Følehorn, Kendinger kalder Svensken dem, som den bejlende Karl rakte ud for at fornemme om der var nogen Sandsynlighed for et intimt Forhold til den elskede Pige. Blev Gaven vel modtagen var der grundet Haab om Resten.

Denne Form for Elskovsgaver var i Brug saa langt som den nordtyske Tunge række fra Holland, særlig Frisland mod Øst og saalangt mod Syd som Schwaben og Hessen; over hele Danmark, Island, Norge og Sverige. Ved Holland stanser den brat og kendes ikke i flamsk Belgien, men er endnu at finde i Bretagne og i Yorkshire.

Spørger man om disse Kærestegavers Fremkomst i Tiden faar man ikke Besked fra de bevarede Stykker. Nationalmuseet ejer en bornholmsk Manglefjæl med Aarstal 1590. I Hamborgs Kunstindustrimuseum en anden fra 1587. Men de har en endnu

ærværdigere Alder. I *As you like it* af Shakespeare siger Touchstone *I remember the kissing af her batlet.* At disse Fjæle var i Kvindehænder og et folkeligt Angrebsvaaben[1] i 16de Aarhundrede viser meget længere tilbage hvad Alder angaar og hen til at Manglefjælen kan lede sin Afstamning ud fra Banketærsklen. Denne brugtes til at slaa Luden ud af Vasketøjet og det er jo ogsaa rimeligt, at det Redskab hvormed man tvætter Tøjet bliver til før det, hvormed man glatter det.

At Manglefjælen er Ætlingen fremgaar af de ældste Eksemplarers Form. De islandske trafakeflir er smaa, under 60 Cm. i Længden (Fjælene op mod 70) og de forløber sig mod begge Ender i Haandgreb medens Fjælene ovenpaa har et Haandtag, formet som en Hest eller et mere fantastisk Væsen. Fjælene fra Yorhshire har de førstes Form og bruges baade ved Vask og Mangling. Samme Former og Brug findes endnu i det Trondhjemske.

Paa en norsk Fjæl staar „1744 den 20. November skar jeg ud denne Fiel. Det var i den Tid jeg Anne Hansdatter feste“ og her har vi altsaa en utvivlsom Kærestegave saaledes som Ungkarle i 18de og ind i 19de Aarhundrede valgte dem for at tolke sine Følelser med Tolleknivens Hjelp, og for at vinde sin Fæstemøs Kærlighed efter den formelle Trolovning. Denne var jo ikke de Unges Værk men ordnet af Forældre og Paarørende og uden at de blev spurgte; først naar den var overstaaet fik de Unge Ordet indbyrdes.

Den unge Bondepiges Kærestegave var ogsaa et Haandarbejde. Ofte en broderet Mandsskjorte, hendes første Værk efter at hun var udlært i Hvidsøm. Paa Lyø viste en Hustru mig en saadan fin Skjorte. „Det var min Gave til Manden. I den stod han Brudgom. Den skal kan ligge Lig i“. „Manden“ stod hos og grinede fornøjet ved Udsigten.

Betragter man disse Manglefjæle fra de ældste til de yngste, falder de i tre bestemte Afdelinger. De ældste fra 17de Aarhundrede er udførte af faglærte Kunsthaandværkere i højt Relief

[1] I „Barselstuen“ er det med en Mangelstok at den hellige Birgitte faar sine Prygl, og senere har jyske Kvinder mangen Gang værget sig mod Tatere med dette Haandvaaben.

med kraftig fremtrædende Ornamenter og gode figurlige Fremstillinger. De stammer fra en Tid, da Snedkere ogsaa var Billedskærere og da Relieffet var fremme paa Bohave og Bygningsdele. De vandrende „Snitkere“ dukkede op allevegne i Byer og paa Land. Deres mange Arbejder i Kirkerne bragte dem rundt og de boede hos Bønderne. I en Gaard paa Samsø bevares endnu en Manglefjæl fra den Tid Altertavlen i Kirken blev skaaren og sat op. Billedsnitteren boede der mens hans Arbejde stod paa og han skar Fjælen, et smukt Stykke i Figurrelief, til Husmoderen som Tak for god Forplejning. Det var forhaabenlig en Vennegave.

Reliefsmagen skabte saa gode Forbilleder, at den kom til at virke ind i 18de Aarhundrede ogsaa paa selvlærte Snittere. Der træffes langt hen i Tiden stadig ophævede Planteornamenter og Figurer, men de er blevne fladere og Haanden er ikke saa sikker hverken i Tegning eller Relief. Det faglærte Sving er i Tilbagegang og det saakaldte Kærvsnit, der optraadte i 17de Aarhundrede breder sig mere og mere og dets lette Udførelse skabte blandt de forelskede Ungersvende en Mængde Dilettanter. Vi er nu i Kærestegavernes sidste Tidsrum før Manglefjælene aflivedes af de nu brugelige Ruller, Kasser med tunge Stene i. De hed oprindelig „Manglekasser“ til Minde om deres Forgængere.

Vore Bønder, som før 1878 var de Eneste, der gemte paa Kærestegaverne, tog Forskellen mellem Relief og Kærvsnit i Agt. Det første kaldte de „udskaaret“; det sidste „udgravet“.

Dette Kærvsnit er udførligt paa en Træflade med en Passer og en Tollekniv som Værktøj og bestaar derfor væsentlig af geometriske Linier og Mønstre. De er som et Tankespil, i deres Sammenstilling ofte sindrigt overraskende. Figurerne er ældgamle og spores tilbage i den primitiveste Dekorationskunst, langt længere end den gotiske Stil hvori man har søgt Forbillederne.

Det er et Spørgsmaal om dette store Tal af Kærestegaver kan betragtes som en personlig Meddelelsesform mellem Elskeren og hans Tilbedte, et Middel, som brugtes før Skrivefærdighed var trængt igennem. Man har ment, at i det attende og nittende Aarhundrede skulde dette Kærvsnit være noget saadant, men

det er neppe Tilfældet helt igennem. Vor Landalmues Nævenyttighed gik just ikke ad Træsnitningens Veje og sandsynligt er det, at der ud af det store Behov skabtes enkelte fremmelige Snittere, der hjalp de mange Forlibte enten for at tjene Penge eller for at tjene Vennen. Saaledes ved man, at det gik til i Sverige. Der udvikledes en Husflid og Kærestegaverne var en Handelsvare. Saaledes særlig i Vestergøtland, der førte formelig Eksport. Somme Steder var det Klokkerne, der drev Snitteri. I Smaaland levede ved 1750 en Klokker Ehrenberg, der var stor Leverandør og altsaa ogsaa hjalp til ved at bane Vej for Bryllup og senere højtidelige, kirkelige Handlinger.

I Norge var det samme Tilfældet og her stod Snittefærdigheden paa saa højt Standpunkt, at den er gaaet Almuen i Blodet og man staar over for virkelig folkelig Kunst.

Kærestegaverne bærer ofte Indskrifter, Aarstal, Stedets og Kvindens Navn, men i vort Land er det sjeldnere end det kunde ønskes, at de taler et personligt Sprog. Sentenser og gudelige Sprog er der flere af. Dog er Stemningsudbrud ikke helt sjældne. Paa en Fjæl fra Døjret, Randers Amt læses:

IMEN DU LEFVER OG LIDER VEL
DA HAR DU WENER MA(N)GE.
NAAR SO(R)IG OG ARMOD TRE(N)GER DIG
DA SIDER DU ENE BANGE.

Mindre hypokondert lyder det paa et Mangletræ fra Gundsømagle med et nøgent Par Figurer over blomstrende Potteplanter:

VI KAN PAA ROSER GAA.

Paa en Fjæl fra Skovshoved staar

OM DV DOTERN BED(E) VIL SE TIL HOR MODEREN GOD SER VD. 1633.

hvilket kan tyde paa at Giveren først vil føle sig for hos Moderen.

Mere snaksomme er Indskrifterne paa slesvigske, særlig frisiske Kærestegaver og de ligner deri saavel som i Stilen sine hollandske Forbilleder. Ofte kan de rumme helt massive Komplimenter som f. Ex. paa et holstensk Alenmaal fra 1744:

DIESE ELLE IST FEIN BUNT.
MEIN LIBGEN HAT ZWEI BRÜSZTTE.
DIE WÄGEN FÜNF PUNT
UND NOCH EIN LOTLE(IN)
DAS MÄCHTEN WOHL AARAGE[1] BRÜSZTTE SEIN.

Paa en Fjæl fra Før:

WASKE WIT, MANGELE GLADT
VFT GI KRIGET DAT MANGELBVRDT VOR JVW GAT.

Et Ordspil paa en Fjæl fra Nybøl:

WER GOTT FÜRCHTET DEN MANGELT NICHT.

Den længste Indskrift, som findes paa Dansk Folkemuseum staar paa en Manglefjæl fra Rømø:

OM NOGEN SPØR HWEM EYER DEN
DU SWARE SKAL OG SIGE
DEN UNDERSKREVNE DEN TILHØR
SOM ARWE SKAL GUDS RIGE
THOE HVID OG MONGEL SLEDT
OG GIØR EN HVER MAND SKIEL OG REDT.
1788

Dansk Folkemuseum ejer en Læst, skaaret i Kærvsnit. Den er ikke som forhen antaget til at stoppe Strømper paa, men til at sy Klædehoser over. Det var nemlig Kvindegerning at sy, saale og lappe disse Hoser. En lignende Læst bærer nemlig sin Indskrift paa gammeldags Hollandsk:

DE DER TROT MOT KOSE LAPN
ET DOT ET KLIN HOT VERKLAPN

hvilket kan udlægges:

Den der frier maa Hoser lappe
Det monne det lille Træ udplappre.

Det var altsaa et Tegn paa Forelskelse, at man bødede sine hullede Hoser. Vi har det Ord „at gaa paa Frierfødder“, der mulig kan føres hen til samme Omhu for Personen.

[1] arg: *übermässig stark* (Sachs) altsaa lig dansk „forskrækkelige“.

I „den politiske Kandestøber“ erfarer man, at Jomfruen er i Færd med at saale sine Hoser. Hun venter jo ogsaa paa sin Antonius.

Museet ejer ogsaa en kostelig skaaren Manglefjæl af Hans Gudewerdt den yngre. Det er en Fæstensgave at dømme fra to forenede Hænder, skaarne paa den. Foruden af Haandslaget bindes de sammen ved en Lænke. Lænken har en Laas, men Laasen har et Nøglehul og der er altsaa reserveret Nøgle eller Dirk om saadanne skulde ønskes i Fremtiden.

Tanken om at de udskaarne Kærestegaver skulde erstatte manglende Skrivefærdighed bliver stærkt modgaaet af de islandske. Der har været et Utal af dem paa Øen at dømme efter de Masser, som findes paa vore og paa Stockholms Museer. Alle er de dækkede af Indskrifter, saa lange at de fylder Fladerne og danner et skønt og virkningsfuldt Smykke. At dette boglærde skrivende, literært dannede og digtelystne Folk skulde vrage det skrevne Ord og vælge det skaarne for Nemheds Skyld er usandsynligt. Der, som hos os, har det „udgravede“ havt mere Vægt og Fynd og den nyttige og brugelige Gaves Værd.

Boglærdommen breder sig i snørklede Tirader og Vers. Det er som hører man svundne Tiders højtidelige Ordpragt, naar der paa en Stol paa Dansk Folkemuseum er skaaret en Velkomst Hilsen, som oversat lyder:

VELKOMMEN MED GUD HÆDERVÆRDIGE FRU MADAMME. SÆT EDER I SÆDET. HER ER ÆRESBEVISNING BEREDT I ALLE MAADER.

1788.

Paa Manglefjæle:

VELSIGNET VÆRE RINGENES STRAND (ɔ: Kvinden) BAADE LEVENDE OG AFLEDEN. HERREN, JESUS HØJRE HAAND SENDE DIG FRED.

1755.

FORSTANDIG LADER DEN FAGRE OG VENNESÆLE KVINDE SIG LYSTE AT MANCLE DETTE LINNED.

1704.

Paa et Skrin:

THORGERD JONSDATTER. DETTE SKRIN EJER JEG MED RETTE OG ER KOMMEN VEL TIL DET. HARMENS SUND (Sorgen) FJERNE SIG. HERRENS HAAND AFBØDE FARER OG GIVE GULDRINGENS STRAND ALLE STUNDER GLÆDELIGE BAADE FOR SJÆL OG LEGEME.

Alt dette er meget sirligt udpønset, formet og metrisk filet, men der er paa disse Brugsting ikke saa kort og fyndigt et Ord for Arbejdets Lyst at finde, som paa en Banketærskel fra Rømø:

GRIW AN OG SLAA.

De kulturhistoriske Museer samler flittigt paa kunstfærdige Kærestegaver. De kunstindustrielle Museer er ikke saa ivrige efter dem og dog burde de have en Hædersplads midt i deres Sale, fordi de viser en Vej for alt sundt Kunsthaandværk. De lærer, at det ikke alene er paa Genstande, der ikke er til praktisk Nytte, men mere Paradestykker og Nipsting til at stilles op, at Kunst skal øves, men at man kan adle selv de tarveligste Ting — og paa dem skal et Folks Kultur kendes — der har beholdt den primitive Form, og gennem den Betingelsen for at de kan anvendes i daglig Gerning uden at deres Brugbarhed forringes. Det er en af de stærkeste menneskelige Følelser, der har højnet det raa Værktøj og været Aarsag til at Kærestegaver er lige saa gamle som Kærligheden selv. En slesvigsk Manglefjæl siger:

LUST UND LIEBE ZUM DINGE
MACHET ALLE MÜHE UND ARBEIT GERINGE.

OVERSIGT OVER DE DANSKE LANDSKABSMÅL

FREMSTILLET I „NÖGLER“ TIL AT SLÅ OP EFTER

AF

VALDEMAR BENNIKE.

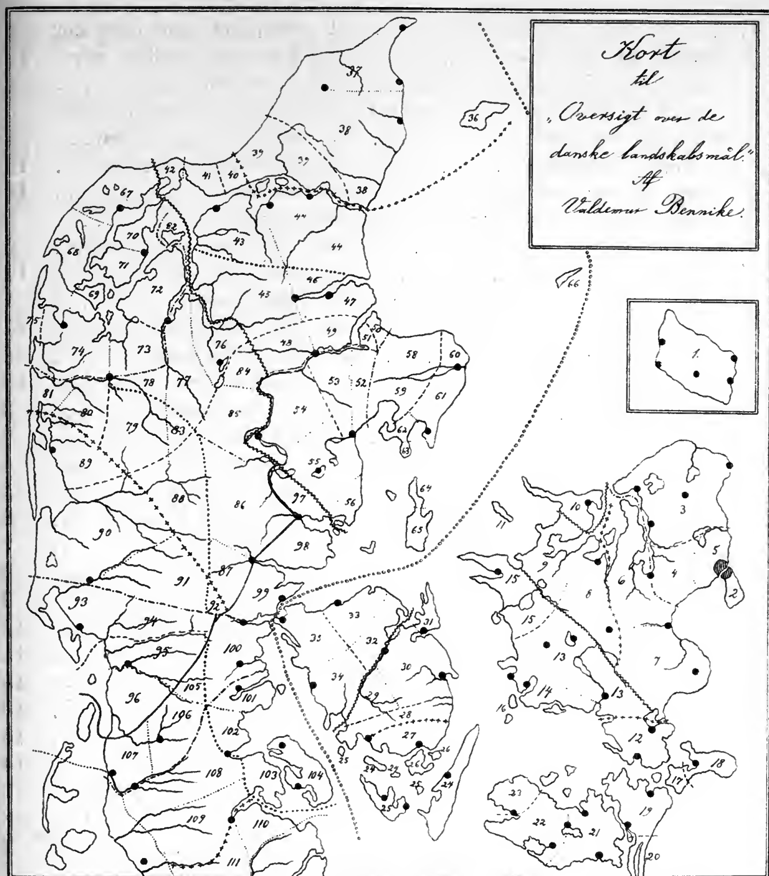
Den oversigt over vore landskabsmål, her gives, er bygget på de oplysninger om vore sprogfremtoningers geografiske forekomst, der foreligger i de „Kort over de danske folkemål“, som jeg sammen med dr. Marius Kristensen i Askov i en årrække har udgivet og næppe endnu er helt færdig med.

I overensstemmelse med den fremgangsmåde, Rostrup bruger i sin Flora til at finde blomster efter, er her en del af de vigtigste drag i vore landskabsmåls bygning givet i form af „nögler“, ved hvis hjælp man kan slå op og udfinde, i hvilken af de 111 inddelinger, medfølgende kort angiver, en hvilken som helst person, der taler landskabsmål, hører hjemme. Jeg har således i en årrække benyttet samme oversigt (kun med dobbelt så mange underafdelinger, som her fremstilles) til at bestemme hjemstederne for den i alm. temmelig umiddelbare ungdom, som år efter år samles på Vallekilde höjskole. Og apparatet, der har vist sig meget brugbart i så henseende, har just derved stadfæstet rigtigheden af de oplysninger, der er forelagt offenligheden gennem kortene over vore folkemål.

At jeg ikke har kunnet få alle grundtræk med i en oversigt, bygget på denne måde, hvor meget jeg end har bestræbt mig derfor samtidig med, at jeg har søgt at udelade de mindre væsenlige træk, vil let indses. Når en linie på kortet på samme tid er udtryk for grænseskellet mellem flere tydelige lydlove, har jeg både af pladshensyn og andre hensyn i alm. fundet det upraktisk at tage mere end den ene af disse love i betragtning i mit system. Og når udtalen af et ord som „ikke, af, fra“ eller „börn“ i den grad er blevet et schibbolet for et vist, afgrænset målområde, som tilfældet er, har jeg på den anden side ikke altid kunnet undgå at tage det med, selv om det ikke stod som udtryk for nogen betydeligere lydlov.

Jeg må tilföje, at for hvert år, der går, og vore landskabsmåls særpræg mere og mere udviskes, vil et spörge-apparat som nærværende

selvfølgelig miste noget af sin brugbarhed. Men endnu kan det anvendes med held på höjskolen — særlig for Jydskens vedkommende —, og brugen af det bidrager til at vække de unges sprogsans, idet de ser, at det, man i skolerne har villet indbilde dem, kun var for-

jasket rigsmål, går efter aldeles bestemte love, hvis grænselinier lader sig afsætte nöjagtig på kortet.

De små tal i midterspalten henviser til tillægget, som indeholder prøver på ord, svarende til de bogstavforbindelser, som nævnes i nøglerne.

Lydstavningen er i øvrigt den i Feilbergs jydske ordbog brugte. a ligger midt imellem a og å.

Ordet **„jeg“** udtales med j-lyd. *q*-lyden fattes. . Øst-Dansk 1
Ordet **„jeg“** udtales a eller æ. *q*-lyden findes. Jydsk 34

ØST-DANSK.

1.	**d** i efterlyd (= gl. **t**)	udtales ð	1	Sjælland med flere øer	2
		er stumt	1	Fyn med sydlige øer	19
2.	**a** er en alm: tonløs endelse		2	Bornholm	**1**
	e er den alm: tonløse endeselvlyd		2	Sjælland med flere øer	3
3.	Målet har stød		3	Sjælland og Sejerø	**4**
	Målet fattes stød		3	Vordb-Præstø. Øer	15
4.	**ug** udtales *ov;* **y** udt: *øy*		4, 42	Sejerø	**11**
	ug udtales *u, øw;* **y** udt: *y*		4, 42	Sjælland	5
5.	**ag** (= gl: ak) udt:	*aw*	5	Nord- og Øst-Sjælland	6
		a	5	SV-Sjæll. og Odsherred	12
6.	**ang** udt:	*åŋ* eller *a̧w*	6	Øst-Sjælland	7
		aŋ	6	NV- og Midt-Sjælland	11
7.	Ordet **„ikke“** udt:	*endə*	...	Nord-Sjælland	8
		iddə	...	Hornsherr:-Præstø bugt	10
8.	**øl, ör, ut** udt:	*ol, år, yt*	7	Frederiksborg amt	**3**
		øl, ör, ut	7	Kbhvn-Rosk: amter	9
9.	Langt **ø, öj, ud** udt:	*y, öj, yð*	8	Roskilde amt	**4**
		ø, åj, uð	8	Københavns amt	**5**
10.	**ang** udt:	*åŋ*	6	Nord for Køge å	**6**
		a̧w	6	Præstø amt	**7**
11.	Ordet **„af“** udt:	*aə*	...	Midt-Sjælland	8
		aẉ	...	Lammefjords-egnene	**9**
12.	Ordet **„af“** udt:	*aẉ*	...	Kallundb: og Odsherred	13
		aə	...	Sorø-Præstø amter	14
13.	Langt **u** har	ren *u*-lyd	9	Arts og Løve herreder	**15**
		yw-agtig	9	Nordlige Odsherred	**10**
14.	**agt** udt:	*awt*	10	Slagelse-Sorø-Næstved	**13**
		ajt	10	Sydvest-kysten	**14**
15.	**ör** udt:	*ör*	11	Vrdb-Præstø. Småøer	16
		œr	11	V-Møen og Syd-Falster	18
16.	Ordet **„ikke“** udt:	*endə*	...	Amager	**2**
		iddə	...	Agersø-Omø. Vrdb-Pr:.	17
17.	**agt** udt:	*ajt*	10	Agersø-Omø	**16**
		awt	10	Vrdbg-Præstø	**12**
18.	**vr** udt:	*fr*	12	Fanefjord på Møen	**17**
		vr	12	Sydligste Falster	**20**
19.	**rn** udt:	*rn*	13	De sydlige øer	20
		n	13	Fyn, Tåsinge, Turø	25
		r	13	Øst-Møen	**18**

20. **old** (= gl: **ald**) udt:	*al*	14	Fynske øgruppe	24
	ul	14	Sjællandske øgruppe . .	21
	ål	14	Ærø og Syd-Langeland .	24
21. **agt** udt:	*akt* el. *awt* .	10	Lolland	22
	ajt	10	Falster	**19**
22. **ör** udt:	*ær*	11	Øst-Lolland	**21**
	ör	11	Vest-Lolland	23
23. **ag** udt:	*a*	5	Maribo-Nakskov	**22**
	aw	5	Nörreherred	**23**
24. **ag** (= gl: **ak**) udt:	*aw*	5	Langel., Avernakø, Drejø	**24**
	a	5	Ærø, Lyø og Strynø . .	**25**
25. **g(j)** udt:	*gj*	16	Fyn i alm:	27
	j. Stød fattes	16	Svendb:-egn og øer . .	26
26. **ug** og **tj** udt:	*åw* el: *öw*, *tj*	4, 17	Svendborg-egnen	**27**
	ew, *kj*	4, 17	Tåsinge og Turø	**26**
27. Langt **e**, **alt**, **„slagter“** udt:	*iə*, *ajlt*, *slawdər* .	18, 19	Øst-Fynsk	28
	äj, *alt*, *slajdər* .	18, 19	Vest-Fynsk	31
28. **ag** og **ang** udt:	*aw*, *ąw*, *a̧w*	5, 6	Sydøst-Fyn	**28**
	a, *ąj*	5, 6	Nordøst-Fyn	29
29. **øb** og **øv** udt:	*iw*	20	Hindsholm	**31**
	ew, *øw*	20	Mellem-Fynsk	30
30. **öj** i 2stavelses-ord udt:	*öj*	21	Mellem-Østfynsk	**30**
	ø	21	Midt-Fynsk	**29**
31. **ang** udt:	*ą*	6	Vends-Båg herreder . .	32
	ąj	6	Skovby-Skam-Lunde do.	33
32. **et** i endelser udt:	*er*	22	Vends herred	**35**
	e	22	Båg herred	**34**
33. Langt **å**, **„vel“** udt:	*uə*, *væl* . . .	23	Vest f. Odense fjord og å	**32**
	åw, *val* . . .	23	Bogense-egnen	**33**

JYDSK.

34. Kendeordet er	efterhængt	Øst-Jydsk	35
	foransat. 2 kön.	Syd-Jydsk	92
	foransat. 1 kön.	Vest-Jydsk	63

ØST-JYDSK.

35. **k(j)** og **g(j)** udt.	*ṫ* og *dj* el. *j*.	16, 24	Vensyssel	36
	ǩ og *ǧ*	16, 24	Øvrige Øst-Jylland	39
36. Kendeordet har	3 kön	25	Nord-Vensyssel	37
	2 kön	25	Sydvest-Vensyssel	**39**
37. **v** foran **æ**, **e**, **i**, **y**, **ø** udt.	*v*	26	Læsø	**36**
	w	26	Nord- og Øst-Vens: . . .	38

38. **g(j)** udt:	*j*	16	Mellem-Vensyssel	**38**
	d(j)	16	Nord-Vensyssel	**37**
39. **ang** udt:	*åŋ*	6	Randers-Limfj:	40
	ðŋ	6	N-Samsø	40
	oŋ	6	Egenlige Øst-Jylland	52
	aŋ	6	Djursland	56
40. **v** foran æ, e, i, y, ø udt:	*w*	26	N-Himmerl:, Hanh:	41
	w	26	N-Samsø	41
	v	26	S-Himmerl:-Randers	46
41. **y, ø, ö** udt:	*i, e, æ*	27	Nord-Samsø	**64**
	y, ø, ö	27	Himmerland-Hanh.	42
42. **vr** udt:	*wr*	12	Hanherrederne	43
	br	12	Nordl: Himmerland	45
43. Det ubest: kendeord	er fælleskön	...	Vester Hanherred	**44**
	har to kön.	...	Øster Hanherred	**40**
44. I ord med **kk, pp, tt** findes	stød	28	Hannæs	**42**
	intet stød	28	Øst for Bygholms Vejle	**41**
45. I ord med **kk, pp, tt** el: **rke** findes	stød	28, 29	Den vestlige del	**43**
	intet stød	28, 29	Den østlige del	**44**
46. Endelsen **et** udt:	*eð*	22	Hobro-Mariager	47
	et	22	Randers's opland	49
47. I ord med **kk, pp, tt** el: **rke** findes	stød	28, 29	Sydvest-Himmerland	**45**
	intet stød	28, 29	Mariager fjord-Rugsø	48
48. **ende, ænde** udt:	*æjn*	30	Syd f. Mariager fjord	50
	æn	30	Nord for samme	**46**
49. I ord med **kk, pp, tt** el: **rke** findes	stød	28, 29	Vest for Randers	**48**
	intet stød	28. 29	Randers fjord egnene	51
50. **(j)ærn** udt:	*jan*	43	Mariagers opland	**47**
	iən	43	Nordøstl: Rugsø herred.	**50**
51. **a** foran mp, nk og nt udt:	langt *å*	44	Sydvestl: Rugsø herred.	**51**
	kort *a*	44	Nord f. Randers fjord	**49**
52. „**fjærde, gærde, ært, stjært**“ udt:	med *å*	...	Øst for Brabrand-	53
	med *a*	...	Vest for Randers-linien	54
53. **ör** udt:	*ær*	11	Djurslands naboegn	**52**
	ar	11	Arhus-Randers	**53**
54. „**budt, skudt**“ o: lign: fort: tilf: har	*å*	15	Århus amt i alm:	55
	ö	15	Hovlberg-Gjern herr:	**54**
55. **d** i efterlyd (= gl: **t**) udt:	*j* (eller *q*)	1	Århus-Skanderborg	**55**
	ð	1	Hads herred	**56**
56. **v** foran æ, e, i, y, ø udt:	*w*	26	Øst-Djursland og Samsø	57
	v	26	Vest-Djursland	62
57. **d** i forlyd i småord udt:	*r*	31	Udenkærs Nörreherred.	**60**
	ð eller *d*	31	Sønder- og Mols herr:	58
		31	S-Samsø	58

58. **„fjærde, gærde, ært,**	med *a*....	...	Syd-Samsø og Anholt.	59
stjært“ o: lign: udt:	med *å*....	...	Sønder- og Mols herred	60
59. **ör** udt:	*ær*.......	11	Anholt.............	**66**
	ar.......	11	Syd-Samsø..........	**65**
60. Ordet **„ikke“** udt:	*ænt* el: *æntes*	...	Sønderherred-Ebeltoft.	**61**
	it........	...	Mols-Helgenæs.......	61
61. **y, ø, ö** udt:	*i, e, æ*....	27	Mols..............	**62**
	y, ø, ö...	27	Helgenæs...........	**63**
62. **„Anders, Randers,**	*Anəs, Ranəs,*			
af, på, våd“ udt:	*åw̦, o̦, u̦oð*.	...	Ø-Lisbjærg herred....	**59**
	Ajs, Rajs, o̦,			
	epo̦, wo̦ð..	...	Sønderhald herred...	**58**

VEST-JYDSK.

63. **agt** udt:	*ajt* el: *at*..	10	Nord for Kolding-Ring-	64
	awt......	10	Syd for købing linien.	85
64. **rn** udt:	*r*........	13	Vestfjordsk..........	65
	n........	13	Skive fjord-Kolding, Fur	73
65. **v** foran æ, e, i, y	*w*........	26	Mors, Ty, Harboøre...	66
og ø udt:	*v*........	26	Syd for Limfjorden...	71
66. Ordet **„jeg“** hedder	*æ*........	...	Ty og Harboøre.....	67
	a........	...	Mors..............	70
67. Medlydsforbindelser	stød......	32	Syd-Ty og Harboøre..	68
kræver	ikke stød..	32	Nord-Ty...........	**67**
68. **d** i efterlyd (= gl: **t**)	*ð*........	1	Store Ty...........	**68**
udt:	*r*........	1	Tyholm, Harboøre...	69
69. **old** (gl: **ald**) har	lang selvlyd.	14	Harboøre...........	**75**
	kort selvlyd.	14	Tyholm............	**69**
70. **kk, sk, st, ff** kræ-	lang selvlyd.	33	Nörre herred på Mors.	**70**
ver forudgående	kort selvlyd.	33	Sønder herred på Mors.	**71**
71. **„börn, hørte“**	*bö̦r, høț*...	...	Salling.............	**72**
hedder	*ba̦r, hø̦r*...	...	Storå-Limfjorden.....	72
72. **kk, sk, st, ff** kræv-	lang selvlyd.	33	Vest for Holstebro....	**74**
er forudgående	kort selvlyd.	33	Øst for Holstebro.....	**73**
73. Endelsen **et** udt:	*eð* eller *er*.	22	Nord for Vib:-Stavning.	78
	et........	22	Syd for Viborg-Stavning	74
74. Kort-a-klassens datid	*å* og *o*....	34	Skjern ås øvreløb.....	**88**
har selvlyden	*a*........	34	Viborg-Kolding......	75
75. **æst** udt:	*æjst*......	40	Viborg-Silkeborg.....	76
	æst......	40	Ikast-Horsens-Kolding.	77
76. **ag** (gl: **ak**) udt: med	*a*........	5	Vestl. Middelsom herred	**84**
	å........	5	Lysgård-Hids herreder.	**85**
77. **ju** udt:	*yw*......	41	Ikast-Horsens-Vejle...	**86**
	ju......	41	Vest for Vejle.......	**87**

78. **v** foran æ, e, i, y,	*w*	26	Fur	**82**
ø udt:	*v*	26		79
79. Kort-a-klassens datid	*a*	34	Nordøst for Storå	80
har selvlyden	*å* og *o*	34	Syd for Storå	82
80. Ordet „**börn**“ udt:	*bąn*	...	Øst for Holstebro	**78**
	bǫ̈n	...	Øst f. Skive-Storås kilde	81
81. **ag** (= gl. **ak**) udt:	*a*	5	Viborg-egnen	**76**
med	*å*	5	Karup å-egnen	**77**
82. **kk, sk, st, ff** kræver	lang selvlyd.	33	Ulvborg herred	83
forudgående	kort selvlyd.	33	Hammerum herred	84
83. Ordene „**sagde**“ og	*såj, låj*	...	Stadil-Ulvborg-egnen	**81**
„**lagde**“ udt:	*så̜, lå̜*	...	Sydvest for Holstebro	**80**
84. Ordet „**börn**“ udt:	*bąn*	...	Sydøst for Holstebro	**79**
	bǫ̈n	...	Om Storås kilder	**83**
85. **hj** og **hv** udt:	*hj* og *hw*	35	Sydvestl. Nörrejylland	86
	j og *w* el. *v*.	35	Sønderjylland m. m.	89
86. Ordet „**fra**“ udt:	*fræ̜*	...	Nord for Varde å	87
	frå̜	...	Syd for Varde å	88
87. Endelsen **et** udt:	*er*	22	Ringkøbing-egnen	**89**
	et	22	Skjern-Varde-egnen	**90**
88. Kort-a-klassens datid	*å* og *o*	34	Varde-Randbøl	**91**
har selvlyden	*a*	34	Egtved-Lejrskov	**92**
89. **d** i efterlyd (= gl: **t**)	*ð*	1	Nord for Kongeå	90
udt:	*r*	1	Syd for Kongeå	91
90. Ordene „**synge,**	indskudt *j*	...	Fanø, Esbjærg-egnen	**93**
dynge, lyng“ udt:	uden *j*	...	Askov-Bramminge	**94**
91. Ordet „**jeg**“ hedder	*a*	...	Nord for Gjælds å	**95**
	æ	...	Syd for Gjælds å	**96**

SYD-JYDSK.

92. **hj** og **hv** udt:	*hj* og *hw*	35	Sydøstl: Nörrejylland	93
	j og *v*	35	Sønderjylland	95
93. **v** foran a, å, o, u	*w*. *ör* udt: *ar*	11, 36	Nord for Vejle fjord	94
udt:	*v*. *ör* udt: *ör*	11, 36	Syd for Vejle fjord	**99**
94. Ordene „**æg, væg,**	med *q*	...	Vor herred	**97**
skæg“ udt:	med *k*	...	Bjerge-Hatting herreder	**98**
95. Kort-a-klassens datid	*a*	34	Østlige Sønderjylland	96
har selvlyden	*å* og *o*	34	Vestlige Sønderjylland	100
96. I udtalen forekommer	stød	3	Kristiansfeldt-egnen	**100**
	aldrig stød	3	Sydøstl: Sønderjylland	97
97. **öj** udt:	*öj*	21	Haderslev-Åbenrå	98
	y	21	Sundeved og Als	99
98. Ordet „**jeg**“ hedder	*a*	...	Haderslev-egnen	**101**
	æ	...	Löjt halvøen	**102**

99. De lange selvlyd **e, ø, o, å** udt:	*e, ø, o, å* . .	8, 18	Sundeved	**103**
	i, y, u, o . .	37, 23	Als	**104**
100. I udtalen forekommer	stød	3	Vamdrup-Tønder	101
	aldrig stød.	3	Åbenrå-Husum	103
101. Ordet „jeg“ hedder	*a*	. . .	Vamdrup-Bevtoft	**105**
	æ	. . .	Bevtoft-Tønder	102
102. **æs** udt:	*æjs*	38	Løgumkloster-egnen . . .	**106**
	æs	38	Höjer-egnen	**107**
103. De lange selvlyd **e, å, ø** udt:	*e, å, ø*	18	Mellem-Sønderjylland . .	104
	i, o, y	23, 8	Angel og „Trekanten“.	105
104. Ordet „**fra**“ udt:	*frạ*	. . .	Åbenrå-Tønder	**108**
	frạ̊	. . .	Flensborg-Husum	**109**
105. **ov** udt:	*aw*	39	Angel	**110**
	åw	39	Fjolde-trekanten	**111**

NOGLE ORDPRØVER

HVORI DE OVENNÆVNTE BOGSTAVFORBINDELSER FINDES.

1. fad, mad, rod, klud, nødder, eddike.
2. kone, rose, hare, skrive, læse.
3. sø, bord, lam, hus, bog, stud.
4. en dug, uge, bruge, muge, sluge.
5. bage, kage, rage, tilbage, smage.
6. lang, stang, engang, pranger, mangletræ.
7. smör, smöre, törv; mølle, øl; sut, glut, putte, smutte.
8. sø, løs, køer; höj, dröj, öje; ud, rude, knudret.
9. mus, mur, sul, stue.
10. tag dig i agt, tragt, magte, langagtig, slagter.
11. dör, tör, för.
12. vred, vride, vrag, (at rode).
13. korn, garn, jærn, barn, skarn, gærne.
14. kold, et sold, skolde, solgte.
15. Fortids tillægsformer: budt, brudt, skudt, fortrudt, frussen.
16. göre, gæs, gærde, gærne, gemme.
17. tjære, tjæne, töjr, en tyr, høtyv.
18. se, ske, sten, reb, ler, mener.
19. alt, salt, malt, pjalter, alter.
20. døv, købe, støbe, købmand, København.
21. döje, dröje, öje, höje, böjle, fornöje.
22. huset, måned; takket, broget; levet, snakket.
23. ål, nål, stå, lås, får, sår, grå.
24. kedel, købe, køre, kæbe, kærne, kys.
25. en præst, præsten, manden, katten, pigen, koen.
26. vende, vej, vise, vind, vælling.

27. gryn, syl, gryde, sø, øre, börn, dör.
28. drikke, krukke, loppe, trappe, sætte, datter.
29. kirke, lærke, stærke, storke, harke, sparke, agurker.
30. sende, vende, ende, tænde, spænde, brændt.
31. du, dig, den, dem, der, da o. fl: midt i en sætning: „Jeg så ikke, det var dig, der kom.“ „Er du vågen?“
32. En stemt medlyd efterfulgt af en ustemt og derefter tonløst e: hjælpe, malke, blanke, lampe, røgter.
33. kakkelovn, træsko, fisker, æske, øster, vrist, kaffe, straffet.
34. Datiderne af de stærkt böjede udsagnsords förste klasse: bandt, fandt, spandt, slap, drak, traf, stak.
35. hjem, hjælpe, hjærne, hvem, hvalp, hvid.
36. vand, vaske, valle, vanter, vågen, voks, vold.
37. fod, stol, bord, hoser.
38. græs, næse, et hæs, mæslinger, at blæse, en blæse (ɔ: blære).
39. skov, plov, skovl, ovn.
40. heste, næsten, præster, vester, bedste.
41. jul, hjul, skjul.
42. by, ny, sy, syl, dyne, fryse.
43. gærne, kærne, stjærne, hjærne.
44. svamp, lampe, blank, skank, kant, pant.

HVORFRA STAMMER DET UDLYDENDE *S* I DANSK *(I)MEDENS, (I)MENS?*

AF

JOHS. BRØNDUM-NIELSEN.

I Arkiv f. nord. fil. VII s. 178 skriver prof. Axel Kock i en undersøgelse om „isl. *á meþan,* fsv. *mæþæns*“ følgende:

Schlyter och Collin äro i sin upplaga av Västgötalagen s. 299 noten 22 av den meningen, att det i VGL. IV, 15, 5 mötande *mæðhæns* utgör en mindre noggrann skrivning i st. f. *mæðhæn hans,* och samma åsikt fasthåller Schlyter i sin ordbok[1]. Det är dock tydligt, att på detta ställe *(·e· glæddus wæstgötær af hanum mæðhæns liffdaghær waru) mæðhæns* är identiskt med da. konj. *medens* „under det att“. Man behöver nämligen icke något pronomen främför *liffdaghær,* och ej häller väntar man i denna urkund, att detta subst. skulle stå i bestämd form (jmf. i samma stycke: *Stænkil konongær han ælskæðhi wæstgötæ).* Da. *medens* (fsv. *mæðhæns*) torde, såsom redan av andra[2] insetts, utgöra en förening av *mæþan* med relativpartikeln *es* (jmf. isl. *meþan er* „under det att“).[3]

At man ikke på nærværende sted skulde vente den bestemte artikel, er utvivlsomt; men hermed hører også — hvad jeg håber i det følgende at skulle vise — det rigtige i prof. Axel Kocks

[1] Ligeledes i det specielle glossar til 1. bind (s. 467 b).

[2] Forklaringen er allerede fremsat af Rydqvist (SSL V 131—32), der dog anerkender rettelsen af *mæðhæns* til *mæðhæn hans.*

[3] Denne forklaring gentages af prof. Kock Ark. XV 322 og XXV 113—14.

forklaring op. Det stykke i VGL, det her drejer sig om, lyder i sin helhed således:

Fæmti [sc. konongær sum cristin war] war. Stænkil konongær. han ælskæðhi wæstgötæ. vm fram allæ þe mæn .i. hans riki waru. oc han war goðhær skyttæri oc starkær. swa sum æn stanðæ hans skotmark .i. lifwini. Callær eth konongsten. Annar stanðær wið konongs liðstolppæ. Þridhi .a. stanzbyærghi. oc .e. glæddus wæstgötær af hanum mæðhæns liffdaghær waru.

Sammenligner man nu slutningen heraf med begyndelsen: *han ælskæðhi wæstgötæ vm fram allæ þe mæn .i. hans riki waru,* vil man vist indrömme, at man i analogi med *hans riki* også kunde vente *hans* foran *liffdaghær*; ja man vil måske endogså mene, at denne tilföjelse er absolut nødvendig[1]. Men selv om man antager dette, kunde konjunktionens form endelig godt være *-æns*; en skrivefejl *mæðhæns* for *mæðhæns hans* vilde jo være fuldt forståelig. Det bliver da nu opgaven at undersøge, om ordet på denne tid (og på dette sted) kunde have formen på *s*, opstået af *es* (= isl. *er*). Og for at afgöre dette bliver det nødvendigt at se på de former, hvori disse to ord (*meðan* og *es*) optræder til forskellige tider.

I de moderne rigssprog findes *s*-formerne (*medens* osv.) kun i dansk. Og i folkemålene er forekomsten endnu mere begrænset. Ivar Aasen nævner *medan* som konjunktion („medens, så længe som") og som adverbium („imidlertid") og anfører formerne *meda, mada, maadaa, mean, mœan, men, mæ* — altså ingen former på *s*. På samme måde Hans Ross (Norsk Ordbog s. 507). For de svenske folkemåls vedkommende anfører Rietz (s. 429 a) *manns, männs, menns,* men kun som adverbium („dock, ändå, man" = mnt. *man*). Et noget större antal exempler finder man i de danske dialekter; men en fuldstændig angivelse af formerne i de forskellige egne af landet kan ikke leveres, da kilderne er så mangelfulde. I bornholmsk findes i alt fald[2] formen uden *s* (i bet. „medens"); J. C. S. Espersens Bornholmsk Ordbog har imidlertid i sin sprogprøve s. [154:155] v. 7[8] formen *mæns*

[1] Jfr. hs. Q (ɔ: Stockh.-hs. D 4), der har denne læsemåde.
[2] If. mundtlig meddelelse af mag. art. P. K. Thorsen.

„medens“, hvorimod selve ordbogen ikke omtaler ordet, men kun (s. 230—31) anfører *mænn* som adverbium („kun“) og som sideordnende konjunktion („men“). Hvis sprogprøven er rigtig, har bornholmsk altså bægge former. Således er forholdet også i sællandsk (formen uden *s* forekommer i Dania IX s. 48[10], sprogprøven i S. P. Nielsens Sproget i Tågeby). I fynsk kender jeg kun formen *mæn*; dog findes her vistnok også en form med *s* (jfr. Morten Korch: Fyensk Humør, Århus 1898, s. 51[9], 53[5] osv., *mens jeg houser et* osv.). For jyskens vedkommende anfører Feilbergs ordbog *mæns* (konj., „medens“) fra Århus-egnen (ved siden af *mæn*) og *imæns* o. l. (1. konj., 2. adv.) fra Vensyssel (v. s. a. *imæn*), Søvind og Hellum, men ellers former uden *s*.

Man ser altså, at formerne på *s* ikke udelukkende tilhører det litterære (danske) sprog, men er virkelig levende folkelige ordformer — vistnok nogenlunde jævnt blandede med formerne uden *s*[1].

Men hvordan forholder det sig nu med det ældre sprog? I islandsk er som bekendt *meðan* adverbium (sjælden konjunktion, se Fritzner) og *meðan er* kun konjunktion. Nöjagtig det samme gælder ved *þá* : *þá er* og *þegar* : *þegar er*, medens dærimod i østnordisk det oprindelige adverbium *þá* (og *þegar*) stadig tillige bruges som konjunktion, altså uden nogen relativpartikel[2]. Således hedder det fx. i runesproget *þą drængjaʀ sátu um Héðabý* (Hedeby-stenen, osv., se Wimmer DDR, ordsaml. s. XXV) eller *þá iæk war gør* (den svenske Saleby-sten II). Ligeledes er *þaghær, thæghær* osv. i lovene både adverbium og konjunktion.

I analogi med dette skulde man altså netop vente, at man i østnordisk også brugte *meðan* både som adverbium og konjunktion. Og således er forholdet just også, så langt tilbage man kan kontrollere det. På runestene finder man ikke ordet *meðan*[3], men i stedet dærfor den ligetydige sideform *með* som konjunktion uden relativpartikel (den danske Sjørup-st., den

[1] På Sejrø findes dog kun formen *mens* (if. mag. art. P. K. Thorsen).

[2] Her danner dog gutnisk en undtagelse, idet adv. hedder *þa* og konj. *þa en* (se Pippings Gutalag och Gutasaga, ordbog).

[3] *maþ* : *an* på Sjørup-st. kunde dog måske læses *mæðæn* „medens“, se DDR I 2 s. 97.

svenske Nöbbele-st. osv.). De svenske og danske love har *mæþæn* (> *mæn*), *mæthæn* osv., men — når man ser bort fra VGL IV, 15, 5 — ingen former med relativpartikel bagefter[1]. Og således også i den følgende tid. Söderwalls ordbog har ingen exempler på en til *medens* svarende form, og i dansk dukker *s*-formen först op omkring ved 1550. Det ældste exempel, jeg kender, er fra Karen Brahes foliohåndskrift (DgF IV s. 55, omkvædet: *I fører saa weell worre runer, y meddens wy ey maa*); endvidere kan nævnes fx. DgF I s. 38 ff. (ɔ: den hvenske krønike, fra efter 1600); her betyder det overalt „men" *(autem)* undtagen s. 43[20], hvor det betyder „eftersom".

Resultatet af denne undersøgelse er da, at formen *medens* er meget ung i dansk (c. 1550), og at den i den förste tid ikke er begrænset til betydningen *meðan er,* men også kan svare til isl. *en.*

Nu ser man let, at der ikke kan være tale om, at dette *-s,* der först dukker op c. 1550, skulde kunne være det oldnordiske relative *es.* Dette ord findes ganske vist i østnordisk — endogså som den enerådende form på de ældre danske runestene —, men bliver allerede i det yngre runesprog fuldstændig fortrængt af *er* (jfr. Wimmer DDR I 1 s. LXI; Sjøring-st. og Århus-st. II, c. 1000, betegner overgangen, se DDR II s. 184 og I 2 s. 132—33; m. h. t. svensk se Noreen Altschwedische grammatik § 512). Når der i dansk ligger en 500—600 år mellem at det relative *es* forsvinder og at *s*-formen *medens* förrst fremtræder, er det dog vel absolut udelukket, at der kan være nogen forbindelse mellem dem. Tidsrummet kan umuligt udfyldes af den ene form *mæðhæns* i VGL; selve den omstændighed, at dette exempel kommer til at stå ganske ene i et halvt årtusinde, turde være tilstrækkeligt vidnesbyrd om, at det er en skrivefejl.

Det bliver da altså nødvendigt at søge en anden forklaring på *s* i *medens,* og denne ligger i virkeligheden såre nær, idet man allerede i dansk middelalderssprog[2] havde tilsvarende dobbeltformer i et andet ord, nemlig *elle(r)* : *elle(r)s,* der udgår fra old-

[1] Selv gutnisk, der som för nævnt har *þa en* som konj., bruger kun *miþan* både som konj. og adv.

[2] Også i svensk, se Noreen Altschwed. gr. § 471, 6.

sprogets adv. *ella(r)* < *elliga(r)*. Og ligesom ved *medens* er der her en tid adskillig vaklen i brugen: selv om *s*-formen fortrinsvis bruges som adverbium, kan ordet både som adverbium og som konjunktion have bægge former. Udviklingen af *ellers* har da været følgende: det oprindelige adverbium *ella(r)* har spaltet sig i to betydninger (1. adverbium, 2. sideordnende konjunktion) og — i begyndelsen — fortrinsvis i det ene tilfælde fået tilföjet et *s*; derved er så opstået to forskellige ord: *eller* som konjunktion og *ellers* som adverbium.

Og en ret nöjagtig parallel hertil har vi da i *meden(s)*. Her må det imidlertid först fremhæves, at det danske sprog i det 14. årh.[1] får den nye sideordnende konjunktion *men* (fra mnt. *men, man*). Da det nordiske *meðan* omtrent på samme tid var blevet sammentrukket til *men*, måtte det tyske ord nødvendigvis blive sammenblandet med det enslydende danske[2]. Man kan dærfor også udtrykke denne udvikling således, at det danske *men* (i skrift ofte *meden* osv.) foruden at være adverbium („imens“) og underordnende konjunktion („medens“ osv.) nu — under påvirkning fra tysk — også bliver sideordnende konjunktion (i bet. „autem“).

Prøver man dærefter at konstruere formerne af dette ord parallelt med *eller(s)*, får man, at *s*-formen navnlig skulde bruges som adverbium (nuvær. da. *imens*), men formen uden *s* som sideordnende konjunktion (nuvær. da. *men* = „autem“); endelig kommer så hertil den tredje brug, som underordnende konjunktion; da den i betydning står nærmest ved (tids-)adverbiet, er det rimeligt, at den får samme form som dette (nuvær. da. *mens, imens,* i skrift også *medens, imedens*)[3].

Det *s*, man altså finder her såvel i *ellers* som i *(i)me(de)ns,* er da ikke andet end det adverbielle *s,* som forekommer i da. *kuns* (gldags og dial. = „kun“), sv. *iåns* (< *ī āþan-s*), *alenas,*

[1] Jfr. Mar. Kristensen Fremmedordene i det ældste danske skriftsprog s. 2 note 1.

[2] Man finder altså fx. i Dipl. Chr. I s. 216[4]: *wor nadiige herre will i engen made giffue sig til friidh meth Sueriges rige, medhen føre kriigh* (fra 1469).

[3] Dærimod beholder adv. *men* (el. *man*) i bet. „kun“ sin tyske form.

hwærgins osv. (se Noreen Altschwed. gr. § 471, 6), og dette adverbiums-*s* skylder sikkert væsentlig genitivsadverbierne sin oprindelse (Noreen l. c. § 470, 1, a: *annars staz*, *morgons, kvælz* osv.), selv om det også kan være blevet støttet fra andre sider, fx. fra præs. ptc. på *-s* (*ridendes, blæsendes* osv.), hvor *s*-formen igen kan være enten medium (jfr. „ride *sig* under ø") eller passiv („blæsendes" = „som blæses").

Denne forklaring stemmer såvel med formernes opståen som med deres udbredelse og anvendelse.

LÍKINDI: LIGN, LÆJN

AF

F. DYRLUND

Intetkönsordet *læjn* i den særlige betydning af nedsættende tilnavn — svarende til det almindeligere „öjenavn“ (øge-) og sjældnere „veenavn“ (Christine Reimer i Nordfynsk bondeliv I 103 nd. jf. A. Fabricius i Drejø sogns beskriv. s. 105) af opr. vedernavn, — kender jeg kun fra Sydsæland og fra „Heden“ i det østlige Mellemsæland. Blandt de skriftlige meddelelser til Molbechs Dial.-leksikon (jf. dette s. 343), nu i Ny kngl. saml. 812 e i 4, findes en ordliste af senere biskop Tage Müller fra Køng sogn, hvor han havde været præst fra 1810 til 30; deri læses: *lein*, et — et øgenavn[1]. 1854 hørte jeg i Glim sogn, i den nordlige udkant af Heden, sige om en vis mand, at han var „slem te' å gĕ (at give) folk *læjn*“ (udtalt med kort stødtonet æ). Hvad mer er: Peder Syv, der var bondefødt i nabosognet, har i sin håndskrevne ordbog (i universitetsbiblioteket, derfra afskrevet i Rostgårds hvide eksemplar): „giver en *et lign* d. e. navn efter noget“. At Syvs skrivemåde er rigtig efter oprindelsen, er så meget sikrere, som Bornholmerne har bevaret et tilsvarende udsagnsord, nu udt. legna eller lina, med betydning „skælde en ud, idet man ligner ham ved et og andet“ (Skougård s. 394, Espersen s. 205). Dog har ordet vist også i Syvs tid været udtalt med *æj*; ti i sin Grönlands krønneke (1608) har Lyskander, som dengang en snes år havde været præst i Herfølge, altså ved en anden udkant af Heden, det hele 4 gange, skrevet *legn* med rim på *tegn* og *egn*. For resten forekommer det hos ham med to begrebsafskygninger, hvis sammenhæng indbyrdes og med den ovenanførte er let at gennemskue (lighed med — navngivelse efter; efterabelse — vrængenavn). De tre steder, hvor talen er om, hvorledes Grönlænderne og søfolkene på togterne derop gjorde sig forstålige for hinanden, må „legn“ forklares som: antydninger af visse tanker eller hentydninger til bestemte genstande ved miner og lader

[1] „Et *lejn* er let at få, men svært at blive af med“ (Da. navneskik 39, fra Lyderslev i Stævns 1896).

(grimaser): „de gave hinanden adskillige *legn* og snakked og taled med fagter og tegn“ o. s. v. (bl. N 1 v jf. Q 4); „sjun og nikken og anden slig *legn*“ (T 1 r); det fjærde sted tales om „hvor landet havde sin skik og *legn* efter vores danske steder og egn“ og derfor fik tillagt danske navne. Her er forbindelsen mig velbekendt af ældre Sælænderes talesæd: „de li'ner *etter* ham“; „di ligner *etter* (h)enandre“.

Vel er det kun fra Fyn (jf. Mlb. Dl. s. 323 nd), jeg kender udtalen *læjne* for ligne (= *læj* for lig); men at den tidligere har været gængs på sine steder i Sæland, tör jeg slutte af vort læjn; sml. *ilǽjl* (alligevel) fra Ringstedegnen og jf. bl. a. „*seine*“ (signe) fra det nordøstlige Sæland, af Junge 1798 s. 239 f. urigtig henført til det oldn. „seið“. Om min opfattelse af dette *æj* (nogle steder *ej*) som udrundet fra almuesmålenes *brede i* (i med et let efterslag af j), der udtrængte et følgende *q* (*gh*), henvises til min „Udsigt“ s. 40 f. med anm. 92.

Ifølge Lucidarius (Brandts udg. s. 29 f.) er englene og mennesket skabt, hine „i *lyghen*“, dette „i *lign*“ efter Gud (i Guds lignelse ell. billede). Skönt, i modsætning til f. e. „løsn“ (lausn) „løsen“, formen med „e“ måske er den ældste (jf. nedenfor), tör vi trøstig læse bægge former som *lighn*. Når P. Palladius i sin visitatsbog (Sv. Grundtvigs udg. s. 91), hvor talen er om de mange skarns börn, tilföjer: „som vi jo se *ligen* til daglige“, forklares ordet her af udgiveren som bestemt form af en lige; det er imidlertid flertal af vort lign: sidestykker („til“, eksempler på), „daglige“ er biord (*e* = opr. *a*).

Med da. *lign* stemmer *likn* i middelalderens Svensk (Söderwall); i Vestnordisk haves derimod intet ik. líkn, men i stedet derfor et *líkindi* (og líkandi), og, alt vel overvejet, lader det sig, i det mindste for Danskens vedkommende, påvise, at netop denne form (jf. „likjende“ hos Asen) har været fællesnordisk, idet den ligger til grund for vort *lign*. I Lucidarius (Br. s. 16) nævnes nemlig efter hinanden: „i mantz *lygynnæ*“, „i korss *lyghennæ*“ og „i brøtz *lyghen*“. Medens der ved disse mærkelige blandingsformer, allerede af hensyn til forbindelsen, ikke kan tænkes på et hunkönsord i bestemt hf., ligger oprindelsen fra líkindi kendelig for dagen: „y“ betyder helt igennem *i*, der dog i midterstavelsen var blevet „e“; k var, som så ofte, blevet „*gh*“; nd var svækket til „nn“; endelsens „*æ*“ stod på vanlig vis for opr. *i*; men i talen bortfaldt endelyden til sidst ganske, hvornæst „e“ i *lighen* efterhånden skrumpede ind til en utydelig halvlyd eller rent forsvandt. Lign blev så atter, som ovenfor omtalt, nogle steder til læjn.

Et sidestykke til overgangen líkindi—lign, læjn foreligger i udviklingen fra *leikandi* (næppe opr. hu) *leikjende* (Åsen) gennem adskillige mellemformer (se navnlig Feilberg II 494 b sml. Rietz 389 b) helt ned til det sælandske *læjne* (i et töjr).

PAA HANNÆS I 1860'ERNE.

HVAD EN BONDEDRENG HAVDE LEJLIGHED TIL AT LÆRE.

AF

C. M. C. KVOLSGAARD.

For de ældre af den nulevende Slægt ligger den Fristelse nær at misunde Nutidens Børn, naar man tænker paa, hvad der gøres for at lægge alt til Rette for dem. Særlig skarp træder Modsætningen frem mellem forrige Tiders Bønderbørn og saa Børnene fra velstillede Hjem i de større Byer, især dog i Hovedstaden i vore Dage. Man synes, at den lette Adgang til at se og høre, at læse og lære maatte kunne gøre Vidundere ud af Børnene. Men alligevel — ved at tænke nærmere efter vil man dog indse, at selv i Landets mest afsides Egne kunde en Dreng i en ganske almindelig lille Bondegaard for et halvt Hundrede Aar siden finde Udviklingsbetingelser i Mængde, hvis han bare forstod at udnytte dem. Saadanne gode Betingelser har ogsaa jeg haft som Barn, og man faar saa tilgive mig, om det efterfølgende for meget kommer til at ligne et Stykke Selvbiografi.

Vi lærte for det første at bestille noget. En Purk behøvede ikke at være ret stor, før han kunde hjælpe de voksne i deres travle Syslen med Landvæsen, Husholdning og Husflid. Allerede i en Alder af omtrent seks Aar kunde han om Sommeren flytte Høveder og Faar, hente Køerne hjem o. s. v., og han maatte løbe. „Der er ingenting grimmere end at se en Dreng gaa og slæbe Benene efter sig; nej, løb, saa kan du hvile dig, naar du kommer hjem," blev der sagt. Men jo større Drengen

blev, des værre blev det; saa maatte han selv istandsætte Tøjrene, ride med Hestene, køre, harve, maaske pløje og i sin „Fritid" grave eller luge i Haven, rive paa Mark og i Eng, trille Tørv ud og senere hjælpe til med at rejse og stakke dem, i en snæver Vending malke og ellers i det hele hjælpe Kvindfolkene. — At han til andre Tider kunde drive rundt i Egnen, at han daglig havde Naturen for Øje: Hav og Fjord, Bakker og Dale, Mark og Eng, Hede og Klit, og at denne Natur trods Fattigdommen paa Trævækst kunde gribe ham ved sin Skønhed, det myldrende Liv af Fugle ude ved Søerne, den højtidsfulde Stilhed en Morgenstund, naar Taagen dækkede alt det lave Land, mens Solen skinnede klart paa Bakkerne — alt dette følger vel af sig selv, ligesom at Tordenvejr og de frygtelige Storme satte deres Mærker i hans Sind.

Vinteren er dog heller ingen Dvaletid. Purken maa nu hjælpe til med Arbejdet i Lade og Stald, Kohus og Faaresti og faar uvilkaarlig „Hesteforstand", eller han maa hjælpe til inde: karte, spole, væve Strømpebaand, lave Hægter, Faare- og Hestegrimer, Halm- og Riskurve, Børster, Koste, Reb (Hælsimer), slaa Snørebaand og beslaa Træsko — eller han kan i alt Fald se til og hjælpe til med dette, og hvad der ellers udrettes i Huset: Slagtning, Bagning, Brygning, Lysestøbning, Mjødblanding o. s. v., ligesom da ogsaa enhver Dreng i et ordentligt gammeldags Hjem lærte at strikke og stoppe sine egne Strømper og lappe sit eget Tøj, saa han ikke skulde staa hjælpeløs, naar han kom ud i Verden. Men saa var der da ogsaa Fornøjelser om Vinteren, ikke blot ude ved Fuglefangst eller ved Skøjterne og Kælken, hvem der havde en, men ogsaa inde, især om Aftenen, naar man lærte at danse, at spille Kort og forskellige Slags Tavl eller øve sig i anden Leg.

Og det var ikke blot Husets egne Folk og egne Virksomheder, man kunde lære noget af hjemme; men naar noget skulde laves af Haandværkere, kom de gerne hjem til os, ikke alene Stenkløver og Brøndgraver, Murer, Tømrer, Tækker og Maler, men ogsaa Bødker, Skrædder, Skomager, Sadelmager, Urmager og Klinker. Saa maatte en Dreng sy for Tækker og undertiden ogsaa gaa de andre til Haande, men havde i alt Fald den ønske-

ligste Lejlighed til at se paa deres Arbejde og mærkværdige Redskaber og lære lidt baade af det ene og det andet. Og i Nabolaget eller dog Egnen var der Virksomheder nok at iagttage og virkende Personer, som var godmodige nok til at lade en videbegærlig Dreng staa hos dem og at give ham Oplysninger om deres Fag, ikke blot naar han trak Blæsebælgen for Smeden, men ogsaa naar han drev Tiden hen hos vor Snedker, Rokkedrejer, Møller, Bager, Farver og Presser, i Stampemøllen eller ved Teglværket, en enkelt Gang paa Brændevinsbrænderiet i Fjerritslev eller Apoteket i Kjettrup. Især i Kroen var der tidt noget at se og høre: Bjørne (NB. virkelig brune Dyr), Kameler, en Lirespiller med en Marekat, en Kæmpe, der kunde skjule en Specie med sin Tommelfinger, en Dværg, der kaldte sig „Admiral Julius Piccolomini“ og sang Viser paa flere Sprog, samt en virkelig Kineser, der kunde snakke Tysk og gøre de mærkværdigste Taskenspillerkunster. Der blev bygget en ny Mølle i Byen, og vi Drenge fulgte jo Arbejdet med spændt Opmærksomhed, lige fra de første pommerske Bjælker kørtes hjem, og til Møllen stod færdig. En anden Gang strandede der et Skib, som senere blev trukket op paa Land, repareret, tiltaklet og sat ud igen; det var noget mere at se paa end den Smule Baadebyggeri, vi ellers kunde træffe at se. Saa var der Forundersøgelser i Gang m. H. t. en Havn ved Sandnæshage og en Kanal derfra til Limfjorden ved Løgstør, og senere kom Arbejdet paa Bygholms Vejles Udtørring, altid noget for Drengene uhyre interessant. Og ellers var der da Fiskeriet i Sø og Fjord og Hav, Redningsbaaden paa Stranden, Skibsforlis paa „Bragerne“, de jævnlige Rigsdagsvalg ved Kroen og de aarlige Markeder ved Øsløs og Skræm. Hestemarkedet brød vi os vel ikke meget om, Kram- og Ølboderne neppe heller; men saa var der da Galanteriboder og Karuseller, Kunstberidere, Bajadser, Taskenspillere, Bugtalere, Menageri med Hyæner, Vaskebjørne, Kvælerslanger o. s. v., og vi havde jo længe sparet paa vore faa Skillinger for at kunne faa Raad til at komme ind og se „Komedie“ paa Markedet. Lejlighedsvis kunde vi komme „ned“ i Hanherred og se Svinkløv eller Plantagerne ved Aagaard og Kokkedal og selve denne mærkværdige Gaard med Svaner i Voldgraven,

10*

med Taarn og Spir, Billedskærerarbejde o. a., eller man kom til Thisted og saa Gader og Torve, Havnen med Skibe og fremmede Søfolk, Plantagen med Buster af Amtmand Faye og tre Konger, ja meget mere, der kunde sætte en Drengs Tanker i Gang, Grundlovsfesterne derude f. Eks.

Stærkest Indtryk paa os gjorde dog det mærkværdige Aar, der begyndte med, at Degnen græd i Skolen ved Budskabet om Frederik den Syvendes Død, og fortsatte med, at Pigerne indbød de indkaldte Sø- og Landkrigere til Dans hos mine Plejeforældre (i det følgende kaldt Far og Mor). I en af de Viser, man sang ved den Lejlighed, hed det:

„Og skal vi alle
end dø og falde,
den tyske Praler skal ikke have Sejr,"

og endnu klinger den anden Vise for mig:

„De laante os Hus, da de andre sagde Nej.
Lad Violinen klinge tre Dage udi Træk."

Saa kom Soldaternes alvorsfulde Afsked og derefter den strenge Vinter. En Degn i Vesløs, Holm hed han, var bleven afskediget, fordi han blev sindssyg; da han kom sig, hutlede han sig igennem ved at gaa omkring med en Perspektivkasse, og vi Børn sad netop en Snefogsdag i Februar 1864 og glædede os ved at se paa hans mange Billeder, da Far kom hjem fra Kroen, hvor den altid ædruelige Mand i den Tid var en daglig Gæst, fordi man der fik de nyeste Efterretninger. „Dannevirke er væk!" stønnede han, og saa sagde han vist ikke mere den Dag, men Perspektivkassen havde med det samme tabt al Tiltrækning. I Foraarstiden havde vi flere Gange Dragoner i Kvarter, og en Dag vandede to Eskadroner deres Heste hos os; Mor havde brygget Dagen før, men alt det gode Øl og al den Mælk, vi havde, gik i Dragonernes Feltflasker; selv sad hun og skar Paalæg, mens nogle Dragoner lavede Smørrebrød til Kammeraterne, saa længe der var Smør og Paalæg i Huset; næste Dag kunde hun saa brygge igen. Til andre Tider kom der Artilleri fra Mors over Hannæs paa Vej til Vendsyssel, eller vi kunde se Dragonerne holde Øvelser paa Tømmerby Mark, se

Ingeniører anlægge Batterier paa Kærup Holme, og selv om vi aldrig saa Infanteri og kun en enkelt Gang et Par Tyskere ved Bjergets Mølle (der var for øvrigt flere tyske Officerer ved Bolbjerg og inde i en Gaard, hvor de forlangte og fik Mad; Kongen af Danmark skulde betale, sagde de), saa var der alligevel saa meget for os Børn at se paa og tale om; saa fik Skolen være det, den var. „Aa, Degn, se!“ sagde en lille Pige en Dag, Dragonerne kom, og alle Børnene stormede ud, Degnen bagefter.

I dette Hjem, hvor pietistisk-hernhutiskfarvet Gudsfrygt havde raadet i flere Slægtled, og hvor den inderligste Kristendom daglig gav sig Udslag, kom der mange med Interesse for Religionssager baade af Egnens Folk og andre: Pietister som „Skemanden“ fra Holstebrokanten, Missionær Petræus fra Christiansfeld, Baptister fra Vendsyssel med deres kønne Smaaskrifter, Spurgeons Prædikener og en Salmebog, „Honning-Blomsten“ af en Væver Peder Sørensen fra Sjælland, saa en Fyr, der udgav sig for at være Kolportør Nielsen fra Vendsyssel, ikke at tale om vore egne Mormoner, som gjorde sig den Ulejlighed at oplyse mig om deres Lærdomme fra „Mormons Bog“ og Bladet „Skandinaviens Stjerne“ o. s. v. En Dag omtrent 1860 kom en Hanherredsmand ind paa Vejen fra Thy; Mor og han var enige om det sørgelige i de mange Sekter, og han fortalte, at nu var der nok opstaaet en ny Sekt, der desværre havde en af vore egne Præster til Ophavsmand, en Pastor Grundtvig i København; det var meget sørgeligt. Faa Aar efter, da Peter Rønne var bleven Præst i Thorup, blev den samme Mand en af Egnens første Grundtvigianere.

I det overmaade gæstfrie Hjem kom der Folk af alle Slags: Præster og Degne, Læger og Dyrlæger, Herredsfogden og Strandkontrolløren, Kræmmere, Søfolk o. s. v. Far havde selv været Dragon i Randers i halvandet Aar, derefter gjort alle tre Felttog med, og naar saa Krigskammeraterne kom i Besøg, blev der for os Børn noget at høre paa, mens Soldaterminderne opfriskedes, ligeledes naar Søfolkene fortalte om Togterne eller om de fremmede Lande, eller naar Svenske Karl dramatisk skildrede Slaget ved Helsingborg og haanede Danskerne, der flygtede for Stenbocks gamle Gubber og Kællinger. Saa kom der ogsaa en

døvstum Skrædder fra Salling og lærte os Fingersproget, saa den skøjeragtige norske Knappestøber, saa den begavede Dannebrogsmand, der ved Nytaarstid gik med „Stjernen“ og lærte os ni Vers af „Dejlig er den Himmel blaa“, saa den gemytlige Veteran fra Napoleonskrigene, der lærte mig lidt Plattysk og at tælle paa Fransk — til 39. Ja, og saa kom der Tiggere i Snesevis, kun en enkelt Tater som „Lapmands Kælling“, der slæbte sig ved Krykker ind i Gaarden, hostede og jamrede sig og bad om en Skefuld Kartoffelsuppe, d. v. s. et Glas Brændevin, men som ude paa Vejen tog Krykkerne under Armen — men ellers brave Folk som det sølle Skrog fra Sydthy, der spillede paa en Lirekasse med mange mekaniske Figurer paa, eller et gammelt Ægtepar fra Vendsyssel, en Enke fra Thisted, Snedkerkonen fra Fjerritslev, der spaaede os i Kort og lærte mig, desværre til ingen Nytle, at stille løbske Heste, Blod og Ild.

Og alle disse fremmede havde noget at fortælle, baade Eventyr, der undertiden var saa sjofle, at de ikke kan nedskrives, og Sagn eller underlige Selvoplevelser, ofte noget, vi kaldte Overtro. Naar saaledes en af Bymændene fortalte, at en Nat, han var ude at ride, kom der en uhyre stor sort Rytter og holdt sig ved Siden af ham, hvad enten han red stille eller i Trav, men at der, hvor Vejen drejer ved en Bro, blev den sorte Rytter borte, for „Skitteri“ kan ikke komme over rindende Vand — saa tænkte vi jo nok, om ikke Rytteren havde været hans egen Skygge, og jeg har ham mistænkt for at mene det samme. Men hvad skulde man sige om en bekendt Rigmand, som der gik sære Sagn om? Nogle fortalte, at han engang sad i Arrest, men da i Arrestforvarerens Dagligstue, for han var jo rig. En Karl, der havde ligget i hans Gæstekammer en Nat, fortalte, at han havde set Manden komme hjem om Natten og standse lidt ved Østerhuset, hvor en sort Fugl flagrede bort fra ham, om det nu var den Slemme, der havde fulgt ham hjem? Men om Natten raslede det med Penge i et Skab i Storstuen. Det var da vist Løgn, mente vi, eller Karlen havde drømt det, men hvem kan vide? Der gik jo Spøgeri saa mange Steder, efter hvad Folk sagde, baade i Søndergaard og ved Højbjerg og Hole Bakke; ingen vidste, hvad det var. Saadan laa en

Gæst flere Nætter i Storstuens Himmelseng paa en af Gaardene og hørte, hvordan noget gav sig til at lyde paa Hushjørnet, som om et Høved stod og gned sig op derimod, og bagefter lød det, som om nogen slæbte med en Sæk skraas over Storstuegulvet; han var slet ikke bange, men en Nat vilde han undersøge, om der ogsaa var noget at se, og tog derfor det tunge Sengeomhæng, der hang i Messingringe paa en Jernstang, op til sig paa Puden; da det saa som sædvanligt gav sig til at gnide mod Hushjørnet, flyttede han Hovedet længere ud, men i det samme gav det sig til at skraale lige ved hans Hoved, og saa kom der et Skrald, der gjorde ham saa bange, at han vistnok daanede; bagefter gik det op for ham, at det var Sengeomhænget, der var gledet ned, men han fik ikke mere opdaget om Spøgeriet.

Nogle unge Folk kom en Aften fra Skadhauge, da de i Roelsgaard Bakke saa et Blus, der luede meget højt op og saa straks blev borte; man ved ikke, hvad det var. En anden Aften i Tresserne gik et Ægtepar paa Vejen hen imod den nærmeste Gaard, som laa et Stykke henne; paa een Gang blev det meget mørkt, og stakket efter saa de, at Gaarden brændte; de kunde se Luerne fra Stuehusets Tag slaa ned i Gaarden, og de skyndte sig da at komme derhen, men før de naaede til Gaarden, var Synet forbi. Folk siger, at saadan noget er Varsel for, at Gaarden skal brænde, men det er ikke sket endnu; derimod gik en Mand for mange Aar siden gennem Damskær ved Nattetid og saa da Dalsgaard brænde, og nu for en halv Snes Aar siden brændte Gaarden ved Lynnedslag.

Ja, hvad skulde en sølle Dreng tro om saadan noget? Degnen mente jo nok, at det var lutter dum Overtro, men andre fortalte for vist og sandt, at baade den og den havde mødt Ligskarer, ja og Niels, som aldrig løj med sin gode Vilje og heller ikke havde nogen løbsk Fantasi, hørte selv en Nat, da han imod Sædvane var oppe, at Hønsene skreg i Hønsehuset, og bedst som han tænkte, Ilderen var inde hos dem, hørte han nogen trække hans Heste ud af Stalden, men før han kunde komme til at se efter, rumsterede det paa Loftet med Skæppemaalet, og bagefter larmede det med nogle Fjælle i Gaarden; nogle Dage efter blev hans Ven Jens dræbt af Lynet, og Niels

kom til at give Fjæl til hans Kiste, Korn og Høns til Begravelsesgildet og kørte selv med Liget.

Men Husets Folk og de fremmede havde ogsaa andet end Krøniker at byde paa, især Sang, vel mest Salmer, f. Eks. de dengang nye: „Hvor salig er den lille Flok“, der havde seks Vers, „Saa vil vi nu sige hverandre Farvel“, „En kærlig Afsked vil jeg tage“, „Uforsagt! Vær paa Vagt“ o. m. fl.; men der blev ogsaa sunget en Mængde Viser, baade de almindelig udbredte: „En stjerneklar Aften i Roligheds Lund“, „Jeg spadserede en Aften min ensomme Gang“ og en lokal Vise som „Der gives i Verden Bekymring og Møje“, efter Sigende digtet af den enarmede Degns Datter i Vust. Saa var der Soldaterviser, Sømandsviser som: „Jeg har sejlet i Vester og Øster“, Erik Bøghs Viser o. fl. Af Folkeviser hørtes kun et Par: „Bonden og Kragen“ og „Rige Hr. Palle“; nogle halvgamle Viser for Bønder: „Maren var en Bondepige“, „Jeg er saa fro, jeg er saa glad“, og „Ingen Hunger plager mig“, stod i en Sangbog fra omkring 1850 sammen med andre lige saa poesiløse. Og saa var der et Par lokale Nidviser:

„Christen Jakobsen er da saa pæn en Mand:
Tyve og Keltringer huser han.
— Kender I ham saa?
Christen Jakobsen er da saa pæn en Mand:
lyve og stjæle det gør han.
— Kender I ham saa?“

„Mads Fjet! Mads Fjet!“ Saa hedte det
alt udi Nordens Lande,
og over Søen hedder det:
„Han bruger sin Forstande.
Han spytter paa sin Kæp for Tøst,
han ser til den og su'er.
En Skilling er hans Øjnes Lyst,
den kan ham rigtig kue.“

Præsten og Degnen, som i Begyndelsen af Tresserne fik oprettet en Skytteforening sammen, og som i Regelen var med ved Bøndernes Gilder, brugte disse Lejligheder til at fortælle pænere Historier, Indholdet af passende Litteraturværker o. d.,

Præstefruen ligesaa; og Bønderfolk flokkedes taknemmeligt lyttende om dem, vi Børn naturligvis ogsaa. Tillige indførte de nye Sange, f. Eks. Spaavisen: „Her I samles, alle favre Piger“, eller bibelske Sange som: „Min fjortende Vaar knap jeg skued“, „Til Johannes Jesus træder“, „I Nazareth der var saa smukt“, — eller Ingemanns „Eline hun gaar i sin Faders Borg“ og Holsts „Naar mit Øje er lukt“. — Med den grundtvigske Bevægelse sidst i Tresserne fulgte saa en rigere Salmesang og mere Sans for Fædrelandssange og sligt.

Der var dog ogsaa Almuesfolk med sund og god litterær Sans. Gamle Christen Hansen fremsagde saaledes bl. a. Ingemanns „Paa Sjølunds fagre Sletter“ udenad fra Ende til anden, og Peder i Sønder-Fuglsang lærte sin Karl store Stykker af „E Bindstouw“ udenad, nogle af Asbjørnsens Eventyr og andet, som han bagefter lærte os. Vi fik da heller ikke det Indtryk, at Sange var noget, som var blevet til af sig selv langt henne og for længe siden; mange af dem blev til saa godt som lige for vore Øjne. Degnen skrev jo Ligsange, der blev prentet og hængt op i Glas og Ramme i mange Hjem, maaske ved Siden af en „Christelig Husvelsignelse“, et „Himmelbrev“ eller sammen med de faa Billeder: et Sted Frederik VII og Carl XV, et andet Sted efter 1864 Kongefamilien og Slaget ved Helgoland, ellers mest Silhouetter og lignende, senere Daguerreotypier og Fotografier. Og hvert Aar kom jo „Bitte Ole“ med sin Tejne fuld af nye Sange, som han havde digtet og nu gik og solgte. Anders Hansen havde digtet en Nytaarssalme, og baade den og den havde givet ulykkelig Kærlighed Udtryk i Sange, der var almindelig kendte; men især var der da den Thomas Nielsen, som Ludvig Bøgeskov har skildret saa smukt i „Højskolebladet“ 1901 S. 1013 ff., og hvis Rimbreve og Sange endnu gemmes i trofast Minde paa Hannæs[1], hvor han var Vikar i Tømmerby

[1] F. Eks. „Kvædelæsvisen“:

Vor Husbond, kom herud!
Vor Husbond, kom herud!
Du skal ha første Bud,
ja, du skal ha første Bud.
Vi sælger ej for Guld,
som kun gør Pungen fuld,
men Livets Lyst og Munterhed er mere
værd end Guld.

Men lov os Steg og Kage
og Drikke god dertil
og som i gamle Dage
en Dans med muntert Spil,
saa slutter vi Akkord
og kører glade bort.
Hurra! Hurra! Hurra!

Skole, mens Læreren, P. C. Myrup, var Folketingsmand. Th. Nielsen var Egnens store Digter, Forbilledet for mange smaa.

Alt dette og meget, meget mere kunde man lære uden at kende et Bogstav, men dette maatte man jo ogsaa til. Den sædvanlige ABC med en Hane i det store A og med Fadervor som første Øvelsesstykke brugte de fleste Børn; desuden havde vi hjemme et sandt Vidunder af Kedelighed, nemlig „Fuldstændigt Aftryk af den indbyrdes Undervisningsmetodes Tabeller, Læseskolen Nr. 1," som Titelen vist lød. Nej, saa havde enkelte en anderledes morsom Bog med en chokoladefarvet Abe i kaalgrønne Omgivelser og med Vers nedenunder:

„En Abekat blandt Dyrene
mest findes lig et Menneske".

Lykkelige Børn, der havde saa morsom en Bog! syntes jeg. — Saa kom Luthers Katekismus i Mynsters Oversættelse; vi havde ogsaa den gamle af Palladius derhjemme; den var meget tykkere og indeholdt bl. a. en Anvisning til at skrifte; senere hen var det morsomt nok at læse i den, men den skulde heller ikke læres udenad saadan som den lille og som H. I. Birchs „Bibelske Historie ... for Børn, især paa Landet, som have ringe Evne og liden Skolegang", eller som Balles Lærebog, endogsaa de frygtelig lange Anmærkninger i ottende Kapitel; endelig 1863 fik vi Balslevs meget mindre og lettere.

I Skolen læste de mindre Børn i Børresens Læsebog, de større i P. Hjorts „Den danske Børneven", en for sin Tid fortrinlig Bog, som vi næsten lærte udenad, og naar vi kom i Skole andre Dage end de pligtige, havde vi Lov til at læse i C. F. Wegeners „Liden Krønike om Kong Frederik og den danske Bonde", Berlins „Læsebog i Naturlæren", Nachtegalls og la Cours Gymnastikbøger samt Grundtvigs Snorre og Saxo; af denne sidste var det især Stærkodder-Sagnene, som tiltalte os, og nogle af Versene lærte vi udenad. I Regnetimerne brugtes først „Indbyrdes Undervisningsmetodes Tabeller", derefter Cramers Regnebog, dog ikke længere end til Vekselregning; saa fik vi Chr. Hansens 3. Del og arbejdede os igennem den, indtil vi henimod Slutningen kom til Decimalbrøk, som vor Lærer ikke forstod, for

det havde de ikke lært paa Snedsted Seminarium, sagde han. Ved en anden Lejlighed sagde han, at han var en Stymper i Geografi; men naar han havde vist os et Land paa Kortet, paapeget dets Grænser og vigtigste Byer, gav han os en Skildring af Livet der, f. Eks. Gemsejagten i Alperne, og et Stykke af Landets Historie, f. Eks. Svejtsernes Frihedskamp, saa nogen rigtig Stymper var han vist alligevel ikke; for Resten anbefalede han os Leonhards Geografi med Kort og Rimestads Danmarkshistorie, som nogle af os købte og læste. Sproglære gav han os meget af, fortalte os f. Eks., at „Gerningsordene" havde tre Tider: Fortid, Nutid og Fremtid. „Ja," sagde han, „Fortiden deles egentlig igen i tre Tider, der kaldes: Imperfektum, Perfektum og Pluskvamperfektum; de har ogsaa danske Navne: den ufuldkomment forbigangne Fortid, den fuldkomment forbigangne Fortid og den mer end fuldkomment forbigangne Fortid, men det behøver I nu ikke at huske" — og saa huskede vi det naturligvis. Alligevel var det os en Fryd, da Præsten ved en Eksamen lærte os at kalde dem: Datid, Førnutid og Førdatid. (Han skaffede os ogsaa „Folkelæsnings" først udkomne Bøger at læse i, ligesom Distriktslægen laante et Par af os de følgende.) Egentlig Gymnastik- og Sangundervisning var der ikke, men en og anden havde lært en Melodi hjemme, som han saa lærte de andre, somme Tider Teksten med, f. Eks. Visen „I Faaborg paa Lazarettet". I Skrivetimerne kunde enkelte faa Lov til at tegne efter de faa Billeder, der fandtes i Skolens Bøger, ligesom det en Tid var Mode mellem os at tegne og male hjemme. Desuden fik vi en Del Øvelse i Skriftlæsning, Diktat- og Stilskrivning (Fortællinger og Breve). Hver Skoledag begyndte og endte med en Andagt paa den Maade, at Læreren læste et Vers af „Evangelisk Salmebog" og sang det næste Vers sammen med os, og det blev til Andagt, fordi han selv var med deri, og fordi vi med alle Sognets Folk saa beundrende op til den Mand, der altid gav os det bedste, han vidste, f. Eks. Indholdet af hver god ny Bog, han læste.

Lejlighedsvis besøgte jeg et Par fremmede Skoler og otte fremmede Kirker, ikke at tale om vor egen Kirke, der var fyldt hver Søndag; men jeg ved alligevel ikke ret, om Kirken

gav mig andet end Stemnings- og Følelsesindtryk; noget andet blev Konfirmationsforberedelsen, der ikke blot gav os mærkværdig god Bibel- og Kristendomskundskab, men paa mange af os havde en Inflydelse, der ikke er forbi endnu.

I mit Hjem var der gudelige Bøger nok at læse, og de blev flittig brugt til Husandagt, ikke blot to forskellige Kvartudgaver af Bibelen, men ogsaa en Postil: Dr. Heinrich Müllers „Aandeligt Hjertespejl“ og samme Forfatters „Aandelige Hviletimer“, Andagtsbøger af V. A. Wexels og P. O. Boisen, Pontoppidans „Forklaring“, „Menneskets Hjertespejl“ med gyselige Billeder i, Fr. Boyes „Liden Skatkiste“ med et Skriftsprog og et Vers til hver Dag i Aaret, „Kristi Barndomsbog“, en Aargang af J. Victor Blochs „Kristeligt Folkeblad“, hvoraf særlig Birkedals Rejsebetragtninger tiltalte mig, og saa senere „Gudelige Smaaskrifter“ samt „Dansk Missionsblad“ og „Den indre Missions Tidende“, endelig Hans Jacobsen Hvalsøes „De bedendes aandelige Kæde“, hvoraf man særlig brugte Morgenrimet: „Tak være dig, treenig Gud“, og Aftenrimet: „Nu længes fluks min matte Krop“, der endte saaledes:

„Sæt dine Engle til en Vagt,
saa har jeg Naade fundet,
saa spytter jeg ad Satans Magt,
saa er han overvundet.“

Det var dette Rim, den gamle Kromand i „Bilidt“ fremsagde hver Aften.

Hos Slægt og Venner laante vi desuden baade Luthers, Brochmands og Birkedals Postiller, Kegelius's „De Tolf Aandelige Betænkninger“, „Augustin i sine Bekendelser“, Josefus's Bog om Jødernes Krig med Romerne og Halvard Gunnarssøns „Aandelig Spørgsmaalsbog“; den kaldtes „Præstepinen“, og man fortalte, at den, som kunde denne Bog udenad, kunde blive Præst. Endnu kan nævnes „Den unge Piges hellige Timer“ og Fr. Ahlefelds „Menneskelivet“ m. fl.

Særlig var der dog mange Salmebøger, ikke blot Kingos, Pontoppidans, Guldbergs og den evangeliske med forskellige Tillæg samt senere Roskildesalmebogen, men ogsaa ældre som

P. Dass: „Aandelig Tidsfordriv eller Bibelsk Visebog“, Samuel Olsen Brun: „Den siungende Tids-Fordrif Eller Korsets Frugt“, Iver Brink: „En Christens Tanke-Tøyle“, Jesper Rasmussen Rachløvs „Taareperse“, Brorsons „Troens rare Klenodie“, en hernhutisk Salmebog o. s. v. og nyere som Peter Hjorts „Gamle og nye Psalmer“, „Pilgrimsharpen“ o. fl., hvoraf dog nogle var laant Gods.

Vi holdt ingen Aviser hjemme, ikke engang „Thisted Amts Avis“, som Folk ellers holdt, for dels sagde Far, at han ikke rigtig forstod det alt sammen, og dels var det nødvendigt at spare, hvor der kunde spares, og da han saa døde 1866, blev Kaarene ikke bedre. Heller ikke paa verdslige Bøger var Hjemmet rigt: et Par gamle Læsebøger uden Titelblad, men med belærende Indhold, i Grunden vist gode, saa I. L. Rohmanns „Almuevennen“ og en „Anders Johansens Liv og Levnet“, der skildrede en ideal Bonde, desuden et Par af Trykkefrihedsselskabets Folkeskrifter, Abildgaards Dyrlægebog, Holbergs Danmarks Riges Historie, 2. Tome, en Slags bibelhistorisk Roman, som kaldtes „Assenaths Bog“ og en anden slibrig gammel Roman: „Tristan og Indiane“ — og enkelte andre. Men man kunde jo laane, og i Skolen var der Rester af et Sognebibliotek, hvoraf jeg bl. a. laante Janus Balthazar Krarups „Den landøkonomiske Skoleven“ og nogle Aarsberetninger fra Landhusholdningsselskabet; deri fandtes dog altid Fortælling om de Mænd, som havde gjort sig værdige til Selskabets Sølvbægere. Nej, saa var det bedre hos Privatfolk. En Husmand i Nabolaget havde en hel Samling Billedalmanakker, der førte mig ind i nyere Litteratur, særlig vel Skolelærerlitteraturen, og andre Naboer havde Grimms Eventyr, Bøger om Uglspil, Skytten Bryde, Holger Danske, Sybilles Spaadom, Henrik Smids Lægebog, „Den kloge Kones Bog“, Drømmebøger, Spaabøger o. desl. fra Jul. Strandbergs Forlag. Men der var da ogsaa „Knytlingesaga“, Barfods „Fortællinger af Fædrelandets Historie“, Flors Haandbog, J. V. Marckmanns om Benjamin Franklin og en om Tycho Brahe. Der var en Selvbiografi i to Bind af den norske Mestertyv Gjest Baardsen Sogndalsfjern, og vor Nabokone havde en Sang om ham med lige saa mange otteliniede Vers, som der var Bogstaver i hans Navn;

den gav sig ogsaa ud for at være forfattet af ham og var „prydet“ med et Billede af ham som lænket Fange. En Gaardmand en Fjerdingvej borte havde efter Sigende en dejlig Bog, Campes „Robinson Crusoe“, og da jeg tidligere havde læst en mindre Bog om Robinson, maatte jeg ogsaa have fat i denne; men aldrig har jeg læst noget Værk, der har henrevet mig som den. Somme fortalte ogsaa, at en Mand, der boede noget længere borte, havde en Bog, der var endnu bedre, nemlig „Onkel Toms Hytte“, men den havde jeg alligevel ikke Mod til at forlange til Laans. Derimod hørte jeg vor Købmand og nogle andre tale om en Roman, der hed „Galejslaven Rocambole“, og en anden af Eugene Sue, der hed „Paris's Mysterier“, men især en af Alex. Dumas; den hed „Greven af Monte Christo“, og den laante jeg saa hos Købmanden, men blev øjeblikkelig gennet tilbage med den; jeg skulde ikke bruge min Tid til den Slags, sagde Mor, og mange Gange siden har jeg i mit stille Sind takket hende derfor.

Da jeg saa endelig sidst i Tresserne sammen med et lille Rejseselskab fra Vendsyssel og Hanherred gæstede Galtrup Højskole og Østerjølby Friskole paa Mors, gik der ligesom en ny Verden op for mig. En af mine Rejsefæller fortalte om „Gjøngehøvdingen“, og paa Mors læste jeg de første af H. C. Andersens vidunderlige Eventyr; senere fulgte Ingemanns „Valdemar Sejr“ og flere.

Men alt i alt var det i Grunden ikke saa lidt, saadan en Bondedreng dengang havde Lejlighed til at se og høre, at læse og lære, og velhavende Bønders Børn havde vel sagtens Adgang til endnu meget mere. Saa bliver der næppe megen Grund til at misunde Nutidens Drenge i By og paa Land, men nok Grund for mig til med Tak at mindes mine Plejeforældre og de mange andre, der dengang og siden har hjulpet mig frem som mine Forbilleder og Vejledere.

THY DEGNE- OG JORDEMODEROST.

VED

C. KLITGAARD.

„Det er nok Thy Jordemoderost“ var en Udtalelse, som man ofte hørte for en 25—30 Aar siden, naar en særlig god og fed Ost kom paa Bordet; eller ogsaa kunde det lyde „Det er nok en Thy Degneost“.

Det var naturligvis ikke altid bogstavelig ment, der var jo andre gode Oste end Thy Degne- og Jordemoderost, men disse sidste havde i Tidens Løb vundet et saadant Ry rundt om i Landet, at det for Husmoderen var en Ære, naar hendes Ost kunde komme i Klasse med dem.

Saa kom Andelsmejeriernes Oprettelse i 80erne, og dermed var det forbi med de gode hjemmelavede Sødmælksoste.

Naar det særlig var Degne- og Jordemoderosten fra Thy, der vandt Berømmelse, var det vist begrundet i, at Ydelsen af Mælk til Degn og Jordemødre skete i større Omfang og fortsattes længere ned i Tiden i Thy end i de fleste andre Egne.

Efterse vi de gamle Præste- og Degnindberetninger — f. Ex. de af Wulff udgivne Indberetninger om Beskaffenheden af Sognekaldene i Aalborg Stift 1690, erfare vi, at der da overalt i Stiftet ydedes Sankt Hans Offer (St. Hansrente), der bestod af Ost, som Bønderne lavede; men saavel Præsterne som Degnene i Vendsyssel klagede over, at der nu ikke blev ydet nær saa meget som forhen, Ostene vare baade faa og smaa, „vage“ og „onde“; i Thy gaves der meget mere i St. Hansrente.

Denne Erlæggelse af Smaaredsel (Nannest) til Præst og Degn vedblev jo, til den 1861 ved Lov blev afløst af en Byg- eller Pengeydelse, der for Skolelærernes Vedkommende betaltes gjen-

nem Kommunekassen, men Degnene (Skolelærerne) var jo almindeligvis meget daarligt stillede i økonomisk Henseende, og trods Afløsningen vedblev Befolkningen derfor mange Steder at yde dem et St. Hans Offer; dog bestod det nu ikke mere som i ældre Tid af Ost, men derimod af Sødmælk, saa kunde Degnene selv lave Ost, saa store eller smaa, gode eller daarlige som de selv ønskede. I Vendsyssel synes denne frivillige Ydelse kun at have vundet ringe Udbredelse, hvorimod Thyboerne vare saa gavmilde, at der her var Degne, som kunde lave 200—300 Pund Ost af den givne Mælk.

Men nu Jordemødrene? — ja, var Ofret til dem en moderniseret Form af tidligere Tiders Ofringer til Frugtbarhedens Gudinde? St. Hansskikkene bunde jo langt nede i den graa Old.

Naar man naaede St. Hansdag, bekjendtgjordes der gjennem Skolebørnene eller ved Kirkestævne, at paa den eller den Dag vilde Læreren eller Jordemoderen tage imod Mælk, og den leveredes saa af Beboerne i en centralt beliggende Gaard, hvor man laante Hus til at lave Ostene med det samme, eller Modtageren kjørte rundt til Distriktets Landsbyer og tog imod Mælken, som fyldtes paa store Tønder, hvorefter Ostetillavningen foregik hjemme. Ved Leveringen trakteredes Overbringeren gjærne, f. Ex. med Mjød og Smaakager, som ogsaa medførtes, naar Mælken indsamledes pr. Vogn.

Ostene lavedes i Størrelser fra 16 til 40 Pund; de krævede en omhyggelig Pasning under Lagringen, og revnede de, brugte man at overhælde dem med Rom og at tætte Sprækkerne med Smør. Naar de saa vare „modne“, afhændedes de ved Mikkelsdagstid tii Kjøbmændene i Thisted, men ogsaa fra Hotellerne rundt om i Landet indløb der Bestillinger særlig paa overvintrede Ost, og mange private Familier vare Aftagere. Prisen var c. 1850 1 Mark pr. Pund, ved 1860 24 Sk., og først i 80erne betaltes almindeligvis 1 Krone pr. Pund. Men nu er Degne- og Jordemoderosten en saga blott, som faar de gamle Ostekjendere til at mimre med Munden.

NORSKE HØSTSKIKKE.

Av Kristian Bugge.

«Jeg ser væsentlig vor slægts arbeide med «Folkeminderne» som samlende og ordnende, og fremtiden som den, der skal bringe tydningen og forstaaelsen» (H. F. Feilberg i brev av 31/5 1909).

De følgende oplysninger om norske høstskikke gjør ikke fordring paa at være noget uttømmende arbeide. Det vilde ha været ønskelig at kunne levere en samlet oversigt over norsk tradition, knyttet til høsttiden; men da det kan trække længe ut, før vi faar en saadan, vover jeg at fremlægge hvad jeg har samlet, i det haab at det allikevel kan være til nogen nytte. For en menneskealder siden samlet P. C. Asbjørnsen og Sophus Bugge efter anmodning av W. Mannhardt, og det var avtalen at det hele materiale efter benyttelsen skulde gaa tilbake til Norge. Men efter Mannhardts død er hans samlinger kommet paa vildspor, og en nordmand som for et par aar tilbake ønsket at studere de nævnte optegnelser i Berlin, kunde ingen besked faa. Nedenfor vil enkelte træk av hvad Asbjørnsen og S. Bugge optegnet, bli meddelt efter Mannhardts verker, altid med angivelse av kilde.

I. HØSTOFFERET.

Paa en gaard i Kvelle, Hedrum (Jarlsberg) holdt de paa med høiaannen. En ung gut som var med la merke til at gamlekaren lot litt høi ligge efter paa marken, da det sidste las var

færdig og skulde kjøres ind. Gutten gik bort og raket det sammen og la fanget paa lasset; men gamlingen rev det ned igjen med riven og sa: «En maa da la no'e ligge att til Vorherre au.« (C. 1860).

I Sandeherred, Jarlsberg, erindres endnu den skik at la litt høi ligge igjen paa marken, naar det sidste las kjøres ind. Det gjøres forat det skal bli meget høi til næste aar. (1906).

En gaardbruker i Tjølling, Jarlsberg, meddeler at en gammel kone, som i hans guttedage hjalp til med høiaannen, ikke likte at de raket altfor vel efter, naar de kjørte ind det sidste las. Hun angav som grund herfor at det som laa igjen skulde «bergkjerringa» ha. (C. 1870).

I Gran, Hadeland, heter det at en skulde la det sidste «ettertaket» ligge igjen paa marken, forat det kunde bli godt høiaar næste gang. (1909).

Samme skik har ogsaa været praktisert i Øiestad, Nedenes, i Eker, Buskerud, i Hallingdal, i Østre Aker og i Ramnes, Jarlsberg.

Specielt kan nævnes at i Tjølling, hvor jeg paa flere gaarde søkte oplysninger om høiofferet, var skikken kjendt overalt. Det het dog at de ikke gjorde det nu længer; men for en 30—40 aar tilbake hadde de gamle brukt «ikkje aa la riva gaa etter sidste høilasset».

I Vannelven og Ørsten, Søndmøre, pleiet de i gamle dage — for c. 50 aar siden, og maaske senere, — at la noget græs staa igjen paa marken om høsten. Det oplyses intet om grunden, men det har rimeligvis været for at faa meget høi næste aar.

Hvad offer av korn angaar, forsikrer de allerfleste at de intet kjender hertil; de søker tvertimot altid at «pille med sig mest mulig». Efter hvad enkelte meddelere tror at vite, har det dog været skik ogsaa at la endel kornaks ligge igjen, saaledes i Aker, i Øiestad og i Ramnes. En ældre mand, som er opvokset i Ramnes, fortalte at det var anset som utilbørlig og som det største kniperi at plukke altfor vel op paa marken, naar kornet skulde kjøres ind. Men andre fra samme bygd vilde intet kjende til dette.

Det synes derfor at være det sikreste at holde sig kun til offeret av høi, som blev bragt for at faa rikelig høst næste aar, eller ogsaa, fordi «Vorherre» eller «bergkjerringa» skulde ha det (Jarlsberg). Men der er antagelig ingen grund til at tvile

paa at man ogsaa i Norge, som i andre germanske lande, engang har kjendt et offer av korn.[1]

I Tyskland bringes kornofferet til Woden (Odin). W. Golther siger herom i sin «Handbuch der germanischen Mythologie», s. 290: «Der Wode (Odin) hat Einfluss auf Ackerbau und Gedeihen der Frucht. In Mecklenburg liess man einige Ähren stehen, die zur Garbe zusammengebunden wurden. Die Schnitter traten im Kreis darum und riefen: «Wode, Wode, hole deinem Rosse nu Voder!»» Mens det i Mecklenburg er Odin som skal føre sin hest med kornet, var det i Tjølling bergkjerringen, som vel skulde ha høiet til sine kjør.

I Skaane, Blekinge og Smaaland efterlot ogsaa slaattefolkene litt korn paa akeren til Odins hester, og paa flere steder i Danmark bringes offeret til «Goens» hest. «Noget efterlades paa Marken som Offer til et Væsen, som har i sin Magt at skaffe Trivsel til Sæden i det kommende Aar» (Axel Olrik i «Danske Studier», 1904, s. 35).

Hvorvidt den vestfoldske «bergkjerring» i denne forbindelse er oprindelig, eller om hun har avløst en anden høiere magt, er jo ikke saa let at avgjøre. Men det kan i Vestfold like saa godt ha været Frøy, der har mottat et høstoffer som Odin, til hvem man efter Ynglingasaga 8 skulde blote ved vinterdag for at faa godt aar. Og forøvrig er bergkjerringen av betydelig større ælde end baade Odin og Frøy.[2]

I det sydlige Norge var det for en del aar tilbake endnu skik at la et eple eller to hænge igjen paa træet om høsten. Hos en familie paa Hedemarken blev saaledes altid dette overholdt, likesaa i Larvik. Paa Falster i Danmark lot man de sidste epler hænge igjen til Goi. (D. Studier, 1904, s. 35).

2. DET SIDSTE KORNBAAND.

Naar det var kommet saalangt at den sidste akerlap skulde skjæres, eller det sidste engstykke slaaes, forestod et vigtig arbeide for ældre tiders slaattefolk. Vore forfædre tænkte sig at der i sæden bodde et væsen som de av hensyn til sin egen sikkerhet var nødt til at behandle med en viss forsigtighet. Dette

[1] I eventyret om gutten som gik til nordenvinden for at kræve betaling for melet, tør vi maaske se en paralel til det nordtyske offer av mel til vinden, som er behjælpelig med at tørre sæden.

[2] Se «Tillæg», no. 1.

væsen har faat navn av kornaand eller græsaand, og efterhvert som høstarbeidet skred frem paa aker og eng, blev aandens rike mindre og mindre, indtil det tilslut kun bestod av de sidste gjenværende straa eller aks.

Det synes som om det har været en kollektiv-aand, som hersket over den hele aker eller eng paa hver gaard, ikke en for hvert straa eller aks. Men aanden likte øiensynlig ikke at drives væk, og frygten for at krænke den kom tilsyne paa forskjellig vis. Hændte derfor et eller andet uheld under slaatten eller skuren, blev dette tilskrevet aandens uvilje og vrede over at bli drevet væk.

Naar en paa Gurskø, Søndre Søndmøre, under skuren skar sig i fingeren, sa han: «No mista e skuragrauten». Meningen hermed synes at være: Der har engang været den regel at den som under skuren skar sig i fingeren — og derved tydelig for alle og enhver hadde været saa uheldig at paadra sig kornaandens had — skulde faa straffen yderligere skjærpet ved ikke at faa sin del av det belovede festmaaltid, naar kornet var bragt i hus. Kanhænde den anden tænkte sig at kornaanden hørte den uheldige mands utrop og var tilfreds med straffeutmaalingen, hvorfor de uten at frygte for videre ulemper med tryghet kunde ta fat paa sit arbeide igjen.[1]

Den første dag under skuren har en let for at bli stiv i ryggen. Ogsaa dette onde har andetsteds været tilskrevet den vrede kornaand.

I Ramnes, Jarlsberg, kaldes denne stivhet i ryggen for skulebroka (uttalt med «tykt» l = skurdebroka). Uttrykket er dunkelt og vanskelig at forklare. «Broka» er ogsaa navn paa de to nederste kornbaand paa stauren, fordi de danner som en bukse (brok) med to sprikende ben. «Skulebrok» kjendes ogsaa paa andre kanter av landet, saaledes paa Hadeland, hvor de for at bli kvit stivheten (i hofterne) løper fort nedover en brat bakke. I Ramnes hørte jeg ikke om noget saadant middel. Ross opfører i sin ordbok: «Skurdbrok, f. Stivhed over Lænd og Laar efter Meierarbeide; Nordre Gudbrandsdalen». Efter samme forfatter brukes i Øst-Telemarken «skulebuksur» f. pl. om samme onde.

Efter de norske uttryk at dømme synes det saaledes som om stivheten i ryg, lænder og laar, paadrat under kornskuren, er sammenlignet med et onde som paaføres en av en (altfor trang eller ubekvem) bukse. Det heter jo ogsaa, naar en er kommet

[1] Se «Tillæg», no. 2.

i en vanskelig stilling: «Ja, nu er du kommet i et par bukser!» eller: «Jeg vilde nødig være i dine bukser». Og naar en under skuren har klaget over stivhet, har vel de andre sagt: «Ja, du har paa dig skurdebuksen nu!» Der er derfor neppe anledning til, paa grundlag av de ovenfor anførte uttryk, at skrive denne stivhet under kornskuren paa den fornærmede kornaands regning. Men det er mulig at folk har set anderledes paa dette i gamle dage, og at de da i «skulebroka» har set en hevnende indgripen av kornaanden, saaledes som de har gjort det andetsteds. Naar de estiske høstfolk paa øen Mon tror at den som skjærer de første aks vil faa ondt i ryggen, har dette — efter Frazer, The Golden Bough, II, s. 275 — sandsynligvis sin grund i den tro at kornaanden tænkes at bli sint for det første saar. I Transsylvanien pleier de saksiske høstfolk at ombinde hoften med de første aks, som de har skaaret. Her anvendes kornaanden til at helbrede eller at beskytte, men i sin oprindelige planteform, ikke i skikkelse av en gjet eller kat. (The G. Bough, II, 275). Kornaanden kan nemlig ogsaa anta skikkelse av et dyr, vel fordi dyrene i ældre tider lettere end nu kunde komme ind i akeren, hvor høstfolkene i dem trodde at se den snart hjemløse kornaand.

«Før kornskuren er slut, blir i nærheten av Grenoble (Frankrig) en levende gjet prydet med blomster og baand og faar lov til at løpe omkring paa akeren. Høstfolkene jager og forsøker at fange den. Naar de har faat fat i gjeten, holder bondekonen den fast, mens manden hugger hodet av den. Gjetens kjøt spises i høstgildet; men et stykke av det nedlægges hermetisk og opbevares til næste høst, da en ny gjet dræpes. Saa spiser alle høstfolkene av kjøttet. Samme dag forarbeides gjeteskindet til en kappe, som bonden der arbeider sammen med sine folk altid maa bære ved høsttid, hvis regn eller daarlig veir sætter ind. Men hvis en høstkarl faar ondt i ryggen, gir bonden ham gjeteskindet at bære».[1] Grunden hertil synes at være den, bemerker Frazer, at ryggeondet, som er paaført av kornaanden, ogsaa kan helbredes av den. Naar en høstkarl andetsteds er saaret under skuren, brukes en kat som kornaandens repræsentant til at slikke saaret.[2] (Ogsaa i Norge optræer kornaanden og græsaanden, som vi senere skal se, i skikkelse av gjet og kat, foruten som hare.)

[1] Mannhardt, Antike Wald- und Feldkulte, s. 166.
[2] Frazer, The Golden Bough, II, s. 275.

I norsk folketro, hvor trollkjerringer faar skyld for saa meget og mangt, er det ikke mere end ventelig at de ogsaa tilskrives den verk som en kan paadra sig under slaatten og skuren.

Naar en skjærer kornet, hænder det ofte at en «forgriper sig» ɔ: at venstre haandled og tildels haandbaken hovner op, idet en griper over aksene. Som middel herimot brukes paa Hadeland at binde hosebaandet om det ophovnede sted. Paa andre steder tyr de til kraftigere midler. J. Th. Storaker fortæller fra Lister og Mandal («Folkevennen», 1862, s. 462): «Et probat middel mot jøiren (ɔ: verk i haandledene) skal følgende være: (Den som har verken) søker et halmstraa, hvorpaa der findes 3 led. Derpaa gaar han (sammen med to andre) ind i et hus, hvor der findes 3 dører paa rad. Nu gaar de til den første dør og lægger halmstraaet tvers over dørsvillen. De to andre holder straaet i hver sin ende, medens den tredje hugger halmstraaet i det ene led med en tintallerken. Den som hugger siger da: «Naa hogg eg jøira!» Den anden svarer: «Jøira æ hoggen». Likedan gjør de ved de to andre dører, saa at halmstraaet blir hugget over i alle tre led. Den syke vil nu snart bli god».

Samme kur bruktes i Hardanger mot vred.[1] Og fra Nordmøre fortæller Glückstad:[2] «Hadde en ved arbeide overanstrengt sin haand, saa het det: «Dæ e ræna», og midlet var at hente en klok mand, som med en stor økse hugget over dørstokken, mens en anden spurte hvad han gjorde, hvortil han svarte: «Eg høgg ræna, eg».» Efter Aasen betegner saavel rena, f, som gjø, f, eller gøyr, m, smerte og hævelse i haandleddet eller haandbaken, som enten kommer av vridning eller forstrækkelse, eller ogsaa av haardt arbeide. Og ifølge Ross (artikel «gygr») brukes jøgr eller jyr overført paa ethvert svært hunvæsen. Siden halmstraaet spiller en rolle ved helbredelsen, tør vi vel gaa ut fra at verken kommer av «forgripelse» under kornskuren, og meningen med avstraffelsen synes at være at ondet vil ophøre, saasnart gygren inde i halmstraaet er dræpt. Ondet maa vike, naar dets aarsak er tat væk.

Denne forklaring bestyrkes ved en beretning fra Setesdalen:[3] «Det høvde stundom naar dei skar, at der kom trutne i uvleden (haandledet) paa vinstre hondi — den hondi dei greip med. Daa

[1] Bang, Hexeformularer og mag. Opskrifter, no. 31 og 32.
[2] Sundalens og Øksendalens Beskriv., s. 98.
[3] Joh.s Skar, Bygdeliv, s. 136.

hadde dei so løglegt eit ordtøkje: «Du hev gripe gygri», sa dei.»

Det er her tydeligvis gygren som spiller den fornærmede kornaand, der jo kan anta de forskjelligste skikkelser og de mest vekslende navne. «Somme av disse navn er haanlige, og sine steder frygtet man endog for sidste neg. I England het det piken, men efter solnedgang heksen, svarende til vort hvedetrolden og boghvede-ræden, og det er aabenbart at det sidste neg kunde huse noget slemt, som man skulde vogte sig for».[1]

Som vi har set, har man god grund til at frygte for kornaandens hevn, længe før man skjærer og binder det sidste kornbaand. Men end mere forsigtig gjaldt det at være, naar det allersidste skulde slaaes og skjæres. Aandens vrede tænktes aabenbart at stige i potenseret grad, eftersom den blev jaget fra sted til sted.

Som før nævnt, optrær korn- og græsaanden i Norge i mange skikkelser, baade som menneske og dyr. Naar de paa Gurskø, Søndre Søndmøre, under kornskuren fik øie paa et dyr i akeren, f. eks. en akerriks, en rotte eller mus, søkte de at jage det bort i det sidste hjørne av akeren. Og naar dette hjørne blev skaaret, dannet de en mandgard for at fange eller faa livet av dyret. Fandt de intet, var skuffelsen meget stor.

Det er maaske i dette tilfælde ikke saa sikkert at vi har med kornaanden at gjøre. Rotter og mus er farlige skadedyr, som det nok kunde være umaken værd at tyne, selv om de ikke for anledningen spillet kornaander. (Sammenlign dog nedenfor «potetesmusen».)

Almindeligst gjaldt det at jage aanden væk. Kunde de paa én gaard bli tidlig færdig med slaatten eller skuren, var de vel bjerget, for da reiste aanden til næste gaard. Men der hvor de blev sidst færdig, maatte de finde sig i at huse den vinteren over. Og det kunde naturligvis medføre sine ulemper at ha en saa farlig gjest i huset.

I Indre Søndmøre kapskar de derfor for at bli kvit skurekallen. Paa den gaard hvor de blev sidst færdige med skuren, var de pligtige til at føde skurekallen til næste høst (Valdalen).

Naar de paa gaarden Øie i Hjørendfjord, Søndmøre, er færdige med skuren, siger de: «No e skurakaillin reist, no reiste

[1] Bernh. Olsen, Det sidste Neg, i Danmarks Folkeminder, no. 6, s. 9.

han te Norong (som er nærmeste gaard, hvor de har mindre sol, og hvor de derfor blir senere færdige). Og naar de har gjort tærskingen fra sig, siger de likeledes: «No e stødekaillin reist te Norong».[1]

I Bonddalen i samme herred kapskar de ogsaa hver paa sin gaard. Paa gaarden Eide pleiet de at si: «No e skurakaillin reist te Heimigar'en (en større gaard i nærheten, hvor de holdt længere paa med skuren).

Den som i Veø, Romsdalen, blev sidst færdig med slaatten og skuren, fik «slaattakaillen» og «skurakaillen». Naar en var sent ute med slaatten, hjalp de andre ham, og til tak gjorde han da duna(d) for hjælperne. Trakteringen bestod i rømmegrøt. Naar hver enkelt var færdig med slaatten, koktes slaattagraut (rømmegrøt), i almindelighet den første søndag efterat de hadde slaat av, eller ogsaa naar de kom hjem fra sæteren. Da trakteres med sæterhelggraut.

Om skurekallen oplyser W. Mannhardt (Die Korndämonen, s. 25): «In Norwegen redet man vom Skurekail (= dänisch Skjærekarl), d. i. Schnittermann, einem Geiste, der unsichtbar im Acker haust und dort das ganze Jahr von des Bauern Korn speist. In der letzten Garbe wird er gefangen und eine Puppe in menschlicher Gestalt verfertigt, die seinen Namen trägt.» Fremdeles fortæller Mannhardt (Myth. Forsch. s. 31), at man i Romsdalen og andre dele av Norge, naar slaatten er over, siger at den gamle høimanden (sml. ovenfer «slaattakaillen») er blit dræpt.

I Ørsten, Søndmøre, siger de, naar den sidste akerlap er skaaret: «No he me gjort ende paa kallin». Alle som er med at skjære kappes om at faa være med at gjøre ende paa kallen. Men tiltrods for alle anstrengelser for at faa den dræpt, kunde det allikevel tænkes at den var gjemt i det sidste kornbaand, og at den saaledes fulgte med ind i huset. Naar de derfor senere gik igang med at tærske, var det om at gjøre at slippe fri for stødekallen, som tænktes at bo i de sidste kornbaand i staalet. Hvis en granne kom til, mens de under tærskingen holdt paa med det sidste av kornet, sa han: «Aa, di e komne so laangt, at di held paa med kallin, di!»

Men før tærskingen tok sin begyndelse, søkte de at overføre kallen paa grannegaardene. De lavet da til en figur ved at

[1] Se «Tillæg», no. 3.

stappe korn i en bukse, og denne søkte de at smugle ind hos naboen. Meddeleren erindrer at en grannekone engang kom ind paa gaarden, angivelig den hensigt at slaa av en passiar. Men da hun gik, saa hun sit snit til at sætte efter sig en skurekall; derav blev det «laatt og løgje». Det var bevis for at de paa hendes gaard «hadde truska fraa seg». Det gjaldt da at faa luret kallen videre til næste granne, som endnu ikke hadde tærsket. Og hvis det lykkedes, blev skammen ved at ha faat den ikke fuldt saa stor.

Det het at de «hadde gjort ende paa kallin», naar det sidste paa akeren var skaaret. Andetstedsfra vet vi at dette blev gjort paa en særdeles drastisk maate, og engang i tiden i al sin forfærdelige virkelighet. Naar saaledes en fremmed kom ind paa akeren eller nær den, blev han grepet, indhyllet i de eller det sidste neg og slaat ihjel efter først at være overstænket med eller neddykket i vand — en symbolsk handling som tok sigte paa at dræpe den gamle kornaand, forat den nye kunde opstaa næste aar i foryngel skikkelse. En avdæmpet levning av denne barbariske skik, som naturfolkene ansaa for nødvendig for grødens fortsatte trivsel, er vistnok den skik som Mannhardt fortæller om fra Solør: Den som kom ind paa marken (akeren), det være sig husbonden eller en fremmed, blev bundet i et neg og maatte betale løsepenge for at slippe fri.[1] Noget lignende har, efter hvad Mannhardt oplyser, været praktisert over hele Tyskland: Naar en fremmed traf til at komme nær høstfolkene, grep disse fat i ham og bandt ham med kornstængler, indtil han betalte en bod.

I sammenhæng med disse skikke staar vistnok hvad der fortælles fra Nordland: Naar en gut stod og slog (græs), og en jente kom bort til ham, tok han litt græs paa ljaaen og kastet paa hende. Hun maatte da løse sig ut med nogen knapper eller nøster med garn, osv. Det hun løste sig med kaldtes «gripes-ve».[2] Ross opfører: «gripes-ve, gave hvormed en kvinde utløser sig, naar hun er blit «gripen», ɔ: naar det har lykkes en karl under slaatten at kaste græs paa hende med ljaaen. Nesne i Helgeland: Grepes-ve». Dette ord synes at kunne være en forvansk-

[1] W. Mannhardt, Myth. Forsch., s. 35.

[2] Meddelt mundtlig av biskop A. Chr. Bang (fra Dønnes, Nordland). Se ogsaa A. Chr. Bang, Erindringer, 1909, s. 42.

ning av **gripins-fé*, «gods *(fé)* som erlægges naar en er grepet *(gripinn)*.[1]

Mangfoldige andre eksempler, som er anført av Mannhardt og Frazer, viser hvorledes det vel egentlig har været den person som skar de sidste aks som er blit ofret, og har det engang været tilfældet ogsaa i Norge, er det forklarlig at der endnu hersker en rædsel for at bli den sidste til at skjære.

Men skikken kan vanskelig ha været den samme overalt. Paa nogen steder har de holdt kornaanden for at være et dyr, som det gjaldt at bli kvit, og som de maatte passe sig for, paa andre steder derimot gjorde de den til en person. Og disse forskjellige synsmaater har vel været frugten av paralelle, ikke samtidige utviklinger paa et og samme sted.

Vi finder ogsaa at kornaanden har været behandlet med stor agtelse og forsigtighet, som et væsen det gjaldt at verne og frede om, øiensynlig for at det hemmelighetsfulde liv som bor i kornet kunde bevares til næste aar. Denne tankegang synes os rimeligere og i hvert fald langt mere human.

I Indherred (Trondhjems stift), i bygderne Skogn, Værdalen og Leksviken, tænkte de sig kornaanden som en hare, skurharen («skolhaaraan»). Naar de holdt paa at skjære den sidste akerlap, laget de en hare av halmen og kastet den bort i det sidste stykke. Saa blev der en kappestrid for at fange den, hvorpaa «skolhaaraan» blev baaret hjem til gaarden i triumf. Meddeleren fortæller ikke hvad der saa blev gjort med den, men rimeligvis blev den tat vare paa og gjemt vinteren over eller til julen.

«I nogen landsbyer (nær Bruck i Steiermark) blir «kornmoderen» ved skurens avslutning av to gutter baaret paa toppen av en høi stang. De gaar bakefter en pike som bærer en krans (laget av de sidste neg) til bondegaarden, hvor manden tar imot kransen og hænger den op i huset, mens «korn-moderen» anbringes oppe paa stangen, og i høstgildet danser de rundt hende. I julen blir halmen i kransen lagt i krybben, forat kvæget skal trives». (W. Mannhardt, Myth. Forsch., s. 317).

Ogsaa i Norge faar kjørne julekvelden en ekstraforpleining av korn, men det forlyder rigtignok intet længer om hvorvidt

[3] [Eller **gripins-veð*, d. e. det pant *(veð* n.), hvormed den, som var «grepet», maatte løse sig? Mot en saadan forklaring taler neppe avgjørende, at ordet efter Ross nu uttales med lukket *e*. — M. O.]

dette korn er det sidste som blev skaaret. Derimot kan følgende overensstemmelse med den steiermarkske skik nævnes:

Paa Gurskø, Søndmøre, kaldtes de to sidste kornbaand, som var igjen efter tærskingen, for «stødekallin». Den som hadde tærsket det sidste baand (de to altsaa undtat), maatte ind og faa sig et godt maaltid, bestaaende av melkeringe og potetesball. Men stødekallen blev gjemt til julekvelden og da hængt op til fuglene, hvor den hang saalænge der var korn igjen.

Er dette rigtig, hvad jeg forøvrig ikke har faat bekræftet av flere, blev altsaa her «kallen» gjemt, likesom kransen i Steiermark, og vel ogsaa «haren» i Indherred.

Vi har før hørt hvorledes de paa Gurskø søkte at finde det dyr som antokes at ha gjemt sig inde i akeren. Den samme iver vistes ogsaa, efterat kornet var hængt op paa hesjerne, som gjerne bestaar av 4 stænger med et taug nederst, som kaldes «røven». Naar det sidste neg blev tat av «røven», søkte de ogsaa for enhver pris at finde det dyr, som formodedes at være gjemt der. Det er jo ikke utelukket at denne iver ogsaa her har gjældt særlig rotter og mus. Men naar de paa samme sted tærsket, var det om at gjøre at faa tak i «stødekallen» eller «stødekjerringa», som tænktes at sitte inde i «stødebandet». De tærsket da løs paa dette av alle livsens kræfter. — I Borgund ved Aalesund beholder den som tærsker sidst «stødekjøysa».

Det sidste av kornet som skulde drøftes, kaldes «drosen». Paa Gurskø blev der, naar de var kommet til drosen, i al hemmelighet stukket nogen epler ned i den, og disse skulde tilfalde den som fandt dem.[1]

I motsætning til hvad ovenfor er berettet om skurharen i Indherred, fortæller Mannhardt (Myth. Forsch., s. 29; Die Korndämonen, s. 5; sml. Frazer, The G. Bough, II, s. 270) at «i Norge maa den mand som siges at ha dræpt haren gi «hareblod» i form av brændevin til sine kamerater ved kornskuren». Det nævnes ikke i hvilken bygd i Norge dette var skik, men det var muligens ogsaa i Trøndelagen. Den som skar det sidste paa akeren og derved «dræpte haren», skulde altsaa sone dette ved at betale en bod, saaledes som vi har hørt var tilfældet med de personer der hadde skaaret sig i fingeren under skuren.

Endelig har kornaanden i Norge været tænkt som en gjet eller buk. Efter Mannhardt (Antike Wald- und Feldkulte, s. 161)

[1] Se «Tillæg», no. 4.

har i Ofoten hver høstkarl sin tildelte lod at skjære. Naar en som skjærer midt paa akeren ikke er færdig med sit stykke, efterat de andre har faat sit arbeide fra haanden, siger de om ham: «Han blir tilbake paa øen». Og hvis efternøleren er en mand, efterligner de det skrik hvormed de roper paa en gjetebuk; hvis det er en kvinde, det skrik hvormed de roper paa en gjet.

Græsaanden har været tænkt som kat paa Søndmøre, hvor de kapslaar for at slippe at faa «slaattekjøysa», hvilket ansees for at være en stor skam. «Slaattekjøysa» synes endnu at være kjendt over hele Nordre Søndmøre, hvorimot «slaattekallen» kjendes paa Søndre Søndmøre (Volden og Ørsten), likesom i Romsdalen (sml. ovenfor). En meddeler fra Ørsten fortæller saaledes at de der og i Volden kappedes om at bli først færdig med slaatten, særlig i ældre tider, da der var «teigbyte». Den som blev sidst færdig fik slaattekallen, hvilket ansaaes for en stor skam. I Indre Holmedal (Søndfjord) har kornaanden været tænkt som kat: Naar det led paa slutten med tærskingen, og der bare var nogen faa «bundel» igjen, maatte fremmede og enhver som ikke tærsket vogte sig for at komme ind paa laaven, da «løkatten» var farlig.[1]

Den som i Borgund ved Aalesund blev sidst med at ta op poteterne, fik beholde «potetesmusa».

Det kan ogsaa nævnes at «i Norge siges «ærtemor» at sitte mellem ærterne». (Mannhardt, Myth. Forsch., s. 297).

Til slutning skal jeg anføre nogen faa uttryk som vidner om de samme skikke vi ovenfor har hørt om.

Ogsaa i Jarlsberg og Larviks amt maa de engang ha tænkt sig kornaanden som en (gammel) mand og en (gammel) kone. Der som andetsteds kapskar de for at bli først færdig. Men den som blev sidst færdig, skulde gifte sig med en enkemand, hvis det var en kvinde, eller med en enke, hvis det var en mand. (Tjølling.) Hermed kan sammenlignes hvad Frazer efter Mannhardt anfører fra Tyskland (The G. B. II, 174): «Hyppigere kaldes det sidste neg den gamle mand eller den gamle kone. I Tyskland blir det hyppig formet og klædt som en kvinde, og den person som skjærer det eller binder det, siges at faa den gamle kone».

I Hedrum (Jarlsberg) heter det, at den som tar det sidste

[1] Se «Tillæg», no. 5, 6 og 7.

kornbaand paa marken skal bli paa gaarden til næste aar. Samme uttryk kjendes ogsaa i Sandeherred. Dette synes at tyde paa, at den som skar det sidste neg selv har været opfattet som kornaand.

Ovenfor er nævnt at de paa Søndmøre pleier at si, naar de under skuren skjærer sig i fingeren: «No mista e skuragrauten!» I Søndre Jarlsberg (Nøtterø, Sandeherred) sa for en 20—30 aar siden den person som tok det sidste kornbaand, naar det blev skaaret eller bundet: «Naa fik (tok) jeg gryta!» Meningen med utropet er vel at vedkommende til straf for sin formastelse — at bemægtige sig eller fordrive kornaanden — ikke faar andel i slaattegrøten, men faar finde sig i at skrape gryten, likesom det siges til den, som kommer sidst i laget: «Du faar skrape gryten».

En gaardbruker fra Vaage i Gudbrandsdalen meddeler at naar det sidste stykke paa sæteren var slaat («bufaardaakje»), spistes rømmegrøten (bufaargrauten). De slog altid det samme stykke eng sidst, idet de først slog rundt huset.[1]

Aasen opfører *dokk*, f. hulning, fordypning; lavt punkt som omgives av bakker og skraaninger; oldn. *dökk*. «Bufaardaakk» (bufardokk) betyr da den fordypning som slaaes like før de reiser fra sæteren, og græsset i denne fordypning blev, ifølge meddeleren, altid slaat sidst, utenat han dog visste at angi nogensomhelst rimelig grund herfor. Det var skikken, sa han, og den blev altid fulgt. Med henblik paa det som ovenfor er berettet om norske høstskikke, kunde det synes nærliggende at tro at naar de paa sæteren altid slog en viss fordypning sidst, rimeligvis den mest fremtrædende hulning, da var det fordi græsaanden, «slaattekjøysa» eller «slaattekallen», eller hvem det nu har været, engang tænktes at ha søkt sin tilflugt i denne forsænkning.

Fra Lister og Mandals amt fortæller Joh. Th. Storaker («Folkevennen», 1862, s. 449), at naar man skjærer korn, maa et kornbaand aldrig bindes utenfor akeren, for da vil man ikke faa noget godt av det». Denne tro hænger vel sammen med den opfatning, at akeren i motsætning til engen er «vigd» av staalet i plogen. Bekjendt er det træk i norske sagn, hvor den person som forfølges skarpt av underjordiske faar det raad at ride over det oppløiede og ikke paa den haarde græsvoll («ri det a're (arde) og ikkkj vodlen har(d)e»).

[1] Se «Tillæg», no. 8.

TILLÆG.

No. 1. Til s. 163. «Slaattakaillin» liker ikke at de slaar av græsset paa stuetaket. En gammel kone i Vannelven sa at hun nok visste at slaattekallen ikke vilde de skulde være saa nøie; men hun syntes allikevel ikke at det gik an det aar at la græsset staa paa taket, og derfor slog hun det. — Det er endnu almindelig ikke at røre græsset paa stuens torvtak. Det synes som om dette kan opfattes som et offer til græsaanden.

No. 2. Til s. 164. Naar en mand i Valdalen, Søndmøre, under bryningen av ljaaen skjærer sig i fingeren, siger de andre: «No skar du fraa de slaattagrauten.»

No. 3. Til s. 168. I Norddalen, Søndmøre, stod de op midt paa natten for at bli først færdige med skuren, saa de slap at faa skurekallen og føde ham om vinteren. Det hændte at de i sin iver rykket kornet op med roten, saa jordklumperne blev hængende med. (Meddelersken tilføiet at efter hendes mening var skurekallen i gamle dage en fattigmand, som gik omkring fra gaard til gaard og fik lov til at plukke de gjenstaaende aks. Der hvor han kom sidst, var de pligtige at føde ham hele vinteren over; derfor var det om at gjøre at faa væk de sidste aks snarest mulig!).

No. 4. Til s. 171. Naar de under tærskingen var kommet til det sidste lag av kornet «stø(d)a», skulde tærskerne, som før altid brukte «sliel», ind og ha «støl(de)beten». De blev da traktert med det bedste huset formaadde. (Harham, Søndmøre).

No. 5. Til s. 172. Naar ungerne holdt for meget leven og støi under slaatten oppe i lierne, hvor de smaa kunde leke gjemsel bak stenene, sa slaattefolkene for at skræmme dem: «Pas dokke, no kjem slaattakaillin aa tek dokke.» (Ørsten, Søndmøre).

No. 6. Til s. 172. Paa Lepsø, Harham, stod de i «teigbytets» dage op kl. 3 om morgenen for at bli færdige med slaatten, saa de kunde slippe at faa slaattekjøysa. Den som blev sidst færdig kunde nemlig resikere at faa slaattekjøysa hængt utenpaa stuevæggen. Dette ansaaes for en saa alvorlig fornærmelse at det ikke var mere end saavidt naboerne vaaget sig til at hænge op slaattekjøysa, som var en utstoppet kvindelig figur. — Likesaa blev en mandlig figur, skurekallen, ophængt paa stuevæggen hos dem som blev sidst med skuren.

No. 7. Til s. 172. Naar de paa en gaard var færdige med slaatten, gik alle som hadde været med, mænd og kvinder, hen til et høitliggende sted ute paa jordet, hvor de skrek og hujet saa sterkt de kunde, saa det kunde høres vidt og bredt. (Hiterdal, Telemarken).

Denne skik synes at hænge sammen med hvad der fortælles fra Devonshire, England, hvor høstfolkene for snart 100 aar siden fra høitliggende steder i kor istemte høie rop, efterat skuren var slut. «Som de sang i Devonshire endnu i 1826, blev i oldtiden sunget om høsten i Ægypten og hele Vestasien. Hellenske reisende fortæller om de langtrukne veklager, som lød over markerne mot korn- eller vinhøstens slutning; men regelbundne sange hørte de aldrig. Det var som i England sædens død der sørgedes over, og glædesutbruddet i haabet om dens gjenfødelse berettes der ogsaa om.» (B. Olsen, o. a., side 17).

No. 8. Til s. 173. «Um morgonen tidleg var han paa myri og slo. Med retten skulde han slege tunet fyrst; so gjorde alle folk. Men han fekk seg ikkje til. Det drog ikkje til noko.» (H. Sæland, Bureising, Kr.a 1909, s. 71).

Skal tunet slaaes først for hurtigst mulig at faa græsaanden bort fra husene?

SALTET I TRO OG OVERTRO.

Av S. Eitrem.

1. Ifølge Feilberg, Jydske Ordbog Art. *Salt*, har det været en almindelig skik at gnide smaabørn ind med salt[1]. I virkeligheten later det til, at denne maate at sikre børnenes trivsel paa har været likesaa gammel som almindelig utbredt. Den dag idag træffer man skikken igjen i Palæstina, Syrien, Persien, Lilleasien (Isaurien, Armenien, Georgien), Bulgarien, Rusland og paa germansk omraade[2]. Mongolerne kjender ogsaa hertil. I Indien (Kônkan) svinger man hver aften salt og vand om barnets ansigt, til det er seks maaneder gammelt[3]. Men skikken er ikke alene begrænset til det nyfødte barn; hos esterne kaster moren tre ganger salt bak sig før fødslen (Grimm D. M. III[4] 488).[4] Og med dyrene har man endelig gaat frem paa lignende maate: man strør salt paa ryggen eller panden av den nyfødte kalv (Wuttke 443) og paa baken av koen som skal føde.[5] Samme lustrale kraft har saltet saavel ved bryllup som ved begravelse (se Samter a. S.) — d. v. s. netop ved de tre hovedpunkter i den menneskelige eksistens, da mennesket i sin overgangstilstand er som svakest, aanderne som sterkest. En sidste

[1] Forf. henviser til Troels Lund VIII 56, Faye, Norsk mag. for lægev., 3. række XV 768 ff. og endelig Ezechiel 16,4.

[2] Samter, Geburt, Hochzeit und Tod (1911) 152; O. v. Hovorka og A. Kronfeld, Vergleich. Volksmedizin I 372.

[3] Campbell, Indian Antiquary 26,10.

[4] Efter Bang, Norske hekseformularer side 870 har ogsaa voksne folk i Norge brukt at smøre sig med salt, som man har «læst i», cf. nr. 754 (med muld).

[5] I Skotland efter Campbell a. S. 13,37.

kraftig nydannelse er endelig bruken av saltet i den kristelige daab, som jo ogsaa er en ny fødsel.[1]

Det er lærerikt at forfølge en saa ærværdig skik op i den antike tid. Om de gamle ægyptere hører vi, at de gned sig ind med palmevin, salt og røkelse mot besættelse. Og de gamle grækere kjendte samme fremgangsmaate mot deliranter. Derom oplyser scholiasten til Aristoph. Skyerne v. 1237: «De gale (eller, som det heter i en senere paralleloverlevering, de drukne) pleier vi at gni godt ind med salt og olje — det hjælper.» Den gamle forgjældede borger hos Aristophanes synes dette er den rette kur, som skal anvendes paa kreditoren med alt hans dumme tøv. Vender vi os til antik medicin, træffer vi hos Dioskur. V c. 126 forskjellige slags bruk av salt, som vel delvis tør sættes i forbindelse med den samme overtro: gnidd ind sammen med olje virker det gavnlig mot træthet, er ogsaa godt mot slangebit, ørepine, trøske i munden,[2] forvridninger o. a. Scholiasten til anførte Aristophanes-sted oplyser ogsaa om, at man gned ind lerkar og lærsækker med salt «for at de skulde holde sig bedre.» Gik de istykker, var det naturligvis en «dæmon», som hadde drevet sit spil. Derfor maatte man sikre sig itide.

2. Salt mot det onde øie. Efter Campbell, Indian Antiquary 26,9, eksisterer den bruk blandt Gujarâthinduerne at svinge salt og sennepskorn tre ganger om hodet paa det lille barn og saa kaste det paa varmen — «mot det onde blik,» som det heter.[3] I Syrien, heter det, blir salt o. a. ved bondebryllupper strødd over hoderne paa de tilstedeværende, «for at avvende det onde blik.» Noget lignende fortælles om bryllupsskikker i Palæstina.[4] Her tænker ogsaa Samter paa en gave til dæmonene og samtidig paa et middel til at faa dem bort. At disse to betragtningsmaater paa det nøieste hænger sammen, at den lustrale bruk er en direkte ætling av salt som offergave, og at saltet har skiftet karakter med opfatningen av selve de

[1] Kroll, Arch. für Rel.wiss. VIII Supl. 32.

[2] Her kan man vel gjenfinde overtro, da brændte saltkorn anvendes i forbindelse med bygmel, d. v. s. netop salt + byg, som vi gjenfinder i de indledende græske og romerske offerceremonier (det heter hos Diosk. a. S. «mot trøske og oprevet tandkjøt).»

[3] Cfr. noget lignende for det moderne Palæstinas vedkommende: Einszler, Zeitschr. d. d. Palästinavereins XII 213 (efter Gruppe, Gr. Myth. 893,5).

[4] Samter a. S. S. 172 f.

aander, det blev ofret til, tror jeg nærmere at kunne præcisere i det følgende. Ifølge Grimm D. Myth.[4] III 460, strør man i Harz tre smaa hauger med salt mellem hornene paa kvæget, naar det drives ut om vaaren, «mot det onde øie.» Paa dette sted vil jeg gjøre opmerksom paa en overtroisk skik blandt de galiziske jøder, som anvender 3 gange glødende kul, vand og salt for at ophæve virkningen av det onde øie.[1] — og paa den rolle, som saltet spiller i antik tid, hvor det gjælder at helbrede øiensygdomme. Saaledes faar vi i veterinærboken, som vi kunde fristes til at kalde den, Geoponika XIV 17,1, høre, at saltet brukes sammen med honning mot hvit stær (cf. XVI 6,1 sammesteds); dermed stemmer Cato hos Priscian 5 p. 659 (album in oculo bovis). Likesaa anbefaler Diosk. V c. 126 det mot svulster i øiet. Man kunde vel her ogsaa tænke sig, at der ligger praktisk lægevidenskabelig erfaring til grund; men den tanke, at overtro spiller ind, blir dog i denne sammenhæng overveiende sandsynligere.[2]

Saltet brukes forresten i Norge til at stryke paa hestens tænder eller i kjørenes mund (Bang, Kr. Bugge). Det skal vel ogsaa her fordrive det onde, d. v. s. de onde. Ganske paa samme vis kan man endnu smøre tjære og salt paa syke kjørs tunge («lægges paa en strømpe og strykes over, under og paa siden av tungen,» i Tjølling efter Kr. Bugge).[3] Denne skik maa ha sin lange forhistorie. Ved Aphrodites fest paa Delos blev gudindens alter smurt med tjære, og salt blev indkøpt ved samme anledning, utvilsomt likeledes som lustralt middel og anvendt paa lignende maate (Bull. hellén. 27,71). Og athenerne smurte tjære paa dørpostene ved Dionysosfesten om vaaren og ved barnefødsel.[4] Tjære og salt har gjensidig styrket hinandens lustrale kraft. Avgjørende for begges forbindelse er en opskrift hos grækerne, bevaret i Geopon. XV 8: held flytende harpiks og salt ut for at verne huset mot trolddom[5].

[1] Schiffer, Urquell IV 210 (Zeitschr. f. Volksk. XV 142).

[2] Har uttrykket «salt i sure (d. v. s. «rindende» efter Falk og Torp Et. Ordb.) øine» noget med den overtro som knytter sig til det onde øie, at gjøre?

[3] Smlg. Hekseform. nr. 229, 231, 737; nr. 1080: kreaturerne korses med tjære paa panden og ryggen om vaaren.

[4] Smlgn. Hermes und die Toten 21 f., Samter 156.

[5] Jeg gaar ikke her nærmere ind paa salt som gives kjørene mot sygdommer (cf. ogsaa «salt i melk», hos Feilberg og i Norge), men vil dog anføre Cato «om landbruket» c. 70, hvor det heter: «gi kjørene tre korn salt, tre korn røkelse o. a. mot sygdom», cf. c. 73.

3. «I Kjøbenhavn hensættes salt av den som flytter ut av en leilighed til den som flytter ind» (Feilberg a. S.). Jeg tror, vi her rører ved nerven i saltets magiske betydning: saltet er en offergave til aanderne. I dette tilfælde er det de lokale dæmoner som raader grunden, og som man maa staa sig godt med, hvis man vil bo trygt. Skikken maa sees i sammenhæng med andre tilsvarende: I Rhin-egnen («im Bergischen») strør bonden salt, aske, korn og urter under grundmuren til det nye hus,[1] i Eifel-distriktet strør man salt brønden, som man netop har gravet op,[2] i den kristne kirke har man ved kirkeindvielsen hat salt, aske og vand paa hjørnene av alteret o. s. v. Nærmere den kjøbenhavnske skik kommer en oplysning om skotsk bruk[3], men forklaringen faar vi først av en tilsvarende skik hos wallonerne: før de flytter ind i et nyt hus, strør de salt i værelsets fire hjørner, særlig naar de tror, det spøker.[4] Og ser vi nærmere paa det rike materiale, som det, Samter i nævnte arbeide har fremlagt, fremgaar det tydelig, at saltet anvendes med forkjærlighet paa de steder aanderne liker: paa korsvei, dørtærskel (i Japan ved begravelser)[5], i sko, i skjulte gjemmer, ja vi kan godt ta med baade mund og øren, begge yndede opholdssteder for avindssyke usynlige.[6] Vi kan ogsaa føie til baade alter (hos de gamle) og peis.

4. At saltet ogsaa i Norge ikke er ukjendt som offergave, fremgaar av den paa adskillige steder iagttagne bruk, at kaste en klype salt paa varmen, naar man nører op under gryten. Overlærer Kr. Bugge, som har gjort mig opmerksom herpaa, kan av sine omhyggelige samlinger stedfæste denne bruk for Aker, Opdal, Hadeland, Tjølling, Brunlanes. Den forklaring, man har lagt sig tilrette, er, «at det ikke skal bli farlig med varmen.» Man er da meget naturlig efterhaanden kommet til den opfatning, at salt bringer ilden til at flamme op, naar man strør det paa varmen (likeledes oplysning av Kr. Bugge) eller «at

[1] Montanus, Volksfeste 18 (citert efter Zeitschr. f. Volksk. XV 145).

[2] Sammest. s. 141.

[3] Tuchmann, Mélusine VII 235, citeret hos Samter s. 151, A. 8.

[4] Efter Samters citat s. 154,6.

[5] «Strør man salt paa dørtrin, kommer en heks ikke over,» Feilberg a. S., viser nøiagtig samme opfatning, naar man istedenfor heksen sætter den døde eller den onde aand.

[6] Cfr. Hermes und die Toten s. 21, 47 f.

kjøttet blir mørt,» som det heter i Hekseform. nr. 646 (optegnet ca. 1800, Jeløen). Det, man har kastet salt paa, faar man derved magt over (derav vel uttrykket om at fange en fugl ved at strø salt paa halen, i Feilberg a. S., at gi kjørne salt om julekvelden for at holde dem tilgaards [Kr. Bugge] o. a.[1]) Likesaa oprindelig ser den skik ut at kaste en klype salt op i pipen for at slukke skorstensvarmen (efter Kr. Bugge i Tjølling) — dette maa dog vel være en levning av saltet som offer, likesaavist som asken er det, som man efter Hekseform. nr. 1014 kaster op i pipen, før man flytter avgaarde («mot hjemve!»)[2]. Salt, som slippes tre gange gjennem skorstenspipen (Hekseform. nr. 880), er særlig kraftig, fordi det er særlig viet, cf. det salt, man har gaat med rundt alteret, smst. nr. 660. At grækerne og romerne kastet korn og salt paa alterilden, passer nøiagtig ind i denne sammenhæng, hvad jeg skal søke at eftervise utførlig i anden sammenhæng. — Ogsaa jøderne kaster den dag idag salt paa varmen mot onde aander.[3]

5. Aanderne er særlig virksomme paa aarets korteste og længste dag. Om julekvelden spaar man av salt (Hekseform. nr. 933 c), lægger man salt paa peisen for at skræmme bort trollkjærringer (i Tjølling efter Kr. Bugge) o. a. «Salt strøes om huset Valborg-[4] og St. Hansnat for at verge mot hekser» (Feilberg a. S.).

Særlig ved død og begravelse maa man være forberedt paa at møte saltet i sin «lustrale» bruk.[5] I det gamle Ægypten brukte man salt direkte som konserverende, til indbalsamering;[6] i Indien lægger man endnu i visse egne den døde paa salt o.s.v. Hos romerne har saltet mere utpræget karakteren av offer. Vi møter det paa allesjælefesten, den 21de februar: «aanderne kræver ikke meget . . . en taksten omgit med blomsterkranser, korn *(fruges)* og lidt salt, strødd paa graven, kaker i vin og løse violer» (Fast. II 537 ff. ed. Peter, smlgn. Lyd. de mens. IV 27). Salt anvendtes fremdeles, naar hjemmet blev renset efter begravelse (cf. den kjøbenhavnske bruk, ovf. nr. 3, efter flytning), «brændt

[1] «Strør man salt paa sittende heks, kan hun ikke reise sig,» Feilberg a. S.
[2] Offer til ilden smst. nr. 1268 a.
[3] Chambers, Book of Days 446, Campbell a. S. 11.
[4] Smlgn. Hekseform. nr. 744.
[5] Se særlig Samter s. 152,4; Wuttke § 733.
[6] V. Hehn, Das Salz 13; derfor var det kanske prestene forbudt.

grovmalet mel i forbindelse med salt» (Ovid Fast. II 23), og denne bruk maa sees i sammenhæng med den nys nævnte — i virkeligheten falder de sammen: allesjælesfesten er likesom generalnævneren, hvori alle de enkelte begravelser gaar op.[1] Saltet var egentlig velkomment for de døde, sekundært blev det opfattet som avvergende, fordi aanderne derved blev bragt til ro og fjernet sig. En tysk skik, som Wuttke § 737 beretter om, kommer ut paa det samme: «i Vogtland og Lausitz gjør man i likstuen, naar liket bæres ut, tre smaahauger med salt, feier dem ut og kaster søppel og lime ut paa kirkegaarden eller marken — saa «kommer ikke den døde igjen.» Altsaa: manden blir rolig der hvor saltet er. Salthopen betegner likefrem ens død, naar aanderne har rørt den, saa i varselskikken om julekveld, Norske hekseform. nr. 933 c.

«Salt og brød er godt mot røskatter,» heter det hos grækerne, Geopon. XIII 3,1. Disse behandles som egte «sjæledyr», som man blir kvit paa samme vis som aanderne.[2]

6. «At spilde salt volder slagsmaal, varsler utroskap hos kjæresten, fattigdom o. a. — det er synd at spilde salt,» Feilberg a. S.[3] Dette hænger sammen med en skik, som brukes i Nord-England og som kanske ogsaa gir os forklaringen: det salt man mister, skal man straks kaste over venstre skulder for at undgaa ulykke.[4] Venstre side, som den svakere,[5] later det til, aanderne har særlig lyst paa (smlgn. at ofre fra høire til venstre o. a. i det gamle Indien og Grækenland): derfor bærer man salt under venstre arm (Norske hekseform. nr. 376), i venstre sko (nr. 375), paa venstre fot (nr. 901, 979, 1021) o. s. v. Kanske derfor forklaringen for den omtalte overtro ligger deri, at saltet hitkalder aanderne, hvis ubehagelige nærvær man alene frir sig for ved at ofre dem saltet paa regulær vis. Man kommer uvilkaarlig til at tænke paa den sterke exorcismus, som maa til for at præparere saltet i dets kirkelige bruk (der henvises i ritualet til Reg. IV 2,21 f.).

[1] Hos romerne er mel og salt ogsaa blit fast offer for penaterne (Hor. Carm. III 23,19), Janus o. a. (smlgn. ogsaa Ov. Fast. I 537).

[2] Cf. Hermes etc. 30 ff.

[3] Wuttke § 291 og 293. Feilberg citerer ogsaa Folklore Journ. I 218 fra det moderne Grækenland.

[4] Henderson, Folk-Lore 121, smlgn. Hekseform. 1019 ff (kaste baklængs).

[5] Likesaa er ryggen vergeløs og yndet av aanderne, som ser, men ikke vil sees.

7. Endelig fortjener en gammelgermansk skik at nævnes, nemlig at lægge salt ved siden av de barn, som blev sat ut. Dette har man opfattet som et ved symbol uttrykt ønske om at barnet maatte bli ilive, idet den som fandt det, gav det noget derav at smake.[1] Det er vanskelig at fri sig for den opfatning, at utsættelsen her, som hos romerne og grækerne, blev opfattet som en symbolsk begravelse.[2] Saltet kan her følgelig ikke forklares anderledes end som ved begravelser: den døde beskyttes, aanderne stilles tilfreds, blir ialfald gjort uskadelige — alt til gavn og beroligelse for de levende.

[1] Smlgn. v. Hovorka og Kronfeld a. S. I 373.
[2] Smlgn. Hermes und die Toten 60 ff.

LITT OM TORSDAGEN I NORDISK FOLKETRO.

Av Reidar Th. Christiansen.

De store merkedage i aaret, tidsskifter og festdage har altid i folkets tro været omgit av mange eiendommelige skikke med dertil hørende traditioner. Men ogsaa de enkelte ukens dage er blit forlenet med sin særegne karakter. Dagvælgeriet — den tro at dagene selv utøver en bestemmende indflydelse paa det arbeide som da gjøres, er et meget utbredt fænomen. Vurderingen av dagene er ikke lik overalt i verden, da den nemlig ikke er noget rent vilkaarlig, men bunder i visse forhold. Den vil gjerne engang ha været uttryk for større, mere omfattende tanker og meninger, men mens disse er svundne, vil skik og bruk ha fastholdt deres spor nedover i tiden, omend svakere og svakere jo længer man kommer fra det oprindelige.

Hos de nordiske folk er det særlig torsdag som blandt ukens dage indtar en særegen plads. Den rangerer her ofte likt med søndagen, der som helligdag altid vil indta en særegen stilling. Der foreligger i nordisk tradition et rikt materiale, som belyser dette forhold. En sammenstilling av disse træk har man i den indholdsrike artikel «Torsdag» i hefte 34 av H. F. Feilbergs: Bidrag til en ordbog over de jydske almuesmaal.

I de rikholdige Storakers samlinger, som desværre endnu ikke er trykt, men ligger i manuskript paa universitetsbiblioteket i Kristiania, findes ogsaa en hel række træk, som belyser denne torsdagens eiendommelige stilling. En fremstilling av disse i sammenhæng med træk av det fra de nordiske lande tidligere kjendte stof, hvortil Feilbergs ypperlige sammenstilling gav en bekvem adgang, syntes da at maatte kunne ha sin interesse, selv om den ikke kan gjøre noget krav paa fuldstændighet.

Man synes inden disse overleveringer at kunne sondre mellem forskjellige lag; dels er det betragtningsmaaten av selve torsdagen, dels er det skikke som knytter sig til den.

Mest utbredt møter man den betragtning at torsdag er den rette dag for utøvelsen av al trolddom og hemmelige kunster. Denne tro er kjendt fra alle de nordiske lande. Fra Danmark beretter H. F. Feilberg[1]: «Naar man vil søge raad mod sygdomme og alt ondt, er der visse tider, hvor alle midler er kraftigere end ellers, saaledes om torsdagen». Fra Sverige meddeler Hyltén Cavallius[2]: «Alla läsningar och signerier mot forgering, trolldom och andra onda inflytelser hafva varit öfvade på torsdagsqvällen». Ogsaa i Norge findes paa mange kanter den samme tankegang. Det er torsdagskvelden en skal fremmumle signerier, heter det fra Hedemarken[3]. I formularer er derfor meget ofte torsdagen, specielt torsdagsaften, nævnt som det rette tidspunkt til at anvende dem, saaledes er i Bangs samlinger torsdagen nævnt i de fleste formler som skal brukes for at finde ut en tyv, eller faa stjaalet gods tilbake[4]; likesom det ogsaa er en torsdagskveld en skal mane frem djævelen[5]. Noget tilsvarende findes ogsaa i danske trylleformularer[6]. Fra Sverige berettes det samme: «Gack ut en torsdagsqväll . . .», begynder en signeformel hos Hyltén Cavallius[7]. Skal man indgaa forbund med den onde, skal man gaa ut en torsdagsaften paa en korsvei[8]; og skal en signing mot rotter og mus virke, maa den læses paa en torsdag[9]. Endnu kraftigere blir naturligvis formler som anvendes paa aarets hellige torsdage, skjærtorsdag eller himmelfartsdagen[10]. For alt som har med troldskap at gjøre er torsdag den rette dagen. Da faar en Svarteboken, heter det fra Valdres. Vil en skaffe sig en huldrehat, heter det andenstedsfra, saa skal en paa torsdagkvelden gaa til et sted hvor en vet der er underjordiske, og si: «La mig faa den gamle bedstefarshatten din» ; man maa ha med et lam

[1] H, F. Feilberg: Dansk Bondeliv. II pag. 166. — [2] Hyltén Cavallius: Wärend och Wirdarne I § 43. (Se ogsaa II tillæg til § 43). — [3] Det norske materiale er, hvor intet andet er anført, hentet fra Storakers samlinger. — [4] Se A. Chr. Bang: Norske hekseformularer og magiske opskrifter. Gruppe 4—6. Nr. 1381 a.b.c, 1382, 1383, 1385, 1391, 1392 e, 1394 a.b, 1396 a.b, 1399, 1401, 1403 b. — [5] Sammesteds nr. 1448, 1454, 1455. — [6] Se f. eks. i Lorentzens samling av signeformler i Samlinger til jydsk historie og topografi IV, nr. 6, 8, 9, 19, 56, 66, 82—84, 112, 113. — [7] H. Cavall.: W. o. W. I 421. — [8] Sammesteds I 219. [9] Sammesteds I 424. — [10] Se f. eks. E. T. Kristensen: Jydske Folkeminder VI 341.

eller en sort kat at gi isteden[1]. Det er ogsaa torsdagsaften en skal gaa til nøkken for at lære at spille av ham, heter det fra Sætersdalen[2]. Det er da en skal sætte ut mat til nissen[3], og det er gjerne da de underjordiske feirer bryllup og fester[4]. — I det hele er det gjerne torsdag at trold er ute. Særlig finder dette sted i en hel række av eventyr, hvor troldene gjerne viser sig paa torsdagskvelden. Da henter hvitbjørnen sin brud[5], troldet kongsdatteren. Da er bjergmanden ute, da kaster svanejomfruen for en kort stund sin fugleham og kan fanges[6].

Det ligger paa samme linje naar ogsaa den evne at være synsk, og at være beskyttet mot troldskap er knyttet til torsdagen. Saaledes har det sin betydning at være født paa en torsdag. Ingen kan faa bugt med den der er født paa en søndag eller torsdag, heter det fra Lister. Det er vel samme betragtningsmaate som ligger til grund, naar det andensteds heter at søndagsbørn og torsdagsbørn er fri for al troldskap. Ganske paa samme vis heter det fra Sverige, at torsdagsbørn fremfor alle andre har evnen til at se «gastar och gengångare», likesom de ogsaa kan «forgöra drakar som ligga på medel»[7]. Merkelig nok heter det fra Danmark at barn som er født paa en torsdag ikke skal leve længe[8].

Alleslags tegn og varsler faar ogsaa en særlig betydning, naar de indtræffer paa en torsdag. Drømme fra torsdagsnatten er sandspaadde (fra Valdres); at drømme tre torsdagsnætter om en pike betyr, at hun skal bli ens kone[9]. Vil en se sin tilkommende, skal en sætte sig ved et vindu i nederste etage 3 torsdagskvelder i rad og spise 3 sild og 2 poteter hver gang. Fra Senjen heter det, at hvis man tre torsdagskvelder efter hverandre gaar ind til et lik, saa kan man «se tyven». Fra Sverige heter det at en kan finde ut troldkjærringer, hvis man en torsdagsaften brænder 9 slags ved paa en korsvei, hvor intet lik har faret. Hvis en smed, heter det likeledes, tre torsdagskvelder naken smir en kniv, saa kan han med den finde ut om der

[1] Se ogsaa Asbjørnsen: Norske huldreeventyr og folkesagn 105. — [2] Lignende fra Sverige: Afzelius: Svenska Sagohäfd. 172. — [3] Asbjørnsen N. H. o. F. 77, 79. Faye: Norske folkesagns 43, 53. — [4] Faye s. 21. — [5] Asbjørnsen og Moe: Norske folkeeventyr (1896) II s. 48. — [6] Hofberg: Svenska folksägner 160. — [7] H. Cavall.: W. o. W. I § 43 og pag. 306. Se ogsaa E. Wigström: Folkdiktning etc. upptecknad i Skåne I 230. — [8] E. T. Kristensen: J. Folkem. VI 254. — [9] Om torsdagsdrømme se Kristensen: Danske sagn VI 97, 20, 23 og E. Wigström II 275.

er troldskap i smørret. Er det saa, da vil der nemlig vise sig blod, naar en stikker denne kniven i smørret[1]. Det kan jo synes merkelig at torsdagen foruten at være den dag, da de magiske kræfter er mest virksomme, ogsaa er mest virksom, naar menneskene vil beskytte sig mot dem; men det synes at forholde sig saa at torsdagen øker menneskenes kraft, gjør dem til herrer over de magiske kræfter baade til at bruke dem og til at beskytte sig mot dem. Det er samme tankegang naar det heter at det er paa torsdag en skal løse det som er bundet av troldskap. Det er da man skal ringe med kirkeklokker for at fri ut dem som er bergtat[2], og det er da en kan bli kvit de byttinger troldene har prakket paa en. Paa torsdag, heter det fra Danmark, kan en bli kvit byttinger, hvis man tre torsdagsmorgener i træk har feiet dem langs stuegulvet[3]. Lignende tro kjendes ogsaa fra Norge[4]. Det er ogsaa torsdagskvelden at de nedgravne skatte lettest lar sig bringe frem[5].

Hvis en altsaa gir sig av med de magiske kræfter, vil bruke dem eller verge sig mot dem, er torsdagen den rette dag. Men dette vil jo altid bli ved mere specielle anledninger. Et andet lag av forestillinger og skikke viser at torsdag indtar en særstilling ogsaa i det daglige liv; idet den nemlig indvirker paa de almindelige gjøremaal og bestemmer hvad der skal gjøres og ikke gjøres. Nogen konsekvens i disse anskuelser findes vel neppe, dog har de overveiende en negativ karakter ɔ: de bestemmer hvad der ikke skal gjøres. Der findes nok endel meddelelser, som gaar i motsat retning, at torsdag er en «heldig» dag; saaledes naar det fra Gausdal heter, at torsdag er den dag det er bedst at holde bryllup paa[6]. Som oftest er det dog anderledes. Intet vigtig maa foretages paa denne dag. Man maa ikke holde bryllup (Id, Asker, Gudbrandsd., Buskerud, Nordmøre, Mandal); heller ikke barnedaab (Id), da det ellers vil gaa barnet ilde. Man maa ikke flytte i ny tjeneste torsdag, for da gaar det galt (Mandal). Likedan heter det fra Sverige: «Hålles flyttegilde på måndag eller thorsdag, så blir den nya tomten icke lycklig»[7].

[1] H. Cavall.: W. o. W. II Tillæg XVIII. — [2] Se ogsaa: E. Wigström I 234. Asbjørnsen N. H. o. F. III 154, 189. — [3] E. T. Kristensen: J. Folkem. VIII p. 24. — [4] Asbjørnsen: N. H. o. F. II 154. — [5] Sammesteds I 142, 143, 144. Kristensen: D. Sagn II 137, III 474. — [6] Sammenlign hermed naar det fra Danmark heter, at torsdag skal frieren komme og hente piken. Grundtvig: Gl. D. Minder II 107. — [7] H. Cavallius: W. o. W. I. 306.

Heller ikke bør man, meddeles fra Sverige, paa torsdag begynde med «byggen och andra stora företag» — likesom det den dag er uheldig at tænde paa kulmiler[1]. — Intet bør heller sælges paa en torsdag[2]. Man bør heller ikke slippe ut kjørene paa en torsdag, siges det i Aamot i Østerdalen. Det samme meddeles fra Larvikskanten, idet det dog her motiveres med at denne dag er kjøddag; vilddyrene er da for slemme med buskapen[3].

Torsdag bør man ikke klippe sine negler, heter det fra Sverige[4], dem bør man efter folks mening paa flere steder i Norge (Salten f. eks.) i det hele nødig klippe om kvelden. Fra Mandalskanten heter det:

«Kveldskaarne negler og nordkjæmmet haar
faar ei ro i kjerkegaard».

Baade fra Sverige og Norge kjendes den tro at det er særlig galt om torsdagen at drive paa med noget arbeide, der er forbundet med en omdreiende bevægelse[5]. Dette gjælder særlig torsdag aften. Da maa der ikke spindes, efterat kjørene er stelt (Hallingd., Gudbrandsd., Søndhordl.), eller efterat kveldsmaten er spist (Nordmøre, Strinden). Man vilde begaa en stor synd om man gjorde det. Storaker fortæller om en kone i Solør som en torsdagsaften vaaget sig til at sætte sig paa laavebroen og spinde. Da kom der en stor natteravn flyvende og satte sig til at «spinde» like ved hende. Konen trodde det var trold eller varsel, sluttet at spinde og turde aldrig mere gjøre det om torsdagskvelden. Fra et andet sted berettes at en kone som hadde spundet torsdagskvelden, blev nødt til at se paa at rokken hendes gik av sig selv hele natten efterpaa. Værre gik det et andet sted. En pike hadde ofte været saa letsindig at spinde paa torsdagskvelden. Efter sin død kom hun en nat til sin yngre søster og sa, idet hun rakte frem sin ene haand:

«Her ser du hvad jeg har vundet
for hver torsdagskveld jeg har spundet».

Men den haand hun rakte frem, var blodig. Fra andre steder heter det at hun la en blodig finger paa ruten. H. Caval-

[1] Smst. — [2] E. Wigström: II 145. — [3] Vel en reminiscens fra katolsk tid. Torsdagen set i motsætning til fredagen, den næste dag, der jo er fastedag. — [4] E. Wigström: I 125. — [5] H. Cavall.: W. o. W. I § 43. Se ogsaa E. Wigström I 127. Nicolaissen: Sagn og Eventyr fra Nordland I 80, III 14.

lius meddeler den samme historie fra Sverige. Ogsaa her kommer piken igjen, viser frem sin blodige haand, idet hun siger: «Se hvad jag vann, för det jag torsdagskvällen spann» [1]. Man maa ikke spinde torsdag, heter det endvidere fra Sverige, for da faar troldkjærringene magt over linet, likesom da ogsaa sauene paa gaarden vil faa «kringsjukan» [2]. Det som er spundet paa en torsdagskveld, er det litet gagn ved. Det heter da ogsaa fra flere steder at de baand hvormed Kristus var bundet, var spundet en torsdagskveld (Valdres, Søndhordland, Værdalen, Søndfjord)[3]. Det heter ogsaa undertiden at alt omdreiende arbeide er forbudt. Borer man med en naver paa en torsdag, heter det fra Sverige, og en ko gaar over spaanene, da faar den en sygdom i klovene, og kjører man med en vogn over akrene paa en torsdag, saa vil sæden bli ødelagt av mark[4].

Endel av disse bestemmelser om hvad der ikke maa gjøres en torsdag, gjælder som nævnt søndag og delvis ogsaa lørdag, som paa grund av sin sammenhæng med helligdagen fik endel av dennes karakter. At nu paa den anden side disse træk gjælder torsdagen, synes at forutsætte at denne dag ogsaa engang har hat karakter av helligdag. Dagen torsdag var jo Tors dag og har da vel engang staat i en speciel forbindelse med ham, været viet til ham. Spor av et slikt forhold findes i alle de nordiske lande, spor, som da synes mere eller mindre klart at ha sammenhæng med en fordums helligholdelse av dagen. Tor var vel en av de mest populære gudeskikkelser i tro og kultus, de mange person- og stedsnavne som er dannet ved sammensætning med Tors navn viser dette. Tor var verner for livet og dets goder baade i hjemmet og i bygden. Han var «menneskelivets Véurr, den gud, der skjærmer livet og vaager over dets uforstyrrede lykke» [5].

Spor av en slik helligholdelse lar sig paavise.

[1] H. Cavall.: W. o. W. II. Till. til § 43. Den samme historie berettes ogsaa fra Danmark; men her er det paa lørdag aften piken har spundet. Her siger gjengangersken:

«Se syster min hvad jeg dog vandt
fordi jeg løverdags aften spandt».

Se E. T. Kristensen: J. Folkem. VIII 393.

[2] H. Cavall. I § 43. — [3] Det klinger som en spiritualiserende omtydning av dette naar det undertiden heter at Judas spandt rænker mot Kristus en torsdagsaften (Søndmøre, Søndfjord). — [4] H. Cavall. II. Tillæg til § 43. — [5] Henry Petersen: Om Nordboernes Gudedyrkelse og Gudetro i Hedenold pag. 55.

Hammond omtaler i sin missionshistorie et visitasmøte i Finmarken, hvor endel mænd fra bygden blev utspurt om forholdene der paa stedet, særlig om der i det distrikt fandtes noget trolddom eller slikt. De svarer da «att efter nøieste ransagelse (var) aldrig andet befundet, end at sligt djævelens væsen var bortkastet, som og den overtro at helligholde torsdagen»[1]. Andensteds fra faar man ogsaa høre om denne skik deroppe i Finmarken, hos lapperne, hvis gud Hora-Galles svarte til nordmændenes Tor. Han, mente de, skulde gi dem lykke paa jagt og bevare dem og deres rensdyr mot ulv og bjørn, «hvor udover de med stoer Ifrighed holder endnu, den Dag i Dag, er Thors-Dagen hellig, og vil ikke gjøre visse Gierninger paa den Dag, ligesom mand veed at den Superstition endnu fuldkommelig regierer hos mange gemeene og eenfoldige Folk baade i Danmark og Norge, ja vel ogsaa udj Tyskland og anden steds, at der er visse Gierninger de tager sig med Fliid vare for ikke at skall giøre om Torsdagen . . .»[2]. I samme forbindelse berettes om en lap som hadde hat en samtale med Hora-Galles, hvori denne paa det sterkeste hadde beklaget sig over at hans dag ikke længer blev helligholdt.

Fra Hardanger beretter Haukenæs om endel meninger og skikke som synes at vise gammel sammenhæng med Tor, som den beskyttende. Det gjælder her et mystisk væsen som kaldes «Garvōren». Det var almindelig at hver større gaard hadde sin. Ingen fik nogengang den ære at se ham; men man var allikevel overbevist om at han var til. Han hadde størst andel i gaardens velstand og trivsel, og derfor maatte han ogsaa være godt stelt. Paa loftet maatte der altid staa en opreid seng til ham, som ingen maatte ligge i. Forsøkte nogen det, gik det dem galt. Hver torsdagskveld maatte mandfolkene holde sig fra alt arbeide og iagtta den høitideligste taushet, for ellers kunde man utsætte sig for at Garvōren rømte sin vei og det vilde være et stort tap. Fra Kvinherred beretter samme forfatter at ingen maatte forstyrre Garvōren med at spinde torsdagskvelden. Endnu bruker gamle kjærringer at sætte rokken sin paa et aaklæ forat den ikke skal larme[3].

[1] Hammond: Missionshistorie Cap. VI § 11. — [2] Kildeskrifter til den lappiske Mythologi ved J. Qvigstad (Det kgl. norske Videnskabers Selskabs Skrifter 1903 No. 1) pag. 7—8. — [3] Th. S. Haukenæs: Natur, Folkeliv og Folketro i Hardanger VI pag. 233, 209.

I Sverige synes sporene i skik og bruk at være klarere, idet traditionen her delvis er knyttet til Tors navn. Endvidere fremtrær her klart den tro at guderne paa helligaftenen traadte i forbindelse med sine dyrkere. Det er ikke altid specielt Tor, men snart en anden gud som nævnes, og snart har spøkelser og trold indtat de gamle guders plads, men under alt dette synes der at være en levning av troen paa gudernes virksomme nærvær paa torsdagskvelden. Der skal man «hålla Thorshälg» om torsdagen, da skal stuen være feiet, og mat og drikke være sat frem paa bordet [1]. Da kan det nemlig hænde, at guderne er ute. Derfor bør alt arbeide være slut, og rokken sat paa bordet. Er den forhaanden, saa spinder Thoregud og Frigge paa den om natten. Hvis ikke stuen er feiet, saa gaar det galt, da maa Frigge besørge det selv. Ogsaa Odin besøker bønderne om torsdagsaften og gir dem penger. I 1632 blev en mand dømt, fordi han den kveld hadde indladt sig med Odin. Rudbäck beretter om disse besøk: Der skulde lages istand en stue, hvor bordet var dækket, og hvor Odin kunde faa være uforstyrret. En som hadde kiket paa ham, kunde fortælle at han hadde lange horn. Ja, Cavallius kan berette om to rike bønder i Westbo herred, som Odin endnu i vor tid besøkte om torsdagskvelden.

Tor var ogsaa beskytter av samfundets liv. Et spor av dette synes at foreligge i den forbindelse der var mellem hans dag og tingene. Altinget skulde vies en torsdag. Gulatinget skulde begynde en torsdag. Henry Petersen har anstillet undersøkelser for Danmarks vedkommende, og viser hvor ofte torsdagen har været tingdag. For Sjællands vedkommende var av 24 ting de 15 paa en torsdag, paa Laaland av 3 ting de to paa torsdag o. s. v. [2]

Torsdagens særstilling er altsaa en følge av at dagen engang var helliget guden Tor, hvad der ogsaa fremhæves i de fleste av de citerede verker. Nærmere eller fjernere staar da de traditioner som knytter sig til dagen, i forhold til dette. I Sverige er endnu leilighetsvis guderne ute og færdes; men sporene gaar videre ut, idet kristendommen har skjøvet det hele over i et andet plan. Det gamle tænkesæt er der dog som en undergrund, der gir sig uttryk i skik og bruk. Det blev ikke længer guderne man fik forbindelse med, men deres arvtagere, alslags

[1] H. Cavall.: W. o. W. I § 43, II Tillæg, hvorfra de følgende træk er hentet. — [2] Se Henry Petersens ovenfor nævnte bok pag. 66, 69.

trold og skrømt. Deres dag var vel ikke længer almindelig helg, men tilbake staar at det dog er visse ting, som ikke da bør gjøres.

Torsdagen delte skjæbne med de andre dage, da den indtok sin plads i dagvælgeriets system; men den særlige plads den fik, skylder den sin sammenhæng med længst forsvundne tiders stemninger og tanker.

JØTNARNE OG JOLI.

Av Knut Liestøl.

For oss stend joli som ein gledefest; til den knyter det seg minnet um ljose hugnadsstunder. Det ser difor underleg ut at mest all den ovtru som knyter seg til joli, hev ein myrk og uhugleg daam. I sitt store verk «Jul» hev H. F. Feilberg skildra alle dei yvernaturlege magter som er aa vange i joli. Ute i det løyndomsfulle jolemyrkret ferdast det aander og alle slag vette og skaper uhygge og fælska ikring seg. Joli er i den norske ovtrui ikkje ei gledetid, men ei rædsletid. Grunnen til dette er at det i joli hev gjenge inn ein dødsfest, ein fest for dei avlidne, som sjølve var til stades og aat og drakk til liks med dei andre i sin gamle heim.

I all den yrande mengdi av vette som er ute og ferdast i joli, er det eitt slag som den vanlege norrøne folketrui ikkje fortel noko vidare um i samanheng med joli. Det er jøtnarne og trolli. Feilberg segjer: «Saa er det jætterne, disse uhyre store skikkelser, plumpe og uformelige, men dog godmodige tillige. I det store sammenspil mellem mennesker og mørkets skikkelser ved juletid har de kun liden plads». Um trolli (som ein elles ikkje alltid kann halda ut fraa jøtnarne) segjer han: «de er kun lidet fremtrædende hvor det gjælder julemørkets gru» (Jul II 56).

Dette vert underlegt naar ein tenkjer etter kor mykje den norrøne folkeætti hev havt aa fortelja um jøtnar og troll, og kor djupt fyrestellingi um deim hev site i folks hug ned gjenom tidi. Me skal difor sjaa nærare paa dei dømi me røyneleg hev paa at joli og jolemyrkret er sette saman med jøtnarne og

jøtunverdi. Me skal daa fyrst taka dei dømi som Feilberg nemner og sidan koma med nokre som ikkje er medtekne i Feilbergs bok.

Feilberg segjer: «Fra sagatiden er der beretning om at jættekvinden færdes i julemørket og gjør ondt. Saa holder jættefolket forresten deres gilder i den samme tid som kristne mennesker. Paa den ensomme ø i Vänern udbrød jætten i sømændenes paahør:

«I Högsäter Gäll
i Kroppe fjäll
där har jag spisat mång Julaftes-quäll».

Undertiden er mennesker tilstede, men det forekommer mig at jættefolket i det store og hele passer sig selv og ikke gjør forsøg paa at forstyrre menneskers juleglæde». I merknaderne side 334 nemner daa Feilberg ein 15—20 døme paa dette; dei er tekne or folkesegner og fornaldarsogor, or þættir og tillegg i fornaldarsoge-stilen til ættesogor.

Or fornaldarsogorne kann ein attaat dei dømi Feilberg hev, nemna Egils saga ok Ásmundar (Fas. III 371). Egil og Aasmund leitar etter kongsdøtterne. Dei gjer avtale um leitingi i joli og fer so til Jøtunheimar.

Mange islendske eventyr (og nokre segner) fortel um troll og jøtnar som er ute i joli og tek menneskje med seg til fjelli. Ein vil finna mange døme i Árnasons Íslenzkar þjóðsögur og æfintýri:

Þar bjó gýgur ein í helli í gljúfrinu ok nam hún burtu á hverri jólanótt efnilegasta manninn i Laugardalnum (Ísl. þj. I 151).

Kóngur hafði átt fimm dætur. En tvær seinustu jólanæturnar höfðu tvær þeira horfið sín hvora nótt (Ísl. þj. II 472).

Sjaa ogso Ísl. þj. I 154, 160, 197, 200, 208, II 384.

Med fornaldarsogorne heng det saman mange norske og færøyske folkevisor, og so nokre svenske og danske folkevisor som er komne fraa dei norrøne landi. I desse visorne vil ein ofte finna at jøtnarne er ute i joli, og ikkje berre det, men ogso at joli er den tidi, daa kjemporne dreg ut til trolleheimen og strider med jøtnarne.

Den norske visa um kappen Illugjen fortel:

Liti var ho Hilleliti,
kom burt ei jolenott;
de va den gamle gyvremoiri
ho stal henne burt so skjott.

I visa um Aasmund Frægdegjævar fortel gygri:

De va kji ifjor, i fyrre fjoren
uti sankt Olavs velde,
daa eg sille livi av kongjen taka
so seint um ein joleftas kvelli.

Hemingen kjem til gygri um jolekvelden:

Eg helsar deg gamle gyvramor,
mæ nasann du rører i bronno.
Du laaner meg hus i denne nott
so seint um joleftans kvello.

Rolv Gangar kjem til trolleheimen ei jolenatt (Landstad: Norske folkeviser s. 43).

Av samånhengen og av parallelvers i andre visor kann ein skyna at det er i joli at Steinfinn Fefinnsson er ute og leitar etter sine «systane tvo — dei æ upp-aa Skomeheiar».

Like eins i dei færøyske trollvisorne: Kappin Illugi hev:

Úti sigldu fimtan skip
eina jóla nótt,
gótu ei tann eldin sókt,
ið lugaði hjá flagðum hátt.

Brúsa-jökils kvæði som fortel um striden með rysen Bruse, byrjar so:

Tað var um eina jóla tíð
hundar fóru í bond,
har kom gongukall gangandi,
bar hökju undir hond.

«Gongukallen» fær Asbjørn til aa vaaga seg mot Bruse, og vers 7 segjer:

Ásbjörn letur sær bussu smíða
væna og so fríða,
kvittar norð við Herjalond,
hesi jólini líða.

I Ormar Torolvsons kvæde er det i joli at dei dreg mot den grimme rysen Dollur (Færøske kvæder II s. 36 ff.).

I Gongu Rolvs kvæde byggjer dei

. . . . . . ein feigan knörr
mánað fyri jól

og i joletidi er det daa at Rolv kjem til risarne.

I fleire visor er ikkje joli nemnt beintfram, men jøtnarne er serleg knytte til myrketidi paa aaret. T. d. i dei færøyske Hilmars þættir A:

Gevið ljóð og lýðið á,
so taki eg til orða:
Hilmar nevni eg kongin tann,
ið ræður for Botni norður
— — — — — —
Hilmar skundar síni ferð,
segl vant hann i topp,
si(g)ldi so á suðurland
tá dökku vetrarnótt

eller som i parallelverset: tá högu vetrar tíð.

Ser ein nærare paa desse dømi, so vil ein finna at dei ikkje stend som døme paa ei fast og aalmenn folketru og at berre faa av deim er henta fraa folke s e g n i. Dei er mest allesaman henta or den f r i a r e f o l k e d i k t i n g i, fraa folkevisa, eventyr og fornaldarsaga, d. v. s. det slag av folkedikting som hev fenge si faste kunstform. Som me sidan skal sjaa er det ein literær samanheng millom desse forteljingarne. Dinæst vil me finna at desse sogorne serleg høyrer dei norrøne landi til. Og endeleg at dei hev sitt upphav i den seinare millomalderen mest alle saman.

Vender me oss mot dei e l d r e forteljingarne me hev um jøtnar og troll, so vil me finna at det ingen serskild samanheng er millom deim og joli eller jolemyrkret. Forteljingarne i den eldre og den yngre edda og i dei eldste sogorne veit inkje aa melda um slikt.

Den heidne diktingi saag ingen serleg samanheng millom joli og jøtnarne. Men den kristne tidi hev ei lang rekkja med diktingar um dette emnet. Korleis kunde dei daa i den kristne tidi skapa ei ny dikting um eit sovore emne? Korleis kunde ein fest som var til minne um at frelsaren vart fødd, verta den tid daa menneski hadde samkvæme med jøtunverdi, med dei vonde magterne i den gamle gudetrui?

Ein hovudgrunn synest aa vera at det i folketrui hev runne fleire slag vette saman og laant drag av einannan. I den heidne tidi var det fast tru at dei avlidne var ute i den myrkaste tidi paa aaret. I dei gamle sogorne hev me fleire forteljingar um korleis dei avlidne gjeng heimatt i joli. Tanken um serskilde bustader for dei avlidne var ofte uklaar, og fleire meiningar synest aa ha havt raaderom. Det var fleire lag i folketrui: fraa trui paa at dei daude budde i haugen eller i fjellet og til trui paa at dei var i Valhall eller hjaa Hel. Men daa kristendomen vart innførd kom han med ei klaarare utforma læra um livet etter dauden. Han vilde ikkje kjennast ved noko anna enn at sjælerne var i himmeriket eller helheimen. I millomalderen var tanken sterkare vend mot livet paa hi sida gravi enn no, og forteljingarne um korleis dei avlidne hadde det var umstendelege med mange skarpt utforma og konkrete drag. Me treng berre minna um den store visionsliteraturen som blømde upp i Vest-Europa etter aar 1000 og som i Norig hev skapt eit slikt storverk som Draumkvæde.

Soleis miste trui paa at dei daude for ikring i jolemyrkret det fotfeste ho hadde i ein religion som folk ope vilde vedkjenna seg, og ho vart trengd mykje attende, daa visst hjaa dei som for med aa setja saman fornaldarsogor og dikta folkevisor. Det var folk millom dei fremste i landet, lendermenn og sysselmenn. Folkevisorne sjølve viser ofte at diktaren av dei maa ha kjent den og den formingi av den ogden gamalnorske soga.

Trui paa at dei avlidne ferdast ikring i joli seig meir attende, og dei avlidne kunde daa lettare verta samanblanda med andre vette i ovtrui. Men alt fraa den eldste tidi er jøtnarne og dei avlidne knytte saman. I Skirnesmaal er Jøtunheimen skildra som ein daudeheim.

«Kvaare er du feig
eller framfaren alt?»

spør hjuringen Skirne, daa han kjem til Gymesgarden. Daudeheim og tusseheim flyt saman i Fjølsvinnsmaal. Det er trulegt at jøtnarne sjølve upphavleg var likdæmonar og soleis beintfram etter si gjerning knytte til daudingverdi. (Sjaa Schoning: Dødsriger i nordisk Hedentro. Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning 13). Nettupp i den folkediktingi det her er tale um: forteljingarne i fornaldarsogor, folkevisor og (helst islendske) eventyr

um samkvæme med jøtunverdi er det me hev det draget at jøtnarne et folk, og at dei kjem jolekvelden og tek deim med seg til helleren eller til jøtunheimen. Det er i dei norrøne landi der desse forteljingarne er kjende, at me enno hev folkesegner um jøtnar som et folk.

Baade dei avlidne og jøtnarne heldt til i berg. Trui paa at jøtnarne held til i berget er det vanlegaste enno og hev vore det vanlegaste so langt attende som me veit um. Dei var bergbúar, bergrisar. Um trui paa at dei avlidne gjekk inn i fjellet hev me fleire vitnemaal fraa den norrøne literaturen. Etterkomarane av Aud den grunnrike trudde at dei etter dauden skulde gaa inn i Krossholar. I Eyrbyggja trur Torolvs ætt at dei skal gaa inn i Helgafell. Landnaama fortel at Seltore og det heidne skyldfolket hans for inn i Þórisbjǫrg. Njaala fortel at trollmannen Svan gjekk inn i Kallakshorn o. s. b. (Sjaa Maurer Bekehrung I 94 II 89).

Dei daude ferdast ute berre i myrkret. Naar hanen gjel maa dei søkja attende til sin rettelege bustad. Vegen til Hel ber «niðr ok norðr». Trolli og jøtnarne toler heller ikke ljoset etter den vanlege folketrui. Um dei vert «daga uppe», gjeng dei i stein. I den seinare millomalderen tenkte dei seg at jøtnarne heldt til langt mot nord i «Hafsbotnar», i «Trollebotn» «der ingja soli skin», eller paa Skumeheii «ved heimsens ende».

Trui paa at dei avlidne i sume høve gjekk heimatt heldt seg, men det var ikkje lenger det vanlege, det som folketrui gjekk ut fraa; det vart det sporadiske, det einstaka, sovore som det gjerne knytte seg segner til. Dei som her i livet hadde gjort noko gale gjekk heimatt, so dei kunde faa retta paa det. Like eins dei som var tekne av dage med vald og svik. Me kann sjaa skiftet i trui so greidt i dei skiftande meiningar som folk hev havt um oskoreii. Fyrst var det ein sjæleher med ein førar som henta sjælerne til daudeheimen. Men no hev den trui kome upp at i oskoreii er det berre slike som ikkje hev gjort mykje godt nok til aa koma til himmeriket og ikkje vondt nok til aa koma til helheimen. Det er berre undantaki som er med. — I kvart einskilt høve maa det daa ei motivering til. For kvar gong me høyrer um at ein avliden gjeng heimatt maa der vera serskilde fyresetnader til aa tyda dette underlege. I den form som forteljingarne um aa ganga heimatt soleis fekk under kristendomen laag det frø til episk dikting.

Attergangarar og folk som jøtnarne hadde teke til seg, fekk sjølve noko av jøtunlaget. Dei vart trollslege, kjempelege og vanskapte; dei vart overlag sterke og faarlege t. d. Glaam i Grettissaga. Som Maurer (Bekehr. II 85, 97) hev peika paa, vert dei som er drepne av vonde vette, vonde sjølve og freistar aa gjera menneski mein. Liksom jøtnarne kann desse attergangarane verta drepne og maa soleis beintfram reiknast til meinvette og ikkje til aander. Skildringarne av strid med attergangarar og haugbuar likjest i mangt og mykje paa skildringi av strid med jøtnar i hellerar.

Men paa hi sida maatte denne samanblandingi med dei avlidne ogso føra til ei samanblanding med huldrefolket, som sjølv ikkje er anna enn sjælerne av dei avlidne. I den norrøne folketrui hev bergfolk, huldrefolk og jøtnar runne mykje saman. Dei heldt alle til i berg, og for folketrui maatte det i lengdi vera vandt aa halda dei ulike slag berg-folk ut ifraa einannan. Soleis hev jøtnarne ofte fenge dei same eigenskapar som huldrefolket. Landstad fortel: «At jutulerne, der forstaa at gjøre sig baade folkelige og vakre, beile til unge piger er en overtro, hvoraf der endnu hænger en smule tilbage. En 90-aarig nu afdød kvinde har alvorlig fortalt mig, at hun i sin ungdom havde været i dette tilfælde. Hun var svært fristet af ham, sagde hun; men da hun fik gjort sig et kors af arvesølv, saadant som havde gaaet i arv i niende led, og bar dette paa sit bryst, blev hun ham omsider kvit.» Dette er ein merknad til visa «Jutulen belar til stolt Øli». Der vert det fortalt at jutulen kann den kunsti aa slaa gullhorpa:

Men eg kann gullhorpa baa' stille og slaa,
du gleast i hjarta du hoyre derpaa.

Men jutul er han likevel:

Aa jutulen ha heimatt dei milinn ti
dei stiga han i stigji tri.

Eit gamlestev segjer:

Der kom eit troll utor Storenuten
de trilla so vent i honni,
de bryggja oli av briskeberi
som bondanne gjere av konni.

(Landstad 411).

Jutuldotteri vert samanblanda med alvegjenta:

Eg for villt i veuskogjen
kringum ein elvestein,
jutuldotteri narra meg
eg fann inkji vegjen heim.

(Landstad 394).

Eit troll eller ein jøtul er ofte førar for jolesveinarne, som upphavleg var sjælerne til dei avlidne; dei kom og vitja sin gamle heim i joli. T. d. i ei forteljing fraa Aaseral. Paa garden Hankodd kom det kvar jolekveld eit digert troll; det hadde eit stort fylgje med seg, aat upp all jolematen og drakk upp alt joleølet.

Soleis kom jøtnarne baade ved sitt upphav og si seinare utvikling til aa blandast i hop med andre vette og saman med deim aa ferdast ute i joli. Dei sidorne av jøtun-naturi som maatte styrkjast ved denne samanblandingi var nettupp dei menneskjelege. Dei vart mindre av natur-personifikationar, og kunde difor lettare gaa inn i ei episk dikting som handlande personar. Og her kunde det nye paa ein merkeleg maate knyta seg til det gamle.

Fraa den eldste tid me hev literære minnesmerke og til vaar tid, hev det gjengė jamsides tvo skilde uppfatningar av jøtnarne: ei folkeleg og ei meir literær. Sjølvsagt er dei ikkje strengt skilde fraa einannan men gjeng saman slikt at den literære framsyningi stundom laaner meir og stundom mindre av den folkelege uppfatningi av jøtnarne.

I den meir folkelege er jøtnarne naturbundne. (I denne samanhengen talar me berre um bergrisarne som er dei vanlegaste). Dei høyrer heime i det eller det fjellet, stundom er dei tenkte som fjellet sjølv. Dei stend einstaka, kvar for seg, og tanken um at dei skulde vera som eit serskilt folk er ikkje klaart utforma. — Men i gudekvadi i Edda møter me eit anna syn paa jøtnarne. Dei er som eit folk for seg sjølv, med sin konge, sine gardar, borger og haller, sine hestar og naut og baatar. Dei hev fagre døtter og er ikkje toskute, men «fróðir» og «hundvísir». Dei bur i eit land mot nord-aust eller aust, Jǫtunheimar, og ligg mest jamt i strid med gudarne. Me hev ogso forteljingar um korleis gudarne kunde faa elskhug til jøtundøtterne (Frøy og Gerd), korleis jøtnarne hadde hug til aasyn-

jorne (Frøya og Trym), og korleis jøtundøtterne var glade i gudarne (Skade og Balder).

Til denne diktaruppfatningi av jøtnarne er det at den nye kristne jøtundiktingi knyter seg. Ho fortel um kongar og kongsgardar og store haller hjaa jøtnarne. Ho fortel um folk som vert uppfostra hjaa jøtnarne og um elskhug millom jøtnar og menneskje. Jøtunverdi vert so heilt stilt i samhøve med manne-verdi, at jøtnarne held jolelag jamvel. (Bárðar saga Dumbssonar, Gests saga Bárðarsonar, Ármanns saga o. fl.) Men samstundes heng det, som fyrr sagt, att slike utgamle drag som at jøtnarne er menneskje-etarar.

Ved det at den kristne diktingi kunde knyta seg til den jøtuntypen som var den vanlege i den gamle diktingi fær me i den norske og den færøyske folkediktingi den sterke samanhengen med den gamle heidne diktingi. Men der var i dei norrøne landi fleire andre ting som hjelpte til aa halda samanhengen uppe millom den diktingi som høyrer mest heime i den heidne tidi, eller iminsto byggjer paa heidne motiv, og den som gjeng ut fraa kristen tru.

Det som var det drivande i det store heimsdramaet i den gamle mytologien var striden millom gudar og jøtnar. Denne striden var eit serleg umtykt emne for dei heidne skaldarne. Tor var den som varde manneætti mot jøtnarne, so det ikkje vart so mange av dei at Midgard øyddest. — Ogso paa heilt kristen grunn finn me hjaa germanarane ei dikting som skildrar striden millom dei gode og dei vonde magterne. Kristus og Satan er store herførarar som møtest med herarne sine og strider med vanlege jordiske vaapn. — I dei norrøne landi hadde dei ei uvanleg rik heiden dikting um gudar og jøtnar. Der var, ogso etter at kristendomen var innførd, den heidne traditionen meir livande enn andre stader og samanhengen med det gamle ubroten. I brjotingstidi millom heidenskap og kristendom finn me daa i dei norrøne landi ein hug til aa setja det gamle og det nye upp imot einannan. Det fall av seg sjølv, og kor lett dei kunde laga segner av slikt ser me av det som vert fortalt um Tangbrand og Torunn skaldkona. «Høyrt hev eg», sa gamle Torunn, «at Tor baud Krist til holmgang, men Krist torde ikkje stridast med han.» «Høyrt hev eg,» svara Tangbrand, «at Tor var ikkje anna enn mold og oska, um ikkje Gud vilde at han livde.» — Folketrui gjorde alle vette som høyrde heime i den gamle gude-

læra, til myrkemagter, som ikkje tolde ljoden av kyrkjeklokkorne eller kunde koma innaat ein kross. Det var som det stend i den færøyske folkevisa Grímur i fjallinum:

Tá græt Grímur i fjallinum,
«Fagrasta rósin-blóma!
eg kann ongar kirkjur siggja
ei nakrar heilagdómar.»

I den friare diktingi finn me, som Olrik hev vist, fleire døme paa ei religiøs problemdikting, meir eller mindre paa kristen grunn (Haddings saga, Orvarodds saga, Torkel Adelfars saga).

Den nye kristne diktingi i dei norrøne landi skapte seg ei ny motsetning til aa skapa dramatisk spaning. Det var korkje motsetningi millom dei gode og vonde magterne i heidenskapen eller motsetningi millom gode og vonde magter i kristendomen. Det var ei motsetning millom det gamle og det nye. Den gamle motsetningi millom gudar og jøtnar vart lagd yver paa ein ny grunn som ei motsetning millom jøtnarne og dei store maalsmennerne for kristendomen.

Dei striderne som Tor hadde med jøtnarne var vidgjetne. Han for «í austrveg at berja trǫll». Han hjelpte andre og, naar dei var ute for jøtnarne: «En er æsirnir sá þat til víss at þar var bergrisi kominn . . . . kǫlluðu þeir á Þór ok jafnskjótt kom hann» og drap rysen. Jamvel so seint som i folkevisetidi finn me at dei bed Tor um hjelp mot jøtnarne:

De var kappen Illugjen
han var kji hot guten eine.
Han ynskjer seg Tor med tungum hamre,
han gjore dei alle feige.

Under kristendomen var det serleg Olav den heilage og Olav Tryggvason som førde striden mot troll og jøtnar. Det er vel kjent at Olav den heilage i mangt er arvtakar etter Tor[1]. Segnerne um korleis han stridde med trolli var kjende vide ikring. Me hev ogso bilæte av dei (maalarstykket i Floda kyrkja i Södermanland; Daae: Norges helgener, planche II b). Liksom Tor kunde Olav den heilage hjelpa andre naar dei var i strid med jøtnar. Me finn Olav knytt til ei mengd med segner, soleis at naar kjempa retteleg er i vande, ropar han paa kong Olav som

[1] Ólavur kongur herjar hann mót tröllum. (Færøiske kvæder s. 120).

daa kjem og hjelper. Ein heil flokk med þættir fortel um kjempor som vart umvende til kristendomen, nettupp av di dei i striden med ein jøtun skyna at dei ikkje kunde greida seg utan hjelp fraa høgare magter. Dei bed daa anten den kristne gud eller den heilage kong Olav um hjelp. Like eins er det i fleire færøyske folkevisor. (Flateyjarbók I 259, Færøske Kvæder nr. 11 og 12. Cfr. Olrik: Sakses oldhistorie II 134). Det er merkande i denne samanhengen at Olav den heilage hjelpte i striden mot haugbuar og attergangarar. Naar han kom med sitt straalande ljos, miste daudingen jamt magti.

Maalsmennerne for kristendomen fekk ein plass i den kristne diktingi som gudarne hadde havt i den gamle. Difor finn me at dei gamle gudarne som er avsette fraa si magt prøver aa koma dei kristne kongarne til livs — paa same maaten som jøtnarne vil det. Odin kjem til kong Olav og vil lokka han. Men «konungr settist þá upp ok tók til tíðabókar er var i sænginni, ok ætlaði at slá í hǫfuðit Gesti (ɔ: Odin) (Ólafs saga hins helga, Flat. II 134). — Ólafs saga Tryggvasonar (Flat. I 398) fortel um eit troll som vilde drepa kongen, medan han sov. «En konungr vaknaði skjótt ok laust i hǫfuð mér svá mikit hǫgg með bók at hausinn lamdisk mjǫk. Flýða ek þaðan sem skjótast. Ber ek æ síðan hallt hǫfuð ok verðr mér aldri verklaust,» segjer trollet. I visa um Aasmund Frægdegjæva fortel Skomegyvri «um daa ho, ville livi av kungjen taka, so seint um ein joleftas kvelli».

Fram so kom den vigslekallen,
so vel eg han mone kjenne;
han slo meg med skraa i skallen
eg æ kji heilbrigda enno.

Dei slo meg mæ skraa i skallen,
de tottest eg inkji lie;
dei skvette etter meg vigsalvatten,
eg kjenner enno de svier.

Cfr. Flat. I 417, Fms. III 196, Fas. III 471.

I sume islendske eventyr er det so sterk motsetning millom jøtnarne og menneski at dei ikkje kann koma innaat einannan utan dei brenner seg (Árnason Ísl. þj. I 194, II 153, I 175).

I det at Olav den heilage vart arvtakar etter Tor ligg det daa ein ny grunn til at jøtnarne beinvegs kunde koma til aa vera med i ei kristen dikting.

Ein annan ting som hjelpte til aa halda uppe samanhengen med det gamle i forteljingarne um strid med jøtnar, var Bjarmelandsferderne. Jǫtunheimar laag lengst mot nord og aust. Bjarmeland vart samnamn paa alle dei landi som laag lengst mot nordaust ved Kvitehavet. Heile farvatnet her ved Nordishavet vart Trollebotn, og alle eventyr med troll og jøtnar flutte dei daa dit. Røynelege drag fraa Bjarmelandsferderne vov seg inn i heiltupp eventyrlege forteljingar og umvendt. Der langt mot nord var det ved vintertid ævelegt myrker, og her er daa atter ein ny grunn for samanknytingi av jolemyrkret og jøtnarne.

Ein kann soleis fylgja den indre framvokstren i skildringi av jøtnarne og sjaa den innverknad som møtet med kristendomen hadde. Men ogso i det ytre, i den literære utforming som desse forteljingarne fekk, kan ein finna samanheng. Ein gaar snart at alle desse forteljingarne hev visse episke drag som kjem att meir eller mindre tidt, og gjer at desse sogorne vert noko for seg sjølv og framsyningar av ein krins av tankar som serleg høyrer den norrøne folkeætti til. Desse dragi er so likt utforma at det maa vera literær samanheng millom deim, og ikkje berre ein samanheng som hev sin grunn i ei sams folketru. Ein kann løysa alle desse forteljingarne upp i episke drag og laga parallelsamlingar av deim. Det vilde verta for langt aa visa dette nærare her. Men ingen som hev lese forteljingarne um samkvæme millom jøtnar og menneskje kann anna enn ha lagt merke til den forunderlege einskapen der er i utformingi av dei same situationarne t. d. i skildringi av striden med jøtnarne og i skildringi av jøtnarne sjølve. Ei einskild vidgjeti segn kann setja merke etter seg i mange seinare. T. d. forteljingi um Tor i Geirrødsgarden, som hev verka paa fleire av forteljingarne um strid med gygrar. Og forteljingarne um Grettes strid med attergangarar og jøtnar hev sett merke i mange nyislendske forteljingar um liknande emne. Det er vel kjent at mange av dei norske og færøyske folkevisorne hev samanheng med fornaldarsogor. Oftast er fornaldarsoga grunnlaget for folkevisa, men det kann ogso vera umvendt og samanhengen kann vera beinvegs eller gjenom fleire millomleder. Ei soga kann vera lappa saman av literære laan fraa eldre sogor t. d. Hauk Haabroks soga (sjaa Helland: Finmarkens amt 2 sida 661).

Ein kann ogso sjaa korleis skildringarne vert meir stereotype di lenger det lid. Og ein kann sjaa korleis eventyr-

dragi fær meir og meir magt ettersom den literære mytologiske læra fraa vikingtidi seig meir i bakgrunnen. Noko anna som verka med her, var det at naar desse forteljingarne gjekk yver fraa prosaform til folkeviseform, so maatte mange side-personar i forteljingi og mange side-drag og side-motiv skjotast ut og heile gangen i forteljingi gjerast meir einfeld. Det aalmenne vart ofte sett inn i staden for det specielle. Ein kann sjaa dette skiftet i t. d. den maaten dei motiverar ferdi til jøtunlandet paa. Ketil høing fer paa fisking langt mot nord og raakar jøtnar. Grim lodinkinn er ogso paa fisking og veiding (i Gandvik). Men der raakar han festarmøyi si, som var komi i jøtunvald. Orvarodd fer med brørne sine til Bjarmeland, slæst med jøtnar og vinn rikdomar. Men i visa um Steinfinn Fefinnsson er det Steinfinn som «ette sine systane leitar». Han drep bergetrolli og finn att systerne. — I Illuga saga Gríðarfóstra hev Illugi vore med paa vikingferd, dei kjem ut i storm og driv nord i Gandvik og finn der ei forskapt kongsdotter. Men i visa um Illugi fer dei ut og leitar etter den burtkomne kongsdotteri. — I «inntak úr söguþætti af Ásmundi flagðagæfu» skal Aasmund krevja skatt av trollet þorgerðr Höldatröll. Denne forteljingi (Ísl. þj. I 171) er etter ei rima, og denne att er truleg etter ei burtkomi soga um daa kong Olav kristna Norig. Men i visa um Aasmund Frægdegjæva er det kongen som segjer til Aasmund:

«du sko nor i Trollebotten
aa hente heim dottri til meg.»

Ein ser korleis eventyrdraget um den burtstolne kongsdotteri trengjer seg inn, og ein kann nemna fleire døme paa det same.

Den literære samanhengen er daa og eit prov for at der maa vera ein indre samanheng i tru, soleis som me fyrr hev halde fram.

Dette som her er sagt kastar ljos yver den tankekrinsen som dei norske og færøyske troll- eller eventyr-visorne hev runne upp or og forklaarar den sterke samanhengen med den gamle norrøne diktingi. Trollvisorne er resultatet av ei samanblanding av gamall og ny tru. Ei samanblanding som drog den gamle heidne, mytologiske jøtuntypen yver i ei kristeleg jøtundikting, samstundes med at jøtnarne vart haldne for myrkemagter og sette upp imot maalsmennerne for kristentrui. Og dette vart den grøderike jordbotnen for ny episk vokster.

Det er trulegt at desse folkevisorne og sogorne var eit slag joledikting. Me veit baade fraa Norig og Færøyarne at dei serleg i joli kvad mykje med folkevisor. Enno er det paa Færøyarne mest med folkevisedans i joli. All folkedikting hev ein hug til aa staa i samhøve med det nærverande so innhaldet liksom kann verta meir livande og faa meir stemning. I joli naar det var festlegt, ljost og varmt i halli, daa maatte tanken ved sjølve kontrasten verta vend mot myrkret ute som bar so mykje løyndomsfullt i sin famn. Daa kunde sogemannen og visekvedaren faa folk med, naar han let kjempa draga ut i dette myrkret og gjera manndomsverk i striden mot myrkemagterne.

FOLKETRO OM GRAVHAUGER.

Av **Haakon Schetelig.**

De hedenske forestillinger om graven var ganske andre end vore. Graven var ikke som for de kristne, bare den jord hvori det forkrænkelige legeme skulde bli til støv, mens sjælen som den væsentlige del av mennesket blev holdt i forvaring andensteds. Helt til slutten av hedningetiden i Norge blev den primitive opfatning bevaret — slik som den var arvet fra fjerne tider — at graven var den avdødes bolig hvor han levet et skyggeliv videre, avstængt fra de levende. Andre forestillinger kunde nok spille ind; likbrænding og skibsgraver f. eks. er oprindelig utgaat fra en mere sjælelig opfatning av døden; men de kom hos os bare til at tilføre gravskikken nye, og tildels indbyrdes stridende former, uten at rokke grundforholdet. Det omhyggelige og fyldige utstyr av graven, som netop i vikingetiden faar sit rikeste utslag, og de vakre anselige gravhauger staar som minde om hvor sterk denne tro hersket helt til kristendommens fuldstændige seir. Gravhaugens omraade var den dødes domæne, som gaarden var de levendes, og det var ikke en gravfred paa termin eller aaremaal, men en stedsevarende heftelse. Hele anlægget var beregnet paa at vare bestandig.

Gammel tro sitter fast. Det er denne opfatning av gravens fred, oprindelig værget av frygten for gjengjældelse hvis den blev krænket, som har bevaret utallige gravhauger uskadt helt ned i vor tid. Respekten for haugene er endda den dag idag meget sterk overalt hvor en gaard fremdeles tilhører gammel, hjemmehørende æt. I min ti aars praksis som arkeolog ved Bergens Museum — hvor jeg blir tilkaldt over det meste av Vestlandet

praktisk talt hver gang et gammelt mindesmerke forstyrres eller trues med ødelæggelse — har det næsten aldrig hændt mig at ophavsmanden hører slik hjemme paa gaarden. Det er regelmæssig en tilflyttet mand eller av nylig tilflyttet slegt, oftere en hjemvendt amerikaner, som har lysten til at gaa løs paa de hedenske mindesmerker. Den gamle respekt sitter i som slegtsarv, skjønt det er sjelden nok i vor tid at finde en klar forestilling om hvad gravhaugene egentlig er, uten hos mere oplyste folk som vet det av læsning.

Naturligvis kan det forekomme at overleveringen om den hauglagte har holdt sig sikker. Konservator A. Lorange fortæller det i forbindelse med sin paabegyndte, men aldrig fuldførte undersøkelse av Raknehaugen i Ullensaker (Fortidsforeningens aarsberetning 1869, s. 110). Før han begyndte at grave, kunde folkene si ham «at i haugen ligger en konge mellem to hvite hester i et stenkammer, og over kammeret er lagt tømmervælte paa tømmervælte»; det viste sig ganske rigtig at haugen for en stor del bestod av tømmervælte paa tømmervælte, og den ene hesten blev ogsaa fundet. Kongen selv i stenkammeret har vi endda til gode, da gravnigen maatte stanses ufuldendt. — En bonde i Etne fortalte mig engang naivt om fundet i en gravhaug han hadde været med paa at rydde ved et veiarbeide; det faldt omtrent slik: Ja, de visste naa om det folkene paa gaarden, at i haugen var en krukke, en fingerring og et armbaand. Krukken og fingerringen fandt vi; armbaandet søkte vi meget efter, men det kom ikke frem. Fundet er heldigvis bevaret; det er fra den romerske periode av jernalderen. Men slike nøiagtige forhaands opgaver over indholdet av en gravhaug er meget sjeldne. Som oftest sporer vi bare de vake, almindelige sagn om skjulte skatter eller om underjordiske, eller bare en ganske ubestemt følelse av noget overnaturlig og uhyggelig som knytter sig til stedet.

Jeg saa dette gansk typisk engang paa Kvinge i Masfjorden, hvor bonden hadde git sig til at jevne en lav høining i en potetaker, hadde truffet paa en dyp stenrøis og endelig aapnet en stor gravkiste fra folkevandringstiden (5te aarh). Jeg kom til for at undersøke graven og saavidt jeg kunde faa ut, hadde ingen paa stedet nogensinde hørt tale om at det var en grav. Konen som var av den gamle slegt paa gaarden (manden var fra et andet distrikt og hadde giftet sig ind) var meget forbauset ved den uventete opdagelse; nu forklarte hun sig straks hvorfor de altid

hadde været litt fælne naar de skulde ta poteter paa dette stykket i mørkningen om høstkvældene.

At det brænder lys over haugene er jo bekjendt nok, som forresten ogsaa andensteds hvor skatter og kostbarheter er gjemt i jorden. Jeg fik i sommer nøiagtige opgaver over dette fænomen paa Hæve i Dyrvedalen (Voss). Over en vakker gravhaug (som viste sig at dække over en forlængst plyndret grav fra 6te aarh.) saa man tidligere i mørke kvelder en violetfarvet lysning eller flamme. Ingen av de nulevende hadde selv set det, selv ikke den gamle kaarmand paa gaarden. Derimot hadde flere navngivne, ældre folk, som var døde for faa aar siden, kunnet fortælle at i deres ungdom var det saa, og at de selv hadde set det. Et udmerket eksempel paa hvordan tidspunktet for vidunderets ophør stadig flyttes ned i tiden for hvert slegtled av de gamle som gaar i graven.

Likesaa utbredt er troen paa at gravhaugene gjemmer store kostbarheter, og saa fast at det ikke sjelden maa tas hensyn til den ved utskiftninger og lignende retslige avgjørelser. Alle som har nogen erfaringer i disse ting, vet hvor ugrundet det er at gjøre sig denslags forventninger ved gravhaugene. Det er en stor sjeldenhet at finde saa meget som en fingerring av guld og saker av nævneværdig metalverdi forekommer praktisk talt aldrig i hedenske graver, like saa litet som i vor tid, og av samme grund. Man vilde ikke unødig friste til gravrov, og sin formue kunde man sikre sig ogsaa ved at gjemme den andensteds end i graven. I samtiden visste man jo ganske nøiagtig hvad det blev lagt i gravene, og det var naturligvis derav ogsaa ting som kunde friste til plyndring, gode vaaben f. eks. Dette maa være den oprindelige bakgrund, som senere er omdigtet i alle de skattesagn gravhaugene nu er gjenstand for.

Det fortælles overalt om en stor kobberkjedel med penger, som enten fremdeles staar gjemt i haugen, eller som en omstreifende person har visst at faa tak paa og komme væk med. Paa Vestlandet er det altid en austmand som for forbi, grov i haugen og kom uset bort med rigdommen; paa Østlandet er det gjerne en svenske. I begge tilfælde pleier han siden at kjøpe gaard og bli en stor mand i sin hjembygd. Paa de forskjelligste steder har jeg hørt denne skattehistorie gjentat aldeles ens, og altid er det hændt engang i fars eller i bestefars tid.

Men er forestillingene som oftest forvanskete og uklare, kan

det allikevel hænde at det findes tydelige utslag av den glemte tro. Gravhaugen var viet til den døde, og følgelig var det hellig alt det som vokste paa haugen, det maatte ikke nyttes her som andre steder. Dette er jo den første og vigtigste følge av den hedenske opfatning av gravfreden, og det er ogsaa det som har holdt sig bedst. Det spiller kanske ogsaa ind, at alt som vokste paa haugen paa en maate blev en del av den døde som hvilte i graven, fik liv og kraft fra ham. Slindebjerken er jo det kjendte og klassiske eksempel paa det hellige træ over «kjæmpens grav» (som foresten i dette tilfælde viste sig at være en mand fra det 4de aarh. e. Kr.). Likesaa typisk er et træk som jeg har hørt fra Iveland i Sætersdalen (meddelt mig av min bror, amanuensis Jakob Schetelig). Ved gaarden er en furu paa en haug og der maa aldrig sankes kvist eller ved. En ny tjenestejente, som ikke kjendte gaardens skik, hadde en dag gjort det, men maatte bære hver kvist tilbake under furuen.

Oftere er det kanske at respekten ikke bare gjælder et enkelt træ, men hele haugen, alt som vokser paa den. Paa Helgeim i Jølster har jeg set en gravhaug med gjærde omkring langs foten, og grunden var, blev det sagt da jeg spurte, at fæ skulde ikke gaa eller beite paa haugen. Helt op til vor tid kan denne tro ha likefrem religiøs styrke. Paa Bygstad i Søndfjord var en svær og vakker haug fra vikingetiden som før holdtes i største agt. Aldrig blev der en kvist skaaret eller græsset slaat. Haugen skal ogsaa ha været meget vakker dengang, med prægtige høie trær. De sidste av slegten paa gaarden, barnløse folk, solgte den for en menneskealder siden til fremmedfolk, men manden tok det løfte av den nye at haugen skulde holdes som før og ikke røres. Den nye eieren holdt det en tid; men engang i et bryllup, just i slaattetiden, hadde naboene tærget ham slik med overtro at han gik like hjem lyse sommernatten og slog høiet paa haugen som andensteds. Den gamle manden, nu kaarmand paa gaarden, spaadde al ulykke efter slikt verk. Han døde kort efter. Den nye fristet da med at hugge en stor selje i kanten av haugen. Den gamle konen som stod i tunet og saa det, blev rystet saa hun faldt besvimet der hun stod. Jeg har hele beretningen fra sønnen av den nye manden paa gaarden.

Maleren Nicolai Astrup har fortalt mig følgende fra Jølster, fra for ikke saa mange aar siden. Paa Kjøsnes er en svær haug hvor træerne endda faar staa. Eieren som fremdeles respek-

terer den gamle tro, var engang ogsaa blit spottet for dette og prøvde sig til at hugge et træ; men samme dag faldt en av kuene hans utfor i fjeldet. Han bestemte sig allikevel til at prøve om det skulde være et tilfældig sammentræf; men efter næste træ han hugg paa haugen, mistet han en ku til. Han fortalte selv historien til hr. Astrup og søkte raad: «Tror du jeg kunde friste plante?»

Jeg skal endelig gjengi en ældre beretning som vi har i Michael Seehuus' beskrivelse av Nordfjord fra ca. 1770 (trykt av D. Trap i Bergens hist. for. skrifter VIII. Bergen 1902). Paa gaarden Møklebust (Eid pgd.) ligger en høi. Den er ganske flat paa toppen, næsten trekantet, steil paa alle sider, 50 alen høi, 600 skridt lang, bred 400. Den bestaar alene av jord og har flat mark rundt omkring sig. Bøndene mistror den for underjordiske eller bergfolk som de norske kalder huldrer. Jeg tænker at her har været et høitidelig offersted i den gamle hedenske alder, ti St. Hans nat samles her en hop mennesker som efter forfædrenes skik holder sig lystig med spil og dans. Da brændes her gamle baater og tjæretønder, hvilken ild av bøndene kaldes brising eller briselauge. Naar deres baater og tjæretønder er utbrændt, løper folkene efter mangen dans omkring ilden likesom i triumf derfra med huien og skriken. Det øvrige av natten anvendes til dans og svir. Haugen holdes saa hellig for huldrens skyld, at man ikke maa hugge noget av de smaa aske- eller rogntrær som vokser der.

Frygten for at grave i haugene har sittet likesaa dypt som respekten for det som vokser paa dem. For en menneskealder siden hadde sikkert alle arkeologer erfaringer i den retning. Stiftamtmand Christie blev negtet at grave i haugene paa Haugland i Uskedalen, for «dengang var man likesaa ængstelig for at røre gravhaugene som for at skade vættetræerne.» Saa sent som i 1895 kunde professor O. Rygh ikke opnaa eiernes samtykke til at undersøke haugene paa Grindeim i Etne «fordi dengang var vi endda rædde om haugene vore» som en av bøndene sa mig 9 aar senere. Jeg har selv bare en eneste gang oplevet noget lignende. Vi grov i Tussehaugen paa Fitje i Gloppen (det viste sig forresten ved undersøkelsen at haugen hadde været plyndret engang langt tilbake i tiden); gaardeieren var en yngre mand og hadde ikke nogen betænkelighet. Men under arbeidet kom gamle besta, og spaadde al ulykke over gaarden efter dette arbeide.

Hun var aabenbart den eneste av de nulevende som hadde bevaret følelsen for dette hensyn. Hun visste at tussen som bodde i haugen, var gaardens bedste støtte og hun hadde i sin tid kjendt folk som endda hadde set ham.

Her er et nyt træk. Erindringen om dem som bor i haugene. Det er, som jeg har sagt, meget sjelden at denne tradition fremdeles er klar og eksakt, at man endda vet at haugen ved gaarden er et menneskes grav. Er haugbuen ikke aldeles glemt, saa er han ialfald oftest omdigtet til et overnaturlig væsen av andre former. Paa Fitje var det blit tussen; andensteds har jeg hørt garvoren eller tunvoren. Men det er tydelig nok de uklare minder om at de avdøde medlemmer av slegten blev paa gaarden som hjælpere og beskyttere for de levende. Og det er ikke altid de nøier sig med det passive hensyn at haugen er fredet; vi kan endda finde spor av ofringer paa gravene. Saa var det jo ved Slindebjerken. Paa Viken i Valle, Sætersdalen, var en haug som kaldtes Tussehaugen, og her blev i tidligere tid en hane slagtet paa haugen hver St. Hans. (Meddelt mig av fru Janna Kielland Lund).

Men i sjelden grad klart og bevisst kommer tanken frem i et tilfælde fra Kolve i Raundalen (Voss), som dr. A. W. Brøgger har fortalt mig. Ved utgravningen (1909) av en nu temmelig utjevnet haug som viste sig at dække over en gravkiste fra folkevandringstiden, fortalte manden paa gaarden at det var garvoren som bodde i haugen, og at han pleiet at faa et slagt hver gang nogen paa gaarden døde. Paa dr. Brøggers spørsmaal om det var meget længe siden, svarte han omtrent saa: aa, vi slagtet naa en kvie til ham da min far døde. Det var en mand i 40-aarsalderen som fortalte dette i fuldt alvor.

Det jeg hittil har nævnt er tydelig nok en direkte fortsættelse av de hedenske forestillinger om graven, det svake gjenskin av den gamle ærefrygt eller rædsel som engang omgav de dødes gravminder. Mere uklart er det hvorfor saa ofte St. Hansbaal og andre fester er knyttet til haugene. Vi har set at dette er det væsentlige Michael Seehuus har at fortælle om haugen paa Myklebostad. Paa Trondehaugen (Fitje i Gloppen) pleiet man at brænde St. Hans baalet og ved utgravningen (1903) viste det sig at det øverste lag av haugen var tykke kullag efter disse baal. Det samme gjentar sig andre steder. Jeg vet ikke hvilken forbindelse det i og for sig skulde være mellem dødskultus og St. Hans fest.

Nogen nærmere omgang mellem menneskene og haugbuen har jeg aldrig hørt om. Naar de paa Skagen i Indre Holmedal fortæller om en liten gut som engang var inde i en stor rund haug paa gaarden (forresten muligens ikke en gravhaug) og der fik melk at drikke og god behandling, er det vel snarest almindelige forestillinger om underjordiske, uten særlig forbindelse med gravhaugene. Traditionen flyter ut og mister det særpræg som knyttet forbindelsen direkte med de hedenske gravformer.

SKJEMTEVISE FRAA 1700 TALE.

Av Rikard Berge.

Visa som her kjem er funni etter desse sogumennane: A. Kvedar fraa Rude, Vinje. B. Anne Øyvaagslid, Vinje. C. Margit Tveiten, Grungedal. D. Kvedar fraa Vinje (han kunde visa, men vilde ikkje ut med ho; gav nokre upplysningar um ho, so ein kunde skyna den han kunde var d. s. s. A).

1. Naar me kaam 'kòn paa Rotjønn-myrane,
daa blei vaar beste herre fòrstyra.
De vòlde me ha' ìngjo tromme.

2. Naar me kaam 'kòn aat Gronneva,
daa lei de alt imot solegla.

3. Aa daa me kaam aa Hòugemìnni,
vill' brurì heim-att tì papa sìnni.

4. Aa ha' me kji havt den snille presten,
ha' me konn' venta eit slag paa kjeften.

5. Aa ha' kji Tòrbjør Norstògun' vòri,
sò ha' me maatt' fari mæ sòltom skròvi.

6. Men daa me kaam paa Grongedølmogo,
daa sparde me ìnkji hestehovo.

7. Daa me saag Russ- aa Kjilarnuten,
daa blei me adde sò gla' i hugjen.

8. — — —
daa turka seg brurì mæ beltekluten.
De vòlde me ha' ìngjo tromme.

Visa er, som ein ser, ikkje funni utan-um Vinje prestegjeld i Telemarki. Ho er ikkje fullnadn heil, men hev truleg heller ikkje vori mykje lenger, i hægdi eit par vers. Ein legg merke til at ho er funni berre paa dei stadar emne for visa er henta ifraa, i Kostveit-grendi, Smørklepp-grendi og Grungedal (i Vinje); ho kann daa truleg ikkje hava komi vidt ut-yvi.

Uppskrift A vantar v. 1 og 8, B v. 4, 5, 7; C hev berre v. 3. V. 1, l. 1 »Rotjønnmyrane», retta fraa »Rotjønns-myrane»; i bygdemaale no utan s

(jfr. v. 6, l. 1, der A hadde »Grongedøls mogo», i bygdemaale no utan gen. og dat. og med a: »Grongedalmogane»). V. 2, l. 1, A »Daa me kaam tì Gronneva». l. 2, A »lei de ut». V. 3, l. 1, A »tì Hòugemìnn'». C »Ja, naar me kaam tì». l. 2, A »daa vill' brurì heim-att tì papa sìn» B »tì mama sìne». V. 6, l. 1. B »Naar me kaam 'kòn paa Grongemogan'». l. 2, B «ikkje [truleg «ìnkji»] paa hestehovan'». V. 7, l. 1 «Russ», kunde au skrivast «Ruds«. V. 8, l. 1 gløymd; er l. 2 eit avbrigd av v. 7, l. 2? Etterkvæde likt hjaa alle.

Maale i visa hev ikkje faae formir som er avlagde i bygdemaale no. Berre einstaka formir er framande, t. d. «vaar» (v. 1, l. 2), bygdemaal "òkkòs», her «'kòss». Same l. «fòrstyra» (= danskt «forstyrret», og i same meining: tullut, halvgalin), enno bruka av eldre folk («Eg meinar du æ fòrstyra»); men jamsides denne er fraa bøkar innkomi i talemaale den danske formi «fòrstyrra» (med stutt sjølvljod i midstavingi, imot lang i fyrre). At orde finst til rimord her, visar daa visst at de hev ikkje so litin alder i bygdemaale. V. 3, l. 1, B «aa Hòugemìnni», i bygdem. no med præp «tì» (A, C), «mæ», «paa». Præp. «aa» er no allstad i Telemarki umbytt med «paa» ell. »uppaa». l. 2 «sìnni» ell. «sìni», dat. sg. fem., avlagt no (jfr. v. 3, l. 2, A), men finst i folkevisune t. d. Bugge, GnF 6.32. V. 5, l. 1 »Norstògun'», for versemaale avstytt fraa «Norstògune», dat. sg. fem., l. 2 «sòltom», dat. sg. n. (yviført fraa m., eit høve ein tidt finn i visur, (jfr. Bugge, GnF 1, 6 og 7 B, 6), v. 6 «mogo», «hovo», dat. pl. m. (jfr. yngre formir i B: «mogan'», «hovan'» [for rime, i bygdem. «høvan'»]) og v. 7, l. 1 «Kjilarnuten» gen. sg. (no «Kjilsnuten») er alle saman eldelege formir som er avlagde i bygdemaale, noko ein au ser av avbrigdi. Dativ og dei andre gamle formine var i talemaale i Telemarki ikkje i fullt bruk lenger enn til ikring 1800, um ein reiknar folk yvi hovud. Einstødingar som bruka heile de gamle formverke, kjenner me til livde so seint som 1850—60; men 1850 kann ein tolleg visst segja maale var modernisera, og alt 1820—30 var mykje nytt komi inn. Visa hera maa difor vera fraa ei tid daa alle gamle formir var i aalment bruk; for maaltone, ordleiding og alt er so naturlegt og reint at de maa vera skori beint ut-or daglegtala.

Den som kjenner landelægje og skikkine i bygdi, og held dette ihop med innhalde i visa, vil kunne fylgje gangen i hendingi: Me er i eit brudlaup. De er sumarstidir; for brurferdi rid. Truleg kjem dei fraa Totag eller Kostveit-grendi (Vinje); dei rid Rotjørn-myrane (ved garden Rotjørn, einbølt gard utanfor Kostveit), kjem i kveldingi til Grunnevad (eit vad yvi aai

nord for Bøgrend, Vinje; der gjekk den gamle vegen), og maa difor hava ridi Kostveit-heidi. Dei vigjer med Vinje kyrkje, og der hev presten venta lengi. Fraa kyrkja rid ferdi upp Vinjebygdi; paa Smørklepp (grend 1/2 mil upp for kyrkja) kviler dei hjaa Torbjørg Nordstoga (Nordstoga var i den tid gjestgjevargard), og de maa lide langt paa kvelden eller nærare vera notti naar ferdi rid resten av vegen, upp til Grungedal; der ligg «Ruds- og Kilarnuten» ovan-for ytre Grungebygdi. Den som skal skyna grunnen til denne vegen, maa au kjenne brudlaupsskikken: Brudgomen med fylgje reid fyrste dagen til bruregarden; andre dagen reid ferdi fraa brureheimen til kyrkje aa vigje, og fraa kyrkja til brudgomheimen, og so tok sjølve brudlaupe til (jfr. Wille, Beskr. over Sillejords Præstegield s. 256 fr.). Etter dette, so skildrar visa vigjingsdagen, v. 1—3 ridingi fra brureheimen, v. 5—8 fraa kyrkja til brudgomheimen.

Av de som er sagt, vil ein skyna at visa er ei historisk bygdevise; de ser ein baade av innhald og nomn, og de sa kvedarane au. Ein som hadde d i k t a upp sogo, hadde ikkje bruka so heilt igjenom egte historiske og geografiske nomn; han hadde au truleg maala breidare, medan diktaren her hev havt so stort soguemne at de galdt um aa klembe de ihop i faae vers; de hev gjort visa springande, men attaat fyndig og knapp.

Naar visa er historisk, so er de spursmaal um kven ho er um, kva tid hendingi gjekk til, og av dette kva tid ho er dikta. Dei historiske personane me møter i visa, er «vaar beste herre», bruri og far hennar, presten, Torbjørg Nordstogune (eller Nordstoga). Av desse er berre den seinste namnnemnd, og dette namne er de som hjelper oss paa vegen.

Kva tid livde daa Torbjørg Nordstoga? Av de som er sagt um maalformi, maa visa vera dikta fyri 1800. Naar der skulde vera gjestgjevarstad paa Nordstoga, som ein kvedar sa (D), so svarar de godt til visa (v. 5). I fjøllbygdane so avsides som hera, var ingin skikkeleg skipnad med gjestgjevarstadar fyrr i 1700 tale (etter forordning av 24/12 1648 og logi av Kristian 5te III, 11, 2). At visa skulde vera fraa 1700 tale er vel ikkje her-med prova; men jamfører ein ho med dei andre bygdevisur fraa denne tid (sjaa t. d. Landst., N. F. 113, 115, 116), so er ho skyld deim baade i form og innhald, og byggjer ein paa tanken at ho høyrer denne tidi til, so svarar alle historiske nomn og høve so vel at de gjer oss fullvisse. — Etter dette

maa me daa leite etter ei Torbjørg paa Nordstoga i 1700 tale, og de høver berre paa ei einaste. 6/6 1768 gifter Alv Ivarsson Nordstoga seg med Torbjørg Sigurdsdtr. Midsæ, Vinje (f. 1733 ell. 34). Dei hev 3 born med dei er paa Nordstoga (1769, 1770, 1773), er 1774 paa Bekkjhus (tett ved Nordstoga), men 1778 paa Nordstoga att; Torbjørg døyr paa Uppstoga (Grungedal) 1800, 66 aar gl. Etter dette skulde brudlaupe hera stande millom 1768 og 1800, helst i dei fyrste aari.

Kven var daa brurepare? Visa segjer oss at bruri maatte vera fraa Raudland eller ein gard tett-med Totagvatne, brudgomen fraa Grungedal. Ein kvedar (A) trudde bruri skulde vera fraa Berge paa Raudland eller Rotjørn i Vinje; men me veit at ingi gjente gifte seg til Grungedal fraa desse gardane i aaremaale 1700—1800. Brudgomen var fraa Grungedal, sa alle kvedarar, fraa Kile sa den mest paalitelege (C). Visa segjer, at daa dei saag «Russ- aa Kjilarnuten», vart dei glade; kvifor? Jau, daa saag dei heim. Kile ligg ut-i enden paa Grungedal og er av dei fyrste gardane ein ser til. Me kann difor trygt lite paa, at brudgomen hadde noko med Kile aa gjera. Av Kils-mennar som stod brudgomar i 1700 tale kjenner me 8 (1—8) fyri 1768. Den som ikkje vil halde seg til aaremaale Torbjørg er paa Nordstoga, kann daa sjaa paa desse; men de visar seg at dei alle maa vrakast; anten høver ikkje aarstidi dei held brudlaup i, eller so bustad av bruri og brurevegen, ell. au av andre grunnar. Den einaste her kann vera tale um er

7. Hallvord Ivarsson K. * 6/7 1760 Gyrid Aslaksdtr. Raudland, Raudl. Høver godt med visa baade i aarstid, veg (dei rodde truleg yvi Totag og fór Kostveit-heidi), gardsnamn (Raudland ljodlikt med Rotjørn); og naar fraasegni blandar Berge inn, so kann me nemne, at bruri het etter langgodmor si, Gyrid Aasmundsdtr. Berge.

Men eg tykkjer ikkje me kann gange utan-um de greide aaremaale som bustaden av Torbjørg Nordstoga gjev oss, og difor held eg de for avgjort at ein lyt leite etter 1768. Daa finn me desse:

9. Asle Kjetilsson K. * 12/7 1770 Hæge Aamundsdtr. ell. Aanundsdtr. (I kyrkjeboki tykkjest stande de fyrste, men desse tvo nomni vert tidt umbytte eller misskrivne der.) Er de Aamundsdtr. maa ho vera dotter til Aamund Haraldsson og f. 1750. Er de Aanundsdtr., er ho dotter til Aanund Rovshus, Raudland og f. 1746. Uppatt-kalling av born gjev au heller liti greide, daa morfaren aldri er uppkalla. Borni: Gunnar (1770) etter morfar av mannen; Ingebjørg (1773) ukj.; Olav (1776) anten 1) etter far til kjeringi av Aam. Haralds-

son eller ein bror som † ung (1740), eller 2) etter far eller avlidne sønir av Aa. Rovshus; Kjetil (1779) etter far til mannen; Anne (1782) anten 1) etter kjeringi eller avlidne døtrar av Aam. Haraldsson, eller 2) etter ei Anne i Rovshus-ætti (der var de namne); Anne (1785) etter fyrre Annai som † (?); Aasne (1788) etter systrar til mannen som † smaae; Gunnar (1789) etter broren (?); Aasne (1793) etter systeri. — Imot at brudlaupe stod paa Kile talar dette: Brudgomen er son til Kjetil Løk († paa Løk i Bøgrend 1782, 74 aar), f. paa Løk, han og alle systkini. Faren matte daa bu der 1770; likevel dreg brurferdi til Grungedal, og Asle bur paa Lislestog (nære Kile) med same han er gift og ut-etter (1770—1782). 1785 til han døyr (1802) er han paa Kile. (Ein maa ikkje blande ihop Kjetil Sigurdsson Lislestog med Kjetil Løk. Dei hev born samstundes, og ein kunde tru at Asle Kjetilsson Lislestog var son til Kjetil Lisletog; men han er son til Kj. Løk.)

10. Olav Bjørnsson K. * $^{18}/_{12}$ 1774 Sissel Olavsdtr. Tveito, Vinje.

11. Olav Hallvordsson K. * $^{10}/_{11}$ 1775 Torunn Olavsdtr. (Vaamartveit).

12. Hallvord Haraldsson K. * $^{14}/_{7}$ 1778 Gunnhild Jonsdtr. Midtveit (ell. Rismyr).

13. Jon Haraldsson K. * $^{13}/_{7}$ 1790 Margit Olavsdtr. Raantveit, Raudl. (jfr. Berge, Storegut s. 50). Her høver aarstidi; men deira ferd fór heller Eddand-heidi enn Kostveit-heidi.

Av desse fell 10—13 burt for skuld vegen og bustaden, 10—11 ogso for aarstidi. Att stend daa 9 som høver godt i alle maatar; de gjev nok fleire vandskar enn 7; men de som talar for de brurpare er: tidi (Torbjørg sit daa paa Nordstoga og er paa sitt beste), aarstidi, vegen, gardsnamne (Rovshus ljodlikt med Rotjørn) og at enkja etter Asle vert uppførd for Hæge Aanundsdotter Kile daa ho døyr (1836, 89 aar, som svarar godt til fødeaare 1746, men ikkje til 1750). Her ligg hovudprove for at brurefaren het Aanund og at bruri var fraa Rovshus. Brudlaupe maa hava stadi paa Lislestog, som truleg brudgomen aatte eller leigde; sogumennane hev daa yviført Kils-namne paa brudlaupe for di dei mintest brurfolki buande paa Kile seinst.

«Den snilde presten» maatte vera Peder Steensen, prest i Vinje 1751—1776. Han hadde ord for aa vera ein medgjørleg mann, medan ettermannen Monrad var strid og havgirug (Faye, Christianssands Stifts Bispe- og Stiftshistorie s. 406), og prestane i 1600 tale, hr. Ole Nilsen (1639—1675) og Jakob Morland (1676—1685) sonær endaa verre (jfr. Qvisling, Øvre Telemarkens historie i det 17de aarh. s. 93 fr.). Prestane 1700—1750 var vel lika, og dette tykkjest vera eit prov meir for at visa er fraa 1700 tale (ikkje 1600 tale).

So er de daa spursmaale um kva «vaar beste herre» var for ein. At han var ein som var med i lage, maa vera greidt.

Presten kunde de ikkje vera; han hev venta med Vinje. Brudgomen eller far til bruri kjem ein til tenkje paa. Men kvi skulde dei bera eit slikt namn? De er framandt for bygdemaale i visa, og den er heiltupp maalrein andrestad. Namne maa ikkje vera bruka i aalvor; de maa anten vera bruka i skjemt eller til sneidur (vednamn), og de høver vel ikkje paa nokon av dei nemnde. For visa er ei skjemtevise. De ser ein best av de skjemtesame etterkvæde og heile tonen i ho. Kvi gjekk alt so bakvendt i brudlaupe? «De valde dei hadde ingi trumbe». Men kvi hadde dei ingi trumbe? «Vaar beste herre» vart forstyra. «Vaar beste herre» kann ikkje vera nokon annan enn trumbeslagaren. Dette er den einaste tyding som gjev meining i etterkvæde, og ikkje nok med de; men de gjev so framifraa meining at me med di fær grunn i heile visa. Men kvi ber trumbeslageren de vednamne? Fyrr me kann svara paa de, maa me nemne litt um trumba i lòg. Ho var paa denne tid i fullt bruk i brudlaup, og hev vori bruka i Telemarks-brudlaup like til 1870 aari. Dei bruka ho fyri ferdi, trumba maten ut-or eldhuse, brurine ut-or lofte, o. l. (Wille, Sillejord s. 257 fr.), og eit brudlaup utan trumbe vart reikna for baade smaalegt og snortelegt (jfr. etterkvæde). Tamburen var ein av dei vigtigaste umbodsmennar i lage (jfr. «vaar beste herre»), og var alltid fyrstemann i flokk og ferd, de ein au kann sjaa paa gamle bondebilæte av brudlaupsferdir fraa 1700 tale. Trumbune hev aldri vori arbeidde i bygdane, og dei som var, kom med hermennane, som hadde trumba med seg heim, likso vel som vaapn og herklæde. At trumba vart yviførd fraa feltbruk til festbruk er ein ting som laag fælt nære, anten tanken kom fraa tamburen, som hadde sétt de i byen eller Utlande (Troels Lund, Dagl. liv i Norden[2] XI, s. 23 fr.), eller fraa bygdefolke. Fyri 1628 daa Noreg fekk si eigi her, kann de ikkje vera tale um trumbe-bruk i bygdane, og daa de nye alltid trong ei 20—30 aar til aa arbeide seg inn, kann ein trygt segja at trumba fyrst vart aalmenn i Telemarki etter 1650. Ut av dette kann me skyna vednamne «vaar beste herre». Trumbeslagaren var fyrstemann i brudlaupsferdi. De er au svært nære de rette, naar me segjer at hermannen var fælt gild og stor paa de naar han kom heim-att. Daa skrytte han baade av noko og inkje, daa blenkte han med uniform og fine fagtir, kanskje han au braut paa maale og hadde lært eitpar fine tyske eller danske ord, alt i alt: daa trudde han han var «herre-

mann», den fyrste i bygdi. Karane ynskte seg likso gilde som han, og gjentune hekk etter honom. I eit paabod um hermannen i «landmilitien» heiter de ogso, at han skal «agtes og æres udi alle samkvemme fremfor de andre unge karle, og altid have det øverste sæde og gang over dem» (forordn. av $^{28}/_{2}$ 1705, § 23). So de var raad til verte stor paa de. Kanskje han her i lage hev visa storlæti vel mykje, og at de er de diktaren skjemtar med? Er trumbeslagaren av «Holstein-karane» (dei som 1762 laag i Holstein), so kunde han i 1770 vera paa sitt sprøytnaste, og ingi herfolk var fælare til skruvle enn dei (jfr. Berge, Storegut s. 60). Men kvi var han forstyra? Av drykk, sut, sinne? Var de drykken, so vil de vel segja, at daa ferdi kom paa Rotjørn-myrane, var han so full og galin at han ikkje orka eller vilde trumbe. Dette hev gjevi diktaren tanken til visa, og paa dette hende kviler ho. Men drakk han seg full berre for han var ein fyllebasse, eller laag der noko djupare under? Kvi vilde bruri heim-att til papa sin, og kvi turka ho seg med beltekluten[1]? Kvedaren (B) visste ikkje anten de var taarir eller sveitte ho turka. Ferdi kom fram nottestidir, so ein skulde heller tru bruri fraus enn sveitta. Bruri var ung (24 aar, ho var f. 1746), glad i far sin, mest kanskje for ho hadde stjukmor (mor hennar døydde 1760; $^{17}/_{7}$ 1761 gifter Aanund Rovshus seg att). Held ein dette ihop med at tamburen vart forstyra, so kunde ein tenkje at Hæge kanskje hadde vilja havt honom, og at ho var truga til aa taka brudgomen. Men de kunde au vera for ho var nøydd til aa taka han Asle; for ho var framleg (fyrste barne f. 1770). At bruri gret, kunde ein kulturhistoriskt tyde at ho fylgde den gamle skikken i brudlaupi. Daa skulde ho laga seg til graate rett som de var, i visse høve (sjaa Wille, Sillejord s. 258 fr.), og dette høyrde so visst til skikken som at vigjingi høyrde til. At dei alle vart glade i hugen naar dei saag Grungedal, maa difor snaudt førast yvi paa bruri; i de ordelage gøymer seg atter ein gamal skikk, den at dei skulde skrike og huve naar dei kom til brudgomgarden (Wille s. 260).

Etter dette skulde daa visa vera ei historisk skjemtevise, helst

---

[1] Belteklut m. (ikkje i norske ordbøkar), av belte n. (gln. belti n. og klut m. (gln. klútr m.) (jfr. beltispuss, beltissproti o. fl.), ein utsauma, rektangulær linduk, paa lag $^{3}/_{4}$ aln lang og 1 $^{1}/_{2}$ kvartel breid. B. var 2; dei smette ein paa kvaare sida inn-under sylvbelte til bruri, so dei hekk ned, noko til stas, noko til turkaklut. (Sjaa ogso Wille, Sillejord s. 258).

med emne fraa 1770. Ho er visst dikta same aare au, med alt var i friskt minne, og av ein som var med i brudlaupe og saag og høyrde alt som til gjekk. Av de gode kjennskapen til bygdemaale maa ein tru at diktaren hev vori ein bygdemann. Av maatehalde og reinleiken i skjemtetonen maa ein tru han hev vori ein fint dana bonde, og daa de var ei skjemtevise han dikta, so hev han visseleg fylgt skikken i den tid: dikta visa og kvedi ho fram i samme renne, d. v. s. i brudlaupe (jfr. Vaags-visa, «Syn og segn» VIII, s. 291). Ho ber merke av braaddikting, og daa visst skjemte- og nidvisur vart framkvedne med same dei vart dikta, liksom stevi. Gjeng me difor ut ifraa at visa er dikta 1770, so gjev de oss ei meining um korleis og kva tid yvigangen var fraa folkevisa til bygdevisa i Noreg. Stevi um Orm Aasland (uprenta), Asgeir Heggtveit (jfr. n. hist. tidskr. 2 R. III, s. 168—69; Daae, N. Bygdes. I², s. 152—53; Fedraheimen ¹/₅ 1886, 34; Fremskridt ⁴/₂ 1891, 29) og Hergjus Kvaalsodd (Berge, Norskt bondeliv s. 1—3, jfr. s. 53) er alle fraa 1600 tale, visa um Vilborg paa Kveste (Landst. N. F. 113; Berge, Norsk visefugg s. 34—36) fraa 1760 aari, visa hera fraa 1770, visa um Storegut (Landst. 115; Berge, Storegut s. 35, jfr. s. 80—81 og s. 86) fraa 1790 aari, og desse stevrekkjune og visune er typiske yvigangsformir fraa folkedikting til bygdedikting. Dei hev sitt dæme fraa folkediktingi, stevi minner um dei eldre gamlestev og kjempevisune, visune hev tvilina vers som folkevisa, og visa hera hev au etterkvæde. Medan alle desse i innhald er sogubundne og stadfeste til Telemarki, og difor er bygdevisur, so ber dei merke av aa vera fødde av den egte folkediktingi. Der kvelver seg ei hægre, reinare luft yvi deim enn yvi dei yngre bygdevisune, helst for dei er tilvortne i ei tid daa folkevisekvedingi var i full bløming. For aa nemne ein einaste ting med visa her: Av etterkvæde til ho ser me at diktaren (og med honom aalmugen) hev meint at stevstomnane (millom- og etterkvædi) i folkevisune inneheld grunnemne i visa dei stend til, at dei difor organisk høyrde til visa. Difor hev diktaren her lati etterkvæde stadi likso organiskt til si vise. Me ser av dette koss folke livde i og med folkediktingi, koss ho alltid skaut nye rynningar, og visa her er av dei mest typiske dømi paa yvigangsformine fraa folkevise til bygdevise. I Noreg femner denne yvigangstidi aaremaale 1600—1800.

HVAD BETYDER OPRINDELIG ORDET SKALD?

Av Magnus Olsen.

Vender man sig til de etymologiske ordbøker for at faa vite, hvad ordet skald, gammelnorsk *skáld* n., oprindelig betyder, vil man se, at disse ingen ordentlig besked kan gi. Der er nok fremsat forskjellige forklaringer av dette ord. Saaledes «har man stillet ordet til verbet skjelde, idet man henviser til den gamle nidvisedigtning, der danner motstykket til lovkvæderne». Der er ogsaa en anden forklaring [1], hvorefter «*skáld* n. oprindelig har betegnet «digtning» og er opstaat av **skāþla-*, av roten **skē* med suffikset *-tlo;* sml. oldirsk *scél* n. «fortælling» (av **scetlo*)». Men mot begge opfatninger kan der gjøres vegtige indvendinger; mot den første taler ifølge Falk og Torp [2] ordets lange vokal, mot den sidste konsonantforbindelsen *sk-* istedenfor, som man skulde vente, *skv-*.

Man bør vel derfor slaa ind paa en anden vei for at naa til en sproglig forklaring av dette i kulturhistorisk henseende særdeles interessante ord, som er særeget for nordisk.

Der kan neppe være tvil om, at *-ld* i *skáld* er avledningsendelse likesom t. eks. i nynorsk *havald* n., væversylle, oldn. *folald* n., fole, *hrúgald* n., noget som «ruer», falder i øinene ved sit omfang, *kerald* n., kar [3]. Denne endelse uttrykker fra først av middel eller redskap.

---

[1] Fremsat av E. Lidén, Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache XV (1891) s. 507 f., hvor ældre forklaringer er citert.

[2] Etymologisk ordbog II s. 168 (gjentat i den tyske bearbeidelse II s. 980, jfr. s. 1540).

[3] Jfr. A. Torp, Gamalnorsk ordavleiding § 37 (i Hægstad og Torp, Gamalnorsk ordbok).

Den lange vokal i ordstammen behøver ikke at være oprindelig *ē*, som Lidén har antat, men kan likesaa godt bero paa en sammendragning av *-awa-* eller *-awi-* (jfr. t. eks. *fár* adj., gotisk *fawai* [flertal], og *stráða* = gotisk *strawida*, Noreen Altisländische Gramm.[3] § 77, 2). Det er saaledes tillatt at opstille som grundform enten **skawa-lda-* eller **-skawi-lda-* (ældre *-dla-*).

Spørsmaalet blir nu, om der i germansk eksisterer en stamme **skawa-* eller **skawi-* med passende betydning, hvorav *skáld* kan være avledet paa samme maate som t. eks. *kerald* (stamme **kazalda-*) av *ker* (stamme **kaza-*).

I gotisk findes et sammensat adjektiv *us-skawai* (nom. flt. hankjøn) «besindig, nøktern», hvortil er dannet verbet *usskawjan* «bringe til besindelse». Adjektivstammen er **skawa-* og har sandsynlig oprindelig betydet «som merker, gir agt», da den bl. a. er nær beslegtet med tysk *schauen* «at skue» (gammelhøitysk *scouwōn*, gammelsaksisk *skawōn*)[1].

Det synes mig at være en ialfald fra formens side særdeles tiltalende forklaring at opfatte *skáld* (av **skawalda-*) som en avledning av den nævnte germanske stamme **skawa-* «som merker, gir agt». Grundbetydningen av *skáld* har da været: noget, hvorigjennem man merker eller iagttar. Hvortil har nu denne benævnelse egentlig hensyn?

Det er en velkjendt sak, at paa et mere primitivt standpunkt falder digterens og prestens virksomhet gjerne sammen. De hellige formler, som er et væsentlig led i gudsdyrkelsen, og de ord, hvormed varsler tydes og gudernes vilje forkyndes, er efter sin natur hævet over dagligtalen; inden presternes kreds har derfor naturlig den strengere indsigt i den bundne stils love fortrinsvis kunnet nedarves. Der er saaledes paa forhaand en mulighet for, at ordet s k a l d egentlig er en gammel benævnelse paa p r e s t. Ved den forklaring av ordets form, som er git i det foregaaende («som merker eller iagttar»), turde denne mulighet ha faat nogen sandsynlighet for sig; man maatte da ved *skáld* først og fremst tænke paa den side ved den prestelige virksomhet, som har været rettet mot iagttagelsen av gudernes vilje gjennem varsler, dels saadanne, som av sig selv indfinder sig i naturen, dels saadanne, som direkte fremkaldes ved hellige handlinger, foretagne i dette bestemte øiemed.

[1] Se t. eks. Fick, Vergleichendes Wörterbuch, III. bearb. von Torp und Falk, s. 465. — Om beslegtede ord utenfor germansk skal tales mere i det følgende.

La os derfor gaa ut fra, at *skáld* fra først av har betegnet en mand, som sat inde med overnaturlig viden, som kunde sætte sig i forbindelse med de høie magter og tolke deres vilje for folket. Og la os saa prøve denne opfatning paa de beretninger vi har om forhistorisk gudstjeneste blandt germanerne. Vi vil ta for os den eneste virkelige skildring, vi har av en nordisk prests virksomhet i forhistorisk tid, og se, om en benævnelse *skáld*, d. e. han som merker, gir agt, kan passe paa ham.

Denne skildring findes i Tacitus's bekjendte beretning om gudinden *Nerthus*'s dyrkelse hos 7 smaa konføderererede folkestammer i det gamle Danmark (Germania kap. 40):

«Disse folk . . . dyrker i fællesskap Nerthus, det vil si den moderlige jord, og de mener, at hun blander sig ind i menneskenes færden omkring til folkene. Paa en ø i havet findes der en ubesmittet lund, og i denne er indviet en vogn, som dækkes med et teppe. Presten er den eneste, som har lov til at berøre den. Han merker, naar gudinden er tilstede i dette hemmelige gjemme, og naar hun kjører avsted paa sin vogn, som trækkes av kjør, ledsager han hende under dyp ærefrygt.» Derpaa fortælles om gudindens glade optog, som ender med, at «presten bringer hende tilbake til det hellige sted.»

Hvad der her er anført, er tilstrækkelig til at overbevise os om, at en saadan Nerthus-prest udmerket godt kunde være blit kaldt «skald»; det siges jo udtrykkelig om ham, at han merker *(intelligit)*, naar jordgudinden (d. e. den vaarlige vegetationsdæmon) har indfundet sig. Der er, som jeg tror, anført gode grunde for, at Nerthus's prest fortrinsvis har merket gudindens komme ute i naturen, naar de første vaarplanter begyndte at spire frem (jfr. MM. 1909 s. 24 ff.).

Men dermed er det ikke git, at Nerthus's prest virkelig har været kaldt «skald», og endnu mindre, at denne benævnelse oprindelig har tilkommet ham. De klassiske forfattere beretter fra den germanske oldtid ogsaa om kvinder, som forutsa gudernes vilje, og ved hvilke det ikke kan sees, at de har hat nogen speciel forbindelse med den nævnte guds kultus. Mest bekjendt er brukterernes prestinde *Veleda*, som gav orakelsvar fra et høit taarn (Tacitus, Hist. IV 61. 65, Germ. 8). Det er vel derfor rimeligst at anta, at **skawadla-* har været en fællesbetegnelse for alle de personer, som hos de gamle nordboere gav agt paa gudernes vilje og forkyndte den i en over dagligtalen hævet fore-

dragsart, de første spirer til den senere høit utviklede norrøne *skáldskapr*.

Denne antagelse ligger ogsaa nær paa grund av ordets kjøn. *Skáld* er intetkjøn og har derved bekvemt kunnet anvendes baade om prester og prestinder (jfr. bruken av *barn* om *sveinn* og *mær*, *hross* om *hestr* og *merr*, o. s. v.). Egentlig betegnet det jo kun: det, hvorigjennem man merker (gudernes vilje).

Den omstændighet, at ordet i historisk tid kun kjendes fra nordisk, utelukker ikke, at det engang kan ha været brukt av sydligere germanske folk. Det kan meget vel efter sit betydningsindhold være at stille paa linje med det anførte prestindenavn *Veleda*. Og da dette egentlig synes at være et keltisk ord[1], væsentlig det samme som det irske *fili* (gen. *filed*, stamme **velet-*), digter, vismand, — beslegtet bl. a. med kymrisk *gwelet*, se, betragte, mens *Veleda* staar temmelig isoleret i germansk[2] —, er der en mulighet for, at **skawadla-* kan være dannet i aarhundrederne før vor tidsregnings begyndelse, da keltisk kulturindflydelse ogsaa ellers gjorde sig gjældende paa mange maater[3].

Men vel saa sandsynlig turde det være, at ordet *skáld* (**skawadla-*), selv om dets oprindelse ikke falder allerede i fællesgermansk eller førgermansk tid, dog ialfald har sine reale forutsætninger i en tænkemaate, som er direkte nedarvet fra den indogermanske urtid. Efter den forklaring, som her er git, har ordet nemlig nære slegtninger utenfor germansk, ved hvilke man kan iagtta den samme betydningsovergang fra «at merke (iagtta gudernes vilje)» til «at digte». I gammelindisk findes et ord *kaví-*, der brukes som adjektiv i betydningen «vis, klok, forstandig» og som substantiv om offerprester og om digtere, i særdeleshet kunstdigtere. Vi maa tænke os, at en saadan indisk *kaví-*, som baade var offerprest og digter, er bleven fortrinsvis benævnt efter sin uttydning av varsler, som toges under ofring. Paa lignende maate kan en offerprest hos de gamle grækere

---

[1] Da denne *Veleda*, som nævnt, forkyndte gudernes vilje fra et taarn, tør man her minde om, at ogsaa et keltisk ord for «taarn» (gallisk *celicnon*) er optat i germansk (gotisk *kēlikn*), rigtignok uten «lydforskyvning» og følgelig vistnok at betragte som et yngre laan end *Veleda*.

[2] Fick, Vergl. Wörterbuch[4], II. bearb. von Stokes und Bezzenberger, s. 276 f., III s. 401. — Oldn. *vǫlva* hører neppe hit.

[3] Jfr. bl. a. C. Marstrander's sammenstillinger i «Ériu» V s. 204 ff.

kaldes θυο-σκόος, egentlig en, som iagttar (-σκόος, av *skowo-s, = germ. *skawa-) brandofferet (θύος n.)[1].

Disse beslegtede ord utenfor germansk er vel egnet til at støtte den her foreslaaede opfatning av oldn. *skáld.* Til denne førtes vi ved en formel analyse av ordet, og den oprindelige betydning, hvortil denne analyse lukket op, viste sig at staa i fuld overensstemmelse med mere primitive tiders kulturtilstande og tænkemaate. Nu kommer saa endelig hertil det gammel-indiske ord, som viser, at den forbindelse av prest og digter, som vi maatte forutsætte for oldn. *skáld*, virkelig er tilstede ved et nær beslegtet ord utenfor germansk.

---

[1] Likesom i indisk har man ogsaa i græsk og latin former av roten **skou-*, **skeu-* uten *s-:* gr. κοέω, føle, merke, lat. *caveo,* vogte sig, ta sig i agt. Jfr. det her foran s. 2 anm. 1 citerte.

SPØRSMAALET OM VINLAND.

Av Alexander Bugge.

De efterfølgende sider er skrevet som indlæg i det ordskifte som blev holdt sidst høst i anledning av professor Fridtjof Nansens nye teorier om Vinland og opdagelsen av Nordamerika. Følgen er at de henviser mere til professor Nansens og professor Moltke Moes mundtlige foredrag[1] end til Nansens trykte bok «Nord i taakeheimen». Jeg har senere gjennemgaat mit manuskript og ændret en del her og der, og professor Moe har vist mig den store velvilje at gjennemgaa det med mig, hvorfor jeg bringer ham min oprigtige tak; men jeg er allikevel ræd for at mit indlæg ikke i alle deler er, som det vilde ha været, om jeg hadde hat Nansens bok liggende foran mig fra først av, eller om jeg nu hadde hat tid til at ta hele spørsmaalet op igjen til undersøkelse.

Professor Nansen har fortjenesten av at være den første som efter Gustav Storms grundlæggende «Studier over Vinlandsreiserne» (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1887) paany har tat hele spørsmaalet om Vinlandsreiserne op til undersøkelse og drøftelse. Hjulpet av prof. Moes enestaaende viden om sagn og middelalderlig litteratur har Nansen utvilsomt fortjenesten av i fortællingerne om Vinlandsfærderne at ha skilt ut en hel del stof, som er digt og eventyr, ikke historie. Han har vist, at selv den ældre formning, som findes i Eiriks saga Rauða, ikke, som Gustav Storm mente, er fuldt at stole paa. Men tvilene og kritikken overskygger det positive. Min hovedindvending er, at baade Nansen og Moltke Moe ser spørsmaalet om Vinlands-

[1] [Oversigt over Forhandlinger i Videnskabsselskabet i Kristiania 1910 s. 48 ff.]

reiserne sagnhistorisk. Efter min mening maa vi se paa det historisk. Vi maa naturligvis undersøke hvad værd de forskjellige kilder har. Men en historiker vilde vel først undersøke de ældste kilder og søke at finde ut hvad positivt disse saavelsom de yngre kilder indeholder. Vi maa først og fremst søke at løse spørsmaalene: Er nordmændene kommet til kysten av Nordamerika? naar er de kommet dit? hvor langt syd er de kommet? og hvem var fører for færden eller færderne? Først naar vi har faat svar paa disse spørsmaal, kan vi undersøke de opdigtede træk, som findes i fortællingerne om Vinlandsfærderne. Nansens og Moes undersøkelser, med deres overmaade interessante paavisning av irske skippersagns indvandring til Norge og Island, tilhører saaledes efter min mening mere literaturhistorien end historien.

Men la os allikevel gaa den omvendte vei og først undersøke de digteriske og eventyrlige træk i fortællingerne om Vinlandsfærderne.

Det er da bedst at lægge prof. Moes aandfulde foredrag til grund. Alle fandt visselig hans utsigt over sagndannelsen høist interessant og vækkende. Derimot kan jeg ikke være fuldt enig med prof. Moe i hans opfatning av forholdet mellem saga og sagn og eventyr. Spørsmaalet om hvor meget uhistorisk stof — digt og eventyr — der er i sagaerne, kan lettest løses, hvis vi lægger kongesagaerne til grund for undersøkelser. Ti for de fleste kongers historie har vi skaldekvad og ofte andre samtidige optegnelser ved hjælp av hvilke vi kan kontrollere sagaerne. Vi ser da at disse opdigtede træk findes i alle sagaer like ned til sagaen om Sigurd Jorsalfarer og hans brødre. De trænger sig dog ikke vilkaarlig ind i sagaerne, men efter faste love. Der hvor den mundtlige overlevering intet har visst eller kunnet vite, har sagafortællerne og traditionen digtet i overensstemmelse med de almindelige episke love. Men paa andre punkter er det ofte merkværdig hvor godt sagaerne mindes de virkelige hændelser; jeg kan nævne Olav den helliges saga som et godt eksempel paa dette. Jeg kjender ikke noget sted i sagaerne fra Harald Haarfagres saga av hvor eventyrdigtningen helt har kvalt den historiske kjerne. Selv i eventyrene om jætten Dovre, som fostret Harald Haarfagre og voldte Halvdan Svartes død, er der historiske enkeltheter, nemlig uvenskapet mellem far og søn, som ogsaa kommer igjen i «Grimnesmaal». Paa samme maate maa ogsaa fortællingen om Vinland ha et *historisk* utgangspunkt. Det maa ha

været en virkelig begivenhet, som eventyrdigtningen kunde slynge sig op rundt.

Likedan er det med de mænd, som siges at ha opdaget Vinland. Først nævnes i Flateybokens Grœnlendingaþáttr Bjarne Herjulvsson som skal ha set det nye land paa avstand, men ikke undersøkt det. Bjarne selv er efter al sandsynlighet en historisk person, en søn av den Herjulv, som var en av de første landnamsmænd paa Grønland (Landnáma II k. 14). Men hvormeget sandt der er i fortællingen om hans færd, er det umulig nu at sige. Gustav Storm har jo vist at Grœnlendingaþáttr indeholder en hel del uhistoriske træk og mener at den i det hele er mindre at stole paa end Eiriks saga Rauða. Denne opfatning deler ogsaa prof. Finnur Jónsson. Det er dog værd at merke at Grœnlendingaþáttr findes i Flateyboken, som er skrevet paa Nordlandet; men dér (ved Skagafjorden) bodde ogsaa Torfinn Karlsevne. Desuten er der i Grœnlendingaþáttr endel træk, som synes ægte, f. eks. fortællingen om hvor høit solen stod i Vinland. Jeg tror da, som prof. Moe mundtlig har meddelt mig at han ogsaa gjør, at Grœnlendingaþáttr kanske i flere stykker repræsenterer gammel, mundtlig overlevering og saaledes ikke helt bør kastes vrak paa ved siden av den ældre, mere lærde Eiriks saga Rauða.

De to navne, som fortællingen om Vinlandsfærderne især knytter sig til, er Leiv den hepne og Torfinn Karlsevne. Om denne sidste uttaler Nansen sig ikke nærmere. Leiv Eiriksson synes han nærmest at anse for en sagnfigur. Til støtte anfører han («Nord i taakeheimen», s. 252): «Personnavnene i Eirik Raude's saga er endvidere paafaldende. Med undtagelse av Eirik selv, hans kone Tjodhild og sønnen Leiv, og nogen andre navne i første delen som næsten i sin helhet er tat fra Landnámabok, er omtrent alle navne, som tilhører denne saga, forbundet med hedenske gudenavne, særlig *Tor*». Hvad paafaldende det er i dette, da navne sammensat med Tor var de aller almindeligste i vikingetiden i Norge og paa Island, skjønner jeg ikke. S. 252 anm. 2 siger Nansen: «Desuten nævnes det en træl *Garði*, men som træl kunde han vel ikke faa et gudenavn». Det er dog at merke, at navnet i et andet haandskrift skrives *Garðr*, som var almindelig i Norge, men ikke paa Island. Ogsaa *Garði* kjendes fra Norge. Dette stakkars trælenavn er derfor i mine øine et godt vidnesbyrd om at navnene i Eiriks saga Rauða er historiske. At Leiv den hepne er en historisk person er, synes jeg, omtrent

likesaa sikkert som at Haakon Ladejarl eller Olav Trygvason har levet; det tror dog visst ogsaa Nansen. Naturligvis kan det indvendes, at som den der førte kristendommen til Grønland og første gang seilet frem og tilbake fra Norge til Grønland kan det være tillagt Leiv bedrifter, som han ikke har utført. Men hvad underlig er det i sig selv i at Leiv, da han første gang skulde seile hjem fra Norge, er kommet ut av kursen og har landet ved kysten av Nordamerika? Og desuten hvad grund skulde vel islændingerne ha til at fortælle om at en grønlænding hadde fundet Vinland, hvis det ikke var en gammel tradition om dette? Fortællingen om Leivs Vinlandsfærd findes i Kristnisaga og hos Snorre. Det er ikke let at avgjøre om avsnittet i Kristnisaga, hvor dette fortælles, stammer fra Are eller fra Gunnlaug Munk. Men ialfald gaar traditionen tilbake til tidlig i 12. aarh. Leivs tilnavn, den hepne, vidner i mine øine ikke om noget overnaturlig. Det samme tilnavn blev ogsaa baaret av en islænding i 10. aarh. *Hǫgni inn heppni*, fra hvem den bekjendte læge Ravn Sveinbjørnsson nedstammet i 6te led (Biskupasögur I 639). Mindes kan ogsaa om tilnavnet *sælingr*, som er baaret av to fuldt historiske mænd paa Island (Landnáma, IV k. 1). Det tør dog hænde, at dette tilnavn ikke betyr «den lykkelige», men «den som sitter i lykkelige kaar» og at det derfor ikke kan brukes.

Ialfald kan der neppe reises tvil mot Karlsevnes Vinlandsfærd. Karlsevne var oldefar til to biskoper og tipoldefar til én biskop paa Island i 12. aarh. Men i saa faa ætled glemte ingen islænding navnene paa sine forfædre, og det er utænkelig at man skulde kunne tillægge en biskops oldefar eller tipoldefar bedrifter, som han ikke virkelig hadde utført. Desuten hvem er vel først kommet til Amerika, hvis det ikke er Leiv eller Karlsevne? Opdagelsen maa dog være foregaat længe før 1347 da Markland nævnes i de islandske annaler, ja, som siden skal vises, før midten av det 11. aarhundred.

Saa kommer et spørsmaal, som prof. Nansen og prof. Moe tillægger en saa stor betydning, nemlig spørsmaalet om laan fra irske skippersagn og reiseeventyr og indirekte fra klassiske fortællinger om de lykkelige øer. Men er nu likheten mellem Vinland og de irske drueøer saa stor? I de islandske sagaer er Vinland reisens maal, og det er (som i virkeligheten) et stort land, ikke en ø; nordmændene gjæster bare kysterne. I de irske

fortællinger er øerne med druerne bare et moment underveis; det er ingen som drar ut for at finde *insula uvarum*. Brandan seiler ut for at finde «det forjættede land», «livets land». Desuten er det bare smaa øer, som irerne kommer til. Nordmændene kom derimot til store lande, Hellu*land*, Mark*land* og Vín*land* (ikke Vín*ey*).

Og nu selve spørsmaalet om de lykkelige øer. Er det saa sikkert at det dér bare er laan? Slike forestillinger findes jo hele jorden over: hos indianerne paa vestkysten av Amerika, hos polynesierne, hos ægypterne og hos kineserne. Til skildringen av disse lykkelige øer hører overalt *(ikke mindst i de irske folkesagn)* ikke bare mat og vin i overflod, men ogsaa skjønne kvinder. — Skrælingernes kvinder skildres derimot ikke som tillokkende. — Derfor tror jeg nok at skildringen av Vinland kan ha laant træk fra de lykkelige øer (at ha paavist dette er prof. Nansens store fortjeneste). Men skrælingerne forstyrrer i mine øine illusjonen og gjør at jeg ikke i Vinland kan se det lykkeland. Man kan indvende, at der findes to slags lykkeøer, de kristne, som tilhører legenden og er fulde av hellige eneboere, og de oprindelige hedenske hvor de skjønne kvinder hører hjemme. Men prof. Moe mener jo ogsaa at det er paa folkemunde, gjennem sjømænd, at disse sagn er kommet til Island, og da vilde det være utrolig om disse sjømænd skulde ha været saa forskjellige fra sjøfolk hele jorden over, at de ikke ogsaa hadde fortalt litt om vakre jenter. Desuten er, efter hvad prof. Moe oplyser, de irske fortællinger om lykkelande med skjønne kvinder, ialfald naadd til Færøerne.

Jeg tror nok at Nansen har ret i at fortællingen om Vinland rimeligvis har laant træk fra fortællinger om de lykkelige øer *(insulae fortunatae)*. Selve navnet Vinland er dog neppe laant. *Navigatio S. Brandani*, hvor *insula uvarum* nævnes, er først blit til omkr. 1050 og alle er vel enige om at Vinland er ældre. I den ældre fortælling om Maelduins reise nævnes nok en ø, hvor de reisende drikker sig drukne. Men jeg kan ikke skjønne at det er nogen likhet mellem fortællingen herom og de ældste skildringer av Vinland. Fortællingen lyder i H. Zimmers oversættelse (Zeitschr. f. deutsches Altertum XXXIII, s. 168 f.): «lange zeit wurden sie darauf auf den wogen umhergetrieben, bis sie eine baumbesetzte insel fanden. die bäume waren ähnlich der weide oder hasel; wunderbare früchte waren darauf in grossen schalen. sie pflückten

einen kleinen apfel von ihnen darauf und das loos wurde von ihnen geworfen, wer die frucht prüfen sollte, die der apfel hatte. das loos fiel dem Maelduin zu. er drückte einen teil von ihm in ein gefäss und trank und fiel in tiefen schlaf von der stunde bis zur ersten stunde des andern morgens; nicht wusste man, ob er lebend oder tot sei, und der rote schaum war um seine lippen, bis er am andern morgen erwachte. er sagte zu ihnen: «sammelt die frucht, denn ihre vortrefflichkeit ist gross». sie sammeln darauf und mischen wasser darunter, um die trunkenheit und den schlaf zu mässigen». Jeg er enig i at fortællingen om Tyrker i Grœnlendingaþáttr (Flat. I, 540) kan være paavirket av fortællingen om Maelduin. Men mellem de nøgterne fortællinger om Vinland og denne fantastiske fortælling er der ingen likhet. Det kan saaledes ikke føres noget bevis for at den fra Isidor stammende fortælling om Insulae Fortunatae alt ved aar 1000 var kjendt i Norge og paa Island, endsige paa Grønland.

Efter min mening er navnet *Vínland* et godt, hjemligt navn, og snarest et reklamenavn. Det fortælles jo uttrykkelig, at Eirik Røde kaldte det land, han hadde fundet, for Grønland, forat folk skulde faa lyst til at fare dit, naar landet hadde et godt navn. De første av Islands opdagere priste ogsaa meget det land, de hadde fundet, og sa at det dryppet smør av hvert straa dér. Paa samme maate kan vel de nordmænd, som kom til Nordamerika ha reklamert med de druer, som de fandt dér, selv om de var noksaa sure. Sammensætninger med *vín-* var heller ikke saa sjeldne i vikingetiden, jfr. *víney* i Brage gamles Ragnarsdrápa str. 13, hvor, som prof. Moe oplyser for mig, metret synes at tilsige lang *i*, og *á horni vínbjarga* i Haraldskvæði str. 2; *víney* paa det første sted betyr vel «den rike frugtbare ø», mens *vínbjǫrg* er et ordspil med horn i betydningen 1) fremstikkende pynt, 2) drikkehorn.

Desuten ser det ut som om det store indsig av irsk sagn, saga og eventyr til Norge og Island først kom, efterat vikingetiden i Irland var endt med Clontarfslaget i 1014 og begge folk levet fredelig side om side. I Eddakvadene er der jo faa spor av irsk paavirkning. Fortællingen om Tors færd til Utgarde-Loke var neppe færdigdannet før i den begyndende sagafortællings tid, altsaa i 11. aarh., selv om enkelte træk er meget ældre. De irske drag som findes i sagaerne tilhører rimeligvis ogsaa tiden efter aar 1000. Det er med andre ord usandsynlig at irske

og derigjennem klassiske fortællinger om lykkeøer, vinøer og drueøer har været kjendt i Norge eller paa Island, endsige paa Grønland, før efter aar 1000. En anden sak er, at fortællinger om disse lykkelande har paavirket de senere fortællinger om Vinland og Vinlandsreiserne. I det hele er der, selv i fortællingen om lykkeøerne, ofte en historisk bakgrund. Saaledes blev i de romerske fortællinger om *Insulæ Fortunatæ* ældgamle forestillinger sammensmeltet med skildringer av de Kanariske øer. I de kinesiske riksannaler nævnes ofte landet Fusang. Dette var, kan man se, egentlig Japan, som i kinesernes fantasi blev omdannet til et jordisk paradis (Internat. Archiv f. Ethnographie IV, 225).

Hele dette spørsmaal om laan fra fortællinger om lykkeøer kommer dog efter min mening først i anden række. Det maa først avgjøres hvad vegt vi bør lægge paa de steder hvor Vinland *tidligst* nævnes. Vi har da først Adam av Bremen, som omkr. 1070 gjæstet Svein Estridssons hof i Danmark. Adams ord lyder (l. IV c. 38): «Han (ɔ: Svein Estridsson) fortalte desuten om en anden ø, som er fundet av mange i dette ocean, og som kaldes Vinland, fordi der av sig selv og uten at plantes vokser vinranker, som frembringer den bedste vin. Ti at det dér ogsaa er overflod paa usaadde kornfrugter har vi erfaret, ikke som nogen fabelagtig meningsytring, men ved paalitlig fortælling av andre dansker. Efter denne ø findes der intet beboelig i dette ocean, men alt er dækket av utaalelig is og umaadelig mørke». Mester Adams ord er holdt saa almindelig at man av dem efter min mening intet sikkert kan slutte om det er laant fra Isidor eller om de er originale hos ham.[1] Og selv om ordene skulde være laant fra Isidor, saa kunde det vel hænde, at Adam har brugt den navngjetne forfatters, som alle trodde paa, istedenfor ulærde nordboers ord. Vigtigere er det at avgjøre om Vinland er gammel dum overtro, som Adam har bragt til nordboerne, eller god geografisk kjendskap til de nordlige lande, som han har bragt mot syd. Vi maa da især lægge merke til hvor Adam sætter Vinland. Han nævner i sin skildring av Nordens øer først Island, saa Grønland, som han siger ligger «i bunden av oceanet imot Sveriges eller de Riphæiske fjelde». Dernæst nævner han Haalogaland, som ligger nærmere Norge[2], og tilslut Vinland, som

[1] Isidors ord er gjengit i «Nord i taakeheimen» 262, jfr. 289.

[2] I skolie 152, som rimeligvis stammer fra Adam selv, heter det: «Andre siger at Halagland er den ytterste del av Nordmannie (Norge)».

efter hans skildring ligger ytterst ute i verdenshavet og længst mot nord. Adams ord synes at vise at han har tænkt sig Vinland nord for eller hinsides Island og Grønland. Efter at ha gjengit Svein Estridssons ord om *Winland*, til hvilket ord som forklaring i de fleste haandskrifter tilføies: *id est terra vini*, fortsætter han: *Post quam insulam, ait, terra non invenitur habitabilis in illo occeano, sed omnia quae ultra sunt glacie intolerabili ac caligine immensa plena sunt. Cuius rei Marcianus ita meminit: «Ultra Thilen», inquiens, «navigatione unius diei mare concretum est»*. Men her langt i nord vilde Adam ikke ha lagt Vinland hvis han hadde tænkt paa de irske drueøer. Vinlands beliggenhet i Adam av Bremens skildring viser at kundskapen om dette land er kommet fra norrøne mænd. Adams hjemmelsmænd har hørt, at man for at komme til Vinland først maatte seile op mot den evige is. Derav kommer den motsætning som Adam selv ikke magter at forklare, at det varme Vinland ligger længst mot nord av alle lande. Adams skildring er netop paa grund av dens feil det bedste vidnesbyrd om at det er norrøne mænd som har fundet Vinland. — Det samme viser ogsaa runeindskriften fra Hønen, som, hvis avskriften er rigtig, fortæller om et tog til iser og ubygder for at finde Vinland. Det er heller ikke let at komme fra de islandske annalers nøgterne beretning om den grønlandske biskop Eirik Upsi[1]. Han kom til Grønland i 1112. Han var der i 9 aar og drog saa ut for at lete efter *Vinland* (Í. Á. 1121: *Eiríkr byscup leitaði Vínlands)*. Biskop Eirik har altsaa paa Grønland hørt om Vinland og er draget ut for at kristne det eller for at finde bedre boliger. Eirik kan ikke være draget ut for at lete efter et irsk fabelland. Dette viser likeledes, at grønlændinger, og i det hele norrøne mænd, er de første som har fortalt om Vinland.

I tid næst efter Adam kommer Are Frode, som i sin Íslendingabók fortæller om Grønland og siger: «Dér fandt de spor av mennesker, baade øst og vest i landet, brudstykker av skindbaater og stenvaaben, saa en av det kan skjønne at den slags folk har faret der, som har bygget Vinland og som grønlændingerne kalder Skrælinger (*þeir fundu þar manna vistir. bæþi austr ok vestr í landi, ok keiplabrot ok steinsmíþi, þat es af því má skilja,*

[1] Vistnok er annalerne først skrevet i anden halvdel av 13. aarh. Men de maa dog grunde sig paa langt ældre meddelelser. Og bispenavne er jo noget av det som overleveringen bedst har bevaret.

at þar hafþi þesskonar þjóð farit, es Vínland hefir byggt, oc Grœnlendingar kalla Scrælinga). Men det var, da han (ɔ: Eirik Raude) tok til at bygge landet, 14 vintre eller 15 før kristendommen kom hit til Island, efter hvad en mand som selv hadde fulgt Eirik Raude ut, fortalte til Torkel Gellesson paa Grønland». — Oplysningerne om Grønland stammer altsaa fra Ares farbror Torkel. Prof. Moe mener, at det bare er stykket om tidsregningen, som stammer fra Torkel; de andre oplysninger derimot, mener han, maa være Ares eget tillæg. Dette er, synes jeg, litet trolig. Kundskapen om Vinland maa stamme enten fra Torkel, som var paa Grønland omkr. 1050, eller fra Torfinn Karlsevne. Torkel Gellesson talte siden med islandske mænd, som hadde gjæstet Orknøjarlen Torfinn Sigurdsson († 1064). Disse fortalte, at de av jarlen hadde hørt om Are Maarsson og *Hvítramannaland* eller *Írland it mikla.* Det siges uttrykkelig (Landn. II k. 22), kundskapen om dette fabelland er kommet fra Irland, fra byen Limerick, som ogsaa drev adskillig skibsfart paa det mauriske Spanien. — Dette forklarer den merkelige likhet med Edrisi, som prof. Nansen har gjort opmerksom paa. — Torkel Gellesson fik altsaa med faa aars mellemrum høre om to frugtbare lande, som skulde ligge langt ute i havet. Han, likesom de fleste andre, skjønte ikke at det ene var et huldreland, men det andet et virkelig land, og maatte da naturlig komme til at sidestille begge. Are Frode fulgte selvfølgelig sin hjemmelsmand. Derav kommer det at det i Landnámabók siges at Hvítramannaland ligger vest i havet nær Vinland det gode og at det er 6 dögers seilads fra Irland. Siden fortsattes denne sammensmeltning og fortællingen om det nyopdagede land i Amerika laante flere og flere træk fra fortællingen om de irske huldrelande langt ute i havet. Nu først var det at Vinland fik tilnavnet *det gode.* Tilnavnet «det gode» har Vinland først i Landnámabók og Kristnisaga, men ikke i de ældste kilder: Adam av Bremen, Hønenindskriften og Íslendingabók.

Desuten er jo ogsaa prof. Nansen enig i at der i sagaen om Eirik Raude er flere ægte træk som viser at nordmændene har været i Nordamerika og er stødt sammen med de indfødte der.

Til disse hører fortællingen om at Skrælingerne ikke kjendte bruken av jern og om deres byttehandel, at de solgte skind og gav likesaa meget for fingerbrede strimler som for større stykker.

Rimeligvis er der ogsaa i fortællingen om kampen med Skrælingerne ægte træk. Det heter (k. 11): *Þat sjá þeir Karlsefni ok Snorri, at þeir færðu upp á stǫngum, Skrælingarnir, knǫtt mikinn ok blán at lit, ok fló upp á land yfir liðit ok lét illiliga við, þar er niðr kom.* Prof. Nansen mente, at netop denne skildring var uhistorisk, at det var den saakaldte *herbrestr*, en slags krudteksplosion, som først nævnes i slutten av 13. aarh. Men det er litet sandsynlig, at sagaskriveren saa frækt skulde opta ting, som han netop hadde hørt om. Jeg er enig med hr. P. P. Iverslie, naar han (Kvartalsskrift udg. av det norske Selskab i Amerika, 6te Aargang, s. 6) sammenstiller det med den amerikanske etnolog Schoolcrafts fortælling om at Algonquinindianerne i Ny-England i krig brugte et kastevaaben, som de kaldte «Dæmonens hode». Det var en stor, rund sten, som var sydd ind i en fersk hud og fæstet til en stang. Idet huden tørket, sluttet den sig tæt rundt stenen, og da blev den bemalt med fantastiske figurer i forskjellige farver. Den blev baaret av flere krigere, hvis hverv det var at haandtere den i kampen. Naar den blev kastet mot en baat eller kano, var den istand til at sænke den. Naar den pludselig blev slynget mot en flok mænd, frembragte den bestyrtelse og død.

Skildringerne av Skrælingerne synes ogsaa at passe godt paa de indfødte i Nordamerika: «*þeir váru svartir* (variant *smáir) menn ok illiligir, ok illt hǫfðu þeir hár á hǫfði; eygðir váru þeir miǫk ok breiðir í kinnunum.* Slik skildres ikke huldrefolk. Prof. Torp sammenstiller («Nord i taakeheimen» s. 299) *Skrælingr* med det tyske *schrähelein* (grundform *skrâhiling*), som dog bare findes i Pfalz og ikke er en gammel levning, men er særutvikling. Dette ord er avledning av **skrah* (jfr. oldn. *skrá*) «tør». Prof. Hjalmar Falk mener at det ikke er nogen grund til ikke som før at avlede *Skrælingr* av adj. *skral.* Paa grund av sit utseende, levesæt og hedenskap er Skrælingerne blit sammenblandet med vætter og huldrefolk, paa samme maate som vore forfædre tilla finnerne en hel del overnaturlige egenskaper; jætten Svase (ell. Svade) gjøres jo endog til en finn. I det hele taler sagaernes skildring av finnerne, synes jeg, avgjort mot forklaringen av Skrælingerne som et vætte- eller huldrefolk.

Et ægte træk maa det ogsaa være naar sagaerne skjelner mellem tre lande, som ligger i nærheten av hverandre: Helleland, Markland og Vinland, et koldt ubebodd land længst mot

nord, et skogbevokset land i midten og et varmere længer syd. Dette har intet tilsvarende i de irske skippersagaer og passer for godt til de virkelige forhold til at det kan ha været opdigtet.

Min mening er at sagaernes fortælling om norrøne mænds opdagelse av Nordamerika i hovedsaken maa staa til troende, at opdagerne har truffet sammen med de indfødte og at de er kommet saa langt syd at de har set vilde druer (rimeligvis søndenfor Nova Scotia).

Om finländsk-svenska apiko-gingivaler.

Av H. Bergroth, Helsingfors.

För ett rätt egendomligt förbiseende har en hel grupp svenska tandljud varit utsatt: (de företrädesvis sydsvenska) apikogingivalerna.

Svenska landsmålsalfabetet skiljer endast mellan interdentaler, postdentaler (Noreens dorso-gingivaler), supradentaler (apikoalveolarer), dentipalataler (dorso-alveolarer) ock kakuminaler (apiko-kakuminaler). Ock Noreen, som skapat tärmen apikogingival, uppger[1], att »riksspråket icke med säkerhet äger något hithörande ljud».

Däremot redogöra sydsvenskarne Lyttkens ock Wulff i sin stora ljudlära utförligt för apiko-gingivalerna, av dem benämnda »bakre tandljud» till skillnad från å ena sidan »främre tandljud» (= dorso-gingivaler), å den andra »övertandljud» (= apikoalveolarer). Men då de, med orätt, förklara apiko-ging. **d**, **n**, **l** för allmänsvenska, ha de blivit missuppfattade av uppsvenska forskare. Så föreställer sig tydligen Noreen, att han ock Lyttkens-Wulff hava olika uppfattning om samma ljud **d**, **n**, **l**, medan i själva värket den uppsvenske ock de sydsvenska forskarne tänka på ock beskriva helt olika ljud: den förre hsv. dorso-gingivalt **d**, **n**, **l**, de senare åter sydsv. apiko-gingivalt **d**, **n**, **l**.

Det nu skildrade förhållandet har ju redan tidigare påpekats av Jöran Sahlgren,[2] i en uppsats »Om svenska apiko-gingivaler»

[1]) Vårt språk I, s. 418.

[2]) Som dock gör gällande, att apiko-ging. l är täml. allmänt i Sverige.

i Sv. landsm. 1907, s. 13 ff. Att ämnet här ånyo upptages, beror på två omständigheter: dels att SAHLGREN lemnat en del av det svenska språkområdet — det svenska Finland — obeaktad, dels (ock i synnerhet) att hans fullt motiverade förslag om införandet av ett särskilt beteckningssätt för apiko-gingivalerna ännu icke realiserats.

De sydsvenska dentalerna, sådana LYTTKENS ock WULFF beskriva dem i tanke att de samtliga äro allmänsvenska, överensstämma fullkomligt med de finländska.

I förbigående må med några ord beröras dorso-gingivalerna *t* ock *s*. Det förra ljudet bildas enligt LYTTKENS-WULFF så, att tungspetsens översta del tryckes hårt mot övre framtändernas [nedre] kant (Ljudl. s. 285); enligt PIPPING (i Nystav. IV, s. 121) är det finl. t-ljudet postdentalt eller interdentalt; vid energiskt uttal prässas tungans främsta del mellan övre ock nedre framtänderna[1]. Vid s är enligt LYTTKENS-WULFF (s. 250) tungspetsen »stödd mot nedre framtänderna», medan PIPPING (s. 121) finner, att finl. s bildas med tungspetsen »riktad mot nedre framtändernas bas».

Vi övergå till apiko-gingivalerna, d, n, l. Dessa bildas enligt LYTTKENS-WULFF på följande sätt:

d: tungspetsens översta del ansättes mot övre framtändernas bas ock yttersta delen av tandvallen (tandköttet) (s. 212);

n: tungan ansättes med spetsen mot övre framtändernas baser (s. 183);

l: tungspetsen ansättes mot övre framtändernas baser ock tandkött (s. 151).

Härmed jämföre man nu PIPPING (a. st. s. 121): d-ljudet [i finl.] måste betecknas som supradentalt. — Likväl inträffar det ej sällan, att översta delen av en eller annan framtand kommer i lätt beröring med tungan. — — Ock vidare (s. 122): l överensstämmer med d ock n med hänsyn till artikulationsstället.

PIPPING, vars ovan anförda uppgifter kunna bestyrkas av varje bildad finländare (icke åländing) med normalt uttal, hänför

---

[1]) Jfr härmed NOREENS uppgift (Vårt språk I, s. 419), att vid dorso-gingivalerna, således även vid t, tungspetsen ligger »mot övre framtändernas insida ock rot»; alltså högre än vid sydsv. o. finl. t?

sålunda finl. d, n, l till supradentalerna, ehuru med en liten reservation. Han framhåller bestämt den väsentliga skillnaden mellan nämnda ljud ock de postdentala t ock s.

På ett intressant sätt bekräftas dessa uppgifter av iakttagelser, som för omkr. 70 år sedan gjorts av en finländsk autodidakt på fonetikens område. I Frans v. Knorrings lilla skrift om »Språkljuden» (Språkforskningar I), Sthm 1844, finner man nämligen en plansch föreställande en del konsonantljuds artikulationsställen i munhålan; vi se här tungan ansatt vid t mot övre framtänderna, vid n, l, d ovan dessa (n något lägre än l ock d; jfr Lyttkens-Wulffs uppgifter ovan!), samt slutligen vid r ännu ett stycke högre upp, mot gommen.

Vad beträffar karakteren av d, n, l i de finländsk-svenska bygdemålen, är det naturligtvis vanskligare att på forskningens nuvarande ståndpunkt avgiva ett generellt omdöme. Dock torde även här det apiko-gingivala bildningssättet vara regel; dorso-gingivaler har jag för min del iakttagit blott på Åland (fasta Å. ock Kumlinge).

I en av de första finländska dialektavhandlingar, där det Lundellska landsmålsalfabetet kommit till användning, Hagfors' monografi över Gamlakarleby-målet (Sv. Landsm. XII, 2), yttrar förf. (s. 11) om målets dentaler: »Av postdentalerna är endast t typiskt postdentalt bildat. De övriga uttalas med tungspetsen mot gränspunkten mellan framtänderna ock tandköttet. De stå sålunda på gränsen mot supradentalerna, ja kunde kanske med lika stort skäl kallas supradentaler.» Ock om d säger han (s. 12), att det städse är supradentalt, ock tillägger: »ett sådant d-ljud torde vara vanligt icke endast i gkb., utan överallt i finländsk svenska — åtminstone i det bildade samtalsspråket».

Mot Hagfors opponerar sig Hultman i Finl. bidrag, s. 126, noten; men oppositionen gäller icke Hagfors' beskrivning av gkb.-målets dentaler, utan hans uppfattning att målets l, n̈, s vore avvikande från de allmänsvenska postdentalerna. Även Hultman anser sålunda, att finl. d, n, l bildas »med tungspetsen vid gränsen mellan övre framtänderna ock deras tandkött»; men han finner detta bildningssätt vara allmänsvenskt ock stöder sig därvid på Lyttkens-Wulffs ovan anförda, det sydsvenska uttalet angivande beskrivningar samt Schwartz-Noreens språklära av 1881, som (s. 7) uppger, att rspr. d, l, n, s, t bildas »med

tungans spets(!) mot övre tandköttet». HULTMAN förklarar, att HAGFORS påtagligen vilseletts av benämningen postdentaler; i själva värket är det väl så, att HULTMAN vilseletts av LYTTKENS-WULFFS ock SCHWARTZ-NOREENS missvisande uppgifter om det allmänsvenska uttalet.

Den apiko-gingivala karakteren av de finländska bygdemålens **d** fastslås slutligen, omedvetet, av VENDELL, då han i sin ordbok över de östsvenska dialekterna, s. XX, yttrar: »**d** är väl i allmänhet postdentalt snarare än supradentalt, stående nära gränsen mellan dessa båda konsonantklasser.» Att VENDELL särskilt berör **d**, beror på att han önskar bestrida HAGFORS' uppgift om dess supradentala karakter. Finl. **l** ock **n** hänför han till de konsonantljud, som »ej ge anledning till några speciella anmärkningar», vilket väl får tolkas cum grano salis så, att han anser artikulationsstället för **l**, **n** vara detsamma som för **d**.

Finl. **d** (men icke **n**, **l**) beröres även av NOREEN i »Vårt språk» (I, s. 421). Han finner det vara ett mellanljud mellan *d* ock *ḍ*; »det bildas något längre fram än *ḍ* ock i följd därav icke rent apikalt som *ḍ*, utan väsentligen dorsalt som *d*». Att NOREEN icke hänfört finl. **d** till apiko-gingivalerna, får väl då antagas bero på att han fattar det som »väsentligen dorsalt». Uppfattningarna om dess karakter i detta avseende kunna emellertid vara delade. Ock då NOREEN s. 423 säger sig producera **l** apiko-gingivalt, frestas man att undra, om då ej detta noreenska **l**, som väl bildas något längre fram än *ḷ*, i följd därav icke är rent apikalt som *ḷ*, utan väsentligen dorsalt som *l*. Men huru härmed än må förhålla sig, så måste man väl medgiva prof. NOREEN, såsom upphovsman till tärmen apiko-gingival, rätt att protestera mot användandet av denna tärm om ljud, som han finner icke vara rent apikala. Måhända kunde finl.-sydsv. **d**, **n**, **l** då benämnas predorso-gingivaler. Huvudsaken är, att de genom särskilt namn ock särskild beteckning hållas åtskilda från de egentliga dorso-gingivalerna, från vilka de tydligt avvika.

Då NOREEN (V. spr. I, s. 421) säger, att det akustiska intrycket av finl. **d** påminner minst lika mycket om (dorso-gingivalt) *d* som om *ḍ*, så mötes han, skulle jag tro, av en enhällig gensaga från finländskt håll. Skillnaden mellan apiko-alveolart (supradentalt) *ḍ* ock finl. **d** framstår ej för ett fonetiskt otränat öra; men det finnes bland laici många som, utan att därpå särskilt

uppmärksammas, iakttagit differensen mellan uppsvenskt dorso-gingivalt *d* ock finl. d; en av dessa lekmän har t. o. m. i tryck påpekat skillnaden: R. F. v. Willebrand i Finsk Tidskrift 1898, I, s. 343. Bör då icke filologen finna det otillständigt, att en så uppenbar differens i våra dagar icke ens i »noggrann» fonetisk transskription på något sätt utmärkes?

Då apiko-gingivalerna intaga en ställning mellan apiko-alveolarer ock dorso-gingivaler, måhända närmare de förra, så vore väl den lämpligaste beteckningen för dem apiko-alveolar-tecknen utan »knopp».

Är det fallet, att vid finl. (o. sydsv.) t tungspetsen ansättes något längre fram i munnen än vid uppsvenskt (jfr Lyttkens-Wulff s. 285, Pipping s. 121 med Noreen s. 419 o. not 3), så kunde det förra ljudet (»marginalt» t) utmärkas med en cedilj under bokstaven. Ett sådant t-tecken har ju redan konstruerats av Lundell för J. Thurmans räkning; det begagnas av denne i hans avhandling om Pargas-målet (Sv. landsm. XV. 4), den enda finländska dialektmonografi där den stora skillnaden i avseende å artikulationsställe mellan t ock d, n, l framhäves grafiskt.

Vi finge då följande serier av dental-tecken:

Marginala dorso-gingivaler:	*ţ*	[*ş*?]			
Dorso-gingivaler, i egentlig mening:	*t*	*s*	*d*	*n*	*l*
Apiko-gingivaler (event. predorso-gingivaler):	*ț*	*ș*	*d̦*	*n̦*	*l*
Apiko-alveolarer:	*ʈ*	*ʂ*	*ɖ*	*ɳ*	*ɭ*

Tilltal ock hälsningar
hos västgötaallmogen.

Av Sven Lampa, Uppsala.

Mycket har jag icke kunnat samla rörande detta ämne, till en del beroende därpå att en äldre tids uttryck härför voro ganska få ock stereotypa. De egentliga tilltalsorden voro endast två, **du** ock **I**. Det förra använde man till sina bekanta, om man nämligen var jämnårig eller äldre, samt till lägre stående personer, däribland tjänarna. **I** riktades till äldre ock förnämligare personer ock i allmänhet till alla obekanta. **Han** ock **hω** såsom tilltal till främmande trängde så småningom in ock ansågs vara finare. Det riksspråkliga **Ni** känns allmogen icke vid — ja det är för de flästa nästan en styggelse. Man har i sin dialekt ett ord **ni** med dålig klang (»göra något på **ni**», d. v. s. **nid**), ock denna tycks smitta av sig. En präst, som kallade sina socknebor **Ni**, betraktades med mycken undran, så att t. o. m. en fundersam bonde till honom ställde frågan: »iar Akselius möet?» (d. v. s. använder Afzelius (N)i mycket?).

Barn kallade sina föräldrar **far** ock **mωr**, tjänarna likaså sitt husbondefolk. En äldre allmogeperson, vare sig anförvant eller icke, hedrades av en yngre genom tilltalet **murbrω** (sällan **farbrω**) eller **muster** (aldrig **faster**): **Jωhánnes-murbrω**, **Brítta-muster.** En mera aktad danneman benämndes gärna **fader** (**Bängt**), särskilt av högre stående; hans hustru fick — jämte **mωr** (**Stina**) — även heta **čäramór**, som blev en bestämd titel för bondhustrurna, icke blott ett tilltalsord. **Husbonn** (uttalat *hùspωn*), **han självar** (*ʃóḱvər*), **vå'nn-far** (eller endast **vånn**) voro de intimare benämningarna på bonden, det sista i motsättning till granngårdens **darrafar** (eller **dorres**, d. v. s. 'deras').

Från 1700-talet finnas några uppgifter om allmogens sätt att tilltala högre stående personer (i ett par bröllopsskrifter, som visserligen äro författade av lärt folk, men fullkomligt i »allmogestil»). Till en greve ock lagman (1745):

Um orsäkt jag bess er, Wälborne Herr nå —
Men frumme ers nå! i sum lagsletna ä.

Till prosthärrskapet (jämte brudföljet) riktas följande (1739):

Gus fre å Salutem, Här wördige Far,[1]
Gu da, Herr Prostinna! å hela bru-skar!

»Gudsfred» (*gusfrę*) är förstås bondens hälsning, »salutem» har den skollärde skickat med till prostens ära ock förnöjelse. När man sade: »Vördige far, härr prost», så kom även hans fru att få det vördnadsfulla »härr» med: »härr prostinna»; någon gång fick t. o. m. prästdottern heta »härr mamsäll». Man kan märka den mellanställning, som ordet intar i följande hälsning (1739):

Nå likgått Gu sign Er, Herr Bårmastar Fru —

Fråga kan bli, vart »härr» här närmast är att föra. Benämningen **fader (vördige far)** tillkom på 1700-talet prästen — d. v. s. **prosten** eller **čörkharrn**; kaplanen fick hålla till godo med sitt namn, med **prästen, pastern, kappelā** eller vad som hälst — men övergick från att vara en äretitel till en mera förtrolig benämning, vanligen **prostfar** eller **prästefar** (1777). Då borgmästaren i bröllopsskr. 1739 tilltalas: »kära Bårmästar Far», så är nog detta av mera intim natur, än vad den värklige bonden kunde tillåta sig. — Huru långt 1700-talets utländska (franska) titlar trängt in bland folket, är ej lätt att säga. »Mamsäll» var väl den som egentligen upptogs; kanske var även dess manliga motsvarighet på god väg. Man icke blott kände titeln (1745):

Di granne mussjöra med mjölet i hår't —

utan använde den ock i tilltal ock hälsning (1739):

Dra ej swarta håser, min go här munser[2] —
Er skål, Här Munser, å Er söllkappe mä![3]

---

[1]) Annan version: salutam Ehrs wöhlige Far!
[2]) D. v. s. bär ej svarta strumpor, var ej svartsjuk.
[3]) Er silverbägare också.

Det är brudgummen-borgmästaren som genomgående kallas »Här Munser», under det bruden-prästdottern kallas »Jåmfru», »Prost Jåmfrua». Att titeln »fröken» var reserverad för de allra förnämaste, visste man nog:

Dä ä' la den Frökna ell Grefvinna där —

men hällre använde man säkert benämningar sådana som »graifvatös» (1745) o. d.

Nästan alla de äldre hälsningarna hade en religiös karakter, **Gu(d)s fre(d)** ha vi redan sett exempel på. Vidare kan anföras: **Guds fred hopen all** (1773), hälsning till en större folksamling. Såsom svar på ett bjudet »farväl» användes: **Jälper Gud** (1773), d. v. s. jälpe Er Gud. **Gu(d) väl(e)s** var en vanlig lyckönskan, använd i olika ställningar:

Gu wäls Er, som seta we skål å we wägg (1739)
Gu vähls er i tör vära gohjärtadt än (1745)
Ja männa Gu wähles, dän tåcken kan bli (1739)
Gu vählis den däka sånn fästersvän får (1745).

Formen för denna önskan hade troligen från början varit: »Gud värdes hägna el. signa Er». Det gamla uttrycket **Gu bäre uss** har en mera klagande prägel. Hof har följande uttryck: **Guss lä, Gu sönner** (1772), som han översätter: »gratias ago, Deus te fortunet, tibi salutem largiatur». **Guss lä** förklaras[1] genom följande rim i bröllopsskr. 1739:

Fahr wähl nu go Harra, Guslån sku I ha,[2]
För bukfölla, gille å rus I me ga.

Gusslån kan ännu någon gång höras i rent materiell betydelse (föda, matvaror): *fins-dæ nə gúsḻan a fa̤?* Vidare: *intə nə gúsḻan* i betydelsen 'inte ett grand, ingenting alls'.

Av det äldre **Gu(d) sign(e) er** har blivit **gu-sö'nner (gu-sönne)**, den vanligaste av västgötaallmogens hälsningar i äldre tid, använd för nästan alla omständigheter, men isynnerhet såsom svarshälsning. En annan form tycks ha varit på väg att tränga in: **sinn gått** eller **syn gott** (1739), men kändes väl alltid såsom rätt främmande.

---

[1]) Jfr vad Hof säger därom i sin ordförteckning.
[2]) Annan version: **Guslän su I ha.**

Högtidlig ock fulltonig är den gamla önskan till natten: **Gud give oss nu en god natt** (1773). Eljest hade ju redan tidigt hälsningarna, som lämpades efter dagens tider, smält ihop till helt korta uttryck med ett **gu-** före:

Gu da, Herr Prostinna! å hela bru-skar!

När man så i övrigt hade **gu-sönner, gu-väls** o. s. v., låg nära till hands att fatta även detta **gu-** såsom ordet **Gud.** Jfr ur den västgötska traditionen om »Sissa grå» följande passus: »Guda, sa boen. Mjukarste tjänare, sa Skam, för se han kan ente nämna Guss namn.» Emellertid var hälsningen **gudá** ej bland de vanligaste; ty man följde noga dagens olika tider: **gu-moran, gu-medda, gu-ättendarn** (eftermiddagen), **gu-kvällen.** Dessa voro de vedertagna uttrycken. Sade man t. ex. **gu-aftan** för **gu-kvällen,** var det tydligt, att man ville vara finare (t. o. m. kanske om man gjorde sådana mindre ändringar som **gu-kväll, gu-morn, gu-äftendan**). Märk, att allt detta gäller den centrala västgötskans ock särskilt slättbomålets former. På mera utåt belägna håll funnos andra skiftningar i formerna; här ock där var kanske förleden **gu-** obekant, eller undveks till förmån för **gω-** (Kinds hd), såsom ju alltid fakultativt kunde ske. — Ville man visa sig riktigt ståtlig, sade man: **se gu-dagen;** stundom kunde åter höras ett indifferent **dagen. Gu-natt** användes som avskedshälsning vid kvällen, **gu-natt i da** särskilt om man ämnade komma igän nästa dag. **Gu-natt mä uss** var ledigt, något nonchalant; **gu-natt, sov sum du har börjat** skämtsamt, ibland retsamt. **A`jjöss** kändes såsom nytt, modernt ock följaktligen mycket fint; **àjjö** mera ovanligt. **Farväl** var ej mycket i bruk — liksom dess motsats **välkommen** kändes det vara något konstlat (ett omtyckt nöje i folkskolan var att hälsa läraren i korus med **far i värt** i stället för det föreskrivna **farväl**). Den allmänna hälsningen, närhälst man gick, var: **takk — takk nu — å takk nu då.**

I allmänhet tackades först ock sist, när man träffades ock skildes. **Takk, takk — många takker — takk å många takker — takk å tusan takker. Takkar så möe** var fint, **takkar mjukast** finfint. Vidare: **Takk för sist — för senaste — för dä sista — för härnäst. Takk för i da — takk så möe för mäk — takk å heder för samvara.** Ibland broderades uttrycken

ut: **Stor takk å heder för gammel sist.** **Hèdelians** (d. v. s. hederligens), **takk. Heder å Bängt,** ur det utförligare **heder å Bängt, (sa) gamle takk** (ordstäv grundat på en missägning).

Tack sa du ha,
gott sa du få,
ont sa däj allri truta

var vanligen en skämtsam tacksägelse, sällan malitiös, helt annan i tonen än följande ordstäv: »Tack, I darramor, för våra barn ha vort te erat å gjort besvar å ingenting fått.» — På allt detta svarades: **Takk sjolv — takk I (Päar) — takk I kara allihop — takk sa dú ha. Varse go — holl te goe. Dä va ente tàkka på' dä** (förkortat: **ente tàkka på'** eller **tàkka på' dä**) — **dä orkar inga tàkker té.**

Efter de första hälsningsorden skulle man naturligtvis fråga om den kommandes hälsotillstånd: **Hur lever vala** (d. v. s. världen) **mä ere, i era buska? Hur står dä te hemma, mä däk?** (**mä hälsa å čäléken?** skämtsamt, särskilt till yngre). **Hur står dä te guſelov** (förutsättes tydligen, att det är gott). Varpå svarades: **Åjo (så män) dä strävar — hå dä släpar å går — dä knàllar å' — å dä kräker — dä trasslar mä-t. Hå guſelov för hälsa. Ja strävar min da mä fläsk å rubbrö** (d. v. s. rågbröd), skämtsamt. Ville man visa sig riktigt rolig eller kanske ock avspisa en onödigt frågande, fanns en värs att tillgå (Gärdhem, Väne hd):

Du frägar, hør ja mår —
i da sum igår:
flaska ve mett lår,
rässum ja går,
tar ja mäk en tår.

Trädde man in i allmogestugan, lades gärna till hälsningsordet ett **härinne** el. dyl.: **Gusönner härinne — gu ättendarn i dänna stöva — guda inne allihopa — se go medda allesamman.** Efter tacksägelserna ock hälsospörsmålen bjöds den kommande taga plats: **Sät framm en stol ot Håke** (uppmaning till hustrun) — **får du säta däk?** (förutsättes, att han har bråttom) — **set, A'ndrias — set framm I — stig framm bätter. Set ner på våra bänka, vi har ente fått upp noka höller än**

(skämtsamt). Var gästen ringa ock blygsam, hette det: **I ha la ente trång te stanna ve dora** (så som endast tiggaren). För sådant fall fanns ett rimmat svar att tillgå:

Likgott var ja setter, um bara ifre,
(jak) bätter på kåsten, än kåsten på me[1] —

detta rim använt redan i bröllopsskr. 1739, eller ursprungligen hämtat därur.

Före avskedet bjöds supen: **Vi får la fägna** (till en »bättre») — **ta framm lite å fägna mä** (uppmaning till hustrun) — **ta framm flaska å supesglas** (tillsägelse till tjänarinnan). **Nu sa I ha er en sup, änna I går** (till en fattigare). Lindrigt undvikande svar: **Sa ja kåmma te besvar — dä ä änna skammlit...** Värden: **Seså, ta nu supen . . . jär dä — ta-n . . dä går gott. Ta ere ena jɷlpära å bita i — ta lite soker å bit i.** Harskningar, tacksägelser ock handslag. Var det flera, kunde man få höra: **Skålarne, mina gubba.** Av den hos Hof nämnda »formula bibentium» **gu tor** (som han snarast vill fatta såsom »Gud Thor») finnes nu endast minnet kvar. I senare tid har supen med tilltugg av en brödbit eller en **jolpära** (potatis) ofta ersatts av **kunjagaren** med sin sockerbit eller än mer, där kvinnoregementet tagit överhand, av kaffe med **dupp.** Värdinnan: **Dä ä så lite å dålit — dä ä änna skammlit. Ta lite te kaffet — ta utå dä lena bröt. Duppa utå alla (sju) slaja — varse gɷ lägg (säj) i å duppa.**

Av mera särskilda välgångshälsningar förekommer icke mycket, på sin höjd vid något viktigare förehavande ett **lökka te.** Någon gång kan det höras i formen **te lökka,** som gör ett ålderdomligare intryck. Rikligast förekommo naturligtvis dessa lyckönskningar vid bröllopen. Ock i bröllopsskr. 1739 möter:

Te låcka! te låcka! Ja seger inte mer.[2]

Än vidare:

Nå Gu gje Er löcka, Herr Brugum å Bru
At wähl lefwa samma bå Härn å Has Fru —

---

[1]) D. v. s. hällre jag på kvasten, än kvasten dansande på mig.
[2]) Formen **låcka** är särdeles egendomlig.

varefter följer hela raden av bröllopsdiktarnas vanliga välönskningar för brudparet.

En nyårsönskan framfördes på följande sätt (Längjum, Laske hd):

Gott nutt år,
länge leva å väl må,
Guss välsegnelse i var vrå.

När julölet dracks, utbragtes värdens skål (Längjum):

Vem ska den skålen ha
mä lustit mod?
Tre klonkar i ra
ska Jonas ha,
vår värd (el. vän) så god.

Kom man in på ett ställe, där en väv sattes upp, hälsade man genom att lyfta foten så högt som möjligt från golvet ock säga (Längjum):

Så högt skäl,
fort å väl,
upp i da å ner i mera.

I Marks härad sökte man genom än mer speciella uttrycksmedel suggerera fram ett lyckligt förlopp av vävandet. Gumman, som kom in, sträckte upp armarna, ock från hännes mun ljöd »bönen»:

Så högt skäl,
å så högt skäl,
å dä ska gå bå fort å väl.
Ja har vort i Långare,
å ja har vort i Brajare
å i Teräckesland.

Långared, Bredared: socknar i Älvsborgs län.

Sedan måste väl väven bli både lång ock bred ock tillräcklig.

Källor.

Bruare-Skreft (Nils Northman ock Stina Fägreus) 1739.
Bröllopsdikt (L. K. ock H. Ch. Am. Doug) 1745.
Hof, Dialectus vestrogothica 1772.

Västgötaord från 1700-talet (i Sv. Landsm. 1909).
Samtal på västgötamål (1830-talet — i Sv. Landsm. 1906).
Sundblad, Gammaldags seder och bruk (avser tiden omkr. 1840).
Västgöta landsmålsförenings samlingar från 1870- ock 1880-talen.
Egna anteckningar: bruk i Laske härad omkr. 1850; d:o i Vartofta härad från senare delen av 1800-talet.

Sagan om de dumma käringarna.

Ett prov på central östgötadialekt,

meddelat av Gideon Danell, Göteborg.

Nedanstående saga, som här anföres såsom språkprov från ett av våra mindre kända dialektområden — dess intresse som sagovariant är meddelaren ej i tillfälle att bedömma — berättades för mig sommaren 1898 av »kära mor» Anna Karolina Olofsson i Västerlösa Lillgård, Västerlösa socken av Vifolka härad (född 1856 inom socknen). Sagan hade berättats för hänne i barndomen.

Västerlösa socken ligger på själva gränsen mellan östgötskans e- ock ä-måls-områden: *-ə* synes hos de sista generationerna ha allt mera ersatt det äldre *-a* (*-æ*) i ändelser, i den mån nämligen som ej bådadera fått vika för det riksspråkliga uttalet med *-a*. I här anförda språkprov är *-ə* genomgående. Ljudet har rätt framträdande ö-klang; torde för övrigt kunna karakteriseras som »mid, mixed, wide».

a ock *ɑ* ligga jämförelsevis nära varandra, båda äro mera »slutna» än i vanligt uppsvenskt riksspråkstal; avvikelsen är störst i fråga om *ɑ*. *ɑ* uppträder (nästan) endast som långt, *a* endast som kort.

Med *ɜ* betecknar jag det »orena» å-ljud, som vanligen motsvarar rspr. korta öppna å-ljud, fastän ljudet i ifrågavarande dialekt ej kan utan vidare jämnställas med det »breda» ö-ljud, som vanligen avses därmed. Ljudet är i själva värket mycket skiftande inom dialekten, närmar sig hos många individer rent av till *a* (som i norra Östergötland ock Närke), men bevarar dock vanligen något av ö-klang (landsmålsalfabetets *æ* eller möjligen *a*?); ett mera normalt *ɜ*-uttal är emellertid nog det allra vanligaste inom dialekten, men det synes åtminstone hos många bero på en slags medveten uppsnyggning av det mera

uppseendeväckande *a*- eller *æ*-uttalet. Detta senare tyckes särskilt gärna stanna kvar i ställningen framför r ock n; t. ex. *gumǫ́ra* (-*ą́*-) godmorgon, *nǫ́ʀ* (-*á*-) norr, *sǫ́n* (-*ą́*-) son, *fǫ́nstər* (-*á*-).

æ uttalas mycket »brett»; man känner sig stundom frestad att skriva *a* i stället. Någon konsekvent fördelning mellan *æ* ock *a* har jag emellertid ej kunnat konstatera.

Beträffande *g*, *k* ock *ŋ* har jag ej särhållit främre ock bakre artikulation.

De sekundära r-supradentalerna i dialekten, *ḍ*, *ṇ*, *ṣ*, *ṭ*, har jag ej häller kunnat konsekvent skilja från de sekundära ljud, vartill *ʟ* ger upphov; t. ex. (s. 252) *en gamə‿ṭùpə* en gammal tupp, (s. 253) *mǫ́ṇa* molnen. — Supradentalt l (*ḷ*) kan i dialekten ej särhållas från vanligt dentalt *l*; t. ex. (s. 252) *ṣæ̀lúḳta* tjärlukten.

Ur formläran må med hänsyn till täxten härnedan nämnas följande:

Adjektivens gamla r-former i mask. sing. (nom.), vilka i målet representeras av former på -*ər* (efter lång vokal även ensamt -*r*: *grą́r*, *nýr*) användas nu, jämte de r-lösa formerna, promiscue i mask. ock fem. sing. Ex. (s. 252) *da vaṭ o ʀǽḍər*; (s. 254) *ákəṇ va ə̀pṣǫ́ḍ a sáḍ*; däremot korrekt: (s. 252) *en tą̀kstę́gə* (stod) *ə̀pʀę́stər*; (s. 253) *du* (femin.) *ha da alrı vát ænə dúṃ*.

Värben efter 1:sta svaga konjugationen ('kalla') ha i impf. dels former med, dels former utan -*də*, tillagt till infinitiven (på -*ə*, resp. -*a*). De längre ock kortare formerna växla fullt regellöst, som lätt framgår redan av detta föga omfattande språkprov.

I supinum av starka värb växlar ändelsen -*ət* med -*ı*; t. ex. *kùṃət* (s. 253) ~ *kumı út* (s. 253). Former med -*ə* utan -*t* har jag ej säkert iakttagit.

Adjektiven på -en ha -*ət* i neutr. sg.; t. ex. *ỳpət* öppet; liksom även neutrala substantiv i best. sing., t. ex. *tą́kət* taket, *dı̀kət* diket.

---

dı dùṃə ṣæ̀rŋəra.

dæ va et fàtıt fǿʟk, səm hadə e kǫ́. a da skulə dı le te stą́n a sæ̀ʟjə dǽṇ, a da tǫ̀ʟəs ıntə gùṃa lætə gùbən gą́, ænə da jík o ʃǽʟv. a sa to ho mǽ-ṣæj en tùpə, a sa sa gùbən ą́t na, at o skulə ha húṇra ʀıkstą́lər fər kǫ́na a éṇ fə‿ṭùpən. a sa jık o a ʀǽknə fə‿ṣæ ʃǽʟv pa vǽgən a są́: »húṇra fər

kǫna a éṉ fø‿ʈùpən». mæn sa kam o te a væne bạkfrám pạ́-t, sa dæ bʟe »húṉra fø‿ʈùpən a éṉ før kǫna».

ɪna ho kam te stạ́n, motə ho en slàḵtərə. a háṉ fràgə, va ho vɪlə hạ́ før kǫna. »húṉra fø‿ʈùpən a éṉ før kǫna», sa gùṃa.

ȷàa, éṉ ʀɪkstạ́lər før kǫna dæ vɪlə slàḵtəŋ ȷẹ́, »a næ‿ɖu kamə‿ʈe stạ́n, fa‿ɖu nog húṉra ʀɪkstạ́lər fø‿ʈùpən», sạ́ an.

mæn nær o sa kam te stạ́n, sa va dæ ìṉən səm vɪlə ȷẹ́ húṉra ʀɪkstạ́lər før en gamə‿ʈùpə.

da tæ̀ṉtə o: »ȷa fa‿læ ga tebạ́kə‿ʈe slàḵtəŋ ɪȷǽṉ. háṉ səm to kǫna, fa‿læ ta tùpən mǽ».

nær o da kam te slàḵtəŋ, sa bȷø han íṉ na a traktẹ́ra na ʀèdɪt, a sa ʂæ̀rə han na, a sa trìḻə han na ɪ en fȷǽrhǿg. a nær o da vạ̀knə, sa vìʂtə ho ɪntə, æntər o va e mæ̀ṉska hælər en fẹ́gəʟ. mæn sa sạ́ ho ve sæ ʃǽʟv: »ǽ ȷa en fẹ́gəʟ, sa ʃǽḻər ɪntə húṉ, a ìṉtə slíḵər kàʟva mæ».

nær o da kam héṃ, da ʃæ̀ḻdə húṉ pạ́ na, mæn kaʟva dɪ slìḵə ìṉtə pạ́ na, fø‿ɖɪ ʂændə ʂæ̀lúḵta — sa da vạ́ ho et úṉər, lɪkəvǽʟ.

sa sto dæ en tạ̀kstẹ́gə ʂpʀẹ́stər ɪȷæmtə lágaŋ, a dǽ‿ʂpẹ̀tə[1] ho ʂp da a skulə fʟỳgə. sa nær o kam æ̀ṉə ʂp pa tạ̀kạ́sən, sa bòɽȷə ho fʟàḵsə mæ vìṉəra a skule tẹ́ a fʟỳgə. da kam káŋ út mæ bỳʂa a sìḵtə pạ́ na. da vaʈ o ʀǽdər a skrẹ́k: »d(æ) æ ȷá, d(æ) æ ȷá!» — »æ dæ dú», sa háṉ, »sa ga da nẹ́r a ȷø‿ʀèdə fǿ‿ɖæ!»

nær o da kam nẹ́‿ɖa hàḍə ho ìṉtə, fø‿ɖǽṉ kròna ho fɪk før kǫna, dæn hadə slàḵtəŋ tat ɪfrạ́ na. da bʟe káŋ óṉ, a sạ́, at an skulə ga ɪfrạ́ na a ɪntə kamə tebạ́ks, fəʀæn an ʀạ̀ktə trẹ́ áṉrə lìḵə dùṃə ʂæ̀ṛgər.

a háṉ ga sæ ɪvǽȷ.

nær an hadə gáʈ en dạ́, sa kam an te et nỳbýḵt stæ̀lə, a dǽr va e gùṃə, səm spraṉ út a íṉ mæ et ʀẹ́ʂəʟ, a hóḻt ət ɪ sòʟʃẹ́na a kastə fə̀ṛkəʈ ǿvər a spraṉ íṉ mẹ́-t.

»va ȷø‿ɖú, mǫ́?»‿ʂa káŋ.

»ȷa skulə bærə ɪn sǫ́ʟa», sa hó, »fø‿ɖær ȷa bòḍə ɪ mɪ gàṃʟə stụ̀və, dær ʃẹ́n sǫʟa, mæn hǽr ìṉtə. əm nàgən kunə ȷæʟpə mæ mæ dẹ́, sa skulə an fa húṉra ʀɪkstạ́lər.»

---

[1]) *spẹ̀tə* sv. v. 1 = stiga, kliva, klättra.

»fár ja e ýks!» sa gùbən, a hog śp et fśnstər, a sa fık an húnra ʜıkstálər, a jık vìdərə.

nær an adə gát en dàkslé, kam han te et stǽlə, səm an hødə sant skrík a vǽsən utfør. nær an kam ín, sa fık an sí, at gùbən sat pa en stól, a gùma skulə ta pá-n e ný ʃòʈə, mæn o hadə glómt a klıpt nan ỳpnıŋ før hùvət, ænə ho skulə slé né‿ŋa.

»va jø ‿ ɖú, mó‿?» ‿ ʂa káŋ.

»á, ja skulə ta pa fár ʃòʈa.»

»jàa», sa gùbən, »dæn səm kunə lǽrə na nat ànət vís te ta pa ʃòʈa, sa skulə ja jǽŋə je-n húnra ʜıkstálər».

»fár ja e sáks!» sa gùbən, klıptə hél a fık húnra ʜıkstálər.

nær an da hadə gát en dàkslé ıjǽn, kam an te en bòngál, a hàʂtra dǽr hadə vat jíft tré gàŋər, a àla hænıs mǽn hadə het pǽr. a dæn fśʂʈə a dæn sìʂtə dəm tyktə ho ıntə sa brá əm, mæn dæn mǽləʂʈə dæn trodə ho hadə kùmət te hìməlʜíkə.

»gudá, mór», hælsədə gùbən, nær an kam ín. ho hǽlsədə a fràgədə: »var æ í ıfrá?»

»fra ʜìgaʜíkə», sa hán.

»kśʂ», ‿a gùma, »æ ı fra hìməlʜíkə?» — hødə vìlsə. »da ʂænər í læ ıjǽn andrə-pǽr, salı mán mın. húr har hán ət nú fø‿ʈín?»

»á, han há‿ʈ hán səm já, far ga gála ımǽla a tràʂkə».

»va behøvər hán dǽ?» sa hó, »hán səm ha‿ʂa mỳkə hǽr, ǽʈə‿ʂæ. kunə í ta mǽ e‿lìtə?» sá o.

»jǽŋə», sa gùbən. a dı læstə pá et fúlt lás, to váŋ a hǽʂt ı stálət, klǽr a mát a ált mòjəlıt.

a gùbən han àktə. nær an adə kumı út pa vǽgən, sa fık hænıs trèdjə ká‿ʂí sın hǽʂt a váŋ. a da spraŋ an ín a fràgədə, vaʈ ‿ ı skulə ta vǽjən.

»á», sa hó, »dæ va en kár hǽr ıfra hìməlʜíkət, a hán sá, at andrə-pǽ,‿ʂalı mán mın, hàdə-t sa dàlıt dæŕspə, a sa ʃìktə ja honəm lìtə».

»du ha da alrı vát ænə dúm», sa hán. a sa to an en hǽʂt a váŋ a aktə ǽʈə‿ɖæn fśʂʈə.

næ‿ɖæn fśʂʈə fık sí bònən, sa ʂøɖə han ín ı en skóg; stældə ʃúʂən breve et trǽ a spraŋ frám emot bònən. »tìtə!» skrék an, »dǽŋa əpıblan méŋa akə‿ɖæ en ʃúʂ!»

»vá̜ ‿?» ‿ sa bón̜, »ja sír ìŋət».

»lǽg er hǽ̜r ve trǽ̜t a tìtə śp, sa sír ı-t!»

hán̜ jık a lá̜ sæ a tìtədə. a gùbən han sat sæ śp a à̜ktə, tø bà̜ə hæ̀sta a bà̜ə ʃùsa a aktə hém̜.

dæ fɜ̄stə han fık sí̜, nær an kam hém̜, sa fık an sı, at ákəŋ va ɜ̀pʂǿd a sá̜d. før mènıŋən va dǽn̜, at ‿ ı skulə sá̜lt kóna a ʂøpt sǽ̜, te sá̜. a da frà̜gədə han gùma: »va ha du sát̜?»

»á̜, dæ kam̜ en nɜ̀rlǽnıŋ», sa hó̜, »a bá̜ te fa sætə ín̜ en sæk mæ sá̜lt ı fà̜stun, a dǽn̜ tó̜ ja», sá̜ o, »a sà̜də. fø ‿ dæn nà̜gət sá̜r, han nà̜gət fá̜r. a bà̜rə nu var hæ̀ɭə je ‿ ɭǽŋn», sá̜ o, »sa væksə ‿ ŋog sá̜ltət», sá̜ o.

Om gränsen mellan
central- ock sydskandinaviska mål.

Av J. A. LUNDELL, Uppsala.

I.

Till de märkligaste språkgränserna på skandinaviskt område höra å ena sidan den, som skiljer Norges västlandsmål från östra Norge, norra ock mellersta Sverge, å andra sidan den, som i Halland ock Småland skiljer sydskandinaviska mål från mellersta ock norra Sverge. Hur den senare gränsen går, är icke i detalj känt. I stort sett går den i Halland i Ätradalen mellan Faurås ock Årstads härader, för i Småland Kronobärgs län söderut, men går kilformigt långt upp i Jönköpings län; inom Kalmar län höra blott Södra Möre ock sydligaste delen av Norra Möre till den södra gruppen.

Vad vi veta om Halland ha vi huvudsakligen MÖLLER ock BONDESON att tacka för; vår kännedom om Småland ock södra Kalmar län beror hittils på GADD (Östra härad), LINDER (S. Möre), systrarna LUNDELL-ZETTERQUIST (N. Möre) samt en del språkprov i Sv. landsm. II. 9: »Från södra Sverge» 1883 (för norra Kalmar län beror vår kännedom om målen också på språkprov av SVENSÉN, WEIS ock GRUNDTVIG). Ett mindre parti (Mo ock Tveta) har B. KARLGREN belyst genom sina sägner Sv. Lm. B. 2 (1908) ock en uppsats i Sv. Lm. 1909. Slutligen finnas några upplysningar dels i LUNDELLS »Landsmålsalfabetet» (1879), dels i SWENNINGS avhandling om æi i sydsvenska mål (Sv. Lm. B. 4, 1909—10).

I syfte att närmare lära känna denna gräns utsände jag i maj 1911 en del frågor dels till präster inom det område, där gränsen antogs gå fram, dels till lärjungar i Jönköpings h. allm. lärovärk (genom v. lektor AUG. ÅKERLINDH) ock Växjö folkskolelärareseminarium (genom rektor C. O. ARCADIUS). En del upplysningar har jag kunnat hämta ur Småländska landsmålsföreningens samt östra Smålands ock Ölands landsmålsförenings otryckta samlingar. Jag har sålunda material, mer eller mindre fullständigt ock pålitligt, från följande socknar:

i Fauråas här.: Morup, Vinbärg (samt »nedre hall. Ätradalens bygdemål» = Ljungby-Vinbärg);
i Årstads: Skrea (samt Vessige = »nedre hall. Ätradalens bygdemål») ock Gällared;
i Tönnersjö: Torup;
i Sunnerbo: Markaryd, Odensjö, Bärga, Ryssby;
i Albo: Aringsås, Moheda;
i Kinnevalds: S. Urshult, Kalvsvik;
i Konga: Elmeboda, Väckelsång, Ljuder, Nöbbeled, Ö. Torsås, Hovmantorp;
i Uppvidinge: Nottebäck, Åseda;
i Norrvidinge: Asa;
i Östra: Näshult, Nävelsjö, Bäckseda, Alseda;
i Västra: Ramkvilla, Jälmseryd, Fröderyd, Svennarum;
i Östbo: Rydaholm, Kärda, Åker, Tofteryd;
i Västbo: Bolmsö, S. Unnaryd, Femsjö, Gryteryd, Burseryd, Anderstorp;
i Mo: Bottnaryd, Angerdshestra, Stengårdshult, Åsenhöga, N. Unnaryd;
i Tveta: Månsarp, Öggestorp, Nässjö, Hakarp;
i Vista: Skärstad, Visingsö;
i N. Vedbo: Bälaryd;
i S. Vedbo: Höreda, Solbärga;
i Aspelands: Virserum, Tveta, Lönnbärga;
i Handbörds: Fliseryd;
i N. Möre: Åby, Bäckebo, Förlösa, Kläckebärga, Dörby;
i S. Möre: Madesjö, Ljungby, Torsås.

A. **Skorrande *ʀ* — tungspets-*r*.**

Skorr. *ʀ* överallt ha nordligast Kläckebärga—Förlösa[1]—Bäckebo—Virserum[2]—Alseda[3]—S. Björkö[4] (Näshult, Bäckseda, Nävelsjö — Åseda, Nottebäck[5] — Hovmantorp, Ö. Torsås[6], Nöbbeled, Väckelsång, Ljuder, Elmeboda[7]), Höreda (Jälmseryd,

[1]) »I allmänhet skorrande.»

[2]) För Fliseryd (långt österut i Handbörds h.) anger en meddelare skorrande *ʀ*, en tungspets-*r*.

[3]) r uttalas i Östra h. »med ett något skorrande ljud» enligt Gadd.

[4]) »Skorr. *ʀ* vanligast; norrut är tungspets-*r* vanligast».

[5]) »I nordligaste delen av socknen, där Östra-härads-dialekten trängt in med inflyttande, kan man få höra ett ock annat rullande r».

[6]) »Snarare skorrande än rullande».

[7]) »Ibland äldre personer finnas även de som tala tungspets -*r*». »I förbind. pr, br, tr, dr, kr, gr växla *r* ock *ʀ*».

Fröderyd[1]—Kalvsvik, Urshult—Aringsås), Månsarp (Åker, Tofteryd, Kärda, Rydaholm), Åsenhöga, Anderstorp, Burseryd (Gryteryd, Bolmsö, S. Unnaryd[2], Femsjö, Odensjö, Markaryd, Bärga, Ryssby), Torup, Asige, Skrea[3] (Harplinge, Trönninge, Veinge, Tjärby).

Blott tungspets-*r* har sydligast Åby (Ålem, Döderhult).

Tungspets-*r* ock tungrots-*ʀ* växlande efter götaregel ha sydligast Solbärga (Bälaryd), Nässjö, Öggestorp[4] (Hakarp[5], Skärstad?[6]), Bottnaryd, Angerdshestra, Stengårdshult, Öreryd, N. Unnaryd, Vessige, Vinbärg (Alvshög, Ljungby).

Av intresse vore att veta, vilket r som brukas i de mellanliggande socknarna Kråksmåla, Fagerhult, Högsby, Järeda—Älghult—Karlstorp, Ökna, Skede — Hessleby, Bellö, Edshult, Mälby, Hult — Almesåkra, Malmbäck, Ödestuga—Barnarp, Sandseryd—Mulseryd, Bondstorp, Valdshult, Källeryd, Hestra—Båreryd, Våthult, Bosebo, Sandvik, Färgaryd—Lidhult, Vrå—Kinnared, Drängsered, Krogsered, Gunnarp, Gällared, Askome, Abild, Årstad, Stafsinge.

Inom det ovan nämnda r-området förekommer även *r*, så enligt uppgift i Torsås i S. Möre (*ʀ*?), Ramkvilla i Västra h., Asa i Norrvidinge, Moheda i Albo, i Vislanda hos äldre personer, i Elmeboda (se ovan), i Månsarp »individuellt» *r*; i Ryssby, Bredaryd, Långaryd *ʀ*aip ock *r*aip 'rep'. Tydligen har skorrande (tungrots-) *ʀ* först under 1800-talet ryckt in över ock tagit i besittning Småland. Som bekant finnes vibrerat tungspets-*r* ännu i norra Skåne (Bjäre, N. o. S. Åsbo, V. o. Ö. Göinge, Villands, Gärds), ehuru överallt på indragningsstat.

B. »**Tjockt**» l.

Blott vanligt (postdentalt) *l* uppgives förekomma i Kläckebärga, Åseda (Alseda? Nottebäck[7], Hovmantorp, Ö. Torsås,[8]

---

[1]) Enligt en meddelare skorrande i Svennarum, enligt en annan »båda delarne, mäst skorrande».

[2]) Enligt tre meddelare skorrande, enligt en rullande r.

[3]) Enligt annan uppgift har Skrea götaregel.

[4]) En meddelare angiver blott skorr. r.

[5]) Uppgifterna oklara, tyda dock på götaregel.

[6]) Enligt en meddelare skorrande, enligt en annan »vanligen rullande».

[7]) Enligt annan uppgift skall *ɭ* finnas i Nottebäck.

[8]) Att »tjockt l» enligt uppgift skulle finnas i Nöbbeled, förefaller otroligt.

Väckelsång, Ljuder, Elmeboda), Ramkvilla, Fröderyd, Svennarum[1] (Jälmseryd, Asa,[2] Aringsås, Kalvsvik, Urshult), Hakarp[3], Månsarp, Angerdshestra[4], N. Unnaryd[4] (Stengårdshult), Åsenhöga (Åker, Tofteryd[5], Rydaholm), Anderstorp, Burseryd (Gryteryd, S. Unnaryd[5], Femsjö, Odensjö, Bärga, Ryssby, Markaryd, Gällared, Torup), Vessige, Ljungby, Morup (Vinbärg, i Faurås här.).

»Tjockt l», ł = sv. l förekommer sydligast i Förlösa[6] (Åby, Ålem), Bäckebo, Virserum (Fliseryd), Näshult,[7] Bäckseda, Nävelsjö, Björkö, Höreda, Nässjö (Solbärga, Bälaryd), Öggestorp (Skärstad), Bottnaryd (ock delvis Mulseryd[8]) samt Himle här.

Som synes, är uttalet av l i en massa socknar okänt, ock gränsen kan på stora sträckor ej ens tillnärmelsevis uppdragas. Underrättelser behövas om Kristvalla, Kråksmåla, Fagerhult—Lemnhult, Korsbärga, Lannaskede—Solbärga, Bäckaby, Skeppsta, Vallsjö, Sandsjö, Hylletofta, Bringetofta, Almesåkra, Malmbäck, Ödestuga—Forserum, Barnarp, Rogbärga, Ljungarum, Sandseryd—Valdshult, Öreryd, Källeryd, Hestra—Båreryd, Våthult, Bosebo, Sandvik—Gunnarp, Krogsered, Gällared—Fagered, Ullared, Källsjö, Svartrå—Tvååker, Spannarp, Rolfstorp.

C. **Finalt n: flickan, mjölken, taken, innan** o. dyl. — **mjölka, taka** o. s. v.

-n kvarstår i Kläckebärga ock Madesjö: **mjölkan,** Ljuder ock Hovmantorp: **mjölken** (Elmeboda, Väckelsång, Nöbbeled, Ö. Torsås — alla med **-en**), Asa: **mjölkan, takan,** Moheda ock Rydaholm: **mjölken, taken** (Aringsås: **mjölken, taka,** Kalvsvik: **kwiena, äringena, boinen,** Urshult: **mjölken, taken**), Bolmsö: **gräbbena, mjölken, taken,** S. Unnaryd: **gräbbena, mjölkan,**[9] **taken,** Femsjö: **ʃäran, väggan, hornan** (Bärga o.

---

1) Enligt annan uppgift skulle ł förekomma i Svennarum.

2) Att ł enligt uppgift skulle finnas i Moheda, förefaller otroligt.

3) Så enligt tre uppgifter.

4) »Sporadiska ł höras i v. Ang. ock v. Unnaryd».

5) Att ł enligt uppgift skulle finnas i Kärda ock Bolmsö, är icke troligt.

6) Tjockt ł finns dock blott i en del av socknen.

7) Enligt en uppgift skulle ł icke förekomma, enligt annan uppgift »åtminstone delvis i Näshult».

8) »Gränsen går genom Mulseryd.»

9) Enligt en meddelare **mjölken.**

Odensjö: **mjölken, taken**, Ryssby: **mjölken, takena**, Markaryd: **mjölken, tagen**), Torup: **mjölken, taken**, Vessige ock Ljungby: **kwinnan, bogen, husen, rigena** (Vinbärg: **gomman, mjälken tagen**, Skrea: **ʃärigen, tagen**[1]).

Sådana former som Kalvsviks ock Bolmsö **kwiena, äringena**, utgångna ur fornspråkets best. ack. sing., höra egentligen icke hit. De ifrågavarande målens **n**-karakter är i alla fall given genom **mjölken, boinen, taken**.

-n faller i Förlösa[2] (Åby, Ålem), Bäckebo (Virserum, Fliseryd), Åseda, Nottebäck, Ramkvilla (Näshult, Nävelsjö, Bäckseda, Alseda, Björkö, Höreda, Solbärga, Bälaryd), Fröde１ryd, Jälmseryd (Svennarum, Nässjö, Öggestorp, Månsarp, Hakarp, Skärstad), Kärda[3]? (Åker o. Tofteryd[3]? Byarum, Angerdshestra, Åsenhöga), Anderstorp, Gryteryd (Burseryd), Gällared, Morup.

För att kunna skarpare draga upp gränsen behöva vi sålunda upplysningar från Förlösa ock Kristvalla i N. Möre, Kråksmåla i Handbörds h., Algutsboda, Hällebärga, Ekebärga, Älghult, Lenhovda, Härråkra, Dädesjö, Granhult, Sjösås, Drev, Hornaryd i Uppvidinge, Hemmesjö ock Furuby i Konga, Gårdsby, Rottne, Tjureda, Tolg, Bärg ock Ormbärga i Norrvidinge, Slätthög, Aneboda ock Mistelås i Albo, Gällaryd, Tånnö, Voxtorp ock Hånger i Östbo, Kulltorp, Våthult, Villstad, Refteled, Bredaryd, Forsheda, Dannäs, Torskinge, Källerstad, Ås, Långaryd, Färgaryd, Hestra ock Sandvik i Västbo, Gunnarp, Krogsered, Drängsered, Askome i Årstads, Okome ock Sibbarp i Faurås här.

D. **Best. plur. mask. ock fem.: hästa(r)na — hästa, nätte(r)na, flikke(r)na** o. dyl. — **nättera, flekkera.**

Typerna **hästa(r)na, nätte(r)na** förekomma, så vitt känt är, nordligast i Kläckebärga, Madesjö, Nottebäck[4] (Hovmantorp-Ö.-Torsås-Nöbbeled[5]-Väckelsång: **däkono, nättono**, Ljuder ock Elmeboda **däkona, nättona**), Asa o. Moheda: **gräbbe(r)na, nätte(r)na**, Rydaholm: **flekkänä, nättänä** (Aringsås: **gräbbänna, nättenna**, Kalvsvik o. Urshult: **dekono, sakono**), Kärda ock

---

[1]) Därjämte uppgives **mjölka**.

[2]) Vissa byar (västerut) ha **gumman, mjölkan, taken**.

[3]) För Kärda uppgivas: **gumman, koen, mjölka, taka**; för Åker ock Tofteryd **gumman**, men **koa, mjölka, taka**.

[4]) Den ene meddelaren har **piera, kora, nättera** bredvid **hästana**; enligt den andre finns **nättera** blott på gränsen mot Jönköpings län.

[5]) För Nöbbeled angives **dekorna**.

Anderstorp ock Gryteryd[1]: **gräbbena, nättena** (Bolmsö o. S. Unnaryd d:o, Femsjö: **tännerna**, Bärga: **gräbbänä, nättänä**, Odensjö o. Ryssby o. Markaryd: **nätte(r)na**[2]), Torup-Vessige-Ljungby: **kwinnerna, bögerna** (Vinbärg ock Skrea: **däge(r)na, nätterna**).

hästa, nättera äro sydligast kända från Förlösa[3] (Åby, Ålem), Bäckebo (Virserum, Fliseryd), Åseda (Näshult, Bäckseda, Nävelsjö, Alseda,[4] Björkö, Höreda, Solbärga, Bälaryd), Ramkvilla, Fröderyd, Jälmseryd, Tofteryd (Svennarum, Nässjö, Öggestorp, Månsarp, Hakarp[5], Skärstad), Åker[6] (Byarum), Åsenhöga (ock det övriga Mo h.,) samt »Himle o. en del av Faurås här.».

För att få denna gränslinje behöva vi upplysningar från Förlösa, Kristvalla, Algutsboda, Hällebärga, Älghult, Ekebärga, Härråkra, Lenhovda, Granhult, Hornaryd ock Drev i Uppvidinge, Solbärga, Bäckaby, Nydala, Vrigstad i Västra här., Bärg i Norrvidinge, Aneboda, Slätthög, Mistelås i Albo, Gällaryd, Fryeled, Hagshult, Kävsjö i Östbo h., Kulltorp, Gnosjö, Båreryd, Våthult, Bosebo, Villstad, Sandvik, Hestra i Västbo, Drängsered, Krogsered, Gunnarp, Gällared i Årstad, Fagered, Källsjö, Ullared, Svartrå, Okome, Köinge, Dagsås, Sibbarp i Faurås, Tvååker ock Spannarp i Himle här.

E. Till de sydskandinaviska målens, både svenskas ock danskas, karakteristik hör, att **g** **i vissa ställningar övergått till** **w**, som eventuellt senare blivit **v**: **hawe** 'hage' o. s. v. I vissa mål har det i stället givit **j**: **haje** o. s. v.

Dessa övergångar finnas, så vitt tillgängliga upplysningar ge vid handen, inom följande områden:

g (→ **w**) faller efter vissa vokaler, annars → **j**: S. Möre: **fråa, ljua, stua** — **taj.**

g → **j** i Fliseryd, Tveta, Virserum, Lönnebärga, Bäckebo, Förlösa, Åby, Kläckebärga, Dörby (Kalmar län utom S. Möre).

g → **j** i hela Östra härad.

g → **j** uti Höreda—Bälaryd—Nässjö—Ramkvilla, Fröderyd—Jälmseryd = delar av S. o. N. Vedbo, Tveta o. Västra h.

[1]) Burseryd **hästana**, men **tösera, nättera.**

[2]) ock **gräbborna?** Odensjö **gräbbena.**

[3]) I vissa byar **hästana, nätterna** o. dyl.

[4]) Meddelaren har även **gräbborna, korna** — sannolikt orätt.

[5]) En meddelare (av 3) har **hästana**, kanske beroende på inflytande från Jönköping.

[6]) Meddelaren har **hästana**, som väl är osäkert.

g → **j**: Åseda, Nottebäck (hela Uppvidinge?) — Asa (Norrvidinge?) — Ljuder, Hovmantorp, Ö. Torsås, Nöbbeled, Väckelsång (d. v. s. hela Konga).

g → **w** (**hawe, frawa**): Solbärga—Öggestorp—Stengårdshult, Åsenhöga (även **sav** = såg) — Svennarum (**hajen** ock **hawen**?), Åker[1], Rydaholm—Anderstorp, Burseryd, Gryteryd, S. Unnaryd, Bolmsö (d. v. s. hela Västbo).

g → **w** (v?) i Kalvsvik ock Urshult (hela Kinnevalds h.?).

g → **j** (**hajen**): Moheda o. Aringsås (Albo h.?).

g → **v** (w?): Bärga o. Ryssby (Markaryd **haen**) i Sunnerbo.

g kvarstår (**hage, skog**) i Hakarp[2] ock Skärstad — Månsarp — Angerdshestra, Unnaryd ock Bottnaryd.

Enligt tillgängliga uppgifter skulle **w** ock **j** vara geografiskt blandade: Aringsås ock Moheda, Svennarum, Tofteryd med **haje** ini ett **hawe**-område, som begränsas i norr ock väster av Öggestorp, Stengårdshult, Åsenhöga, Anderstorp, Burseryd, Bärga, Ryssby, Markaryd, i öster av Svennarum, Rydaholm, Kalvsvik ock Urshult. **g** → **w** tillhör sålunda sannolikt ursprungligen Kinnevalds, Albo ock Sunnerbo samt Västbo ock Östbo med angränsande delar av Mo, Tveta ock Västra här. Gränsen mellan **w** ock **j** går nu möjligen i norr ock söder genom Tveta ock Västra här., så att till **j**-området höra S. Vedbo (ock någon del av N. Vedbo), Östra här., Norrvidinge, Uppvidinge, Konga ock Kalmar län (med tidigare **w** efter **u** i S. Möre).

Det vore naturligtvis önskvärt att få närmare upplysning dels om gränsen mellan **w** ock **j** (**hawe** — **haje**), dels om båda områdenas yttergränser. Vad **w**-övergången angår, gäller den icke **g** efter främre vokaler: det heter även inom **w**-området t. ex. **pia** (= *pıȷa* ← **piga**), **väjen** o. s. v.

I Halland skall enligt uppgifter från Halmstads här., nedre Ätradalen (Vessige—Ljungby), Torup ock n. Halland rspr. **g** motsvaras av **j** efter främre vokal, av **w**-**v** efter bakre: **höj** hög, **blyier** blyg — **mauen** mågen, **skäu** skog (ock med förlust av **w**: **ua** öga, **smo** smög o. s. v.). Företeelsen går sålunda utanför de sydskand. målens egentliga område ock sträcker sig ända upp i Bohuslän. Inom Västergötland har från flera trakter antecknats ett *y* i den ställning, där v. Värend ock Halland ha

---

[1]) För Tofteryd uppgives **hajen**. [2]) Enligt en meddelare **haven**.

w-v : *ȝ* är det äldre stadium, ur vilket **w** måste förklaras; även **j** i t. ex. **väj, såj** är snarast att förklara ur *ȝ*.

F. Inom ett brett bälte från öster till väster **kvarstår** i södra Sverge **ännu w i st. f. rspr:s yngre v** efter begynnande kons.: **twätta (čwätta, kwätta** o. s. v.), **kwäll, swälta** (l. **ʃwälta**), **wa** 'hvad', **wem** 'hvem' o. s. v.

Ljudet finnes angivet:

för S. Möre i Torsås: **tswinna** tvinna, »annorstädes i skogsbygden alldeles som **kvinna**»,

från Konga i Ö. Torsås: **ʃvalde**, Nöbbeled: **ʃalde, kvättade**, Väckelsång: **ʃalde**, Elmeboda: **ʃwara, ʃɷr** 'svor' (men Hovmantorp ock Ljuder **tv- sv-**),

från Kinnevalds här. i Kalvsvik: **kwiena, čwau** två, **ʃwygga** 'skynda', i Urshult: **ʃäljde, ʃalt, ʃwaäm** 'svärm', **kwäll, čwätta, wita,**

från Albo här. i Aringsås: **kvättade, ʃvälde** (men från Moheda blott **tv- sv-**),

från Sunnerbo här. angives blott för Markaryd (längst i söder) **čvättade, ʃvälde**, som tyda på **w**. Då emellertid **w (sw, kw, hw)** finnes både västerut i Halland, norrut i de båda andra »bona» samt väster om dem i Älvsborgsmålet (Kind ock Mark), lär det väl finnas även i Sunnerbo.

från Västbo här. i Anderstorp: **čwättade, ʃwälja, ʃwalde** ock **ʃälja, ʃalde**, Burseryd: **čättade-ʃättade, ʃalde, ʃalt**, Gryteryd: **ʃwalde, čätta**, Femsjö: **ʃwänn, kwekk, wekken**, S. Unnaryd: **tswättade-čvättade-čättade, ʃalde**, Bolmsö: **twättade, ʃalde** »med i **ʃ**-ljudet inmängt **w**-ljud» [= »starkt labiliserat»], sålunda i socknar runt omkring häradet,

från Östbo här. i Kärda: **twättade**, i Rydaholm: **ʃalde ʃalt**, som nog förutsätter **ʃwalde** etc. — men längre norrut är ifrån Åker ock Tofteryd blott antecknat **tv- sv-**,

från Mo härad i Angerdshestra, Stengårdshult, Unnaryd, Åsenhöga: **kwenna, ʃwår** o. s. v., sålunda i hela häradet utom längst i nv. i Bottnaryd,

för Tveta här. i Nässjö, Öggestorp[1] ock Månsarp: **kwäll, twaren, ʃwåt** — men för Hakarp uppgiva 3 olika meddelare **tvättade, sväljde,**

[1]) En meddelare har **tvättade**.

för N. Vedbo i Bälaryd (södra delen av häradet): **ʃwänn, ʃwin,**
för S. Vedbo i Solbärga (i no. delen av häradet): **ʃwänn** Sven, **kwekk** — men icke Höreda?

Slutligen heter det i Hallands nedre Ätradal **swälta, kwäll, kwoggen** 'tvungen', **wa** 'hvad', o. s. v., i Fjäre, Viske, Himle, Faurås **waranda, kwän** 'kvarn', i Skrea **twättade, ʃvalde, ʃvalt** »med svagt v», i Vinbärg **swålde, kwättade**, i Tönnersjö ock Hök **čau** 'två'.

Med **tv sv** utan vidare skrives **tvättade, sväljde** i uppgifterna från

N. Möre (Bäckebo, Förlösa, därmed stämma tryckta täxter från Kläckebärga, Dörby ock Åby),

Handbörds här. (Fliseryd),

Aspelands här. (Virserum, därmed stämma tryckta täxter från Tveta ock Lönnebärga),

Östra härad (5 socknar i olika delar av här., därmed stämmer Gadd) ock Västra här. (4 socknar),

Vista härad (Skärstad);

vidare i sydost

i Uppvidinge, åtminstone i de nordligaste socknarna Åsheda ock Nottebäck (söderut?),

i Norrvidinge, att dömma av uppgifter för Asa s:n.

Utbredningen av **kw** är således i det stora hela kongruent med **g → w**. Att närmare begränsa området är icke möjligt med nu tillgängliga upplysningar. Vi se mellertid, att **kw-** etc. tillkommer: S. Möre, Konga, Kinnevalds, Albo, Sunnerbo, Västbo, Östbo, Mo, samt ett synbarligen sammanhängande bälte Månsarp —Öggestorp—Bälaryd—Nässjö (Tveta, N. ock S. Vedbo här.). Det vore anmärkningsvärt, om det värkligen är främmande för Västra här. ock Norrvidinge. **g → w** har antecknats för samma härader utom Konga samt inom de fyra nordligaste häraderna blott i Öggestorp (Tveta).

G. Diftongering av **ē** ock **å** förekommer i S. Sverge i ett stort sammanhängande bälte, som å ena sidan icke når den sydvästskånska målgruppen, icke häller nö. Småland, å andra sidan i Halland ock Västergötland går långt utanför de sydskandinaviska målens annars konstitutiva drag. **ē-diftongeringen** (till **ei, äi, ai, oi, a** m. m.) är undersökt av SWENNING. Jag nöjer mig

f. n. med att huvudsakligen efter honom angiva nordostgränsen i Småland:

Torsås, Gullabo, Vissefjärda, Elmeboda, Hemmesjö, Furuby, Söraby, Tånnö, Voxtorp, Fryeled, Åsenhöga, Öreryd, Unnaryd; d. v. s. inom gränsen falla (helt eller delvis) S. Möre, Konga, Norrvidinge, Kinnevalds, Albo ock Sunnerbo i Kronobärgs län, Östbo, Västbo ock Mo i Jönköpings län, d. v. s. samma härader som ha **kw-** etc. med tillägg av Norrvidinge här.

H. **Diftongeringen** av **å** (till **au** l. dyl.) finns enligt de upplysningar, som f. n. stå mig till buds (**stå, römålad**),
inom S. Möres skogsbygd (Torsås),
inom Konga i Elmeboda, Ljuder, Väckelsång, Nöbbeled, Ö. Torsås, Hovmantorp,
inom Kinnevalds i Urshult ock Kalvsvik,
inom Norrvidinge i Asa[1],
inom Albo i Aringsås (Moheda **stå**?),
inom Sunnerbo i Markaryd (Odensjö, Ryssby ock Bärga **stå**?)
inom Västra här. i Jälmseryd (längst söderut),
inom Östbo här. i Kärda,
inom Västbo här. i S. Unnaryd o. Bolmsö (**ståu**), Femsjö (**gaur, staugg**), Burseryd (**stau**), i Gryteryd »med svag diftong»,
inom Mo här. överallt utom i Bottnaryd (längst i nv.),
inom Tveta här. i Månsarp.

Jämföras dessa uppgifter med gränsen för ē-diftongerna förefaller det, som om de båda områdena i Småland vore i det närmaste kongruenta (blott i Västra här. ock Tveta går **au** utanför **ei**, så vitt man räknar efter härad).

För en del andra frågor har jag för litet material, så t. ex. för **nn** → **gg** (**igg** in, **bugge** bonde). Finalt **-t** ock **-ade** gå långt utanför övriga gränser utefter hela nordfronten.

Min avsikt vore att efterhand komplettera den nu lemnade preliminära översikten. Jag vore tacksam, om läsare av denna lilla avhandling ville i brev till mig korrigera vad som möjligen är oriktigt ock komplettera mitt material genom upplysningar om socknar, om vilka jag nu ingenting vet.

[1]) För Nottebäck i Uppvidinge anger en meddelare **stau** = **stå**, för Åseda angives blott **stå**.

Ett gammalt svenskt skällsord.

Av Hjalmar Lindroth, Lund.

Överskriften lovar ju inte något vackert. Kanske vågar jag dock tro, att ämnet ej saknar tilldragningsförmåga för den som visat sig äga så vaket öra för just »skældsordenes lyrik».

I äldre Västgötalagens Retlosæ B. 5: 5 förekommer följande passus: þættæ aru vkvæþins orþ kono. Iak sa at þu reet a quiggrindu lösharaæþ. ok i trols ham þa alt var iamrift nat ok dagher. kallar hanæ kunna firigæræ kono ællær. ko. þæt ær. vkuaþins ord. kallær kono hortutu. þæt ær vkuaþins ord.

Det är ordet **hortutu** jag vill uppta till behandling.

Collin-Schlyter, vilkas upplaga nyss följts vid citeringen, anmärka i den speciella glossaren, att man måhända bör läsa **hortucu**, ock såsom ägnad att stödja denna möjlighet framhålles den yngre Västgötalagens (B 58) form på motsvarande ställe, nämligen **hortughu.** Det vill synas, säges det, som om åtminstone dess skrivare läst[1] **hortucu.**

Nu synes det mig dock klart, att en skrivare inte utan vidare skriver **gh**, om han läst **c**. Vi måste söka finna en förklaring till en sådan skrivning. Ren felskrivning för **c** eller **k** kan det inte gärna vara tal om i detta fall, vare sig i just denna handskrift eller på någon tidigare punkt i den skriftliga traditionen. Ock då har formen i alla händelser sitt värde. Besinna vi så, att en form med **gh** omkr. 1350 inte borde vara särdeles förvånande i fråga om mindre betonad stavelse som

[1]) Om just i B 59 (huvudkodex av VgL I) eller i någon speciell förlaga, framgår inte av formuleringen.

tidigare haft k[1], blir det onekligen frestande att tro på **hortuku** såsom den ursprungliga ock rätta formen. Så gott som självklart vore ju detta, om det rent av kunde fastslås, att den äldre kodexen (B 59) värkligen har **c** (= **k**).

Detta senare torde emellertid inte låta sig göra. Tvärtom tror jag mig efter noggrann granskning av originalet ock jämförelse med andra såväl **c** som **t** — såsom allmänt känt varandra ofta ytterst lika — kunna säga, att det efter all sannolikhet värkligen står **hortutu**. Men därmed är saken inte avgjord. Också B 59 har haft sin förlaga. I den — eller i dess möjliga förlaga — kan ju ha stått **c**, som genom felläsning återgivits med **t**. Att det kan ha skett just i B 59, blir särskilt troligt av följande skäl.

Att **k** ock **c** växla i handskriften i fråga, har naturligtvis för länge sedan beaktats, ock man har också gjort vissa iakttagelser rörande de förbindelser, i vilka **c** företrädesvis uppträder (se Kock Stud. öfv. fornsv. ljudl. s. 59 f.). Men man tycks inte ha beaktat, att överhuvud bruket av **c** är ytterligt sparsamt utom i den första balken. Förhållandet mellan **c** ock **k** från lagens början ock allt intill Retlösabalkens fämte kapitel, där vår passus förekommer, ställer sig på följande sätt[2]: KB 111 **c**, 20 **ch**, 176 **k** (varvid, som i det följande, **kk** räknats som enkelt **k**), 6 **ck**; Md 8 **c**, 5 **ch**, 224 **k**; SB intet **c**, 55 **k**; VS 6 **c**, 38 **k**; BB 6 **c**, 75 **k**; O 3 **c** (varvid ett **cc** räknats som enkelt **c**), 27 **k**, 1 **ck**; AB 7 **c**, 264 **k**, 1 **ck**; GB 6 **c**, 143 **k**; RB 1—4 2 **c**, 56 **k**. Förhållandet **c**: **k** i KB blir än mer utjämnat till förmån för **c**, om det beaktas, att av de 176 **k** hela 78 tillhöra former av ordet **kyrka**, som i handskriften aldrig skrives med något **c**.

Redan av dessa siffror synes man kunna ledas till det antagandet, att förlagan i synnerligen stor utsträckning haft **c** för **k** — något blott naturligt så mitt uppe i »latinhärraväldets» tid — ock att vår skrivare till en början i detta hänseende rätt nära följt sitt mönster, men redan efter första balken i allmänhet, dock utan strängare konsekvens, bytt ut **c** mot **k**. Ett sådant

---

[1]) Att senare leden i en sammansättning **hor-tuku** kunnat ha endast bitryck, är man berättigad att anta (särskilt för ett götiskt mål?), även om man erkänner annan betoning såsom i stor utsträckning styrkt för äldre sammansättningar.

[2]) Siffrorna göra inte anspråk på absolut pålitlighet.

antagande stödes nu också av enskilda fakta ock förhållanden. På ett ställe (KB 14: 4) har skrivaren vid formen **Skil** först skrivit **Sci**, så har han prickat under **ci** ock tillagt **kil** (se Collin-Schlyter). Här föreligger alltså ett medvetet utbyte redan i första balken. VS 3: 1 har handskriften **latæ**, men CEDERSCHIÖLD har (Göteb. högskolas årsskr. 1898, s. 15) väl med fog antagit, att det rätta är **lukæ**, som VgL II har. Förlagan har då haft **lucæ**, vari **c** fellästs som **t**. Tvärtom förutsätter COLLIN-SCHLYTERS ock CEDERSCHIÖLDS (anf. arb. 23) rättelse av JB 13: 4 **holmsköp** till **holmstop(t)** en missläsning av förlagans **t** såsom **c** ock så dettas återgivande med **k**, just därför att skrivaren, som jag sökt visa, då brukade göra detta utbyte.[1]

Det är alltså på intet sätt betänkligt att antaga, att förlagan till B 59 haft **hortucu**, som av denna handskrifts skrivare feltolkats såsom **hortutu**.

Men naturligtvis för ett sådant antagande vidare blott under förutsättning, att vi kunna komma tillrätta med ett **hortuku**. Det är det jag tror att vi kunna. Man kanske dock tycker, att det är onödigt att frångå COLLIN-SCHLYTERS läsning, eftersom den senare utgivaren, ehuru tidigare rådvill beträffande anknytningar för ett sådant **hortuta**, i sin sammanfattande glossar kunnat hänvisa till en uppgift av RIETZ (Dial.-lex. s. 770), att detta ord ännu nyttjas som skällsord i Småland. För mig bär emellertid ett sådant ord i en sådan betydelse — om det nu värkligen är pålitligt — ett modernt kynne.[2] Ock framför allt: vi kunna inte få avfärda VgL II:s läsart **hortughu** så lättvindigt.

Vad skulle då ett **tuku**, oblik kasus av ett svagt fem., kunna vara för något? Om vi inte finna någon anknytning på nordisk botten, behöver det inte förvåna oss. Ordets värkliga liv också i västgötabygder kan ligga ej obetydligt före tillkomsten av B 59. Det kan ha bevarats blott i den sammansättning, som lagtäxten känner. Att också denna var okänd för skrivaren av B 59, blir troligt genom den felskrivning, vi förutsätta. Å andra sidan

---

[1]) Kanske är dock inte denna rättelse så säker. Skulle inte något samband med ortnamnen på **köp** vara möjligt?

[2]) Och jag har inte kunnat finna, att ordet **tuta** eller dess motsvarigheter i andra germ. språk eljes plägar förekomma i en sådan användning som den, varom här vore fråga.

synas vi böra antaga, att denna sammansättning dock funnits i levande tal tämligen långt ned i tiden, eftersom det **k**, varmed vi operera, i den yngre kodexen uppträder som **gh**. Men det behöver inte betyda, att ens det sammansatta ordet värkligen levat i folkmun, det har kanske t. o. m. endast hållit sig kvar just i lagbestämmelsen; eftersom denna lästes upp, har också dess språkliga material varit utsatt för rytmiska lagars invärkan. — Också denna form med **gh** talar i någon mån för att man inte längre haft något enkelt ord (med **k**) att knyta an till.[1]

På nordiskt område finner jag i själva värket intet ord varmed ett **tuku**[2] i här användbar betydelse kan direkt sammanställas. Det är tyskan som jälper oss. De större ordböckerna (se t. ex. SANDERS) uppta ett fem. **zauche** med betydelsen 'hynda'. Detta ord lär i högspråket — om det alls kan anses nu höra dit — ha upptagits av OPITZ.[3] Denne använder det emellertid i den överförda betydelsen 'liderlig kvinna, hora'. Övergången från 'hynda' till 'hora' är så välbekant, att den inte ytterligare behöver uppehålla oss.[4] Det är väl troligt, att OPITZ hämtat ordet ur sin egen hembygds dialekt, schlesiskan. Vi känna det emellertid i samma form åtminstone också från schwabiskan[5].

Vi torde finna, att det kan vara just detta ord som föreligger i **hortuku**. Det är dock inte säkert. Det tyska ordets grundform kan utan tvivel vara ***tūkōn-**. Både i schlesiskan ock schwabiskan bör detta ha gett **zauche**.[6] Då är ju identitet

---

[1]) De i övrigt tidigaste exemplen på denna övergång **k** → **gh** äro (se Noreen Altschw. gr. § 267): **pīghi(n)z-dagher, fatøgher, tagha.** Intet av dem träffas dock i VgL.*II, om ock lika tidigt. (Ett **pingizdagha** kan inte anses jämförligt.)

[2]) Jag föredrar att tils vidare anföra den oblika formen, då det ju i händelse av kort rotvokal ej är a priori visst, att stamvokalen i nom. varit densamma. Jfr härom nedan.

[3]) Se TSCHERNING, Unvorgreifl. bedenken über etl. missbräuche (1658) s. 41.

[4]) Se emellertid exempelvis hos SANDERS under **betze**, hos DANNEIL Wb. d. altmärk.-plattd. mundart under **täw** samt vidare nedan i täxten. För de nord. språken se t. ex. hos RIETZ under **tispa** (s. 732) ock **täva** (s. 775) samt: »En **tæve** om en løsagtig kvinde er vel almindelig»: FEILBERG i Da. studier 1905, s. 23.

[5]) SCHMID Schwäb. wb. (1831).

[6]) Jfr för diftongeringen av **ū** BEHAGHEL i Pauls Grundriss$_3$ I, s. 147.

väl möjlig. Men grundformen skulle ock kunna vara ***taukōn-**. På svensk botten borde det bli ***tøka**. Detta är dock givet blott i fråga om huvudtonig stavelse. I en tidig sammansättning vore en utveckling ⸍**tauka** → ⸍**tuka** kanske inte alldeles utesluten.[1]

Att jag inte helt slår mig till ro med dessa i ock för sig tillfredsställande anknytningar för vårt **-tuku**, beror på tillvaron av ännu tvänne tyska former med betydelsen 'hynda', nämligen **zau(c)ke** ock **zoche**. Den första finna vi t. ex. i steiriskan[2] ock i kärntiskan[3]. Huruvida skillnaden mellan **ck** ock **k** i uppgifterna alltid betyder något, kan jag inte avgöra, men man torde åtminstone delvis böra sätta upp en grundform med ***tūkn**⸍ eller (i så fall ursprungligt) ***taukn**⸍. Åtminstone om vi utgå från en form med **ū** också här, bleve det väl inte omöjligt att finna motsvarighet till det västgötska **-tuku**, som väl nämligen åtminstone såsom mindrebetonad sammansättningsled kan ha uppkommit ur ett **-tūkku**.

Men vi ha ingen visshet om vilken kvantitet som tillkommit stamstavelsen i **-tuku**. Har det i överensstämmelse med hittils diskuterade möjligheter varit längd eller sekundär korthet uppkommen ur **au** eller **ū**, ser jag inte, att någon vidare utredning behöver eller kan presteras för att rättfärdiga ordets gestalt i lagtäxten. Men det skulle kunna vara gammalt **ŭ**; för den händelse nämligen att ordet skulle vara identiskt med det ovan nämnda ty. **zoche**, som då återginge på ett ***tŭkōn-**. Detta **zoche** känner jag blott från Campes Wb., där det upptas såsom biform till **zauche** ock säges betyda 'hündin', men väl ock användas för 'hure', varför **zochensohn** är = 'hurensohn'. Som hemulsman (för hela ordet?) anges den schwabiske språkforskaren F. C. Fulda från 1700-talets senare del.

Man skulle kunna tänka, att man ur lagordets vokalism kunde få någon ledning för ett avgörande, om det kan innehålla **ŭ** i stamstavelsen. Man kunde fästa sig vid att obl. sg. av **kona** i VgL I heter **kono**, även såsom senare sammansättningsled, ej **kunu**. Emellertid

[1]) Jfr Kock Tydning af gamla sv. ord s. 1 ff., Stud. ö. fsv. ljudl. 2, s. 550, Alt- u. neuschwed. accentuierung s. 210 ff.

[2]) Unger-Khull Steirischer wortschatz (1903), dels översatt med 'läufige hündin', dels angivet såsom 'schimpfwort für liederliche dirnen'.

[3]) Lexer Kärntisches wb. (1862), likaledes i båda bet.

är materialet alldeles för litet, för att man skulle kunna bedömma, i vad mån dylika former, som måste anses påvärkade av nom. **kona**, äro regelbundna för det språk, handskriften företräder. Ock för övrigt finns anledning anta, att ett **tŭka** ej behövde behandlas såsom ett **kŭna**. Ty konsonantens beskaffenhet synes ha spelat en roll.[1] Därför är det ingalunda betänkligt att antaga åtminstone en oblik form **tuku** i VgLI representera ett **tŭku** med ursprungligt ŭ. Vi äro så mycket mer oförhindrade därtill, om ordets gestalt betingats av dess ställning som mindrebetonad sammansättningsled. Då är ett ŭ ännu naturligare.

Då anknytningsmöjligheterna sålunda äro flera, så snart vi ge oss in på enskildheter, få vi kanske nöja oss med det, att vårt **tuka** (***toka?**) hör till en ordgrupp, som vi finna rätt spridd i högtyskan ock vars grundbetydelse är 'hynda'. Det är också särskild anledning att vara försiktig med uppkonstruerandet av bestämda förhistoriska grundformer i denna ordgrupp, därför att tyskan innehåller icke så få ordstammar av liknande utseende, vilka alla betyda 'hynda' (ock 'hora'). Jag nämner ytterligare blott följande:

fhty. **zoha** (även i mhty. **zohen-sun**), troligen med ō ock återgående på ett ***tauhōn-**[2];

fhty. **zaga, zagun-sun** (se PALANDER anf. st.);

nlty. **tache** (ADELUNG ock CAMPE: hannoveranska);

mhty. **zūp(e)** → nhty. **zaup(e)**[3];

nhty. **zopp** (KAUFFMANN anf. st.), **zupp.**[4]

Slutligen nämner jag det även i ty. vitt spridda ord, som representeras av sv. dial. **täva** ock vars ursprungliga grundform synes vara germ. ***tiƀōn**; jfr sv. dial. **tispa**, no. **tispe**, förmodligen ← ***tiƀ-s-**.

Det är knappast sunt att sätta upp var sin självständiga grundform för alla dessa former. Rikedomen torde åtminstone

---

1) Se SANDSTRÖM Utveckl. av fsv. ŏ ock ŭ s. 85, 86 f. o. där cit. litt.

2) Se PALANDER Ahd. tiernamen s. 32 f. o. där cit. litt. Ordet är då möjligen — vilket av PALANDER på grund av betydelseolikheten betecknas som 'unsicher' — identiskt med yngre isl. **tóa** 'rävhona', se Fritzn.$_2$ under **fóa**.

3) Se t. ex. KLUGE Paul-Braunes Beitr. 9, s. 178, KAUFFMANN ib. 12, s. 526, SCHMID ovan anf. arb., CRECELIUS Oberhess. wb., SANDERS.

4) AUTENRIETH Pfälz. idiot. (1899) under **zauw**.

till en del bero på inbördes påvärkningar mellan ett fåtal ursprungligen skilda stammar.[1] Därför behöver det inte häller anses vågat att inom den mindre ordgrupp, som ovan företrädesvis sysselsatt oss, operera både med **au** ock **ū**, utan att man därför nödvändigt tänker sig 'tvåstavig bas'. Några utomgerm. former, som kunde leda oss, äro inte med säkerhet kända.

En sådan sammanblandning kan ha skett tidigt, ock därför kan också det nordiska ordet vara en produkt därav.

Det tyska ordet (eller: de tyska orden) betyda både 'hynda' ock 'hora'. Detsamma kan då tänkas ha varit fallet även med det nordiska **tuka**. I så fall bleve kanske **hortuka** en pleonastisk bildning, i vars tillvaro man då kunde vilja se ett vittnesbörd om att det enkla ordet tidigt blivit färglöst ock var i behov av att upplivas genom en förstärkande eller förtydligande förled (såsom t. ex. skett i **tungomål, gärdesgård, ormslå**). Men en sådan bildning som ä. nsv. **horhynda** (Lind 1749, under **betze**) visar, att i **hortuka** den senare leden från början kan ha ingått med den äldre bet. 'hynda' ock att den således ensam aldrig behöver ha på nordisk botten betytt något annat.

Till sist vill jag blott avvisa en helt annan — ock nordisk — kombination, varpå någon kanske kunde vilja tänka för detta **tuka**. Man kunde vilja sammanställa det med no. dial. (Hallingdal) **tuku** 'lodden hud' i sammansättningar som **bjønntuku, ulvetuku, purketuku** Aas. Ock man kunde då vilja jämföra ett **hortuka** med ty. **hurenbalg**, med ty. **fell** i bet. 'weibsstück', lat. **scortum** o. d.; jfr även isl. **kvennskinn** såsom föraktlig beteckning för en kvinna (se Fritzn.$_2$ under **skinn**). Men säkerligen är AASENS egen misstanke grundad, att detta **tuku** intet annat är än obl. kasus av samma ord som fvnord. **staka** 'skind' Fritzn.$_2$ I sammansättningar som vnord. **hafrstaka, hreinstaka, vargstaka** har s lätt kunnat fattas såsom gen. -**s** till förleden. Ock just i Hallingdal måste en obl.

---

[1]) Då vi i det sist anförda ordet ovan torde ha kommit in i en **ei/oi**-rot, kan det väl också vara skäl att framhålla möjligheten av att ordet sv. **tik** (o. s. v.) är frukten av en dylik (tidig) kontamination. Med avseende på dess stamvokalism påpekar jag ytterligare nhty. dial. **zeikel** f. o. n. 'leichtlebiges frauenzimmer, liederliches mädchen' (UNGER-KHULL Steirischer wortschatz), judety. **zoig** o. demin. **zeigele** 'hündin' (GERZON Die jüd.-deutsche spr., Heidelberger diss. 1902, s. 104).

form av detta (-)taka lyda (-)**tuku** genom 'tiljævning'; jfr **gūtu** 'gata', **snūru** 'snara'.[1]

Med detta ord kan under sådana förhållanden vårt **hortuka** intet ha att göra.

---

[1]) Se AMUND B. LARSEN Oversigt over de no. bygdem. s. 57. Att stamvokalen i **tuku** hos AASEN förklaras vara osäker till sin kvantitet, torde sammanhänga med ordets förekomst (företrädesvis eller helt) såsom senare led i sammansättning.

Tiveden ock tibast.

Av Adolf Noreen, Uppsala.

Den fäm mil långa ock i genomsnitt två mil breda, i det stora hela »fattiga, ödsliga och oländiga»[1] bärgstrakt, som skiljer de svenska landskapen Närke ock Västergötland, ock som bär namnet **Tiveden**, gäller allmänneligen för att vara en sammansättning av det fornnordiska **viðr** 'skog' ock det gudanamn, som i isländskan heter **Týr** (även använt såsom appellativum: **týr** 'gud' eller **tír** efter dat. **tíve** ock pl. **tívar**), ock som i fornsvenskan — att dömma av **tisdagher** 'tisdag' ock kvinnonamnet **Tifridh**[2] (om detta icke uppstått av det i en runinskrift, L. 113, förekommande **Tiþfriþ**) samt det forngutniska runnamnet **tir** ock väl även mansnamnet **Siktiir** i en fgutn. runskrift[3] — en gång hetat **Tir**, om nu värkligen en gud med detta namn någonsin varit dyrkad i Sverge, vilket visserligen synes rätt ovisst. Emellertid yttrar t. ex. Lundgren[4]: »Ett ortn[amn] finnes, i hvilket gudens namn säkerligen ingår, nämligen **Tiveden**», ock M. Olsen uttalar ännu bestämdare samma mening[5]: »Fra Sverige kjendes af stedsnavne, som sikkert er sammensatte med Tys navn, kun **Tiveden**.» Till ock med den så skeptiske Joh. Steenstrup ställer sig ej alldeles avvisande, då han yttrar[6]: »Om **with** findes i noget herhenhørende [d. v. s. med ett gudanamn sammansatt] Navn, er vistnok tvivlsomt: men nævnes maa dog den bekjendte Skov Tiveden i Vestergøtland.»

1) Se Nordisk familjebok XVI, sp. 381.
2) Se M. Lundgren, Språkliga intyg om hednisk gudatro i Sverge, s. 76.
3) Se Pipping, Månadsbladet 1900, s. 51.
4) A. st. Likaså Hellquist, Arkiv XVIII, s. 363 ock Sv. landsm. XX. 1, s. 618.
5) Se M. Olsen, Det gamle norske ønavn Njarðarlǫg, s. 24 not 3.
6) Se J. Steenstrup, Nogle Undersøgelser om Guders Navne i de nordiske Stedsnavne, s. 38.

Ock dock kan denna uppfattning — att Tiveden en gång haft betydelsen 'den åt Tyr helgade skogen' — icke gärna vara riktig.

Till att börja med må framhållas det föga rimliga i att en tio kvadratmil stor skogstrakt, som för övrigt i heden tid naturligtvis var vida folkfattigare, än såsom ovan nämnt nu är fallet, skulle ha utgjort en enhetlig kultplats. Ty vi veta ju, vad senast STEENSTRUP[1] betonat, att »det er den lille Skov, Lunden, der bærer Gudens Navn»; jfr sv. **Fröslunda, Torslunda. Tislund** o. d. Häremot skulle man visserligen kunna invända, att namnet ju kan tänkas ha från början avsett blott en viss mindre skogsdunge ock så med tiden utsträckts till att få beteckna hela det nuvarande stora området. Men om man ock, trots att ett dylikt antagande saknar varje spår av stöd i vare sig äldre eller yngre källor, medgåve den abstrakta möjligheten härav, så återstår dock den betänkliga omständigheten, att viðr i så fall skulle här vara använt i ungefär samma betydelse som **lundr**[2], ock att man, såsom redan framhållits, ej annars känner något fullt säkert exempel på sammansättning av ett gudanamn ock **viðr**. Det enda, som mig veterligen skulle kunna komma i fråga, är det danska **Tiset** av äldre **Tiswith**[3], vilket emellertid är osäkert, enär, såsom STEENSTRUP[1] påpekat, flera orter, t. ex. **Tistorp, Tistrup**, »have Forstavelsen **Tis-**, uden at det kan være Gudens Navn».

Men ännu bestämdare talar namnets bildningssätt mot den gängse härledningen. De älsta anträffade formerna äro följande: **Tywid** omkr. 1270 Sv. Dipl. I, 738, gen. **tiuiþar** Vgl. II, G. 12,

---

1) A. st. s. 37.

2) Någon parallell härtill erbjuder icke sockennamnet **Fröskog** i Dalsland, ty där iingår icke, såsom Lundgren, a. st. s. 67, ock Steenstrup, a. st. s. 68, antaga, gudanamnet, utan den redan i Västgötalagen omnämnda ån **Frö** (»anæ frø», var. »anafrøo» Vgl. IV, 10, av Schlyter missuppfattat som namn på socknen, liksom han ej häller insett, att »anæ niz» är ån Nissan, jfr »**Nizær** quild» därsammastädes såsom namn på åns källa), numera **Fröskogsälven**; jfr det no. älvnamnet **Frøa**, som är styrkt redan från fno. tid genom ortnamnet **Froyamoo** (se Rygh, Norske Gaardnavne VI, 122, där tryckfelet **Froyia-**, ock No. Elvenavne, s. 60, där tryckfelet **Frøya-**). Jfr Olriks ord: »Vi kender aldrig **-skov** sammensat med gudenavn» (Da. stud. 1910, s. 26 ock likaså 1911, s. 12).

3) Se O. NIELSEN, Blandinger I, s. 263, ock STEENSTRUP a. st. s. 38.

tiuiþæ Vgl. II, Forn. 48 — i tre varianter tiwiþ — ock Add. 12,1, tiwiþ Vgl. III, G. 12, dat. tiwidhi Vgl. IV, 16,12, ack. tyuiþ 1346 Sv. Dipl. V, 562, best. dat. **Thyffuydhenom** 1415, Sv. Dipl. N. S. III, 8, ack. **Tiuidh** 1415 Sv. Dipl. N. S. III, 35, **Tiffueden** 1453[1], **Tyvedhen** 1497, **Tiwedhen** 1501, **Tiiffwedhen** 1504 o. s. v. Förra sammansättningsleden är sålunda alltid antingen **Ti-**, detta i överensstämmelse med det nutida uttalet, eller **Ty-**, vars y dock kan, såsom i många fsv. skrifter är fallet, beteckna långt i-ljud[2]. Aldrig däremot anträffas, vare sig i äldre eller yngre tid, något **Tis-** eller **Tys-**.

Nu har emellertid O. Rygh[3] påpekat, vad mina egna undersökningar rörande svenska ortnamn dagligen bekräfta, att »Gudenavne som 1:ste Led i Stedsnavne have Genitivform». Gentemot detta uttalande har visserligen Falk[4] sökt hävda den uppfattningen, att »Gudenavne i flere Tilfælde foreligger i Stammeformen som første Led» i ortnamn, ock M. Olsen visar sig flerestädes[5] hysa samma mening. Men vad som hittills anförts till stöd för denna åsikt, är föga beviskraftigt.

Falk åberopar till att börja med **þórini** av ett *þór-vini[6], men Rygh[7] har under hänvisning till andra sammansättningar av ett gudanamn ock **vin**, såsom **Oðins-yn**, **Niarðar-in**, **Ullar-in**, **Frøys-in** med rätta avvisat tanken på gudanamnet **þórr**. Jag förmodar, att vi här i stället ha att göra med den stam **þōr-** ('sträckning'?), som ingår i flera svenska ortnamn, t. ex. det uppländska sockennamnet **Långtora**, fsv. (ack.) **Languþoru** 1291 o. s. v.

Vidare åberopas det på åtskilliga håll anträffade **Niarðheimr**. Men detta kan stundom vara förkortat av det ävenledes förekommande **Niarðarheimr**, på samma sätt som det bekanta önam-

---

1) Se Styffe, Skand. under unionstiden, 3 uppl. (1911), s. 300 not 2.

2) Se min Aschw. gramm., 3 aufl. § 20 anm. 1, § 27 anm. 1, § 108 anm. 4 ock 5.

3) No. Gaardn. II, s. 362.

4) No. Gaardn. V, s. 7.

5) T. ex. a. st. samt No. Gaardn. XI, s. 92 ock 95.

6) Falk skriver här, liksom även Rygh i dylika fall, oriktigt **þórvin**, förbiseende att **vin** i fno. ofta ock i fsv. nästan alltid såsom senare led av en sammansättning ersättes av den neutrala ia-stams-formen **-vini** (jfr **viðr** : **ungviði**, **gras** : **illgresi** o. d).

7) A. st. VI, s. 195.

net **Niarðarlǫg** en gång anträffats skrivet **Niarðlaug** gentemot ej mindre än älva skrivningar med **-ar: Niarðarlog**[1] o. d. Ock detta fall föreligger väl med säkerhet i **Nerdheimum** 1409 jämte **Nærdhreimum** 1445[2]. Utvecklingsgången har väl av sistnämnda exempel att dömma varit **Niarðar-** → **Niarðr-** ock så **Niarð-**, med samma dissimilatoriska förlust av det senare **r** som i fno. **Frið(r)ekr, Þrýð(r)ekr, Marg(r)et,** fsv. **brøþ(r)unge, Margh(r)et** o. d. I andra fall åter kan man — liksom väl förhållandet är i sådana namn som **Niærdwiik**[3], **Niarðøy** (redan omkr. 1293), **Niærdol**[4] — ha att göra med det appellativum, som ingår i Eddans **niarðláss,** ock som jag översätter med 'förträngning', en betydelse som passar utmärkt åtminstone till läget av det nyssnämnda **Niærdol,** sådant detta beskrives. I mina »Svenska etymologier» (s. 23) har jag sammanställt ordet med Gibraltarsundets gamla namn **Niorvasund,** med fno. **Nyrvi** såsom namn på en smal ö i Söndmøre, no. **Njerve** som namn på en gård å det smala näset Spangareid m. m.

Lika litet bevisa de många namnen på **Frøy-** i stället för väntat **Frøys-,** vid vilkas förekomst FALK fäster särskild vikt. Att »a **Frøyofue**» 1325 ff. icke, som FALK vill, återgår på **Frøyr,** utan är sammandraget av ett **Frøyo(h)ofue** ock sålunda återgår på **Frøyia,** såsom också redan RYGH[5] ock LIND[6] antagit, synes mig uppenbart på grund av den först av RYGH ock sedan av OLSEN[7] framhållna omständigheten, att i det så benämnda tämplets närhet låg det åt den motsvarande manliga gudomligheten helgade tämplet[8] **Frøyshof.**[9] Då **Frøberg** i Hedemarken bevisligen återgår på **Frøyia** — »a **Friæiubærghi**» 1399[10] — så är väl detta

---

[1] Se OLSEN a. st. s. 4.

[2]) Se No. Gaardn. I, s. 342.

[3]) Av RYGH, No. Gaardn. XIV, s. 125, uppfattat såsom förkortning av ett **Niarðarvík.**

[4]) Av RYGH, No. Gaardn. XIV, 344, uppfattat såsom förkortning av ett **Niarðarhóll.**

[5]) No. Gaardn. II, s. 362.

[6]) Norsk-isländska dopnamn, sp. 283.

[7]) Hærnavi, s. 5 noten.

[8]) Om dylika parvis uppträdande tämpel, helgade det ena åt en gud, det andra åt en gudinna, se OLSEN a. st. s. 4 ff. ock Njarðarlǫg, s. 26.

[9]) Se No. Gaardn. V, s. 10.

[10]) Se Rygh, No. Gaardn. III, s. 80.

ock, såsom även A. KJÆR[1] förmodar, fallet med **Frøyberg(h)** 1341, 1360 m. m. i Jarlsberg-Larvik. Med det flerestädes förekommande **Frøyþueit** 1368 ff., som KJÆR[2] vill förklara på samma sätt, under det att FALK hänför även detta namn till **Frøyr**, förhåller det sig däremot troligen så som med det av FALK ytterligare till stöd för hans teori i anspråk tagna **Frøland** i Smaalenene (»i **Fræylandum**» 1322 ff.)[3] ock med **Frøvold** i Buskerud (»a **Froyuollum**» 1334)[4]. Då nämligen **Frøland** i Telemarken bevisligen återgår på det fno. **friór** 'bördig'[5], ock då för det nyss citerade **Froyuollum** oftare skrives **Frioval(l)um**, **-valla** 1454, 1471, samt då även det omtvistade **Frøyþueit** senare skrives **Friothuet** 1528, så synes det mig uppenbart, att vi, såsom redan RYGH[5] i fråga om det nämnda **Frøvold** antagit, här ha att göra med det fno. adjektivet **fréér, friór.** De älsta skrivningarna med **Frøy-**, **Fræy-**, **Froy-** representera då den gamla, sedermera i litteraturen undanträngda, biform **frøyr**, som ännu kvarlever i no. dialekter såsom **frøy**, ock som förhåller sig till **fréér** såsom **øy** 'alltid' till **ǽ**, gutniskt **froy** 'frö', **snoy** 'snö' m. m. till **frǽ**, **snǽr** o. d.[6] Äntligen må erinras om att under **Frø(y)-** kan dölja sig dels det fno. (ock fsv.) älvnamnet **Frøy-** (**Frøa**, **Frø**)[7], dels det fno. önamnet **Frøy**[8].

Samma eller ännu flere förklaringsmöjligheter erbjuda de svenska — ock för övrigt även de danska — ortnamnen på **Frø-**. Att t. ex. **Fröskog** ej innehåller gudanamnet, utan, såsom K. Ortnamnskommitténs undersökningar givit vid handen, älvnamnet **Frø**, har redan ovan[7] nämnts. **Frökind** i Västergötland kan betyda 'det bördiga häradet'[9], för vilket kanske ock i sin

---

1) No. Gaardn. VI, s. 122 ock 272.

2) No. Gaardn. VI, s. 264.

3) Se RYGH, No. Gaardn. I, s. 371.

4) Se No. Gaardn. V, s. 196.

5) Se RYGH, No. Gaardn. I, s. 37.

6) Se utförligt härom O. v. FRIESEN, Till den nordiska språkhistorien, flerest.

7) Se ovan s. 2 not 2.

8) Se t. ex. RYGH, No. Gaardn. VI, s. 122 ock XIV, s. 55.

9) Om **kind** i betydelsen 'härad' (eller åtminstone 'bygd') se min uppsats »Sverges ortnamn» (i Gleerupska biblioteket II), s. 15, ock senast S. TUNBERG, Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning, s. 46 f.

mån talar, att det även träffas — dock först senare ock i latinsk täxt — skrivet **Frekindzhered** (jfr fno. **fræ?**). I **Frøia-**, **Frøa-** ock, med vanlig fsv. synkope av trycksvag vokal i hiatusställning, **Frø-rydh** o. d. måste på grund av senare sammansättningsledens beskaffenhet[1] föreligga ett mansnamn **Frø(i)e**, antingen direkt motsvarande det got. **frauja** eller, såsom LUNDGREN[2] föreslagit, kortnamn till de många fsv. mansnamn, som börja med gudanamnet (**Frøbiorn**, **Frøger**, **Frøsten** o. s. v.). Ock vända vi oss till de ortnamn, som på grund av senare ledens beskaffenhet dels med säkerhet, dels med stor sannolikhet ha såsom förra led ett gudanamn, så föreligga flera möjligheter att förklara **Frø-** såsom en till ett dylikt hörande genitivform. Under det att orter, som bära namnen **Frøsvi**, **Frøslunda** ock **Frøstuna**, innehålla genitiv på **-s** av **Frø** (fno. **Frøyr**), så kunna andra orter med namnen **Frøvi**, **Frølunda** ock **Frøtuna**, såsom redan LUNDGREN[3] antagit, utgå från en annan genitivbildning, en på **-iar**, alltså fsv. ***Frøiar** (av ***Frøyiar**), varav på vanligt sätt **Frøia** ock med i anslutning till nom. **Frø** utelämnat i **Frøa**, slutligen **Frø-** med synkope av det trycksvaga **a** i kompositionsfogen. Denna genitiv förhåller sig då till **Frøs** (fno. **Frøys**) liksom **byiar** (**byia**, **byar**, **bya**, **by-**) till **bys** m. fl. dylika fall. För övrigt har den av RYGH antagits föreligga även i ett fno. ortnamn: **Froyrak** 1434, **Frøyrake** 1453[4]. Men vidare kan **Frø** tänkas[5] ha i urgammal tid åtminstone alternativt böjts på samma sätt som det motsvarande got. **frauja**, d. v. s. svagt, alltså med en gen. **Frøia**, varav (i analogi med nom. ***Frøe**) **Frøa** ock slutligen **Frø-**. Ock äntligen kunna vi bland våra ortnamn på **Frø-** väl finna, liksom vi gjort i fno., ett ock annat som innehåller gudinnenamnet **Frøia** i dess gen. **Frøio-**, varav (genom anslutning till mask. **Frø**) **Frøo-** ock så **Frø-**; jfr fsv. **husfrø** 'husfru, hustru' av **-frøa** ock **-frøo** (fgutn. **husfroyia**, **-froyiu**).

Vi ha alltså all anledning att antaga, det ett ortnamn med **Ti-**, **Ty-** såsom förra led icke innehåller gudanamnet; detta så

---

[1]) Se särskilt STEENSTRUP a. st. s. 32 f.

[2]) Sv. landsm. X. 6, s. 58 f.

[3]) Språkl. intyg etc., s. 65. Till denna Lundgrens mening ansluter sig även KOCK, Svensk ljudhist. II, s. 274.

[4]) Se No. Gaardn. VIII, s. 206.

[5]) Jfr LUNDGREN a. st. noten.

mycket mer som de namn, vilka med någon säkerhet kunna antagas utgå från **Týr**, alla börja med **Tys-** eller **Tis-**, t. ex. fno. **Týsnes** m. m.[1]; fda. **Tiislund**[2] ock — vilket är av särskilt intresse för denna min undersökning — **Tiswith** (icke **Tiwith**!), om det nu värkligen skulle höra hit[3]. Att i fno. **Theesalle** 1346, **Tesale** 1403, **Tessala** 1404 o. s. v.[4] förra leden **Té-** skulle, såsom S. Bugge[5] utan att anföra något som hälst skäl påstått ock Olsen[6] anser honom ha »paavist», vara en form av stammen i gudanamnet, tror jag visserligen icke; men skulle mot all förmodan så vara, hindrar oss ju intet att anse förra leden vara gen. **Tés-** (jfr de talrika skrivningarna med **ss**[4]) liksom i det av Olsen på så sätt tolkade fno. **Tesin** av ett ***Tés-vin**.

Namnet **Tived(en)**, fordom kanske även uttalat **Tyved(en)**[7], måste nog därför ursprungligen vara samma ord som det över stora delar av Sverge ock Norge[8] samt möjligen[9] även Island spridda ock därför säkerligen urgamla växtnamn, som i sv. dialekter heter **tived** (tidigast träffat hos Franckenius »Speculum botanicum», 1638), i no. dial. **tyvid, tived,** i isl. (?) **týviðr**[10] 'Daphne mezereum'. Men under det att **-ved** i detta växtnamn på samma sätt som i **benved, brakved, sprakved** antagit betydelsen 'buskartad växt', har det däremot i ortnamnet bibehållit samma äldre betydelse 'skog' som i **Gälaveden, Hålaveden** o. d.

1) Se Olsen a. st. s. 7 f. ock 24 f.

2) Se Nielsen a. st.

3) Jfr ovan s. 1 f. ock s. 2.

4) Se Rygh, No. Gaardn. I, s. 337 f.

5) Norges Indskrifter med de ældre Runer II, s. 583 ock Indledning s. 66.

6) A. st. s. 8.

7) Se ovan s. 3.

8) Se Jenssen-Tusch, Nordiske plantenavne, f. 70 f., ock A. Lyttkens, Svenska växtnamn, s. 541 ock 544 f.

9) Jfr nästa not.

10) Så utan källcitat hos Grimm, Deutsche Myth., 2 aufl.., s. 180 (ock lånat därifrån hos Jenssen-Tusch, a. st., där dock tryckfelet **þyviðr**, ock s. 297, där **týviðr**); Dybeck, Runa 1845, s. 53, ock Falk-Torp, Etymol. ordb. II, s. 395 samt i den tyska bearbetningen s. 1306. Emellertid upptar ingen mig tillgänglig isländsk (eller fno.) ordbok något dylikt ord. Ock enligt vad prof. Th. M. Fries upplyser mig, finnes Daphne ej upptagen i Chr. Grønlunds Islands Flora (1881) eller något av dess tillägg (t. o. m. 1905). Den är väl alltså främmande för Island ock rimligtvis också för isländskan.

Ett annat, med samma förled bildat namn på samma växt är det i svenskt riksspråk vanliga **tibast**, det no. **tybast**. Detta ord, som skrivet **tybast** träffas redan i fornsvenskan omkr. 1450[1], är ursprungligen namn på själva barken ock kanske uppkommet genom ellips av det i dialekter förekommande sv. **tivedbast**, no. **tyvidbast**. Ännu andra namn, som i fråga om förleden uppenbarligen — såsom särskilt av växtens här nedan nämnda tyska namn framgår — äro oursprungliga omstöpningar (ofta folketymologiska) av något bland de ovannämnda, finnas i rikt mått i både sv. ock no. dialekter. Sådana äro — för att nu endast nämna några av de vanligaste — t. ex. sv. **tjurbast** 1716 ff., **tis(t)-bast** 1716 ff., **tid(e)bast** 1759 ff., **tivelbast** 1755 ff., **divelbast** 1830 ff. m. fl.; no. **tysbast, ti(r)sbast, tjusbast, tusved, tysved** m. fl.[2], vilka alla jag här lämnar åsido såsom icke varande av någon vikt för bestämmande av vare sig förledens ursprungliga form — som tillräckligt klart framgår av de fornsvenska ock forntyska (se nedan) formerna — eller betydelse.

Vad nu denna betydelse beträffar, så har visserligen även ifrågavarande växtnamn ansetts innehålla gudanamnet. Så t. ex. yttrar Lundgren[3]: »Efter guden är vidare växten **tibast** uppkallad», ock ännu i Falk-Torps Etymol. ordbog antas detsamma[4], om ock med tvekan om »hvorvidt dette forhold er oprindeligt». Att så ej kan vara fallet, framgår emellertid tydligt dels av den tyska motsvarigheten till formen **tibast**, nämligen **zeibast**[5], som förutsätter ett fhty. ***zībast**; dels av den vanligare tyska formen **zeiland**, som fortsätter det faktiska fhty. **zīlant**. Inginge nämligen gudanamnet uti dessa växtnamn, så skulle de som bekant ej uppvisa **zī-** (nhty. **zei-**), utan **zie-**; jfr fhty. **ziestac** (nhty. dial. **zistig**) 'tisdag'. Det är sålunda tydligt, att **ti-ved, ti-bast, zei-bast** ock **zei-land** — ty att ordet skall av-

1) Se Klemming, Läke- och Örteböcker, s. 451. Ordet saknas i Söderwalls ordb.

2) Se vidare de utförliga samlingarna i de ovan s. 7 not 8 nämnda arbetena.

3) A. st. s. 75.

4) Om deras ändrade uppfattning i den tyska bearbetningen se nedan, s. 9.

5) Tidigast träffat hos Gleditsch omkr. 1750; den dialektala biformen **zebast** redan hos Cordus 1534; se G. Pritzel und C. Jessen, Die deutschen Volksnamen der Pflanzen, s. 130.

delas så, framgår ju av **zei-bast** — innehålla ett från gudanamnet skilt, redan i förlitterär tid utdött ord. För fastställande av detta ords betydelse erhålla vi ledning av ett tredje tyskt namn på tibast, nämligen det i tyskt riksspråk vanligaste: **seidelbast**, som utgår från det mhty. namnet **zīdelbast**. Dettas förled igänfinnes i fhty. **zīdal-weida** 'skogsområde där biskötsel drives', **zīdalāri** (nu **zeidler**) 'biodlare' ock ortnamn sådana som **Zīdalpach** (nu **Zeidelbach**). **Zīdal-** förutsätter ett urgermanskt **tī-þla-**, som inlånats i franska dialekter såsom **tīlo** 'bigård'[1] ock ingår i det mlty. **tīl(e)bere**, mnederl. **tīlbere** 'björn som plundrar bistockar på honing'.

De nu omhandlade tyska namnformerna synas mig även vederlägga den modifikation av Týr-härledningen, som FALK[2] nyligen vidtagit, ock som går igän i den tyska bearbetningen av Falk-Torps Et. ordbog[3]. Enligt denna nya uppfattning skall **tī-** visserligen ej vara själva gudanamnet, men dock »wahrscheinlich» höra till samma rot (med betydelsen 'skina') ock syfta på »die hochrothen blumen», som ge »der ganzen pflanze ein strahlendes aussehen». Men frånsett att blommorna ej äro högröda, utan ljusröda med någon dragning åt gredelint, ock att väl på sin höjd blommorna, men ej hela växten kan ha ett strålande utseende, så sliter denna tolkning onödigtvis bandet mellan namnen **zībast**, **zīlant** å ena sidan ock **zīdelbast** å den andra, så att FALK måste förklara den senare formen bero på folketymologisk anknytning till ett ursprungligen obesläktat ord. Ock då FALK söker stöda sin etymologi genom hänvisning till dialektformerna no. ock sv. **tirsbast** ock sv. **tirbast**, däri han vill återfinna dialektordet **tir** 'glans' (isl. **tírr** 'ära', ty. **zier**), så är därtill att anmärka, att dessa former tydligen äro oursprungliga, såsom av det konstanta ty. **zī-**, **tī-** ock det fsv. **ty-** framgår, samt att för övrigt det sv. **tirbast** är mycket svagt styrkt, ock att sammanhanget mellan isl. **tírr** ock **Týr** är minst sagt tvivelaktigt.

Det sålunda uppvisade urgerm. **tī-**, i nordiska språk **tī-**, **tȳ-** (med samma vokalväxling som i det nästan synonyma fsv. **bi**, **by**, isl. **bý** 'bi'), ock dess med det bekanta lokal-suffixet[4]

---

1) Se MEYER-LÜBKE, Zeitschr. f. roman. Phil. XXIX, s. 412.
2) I Maal og minne I, s. 82 ff.
3) Norw.-dän. etymol. Wb. bearb. von H. Davidsen, s. 1306.
4) Se t. ex. BRUGMANN, Kurze vergleich. Grammatik, s. 535.

-þla bildade avledning **tīþla-** ha tydligtvis ursprungligen haft betydelsen 'något som flyger ock far, svärm', resp. 'tillhåll för flygfä', betydelser som sedan specialiserats till 'bisvärm', resp. 'bistock, bigård'. De höra då tillsammans med sanskr. **dī-yati** 'flyger', gr. *δί-ω* 'flyr', *δί-εμαι* 'ilar', *δῖ-νος* 'virvel', *δῑ-νέω* 'virvlar, svärmar omkring', fir. **dī-an** 'snabb', lett. **dē-t** 'dansa', **dī-dī-t** 'bringa att hoppa' m. m.[1], **dēj-ums** 'bistock', **dēj-ele** 'träd, urholkat till bistock'[2]. Att de kommit att ingå i växtnamnet, beror tydligtvis därpå, att tibast avger en stark honingsdoft, som lockar till sig flygfän ock särskilt bin[3]. Att åter det ingår i ortnamnet, förklaras av det förhållandet, att biskötsel idkats ock ännu idkas inom flera socknar å Tiveden, som kanske en gång varit indelad i olika bifångstdistrikter — jfr det fhty. **zīdalweida** ovan s. 9 — liksom ännu för ej längesedan uti Lausitz en s. k. **zeidelheide**, d. v. s. för biskötsel avsedd skogstrakt, var uppdelad i smärre områden, av vilka vart ock ett skulle kunna underhålla säxtio bistockar[4]. Att man även i Sverge idkat bifångst i skog, framgår nämligen av uttalanden i flera av de fornsvenska landskapslagarna ock särskilt av landslagens ord: »Eho som sätter huv (för bins infångande) i sin eller annans skog, böte tre mark». Med en **tived** har således väl ursprungligen menats vad som senare kallats en »biskog», d. v. s. en skog där det är gott om bin, särskilt vildbin[5]. I fråga om namngivningen kunna för övrigt jämföras sådana svenska ortnamn som **Bihult** i Herråkra socken av Kronobergs län ock **Bislätt** i Larvs socken av Skaraborgs län — om vilka namns fornsvenska form jag dock icke har mig något bekant — samt möjligen det flerestädes i Norge förekommande, hittills oförklarade **Tyvold**[6], som i så fall betyder just 'bislätt'.

Vårt **tī-** ingår kanske ock i det fhty. mansnamnet **Zīolf**, varav ännu ett spår är kvar i ortnamnet **Zeilsheim** av fhty.

---

1) Se PERSSON, Zur Lehre von der Wurzelerweiterung, s. 138.

2) Se TORP, Wortschatz der germ. Spracheinheit, s. 151, där mycket riktigt **tīþla-** föres hit, men icke de övriga av mig behandlade orden.

3) Se t. ex. LYTTKENS, a. st. s. 541, KLUGE, Etym. Wb. 7 aufl. under **Seidelbast**, ock FALK-TORP i den tyska bearbetningen av deras ordbok under **Tybast**.

4) Se SCHADE, Altd. Wb., 2 aufl., s. 1255.

5) Se Sv. akad. ordbok B 2381.

6) Se RYGH, a. st. III, s. 425.

Ciolfesheim[1]. **Zīolf** kunde i så fall vara en fullständig semologisk motsvarighet till isl. **Biolfr**, fno. även **Biulfr** av ***Bý-olfr, -ulfr**[2] ock till ags. **Béowulf,** om nu detta är att uppfatta som **Béowulf,** vilket visserligen vanligen ej sker.

Att ifrågavarande **tī-** ingår även i andra svenska ortnamn än **Tiveden,** håller jag för mycket sannolikt. Särskilt misstänker jag, att hit hör det mycket svårförklarliga sockennamnet **Tierp** i Uppland. Att detta icke kan innehålla fsv.-isl. **þý** (i isl. även, ehuru sällan, **þír**) 'trälinna', något som LUNDGREN[3] anser vara »särskildt» sannolikt, framgår med all önskvärd tydlighet av de talrika gamla skrivningarna (alla med **t-**): **Tẏerp** 1280 Sv. Dipl. I, 570, **Tyerp** 1291 ib. II, 105, 1312 ib. III, 65, **Tyerpp** 1332 ib. IV, 253, **Tẏærp** 1338 ib. IV, 630, **Tierp** 1291 ib. II, 118, 1344 ff. ib. III, 147, 428, 430, V, 238 o. s. v., **Tiarp** 1291 ib. II, 120, **Tẏarpahundære** 1352 ib. IV, 359, **Tiærp** 1404 Sv. Dipl. N. S. I, 342. Att senare leden icke kan, såsom LUNDGREN väl tänkt sig, vara ordet **torp,** som i sydligare Sverge kan uppträda som **-orp, -arp,** framgår av det så gott som alldeles konstanta **-erp,** samt därav att dylik stympning av **-torp** icke synes alls förekomma i Uppland ock i alla händelser ej kan antagas ha ägt rum så tidigt som redan före år 1300. De älsta medeltida exempel på den nämnda företeelsen, som jag överhuvud känner till, äro nämligen mer än 100 år yngre ock alla från Skåne: **Hiernorp** 1406 Sv. Dipl. N. S. I, 559, **Twmmarp** 1410[4] ib. II, 189 ock **Tranorp, -arp** i Karlskrönikan. Växlingen mellan omljudd ock oomljudd vokal liksom motsättningen nom. dat. ack **Tiærp:** gen. **Tiarpa-,** därest denna ej är tillfällig (jfr det enstaka **Tiarp** 1291), tyder på en gammal i-stamsböjning; jfr fno. **ælfr:** gen. **Alfar(heimr)** ock isl. pl. **lýþer:** gen. **lióþa**[5]. Man synes mig kunna tänka på att sammanställa detta till sin

---

1) Se FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch, 2 aufl., II, s. 1658, där dock namnet naturligtvis hänföres till guden.

2) Se min Altisl. gr., 3 aufl., s. 97.

3) A. st. s. 176.

4) KOCK Sv. ljudhist. II, s. 140 uppger »Twmmarp (1408)», troligen tryckfel för 1410. Det därsammastädes anförda »Tummarp (1334)» bevisar ingenting rörande förhållandet vid början av 1300-talet, ty den urkund, varur citatet är taget, är en avskrift från år 1494.

5) Se BUGGE, Arkiv II, s. 209 f. ock 218 f.

betydelse okända **ærp(r)** med det likaledes oförklarade ord, som ingår i fhty. **Erfesfurt** (flty. **Erpisford**), nu **Erfurt** ock möjligen med sv. dial. **arp** 'fnas', da. **arpe** '(hud)skorpa', under förutsättning av en betydelseutveckling likartad med den som föreligger i ty. **narbe**, som utom sin vanliga betydelse även äger den av 'sårskorpa' ock 'grässvål'. Har **ærp** haft sistnämnda betydelse, så är **Tierp** ungefär synonymt med det ovannämnda **Bislätt** (ock **Tyvold**).

Landskapsnamnet Närke.

Av Jöran Sahlgren.

Med en karta.

I.

Ortnamnsforskningen är i Sverge lika gammal som historieforskningen. Våra lärde hade lagt märke till att de mera genomskinliga ortnamnen ofta innehöllo synnerligen viktiga upplysningar om de respektive orternas geografi ock historia. Man såg t. ex., att gårdar uppkallats efter sina ägare ock att märkliga händelser ofta avspeglats i ortnamnen. Ur dessa iakttagelser drog man även den slutsatsen, att mera betydande orter fått namn av mera betydande personer eller mera viktiga händelser, ock att våra älsta ortnamn borde lemna viktiga bidrag till kännedomen om vår älsta historia.

Johannes Magni, som är en typisk representant för denna historieforskning, konstruerade sålunda ur **Svearike** eller **Sueonia** vår första infödde svenske konung **Suenno (Svenne)**, ur **Götarike** eller »Geternas rike» **Gethar**, »som gav sina undersåtar namnet **geter**», ur **Uppsala** eller **Ubbesala** gjorde han konung **Ubbo** (Ubbe), ur **Sigtuna** konung **Siggo** (Sigge) o. s. v.[1]

Givetvis skulle speciellt landskapsnamnen bli föremål för historiografernas uppmärksamhet ock bli utsatta för förklaringsförsök. Särskilt gäller detta det namn, som jag företagit mig att behandla, nämligen namnet på mitt hemlandskap, Närke.

Innan jag övergår att kritisera moderna forskares meningar om namnets etymologi, kan jag ej neka mig det nöjet att redogöra för några under 1600- ock 1700-talen framställda förklaringar av detta namn.

---

[1]) Löw, Sveriges forntid i sv. historieskrivning I, s. 73.

Först vill jag då vända mig till den lärde ock skarpsinnige OLOF VERELIUS, som i Sverge varit den nordiska språkvetenskapens fader. I noterna till sin utgåva av »Gothrici et Rolfi Westrogothiæ Regum Historia» (Upsaliæ 1664), s. 32 f., anser han, att det är den **Neri Jarl**, som nämnes i sagan, som givit namn åt Närke. **Nerike** är **Neri rike**, d. v. s. »Neri ditio et provincia».

Två år efteråt behandlas namnet å nyo i JOHANNES SCHEFFERI lärda arbete »Upsalia», s. 8. SCHEFFERUS avvisar först med förakt en äldre mening, att Närke ursprungligen hetat **Närerike**, på grund av sina rikedomar ock sin förmåga att kunna **nära** sina innevånare. Mera antaglig finner han VERELII förklaring.

I samband med sin översättning av namnet **Uppland** såsom »landet där uppe» framställer han emellertid en ny etymologi av **Närke**, nämligen såsom ursprungligt **Ner-rike** »landet där nere». Som paralleller anför han namnen **Oberlandt** ock **Nederland.**[1]

År 1669 framställdes ännu en ny tolkning, nämligen av professorn i vältalighet vid Åbo universitet M. MILTOPÆUS i ett gravtal över närkingen SIMON KEXLERUS, professor i matematik i Åbo (s. 11). MILTOPÆUS tolkar namnet som **När-rike** — »forte a vicinia **Närikia** dicta» — en förklaring som med någon modifikation upptagits av självе CARL SÄVE i hans översättning av Snorres ynglingasaga (1854, s. 52).

Den mera nitiske ock geniale än grundlige OLOF RUDBECK har i »Atlands» första del (tr. 1675) i samband med förklaringen av landskaps- ock häradsnamn i allmänhet även behandlat namnet Närke. Så skriver han (s. 222 f.): »så är det dock märkeligit at stora och förnemliga Landskaper eller Härader altid hafwa behållit sina nampn effter des förnemsta Gudar, Konungar eller Kungebarn, såsom af **Vller** Vlleråker, af **Seminge,** Seminge-hundrat; af **As** Asunda: **Baldr,** Bälingehärad: **Manen,** Manheim, Wessmanland, Södermanland etc. **Ogger,** Ognehärad, Oggehundani: **Frej,** Fredzåkers-häradt: **Nore,** Norike [d. v. s. Närke, såsom av Index s. 23 framgår], Norunda: **Aske,** Askehärad Askemans-härad: **Dager,** Daga-härad: **Jo.** Jonaåker: **Tiodr,** Tiusthärad: **Tiusse,** Tiussehärrad, och flere sådana. Det måste och här achtas, såsom det många gånger hoos andra i werlden är

[1]) Denna etymologi har redan gjorts av PEDER SWART, som i Gustaf I:s krönika (förf. år 1561—62) skriver landskapets namn **Nädrijke** eller **Nedrijke** (ss. 19 ock 149 i Klemmings uppl.).

skiedt, at antingen af en Person, som ringesta delen af ett stort land hafwer sedt och sig bemäcktigat, har likwel hela Landet fått sit nampn, såsom af Amerigo Vesputio nemdes hela America, som är fierde delen af hela werlden, fast han minsta delen af henne beság. Af den mindre Asia [d. v. s. Mindre Asien], feck hela stora Asia sit nampn. Af Skåne har hela Swerige kallatz Skandia. Af Swerige som egenteligen är allenast det som ligger emillan Daleelfwen, Kolmorden och Tyweden, som sees af indragne rum af Kongz-Sagor f. 61. §. 8. och andras Historier; hade hela Rijket sit nampn, och fordom en stor del i Tyskland, Ryssland och Tartarijt, som på sit rum wijsas skal. Således är och mångastädes beskaffat med häraderna, at de hafwa nampnet utaf Soknen; Soknen af förnemsta byn, som Höfdingen hafwer bodt uti: såsom af Vller, den en Atins son war, är det gambla än i dag Kungzsäte Vltuna, och där af Vller Åkers härad nämdt. af Har, Hatuna By, der af Hatuna Sokn, der af Habo häradt.»

Jag skulle vara frestad citera Rudbecks snillrika framställning ännu längre, men det redan återgivna torde vara nog för att visa, att nutidens ortnamnsforskare kunna ha åtskilligt att lära av den så länge förlöjligade Rudbeck. Flera av de ortnamnsforskningens fundamentalsatser, som i hans Atland för första gången blivit formulerade, framställas i dessa dagar såsom upptäckter av nutida författare. Jfr t. ex. Rudbecks framställning om hur byar givit namn åt socknar ock socknar åt härader o. s. v. (ex. **Håtuna by, Håtuna socken, Håbo härad** ock **Ultuna gård, Ulleråkers härad** o. s. v.) med K. H. Karlssons framställning av samma sak i »Uppland» I (tr. 1903) s. 408 f. Vad vidare beträffar Rudbecks oftast misslyckade förklaringar av de enskilda namnen, vill jag blott hänvisa till de kvasivetenskapliga ortnamnsetymologier, som läsas i Svenska Turistföreningens årsskrift 1910 eller i 3:e uppl. av Styffes Skandinavien under unionstiden 1911. Jag tror för min del, att tvåhundra år härefter kommer över huvud taget vår tids språkvetenskap att stå sig minst lika slätt för eftervärldens dom, som 1600-talets etymologiska forskning nu gör. Vi böra betänka, att den tidens vetenskapsmän röjde väg, där vi åka bil på breda chausséer.

Jag går så till vår mig veterligen första tryckta ortnamnsavhandling, författad av Johan Göstaf Hallman Göstafsson

ock utgörande första ock sista kapitlet »Onomathologicum» av ett oavslutat arbete »De Nericia». Den lilla avhandlingen trycktes 1725 ock utgjorde HALLMANS akademiska »mästerprov». Efter att ha bemött en del förut framställda meningar om tolkningen av namnet Närke, övergår HALLMAN (s. 23 f.) till att utveckla den enda för honom antagliga meningen, nämligen den som SCHEFFERUS framställt. Han påpekar, att ehuru de flästa orter, särskilt de som av människor blivit grundade, såsom städer ock byar, uppkallats efter sina grundläggare eller härskare, så ha dock en del andra orter fått namn av läge, uppkomst ock övriga egenskaper. Då det nu är vanligt, att gårdar av lantborna benämnas **oppgården, nergården, norrgården, opbyn, nerbyn** ock att åkrar ock ängar kallas **opgiärde, nergärde, opängen, nerängen,** finner HALLMAN det synnerligen antagligt, att »**Nerrike** quasi **Nederike**» fått namn av sitt läge i det nedre Svealand.

Som synes, utgick man i äldre tider, så redan SNORRE (eller hans avskrivare)[1], från antagandet, att ordet **rike** inginge som andra sammansättningsled i **Nerike**. Att emellertid så ej är förhållandet, är SCHLYTER[2] den förste som påvisat. Mot SCHLYTERS uppfattning intar RYDQVIST[3] en mycket reserverad hållning. RYDQVISTS skäl härför äro dock synnerligen svaga ock förkastas av TENGBERG[4]. Någon förklaring på namnets bildningssätt lyckades emellertid varken SCHLYTER eller TENGBERG giva, ock man hade således vid nittonde århundradets slut ingen som hälst antaglig tolkning av landskapsnamnet Närke.

Först i NOREENS »Svenska etymologier», Ups. 1897, återupptages den gamla segslitna frågan, men nu med bättre framgång. Jag vill i korthet referera NOREENS skarpsinniga utredning, som, så vitt jag förstår, i huvudsak löst det under århundraden debatterade spörsmålet.

Nerike kan icke vara sammansatt med **rike.** Namnet borde då fått samma utveckling som namnet **Swē(a)-rīke → Svärge.** Under det att **Swē-, Swǣrīke** först omkring år 1400 blir **Swē-,**

---

1) Jfr skrivningarna **Nærríki, Neríki, Nǫriki, Nęriki.**

2) Om Sveriges äldsta indelning i landskap, Ups. 1835, s. 41.

3) Sv. spr. lagar II, Sthm 1857, s. 271 n.

4) Om den äldsta territoriala indelningen och förvaltningen i Sverige I, Sthm 1875, s. 14 n.

Swærighe ock så ännu senare synkoperas till resp. **Swirghe, Swärghe,** så uppträder den synkoperade formen **Nærke** redan så tidigt (ock har därför också behållit **k** ända till våra dagar) som i Add. till SdmL. omkring 1335[1]. Ordet har sålunda redan i äldre fsv. en växling mellan synkoperade ock osynkoperade former, vilket visar, att dess i varit k o r t.

Noreen visar så, att namnet i äldre fsv. haft böjningen nom. **Ne-, Næric(h)ia,** oblika kasus **Nærik(k)iu, -o**[2]. Av **Nærikia** har så formen **Næri(k)ke** uppstått[3].

Landskapets namn är ursprungligen identiskt med namnet på dess innevånare, vilket plurala ord dels böjts s t a r k t (nom. **Nærikiær, Nærikia** o. s. v.), dels s v a g t (nom. **Nærikio, -ekyu** o. s. v.)[4]. Namnet **Närke** är sålunda bildat på samma sätt som de tyska namnen **Baiern, Sachsen** o. s. v.

Adj. **Næriker** är, enligt Noreen, liksom adj. **nærisker** 'närkisk', avlett av ett adj. **nær** eller **nær** 'inklämd'. Suffixet **-ik** är detsamma som förekommer i namnet **Gästrikland** 'gästrikarnas land' ock i folknamnet **dæniker,** varav ack. **dankan** är belagd i VGL II. **Nærisker** är bildat som **dænisker.**

---

[1]) Till ock med ännu tidigare i ett originalpärmebrev på latin från 1223—1268 (Sv. dipl. II: 643), där namnet skrives **in nerchia.**

[2]) Noreen fäster med rätta intet avseende vid den älsta belagda formen av landskapets namn, nämligen det i en påvebulla från 1165—1181 (Sv. dipl. I: 87, avtryck) belagda **Neeric.** Säkerligen är det denna namnform som föranlett Rydqvist att alternativt som grundform ansätta ett starkt fem. **Nærik** (Sv. spr. lag. II, s. 204, 271 n.). **Neeric** är tydligen en latiniserad form, uppkommen genom sista vokalens bortkastande. På samma sätt har den i ett t y s k t diplom från 1570 (Sv. trakt. IV, s. 405) uppträdande formen (zu . . .) **Nerk** uppstått. Påvebullorna äro vidare i allmänhet mycket nonchalanta med återgivandet av de svenska namnen, jfr det i nämnda bulla förekommande **Stranensi** (för Stre(n)gnensi).

[3]) (in) **Nærikke** 1339 (Sv. dipl. IV: 672, original), jfr Nor. Altschw. gramm. § 144.

[4]) Detta substantiverade adjektiv förekommer i singularform med svag böjning ännu så sent som 1608 i Värmdö skeppslags dombok i sammanställningen Suen Månsson **Näricke** (2 ggr, **Näreke** 1 gg), namn på en »Kongl. Mai:etz Fougde» (G. C. Berg, Huru rätt skipades i Sverige för trehundra år sedan, Ups. 1908, s. 10, 17, 23).

Pluralen **närikiar** förekommer ännu vid 1700-talets början i synkoperad bestämd form: **Närckiarne** »närkingarne» Palmskiölds saml. 289 s. 86 (Ups. univ. bibl.).

Folknamnet **nærikiar** betyder således enligt NOREENS mening »de inklämda, hopträngda» ock betecknar ursprungligen de som bodde i »kitteldalen mellan bärgen Tiveden, Tylöskog ock Käglan».

Om man betraktar en höjdkarta över mellersta Sverge, förefaller ju denna översättning från betydelsesynpunkt rätt antaglig; men försätter man sig ut på Närkesslätten, en av de största sammanhängande slätterna i Svealand, inser man snart det ohållbara i översättningen.

Ett sista förklaringsförsök bjuder E. HELLQUIST i sitt arbete »Om de svenska ortnamnen på -inge, -unge ock -unga», s. 104. HELLQUIST anser betydelsen 'hopträngd, inklämd' vara osannolik ock sammanställer i stället **nærikiar** med ett fornir. **nár** 'man'. Ordet skulle enligt HELLQUIST helt enkelt betyda 'männen'. Jag finner emellertid ej denna översättning mera tilltalande än den Noreenska, som dock stöder sig på från germanskt område väl styrkt betydelsematerial.

II.

Har jag således nu avvisat alla hittils framställda översättningar av namnet Närke, blir det min skyldighet att söka uppspåra en mera antaglig sådan.

För att då gå i ordning med frågorna skall jag först söka konstatera, vad som ursprungligen menades med Närke, »närikiarnas land».

De första uppgifter vi ha om landskapets utsträckning äro från början av 1300-talet ock återfinnas i en förteckning på de avgifter, som utgått till påven från kyrkor ock kloster i Strängnäs stift vid denna tid[1]. Av denna framgår, att gränserna då varit ungefärligen desamma som nu. I norr avvika de emellertid betydligt från de nuvarande, i det att till Närke även räknades Noraskog. I 1413 års skattebok räknades Lindesbärg (d. v. s. Lindes bärgslag) till Örebro län, men i kyrkligt hänseende hörde det i slutet av medeltiden till Västmanland. På 1300-talet var Närke i det stora hela detsamma som nuvarande Örebro län väster om Järleån ock söder om dess fortsättning Arbogaån. De stora skogarna voro dock till största del obe-

[1]) Sv. dipl. III: 151 ff, Lib. eccl. Strengn.

byggda. De delar av Närke, som hört till Västerås stift, ha sedermera med orätt övergått att betraktas som delar av Västmanland. Den del av Nysunds socken, som hör till Örebro län ock Karlstads stift, betraktas emellertid fortfarande som en del av Närke. Anledningen därtill är, att denna del först vid 1600-talets mitt överflyttades till Karlstads stift[1].

Men huru stort var Närke vid den tid, då dess namn uppstod? Som redan Olof Rudbeck visat[2], har ofta ett helt rike uppkallats efter en liten landsdel, ett härad efter en socken, en socken efter en by o. s. v. Det är att på samma sätt förmoda, att Närke fått sitt namn av en liten, fast tidigt befolkad del av landskapet. I »Namnet Värmland»[3] har Noreen visat, att Värmland ursprungligen blott omfattat bygden kring sjön Värmeln. På samma sätt har v. Friesen[4] gjort klart, att Uppland först blott utgjorde bygderna kring de nordliga mälarvikarna, ock Modin[5], att Härjedalen fått sitt namn av den älsta bygden i Härjåns dalgång. Dal utgjordes ursprungligen blott av nuvarande Sundals ock Nordals härader (**Sundal** = »södra Dal», **Nordal** = »norra Dal»)[6], d. v. s. slättlandet vid Vänern, det nu s. k. Gårdal.

Vilken är då Närkes älsta bygd, där vi ha att söka anledningen till namnet? Ur räkning komma genast bärgslagerna i norra Örebro län, Lekebärgs bärgslag, Nysunds, Skagershults, Bodarna ock Bo socknar samt Västra bärget eller Stålbärget (d. v. s. nuvarande Lerbäcks socken). Samtliga dessa bygder ha i stort sett först under historisk tid fått fast bebyggelse. Inom de återstående socknarna kunna vi i de flästa fall lätt avskilja de skogiga ock bärgiga delarna som mycket sent bebyggda. Återstå så tre slättområden, alla rika på sta-namn, nämligen

1) slätten kring norra Vättern ock Svinnerstaån,

1) Om Närkes medeltida utsträckning jfr Hofberg, Nerikes gamla minnen, s. 11 ff.; Styffe, Skand. u. unionst., 3:e uppl., s. 300 ff.; Sverige. Geogr.-topogr.-statist. beskrifning V, s. 169 ff.

2) Se ovan s. 286 f.

3) Spridda studier II, s. 59 ff.

4) Landskapsnamnet Uppland, Fatab. 1906, s. 17 ff.

5) Härjedalens ortnamn ock bygdesägner, Sv. landsm. XIX. 2, s. 27 ff.

6) Styffe, Skand. under unionst., 3:e uppl., s. 180 f.; Sv. ortn., Älvsb. XVI: 1, XV: 1.

2) slätten kring Täljeån ock

3) slätten kring Svartån, som fortsätter utefter norra Jälmarestranden.

Utanför dessa områden finnas inga gamla namn på -sta, ej häller några inge-namn av äldre typ.

Nämnda tre områden äro fortfarande genom häradsindelningen skarpt åtskilda. Vätterdalen bildar Sundbo härads centrum. I Täljeådalen ligga Askers, Sköllersta, Kumla, Hardemo ock Grimstens häraders älsta bygder, i Svartådalen Örebro ock Edsbärgs härader ock i dess fortsättning norr om Jälmaren Glanshammars härad. Att den nuvarande häradsindelningen i Närke är byggd på en gammal bygdeindelning, visas just därav, att intet härad sträcker sig över mer än en floddal.

I senare tider, då bärgen började brukas ock skogarna rödjas, blevo de gamla små bygdehäraderna betydligt utvidgade. Svartådalens härader mötte emellertid i söder snart Täljeådalens härader, varför de förra nödsakades för sina arronderingar uteslutande vända sig mot norr ock väster, de senare uteslutande åt söder ock väster. Det gamla Mædallösa härad, som låg norr om Askers härad ock omfattade nuvarande St. Mällösa socken, stötte i söder emot redan tätt befolkade bygder, kunde därför ej alls utvidga sig, blev till arealen synnerligen obetydligt ock sammanfördes senare med Askers härad. Det gamla Sundbo härad däremot kunde fritt utveckla sig åt så gott som alla håll. Häradsgränserna i Närke gå därför med undantag för Sundbo härad vinkelrätt mot floddalarna, till dess de träffa landskapsgränsen eller gräns för härad från annan floddal.

Den viktigaste av de tre centralbygderna var tydligen Täljeådalen, som omgav de fiskrika grunda sjöarna Vibysjön, Skarbysjön, Mosjön samt Västra ock Östra Kvismaren. Samtliga dessa sjöar, av vilka Mosjön ock Kvismarsjöarna fullständigt ock Skarbysjön till största delen torrlagts, avrunno genom Täljeån. De omgåvos av lättodlade slätter. På Svartåslätten fanns i historisk tid blott en sjö, Tysslingen. Av de från unionstiden kända 11 häraderna lågo de säx i Täljeådalen, fyra i Svartådalen ock ett i Vätterdalen. Av Närkes av mig kända 119 sta-namn härröra 49 från Svartådalen, 62 från Täljeådalen ock 8 från Vätterdalen. Det visar sig vidare, att i Täljeådalen stanamnen förekomma tätast. Jag drar därav den slutsatsen, att

under den tid, då **sta**-namnens namnbildningskategori ännu var levande, var befolkningen tätast i detta område. Där den jordbrukande befolkningen i äldre tider var tätast, har man anledning anta att också den fasta bebyggelsen varit älst[1].

De älsta i Närke representerade ortnamnskategorierna äro **lösa**-namnen ock **hem**-namnen. De förekomma blott i Täljeådalen ock äro namn på två socknar **St. Mällösa** (av **Mæþallösa**) ock **Hardemo** (av **Harþheme**)[2].

Slutligen veta vi, att landstingen älst höllos i Täljeådalen nämligen i Mosås 1331[3] ock i Kumla 1365[4]. Sedan Örebro stad växt till större betydenhet, flyttades de emellertid dit.

I »Sv. etymologier» s. 29 uppger NOREEN efter meddelande av prof. E. BJÖRKMAN m. fl. närkingar, att med »närkingar» i själva provinsen blott menas de, som bo i kitteldalen mellan Tiveden, Kilsbärgen, Kägglan ock Tyleskogen. Jag har ej själv i Närke hört en sådan mening uttalas, men har ingen anledning betvivla uppgiftens riktighet.

Vätterdalen har ju rent geografiskt större samband med Götaland än med den egentliga Närkesslätten. Man har sålunda ingen anledning förmoda, att »Urnärke» legat i Vätterdalen.

Medelpunkten för Vätterbygden eller med andra ord Sundbo härad var förr som nu sundet mellan Alsen ock Viken, vid vilket staden Askersund nu är belägen. **Sundbo, Sundz** eller **Askersunds härad**[5] har just fått namn av detta **sund**, vid vilket även tingsstället från älsta tider låg. Namnet **Sundbo härad** är bildat på samma sätt som t. ex. namnet på den i häradet

---

[1]) Jfr STEENSTRUPS ortnamnskronologiska metoder.

[2]) I dial. *mælsa*, *hàrme*. Jfr NOREEN, Sv. ortnamn. En översikt. (Gleerups bibl.). Möjligen är även ängsnamnet **Huvudlösetegen** i Norrbyås sn (En engh **Huffudlössetorpett** 1621, En engh **Hufvuulösa** 1630 jb) ett gammalt **lösa**-namn.

[3]) »apud ecclesiam Mosæs», Sv. dipl. IV: 206, orig.; Styffe, Skand. u. unionst.$_3$ s. 302.

[4]) »In Kumblum», Sv. riksark. perg. N:r 673 orig.; Styffe a. st.

[5]) (i) **Sundbo hæridhe** 1405 Sv. Dipl. ns I: 504, orig.; (i) **Sundz hæredhe** 1416 Sv. dipl. ns III: 146, orig.; (I) **nærike swndh** 1486, dipl. i riksarkivet; jfr Styffe a. a. s. 305; **askasundz herede** 1529, Gust. I:s reg. VI: 178.

vid Hammars by belägna **Hammarboviken** d. v. s. »Hammarboarnas vik»[1].

För Svartåbygden har Örebro sedan gammalt varit medelpunkten. Denna plats har givit Örebro härad ock Örebro län dess namn. Orsaken till att Sund (eller Askersund) ock Örebro spelat så stor roll vid bygdenamngivningen har naturligen varit den, att dessa platser haft ett av naturen synnerligen gynnat läge ock därför tidigt blivit tätt bebyggda. Såväl Askersund som Örebro äro knutpunkter för en vatten- ock en lantkommunikation. Vid Örebro skär Svartån den gamla landsvägen på d. s. k. Karlslundsåsen[2], vid Askersund skär sundet mellan Alsen ock Viken den på Snavlundaåsen gående gamla landsvägen mellan Närkesslätten ock Östergötland.

Jag har ovan gjort sannolikt, att Närkes älsta bygd varit Täljeådalen ock att det är att förvänta, att anledningen till namnet där skall finnas. Då vi nu söka denna anledning, böra vi naturligen först vända oss till kommunikationsknutar av ovan angivet slag. Följande rullstensåsar skära Täljeådalen: Edsbärgsåsen eller Getaryggen (= Snavlundaåsens norra del) strax väster om Vibysjön, Hardemoåsen i Kräcklinge, Karlslundsåsen strax väster om den gamla Mosjön, Fjällmoåsen mellan gamla Västra ock Östra Kvismarsjöarna ock Lännäsåsen strax ovanför Täljeåns utlopp i Jälmaren.

På Edsbärgsåsen går den gamla landsvägen mellan västra Närkesslätten ock Östergötland, på Hardemoåsen går en förbindelseväg mellan Letstigen ock Eriksgatan förbi Kräcklinge ock Hardemo kyrkor, på Karlslundsåsen går Eriksgatan, på Lännäsåsen passerar landsvägen mellan Närke ock Sörmland Täljeån.

På Tjällmoåsen går landsvägen mellan Östergötland ock östra delen av Närkesslätten. Den lemnar emellertid åsen,

---

1) Jfr även Norrby, Ydre härads gårdsn. II, s. 104 ff., 110.

2) Att de älsta vägarna i högsta görliga mån följa rullstensåsarna, är en gammal iakttagelse. Så är särskilt, som de geologiska kartorna visa, förhållandet i Närke. Rullstensåsarna behövde i allmänhet varken grusning eller brobyggnader för att vara farbara. Efter litet röjning hade man på dem genast jämna, torra ock fasta vägar. Jfr t. ex. Styffe, Skand. u. unionst.$_3$ s. 303, Nordström o. Dahlander, Örebro slotts byggnadshistoria, s. 6 f.; se särskilt Högbom i »Uppland» I, s. 32 ff., där även åsarnas betydelse för den älsta fasta bebyggelsen framhålles.

innan denna kommit fram mot det gamla Kvismarsundet, ock går åt nordnordväst mot Örebro, passerande Täljeån vid Almbro. I äldre tider har väl emellertid åsen nyttjats som landsväg i hela dess utsträckning ända upp till norra Jälmarstranden,[1] där åsen skär Eriksgatan vid Glanshammars gästgivaregård.

Fortfarande uppbär den vägen från Kvismaresundet förbi Norrbyås kyrka till landsvägen mellan Örebro ock Sörmland samt vägen från Norra Essundet förbi Glanshammars kyrka till Eriksgatan.

III.

Kring nämnda ås norr om de forna Kvismarsjöarna ligger Norrbyås socken. Socknens namn skrives i äldre tider:

(Datum...) **nerboahs** 1275[2], (in insula) **Nærboæas** 1276[3], (De) **Nærboas** omkr. 1314[4], **Nærboahs** 1379[4], **Nerboaas** 1440[5], **Nerboaass** 1400:t.[6], (i) **Nærboa** sokn 1419[7], (i nerike i) **nerboass** sokn 1453[8], (j) **Nærboaas** sokn 1478[9], (i) **norboaas** sokn 1486[10], (i) **Norboåss** sokn 1537[11], (med ... och) **Norboås** (socknar) 15 60[12]

Jordeboksbelägg: **Närboååsz** S. 1549, **Nerboås** socken 1553[13], **Norboås** S. 1554, **Närboås** S. 1555, 1556, 1591, 1610, 1630, **Nerbås** S. 1561, **Nørboås** S. 1572, **Nerboås** S., **Nårboås**

---

[1]) Att en väg gått på åsen över Åssön till norra Jälmarstranden, antager även DJURKLOU, Sv. landsm. I, s. 555 f. Enligt honom berättar gammalt folk i orten, att väg gått över Åssön ock att färjor funnits i båda Åssunden. Underhållet av den ena färjan skall ha ålegat Jälmarsnäs gård. — Den av mig antagna vägen har naturligen i Kvismarsundet på flera ställen avbrutits av flottar eller vad (jfr min framställning om flottar ock flottsund i »Forntida vägar», Uppl. fm.-för. tidskr. XXVI, s. 99 f.) mellan de öar, som åsen här bildat.

[2]) Sv. dipl. I: 490, orig.

[3]) Sv. dipl. I: 506, orig.

[4]) Sv. dipl. III: 152, Liber eccl. Strengn., perg.

[5]) Djurklou i Sv. landsm. I, s. 560; jfr Styffe, Skand. u. unionst.$_3$, s. 306 (»Nærbyas»!); Kullberg, Riksark. perg. Nr 1447 (Norrbyås!).

[6]) Script. rer. svec. III: 2, s. 282.

[7]) Sv. dipl. fr. 1401, III: 518, orig.

[8]) Rääf, Ydre härad I, s. 255, originalbrev.

[9]) Dipl. norv. XVI: 293, orig.

[10]) Otryckt diplom i riksarkivet.

[11]) Gust. I:s reg. XI: 257.

[12]) Rooth, Abalienationen och reduktionen i Närike I, s. 47.

[13]) Medd. fr. Nerikes fornm.-för. I, s. 116.

S. 1580, **Närboåås** S. 1581, **Norboåås** S. 1600, **Närboåss** S. 1621, **Närboåhs** S. 1660, **Nårbyåhs** S. 1680, **Norbyåhs** S. 1686, **Norrbyåhs** S. 1715, 1725, **Norrbyås** S. 1825, 1880.

Andra yngre belägg: **Närboåås** socken 1641[1], **Närboåås** 1600:t.[2], **Närbyååss** 1667[3].

Om dialektuttalet säger DJURKLOU[4]: »Ännu på 1600-talet skrives **Närboås**. Men då allmogen i Närike alltid uttalar o med övergångsljudet **ua**, vilket ofta drages mot **ä**, så har någon språkförbättrare här trott sig finna **norr** för **när** ock sålunda förändrat namnet. Den oskolade allmogen säger dock ännu alltid **Närboås**.» Enligt benäget meddelande från fil. kand. M. SJÖLANDER, som har sitt hem i grannsocknen Sköllersta, är det genuina dialektuttalet bland äldre personer fortfarande **Närboås**. Samma uttal har fil. lic. TORSTEN ERICSSON upptecknat i orten år 1905.

Namnet är tydligtvis ursprungligen en sammansättning av fsv. gen. plur. **Nærboa** d. v. s. 'närboarnas' ock fsv. **as** 'ås'. Att av den nysv. formen **Närboås** ett **Norrbyås** kunnat utvecklas, beror säkerligen — såsom redan DJURKLOU ock efter honom NOREEN[5] antagit — på en folketymologi (jfr de vanligare orden **norr** ock **by**). För att ytterligare belysa denna folketymologi vill jag berätta en liten bygdehistoria från den i grannhäradet (Askers hd) belägna Vinön[6].

En bonde på Vinön hade fått vedernamnet **årter å flåsk**, därför att han ville tala finare än andra. — Han var en gång inne i Arboga ock kom in på krogen för att få sig litet mat. Han såg, att det fanns ärter ock fläsk att få. »*va kåstar en talrık takə dæ̜r?*» frågade han. Men pigan rättade honom ock sade, att det heter: »va **kåstar** en tallrik **tåkke** där». Varpå Vinöbon upprepade sin fråga ock sade: »Va **kåstar** en tallrik **årter** å **flåsk**?»

---

1) OLOF RAGVALDI FALKS karta i lantmäterikontoret, Stockholm.

2) Karta i Palmskiöldska saml. 289, s. 397 (Ups. univ. bibl.).

3) Kyrkoherden i Norrbyås N. A. ZENIUS i ransakningarna om antikviteter (mskr. i Kungl. Bibl.).

4) Sv. landsm. I, s. 564, uppgiften från nov. 1879.

5) Folketymologier, Sv. landsm. VI. 5, s. 24.

6) Benäget meddelad av min landsman lektor HILDING CELANDER, Göteborg, som gjort omfattande dialektologiska ock folkloristiska undersökningar på Vinön.

Då nu kort å-ljud även i Norrbyås socken uttalas med *a* eller *ɒ* (mellanljudet **ua** hos DJURKLOU), är ju föga förvånande, att det både för dialekten ock riksspråket främmande **Närbo-**[1] transskriberades **Norrbo-** eller **Norrby-** (jfr den i socknens södra del belägna stora byn **Sörby**[2], vars namn genom association troligtvis åstadkommit utbytandet av **-bo-** mot **-by-**). De i äldre handlingar från ock med år 1486 då ock då uppträdande formerna **norboaas** etc. äro möjligen blott felskrivningar, som ej representera någon avvikande uttalsform.

Norrbyås socken omfattade ursprungligen fyra rotar: Närboås rote eller kyrkobygden, Hidingsta rote, Torps eller Stortorps rote ock Ökna rote, vilken sista på 1700-talet avskildes ock överfördes till grannsocknen Gällersta.[3] DJURKLOU har efter N. A. SILFVERSCHIÖLD visat, att den gamla roteindelningen ofta är byggd på en urgammal bygdeindelning, på det sätt att hela roten vuxit ut ur den by eller det hemman, som givit roten dess namn[4]. För utredandet av Närboåsbygdens bebyggelsehistoria lånar jag DJURKLOUS på grundliga studier ock noggrann ortkännedom grundade framställning[5].

»Att självva Närboåsen — jag måste antaga, att den sandås, som genomskär socknen, haft detta namn, ehuru jag ej kan uppgiva orsaken till detsamma — erbjudit de bästa tillfällen till bosättning för de förste jordbrukare, som hit inflyttat ock med sina primitiva redskap med nödvändighet varit hänvisade till den lätt odlade sandjorden på åsens sluttningar, anser jag utom allt tvivel. Att de också där nedslagit sina bopålar, kan även slutas därav, att de enda hednagravar, som träffats inom socknen, just finnas på denna ås.

---

1) Ordet **nära** (adv. o. prep.) heter i genuin Närkesdialekt **nämma**, konj. **när** heter **når**, se DJURKLOU, »Sagor och äfventyr berättade på svenska landsmål», ordlistan s. XXI. DJURKLOU var just bosatt i Norrbyås socken (Sörby gård), ock från denna socken stammar förmodligen huvudparten av hans dialektordsamlingar. Orden **nära** ock **när**, som ej finnas i ortens mål, kunde således ej genom association bidra att uppehålla formen **Närboås**.

2) Se generalstabens kartblad Säfstaholm ock ekonom. kartv:s Sköllersta h:d.

3) Se Djurklou i Sv. landsm. I, s. 558, 564.

4) A. a. s. 557 ff.

5) A. a. s. 558 f.; DJURKLOU var just bosatt inom Närboåsroten.

Här upptogs således hemmanet Närboås, som sedan växte ut till ett bylag, nu kallat **Åsen**, varinom likväl gården nr 1, bestående av ett halvt mantal urgammalt frälse[1], alltid ansetts såsom socknens älsta hemman, ock oaktat den namnförändring, de andra tre hemmanen i byn undergått, har detta — märkeligt nog — både i jorde- ock kyrkoböcker fått behålla det gamla namnet **Närboås** (nu Norrbyås), ehuru dess tomt legat mitt i gamla byn. När odlingen vidgades ock folket ökades, bildades söder om detta första bylag ett nytt, som av läget i förhållandet till bolbyn fick namnet den **Södra byn**, nu Sörby[2]; ty detta namn, likasom på andra ställen de motsvarade **Norrby**, **Österby** o. s. v., refererar sig alltid till det äldre bylag, varifrån den nya byn utbrutits. Ytterst på samma ås, som likt en halvö utskjuter i Kvismaredalens sankmarker, bildades sannolikt senare — ehuru även här gravkullar vid gamla tomten vittna om tidig bosättning — ett nytt bylag, som av läget kallades **Ön**, men i angränsande socknar ännu av gammalt folk benämnes **Närbo ö**.

Ett stöd för antagandet, att denna samling är den yngsta inom den gamla roten ock att Närboåsbygdelaget sträckt sig hit, torde kunna hämtas därav, att ännu längre i söder ock i själva sundet emellan Kvismaresjöarne ligger en hög kulle, ännu i min barndom kallad **Slottsholmen**, varå lemningar finnas dels efter ett fast hus eller torn ock dels efter en stenbro, som förenat den med fastlandet. Jag anser detta vara den »insula Nærboæas», där konung Magnus Ladulås den 3 januari 1276 utgivit ett förordnande om värkställigheten av härtig Eriks testamente rörande **Nærthawij** ock **Hosaby** (Dipl. svec. nr 609), ock således utan tvivel samma **Nærboahs**, varifrån han året förut utfärdat ett skyddsbrev för Risebärga kloster (Dipl. svec. nr 586).[3] Anmärkas bör visserligen, att till Åsens rote hör en större ö uti kärren med det för medeltidsförhållanden betecknande namnet

[1]) Jfr nedan s. 299.

[2]) »Denna nu nästan försvunna by låg söder om kyrkan; men att i äldre tider hemman funnits även norr om denna, synes av bevarade köpebrev från 1600-talet, som gälla gårdar i Sörby »nordan kyrkjan» eller de samma, som sedan fingo säterifrihet. Bynamnet refererar sig således ostridigt till gamla bolbyn ock icke till kyrkan.» — Not av Djurklou.

[3]) Det följande (»Anmärkas bör» o. s. v.) finns hos Djurklou som not s. 564.

Husön, vilket namn på andra ställen oftast angiver, att där funnits ett fast hus eller en borg. Men denna ö ligger här så långt ute i sankmarken, att redan detta förbjuder all tanke på ett fäste därstädes, vartill för övrigt intet spår kunnat uppdagas. Denna ö har därföre antagligen blivit senare bebyggd ock fått sitt namn av **hus** i vanlig mening. Då tvänne större öar här ligga intill varandra, är det ju antagligt, att den enda bebyggda fått namnet **Husön**, varemot den obebyggda, som ligger söder därom, kallats den södra ön eller Sörön[1].»

Hemmanet **Norrbyås** har i jordeböckerna följande skrivningar: **Nerboås** 1615, **Närboåss** 1630, (på) **Nerboåhss** 1660, (på) **Åhsen** 1680, **Norbyåhs** 1686, **Norrbyåhs** 1715, 1725, **Norrbyås** 1825, 1880. Det har tydligen ursprungligen varit en del av byn **Åsen**, med vars ägor det fortfarande ligger i skifteslag. Att emellertid gården Nr 1 Norrbyås skulle varit äldre än byn nr 1—3 Åsen, finner jag föga troligt. Gården är nämligen i jordeböckerna ej upptagen före år 1615.

Det av Djurklou nämnda bylaget **Öna** (**Ön**) består av två gårdar. Namnet skrives i jordeböckerna på följande sätt: (i) **Önne** 1549—1556, **Nerboöö** 1561, **Norboöö** 1572, (på) **Öönn** 1581, 1591, (på) **Oenn** 1600, **Närboöö** 1581, 1591, **Norbo** 1600, **Nerbo** 1610, **Önn** 1621, **Öön** 1630 o. s. v. Som redan nämnt kallades byn av gammalt folk i angränsande socknar vid tiden för Djurklous uppsats fortfarande **Närbo ö.**

Att byn **Öna(a)** stundom kallats **Närbo ö**, beror därpå, att man velat skilja den från andra byar ock gårdar med samma namn, t. ex. det i grannsocknen Sköllersta belägna **Ön**. Till skillnad från **Sköllersta Ö** o. s. v. har således denna byn benämnts **Närbo Ö**, jfr **Nærboa sokn** 1419.

Hemmanet ock socknen **Närboås** (Norrbyås) äro enligt min mening uppkallade efter en i Närboås sn på Närboås hemmans mark belägen lokalitet.

---

[1]) Djurklous påstående, att **Husön** ej kan innehålla ordet **hus**, 'fäste' är alldeles korrekt. Namnet innehåller troligen ursprungligen ej ens ordet **hus** i dess 'vanliga mening'. Det skrives nämligen i de älsta jordeböckerna: **Hulsöön, Hwssönn, Hulssönn** 1580; **Hulsönn** 1591; **Hulsiö(ö)** 1600, 1621, 1630; **Hålsiönn** 1610. Dialektuttalet är emellertid nu *hụ̄sø̣a* enl. benäget meddelande av fil. lic. T. Ericsson.

Denna lokalitet, »Närboarnas ås», anser jag ha varit ett gammalt tingsställe. Jag stöder detta antagande på följande skäl.

För det första brukade tingsställena i gamla tider oftast vara belägna på åsar ock höjder, jfr t. ex. sådana gamla tingsplatser som Läppesås, Erska by o. sn, Bjärke hd, Älvsb. l.[1], Lundbo(a)-berg vid Lundby, Tortuna sn, Yttertjurbo hd, Vstm.[2], Kjula ås[3] (**Kiwlboase** 1381)[4] i Kjula sn, Österrekarne hd, Sdm.

För det andra var det synnerligen vanligt, att namn på härader ock tingsställen[5] bildades med innevånarnas namn i gen. som första sammansättningsled. Jag behöver knappast nämna mer än följande ex.: **Telgboa skiplagi** 1280 (en del av Frötuna sklg), **Riudboa skiplagi** 1280 (en del av Danderyds sklg), **Acherboa skiplagi** 1280 (en del av Åkers sklg)[6] Uppl., **væboahæred** 1287 (Vebo hd, Dalsl.)[7], samt sist, men icke minst bevisande det just i Närke belägna **Sundbo härad**[8].

För det tredje är kyrkan byggd omedelbart vid denna plats, ock har fått sitt namn därav. Det är mycket vanligt, att de älsta kristna kyrkorna byggdes vid gamla kult- ock tingsplatser[9]. Rättsliga förhandlingar stodo i forntiden i närmaste samband med gudstjänsten[10]. De älsta tingsställena voro således även hedniska offerplatser. Anledningen att de älsta medeltida kyrkorna just byggdes vid sådana, var helt enkelt den, att detta var det enklaste sätt att så att säga kristna de hedniska offerbruken.

IV.

Vilka voro nu Närboarna, som möttes på Närboarnas ås? På den frågan kan man enligt min mening ej lemna mer än ett svar. Första led i sing. **Närboe** är ett ord **när,** som givetvis

---

1) Sv. ortn., Älvsb. III, s. 62; Styffe, Skand. u. unionst.$_3$, s. 150.

2) Styffe a. a. s. 321. Där hölls 1436 »Lundbo häradsting». Se även Almgren, Sveriges fasta fornlämningar, s. 52.

3) Styffe a. a. s. 296, Almgren a. a. s. 52.

4) Sv. riksark. perg. Nr 1634.

5) Se ovan **Lundboberg, Kiwlboase.**

6) Sv. dipl. I: 570 orig., jfr Styffe a. a. s. 378 ff.

7) Sv. dipl. II: 25 orig., jfr Styffe a. a. s. 184.

8) Se ovan s. 293 f.

9) Jfr Almgren a. a. s. 78.

10) Almgren a. a. s. 52.

måste vara besläktat med ordet **nor** 'sund'. **När** är säkerligen genom i-omljud uppkommet ur stammen **nar**, som står i avljudsförhållande till **nor**[1]. Detta **när** antar jag ha haft samma betydelse som **nor**, d. v. s. 'sund'. Som jag redan visat, var just det mäst utmärkande för den forntida Närboåsbygden dess läge vid det viktiga Kvismaresundet. Närboarna voro således »de som bodde vid Kvismaresundet», ock detta folkstamsnamn är således bildat på precis samma sätt som namnet på Sundbo härads innevånare[2].

Min etymologi av ordet **när** bekräftas av ett annat gammalt sockennamn, nämligen **Närs socken** på Gottlands östra kust. Namnet skrives i äldre handlingar: (in) **Ner** 1316[3]; **Neer** 1300-tal.?[4]; **Ner** 1385, 1404[5]; (i) **Nær**, (de) **Nær** [på sigillet] 1412[6]. Socknen har säkerligen fått sitt namn av sitt läge kring det sund, som ännu för omkring 150 år sedan skilde socknens huvuddel från den ännu s. k. **Närsholm**[7]. Den ganska stora holmen är nu förenad med land.

Jag behöver knappast påpeka, att sunden spelat en oerhört viktig roll för den nordiska ortnamngivningen. Jag hänvisar blott läsaren till de i Post- och telegrafortförteckning 1909 förekommande ortnamnen på **Sund-**, som uppta 7 hela sidor, ock vilka så gott som alla innehålla ordet **sund** som sammansättningsled.

Jag gör således ej något djärvt antagande, då jag ansätter sundet mellan Närsholm ock När ock Kvismaresundet som semologiskt möjliga namngivningsgrunder för namnen **När** ock **Närboås**.

Som jag förut visat, har man all anledning att anta, att sundet mellan Kvismaresjöarna under tiden för Närkes älsta fasta bebyggelse varit en mycket viktig punkt.

---

[1]) Se Nor. Sv. etymol. ss. 22 ff.; Hellquist, Sv. sjönamn s. 425; Sv. ortn. Älvsb. XV, s. 118.

[2]) Se ovan s. 293 f.

[3]) Sv. dipl. III: 244, orig.

[4]) Linköpingsförteckningen över biskopsvisitationer under 1300-talet, utg. av J. H. Schröder 1848; jfr Lindström, Gottlands medeltid I, s. 46, 53.

[5]) Minoriterbrödernas diarium, Lindström a. st.

[6]) Sv. dipl. fr. 1401, II: 509, orig.

[7]) Lindström a. a. I, s. 50.; »holmen Näär»: Jonas Hahn, Johan Månssons Uplifwade Aska, Sthm 1748, s. 265.

Detta antagande bekräftas även av de arkeologiska resultaten. Kvismaresundet visar sig nämligen vara centrum för bronsålderskulturen i Närke. Samtliga de 10 bronsåldersfynd från Närke, som av O. MONTELIUS behandlas i »Bronsåldern i norra och mellersta Sverige»[1], äro från de två Kvismaresundet omgivande häraderna Askers ock Sköllersta. Så vitt jag vet, äro ej häller några säkra bronsåldershögar kända från andra trakter av Närke än Täljeådalen.

Jag antar, att **närikiarna**[2] älst bott vid **När** d. v. s. Kvismaresundet. När de så spritt sig över större delar av Närkesslätten, kallades de naturligen fortfarande **närikiar**, ock de som nu bodde kvar vid **När**, nämndes med ett mera modernt namn **Närboar**. Den tiden, då namnet **närikiar** uppstod, anser jag på grund av de arkeologiska fakta möjligen just vara bronsåldern.

Vad så slutligen det i Magnus Ladulås brev nämnda **insula Nærboæas** beträffar, betecknar väl detta namn troligast byn Ön(a). Möjligheten att, som DJURKLOU antar, det kan beteckna Slottsholmen, är naturligtvis ej alldeles utesluten. Jag hoppas, att inom ej för avlägsen tid denna fråga genom en arkeologisk utgrävning kommer att lösas.

Anm. Prickat y återges i jordebokscitaten med vanligt y. Dessa äro hämtade ur ortnamnskommitténs excerpter.

---

[1]) Antikv. tidskr. III, s. 310 ff.

[2]) Jag antar således detta namn vara bildat genom ett suffix **-ik-** (angivande härstamning från viss i förra leden nämnd ort), lagt till ortnamnet **När**, jfr för övrigt NOREENS citerade framställning i »Sv. etymologier» (se ovan s. 288 ff.).

Ortnamnet Dejbjerg.

Till belysning af Dejbjergfyndet.

Av Oskar Lundberg, Uppsala.

Namnet **Dejbjerg** är för arkeologen välbekant genom de därstädes gjorda märkliga fynden av rikt utstyrda praktvagnar från tiden närmast före vår tideräknings början.

Först några ord om fyndplatsens belägenhet.

Från Ringkjøbing Fjord, en infjärd, som genom en smal landremsa skiljes från Nordsjön, skär en mossfylld sänka av omkring en mils längd in i landet i sydostlig riktning. Denna sänkas innersta del bär namnet Dejbjerg Præstegårdsmose. Å ömse sidor om denna ligga Dejbjerg kyrka ock prästgård. Det är i denna mosse som fynden äro gjorda.[1]

År 1881 träffades här en del egendomliga bronsföremål, som lyckligtvis hamnade i Nationalmuseet i Köpenhamn. Redan förut funnos i museet liknande föremål, men om deras användning ock bestämmelse rådde bland fornforskarna ej någon enighet.[2] Men redan då var Henry Petersen på det klara med att dessa ock liknande föremål utgjort delar av beslag till vagnar. Genom de lyckliga fynd, som framkommo under av honom detta ock följande år företagna undersökningar, blev det tydligt, att han hade rätt. Man har t. o. m. av de funna rästerna efter särskild be-

---

[1]) Namnet **Dejbjerg** är alltså nära knutet till den plats, där fynden äro gjorda.

[2]) Undset, Jernalderens begyndelse i Nord-Europa (1881), s. 321, talar om ett fynd från Egemose på Fyen med många beslag, som kommo honom att tänka på en vagn.

handling lyckats hopfoga en vagn som — naturligen i restaurerat skick — med tillhörande tistelstång finnes uppställd i Nationalmuseet i Köpenhamn ock utgör en av dess förnämsta prydnader. Till vagnen hör en trästol på fyra ben.[1]

Av vilken anledning ha dessa saker en gång kommit ned i mossen? För att komma till besvarande av denna fråga bör man granska fyndomständigheterna, fyndplatsen ock sakerna själva.

Först är att märka, att vad som här träffades blott utgör delar av två vagnar. Fyndomständigheterna ha givit vid handen, att vagnarna kommit ned i mossen söndertagna ock i inkomplett skick.[2]

Av själva fyndplatsens beskaffenhet lämnar PETERSEN följande karakteristik: »Nedlægningen af vogndelene i mosen er altsaa foregaaet paa et sted i denne, der var saaledes beskaffent, at et sligt foretagende kunde udføres uden videre vanskelighed; men tillige maa det bemærkes, at stedet laa afsides og tildels var dækket af trævækst.»[3]

Vidare är att märka, att den plats, där sakerna en gång nedlagts, var begränsad av nedstuckna käppar av hassel, ek ock pil, varav de flästa voro tunna grenar, men andra rätt tjocka.

Ett sådant utmärkande av det för de nedlagda sakerna reserverade området är också känt från de stora ock berömda, några århundraden senare mossfynden, t. ex. från Torsbjerg.[4] Med dessa fynd har Dejbjergfyndet även annat gemensamt. Lokalen — en enslig, halvt otillgänglig mosse — är i bägge fallen enahanda. Vad som träffats i mossfynden föreligger också det

---

[1]) Det funna ävensom fyndomständigheterna äro utförligt beskrivna av PETERSEN i hans arbete »Vognfundene i Dejbjerg Præstegaardsmose», Khvn 1888.

[2]) Utom vagndelarna träffades i helt eller fragmentariskt skick fyra lerkärl.

[3]) PETERSEN a. a. s. 35. Denna karakteristik synes ange platsen vid tiden för vagndelarnas ditkomst som belägen på gränsen mellan mossens fasta ock lösa partier. Förbi fyndplatsen sträckte sig »et lavt højdedrag i mosen, en saakaldet vase» (s. 34).

[4]) ENGELHARDT, Thorsbjerg mosefund, s. 52. — Om en liknande förekomst av störar i Frösvimossen i Närike se S. LINDQVIST i Fornv. 1910, s. 125 ock 138.

ofta i söndrigt ock inkomplett skick.[1] Måhända kan därför också meningen med nedläggningen i bägge fallen vara densamma. Enligt gängse åsikt, till vilken jag ansluter mig, har mossfyndsmaterialet utlagts som offer efter vunna segrar. Om strider har visserligen ej Dejbjergfyndet — i motsats mot de stora mossfynden — något att förmäla. Men det kunde ju ändå vara en möjlighet, att dessa fragmentariska praktvagnar utlagts på mossen som ett offer.

Ett förhållande hos sakerna själva synes tala för en sådan åsikt. Heliga tecken — triskelen ock julkorset — finnas nämligen i punkterat arbete anbragta på dragstången till en av vagnarna. Att det ej här är fråga om några arbetsvagnar, framgår utan vidare av deras lätta byggnad ock en i de minsta detaljer omsorgsfull utsmyckning med bronsbeslag.[2] I stången har varit fästat det ok, varmed dragdjuren förspänts[3]. När man nu finner heliga tecken på en så bemärkt plats som vagnstångens främre del, synes den möjligheten ligga nära, att vagnarna varit avsedda för religiösa processioner. Vi veta nämligen, t. ex. genom underrättelserna om gudinnan Nerthus, att sådana processionsvagnar en gång använts vid utövningen av religiös kult.

Men med ett sådant antagande stöter man på en svårighet. I ett annat fornfynd ha nämligen framkommit lämningar av en vagn, som nära överensstämmer med de vid Dejbjerg funna. Det är ett gravfynd från Langå, beläget en halv mil norr om Broholm på Fyen.[4] Här har vagnen blivit bränd på likbålet, ock därefter ha rästerna lagts ned i en stor ock vid järnkittel tillsammans med en rik gravutstyrsel, ett enäggat svärd, ett spjut, två sköldbucklor av järn ock två guldringar, förutom räster av flera brons- ock lerkärl. Det är att märka, att här inga heliga tecken förekomma samt att för övrigt ej häller fyndomständig-

---

[1]) Däremot märker man knappast på Dejbjergsakerna något av den grundliga ock avsiktliga förstörelse, som för särskilt vissa av mossfynden är så karakteristisk. — Om detta fynd i dess förhållande till de stora mossfynden se PETERSEN a. a. s. 51.

[2]) Delar av arbetsvagnar äro däremot funna i de senare stora mossfynden.

[3]) Spetsen av tistelstången lyftes sålunda i höjden ock blev synlig från skilda håll.

[4]) Se kammarhärre SEHESTEDS arbete »Fortidsminder og oldsager fra egnen om Broholm», s. 172—182 samt tavle 37—39.

heterna tala för något samband med hednisk kult. Langåfyndet synes sålunda göra ett antagande om Dejbjergvagnarnas forna användning i hednisk kult rätt ovisst. Det är intressant att jämföra den olika ståndpunkt i frågan, som olika författare intagit. Jag anför först PETERSENS åsikt om saken.

Han är ej böjd att antaga något samband med hednisk kult. Efter den karakteristik av fyndplatsen, som i det föregående är anförd, tillägger han: »Fremdeles se vi, at pladsen er afmærket, og at de stedlige forhold i det hele ere saadanne, at det nedlagte temmelig let kunde optages igjen af mosen, naar omstændighederne gjorde det ønskeligt, og lejligheden tilbød sig. Lige til vore dage ere moserne af mange forskjellige aarsager benyttede som gjemmesteder for kostbarheder og brugsgjenstande.[1] Der er intet der særligt tyder paa at religiøse bevæggrunde kunne have foranlediget nedlægningerne af vogndelene i Dejbjerg Mose» (a. a. s. 35).

Vidare hänvisar PETERSEN till den omständigheten, att Langaavagnen en gång stått på ett likbål. »Heraf fremgaar det klart,» säger han, »at vognene have været brugte i det daglige liv, maa det end antages, at kun personer af anseelse have indtaget sædet paa den — — —. I de uddrevne figurer kunne vi ikke gjennemgaaende se hellige tegn. Kunne enkelte saadane vel have foresvævet vognsmeden, f. ex. triskelen og hjulkorset, har deres anbringelse dog haft det hovedøjemed at ornamentere beslagene, saa vidt og saaledes som et par enkelte som ringe og halvbuer formede stempler tillode hans smag og opfindsomhed. Men selv en overlæsselse med hellige tegn vilde ikke kunne henvise anvendelsen af vognene til gudehusene. Ved saadanne tegn har man jo til alle tider knyttet guddommen til alle slags brugsgjenstande i det daglige liv og sikret sig hans bistand og velsignelse. En hel anden sag er det, at undertiden netop saadanne vogne, som de høvdingene brugte, have været helliget guderne til brug i hovene. Det var jo i høvdingenes billede at de ypperste blandt guderne udstyredes.»[2]

---

[1]) Detta antagande torde nu, sedan vår kännedom om mossfynd väsentligt ökats, ej finna så stor anslutning.

[2]) A. a. s. 31, 32. — Ett antagande om vagnarnas användning i samband med kulten var då redan framställt i »Det kongelige Museum for nordiske oldsager. Vejledning for besøgende» (1883), s. 47.

Petersens uppfattning av fyndet synes vara delad av Sophus Müller, att dömma av det följande: »I det fyenske fund er vognen bleven brændt paa ligbaalet, og derefter ere resterne nedlagte i en stor jernkjedel sammen med et rigt gravudstyr. Det tør vel heraf sluttes, at alle disse vogne have været til brug i livet og ikke bestemte til tjeneste ved templet, til optog med gudebilleder el. lign. Paa vognen blev liget ført til baalpladsen, og det laa da nær at sætte det hele paa baalet. Ikke usandsynligt forbandt man hermed forestillingen om at den døde kunde have brug for den i det kommende liv eller paa reisen til de dødes hjem. Disse tanker laa nær i hedenskabet. I Norden træde de senere i oldtiden stærkt frem i gravfundene af vogntøi og hesteskeletter. De nysnævnte vognfund fra grave i Vesteuropa vise, at ikke meget fjærntboende folk havde for skik at udstyre den døde med et kjøretøi. Enestaaende som Langaafundet er, kunde det skyldes en efterligning af denne fremmede skik.»[1] I det föregående har Müller omtalat »mange vogne, af hvilke der er fundet mindre rester i Frankrig, Rhinegnene, Schweiz og Ungarn.»

En annan ståndpunkt intager Montelius: »Liksom på mången siciliansk kärra nu för tiden stod på vagnen en stol — vi kalla ju ännu vagnssätet 'stol' — varpå den åkande satt. Sannolikt var emellertid denna stol ej avsedd för en dödlig, utan för en gud eller en gudinna. De heliga tecken, som ses på vagnens bronsbeslag, göra det nämligen jämte andra förhållanden tydligt, att vagnen haft en religiös betydelse, liksom de vilka i det föregående äro omtalade i anledning av det nära Eskelhems kyrka på Gottland anträffade fyndet.[2] Dejbjergvagnarna kunna likaväl ha dragits av kor som av hästar. — Att under nu ifrågavarande tid även vagnar till världsligt bruk funnits, framgår bland annat därav, att ett danskt gravfynd innehöll bronsbeslag till en vagn, vilka äro alldeles lika dem på vagnarna från Dejbjerg, endast med den skillnaden att de förra sakna de på de senare förekommande heliga sinnebilderna.»[3]

---

[1]) S. Müller, Vor oldtid (1897), s. 470.

[2]) I det föregående (s. 119) omtalas i sammanhang med Eskelhemsfyndet fästtåget för Nerthus ock hännes med kor förspända vagn.

[3]) Sveriges historia, 1: 1, s. 133 o. f.

Vi finna sålunda, att de danska forskarna utgå från gravfyndet ock ej anse någon anledning föreligga att för Dejbjergvagnen antaga en användning till religiöst bruk. Äfven Montelius är så till vida ense med dem, att han anser Langåvagnen avsedd till världsligt bruk, men för förklaringen av Dejbjergvagnarna utgår han från traditionerna om fäsståg till ära för en gudom, varvid gudabilden fördes omkring på en vagn.[1] Hit för han även andra fynd som Eskelhelmsfyndet från bronsåldern.

Avsikten med det följande är, att till denna fråga, där man ännu ej kommit till något avgörande, föra nytt material, som hittils ej varit under diskussion. Det blir sedan vår uppgift att se efter, i vilken riktning detta hänvisar.

Det är på ortnamnet **Dejbjerg** som jag fäster uppmärksamheten. De för en utredning om namnets ursprung så viktiga fornformerna äro följande:

o. 1340 **Døthbyergh** Nielsen, Hist. efterr. om Skadst herred, s. 259.
1381 Rector ecclesie **Dodbergh** Script. rer. dan. 5, s. 553.
1446 aff **Dedbierg** Harsyssels Dipl. s. 40.
— aff **Dedbergh** Gamle jydske tingsvidner s. 42.
1447 aff **Dethbergh** Hars. Dipl. s. 43.
1498 **Detbiære** soghen Hars. Dipl. s. 86.
— i **Detbiærig** Hars. Dipl. s. 87.
1519 i **Dedtbieriig**, i **Detbieriig**, i **Detbierig** Tingsv. s. 43.
1522 i **Dettbierig** Tingsv. s. 45.
1531 i **Deyddbierg** Frederik I:s da. registr. s. 364.
1532 i **Deberghe** a. a. s. 424.
— tiill **Deybierge** kyrke; tiill **Debiergelund** a. a. s. 448.
— i Lille **Debierge**; hoss **Debiergelund** a. a. s. 449.
— **Dedberg** lund; aff **Dedberg** kircke a. a. s. 454.
1537 til **Deybierg** Kirke i **Deybierglundts** Mark; Gammel **Die-**

---

[1]) Se härom Montelius i Månadsbl. 1887, s. 146. o. f. — Om Dejbjergfyndet yttrar sig synnerligen försiktigt P. Reinecke i »Festschrift zur feier des 50-jährigen bestehens des Römisch-germanischen centralmuseums zu Mainz» (1902), s. 66. Efter att ha omtalat stridsvagnar säger han om Dejbjergvagnarna, att »de däremot äro att tolka annorlunda.»

bierg. Da. kanc. registr. 1535—50, s. 39.
1537 til **Deybierg** Kirke i **Deybierglundt** Mark; Gammel-**Deybierg** Kronens skøder 1, s. 3.
1547 i **Denisbierig** Sogn Da. kanc. reg. 1535—50, s. 319.
— **Dethbierig** S. Kronens skøder 1, s. 28.
1561 af Stafning og **Dedberg** Sogne Kanc. brevbøger 1561—65, s. 48.
1566 af Stafninge og **Diedbiere** Sogne a. a. 1566—70, s. 2.
1585 **Deiebierrig** S. Kronens skøder 1, s. 295.
1587 i Gammel **Deyberg** Kanc. brevb. 1584—88, s. 702.
1593 till **Deiberglundt** Udvalg af gamle da. domme 4, s. 375.
1621 **Deiberg** S. Kronens skøder 1, s. 408.
1649 **Deyeberelund** Jy. saml. (2) 4, s. 372.

De två älsta ock för bedömmandet av namnets ursprung viktigaste beläggen (från 1340 ock 1381) visa, som synes, formerna **Døthbyergh**, **Dodbergh**.[1] Senare belägg t. o. m. 1531 ha ännu dentalen i behåll, men **ø** har övergått till **e**; i ett fall (1531) förekommer i stället **ey**.

Denna utveckling sammanhänger väl med jylländska dialektföreteelser. En övergång **ø** → **e** förekommer å vissa håll.[2] Vanlig är utvecklingen **d** → **j**[3]. Det en gång (1531) belagda **Deyd-** får sålunda anses som en kompromissform mellan **Ded-** ock det därur utvecklade **Dej-**. Efter 1531 är dentalen borta, utom i isolerade fall från 1532, 1547, 1561 ock 1566. Härmed äro vi framme vid den form, som namnet äger i våra dagar.

Möjligen har man här även att räkna med påvärkan av andra namn, som i förra leden ha former av adjektivet **diger**. Ett sådant, **Degeberga** socken i Gärds härad, Kristianstads län[4], företer ej sällan äldre former på **Dei-**, **Dey-**.[5] Jämför **Degerberga** (från 1585 och 1587) för ett nedan behandlat **Döberg** från Närike.

---

[1]) **Dod-** torde vara felform för **Død-**.

[2]) Se Kristensen, Nydansk (1906), s. 66—68.

[3]) Se t. ex. formen **døj** för **død** i Feilbergs ordbok.

[4]) Falkman, Ortnamnen i Skåne, s. 234.

[5]) Se Kancelliets brevbøger 1551—55, s. 186; 1580—83, s. 512 1584—88, s. 115 samt (från 1584) Thulin, Samling af urkunder rör. patronatsrättigheterna 2, s. 247 ock (från 1611) Kronens skøder 1, s. 371.

Enligt min mening utgöres förra sammansättningsleden i namnet av adjektivet **død**. För att stödja denna åsikt hänvisar jag till andra ortnamn bildade med samma ord.

Först några namn som tydligen äro så unga, att de ej hunnit avsätta sig i sin slutgiltiga form. Till gengäld ha de att bjuda på en upplysande tradition.

De døde mænds grave heter en plats på västra sidan av Nordby hede, Nordby sogn, Samsö. Härom: »to dynger af småsten; strandvasker begravet; sten lagdes til for vejlykke.»[1]

Den døde mands sted finnes på ängen Mønsted have, innanför landsvägen västerut från Silkeborg, nära Lysbro, Balle sogn, Viborg amt. »Jæger skudt her; vejfarende kastede pinde til for at beskytte sig mod gengangeren.»[2]

De mands hoved är namnet på »et bakket holt, ganske skovbegroet, som gaar ud i aaen» vid Nybro i närheten av Silkeborg Skov. Härom följande sägen: »En rejsende handelsmand fra 'tydsk Holsten' kom engang der til egnen, og da han ikke kjendte vejen, fik han en vejviser, der for at plyndre ham førte ham vild og ud paa det nævnte holt og skød ham der, og først mange tider efter blev hans hoved fundet paa holtet. Men siden denne gjærning blev bedreven, høres der undertiden skud paa vandet der udenfor, og naar det er tilfældet, fanges der ingen fisk[3].

Om **Det døde hul** vid Lysbro anföres en sägen, enligt vilken en ogärningsman där grävt ned liken av hustru ock två barn, som han mördat[4].

Dødemandsbjærge kallas enligt FEILBERGS ordbok 'nogle klitter' i Ulvborg ock V. Horns herreder med anledning av begravningar på platsen. **Dødemose** finnes i Øster-Ulslev sogn, Maribo amt.[5] **Dø(d)skov** ligger i Vester-Hassing sogn, Kjær

[1]) Fra dansk folkemindesamling 1, s. 114. Jylländska **dødemand** översättes av FEILBERG bl. a. med 'strandvasker, et opdrevet lig'.

[2]) a. a. s. 115. Se om platsen utförligare GRUNDTVIG, Gamle danske minder, 1 (1854), s. 57. Vi möta här det s. k. 'varpet' med därtill knuten offersed. Se DYRLUND, Om stenkaste og troshöwe i Dania 7 (1900), s. 224 ff. med tillägg av KR. NYROP.

[3]) Grundtvig a. a. 1, s. 58.

[4]) Grundtvig a. a. 1, s. 56.

[5]) Enligt uppgift »Fra dansk folkemindesamling» 1, s. 103 finnes här en sten, till vilken folktro är fäst. Av vad art denna är, nämnes ej.

herred, Aalborg amt. 1661 nämnes detta namn **Døedskouf**, 1665 i **Dødschou** Mark.[1] Vidare känner man från 1572 ett **Dødeholm**, sannolikt beläget i Dreslette sogn, Baag herred, Odense amt.[2]

I Norge träffas namnet **Dødmandshelleren** på en hålighet i ett fjäll på Valderø i Romsdals amt.[3]

På Island finnas också ett par hithörande namn. **Dauðsmannskvísl** ligger vid en väg, Grímstungur, förbi Skútá, Hunavatns syssel.[4] Vid Ulvarsfell, Sneféldsnes syssel, finnes **Dauðsmannsfoss**.[5]

På svenskt område träffas de bl. a. i Norrland. Östligt från Nexås(en) i Ströms socken, Hammerdals tingslag, Jämtlands län ligger **Dödmanstjärn**, 1798 skriven **Dödmans-kärn**.[6] Från 1510 finner man omnämnt »ith godz **Dødhemane viik** hether».[7] 1588 ock 1651 nämnes **Dödemansreenen**, en lokalitet i Torsåkers socken, Boteå tingslag, Västernorrlands län.[8]

I Bohuslän på Ödsmåls utmark, Torps socken, Orusts östra härad, finnes en backe, som bär namnet **Dödsbacken**, med ett antal nu delvis förstörda ättekullar.[9] Namnen **Dödmansstenen** ock **Gallejemyrorna** på Östby utmark i Näsinge socken, Vätte härad, Bohuslän, skola vara minnen av en egendomlig transport landvägen av svenska galerer under Karl XII:s krig mot Danmark-Norge. Lemningar efter de anlagda risbäddarna ock kavelbroarna förekomma i Galejemyrorna; »en sten därstädes bär namn av Dödmansstenen till minne av en, som vid till-

---

1) Kronens skøder 2, s. 93, 234.

2) Gamle danske domme 3, s. 155.

3) Norges land og folk: Romsdals amt 1, s. 167.

4) Kaalund, Beskr. 2, s. 42.

5) »Noget syd for gården ses et stort gil, hvorigennem Ulvarsfellså styrter sig ned; øverst oppe på halsen danner den en foss, sagaens Ófeigsfors, nu sædvanlig kaldet **Dauðsmannsfoss**»: Kaalund, Beskr. 1, s. 451.

6) Nordlander, Norrländska samlingar 3, s. 96.

7) Diplom. norv. 14, s. 191.

8) Thulin, Ecklesiastika boställena 2, s. 237, 239. — Postortsförteckning 1909 upptar **Dömansskär**, fiskeläge i Hamrånge sn, Gävleborgs län.

9) Holmberg, Boh. hist. o. beskr., 2 uppl., 2 (1867), s. 285.

fället där omkom ock vilkens ande vidskepelsen ännu tycker sig höra vid midnattstid klaga över sin ofärd.»[1]

Om **Dösjöbro** i Skåne berättar Eva Wigström en sägen, att det skall vara styggt vid denna bro, ty där har i gamla tider stått ett slag. Skepnader stodo på bron ock sökte stänga vägen för en dräng, som skulle köra över.[2]

I det föregående har inledningsvis behandlats en del ortnamn med **död(man)**. Som vi funnit, är anledningen till namnet oftast, att någon dött eller ligger begraven på platsen, varom traditionen också ibland givit besked. I flera fall äro såväl händelsen som namnet av ganska ungt dato.

Det bohuslänska **Dödsbacken** hade sitt namn av en hednisk gravbacke. I det följande anföras flera namn, där anledningen likaledes är den, att platsen under förhistorisk tid använts för jordandet av avlidna. Därjämte träffa vi namn, som synas leda sitt ursprung ur en folktro, som betraktat en viss lokalitet som de dödas boning, även utan att detta motiveras av en begravning på platsen. Nedan skola vi finna namn, av vilka flera givetvis äga en hög ålder. Dessa gamla namn ha ett mera direkt samband med **Deibjerg**, som säkerligen också kan göra anspråk på gamla anor.

I Närke finnes ett ortnamn **Döberg**, Snavlunda socken, Sundbo härad. Äldre från jordeböcker hämtade former äro:[3]

1550, 1578 **Dödeberga**	1587 **Dödeberg** l. **Degerberga**
1554 **Dödebetta**	1589, 1617 **Döberga**
1555, 1581 **Dödeberg**	1604 **Döbärga**
1583 **Döderberga**	1622, 1880 **Döberg**
1585 **Degerberga**	1675, 1686 **Döbärgh**.

»Förra leden synes vara fsv. gen. pl. **dödh(r)a**, 'de dödas' (jfr **Döderhult** 'de dödas skog' i Småland). Senare leden är gammal pluralform av **berg**, senare ersatt av singular. Anledningen till namnet är okänd.»

[1]) Holmberg a. a. s. 16, 17. — Om ett, dock mycket ovisst, **Dödmankärr** från St. Lundby sn, Vättle härad, se Ortnamnen i Älvsborgs län 13, s. 124.

[2]) Eva Wigström, Folkdiktning 1, s. 157.

[3]) Fornformerna ock den följande förklaringen äro mig benäget meddelade ur i manuskript föreliggande bearbetning av den av K. M:t anbefallda undersökningen av ortnamnen i Örebro län genom sekreteraren, fil. lic. J. Sahlgren.

Döberg ligger på Tiveden, således ej i gammal kulturbygd; fornminnen äro ej häller kända från platsen. Men kanske kan namnet ändå ställas samman med de döda.

Om ett isländskt bärg, Helgafell, berättar Eyrbyggja saga följande:

»Þórólfr gav namn åt Þórsnes mellan Vigrafjǫrðr ock Hofsvágr. På detta näs står ett fjäll. Det fjället höll Þórólfr så högt i ära, att dit skulle ingen få skåda otvättad eller någon på fjället göra skada på något, varken på människor eller boskapsdjur, med mindre de självmant begåvo sig därifrån. Detta fjäll kallade han Helgafell ock trodde, att han skulle komma dit, då han doge, ock likaledes alla hans fränder på näset.[1] Det är att märka, att Þórólfr dock ej begrovs här, utan på Hofstaðir, även det — som bl. a. namnet anger — en helig plats.

Om sådana smärre lokala dödsriken talas även på andra ställen i den fornisländska litteraturen.[2]

Äldre former för Döderhult, socken i Stranda härad, Kalmar län, äro:

1312 **dudhraholth** Sv. dipl. 3, s. 79.
1320 **Dudhrulta** SD 3, s. 477.
1337 **dutharhult** SD 4, s. 581.
1343 **dodhirhultæ** SD 5, s. 191.
1376 i **Dudrultum** Styffe Skand. 2 uppl., s. 182.
1401 i **Dudrehulta** sokn, i **Dudhrehulthe**, **Dudherhult** SD nf 1, s. 21.
1412 i **Dudherhulta** sokn SD nf 2, s. 484.
1413 **Dødrolth** SD nf 2, s. 656.
1416 i **Dudhehult** SD nf 3, s. 107.
— **Dudherhult** SD nf 3, s. 108.
— i **Dodherhulta** sokn SD nf 3, s. 126.
1553 udi then **Döderhultz** skäriegård G. I:s Reg. 24, s. 25.
1593 in **Döderhult** Handl. från Uppsala möte 1593, s. 134.

---

[1]) Altnord. saga-bibl. 6, s. 12. Samma saga berättar, att en herde såg fjället öppna sig ock hörde Þorsteinn Þorskabítr, son till Þórólfr, välkomnas i bärget, där han skulle sitta i högsätet mitt emot sin fader (a. a. s. 27).

[2]) Se GOLTHER, Handbuch der german. mythologie, s. 89, ock senast W. VON UNWERTH, Untersuchungen über totenkult und Odinnverehrung (= German. Abhandl. 37), s. 17 o. f.

Fsv. **Dudhra-** tolkar Noreen som en plural genitiv av en avljudsform till adjektivet **dødher.**[1] Betydelsen blir alltså 'de dödas lund'. I närheten ligger en gård med namnet **Smörkullen,** ett ortnamn som på flera andra håll tydligen sammanhänger med dödsföreställningar ock kultförhållanden[2].

Jämför Dø(d)**skov** i det föregående.

I fråga om det sistnämnda kan man dock även tänka på ett förhållande liknande det, som Ortnamnskommittén tilltalande antagit för **Döfvedal** i Tämta socken, Vedens härad: »Namnet torde vara ett ursprungligt ***dödhvidhadal,** d. v. s. en dal som blott har att bjuda på vad som i fornsvensk tid kallades **dödhvidher,** 'icke bärande skog, dålig skog, bränsle'.»[3]

En första sammansättningsled **Dödra-** passar ju bra till **Dödrakolla,** som omnämnes 1500.[4]

Mera oväntat är **-by** som senare led. **Dörby,** by i N. Möckleby sn på Ölands östkust, Möckleby härad, visar sig genom äldre former höra hit:

1352 **Duthraby** Sv. riksark. perg. 1, s. 24.
1381 **Dudhraby** SRP 1, s. 507.
1413 innan **Dwderby,** innan **Dudherby** SD nf 2, s. 581.

För namnets sammanhang med de döda tala på platsen förekommande fornminnen. Ahlqvist lemnar följande uppgifter: »Vid Dörby finnes en mängd mer ock mindre destruerade fornminnen på ett slätt, vackert fält, ö. om byen. Detta har utgjort ett av Ölands flere slagfält ock är prytt med reste klump- ock pelarformige bautastenar samt låga, runda ättehögar. På flere ställen synes lemningar av föreningskedjor mellan stenarne; men i sednare tider äro många stenar rubbade ock bortförde till hägnader»[5]. Vidare omtalar han, att på platsen finnes en öppen stenkrets, liknande den som nedan omtalas från Dödevi.

Samma namn bär en socken i N. Möre härad, Kalmar län. Namnen Tingby ock Tingbyberg, som förekomma på platser

---

1) Noreen, Altisl. gr.$_3$ s. 124. Se även samme förf. i »Sverges ortnamn» i Gleerupska biblioteket, Geografien, s. 9.

2) Se förf. i Fatab. 1910, s. 193 ff.

3) Ortnamnen i Älvsborgs län 11, s. 112.

4) Vadstena kl. jordebok, s. 88.

5) Ölands historia 2:2, s. 16.

helt nära kyrkan, ange väl, att här tingsplatsen en gång varit för Norra Möre härad.

Äldre former äro:

1371 **Duderby** SRP 1, s. 305.
1383 **Dudherby** SRP 2, s. 8.
1542 opå **Döderby** prestegäldh G. I:s reg. 14, s. 13.
1542 **Döderby** prestegäld, vdj forbe:de **Döderby** prestegäld G. I:s reg. 14, s. 18.
1553 udi **Döderby** .... sochner G. I:s reg. 24, s. 66.

En intressant senare led uppvisar **Dödevi**, namn på en by i Högby socken, Åkerbo härad, på Öland. Fornformer ur 1500-talets jordeböcker äro:

1539 **Döduijck** 1, f. 9 v.
1540 **Döduick** 2, f. 67 v.
1542 **Doduick** 12, f. 17 v. Samma form förekommer 1543.
1544 **Doduj** 9, f. 22. Samma form 1545 ock 1553.
1546 **Dödui** 13, f. 33 v. Samma form 1567, 1570, 1576, 1577, 1578, 1579, 1582, 1583, 1584, 1586 ock 1590.
1547 **Döduj** 2, f. 22. Samma form 1548, 1550, 1552 1558 ock 1559..
1554 **Döduij** 14, f. 15. Samma form 1557, 1560, 1561, 1563. 1564, 1565, 1572, 1573, 1575 ock 1588.
1566 **Döduy** 20, f. 18.
1585 **Döderui** 14, s. 15.
1587 **Dödwij** 3, f. 9. Samma form 1593.
1591 **Dodwij** 12. Samma form 1598.

De fyra älsta formerna synas tyda på en senare led **-vik**, men ett sådant antagande är ej möjligt på grund av de lokala förhållandena. Det lider väl intet tvivel, att det i stället är ordet **vi** med betydelsen 'helig plats, kultplats' som här ingår.

Även arkeologiska förhållanden tala i denna riktning. AHLQUIST[1] omtalar, att på platsen finnes en dommarring. Sådana träffas ju ofta på tings- ock kultorter. Vidare finnes en märkvärdig stenläggning, bestående av sammanpackade smärre stenar, de flästa av vanlig mansbörda. Av det senare minnesmärket finnes en plankarta i SJÖBORGS Saml. för Nordens fornälskare 2, pl. 16, fig. 62. Det framgår tydligt, att detta ej är en dom-

---

[1]) Ölands hist. 2:1, s. 79 ock följ.

marring, vilken senare består av resta stenar, i varje fall, av sådana som avsevärt höja sig över den omgivande marken. Här åter finner man stenläggningar i jordytan, vilkas arkeologiska karakter ej är rätt klar. Närmast till hands liggande analogier synas mig emellertid vara stenläggningar av den art, som påträffas på kultplatser från den äldre järnåldern. Samma åsikt som ovan framställts hyser AHLQUIST: »Stenläggningen utgjorde vad man kallade **Vi** eller **Helgadomen, Heliga stället.** Slutstavelsen på byens namn leder även till åtanken av ställets forna helgd». Med förekomsten av ättekullar bör väl förra leden **Död(e)-** sammanhållas.

De nordiska ortnamnen på **Dö(d)-** kunna sålunda uppdelas i två grupper, i den mån namnens ålder låter sig urskiljas, nämligen i

1) en grupp av efter allt att dömma yngre namn, där till orten knuten folktro ännu ofta kan upplysa oss om att namnet återger minnet av någon, som dött eller ligger begraven på platsen; denna grupp ställer utom tvivel, att ortnamn bildats med ordet **död** i förra leden; samt

2) en grupp av äldre namn, vilkas samband med de döde är svårare att angiva. Ibland träffas forngravar på platser med ifrågavarande namn, ibland icke. När gravfält finnas, ligger det närmast att utgå från dessa; de dödes tillvaro är ju enligt fornnordisk uppfattning till en viss grad knuten till gravplatsen. Ett ortnamn på **Dö(d)-** torde sålunda här ange lokaliteten som gravplats ock dödsboning. — Även när gravar saknas, torde ett antagande av namnets samhörighet med dödsrikesföreställningar i vissa fall ligga rätt nära, t. ex. då ordet **berg** utgör senare leden.

Det är givet, att sådana platser bli helgade. De torde därför i många fall övergått till kultorter. Härpå tyda åtskilliga i det föregående anförda förhållanden.[1]

Vi återvända till **Deibjerg.** Även här träffas gravminnesmärken i mängd. I en uppsats om fornminnen i Ribe stift säger

---

[1]) Hit räknar jag Dödevi med dommarring, den här ock vid det öländska Döderby befintliga kretsen av lagda stenar, tingsplatsen Döderby i Småland samt Döderhult i samband med namnet Smörkullen ock dess kultrelationer.

J. Kierckebye: »Intetsteds saa jeg dog saa mange høje samlede som paa hedebakkerne i Deibjerg-Hanning Pastorat norden for Skjernaamundingen.[1]» Detta har sålunda varit en betydande plats i forna tider.

Men som namnet anger, ligger dess betydenhet även utom det dagliga livets förhållanden. Deibjerg har varit de dödas helgade plats.

Till Montelius' på andra grunder framställda åsikt om Dejbjergvagnarnas forna användning i hednisk kult ansluter sig sålunda den uppfattning, till vilken man kommer genom ett studium av detta ock andra namn på Dö(d)- samt därmed i samband stående förhållanden.

---

[1]) »Disse maa vel have været kystbakker mod Vesterhavet og en fjord derfra ind i landet, som siden er skyllet fuld af sand, paa hvilket havsand hele Stavning Sogn og størstedelen af Skjern Sogn nu er beliggende.» Saml. til jydsk hist. og topografi [I:] 7, s. 130. Hanning är annex till Deibjerg sogn; omedelbart intill denna äro Stavning ock Skjern belägna. »Egnen er temmelig rig paa gravhøje, men om mærkeligere fund i dem har der ikke hidtil foreligget nogen efterretning»: Petersen i a. a., s. 6.

Nordiske minder, især sproglige, på Orknøerne.

Af Jakob Jakobsen, København.

Som færing fik jeg allerede i min tidlige ungdom et vist kendskab til Færøernes nærmeste naboland imod sydøst: Shetlandsøerne og et lille indblik i disses mange gamle nordiske minder og deres af nordisk oprindelse endnu stærkt prægede talesprog. Senere efter at have taget kandidateksamen foretog jeg med understøttelse fra kultusministeriet og fra Carlsbergfondet to rejser (1893—95 og 1905) til disse øer for så grundig som mulig at undersøge, hvad der var tilbage af gammelnordiske traditioner og gammelnorsk (norrønt) sprog, lokalt kaldet »Norn». Udbyttet var over al forventning rigt. Foreløbige arbejder over det indsamlede materiale blev »Det norrøne sprog på Shetland» (for doktorgraden) og »Shetlandsøernes stednavne». Det samlede sproglige resultat (fraregnet en del af stednavnematerialet samt lidt lavskotsk og keltisk materiale) er nedlagt i hovedarbejdet »Etymologisk ordbog over det norrøne sprog på Shetland» med kulturhistorisk og sproghistorisk indledning, som vil foreligge færdigtrykt i 1912 med understøttelse fra Carlsbergfondet.

På Shetland lærte jeg Orknøboere at kende, igennem hvem jeg fik kendskab til orknøske forhold, gammelnordiske minder og levninger af oldnordisk sprog: Norn ('Norrøna') eller »Danska tong» (dansk tunge) på Orknøerne. Dette fæstnede min beslutning: at foretage undersøgelser på disse øer efter den samme plan og målestok som tidligere på Shetland. Jeg foretog i dette øjemed to rejser til Orknøerne i somrene 1909 og 1910, og også i dette tilfælde blev udbyttet over forventning rigt. Som det første foreløbige resultat fremlægges efterfølgende afhandling.

Overraskende har det virket på disse rejser at træffe blandt almuen mænd, især blandt de yngre, som af egen drift har optaget studiet af oldnordisk eller af dansk sprog, udelukkende af interesse for øgruppernes nordiske minder. Jeg tænker her på

folk uden akademisk uddannelse, uden andre forudsætninger end en naturlig udviklet intelligens, undertiden blot med den allernødtørftigste skoleuddannelse. I det hele er interessen og sympatien for de nordiske lande meget stærk og bevidstheden om stammeslægtskabet med de nordiske folk meget levende både på Shetland, Orknøerne og i Caithness (Nordskotland), langt stærkere og meget mere levende, end man her i norden almindeligvis har formodning om. En halv måneds ophold i Caithness under min sidste Orknørejse var tilstrækkeligt til at give mig et bestemt indtryk for denne landsdels vedkommende. Og også andre steder på Skotlands fastland, på kyststrækninger hvor i oldtiden nordboer har nedsat sig, gør et lignende forhold sig gældende.

På Orknøerne har jeg gennem samtaler med mænd fra Syderøerne (Hebriderne) og med Orknøboere, som har indgående kendskab til Syderøerne som følge af bosættelse der, fået den overbevisning, at der også på den sidst nævnte øgruppe er et rigt arbejdsfelt for en nordisk filolog. Et indtryk heraf måtte også enhver få, som opmærksomt har gennemlæst George Hendersons bog »Norse influence on Celtic Scotland», der indeholder et betydeligt, omend næppe helt tilstrækkelig sigtet, materiale. Det er min agt i en meget nær fremtid, om forholdene måtte tillade det, at udvide de omtalte undersøgelser til at omfatte Syderøerne og mulig andre dele af Skotland samt øen Man.

1.

Orknøerne har i gammel tid allerede straks efter bebyggelsen fra Norge i og delvis før vikingetiden haft en stor betydning som forbindelsesled imellem Skandinavien og de britiske øer. Øgruppens beliggenhed giver os en nøgle i hænde til forståelse heraf. Fra Bergenskysten til Shetland, den første øgruppe i vest som blev bebygget af nordmændene, er der kun et kort spring — efter gamle shetlandske bådfiskeres udsagn roede i tidligere tid fiskere fra østsiden af Shetland og fiskerne fra den lige overfor liggende norske kyst til tider så langt ud til havs, at begge parter havde hinanden i sigte, når de havde nået de yderste af de på hver side søgte fiskebanker. Fra Shetland til de sydligere liggende Orknøer er springet endnu kortere — midt imellem begge øgrupper og synlig fra dem begge ligger øen Fair Isle, dannende et forbindelsesled. Og er man på Orknøerne, så står man ved selve Skotlands port, da øerne kun adskilles

fra Nordskotland (Caithness) ved Pettlandsfjorden.[1] Det var derfor kun naturligt, at de nævnte øgrupper kom helt ind under de søvante nordboers magtområde, og at farterne dertil begyndte meget tidlig, allerede før den egenlige vikingetid — et forhold som skal drøftes nærmere på et andet sted. Orknøerne havde en udmærket beliggenhed som udgangspunkt for vikingetogter til det skotske fastland, til Hebriderne og videre. Af disse grunde og tillige fordi Orknøerne gennemgående er fladere og frugtbarere end Shetland,[2] blev de stærkere befolkede og i langt højere grad et brændpunkt for begivenhederne og et politisk centrum. »Orknøboernes saga», der lige så vel omhandler Shetland, er et vidnesbyrd om hvilken ringe politisk rolle Shetland på den tid spillede i sammenligning med Orknøerne. Også Caithness og Sutherland, hvilken sidste store landsdel kun er bleven meget sparsomt befolket af nordboer (de keltiske stednavne er her endnu langt mere overvejende end i Caithness), har til trods for deres udstrækning nærmest været betragtet som et tillæg til Orknøerne. De norske Orknøjarler kaldtes gærne blot således, skønt jarledømmet foruden Orknøerne også omfattede Shetland, Caithness og Sutherland. Men på fastlandet fik nordboerne ikke det samme sikre fodfæste som på øerne.

Et kort besøg på Orknøerne overbeviser meget snart den iagttagende fremmede om den store betydning, disse øer har haft i deres nordiske periode. Mindesmærkerne bær vidnesbyrd herom. I øernes hovedstad **Kirkwa**,[3] som ligger ved en bugt østlig på hovedøen Mainland og er bygget langs foden af en bakke, står den fra det 12 århundrede stammende domkirke »St. Magnus'

---

[1]) **Pettland** og ikke **Pentland** er den gamle af almuen i Caithness og på Orknøerne endnu brugte udtale.

[2]) Blandt større orknøske højder er der knapt andre end et par nordlig på øen Hoy, som fortjener navn af fjælde. »The Warth Hill» (Hoy) er 1556 fod. Næst derefter kommer højene i Orfir (det sydlige Mainland) og på øen Rousay (nord for Mainland). Ellers minder store partier af øerne med deres jævnt og langagtigt afrundede former om svømmende hvalers rygge. Skulde dette være den egenlige oprindelse til øgruppens førnordiske, latiniseret keltiske navn »Orcades»? Keltisk (gaelisk) **orc** a) svin, b) hval. Formodningen er oprindelig mundtlig fremsat af arkivar Cursiter i Kirkwa, Orknøerne.

[3]) Jeg gengiver her navnet i den af almuen endnu ganske almindelig brugte udtaleform og ikke i den forvanskede skriftform **Kirkwall**.

Cathedral», et af de mest storstilede og monumentale gammelnordiske bygningsværker udenfor det egenlige Nordens grænser, imponerende fuldt så meget ved sin skønhed og arkitektoniske fuldkommenhed som ved sin størrelse, skønt kirken bær mærke af flere forskellige perioders forskellige bygningsstilarter. Den er det prægtigste nordiske mindesmærke på skotsk grund. Tæt ved domkirken ligger ruinerne af de to store gamle borge: jarleborgen (»the earls' palace») og bispegården (»the bishops' palace»). Bispegården omtales i det 13 århundrede (her døde kong Håkon Håkonssøn i 1263) og er et nordisk mindesmærke, skønt senere delvis ombygget. Bygningens store runde tårn skyldes biskop Reid i det 16 århundrede. I denne bispegårds ruiner blev i 1848 benene af øernes første biskop, Vilhelm den gamle i det 12 århundrede, opgravede. At det virkelig var Vilhelm den gamle, bevistes af indskriften på en i gravkisten funden blyplade. Jarleborgen er i sin oprindelse nordisk, men blev ombygget i det 15 og 16 århundrede af skotske jarler (fuldført af jarl Patrick Stewart). I sammenhæng hermed kan omtales, at der endnu findes spor af den ældste kendte kirke i Kirkwa, omtalt i Orkneyinga saga og ældre end domkirken.[1]

Den ældgamle kirke blev ødelagt ved ildsvåde i det 16 århundrede, men genopbygget af biskop Reid ganske kort derefter. Siden forfaldt den og er nu omdannet til et almindeligt beboelseshus.[2] Dens portal står endnu tilbage som indgang. Den var viet til Olaf den hellige og kaldtes »St. Ola's kirk». Sandsynligvis er den bleven bygget i det 11 århundrede af jarl Rognvald Brusessøn, kong Olaf den helliges fostersøn. Efter denne ældgamle kirke nævnes endnu det landsogn, som hører til Kirkwa, »St. Ola's parish».[3]

I Orkneyinga saga omtales en nu forsvunden jarleborg (**jarlabú**) i Orfir (det sydvestlige Mainland) og en op til denne stødende kirke. Beliggenheden af disse blev først fastslået ved

[1]) Byens ældgamle navn **Kirkjuvágr** tyder på at der allerede ved nordboernes første ankomst dertil har stået en kirke; men dette har i så fald været en keltisk kirke.

[2]) Dietrichson, Monumenta Orcadica.

[3]) Blandt andre orknøske minder om kong Olaf den hellige kan nævnes »the market and fair of St. Ola», det gamle navn for øernes hovedmarked i Kirkwa, som nu kaldes »the Lammas market» og holdes årlig på den første tirsdag efter den 11 august.

udgravninger, ledede af A. W. Johnston i 1900 og 1901 i nærheden af det nuværende »Bu»: the Bu o' Orfir. Nærmere beskrivelse findes i »Saga-Book of the Viking Club» for 1903.

Indeholder Shetlandsøerne mange forhistoriske mindesmærker, både keltiske og nordiske, så gælder dette i nok så høj grad Orknøerne, hvor man — til trods for den stærkt fremskredne opdyrkning af jorden — på sin vandring idelig støder på gravhøje, underjordiske stenkamre eller »Piktehuse» samt ruiner af **brochs** (store runde stentårne, så kaldte Pikteborge), nu for største delen overgroede med græs. Dog har Orknøerne intet sidestykke til den høje og temmelig fuldkomment bevarede Mosøborg på Shetland. Et imponerende og ret enestående mindesmærke fra Orknøernes førnordiske eller keltiske (piktiske) tid er de to stenkrese, »the standan stens», i Stennes ved indsøen »Stennes loch» vestlig på Mainland, krese af høje, opret stående stene, af hvilke nogle når tre gange en mands højde eller derover. De menes at have dannet led i et ældgammelt soldyrkelsessystem.[1] Endnu sent i det 19 århundrede kaldtes ifølge Tudor (»The Orkneys and Shetland») den sydøstligste af de to stenkrese (den mindste i omfang, men indeholdende de højeste stene) »månetemplet», den nordvestligste og i omfang største (the ring o' Broger) »soltemplet». Noget udenfor (nord for) stenene i den først nævnte kres (månekresen) stod en lignende sten, kaldet Odinsstenen (»the sten o' Odin»), med en åbning tværs igennem midten; den blev desværre sammen med nogle andre stene i kresen ødelagt i 1814. Gennem øjet i Odinsstenen gav trolovede hinanden håndslag og ægteskabsløfte, et løfte som blev anset for helligere end det i selve kirken givne. Spæde børn, som blev stukne igennem stenens øje, vilde ifølge folketroen aldrig blive lamme eller værkbrudne. At stenene har været rejste før nordboernes ankomst, fremgår ikke blot af kresenes konstruktion, som er keltisk, men også af selve navnet **Steinsnes** i Orkneyinga saga, det nuværende Stennes. De nordiske nybyggere har nævnt stedet efter dette dets mest karakteristiske kendemærke. Til stedets egen jordbundskarakter passer navnet ikke.

[1]) Dette spørgsmål er blevet gjort til genstand for indgående undersøgelse af lærer Magnus Spence, Deerness, Orknøerne.

Tæt ved den sydøstligste af disse krese er højen **Meshou** [*mēshɔu*], almindelig skrevet **Maeshowe**, en stor opkastet høj, som blev åbnet i 1861 og viste sig at indeholde et stort stenkammer med tre mindre kamre ud til siderne. Denne høj synes at være den samme, som omtales i Orkneyinga saga under navnet **Orkahaugr** og som i det 12 århundrede (1152) blev brudt op af Jorsalafarere, der søgte efter skatte. Brydningen af højen omtales i en af runeindskrifterne på hovedkamrets vægge (højen kaldes her **Orkahaugr**).[1] Længe før højen blev åbnet, gik der mærkelige sagn blandt almuen om en vætte, som beboede den og som almindelig blev kaldet **the hogboy**. Dette navn har intet at gøre med engelsk **hog** (ungt svin, provinsielt og orknøsk: 'får i sit andet år') og **boy** (dreng), men er oldnordisk **haugbúi** 'højbo, höjvætte, dødning som har tilhold i den høj, hvori han er begravet'. Det var for en stor del disse gamle »hogboy»-sagn, hvoraf de fleste dog nu er tabte, som gav stødet til åbningen af højen ved at samle opmærksomheden om den.

Af de i Orkneyinga saga omtalte høvdinger lever endnu enkelte i den orknøske almues minde og på dens læber. Først og fremmest den hellige Magnus, jarlen, øernes gamle skytshelgen, om hvem endnu enkelte træk fortælles, som ikke er omtalte i selve sagaen, især i tilknytning til visse steder, f. eks. lægedomskilden **Mans' well** i Birsa (det nordvestlige Mainland), en kilde som han på en vandring drak af og indviede; ligeledes **Mans' sten** i Birsa, ikke langt fra kilden: denne sten gik han forbi på samme vandring. En hvilkensomhelst ugift person, som går forbi denne sten, skal ifølge gammel overlevering få den til ægte, som hans eller hendes hu står til. Det sted (en

---

[1]) Med hensyn til navnene **Meshou** og **Orkahaugr** skal anføres, at på øen North Ronaldsay (den nordligste af Orknøerne) findes **Houame** [*hɔu··ame·*] og **Home** som navn på en gammel gravhøj eller opkastet jordhøj. Dette synes at være samme navn som **Meshou** med sammensætningsleddene i modsat orden. Også andre eksempler haves på forekomst af **me** i navne på jordhøje. I Deerness (det østlige Mainland) findes **Hou horkes** eller **horkis** [*hɔu hö'rkes*] som navn på en gammel opkastet jordhøj (gravhøj). Dette kunde være **Orkahaugr** igen med leddene i modsat orden. **orc** er i forfatterens »Shetlandske Stednavne» (Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1901) forklaret som et gammelpiktisk ord for »høj». Skulde **me** have en lignende oprindelse?

dal) på øen Egilsay, hvor jarl Magnus blev dræbt af sin frænde, jarl Håkon Pålssøn, påvises endnu i nærheden af den efter ham opkaldte indsø **Mans' loch.** Magnuskirken på Egilsay, der endnu står som en vel bevaret ruin, er i sin oprindelse ældre end jarl Magnus' tid. Dens stilart er keltisk (irsk), og den må tilskrives irske Culdeepræster, om hvilke der endnu findes adskillige minder på øerne.

Den store viking Sveinn Ásleifson mindes og omtales endnu jævnlig blandt almuen under navnet **Swain,** skønt hans mange i sagaen omtalte bedrifter synes glemte. Høvdingen »Kolbeinn hrúga» på øen Vigr, det nuværende Wire, er i folkeoverleveringen bleven til en rise eller jætte, som har slynget store klippeblokke over på naboøerne. På Rousay, sagaens Hrólfsey, findes en **Kobbi Ru's sten,** opkaldt efter ham, og i Evi på nordsiden af Mainland (overfor Rousay og Wire) findes en sten af samme navn samt to klippefordybninger, kaldte **Kobbi Ru's footmarks.** Et sted med en nu overgroet gammel ruin på Wire kaldes endnu **Kobbi Ru's castle** og synes at have været denne Kolbeins borg.

På øen North Ronaldsay, den nordligste af Orknøerne, sagaens Rinansey, er bevaret en overlevering om en »dansk» kongesøn, som blev dræbt og begravet der. Den lille høj, hvor den såkaldte »king's son of Denmark» siges at ligge begravet, bær navnet **Versabrekk** [*ve*$^{\varepsilon}$*r··sabræk·*]. Den omtalte kongesøn må være jarlen Halvdan hålæg (højben, langben), en af kong Harald hårfagres sønner, der ifølge Orkneyinga saga blev dræbt på Rinansey af jarl Einar, som tog blodhævn over ham for mordet på Rognvald Mørejarl, Einars fader. Norge og Danmark blandes i Orknøoverleveringerne idelig sammen.

Dunkle minder om nordboernes komme til øerne og om deres kampe med den ældre keltiske (nærmest piktiske) befolkning lever endnu i enkelte sagn på almuens læber, således i Deerness-sagnet om kampen mellem landtrolden og havtrolden, hvilken sidste efter sigende kom østfra, fra hinsides havet til Deerness (den østligste del af Mainland), for at kæmpe med den orknøske landtrold. Denne sidste står som repræsentant for Orknøernes førnordiske befolkning, medens havtrolden er de nordiske vikinger, som kommer for at sætte sig fast på øerne. De to troldes eller jætters grave vises endnu i Deerness, og den

ene grav er bleven udpeget som havtroldens ved de mange søsnegleskaller, som er fundne i den.[1] På øen Rousay fortaltes ifølge Duncan Robertson, Kirkwa, at de første vikinger, som kom til øen, ikke turde lande på grund af en mængde alfe- eller troldlignende væsener, som stod for dem med skinnende spyd.

2.

Af den nordiske folkestammes og sprogstammes forskellige skud har ingen måttet friste ublidere skæbne end de på Shetland og Orknøerne, landsdele som tidlig blev løsrevne fra forbindelse med det moderland, Norge, hvorfra de i overvejende grad var blevne bebyggede. Det af nordboer (nordmænd), for en stor del fra Orknøerne, delvis bebyggede Caithness blev endelig underlagt Skotland i det 14 århundrede — det havde allerede tidligere, især i det 13 århundrede, været et tvistens æble mellem Norge og Skotland. Dette bragte Orknøerne under en mere direkte påvirkning fra Skotland. Disse øer og Shetland blev så i 1469, efter Danmarks og Norges forening, pantsatte af kong Kristian I til den skotske konge Jakob III i steden for medgift til førstnævntes datter Margrete ved hendes giftermål med kong Jakob, og derved mistede øgrupperne, som i øvrigt allerede i omtrent et århundrede før pantsættelsen havde været styrede af skotske jarler, meget af det rygstød, som de havde haft i Norge. I det 16 århundrede begynder en systematisk undertrykkelse af den shetlandske og orknøske almue fra lensherrernes og jarlernes side, som fører til odelsgodsets fortabelse og befolkningens fuldkomne afhængighed af deres lensherrer og lorder. I stedse stigende tal strømmer skotter ind til øerne. Øgruppernes sprog og sæder vedblev dog at leve. Sproget holdt sig, skønt efterhånden mindre og mindre rent, i omtr. halvtredje århundrede

[1]) Et lignende eksempel på hvorledes to kæmpende hære i tidens løb, da selve begivenheden kom til at ligge fjærnt, er blevne omskabte til to kæmpende jætter, haves på Østerø blandt Færøerne i sagnet om jætterne Borgarin og Klórarin, af hvilke den sidste besejrede den første. Ved Skålefjorden på Østerø er to fjælde, nævnte Borgarin og Klórarin. På dette samme sted, lige indenfor Skålefjorden, fandt i det 13 århundrede en stor kamp sted, i hvilken Erling, kong Sverres foregivne søn, »Borgarin», led nederlag, da han kom med en i Norge samlet hærstyrke for at underlægge sig Færøerne.

efter pantsættelsen, lidt kortere på Orknøerne, lidt længere på Shetland. Hertil bidrog den løse forbindelse med det øvrige Skotland og den omstændighed, at handelsforbindelsen mellem øgrupperne (især Shetland) og Norge vedligeholdtes. Også slægtskabsforbindelser imellem øgrupperne (især Shetland) og Norge var levende endnu i et århundrede eller længere efter den politiske adskillelse og bidrog sit til at øgrupperne endnu efter midten af det 16 århundrede ikke var blevne synderlig mere angliserede eller skotske end tidligere. Men gradvis trænger nu engelsk sprog, i dette tilfælde lavskotsk, ind og blander sig i stigende grad med øgruppernes nordiske dialekter, en udvikling som går side om side med almuens underkuelse.

De undertrykkelser og udsugelser, som de skotske jarler på Orknøerne og Shetland, især i den sidste halvdel af det 16 og begyndelsen af det 17 århundrede (Robert og Patrick Stewart), gjorde almuen til genstand for, bøjede og svækkede dens modstandskraft. Skønt ved pantsættelsen i 1469 det vilkår blev sat fra Danmarks side, at ingen ændringer måtte finde sted i øernes gamle love og vedtægter, ser vi dog allerede i det 16 århundrede jarlerne i færd med at omkalfatre alt bestående, ændre (d. v. s. øge) mål og vægt, forhøje mere og mere alle skatter og afgifter, og for bedre at kunne udføre dette afskaffe øgruppernes øverste folkevalgte institutioner fra gammel tid, især lagtingene, og i disses sted egenmægtigt oprette nye lagting, bestående af jarlernes egne håndlangere. Vi ser jarlerne ved de nye lagtings hjælp i færd med at fravriste bønderne deres odelsgods under forskellige påskud, for småforseelser eller påduttede forbrydelser; og af dette gods uddelte så jarlerne igen til deres følgesvende til gengæld for udførte eller forventede politiske tjenester. Bønderne sank med nogle få undtagelser, især på Orknøerne, ned til småforpagtere under disse laird'er, til hvem de blev helt prisgivne.

Efterat Patrick Stewart var bleven henrettet i Edinburg for sine forskellige misbrug af magten (deriblandt højforræderi), blev forholdene tåleligere, skønt øboerne ikke fik nogen af deres tidligere rettigheder tilbage. Først efterat de landbolove var trådte i kraft, som var blevne foreslåede af den af Gladstone nedsatte »crofters' commission», oprandt der lysere tider for Shetlands og Orknøernes befolkning.

Den forkuede tilstand, hvori de to øgruppers almue blev bragt socialt og økonomisk i det 16 og 17 århundrede, kom også til at virke på den måde, at den undergravede de gamle dialekters modstandsevne overfor magthavernes sprog. Der blev ikke nedlagt noget forbud imod, at almuen talte øernes gamle sprog »norn». Det var ikke edikter, ikke direkte forholdsregler som gjorde det af med dialekterne. Længere tids underkuelse havde dræbt selvstændighedstrangen og avlet sløvhed. Alle embedsmændene var fremmede og havde ingen interesse af at værne om øernes gamle sprog; tværtimod gjorde den puritanske gejstlighed sit bedste for at udrydde kædedansen, kvaddansen, med den dertil hørende litteratur: kvadene. Den socialt set gennemgående højere stående fremmede kaste på øerne så kun ned på almuen og dens sprog. Det officielle sprog var udelukkende lavskotsk eller for kirkesprogets vedkommende rigsengelsk. Det var derfor naturligt, at almuen følte skyhed ved at bruge sit eget sprog overfor de fremmede og tilegnede sig det lavskotske, som den i samkvemmet med øvrigheden måtte både forstå og bruge. Og da skotter vedblivende og i stadig voksende tal bosatte sig på Orknøerne og Shetland og derved dels sikrede det fodfæste, dels forøgede den vægt, som lavskotsken havde fået, så var udviklingens gang dermed uigenkaldelig bestemt. Norn, talt af en fåtallig og underkuet almue, måtte vige i den ulige tvekamp.

Når de gamle dialekter til trods for alt dette dog holdt sig så længe som de gjorde, og når der efter deres undergang som selvstændige sprog den dag idag er bevaret et meget stort procenttal af deres ordforråd (c. 10,000 norn-ord på Shetland, noget mindre på Orknøerne) i de på begge øgrupper talte lavskotske dialekter, da skyldes dette dels vanens sejhed, almuens naturlige vedhængen i indbyrdes samtale ved det sprog, hvormed de unge var opvoksede og som stod deres hjærte nærmest, dels disse sprogs udtryksfuldhed og rigdom på synonymer og tankeafskygninger i udtrykkene, fint afstemte udtryk, som i mange tilfælde ikke fandt fuld dækning i det fremmede tillærte sprog.

Det er i grunden først den helt moderne skolegang, hvorved ungdommen får så grundig undervisning i engelsk, der har bragt fart i disse af nordisk endnu så stærkt prægede dialekters anglisering, så at deres lokale særpræg nu udviskes efter en langt hastigere målestok end tidligere.

Både Shetlænderen og Orknøboen adskiller sig endnu, ikke blot ved ordforrådet, men også ved tonefaldet — den musikalske akcent, der røber nordisk oprindelse — stærkt fra skottens. Enkelte steder på Orknøerne, således på øerne Sanday og Rousay, findes et stærkt syngende tonefald, ofte med sætningsudgang i høj diskant, særlig udpræget hos kvinderne og mindende meget om vestnorsk tonefald, mere end det shetlandske gør det. Det shetlandske tonefald er gennemgående jævnere og mindre udpræget syngende, lignende det færøske.

Norn, en sammentrukken form af **norrøna,** eller **norse,** er det navn, hvorunder de gammelnordiske dialekter på Shetland, Orknøerne og i Caithness har været almindelig kendte. Samtidig er imidlertid et andet navn overleveret for Norndialekten på Orknøerne, nemlig **Danska tung, Danska tong,** det er »dansk tunge», den ældgamle fællesbenævnelse for de nordiske landes sprog, og dette navn er i mands minde blevet brugt af Orknøboere, særlig på de nordlige øer, om den i tidligere tid og endnu så sent som i det 18 århundrede talte dialekt (udtrykket bruges bl. a. af Dennison i indledningen til hans »Orcadian Sketch-book», skreven i øen Sanday's dialekt).

At Caithness-norn blev den første af de tre nævnte norndialekter, som bukkede under for lavskotsken, er kun naturligt, både af historiske og geografiske grunde. Dog er der — som det kan sluttes af bemærkninger hos ældre skotske forfattere, der har givet beskrivelser af de tre landsdele — mindre forskel i tid på norns forsvinden som selvstændigt sprog henholdsvis i Caithness, på Orknøerne og på Shetland, end man kunde være tilbøjelig til at tro. På Shetland må norn regnes for at være på det nærmeste uddødt som selvstændigt sprog omkring midten af det 18 århundrede (tabt må det siges at være på det tidspunkt, da Hildinakvadet blev optegnet af Low på øen Fula i 1773); på Orknøerne er det uddødt eller på det nærmeste så i begyndelsen af det 18 århundrede og i Caithness i det 17 århundrede. Når her siges »uddødt», må dette i henhold til det foran bemærkede ingenlunde tages bogstaveligt. Udtrykket må forstås således, at for det første er norns bøjningsformer og bøjningsendelser borte eller kun bevarede i forstenet tilstand, og dernæst er de i talen idelig tilbagevendende småord og største-

delen af det almindeligste dagligdags ordforråd borte, fortrængt af lavskotsk. En sammenhængende tekst i rent norn blev ikke engang for henimod halvandet hundrede år siden forstået på Shetland (tænkes kan her på Fulavisen). Der har dog været en temmelig lang overgangstilstand, i hvilken både det gamle og det nye var omtrent ligelig repræsenteret, det nye dog, som alt antydet, især ved de almindeligste og i daglig tale oftest brugte ord og derfor givende sproget mere og mere karakteren af en lavskotsk dialekt. Endnu i begyndelsen af det 19 århundrede havde sproget på Shetland, især på øerne Unst (det nordlige Unst) og Fula, en så gammeldags karaktér, at det blev kaldt for norn, og noget lignende var tilfældet på Orknøerne i indlandsognet Harra på Mainland og på øen North Ronaldsay.

At norn som selvstændigt sprog dog må være uddødt tidligere på Orknøerne end på Shetland, bliver tydeligt først og fremmest af den omstændighed, at medens der på Shetland endnu findes bevaret ikke få sammenhængende brudstykker i norn, ofte meget mishandlede reminiscenser af samtalestumper, en del visestumper, gåder, børneramser samt et par ordsproglige talemåder, er der så at sige intet tilbage på Orknøerne af denne art (et par uforståelige brudstykker af tvivlsom oprindelse ser jeg her bort fra). Dog findes der et mærkeligt vidnesbyrd om at der endnu i det 18 århundrede har været sange i norrønt eller delvis norrønt sprog på Orknøerne. I 1814 foretog Walter Scott en rejse til disse øer og Shetland, på hvilken han samlede materiale til sin novelle »The Pirate». I en anmærkning »Norse fragments» til et stykke i novellens tekst fortæller Scott, at en hr. Baikie fra Tankerness, orknøsk jordejer, bosiddende i Kirkwa, ved denne lejlighed oplyste ham om at en nylig afdød præst på North Ronaldsay havde forsikret Baikie, at beboerne på denne ø endnu sang et kvad i det norrøne sprog, kaldet »The Magicians» eller »The Enchantresses» (troldkvinderne) med en nyere titel. Præsten var kommen til kundskab herom på følgende måde. Han oplæste for nogle North-Ronaldsay-mænd Thomas Grays ode »The fatal sisters» (skæbnegudinderne), en fri oversættelse af digtet hos Th. Bartholin, som gengav Darradsangen (i slutningen af Njåls saga) om valkyrjerne, som væver den blodige væv, et varsel om den store kamp ved Clontarf i Irland 1014, hvor det nordiske herredømme i Irland fik et knæk.

Efter oplæsningen sagde tilhørerne, at denne sangs indhold kendte de godt og at de ofte havde sunget en sang i norrønt sprog om det samme æmne, også for præsten selv, når han havde bedt dem om en prøve på deres sange i det gamle sprog (men det havde præsten altså ikke forstået). Desværre blev dette gamle North-Ronaldsay-kvad eller hvad der var tilbage af det aldrig opskrevet og synes nu at være ganske tabt. Det kunde være blevet et værdigt sidestykke fra Orknøerne til det shetlandske Hildinakvad. Selvom det sprog, hvori sangen om »troldkvinderne» blev sungen, har været blandet, kan vi dog af det her fortalte slutte, at norn på Orknøerne — i alt fald på North Ronaldsay, hvor det levede længst, og enkelte andre steder, især i indlandsognet Harra på Mainland — ikke kan være uddødt ret længe før norn på Shetland, til trods for at ingen sammenhængende prøver nu mere findes på Orknøerne således som på Shetland. En ganske lille forskel i tid, omfattende blot et enkelt slægtled, kan have været lang nok til at alle sådanne literaturstumper i dette tidsspand er blevne bortfejede. I deres sidste levetid har de sikkert været stærkt forvanskede og ikke eller kun delvis forståede.

De omtalte shetlandske literaturstumper i norn blev — hvad enten de var oprindelige børneramser og vuggeviser eller ikke — i den sidste tid af mødrene fremsagte som visseluller over spæde børn, og på indholdet blev der sjælden ofret en tanke. De blev da også kun svagt eller slet ikke forståede af selve dem, som fremsagde disse brokker. Hvad det gjaldt om var blot at få barnet til at være roligt i vuggen eller sove. Der tillagdes nornramserne en vis magisk virkning, som lavskotske og engelske ramser ikke ejede, fordi disse sidste var for let forståelige — de var jo i almuens eget sprog — medens der hvilede et mystisk skær over det forsvundne norn. Det er den samme mystik, som forårsagede, at da norn uddøde som almindeligt samtalesprog, blev det delvis bevaret af bådfiskerne på Shetland og Orknøerne, især den første øgruppe, som et tabusprog, talt ude på havet til værn imod de frygtede havvætter og for at sikre en heldig fangst.

Norn var også det sprog som heksene brugte på Shetland og Orknøerne i deres trylleformularer og besværgelser. De bevarede og i tryk udgivne forhør over Orknøhekse i det 17 år-

hundrede viser, at disse har gjort brug af det gamle sprog. Der forhandles i retten blandt andet om hvad vedkommende heks har ment med det eller det udtryk i norn.

Kun en eneste sætning af en gammel orknøsk heksebesværgelse er nået ned til vor tid, nemlig **Ta'r a' gort** [*tar·agɔ'rt·*], omsat i oldnordisk: »**þat** er alt gǫrt» (det er alt gjort eller fuldbragt), et udbrud af heksen »Kada» (Katherine Craigie) på øen Rousay, medens hun rørte om i en kærne for at volde en båds undergang på havet. »a'» er sandsynligvis den lavskotske form af engelsk »all».[1]

Af en gammel formular imod hovedpine, i et underligt blandingssprog (norn og latin med tilsætning af engelsk), er bevaret en lille stump på øen Westray: »the **rinji** [*rɪŋɪ*] i' the **tangvangels** [*taŋ·vaŋ·əls*] i' the **caput**», det er: smerten i hovedets tindinger. **tangvangel** er nu ganske forældet; det er oldnordisk **þunnvangi** 'tinding'. Første led **tang** i den orknøske form er dannet ved tiljævning efter **vang**. **rinji** bruges endnu i betydning 'stikkende smerte, værk' og må sættes i forbindelse med norsk **rina** v. a) indvirke på (oldnord. **hrína**), b) smerte, stikke.

3.

Stor betydning for studiet af nordisk sprogvidenskab får disse norn-sprog eller rettere de elementer af disse sprog, som er bevarede i de på Shetland og Orknøerne talte lavskotske dialekter, dels a) derved, at de indeholder en del ordstof, som ikke er overleveret i oldnordisk eller i nyere nordiske sprog, omend stammebeslægtede ord vel findes i disse (paralleler, som mangler i nordisk, kan undertiden findes i angelsaksisk, moesogotisk, tysk), dels b) derved, at mange norn-ord findes i betydninger, som supplerer de i oldnordisk og nyere nordiske sprog forefundne betydninger og tildels er ældre end disse. Og hvad ordformerne angår, fortjener det at bemærkes, at shetlandsk norn står på et ældre trin end det overleverede oldnordisk med hensyn til bevarelse af de ældgamle germanske præfikser **bi-** og **ga-**.

---

[1]) Sætningen blev mig mundtlig meddelt på Rousay af hr. kandidat Hugh Marwick.

Interessant er det at iagttage både for Shetlands, Orknøernes og Caithness' vedkommende den ved engelsk (lavskotsk) sprogs mægtige indflydelse på norn-sprogene opståede udviklingsgang og sammenblandingsproces, de betydningsændringer, formændringer og lydændringer, som norn-ordene ofte undergår ved denne meget stærke påvirkning, således at de kommer til at indeholde elementer fra begge sproggrupper. Undertiden får optagne lavskotske ord ændret betydning efter tilfældig enslydende nordiske ord (se f. eks. **bambusel** og **bambus** i forf.'s shetlandske ordbog; lavskotsk **bamboozle** med betydningstilknytning til det nordiske 'at buse'). Norn **evalos** af oldnordisk **efalauss** 'utvivlsom' ('tvivlløs') får modsat betydning: 'tvivlsom', idet ordet opfattes som **eval-ous** med den engelske adjektivendelse **ous.** Det oprindelig lange **i** (í) bliver meget ofte til tvelyden **äi** i norn-ord efter engelsk mønster. Ofte kan dog, selvom de enkelte ord er blevne engelske (lavskotske), udtrykket i sin helhed være oldnordisk. Af megen interesse er det også at studere udviklingsgangen i norn-sprogenes langsomme uddøen, at iagttage, hvilken art ord er bukkede under samt, så vidt det lader sig gøre: i hvilken rækkefølge, og hvilken art ord er bevarede, samt hvorfor. Her findes psykologiske momenter, som kan give os forklaring.

Den bestanddel af det gamle sprog, som det først er gået ud over, er bøjningsformerne, bøjningsendelserne. Dernæst fortrænges de fleste af de alleralmindeligste ord. Blandt de ord, som har holdt sig længst og som for en stor del endnu er bevarede, må fremhæves sådanne, som er af en mere særegen eller underordnet natur, sådanne som betegner underarter og udviklingsstadier af forskellige levende væsener eller som betegner livløse ting af et vist (lokalt) særpræg, ord for gammeldags redskaber og bohave, især af indenlandsk tilvirkning og tilsnit. Som særlig righoldige grupper af endnu bevarede norn-ord kan desuden fremhæves: a) ord for vejrlig og vejrets (eller søens) forskellige tilstande, b) de mange spøge- og spottenavne, især til levende væsener, samt kæle- og lokkenavne til mennesker og dyr (eller fugle), c) ord af humoristisk natur, som udtrykker de mange forskellige måder at bevæge sig eller te sig på, især løjerlige manerer, lurvethed, sjuskethed i påklædning og væsen,

d) ord som udtrykker forskellige sindsstemningsgrader, især vrede og gnavenhed.

John R. Tudor har i »The Orkneys and Shetland» træffende karakteriseret hovedforskellen mellem Shetlændernes og Orknøboernes livsvilkår således: Shetlænderen er en fisker, som har en lille jordlod, men Orknøboen en småbonde, som har en båd. Shetlandsdialekten er derfor rigere end den orknøske på gamle udtryk henhørende til sø og fiskeri.

Medens for shetlandsk norn et særlig karakteristisk træk er de overmåde mange tabuord, for en stor del omskrivende benævnelser, som bådfiskerne har bevaret og som tidligere blev almindelig brugte ude på havet (ved dybsøfiskeri) for at sikre en god fangst — overtrædelse af tabureglerne kunde ødelægge fiskefangsten — er dette element langt stærkere tilbagetrængt i Orknødialekten. Dette skyldes vel for en væsenlig del den omstændighed, at den art overtro (frygten for havvætterne), hvortil tabusproget var knyttet, forsvandt tidligere på Orknøerne end på Shetland, hvilket atter hænger sammen med at Shetlænderne er en mere udpræget fiskerbefolkning end Orknøboerne.

Man kunde ifølge det her bemærkede vente, at orknøsk havde bevaret et større antal norn-ord vedrørende jorddyrkning og agerbrug end shetlandsk; men dette holder dog ikke stik, især fordi Orknøerne på dette område er blevne stærkt moderniserede, stærkere end Shetland, og fordi nye og tidssvarende redskaber (maskiner) forlængst har afløst de gamle og primitive. Dog huskes endnu på Orknøerne f. eks. den gammeldags kornmejning med krumkniv eller segl og de hidhørende gamle udtryk. Endvidere kan fremhæves, at den forældede simple træplov med enkelt håndfang endnu mindes brugt i Rakwik på øen Hoy, og de gamle navne (norn-ord) for dens enkelte dele er endnu ikke helt glemte. Også på Shetland er denne art plov nu forældet, men mindes brugt på enkelte steder (Sulem i Northmavine, Conningsburg, Dunrossness). Den på Shetland endnu så almindelige **kessi**, en af strå eller tørrede skræppestilke flettet førselskurv, ofte brugt ved transport på hesteryg — samme ord som norsk **kjessa** 'fletkurv, vidjekurv' — er nu sjælden på Orknøerne, hvor kærrekørsel har fortrængt den. Også i Caithness var denne førselskurv tidligere almindelig under det samme navn.

På Shetland er det ikke ret længe siden, at det såkaldte **rigga-rendal-** eller **run-rig**-system, en art jordfællesskab, blev opgivet. Det bestod deri, at de små afgrænsede strimler agerland og græsland, med et lavskotsk ord **rigs**, hvori en mellem flere forpagtere eller fæstere udstykket lod var delt, gik på omgang imellem disse, for at ingen skulde blive forurettet på grund af stykkernes uensartede kvalitet. Ombytning af stykkerne skete hvert år. Hver enkelt af disse agerstrimler gik under sit særlige navn, og endnu den dag idag er tusinder af sådanne smånavne, så godt som alle i norn, bevarede. På Orknøerne er dette jordfællesskab blevet opgivet tidligere end på Shetland; der findes langt færre orknøske navne af denne art. De fleste af disse er optegnede i sognet Harra på Mainland, det eneste sogn hvis indbyggere, de såkaldte »lairds o' Harra» (»the hundred lairds»), endnu — som navnet viser — ejer deres jord som odel. Ellers er Orknøboerne så godt som alle forpagtere og fæstere ligesom Shetlænderne.

På Shetland findes endnu som på Færøerne fællesskab for fåregræsgangenes vedkommende i udmarken. Fårene går frit om og er alle mærkede på forskellig måde i ørerne, for at hver ejer kan genkende sine får. Derfor er de gamle fåremærkenavne endnu i brug på Shetland. På Orknøerne er dette fællesskab bortfaldet; hver har sine fåreparker, og fårene mærkes derfor ikke. Dog er endnu den tidligere fællesgræsning i udmarken i minde, og adskillige af de gamle fåremærkenavne er bevarede. På en enkelt ø, North Ronaldsay (den nordligste af Orknøerne), findes endnu en art fællesskab med hensyn til fåregræsning. Her lever nemlig fårene for en stor del af den megen tang, som driver op på den flade strand. På grund heraf går de frit efter at være blevne mærkede, og de gamle navne er endnu i brug på denne ø. — På Shetland findes endnu den indfødte fårerace, hvis vedligeholdelse på grund af racens fine uld er af så stor betydning for øernes uldvaretilvirkning. Disse får er forskelligfarvede med mange variationer i farvernes fordeling, og en mængde ord (adjektiver) af norrøn oprindelse, udtrykkende de forskellige afskygninger, er endnu i brug på Shetland eller mindes.

De fleste af denne art ord er gåede tabt på Orknøerne, hvor den indfødte fårerace er forsvunden og en skotsk race,

ensfarvet hvid, er indført. For hornkvægets vedkommende er forholdet noget anderledes, og på dette område er det bevarede orknøske ordstof righoldigere.

En sammenligning mellem det indsamlede gamle sprogmateriale fra henholdsvis Shetland og Orknøerne viser, at der både leksikalsk og fonetisk har været mindre forskel på disse øgruppers norn-dialekter indbyrdes, end der har været f. eks. mellem shetlandsk norn og færøsk eller mellem færøsk og islandsk. Den leksikalske forskel, som nu træder frem imellem shetlandsk og orknøsk norn, har vel været endnu en del mindre i tidligere tid, da der i de sidste halvandet hundrede år er gået så meget tabt af det gamle almindelige ordforråd, som for størstedelen må have været fælles for begge øgrupper. Alligevel er det urigtigt at slå deres gamle dialekter sammen i ét, som f. eks. Thomas Edmonston gør i sit »Glossary of the Shetland and Orkney Dialect» (burde have heddet »Dialects»).

Både på Orknøerne og Shetland er der forholdsvis store forskelle imellem de enkelte egne og øer for det bevarede oldnordiske ordforråds vedkommende. Et ord kan være gængs på ét sted, men enten ukendt eller ikke brugt i naboegnen eller på naboøen, hvor et andet ord er i brug til at betegne det samme, og så fremdeles. På denne måde findes ofte flere gamle benævnelser bevarede for en og samme ting. Det må fremhæves, at det er ganske særlig norn-ordene at dette gælder, og stærkest træder det omtalte forhold frem i de shetlandske fiskeres tabusprog. For lavskotskens vedkommende er der ganske vist også forskelle af denne art tilstede imellem de forskellige lokaliteter på begge øgrupper, men ikke nær i det omfang, som er gældende for norn, skønt også mange lavskotske ord og udtryk er ved at blive forældede i forskelligt forhold på forskellige steder, både på øerne og på fastlandet, vigende for det gennem skoleundervisningen stærkt fremtrængende rigssprogsengelsk. Det skyldes i høj grad det nys nævnte forhold, at udbyttet af de foretagne undersøgelser angående norn på Shetland og Orknøerne er blevet rigere, end man på forhånd havde turdet håbe; men det har vanskeliggjort og sinket disse undersøgelser, idet det har nødvendiggjort idelig omrejsen fra sted til sted, således at der på en måde måtte begyndes forfra for hver egn eller ø, man kom til.

4.

Nogle eksempler skal hidsættes, der kan tjene til at belyse dels afvigelserne mellem de to øgruppers bevarede oldnordiske ordforråd, dels de mange i snævrere forstand lokale forskelle, dels rigdommen på enstydige eller omtrent enstydige ord. Der tages på dette sted ganske særligt hensyn til Orknøerne, idet Shetland kun drages ind til sammenligning.

En forstue, et bislag, kaldes på South Ronaldsay, den sydøstligste af Orknøerne, a **forskel** [*fɔ'rskel*], hvilket er oldnord. **forskáli.** På Shetland bruges navnet **andor, ander, onder,** som er oldnord. **anddyri.** Undertiden bruges på Shetland **obder** på samme måde, men også i betydning 'dørtræ, tværtræ over døren', svarende til oldnord. **uppdyri** og **ofdyri.** Orknøsk **odder** [*ɔdər*], **oddersten** betegner 'tværsten, flad helle over døren', af oldnord. **ofdyri.** Orknøsk **tekkal** [*tækäl*] (Birsa), en af de flade stene langs med tagskægget på et hus, står for et ***tak(k)el** af oldnord. ***þakhella** 'taghelle, tagsten'. I Dunrossness, Syd-Shetland, genfindes det samme ord i formen **tahellek,** hvorimod det nordshetlandske ord er **ufs(a)hellek.** [1]

Ord for støvregn, småregn, tæt fin regn:

Orknøsk. [2]	Shetlandsk.
ur [*ūr*] (NØ)	**pjusk** [*pjusk, pjôsk*]
isk [*ısk*]	**fjag** [*fjāg*] (Unst)
dister [*dıstər*]	**rag** [*rag*]
fiss [*fıs*] (H)	**skobb** [*skòb*]
morr [*mòr(r)*] og **mur** [*mūr*]	**slag** [*slag*] og **slog** [*slog, slòg*]
drogg [*dròg*]	**sogg** [*ṣòg*]
rav [*rav*] og **ravs** [*ravs*]	**drogg** [*dròg*]
rø [*rø̄*]	**drosj** [*dròṣ*]
rogg [*ròg*]	**rød** [*rø̄d*]
rus [*rus*], **rusk** [*rôsk*], **rust** [*rôst*]	**rusk** [*rôsk*]
	sloder [*slòdər*] og **slord** [*slòrd*].

[1]) Med hensyn til udtalen af de shetlandske ord henvises til de af forfatteren udgivne shetlandske arbejder.

[2]) Forkortelser: NØ = de nordlige øer. SØ = de sydlige øer. H = Harra på Mainland. De nordlige øer i snævrere forstand er: North Ronaldsay, Sanday og Westray med Papa Westray.

Orknøsk **ur** er oldnordisk **úr** n. 'fin regn, tågeregn' **isk** hører sandsynligvis til norsk **ysja** v. 'mylre, drysse', hvormed jævnfør norsk **ysa, ysja** 'tæt dis eller tåge'. **dister** kan være et ***dyst-**, omlydt form af oldnord. **dust** n. 'støv' (eng. **dust**); jævnfør hermed norsk **dysja** v. 'regne meget fint'; men det kan også stå for et ***disker** og høre til norsk **duska** v. 'regne småt', **duskregn** 'støvregn', da der ved siden af **rusk** i orknøsk også findes en form **rust.** Med orknøsk **rav** og **ravs** jævnfør norsk **ravl** n. 'skrab, affald. **ravsæ** (adjektiv) bruges i orknøsk i betydning 'pjusket, uordenlig, med uredt hår'. Ganske den samme grundbetydning som **rav, ravs** har det om tæt småregn i orknøsk og shetlandsk brugte **rusk.** Orknøsk **rus** hører vel sammen med norsk **rjosa** i betydning 'drysse, falde ned' (om støv), også 'gyse' (oldnord. **hrjósa**). **rogg** er det i danske og svenske dialekter forekommende **rug, rog** (dansk) og **rugg** (svensk) 'fin regn'. Shetlandsk **rag** hører til oldnord. **raki** 'fugtighed'. Orknøsk **rø** hører sandsynligvis til oldnordisk **hrjóða** v., egl. 'rydde', i norsk **rjoda** a) udsprede, kaste, drysse, b) vrøvle. Shetlandsk **rød** kan også afledes af oldnord. **hrjóta** (brugt i islandsk i betydning 'småregne'; jfr færøsk **rota** 'tæt småregn'); men den orknøske form **rø** gør en afledning af **hrjóða** nok så sandsynlig. Orkn. **morr** hører ligesom shetl. **morr** 'bitte små ting' til oldnordisk ***mor** n. 'grums, noget småt', islandsk **myrja** 'dugregn'. Hertil hører også **mur,** der i orknøsk tillige bruges om tæt snefald ligesom i shetlandsk.

Shetlandsk **isk** bruges ligesom **is** særlig om isslag eller kold regn og er da sandsynligvis et gammelt ***ísa,** forskelligt fra det ovennævnte orknøske **isk.**

En tyk kage, især bygkage, kaldes på Orknøerne almindelig **a snodi, snoddi** [*snɔdɪ*]. Dette er sandsynligvis et oldnordisk ***knoða**; norsk **knoda** 'dejklump' (oldnord. **knoða** v. 'at ælte'). En overgang **kn** → **sn** i fremlyd kan påvises i orknøsk norn, f. eks. i ***snök, *snøk** 'fjældtop, odde' (nu kun som stednawn), oldnord. **knjúkr.** Den er almindelig i shetlandsk norn. På North Ronaldsay bruges **snoddi** i en anden betydning, nemlig 'en lille og tyk eller klumpet skabning', egenlig vel: noget sammenknuget, sammenæltet. Fra Evi og Eynhallo (Orknøerne) er opgivet **a grono** [*grono*] i betydning 'tyk kage, især havre-

kage'. Dette er en afledning af oldnord. **grjón** 'gryn', i norsk (**grjon**) og færøsk (**grón**) almindelig om føde tillavet af korn eller melspise. Både **grono** og **snoddi** genfindes i den norske sammensætning **grjonknoda** 'en stor dejklump'. Disse ord er ikke shetlandske. Det på Shetland almindelige ord **brøni** for en byg- eller havrekage [norsk **bryne** 'brødskive, stykke kage'] er sjældent på Orknøerne, hvor det kun er forefundet på de nordlige øer i formerne **bruni** [*bruni*], **brønjo** [*brøŋo*] (North Ronaldsay) og **bruno** [*bruno*] (Westray). **dävo** [*däævo*] og **døvo** [*døvo*] (North Ronaldsay), en tyk kage, også brugt om en svulmende masse, f. eks. i udtrykket »hands, swollen like **døvos**», kan mulig være oldnordisk **dǫf** 'krys, lænd, arsbalde'.

På fiskeriets område skal fremhæves fangsten af den torskeart, som bærer navnet **sej**. Den fanges i stor mængde tæt ved kysten på dens yngre udviklingstrin, inden den søger ud til havs, og har mange forskellige navne på de forskellige udviklingstrin, især fra det andet til det fjerde eller femte år — navne som veksler på forskellige steder.

På sit første stadium, det er: i sit første år, kaldes sejen både på Orknøerne og Shetland almindeligvis **sillek**, på Orknøerne tillige i formen **sillo** [*silo*], især på de nordlige øer og på vestsiden (Mainland).[1] Dette ord hører sammen med norsk **svile**, **svilung** 'lakseunge', isl. **silungur** 'forelle, bækørred', færøsk **síl** 'lille ørred'. På overgangsstadiet fra det første til det andet år får sejen på South Ronaldsay (en af de sydlige Orknøer) navnet **kummek** [*komək*], som vel snarest er lavskotsk **comb**, **colmie**, skønt dette betegner fisken på et langt senere stadium (fem år gammel eller fuldvoksen).

Det almindelige orknøske navn for sejen fra det andet år og opefter er **køð** [*køð*], hvilket er et oldnordisk ***kœða** af ***kóð** (isl. **kóð** 'fiskeyngel'); norsk **kjøda** 'ørred'. På de sydlige Orknøer træder det på Shetland i samme betydning almindelige ord **piltek** [orkn. *pïltək*], af oldnord. **piltr** 'dreng', i stedet for **køð**. **piltek** bruges ikke på de nordlige Orknøer, hvad man kunde have

---

1) sillo er på øen Sanday (en af de nordlige Orknøer) også blevet brugt som tabunavn i fiskernes søsprog for 'helleflynder — altså et diametralt modsat størrelsesforhold.

ventet på grund af de nordlige øers nære naboskab til Shetland, hvor **køð**, **kød** er sjældnere: oftest brugt om en på en vis måde tilberedt sej (**liver-k.**), på Yell undertiden om en middelstor ørred [*køþ*], ligesom norsk **kjøda.** Af samme stamme som **køð** er orknøsk og caithnessisk **koððin** [*kòðɪn*], sej fra middelstørrelse op imod det fuldvoksne stadium. **cuddie** og **cuddin** bruges også på andre steder i Skotland om sej. I Ayrshire betegner efter JAMIESON **cuddin** rød forelle og kommer altså nærmere i betydning til norsk **kjøda.**

Navne på sej fra fiskens andet og op til dens femte år:

Orknøsk.

nevkøð [*nɛvkøð*]
orvakøð [*ər··vakøð·*]
harberkøð [*har··bərkøð·*] og **harbokød** [*har··bokøð·*]
harbo [*harbo*] og **harbin** [*harbɪn*]
vaðankøð [*vað··änkøð·*] og **vankøð** [*vankøð*]
hardibag [*har··dɪbag·*]
dundi [*doṇdɪ*]
belja [*bɛȷa*]
koððin [*kòðen*]

Shetlandsk.

hol-piltek [*hōl pʌˈltək*]
welsi (w.-**piltek**) [*wæˈlṣɪ*]
belja, **beli** (b.-**piltek**) [*bɛȷa*, *belɪ*]
stivin [*stīvɪn*]
drølin (**droljin**) [*drølɪn*, *dròȷən*]
benki-piltek [*bɛˈŋkɪ*]
kegga (**kigga**)-**piltek** [*ķega*]
sjaferi-piltek og **sjaper(t)-piltek** [*ṣā··fərɪ·*, *ṣāpər*].

nev i **nevkøð** (North Ronaldsay) kan være oldnordisk **hnefi** 'næve', betegnende fisken på det stadium, hvor den begynder at blive buttet. **orvakøð** (North Ronaldsay) er sandsynligvis et gammelt ***aurriða-kœða**, hvis første led er oldnordisk **aurriði** 'ørred'. En sammensætning **aurridkjøda** (**aurekjøa, orgakjøa**) findes i norsk i betydning 'ung ørred'. **harber** (i **harberkøð**: North Ronaldsay), **harbin** (South Ronaldsay) og **harbo** (Sanday) er sandsynligvis oldnordisk (oldnorsk) **harpr,** en slags ferskvandsfisk, anset for at være den samme som norsk 'harr, horr, stalling', en art laksefisk af mere afrundet form end ørreden. **vaðankøð** og **vankøð** (Westray og Papa Westray) indeholder vel oldnordisk **vaða** v., brugt om fisk 'gå i stime', og om fiskestimer 'svømme i vandfladen' (således norsk **vada,** isl. og fær. **vaða**). **belja** og **dundi** (begge optegnede i Birsa, det nordvestlige Mainland) betegner fiskens buttede form: henholdsvis oldnord. **belgr** 'bælg, sæk' og norsk **dunt** 'bylt', **dunta** 'fyldig og ætt voksen kvinde'. Af mere usikker oprindelse er **hardibag**

(brugt på Østsiden). Det indeholder vel snarere det nys nævnte **harr** (horr) eller mulig en form af **aurriði** end ordet **hård.**

Som det vil ses af den ovenfor meddelte jævnførelsesliste, er de orknøske og shetlandske specialnavne meget afvigende. Kun ét er fælles, nemlig **belja** (orkn.), **beli** og **belja** (shetl.). Shetl. **welsi** er oldnord. **vǫlsi** 'valse, cylinder', **drølin** er norsk **dryle** 'knippel' (færøsk **drýlur** knippel- eller valseformet brød), **stivin** er ***stýfingr** (af oldnord. **stúfr** 'stump'), færøsk **stývingur** 'halvvoksen helleflynder'.

Den fuldvoksne sej, oldnord. **seiðr,** hedder på Orknøerne **seð** [*sēð*]; Shetl. **seð** (Dunrossness, Sydshetland) og **sed** [*sēd*].

I Harra på Mainland, Orknøerne, bruges **pillersjø** [*pel·ərṣø·*] i betydning 'lille ørred', især i flertal (**pillersjøs**) om en samling meget små ørreder. Første led **piller-** genfindes i svensk (svensk dialekt) **piller-unge** 'lille barn', **pilleri** 'ganske lille'. **sjø** er sandsynl. norsk **tjo** n. 'hob af små tingester', bl. a. **auratjo** 'vrimmel af småørreder'. På det vestlige Mainland bruges undertiden en form **pillersju** [*pel·ərṣū·*] i betydning 'hob af små og ubetydelige ting'. Ordet er ikke shetlandsk.

Til at betegne den fedtglans, som den til fisken udkastede lokkemad frembringer på søens overflade, bruges på Shetland ordet **ljumi,** som er oldnord. **ljómi** 'glans, skin'. På Orknøerne udtrykkes det samme ved ordet **ligni** [*lɪgnɪ, lɪŋnɪ*], som er oldnord. **lygna,** rolig plet på søens overflade.

Blandt orknøske ord, som bruges k æ l e n d e eller s p ø g e n d e om b ø r n, skal fremhæves: 1) **poli** [*polɪ*] 'barn', sjældnere **pøli** [*pølɪ*], især i flertal: **the polis (pølis)** 'børnene'; af usikker oprindelse. Det kan høre sammen med norsk **pyl** 'en pog' eller med dansk (provinsielt, jydsk) **pold** 'en gris, et ungt svin'. Ordet er ikke shetlandsk. 2) **pirren** [*pɪr(r)ən*] 'barn' SØ, især i flertal **the pirrens** 'børnene'. Hermed jævnfør færøsk **pirra** 'lille væsen, lille ting (genstand)', helst som sidste led i sammensætninger. Beslægtet er orknøsk og shetlandsk **piri** adj. 'lille' (alm.), norsk »**pirre** liten». 3) **oro** [*ɔro*] (Sanday) 'lille barn'. Ordet bruges også kollektivt om en hob af små ting. Dets stamme genfindes i orknøsk **orri** [*ór(r)ɪ*] 'lille bitte' (**piri orri ting**), shetlandsk **urek** 'lille ting eller skabning', norsk **ør** som præfiks i f. eks. **ørliten** adj. 'lille bitte'. 4) **stodel** [*stódəl*] (Deerness, det

østlige Mainland) 'lille barn'. Dette er vel oldnordisk **stuðill** 'støtte, stolpe', eller et gammelt (oldn.) ***stǫðull**; jævnfør norsk **stødl, støl** 'stang, pind', **staule** 'stang, pind' og oldnordisk **stauli** (**sveinstauli**) 'dreng, pog'; ikke shetlandsk. 5) **grond** [*grənd*] (North Ronaldsay) 'lille barn'; egenlig 'stump, lille stykke', samme ord som norsk **grand,** dansk **gran** n. 'smule'; ikke shetlandsk. 6) **pilk** [*pı˓lk*], **a pilk o' a boy** en lille rask fyr (Orfir, det sydvestlige Mainland). Hermed jævnfør bornholmsk ***pilk** = pilt, dreng. Sjældnere i shetlandsk: »**pilkins** [*päJkıns*] o' bairns».

Særlig orknøsk i modsætning til shetlandsk er **a jirpo, jirpou** [*je˓rpo, je˓rpəu*] 'en stor og buttet pige' (Vestsiden), endvidere **a dundi** o' **a boy** — se ovenfor. **jirpo** (**jirpou**) er norsk **yrpa** = **urpa** 'tyk og tung kvindelig figur'. Særlig shetlandske er derimod **glont** og **kadi** om dreng, **dokka, dokki** og **stolka** om pige.

En del oldnordiske ord er bevarede på Orknøerne som k æ l e-n a v n e f o r h u s d y r, især som lokkeord og tiltaleord til disse.

Til k o e n siges almindelig **søku** [*søku*] eller **søko** [*søko*], undertiden forkortet til **søk** [*søk*]. Egenlig 'søde ko'; jævnfør norsk **ku mi søtæ** (**syytæ**) i lokkende tiltale til koen (se Ross under **søt**). På Shetland bruges, især på de nordlige øer, tiltalen **søta lam** til koen, i et dansk folkesagn: **sø'mor.**

Til k a l v e n siges blandt andet: a) **piti** [*pitı*] eller **pid** [*pid*] (South Ronaldsay), b) **kussak** [*kusäk*] (Rakwik på Hoy). **piti, pid** er norsk **pit, pita** 'lille tynd ting, lille skabning' (lille bitte fisk). **kussak** er oldnordisk **kussa** 'kvie, ko', norsk **kusse** 'kalv'; i shetlandsk **kussi** som lokkeord.

Til l a m eller f å r siges: a) ligesom i shetlandsk **kiddi** [*kıdı*]; orknøsk også **kiddo** [*kıdo*]; b) **kadi** [*kadı*] (South Ronaldsay, Swona). **kadi** betegner i shetlandsk dels en ondskabsfuld fyr eller et uvornt barn, dels et moderløst lam, som tages hjem; oldnord. **kati,** lavskotsk **cadie** 'dreng'.

Til g r i s e n siges: a) **patti** [*patı*], **patt** [*pat*], **paddo** [*pado*], b) **putti** [*putı*], **putt** [*put*], c) **gis** (South Ronaldsay), d) **kuts** [*kôtş*] (South Ronaldsay). **patti** o. s. v. er dansk **patte** i **patte-gris.** I shetlandsk er **pati, patti, patti-grice** almindeligt navn for en ung gris. **putti** er norsk **pute** 'kid' eller **putte** 'tyk figur',

svensk dialekt **putte** 'lille dreng eller kreatur', dansk **putte** 'barn', 'høne'. **gis** er kæleform af ordet **gris**. **kuts** er samme ord som det ovenfor under kalvens navne omtalte **kussak**.

Til hesten siges **sjugg** [*sog*] ligesom i shetlandsk. Dette bruges også i engelske, særlig sydengelske, dialekter som tilråb til en gris (**shug! shuck! chug!**), og det er da tvivlsomt, om ordet kan henregnes til norn. Til et føl eller en ung hest siges undertiden **putti** [*putı*]; se ovenfor.

Til hunden siges **pis** [*pis*]. På North Ronaldsay bruges **piso** [*piso*] som kælenavn til en hund, hvis rette navn man ikke ved. Ordet betyder egenlig en lille eller spæd skabning. Jævnfør norsk **pise** 'pusling, kat' og **pis** [*piis*] som lokkenavn til kat, samt færøsk **pisa** 'søfugleunge'. I Caithness betegner **peeser** [*pīsər*] en ung, ikke flyvefærdig due.

Til katten siges almindelig **pusi, pussi** [*pusı, pôs(s)ı*], undertiden **putti** [*putı*] (Rakwik: Hoy).

Kan **pusi, pussi** som lokkeord til en kat være lige så vel engelsk som nordisk, så er **puso, pusso** [*pūso, pūsso*] som lokkeord til en ung sælhund (opgivet fra Evi, det nordlige Mainland) sikkert af nordisk oprindelse; jævnfør dansk og svensk **pus** 'lille dreng'.

Til hønen siges: a) **køtto** [*køto*] (North Ronaldsay), **kitto** [*keto*] (Rousay), b) **tikki** [*tıkı, tekı*], **tikk** [*tık, tek*]. **køtto** viser ved sin form hen til svenske dialekters **kytta** 'pige' (egenlig af finsk oprindelse). **tikki** kan høre sammen med norsk **tikka** 'får'. I norsk bruges **tiksa** og i svensk **tikkera** som lokkeord til får. Begge de orknøske ord genfindes i shetlandsk (**kitti, tikki**), hvor de bruges på samme måde. c) **putti, putt**; dansk **putte** (høne); se ovenfor.

Oldnordiske ord, som findes bevarede på Orknøerne i afledet betydning eller i visse udtryk og forbindelser:

'Barn' hedder i orknøsk som i shetlandsk **bairn**, en lavskotsk form. På Shetland findes ***bonn** [*bòŋ*], udviklet af oldnord. **barn**, bevaret i nogle tildels forældede sammensætninger; ***bjadni** (Fula). På North Ronaldsay, Orknøerne, er en af oldnord. **barn** udviklet form **banno** [*bano*] bevaret i sammensætningen **banno-corn** 'en ganske lille kornstak'; »a corn and a banno-corn» en stor og en lille kornstak. Jævnfør færøsk **badn** i

sátubadn, en lille høstak (sáta). **banno** af **barn** findes på North Ronaldsay også i stednavnet **Bannowatten**, navn på en lille indsø ved siden af en større. På lignende måde findes i norske stednavne **Barnvatn** brugt som betegnelse for en lille indsø (**vatn**) ved siden af eller nær ved en større. I Birsa (det nordvestlige Mainland) bruge fiskerne ordet **bairn** i betydning 'lille høj' i modsætning til **hog** [*hɔg*] større høj, af oldnord. **haugr** en høj. Det er dog nærmest kun på søen at disse navn bruges, når fiskerne ved opsøgelsen af et fiskemed bringe høje i en vis stilling til hinanden for at finde medet. I stednavne er **hou** (**hau, hæu, höu**) og ikke **hog** den almindelige form. Et af Birsafiskerne søgt med kaldes **the Hauboin** [*haubåin·*], hvilket må være et gammelt *__haug-barn__, nævnt efter de to landmærker, hvorved det findes: en større høj [**haugr**] og en mindre [**barn**].

»to say the **boni** [boni]-words» (Rousay), at sige sin aftenbøn. **boni** opfattes her som lavskotsk **bonie** 'køn, smuk', men er sikkert oldnordisk **bón** = **bœn** 'bøn', også sammensæt: **bónorð, bœnarorð.**

skegg [*skɛg*], af oldnord. **skegg** 'skæg', bruges nu kun om akseskæg på byg og i sammensætningen **skegg-peat** kanttørv, det yderste stykke tørv, som ved tørveskær stikkes først af og kastes ned i grubens bund (et andet navn for denne tørv er **boglo**). Ved siden af **skegg** findes på nogle steder (f. eks. North Ronaldsay) ordet **bar** [*bar, bār*], af oldnord. **barð** 'bræm. rand, skæg'.

Herto [*hæ'rto*] betegner på Westray og Papa Westray dels en yndlingsko, egentlig »hjærteko», dels en sort ko med en hvid plet (hjærteformet plet) i panden eller omvendt. Den første betydning, som er bekræftet af ældre folk og gode hjemmelsmænd, svarer til shetlandsk **jarta** 'hjærte', brugt i kærlig eller venlig tiltale til mennesker. En form **hert-** [*hæ'rt*] uden brydning findes i et shetlandsk stednavn **Hertastakk,** navn på en hjærteformet og foroven tilspidset klippe i søen.

Oldnordisk **sauðr** 'får' genfindes i orknøsk (North Ronaldsay) **souani, sauani** [*sâu··anı·*], betegnende et i kønslig henseende mangelfuldt udviklet hanfår; et oprindeligt *__sauð-efni?__

anmark [*anma'rk*] og **onmark** [*ɔnma'rk*], kreatur som er vanskeligt at holde styr på og som bryder over indhegninger, må være norsk **andmarke** 'kvæg', egenlig: 'kvæg med særligt

mærke'? Shetlandsk **almark** i samme betydning som orknøsk **anmark** synes at være et andet ord.

the **burekens** [*bur··ekæns·*], pluralisform, betegner 'det sted, hvor man er vant til at have sin gang, hjemstavn, gammelt tilflugtssted'. Ordet, som er optegnet i Deerness (det østlige Mainland), svarer i betydning til shetlandsk (NØ) **bonnhoga**, egl. 'barnegræsgang', oldnord. ***barnhagi**, og til lavskotsk **calf-ground**, egl. 'kalvegrund, kalvegræsgang'. **burekens** er sandsynlig norsk **buraak** eller **burekkja**: 'vej eller sti, hvor køerne have sin sædvanlige gang' (Aasen). **-ens**: bestemt artikel i pluralis.

stron [*strɔn*] for ***strond** 'strand', oldnord. **strǫnd**, med regelret bortfald af det udlydende **d**, er bevaret i udtrykket »to **gjong** [*gjɔŋ*] to the **stron**», om fiskernes hustruer og døtre eller andre pårørende: at gå til stranden for at møde de fra fiskeri hjemvendende bådfiskere og hjælpe dem med at bringe fangsten i hus (South Ronaldsay). **stron** er her oldnord. **strǫnd** og ikke engelsk **strand**; dette sidste er fremmed for den egenlige Orknødialekt. Med hensyn til tab af udlydende **d** i **nd** sammenlign f. eks. **blan** [*blan*] (NØ) 'valle, blandet med vand', shetl. **bland,** oldnord. **blanda; grin** [*grɪn*] = **grind** [*grɪnd*] et portled, åbning med lukke i et gærde, oldnord. **grind.** På samme måde caithnessisk **bron** [*brɔn*] et halvbrændt stykke tørv, af oldnord. **brandr.**

Hvor den oprindelige betydning af et ord er gået tabt i orknøsk, har dette ved sammenlignende anvendelse gærne fået en mangfoldighed af tildels meget løse betydninger. Som et godt eksempel på et sådant ord skal nævnes **iviger** [*ɪv··ɪger·*], nu oftest **øviger** [*øv··ɪger·*], der bruges til at betegne hvadsomhelst, levende eller livløst, af kluntet form og løjerligt udseende. På øen Hoy (Rakwik) huskes det endnu af ældre mænd som det gamle ord for 'igelkær, søpindsvin'. Det er da oldnordisk **ígulker** eller **igulker** 'søpindsvin' (islandsk **ígul-**, men færøsk **igul-** med kort i).

Af oldnordiske ord, som endnu er almindelige på Orknøerne, men sjældne eller forældede på Shetland, kan fremhæves:

boddo [*bòdo*], i venlig tiltale til børn og unge mennesker, sjældnere til helt voksne (til voksne siges helst **gilli, gillo,** som er gaelisk **gille** 'karl, svend, tjener', også brugt i lavskotsk).

Fra Shetland (NØ) er opgivet **bodda** i forbindelsen **jarta bodda.** Et forsøg på forklaring af ordet er gjort i forfatterens shetlandske ordbog.

geiro [*gæiro*], kileformet stykke jord, også: stendysse; Shetlandsk **ger** i den først anførte betydning; oldnord. **geiri** 'vinkel, kile'.

kwi [*kwī*] eller **hwi** [*hwī*], **kwäi** eller **hwäi** 'indhegning til kreaturer'. Ordet bruges ofte i daglig tale og er yderst almindeligt i stednavne. Oldnord. **kví**.

tíbro [*tībro*] og **tidbron** [*tıdbron, tıd··bòr·òn*] 'den flyvende sommer', bølgende bevægelse i den varme luft nær ved jorden. Islandsk **tí(ð)brá** bruges efter mundtlig meddelelse af Björn Magnussen Olsen på lignende måde. På Shetland er ordet kun forefundet på øen Fetlar (NØ) i formen **tidbous** (pluralis).

øs [*øs*] 'åmunding, elvmunding', oldnord. **óss.** Fra Conningsburgh, Syd-Shetland, er optegnet **ossa-mooth.**

Undertiden er et oldnordisk ord bevaret på Orknøerne i en oprindeligere betydning end den, hvori det forekommer i shetlandsk. Således betegner i orknøsk **vor** [*vōr*] almindelig 'vår, forår', selve årstiden, ligesom oldnord. **vár.** Shetlandsk **vor** betyder 'vårarbejde, jordens bearbejdelse ved spadegravning om foråret' (f. eks. i udtrykket »to win de vor»).

Af oldnordiske ord, som endnu i større eller mindre udstrækning bruges på Orknøerne, men ikke er forefundne på Shetland, kan fremhæves:

1) Substantiver: **arkne, arknæ** [*aʿrknæ*] 'en stor sælhund' (NØ); oldnordisk **erkn** og **ørkn** (**ørknselr**), hos Fritzn. **orkn.**

buna [*būna, buna*] og **buni** [*būnı, bunı*], a) klædedragt, klædningsstykker, b) kløvhests oppakning; ganske almindeligt ord; oldnord. **búnaðr** 'beklædning, udrustning'. I shetlandsk haves ordet i en nu forældet sammensætning **klednabun** 'klædebon'. I betydning b (kløvhests oppakning) bruges i shetlandsk **bends** (pluralisform), et ord som genfindes i svenske dialekter i lignende betydning.

gildro [*gıldro*] a) snare, hilde (brugt om en art brydeleg. Orfir), b) sammenfiltret masse, filtret tilstand; oldnord. **gildra** 'snare'.

grand [*grand*] 'klipperev, banke, som søen ikke går over i flodtid'; oldnord. **grandi** 'sandbanke, grusbanke'.

hiblin [*hıblın*] 'hvidlåret ålekrage eller skarv' (Westray) = færøsk **hiplingur.** På øen Rousay kaldes denne søfugl **lerbleddin** [*lɛr·blɛd·ın*], **lerbledd** [*lɛrblɛd*], det er 'den lårplettede', oldnord. ***lærblettingr,** svarende til shetlandsk **lorin, lorin-skarf** af **lor** 'lår'.

jammels [*jaməls*] (pluralisform), jævnaldrende personer = oldnord. **jafnaldrar,** norsk **jamaldrar.** På Shetland bruges i denne betydning **ilds, jilds,** svarende til lavskotsk **eildins.**

ogg [*óg*] 'fiskefinne', oldnord. **uggi** (islandsk, færøsk, norsk).

ritto [*rıto*] 'røtter, tretået måge' = færøsk **ryta** [*rīta*], islandsk **rytr** og **ryta.** Det shetlandske navn for røtteren er **rippek.**

täinek [*täinək*] 'stang, stykke træ, hvorpå småfisk (småsej) ophænges til tørring' (Deerness). Stangen lægges over to fra væg til væg udspændte reb. Oldnord. **teinn** 'tén, stang'.

øko [*øko*] og **joko** [*joko*] 'ulk' (fisk), norsk **ulk. l** bortfalder i orknøsk norn regelret foran konsonant; sammenlign i det følgende adjektivet **øm.**

2) Verber: to **fø** [*fø̄*] i forbindelsen **to fig** [*fıg*] **and fø,** at have travlt med puslerier, med ubetydeligheder; norsk **fika** 'vimse, pusle', og **fuda (fua)** 'svanse, vrikke'.

to **harm** [*harm̥*], »to h. efter ane», at efterabe en; oldnord. **herma** 'gentage, efterabe'; lavskotsk **hairm** 'idelig rippe op i noget'.

3) Adjektiver: **glad** [*glad*], om ild: klar, skinnende, men uden lue (North Ronaldsay); oldnord. **glaðr** a) lys, blank, klar, skinnende, b) glad.

oro [*oro*] gal, helt forstyrret, ude af sig selv = oldnord. **œrr;** optegnet i Deerness (det østlige Mainland) i formen **orek** [*orək*].

øm [*øm*] 'olm', især om tyre = oldnord. **ólmr.**

Orknøsk **dom-less, doma-less** [*dəmlɛs, dom··alɛs·*] 'sløv, valen, energiløs', må afledes af oldnord. **dámr,** norsk **daam** 'virkning på sanserne, smag, lugt'. På Shetland (Fula) er **doma (duma)** kun bevaret i et af bådfiskerne brugt tabuudtryk.

Orknøsk **diggidu** [*dıg·ıdū·*] i udtrykket »to rin **diggidu** around the **skrus** [*skrūs*]» at løbe rundt imellem kornstakkene, lege skjul imellem kornstakkene (en børneleg), indeholder oldnord. ***dika** v. 'at løbe'. På samme måde må shetlandsk **skotta** i **skottamilliskru,** navn på den samme leg, afledes af et oldnord. ***skotta;** jfr. islandsk **skotta** v. 'løbe frem og tilbage'. »***skotta** millum skrúfa», løbe om imellem kornstakkene.

Forældet er det fra Stennes på Orknøernes Mainland opgivne **jern** [*jærn*], »the jern», jorden, som må være oldnordisk **jǫrðin**, det er: **jǫrð** med efterhængt bestemt artikel. Denne artikel er bleven forstenet i orknøsk, et forhold hvorpå der kan nævnes mange eksempler fra shetlandsk. Ellers findes **jer** [*jær*] i orknøsk og oftere **jar** i shetlandsk som forled i sammensætninger.

Som modstykke til de her opførte orknøske ord, der er sjældne eller ikke findes på Shetland, kunde i henhold til det tidligere bemærkede en endnu større mængde shetlandske (shetlandsk-norrøne) ord anføres, som ikke er forefundne på Orknøerne. Men dertil er ikke stedet her. I forbigående skal anføres, at almindelige shetlandske ord som **haf** (dybsøfiskegrunde, egl. 'hav') og **vo** 'vig, bugt', oldnord. **vàgr**, nok tildels kendes på Orknøerne, især på de nordlige øer, men regnes for shetlandske. Dog findes **wa** [*wā*, *wa*] adskillige gange i orknøske stednavne, navne på bugter og indløb.

Jeg håber ved en anden lejlighed at kunne underkaste de orknøske stednavne en behandling. De frembyder ikke få forskelligheder fra de shetlandske og er interessante ikke mindst ved det indblik, som de giver i berøringen mellem nordboer og kelter.

Nogle bemærkninger angående lydskrifttegn og betoning.

ɛ: åbent e. *i:* rent i. *ɩ* mellem i og e. *ɔ:* åbent o. *ȯ:* mellem o og ø på grænsen af ö. *ə:* halvlyd, afskygning af e. *ʝ:* mouilleret palatalt l. *ŋ*: mouilleret palatalt n. *ŋ*: ganeklassens næselyd.

En tilføjet prik betegner, at aksenten falder på den stavelse, hvorefter den står. To prikker og enkelt prik betegner henholdsvis hovedtone og bitone.

Dvandva-sammansättningar i nutidssvenska.

Av Gustaf Cederschiöld, Göteborg.

I allmänhet kunna väl dvandva-sammansättningar anses vara ganska sällsynta inom vårt språk. Och det blir nog ofta svårt att avgöra, om i en sammansättning de bägge lederna verkligen tänkas som koordinerade eller icke. Ett oomstritt dvandva är naturligtvis beteckningen av vår flagga såsom **blågul**, ty envar vet, att den är blå och gul.[1] Men i andra fall, där sammansättningen skenbarligen består av adj. + adj., röjes det lätt, att förleden endast till sin form är lik ett adj., men att den till sin betydelse måste vara ett adverb, som bestämmer och modifierar den adjektiviska efterleden. Så t. ex. **gulgrön** = gult grön d. v. s. grön med dragning i gult, **ljusgul** = ljust gul o. s. v.

Skall det heta **populärvetenskapliga** eller **populärtvetenskapliga** föreläsningar? Den frågan hörde jag avhandlas redan för några årtionden sedan. Och själv bestämde jag mig för den senare möjligheten, då en gemensam titel skulle utsättas på de vid Göteborgs Högskola hållna offentliga föreläsningsserier, som utgivits alltsedan 1890-talet. I detta fall äro lederna så långa och tunga, att man knappt kan tala om egentlig sammansättning; men är det en juxta-position, så blir ju utsättandet av adverbsuffixet **-t** berättigat. Skulle förbindelsen numera anses ha sammanvuxit till ett enda begrepp, en verklig

---

[1]) Jfr »röd-grå-vita bofinkar» S. Lagerlöf, Nils Holgersson kap. V.

sammansättning, så medgiver jag gärna, att -t blir överflödigt; och det lika väl om man menar »på ett populärt sätt vetenskapliga», som om man vill säga »både populära och vetenskapliga» — alltså om dvandva åsyftas.

Spörsmålet, huruvida dvandvabildningar falla sig naturliga för nutida svensk språkkänsla, synes mig kräva en utredning. Och jag föreställer mig, att man kommer säkrast in i saken genom att granska sammansättningar, som äro nya för vårt riksspråk eller ännu föga brukade där. Ty av det sätt, varpå språkkänslan mottager sådana sammansättningar, och efter den betydelse, hon är benägen att inlägga i dem, borde man, enligt mitt förmenande, kunna få bättre ledning än av redan av vanan stadgade sammansättningar, i vilka tanken ej gör någon undersökning av ledernas inbördes förhållande, sedan helhetsbegreppet blivit en gång för alla fastställt.

För mig kan det nu endast bli tal om att lämna några bidrag till att belysa ämnet. De språkprovsamlingar, jag kunnat föra tillhopa, äro ej på långt när så stora, som hade krävts för att åstadkomma en slutgiltig utredning. Men till något gagn skola de väl bli, åtminstone leda till att rikta andras tankar på detta spörsmål.

Så vitt jag hittills kunnat finna, är det förnämligast i **adjektiv** nya dvandva-bildningar uppträda.

Jämför man de bägge nyss citerade adjektiven **blågul** och **gulgrön** med varandra, så röjes det lätt, att anledningen till den åtskillnad i förbindelsen mellan lederna, som omnämndes, ligger däri, att **blå** och **gul** äro begrepp som icke medgiva sammanblandning (sammansmältning), medan däremot **gul** och **grön** mycket väl låta sammansmälta sig till en gemensam produkt, en färg som till en viss grad kan sägas vara gul, till en viss grad grön. I förra fallet är alltså en viss del av föremålet **blå**, en annan **gul**, i det senare fallet har varje del av föremålet en och samma blandfärg.

Då sammansättningslederna angiva begrepp, som icke kunna smältas ihop, utan komma att stå vid sidan av varandra, borde vi alltså ha rätt att tala om ett verkligt dvandva.

Hit böra vi givetvis räkna sådana nya sammansättningar, som ha leder tillhörande olika betydelseområden. Sammansättningar av detta slag förekomma stundom hos OHögberg, t. ex. en **gråböjd** man Vr. 2: 83, **gråreslig** (skepnad) Vr. 1: 28, 2: 375, **rånggrå** (i ansiktet) Därs. 1: 197 (2 ggr)[1], **gråsval** (om en klipphåla) Därs. 2: 145, **gråskallig** (hjässa)[2] Därs. 3: 87, **grå(h)vass** blick[3] Därs. 1: 17. Kanske påverkad av dessa Högbergska sammansättningar är Anders Österling, när han i GHT 1910, nr 298, s. 4 skriver »**gråslappa** dragen».

Ej fullt lika klart är **brunrynkig** (i ansiktet) Högb. Vr 1: 260, som likväl synes mig hellre böra anses vara = »brun och rynkig» än = »med bruna rynkor»; **gulrynkiga** (gummor) Fr i GHT 1909, nr 186, s. 5 (varom naturligtvis gäller det samma som om **brunrynkig**) samt **brantreslig** (klippa) Högb. Fribytare 1: 189, vilket snarast tyckes böra tydas som »brant och reslig», ehuru det nog kan ha anslutit sig till den vanliga förbindelsen »(klippor, som) brant resa sig». Såsom = »solkig och lappig» tyder jag helst **solklappig** Högb. Vr. 3: 304. Likaså blir väl **finsmidig** (i förb. »den finsmidige främlingen») Högb. Vr. 1: 352 snarast = »fin och smidig», ehuru också betydelsen »fint (dvs. på ett fint sätt) smidig» låter tänka sig.

Däremot håller jag alls inte på att **mörkskön** (om en person) Högb. Vr. 1: 22 närmast skulle innebära »mörk (eller brunett) och skön»; fastmer är nog betydelsen »med en skönhet av det brunetta slaget». Och i vad mån den av dr ETretow Höger och venster om s. 10 föreslagna liktydingen till »brutal», nämligen **råhetsad**, skulle enklast uppfattas såsom »rå och hetsad» eller »på ett rått sätt upphetsad», det måste jag lämna därhän.

Lämna vi ur räkningen de senast omnämnda sammansättningarna och hålla oss till **gråböjd, gråslapp** o. d., kan det väl fastställas, att detta slags sammansättande förefaller ovant och underligt i riksspråket. Stor utbredning har det väl icke heller. Åtminstone så vitt mina iakttagelser räcka, finnes denna typ egentligen blott hos Högberg, om än spridda företeelser av samma slag påträffats hos andra förff. Något större värde för

---

[1]) Jfr. **rånggråskäggig** Därs. 1: 185.

[2]) Ordet låter väl icke rimligtvis tyda sig som »(hjässa) med grå skalle», utan måste väl vara = »grå och skallig».

[3]) Därav adverbet **grå(h)vasst** Därs. 1: 223.

vår språkutveckling är jag ej benägen att tillerkänna dessa sammansättningar; det synes mig nämligen föga tilltalande att så, som här sker, i ett ord sammanföra två begrepp från olika områden, utan att de ha annat gemensamt än en mer eller mindre tillfällig samvaro (i rummet och tiden).

Mera naturliga äro de sammansättningar, som förena begrepp från ett och samma betydelseområde, t. ex. **fransk-tyska** kriget (underhandlingar, gränser o. s. v.). Av sådant slag är t. ex. **hednisk-kristen** (blandreligion) Schück Ill. sv. litt.-hist., 2 uppl. 1: 119. Till sin bildning äro dessa jämförliga med **blågul,** ty de bägge sammanförda bestämningarna förefinnas så att säga sida vid sida, vardera är skönjbar i och för sig, vardera tillkommer i sin mån (till viss grad) det bestämda föremålet. Jfr de optiska termerna **konvex-konkav, plan-konkav** o. d. Om också dylika sammansättningar i svenskan huvudsakligen äro gjorda efter utländska förebilder,[1] så verka de likväl helt inhemska och naturliga.

I sammansättningen **hednisk-kristen** uppfattas lederna vanligtvis såsom m o t s a t t a till betydelsen. Ännu mera uppenbar är motsatsbetydelsen i adjektivet **bitterljuv,** vilket — efter vad jag vill minnas — först förekommer hos nyromantiska författare använt såsom attribut till »kärlek», »längtan» eller något dylikt. Icke heller denna sammansättning synes mig verka stötande på svensk språkkänsla.[2]

De nu omnämnda adjektiven leda osökt tanken till sådana sammansatta **substantiv** som konsttermen **ljusdunkel** (efter fr. **clair-obscur**) eller **glädjesorg** (Högb. Vr. 3: 319, JTörnblom Magerl. 5). Också dessa sammanföra motsatser på ett sätt, som kan låta de hopställda begreppen synas k o o r d i n e r a d e. Men i grunden torde språkkänslan icke medgiva en uppfattning, som gör bägge lederna lika huvudsakliga, koordinerade. Ty i förbindelse subst. + subst. är ju slutledens övervikt en avgjord sak för vår språkkänsla. Det är slutleden som säger, vad slags föremål det är fråga om, medan förleden närmare angiver, huru detta föremål är beskaffat. Må vara, att de norrländska för-

---

[1]) Några jämförelser med främmande språk inlåter jag mig ej på, enär detta skulle alltför mycket utvidga denna lilla uppsats.

[2]) Jfr det allmänt brukliga ordet **sötsur** och växtnamnet **besksöta** (Solanum dulcamara).

fattarna i **glädjesorg** vilja inlägga »glädje och sorg i förening», för allmän svensk språkkänsla blir det likväl närmast »sorg (starkt) uppblandad med glädje». Med **ljusdunkel** menas ju ett »dunkel, vari (enstaka) ljusstrimmor spela in».[1]

Åsyftad dvandva ha vi väl i Högbergs **önskefarhågor** Vr. 1: 345, begagnat med avseende på sådant, som man både önskar och fruktar. Huruvida en dylik sammansättning har utsikter att antagas och vinna efterföljd, synes mig tvivelaktigt. Ett annat av Högberg använt något liknande ord, näml. **önskeberäkningar** (Vr. 3: 135) torde däremot inte vara ämnat till dvandva, ty betydelsen bör väl vara »sangviniska eller optimistiska spekulationer eller kalkyler».

Så långt mina iakttagelser räcka, ha de sammansatta substantiv, som angiva en blandning av två skilda (eller rent av motsatta) arter (beskaffenheter) hos ett och samma föremål, i övrigt icke karaktär av dvandva, d. v. s. de bägge beskaffenheterna uppfattas ej såsom rent koordinerade, utan den, som nämnes i slutleden, får överhanden. Beteckna vi sammansättningens förled med A, dess efterled med B, kan alltså en hithörande sammansättning i regeln översättas enligt formeln »(en, ett) B, som liknar (en, ett) A». Så t. ex. **pojkflicka**. Jag har ofta hört det i vardagligt tal med betydelsen »pojkaktig flicka». **Vårvinter** är ju (en del av) en vinter, som liknar eller närmar sig en vår. Likaså allmogeordet **vintervår**: det översättes av Rietz med 'eftervinter', men noggrannare vore väl 'vinterlik (del av) vår(en)'. En försökt synonym till »aëronaut» eller »aviatiker», nämligen **fågelmänniska**, AB 1909, nr 166, s. 5, är ju lika enkel och otvetydig som **flugmänniskan**, vilken för några årtionden sedan väckte cirkuspublikens häpnad genom att vandra med huvudet ned och fötterna upp längs en planka. Zoologiska benämningar sådana som **hjortsvin** (Babirussa) d. v. s. ett slags 'svin, som liknar en hjort' kunna nog bildas i rätt stort antal.[2]

---

[1]) I förbindelsen »den nordiska förnattens trolska **dunkelskimmer**» (Högb. Vr. 1: 357) bör »dunkelskimmer» tydas såsom '(halv)skumma l. svaga l. bleka skimmer', alltså adj. + subst. Om dylika sammansättningar hos norrländska förff. ämnar jag snart yttra mig på annat ställe.

[2]) **Mökäring** (Rietz = 'ogift gumma') kunde möjligen tänkas bildat efter en formel 'den som är både A och B' (alltså dvandva); men rätta

Annorlunda ställa sig sbst., som beteckna verklig förening till ett väsen av två olika naturer, t. ex. **gudamänniska** (i teologisk mening), **bockeman** (satyr, Stiernhielm), **hästman** (centaur, Östergren). De bägge senare ega till motsvarighet åskådliga framställningar, som visa, att man tänker sig väsen, som med avseende på vissa lemmar äro män, med avseende på andra bockar eller hästar. Här skulle alltså finnas förbindelse av ungefär samma slag som **önskefarhågor** samt adjektiv av typen **blågul, hednisk-kristen** o. d.

Blandningsprodukt av två ämnen (resultat av blandning eller »förening»), t. ex. **klornatrium, acetyl-salicyl**, kan väl också, åtminstone i viss mån, gälla som dvandva. Av sådana blandningsnamn bildas ju i vår tid en stor mängd. Men hur kemisterna än mena, när de bilda dylika sammansättningar, så blir, för folklig svensk språkkänsla, slutleden den huvudsakliga (genusbegreppet), förleden den underordnade (artbegreppet).[1] Namn på maträtter, uppkomna genom dvandvasammansättning, känner jag likväl ej; **äppleris** bör väl snarast uppfattas som »ris med tillsats av äpple(n)» (jfr **äggöl, äggmjöl**). Och likaså är **regnsnö** (i samtalsspråk) = 'regnblandad snö'.

Det finns vidare ett slags sammansättningar, som synas avgjort närma sig dvandva och delvis helt övergå därtill. När en sydsvensk säger eller skriver **hamstrams**, menar han med vardera leden ungefär 'löst prat', 'struntprat' o. d. Den lilla olikheten i ordens form angiver, att »pratets» olika moment endast oväsentligt (i formen) skilja sig från varandra. På samma sätt torde det

---

förbindelsesättet är likväl otvivelaktigt: »den B, som (speciellt) är A (eller utmärkes av att vara A)», i det alltså slutleden betecknar genus, förleden species. Av samma slag äro **änkedotter** Högb. Vr. 1: 217, **gästkvinna** Därs. 3: 191, **knektrymling** (desertör) Därs. 1: 346, **skrivarherre** Därs. 3: 362. I sammansättningarna **jäntfä** Därs. 1: 326 och **karldocka** (= sprätt) Därs. 1: 58 är det visserligen fråga om en jänta och en karl, men huvudvikten lägges på den förras egenskap att vara ett fä, den senares att vara en docka, medan deras mänskliga natur framställes såsom mindre väsentlig; jfr det vulgära **pojkdjävul** i förhållande till **satbyting** o. d.

[1]) Så vitt sammansättningen i dylika ord verkligen tänkes innebära betydelsen A + B (= en summa av de bägge beståndsdelarna), äro de jämförliga med sammansatta grundtal av typen **trettionio, hundrafemtio.**

förhålla sig med föreningar av två (eller någon gång tre) genom avljud differentierade ord, som äro (mer eller mindre) onomatopoetiska. **Klingklang** kan ju anses vara = 'klingande(t) och klang(en)'. Annars är vanligen den ena sammansättningsleden i och för sig icke ett i språket använt ord, utan endast en ljudvariation av den andra, t. ex. **snick-snack, tripp-trapp** hos Ossian-Nilsson i betydelsen 'ljuden av trippande' (med omväxlande lättare och tyngre steg), kanske även **tick-tack** (så vida **ticka** brukas = 'picka'). I formell analogi med dessa onomatopoetiska ssgr har man gjort en skämtsam svensk benämning på »automobil»: **stink-stånk,** som väl bör tänkas vara = 'stinkaren och stånkaren' (den som både stinker och stånkar).

Nomina propria intaga en särställning med avseende på dvandva. När en gift kvinna skriver sig t. ex. **Hierta-Retzius** eller **Bååth-Holmberg,** vill hon därmed framhålla, att hon räknar sig till bägge de släkter, som nämnas ('Jag är till börden en . . . och genom gifte en . . .'). Likartat är det, när faderns och moderns släktnamn sammansättas; så ha ju flera både adliga och borgerliga dubbelnamn bildats. Ibland förekommer också sammansättning av nyantaget (självgjort) namn och fäderneärvt släktnamn; eller, i fråga om skådespelare, rollnamnet + det verkliga tillnamnet, eller i polisrapporter om äventyrare ett antaget (falskt) namn + det verkliga, eller, i fall det verkliga är okänt, sammansättning av ett par falska o. s. v. — Sammansättning av två förnamn, t. ex. **Karl-Erik, Anna-Lisa** är ju också vanlig, om än icke lika vanlig som för ett århundrade sedan. Emellertid kan det väl knappast påstås, att häri ligger något begrepp av dvandva, ty hopningen av de i och för sig betydelselösa (icke appellativiska och ej heller släktanvisande) namnen tjänar blott till att tydligare individualisera. Ännu mindre kan man tala om dvandva, när förnamn och tillnamn (eller binamn och namn) i uttalet (och för tanken) sammansmälta till enhet.

Två förenade (eller nära sammanhängande) individer betecknas genom **Österrike-Ungern** o. d. Så vitt jag vet, bildas likväl ej egentliga firmanamn genom sammansättning, om ej i telegrafadresser; i sådana påträffas stundom jämte sammansättning också förkortning, t. ex. **Stensköld** i st. f. 'Stenhoff-Cederschiöld'. Prof. J. A. Lundell har benäget meddelat mig, att hans barn brukat kalla ett syskonpar, Karin och Einar, för

Kareina; sågo de händelsevis blott den ena av paret, kunde de fråga: »Var ä den andra Kareina?» Sammansättningen hade alltså övergått till ett slags släktnamn. Likartat med det sistnämnda exemplet är den sammansättning av tilltalsorden pa(ppa) och ma(mma), som stundom brukas, t. ex. såsom överskrift i ett brev till bägge föräldrarna gemensamt: **pam(m)a** eller **map(p)a**.

* * *

Det skulle alltså, efter vad jag kunnat finna, vara endast i mycket ringa omfattning som man i sammansättning begagnar sig av dvandvatypen, medan åtskilligt, som vid flyktigt påseende kan tyckas vara dvandva, helst bör tydas annorlunda. Men jag upprepar, vad jag redan förut sagt, att denna lilla jämförelse mellan några tämligen tillfälligt hopbragta språkprov ej kan göra anspråk på mer än att rikta forskares uppmärksamhet och intresse på hithörande frågor.

Mellersta Norrlands näringar i början av 1300-talet.

Av J. Nordlander, Stockholm.

I början av 1300-talet utgick av Ångermanland, Medelpad ock Hälsingland till Uppsala domkyrka en årlig gärd. Förmedelst denna skulle man högtidlighålla minnet av de båda kungliga martyrerna Olof den helige i Norge ock Erik den helige i Sverige, ock detta skulle ske på det viset, att en ständig »vicarius» skulle underhållas vid de båda hälgonens altare i den nämnda domkyrkan. År 1314 förbinda sig invånarne i de nämnda landskapen att utgöra denna gärd,[1] ock därvid uppräknas med stor utförlighet, icke blott vilka som skulle bidraga till den, utan ock varmed detta skulle ske. Då bidragen till stor del utgingo in natura, bör man i dessa dokument finna synnerligen tillförlitliga underrättelser om de näringsfång, som på den tiden voro de viktigaste i dessa landskap. För så vitt vi veta, har emellertid brevens innehåll i detta avseende ej blivit efter förtjänst uppmärksammat, varför vi i det följande skola söka utröna, vad dessa brev kunna hava att förtälja om näringarna i mellersta Norrland vid nämnda tid.

Vi börja med de ångermanländska ock medelpadska breven, utfärdade i Nora ock Skön år 1314 resp. 27 febr. ock 7 mars[2].

---

[1]) Om den norske ärkebiskopens klagomål över med anledning härav förminskade gåvor till den hel. Olofs skrin i Nidaros samt om hans brevväxling därom med ärkebiskop Heming ock domkapitlet i Uppsala se P. A. Munch, Det norske folks hist. II: 1, s. 323.

[2]) Dipl. suec. III, s. 160, 162.

Språket i dessa liksom i hälsingarnas brev är latin, som vi här meddela endast i översättning.

Ångermanländingarna förbinda sig att giva:

A) en aln lärft (tele) eller dess värde av 6 personer;
B) av själ- ock strömmingsfiske utav 20 människor en del, kallad **manskut**;
C) av varje timmer (= 40 stycken) av olika skinn ett skinn **blaskurit**;
D) en aln lärft eller dess värde av varje skepp, som omkring S:t Johannis Döparens fäst seglar över [till Stockholm], ock
E) av varje person på själva skeppet, vilken i handelssyfte överför några saker, på vårt språk **farfasta**, en aln lärft eller dess värde.

I det medelpadska brevet åter utlovas:

A) av varje bonde en aln lärft eller dess värde;
B) av strömmingsfiske utav varje nät en del, kallad **manskut**;
C) av självfiske utav varje farkost en **manskut**;
D) av varje fartyg, som går till Stockholm med handelsvaror, en denar;
E) av varje person, som far på själva fartyget, en denar, vilket på vårt språk kallas **stamskut**;
F) av varje laxfiske den första lax, som [där] tagits; ock
G) av skinnfångst ock spannmål må erläggas, såsom av gammalt varit brukligt.

Hälsingarna utfästa sina bidrag till den ifrågavarande gärden genom ett brev, utfärdat vid Söderala kyrka d. 20 mars samma år[1]. Medan gärden utgick likformigt av hela Ångermanland ock likaledes av hela Medelpad, göres i Hälsingland skillnad mellan landskapets norra del, **Sundædh**, ock den södra, **Alir**, ock inom denna senare skilja sig delvis de högre upp belägna socknarna från dem vid kusten.

Från Sundhed utfästes:

A) av varje person, med undantag av legojon, ock av varje [hus-]djur, undantagandes höns, hund ock katt, en liten näve god spannmål;
B) av 9 personer, undantagandes daglönare, en aln lärft;
C) av varje skepp, som seglar över med handelsvaror, en denar vid bortresan;
D) av varje person på skeppet, vilken för handelsvaror, likaledes en denar, men vid återkomsten en denar av fartyget ock en obolus av varje person;
E) av strömmingsfiske ock skinnfångst, såsom av gammalt är vanligt.

I Alir, nämligen i socknarna Bollnäs, Hanebo, Segersta, Alfta, Arbrå, Undersvik, Järvsö ock Färila (hela området i det följande betecknat med **Bollnäs**) skulle lemnas:

---

[1]) Dipl. suec. III, s. 165.

A) en aln lärft eller dess värde av varje plog;
B) av varje timmer utav olika skinn ett medelmåttigt skinn;
C) av varje fångad vildren en brokig hud.

I socknarna Norrala, Söderala, Mo, Regnsjö ock Tröne (betecknade med Norrala i det följande) åter:

av två personer en svensk denar.

Av hela kontraktet Alir däremot:

A) av varje skepp, som seglar över med handelsvaror, en denar;
B) av varje person, som finnes på skeppet, en denar;
C) av själfångst för 10 personer en halv **manslut**, av 20 eller 16 personer en hel **manslut**;
D) av strömmingsfiske utav varje nät, som på **manslut** haft 2 mesar, en mes; men det [nät], som fått blott en mes, [ger] blott en halv mes.

Gemensamt för alla tre landskapen är, att man börjar med ett personligt bidrag; men i fråga om beloppet av detta är stor olikhet rådande. Medan en aln lärft[1] i Sundhed utgöres av 9 personer ock i Ångermanland av 6, utgår i Medelpad ock Bollnäs lika mycket av varje bonde eller — vilket ju är detsamma — av varje plog. Skillnaden är stor, ock man frågar sig, om offervilligheten eller välmågan varit så mycket mindre i Sundhed ock Ångermanland än i Medelpad ock Bollnäs. Olikheten utjämnas dock något därigenom, att i Sundhed även ges en näve god spannmål av varje person ock varje husdjur.

Se vi så på de **näringar**, som i dessa brev finnas omtalade, märkes först, att beskattning av jordbruket alls icke antydes i Ångermanland; däremot nämnes spannmål i Medelpad — ehuru i allra sista rummet — ock i Sundhed, varjämte denna näring antydes i Bollnäs genom uttrycket »av varje plog». Av denna omständighet lär man väl vara fullt berättigad att draga den slutsatsen, att det norrländska jordbruket på denna tid varit av synnerligen ringa betydelse ock att detta gäller företrädesvis Ångermanland.

---

[1]) När vi återgiva originalet tele med 'lärft', följa vi H. Hildebrand, Sveriges Medeltid I, s. 296, hälst som enligt E. Modin, Ångermanlands kristnande, Sollefteå 1910, s. 13, ordet ännu lever kvar i härjedalskan. I denna betecknar töle lin, garn eller väv, som av bruden utlemnas till kvinnliga vänner att av dem bearbetas till gåvor åt gästerna vid bröllopet.

Om åkerbruket på denna tid var av ringa betydelse, så var däremot fisket en så mycket viktigare näring. Strömmingsfisket (captura alecium) beskattas så väl i hela Ångermanland ock Medelpad som i de olika delarna av Hälsingland, ehuru man kunnat vänta, att de högre upp från havet liggande socknarna skulle hava varit frikallade härför. Men även dessa deltogo helt visst i strömmingsfisket vid havskusten. År 1557 ligga 7 bönder i Sollefteå ock 2 i den ovanför liggande Eds socken i sådant fiske vid Storön i havsjön strax norr om Hernön, ock tre år senare deltar även Resele socken, som ligger mycket närmare lappmarksgränsen än havet, med 5 bönder uti samma fiske. Att sådana långväga fiskefärder i ännu äldre tider varit icke sällsynta, utan långt vanligare, synes oss vara högst sannolikt. Strömmingsfiskets betydelse torde ock belysas av den omständigheten, att det bland näringarna nämnes i första rummet både i Ångermanland ock Medelpad.

Det kvantum strömming, som lemnades i skilda landskap, var ganska växlande. I Ångermanland skulle ett lag av 20 fiskare giva lika mycket, som av deras hela fångst föll på en deltagare, d. v. s. att var ock en gav 1/20:del av sin fångst. Härför hade man i landskapet benämningen **manskut**, d. v. s. man-skott, av **man** 'karl' ock **skott** ett slags skatt. Sådant utgick ock i Medelpad ock där av varje nät, men beloppet angives icke. Detta sker ej häller i Sundhed, ty där utgår gärden, »såsom av gammalt varit vanligt». I hela kontraktet Alir skulle av ett nät, som på manslotten haft 2 »mesar» (mesas), givas en »mes», ock av det nät, som fått blott en mes, skulle utgå en halv. I de svenska dialekterna utmärker ordet **mes** ett antal av 72 stycken[1] ock brukas vid räkning av näver. Här har ordet tydligen en annan betydelse; enligt H. Hildebrand anf. st. s. 751 begagnas det i Skanörs fiskestadga såsom liktydigt med tunna, en betydelse, som här tydligen passar bra. Om fångsten uppgick till 2 t:r, skulle fiskaren således giva hälften; vad som därutöver fångades, blev således ej beskattat.

Till fisket räknades i dessa gamla tider även själfångsten, emedan själen såsom fisken lever i vattnet. Ock detta fiske måste hava varit av särdeles stor betydelse, ty dels omtalas

[1]) Rietz, Sv. dialektlex. s. 436.

det överallt utom i Sundhed, dels nämnas de särskilda bidragen därav i första rummet, såsom i Ångermanland, eller i det andra ock tredje. I Ångermanland ock Medelpad erlades av detta fiske **manskut** liksom i fråga om strömmingen. En föreställning om skottets storlek får man troligen av bestämmelsen från Alir, enligt vilken 10 personer skulle giva en halvmanslott, men 20 eller 16 personer en hel sådan.

Laxfiske omtalas endast i Medelpad. Egendomligt är, att ångermanländingarna ej utlova något bidrag av sina mycket givande laxfisken i Ångermanälven. Dessa omtalas visserligen ej på denna tid, men funnos naturligtvis redan då. I Nämndforsen i samma älv flera mil ovanför Sollefteå, varest ända till på sista tiden varit ett utmärkt fiske, finnas hällristningar ända från bronsåldern, vilka föreställa icke blott älgar, utan även laxar, helt visst ett vittnesbörd om ett givande laxfiske redan på den tid, då ristningarna gjordes.

Gärdepersedlarna giva vidare vid handen, att jakten var en viktig inkomstkälla förr norrländingarna på den tid, varmed vi här sysselsätta oss. Bidrag av denna näring lemnas också från Ångermanland ock Medelpad samt av Hälsingland med undantag för Norrala. Vilka djur som fångades, nämnes ej, om man undantager vildrenen, som omtalas i Bollnäs. På 1600-talets senare hälft ha vi flera gånger sett denna omtalad i Ångermanälvens dalgång. Av skinnen gav man i Medelpad efter behag ock såsom det av gammalt varit vanligt, ock även i Sundhed höll man sig till det gamla vanliga. Ångermännen däremot utfästa sig att av varje »timmer» av olika skinn lemna ett **blaskurit** skinn, medan man i Bollnäs för samma antal skinn gav ett bättre sådant (unam pellem meliorem).

Rörande betydelsen av ordet **blaskurit** ha meningarna varit mycket delade, i det att den ene tolkat det såsom betydande »uppskuret ock berett», ock den andre fattat det som liktydigt med »oberett», sådant som skinnet, på köttsidan blåaktigt, är skuret av kreaturet, vilken senare tydning framställts av Ihre ock gillats av Schlyter. Ordet förekommer nämligen ock i Hälsingelagen[1] på tal om konungens skatt. Denna skulle i Ångermanland ock Medelpad utgå på det sättet, att två 20-åriga män

---

[1]) Schlyter, Helsingelagen, kon.-b. VII, s. 23 ock 141.

med en viss förmögenhet skulle tillsammans utgöra, utom ett visst kvantum lärft, ett **twælyt** (tvåfärgat) skinn av varje skepp. Men i Umeå ock Bygdeå samt där norr om skulle lemnas **tu blaskorin** skinn av varje båge (d. v. s. av varje man, som var kommen till den åldern, att han orkade spänna bågen ock kunde jaga). Detta om ordets förekomst. IHRES av SCHLYTER akcepterade tolkning synes mindre tillfredsställande, ty oss veterligen har det icke varit sed att angiva skinnens beskaffenhet efter deras färg på köttsidan; därtill har man i alla tider använt den håriga sidan. Ordet **bla** torde här vara att taga i dess äldre betydelse av 'svart', ock omöjligt är ej, att här syftas på de svarta rävskinnen, som stått i så högt värde. Ordets senare led, **skurin**, har ej häller avseende på skinnets skiljande från kroppen, utan torde utmärka så mycket som: ej fullständigt blått (svart)[1]. För riktigheten av denna tydning synes den omständigheten tala, att man i Bollnäs utlovade ett bättre skinn (unam pellem meliorem). I motsats härtill var det »blåskurna» tydligen av något sämre beskaffenhet.

Av det sammanhang, vari de båda adjektiven förekomma i Hälsingelagen, synes ock framgå, att det tvåfärgade skinnet var av större värde än det blåskurna.

Den här lemnade framställningen om huvudnäringarna i Norrland på denna tid bekräftas på ett synnerligen slående sätt av ett annat dokument från ungefär samma tid.

När gåvorna till konungarna Eriks ock Olofs altare i Uppsala domkyrka, på sätt här nämnts, fått karakteren av en årlig skatt, följde helt naturligen därav, att de skänker, som från Norrland bragtes till den hel. Olofs grav i Nidaros, blevo allt mindre. Missbelåten härmed, klagade den norske ärkebiskopen Paal i Nidaros år 1335 hos påven, ock i ett senare brev av år 1344 hotade han den svenske ärkebiskop Heming t. o. m. med process. Varken denne eller domkapitlet i Uppsala blev emellertid svaret skyldig. I sitt svarsbrev av d. 22 april 1344 tillbakavisade ärkebiskopen på det bestämdaste beskyllningen för att hava minskat den s. k. Olofsskatten. I Sverige läte man, heter det, var givare bestämma över sin gåva ock rättade sig

[1]) Enligt uppgift av en i Västmanland född garvare kan man få höra yttras: »Jag vill ej betala så ock så mycket för skinnet, ty det är **skuret**», d. v. s. ej av fullgod kvalitet.

noga efter hans föreskrifter. Gåvorna till Uppsala voro häller icke något nytt: de hade utgått av gammalt ock lemnats in natura. Om **Helsingonia** (det då bebyggda Norrland) säger biskopen: »Homines illius terræ ... sunt pro majori parte venatores tam in silvis quam in aquis». Gåvorna hade därför också bestått i byte av jakten ock fisket.

Att fiske ock jakt skulle på denna tid spela en stor roll i den norrländska allmogens hushållning, är för övrigt något som man ju kunde på förhand antaga; tämligen oväntat är det däremot att finna handeln med andra orter vara ganska utvecklad. Handelsfärder omtalas nämligen såsom utgående från både Ångermanland ock Medelpad samt de skilda områdena i Hälsingland. Huru många de utgående skeppen voro, får man dess värre icke veta; men man har väl rätt att antaga, att de ej voro så få, ty eljest hade det väl ej kommit i fråga att beskatta dem. Det ångermanländska brevet förlägger tiden för resans anträdande till omkring midsommaren, då färderna ej hindrades av mörker nattetid. Målet angives, när det i brevet från Medelpad talas om skatt av varje skepp, **que vadit Stokholmis.** Uttrycket skulle visserligen regelrätt betyda: »som går från Stockholm», men måste här betyda: till Stockholm. Antagligen var målet detsamma även för de skepp, som avseglade från Ångermanland ock Hälsingland. Vilka de varor voro, som handelsmännen förde med sig, finnes på intet sätt antytt; ganska tryggt kan man väl antaga, att det var alster av de näringar, som här redan antytts, d. v. s. fisk ock skinnvaror. För varje skepp erlades i Ångermanland en aln lärft, i Medelpad en svensk denar ock i Alir en denar; uti Sundhed erlades samma belopp dels vid avresan ock dels vid återkomsten.

Bidrag till gärden lemnades även av de män, som följde med skeppen ock förde med sig handelsvaror. En sådan erlade i Ångermanland 1 aln lärft eller dess värde, men i Medelpad en denar; i Sundhed åter erlades 1 denar vid avfärden ock lika mycket vid återkomsten. För en sådan hade man i ångermanländskan benämningen **farfasta,** jfr subst. **fasta** m. 'en person som är närvarande vid köp av jord', ock själva avgiften kallades i Medelpad **stamskut** 'skott av (skepps-)stam'. Förekomsten av sådana bestämda benämningar synes oss vara ett icke oviktigt bevis därför, att handelsväsendet på denna tid varit mera ut-

vecklat, än man varit böjd att tänka sig. H. Schück, Birka, Uppsala 1910, anför bevis därför, att svenskarna redan tidigt (på 800- ock 900-talen) drivit handel (med skinnvaror) även på avlägsnare orter. »Då vi först stifta en närmare bekantskap med svenskarna, göra de givet intryck av att vara ett driftigt handelsfolk», heter det s. 5. Med fog torde man kunna säga detsamma om de norrländingar, som levde 300 år senare.

* * *

Sammanfatta vi så till slut resultatet av vår undersökning, kunna vi i korthet uttrycka detta så, att mellersta Norrlands huvudnäringar vid 1300-talets början utgjordes av fiske, särskilt av strömming, själ ock lax, samt av jakt ock handel, medan åkerbruket däremot spelar en obetydlig roll i Hälsingland ock Medelpad samt alls icke nämnes i Ångermanland.

Ännu vid 1500-talets början utgick den här omtalade skatten av Norrland ock kallades då **Votum Olaui**. Enligt Uppsala domkyrkas jordebok 1503—09 (mskr. i Riksark., sign. D. 17) erlades den med följande för olika år endast obetydligt växlande belopp: av Alfta (i Häls.) 15 mark, Tuna (i dito) 15 mark, Skellefteå 3 mark 8 ört., Luleå, Kalix ock Piteå 17 mark, Umeå 5 mark, Bygdeå 3 mark, Lövånger 14 mark, Torneå 6 mark, Nordingrå (i Ångml.) 13 1/2 mark, Själevad (i dito) 5 mark ock av Selånger (i Medelp.) 6 mark.

Mot mitten av samma århundrade erlades denna skatt, då även kallad **Sancte Olofs penning**, med 4 pänningar »av vart besutet folk» ock åtnjöts då av skolmästaren i Uppsala till underhåll. Emellertid hade en part av allmogen några år varit fast ovillig att utgöra denna pålaga, ock skolmästaren klagade därför hos kung Gustaf I. I brev till bönderna i Västerbotten, Ångermanland, Medelpad ock Hälsingland av d. 10 juni 1548 (Handl. rör. Sveriges hist. 17: 239) uppmanar emellertid konungen dem att fortfarande utgöra samma ringa jälp, hälst som de då av Uppsala skolestuga hade lika god jälp till själasörjares utbildande som någonsin tillförene.

Skånska matrecept

ur Fackskolans för huslig ekonomi i Uppsala samlingar.

---

1. Stekt, kokt fläsk med sås.

1,3 kg. rökt fläsk.
Sås: 1 1/2 msk. flottyr, 2 lit. skummjölk,
3 msk. mjöl, 3/4 lit. mjölk.

Jämna skivor skäras av rökt fläsk, brynas ganska hårt ock läggas i en gryta. Mjölken hälles över, ock det får koka 1 1/2—2 tim. Till sås tages av flottyren, som blivit vid bryningen; mjölet röres i, ock mjölken spädes på. Såsen smaksättes med mjölken, som fläsket kokat uti, så att den blir lagom salt.

Fläsket serveras i karott, med såsen över.

12/7 1903. Härslöv, Rönneb. här. A. B

2. Lurad (halstrad) sill

(för 4 pers.).

8 salta sillar, 1 kkp. svagdricka
(eller 1/2 msk. smör o. 3/4 kkp. varmt vatten).

Sillen sköljes ock vattenlägges 1/2 dygn före användningen, tages upp, ock vattnet strykes av. Halstras sedan över friska glöder (detta går bäst på en öppen spis). På kittelfoten lägges en rengjord eldtång ock tvärs över denna sillen (har man en vanlig järnspis, tages tillräckligt med ringar av). Sillen halstras först på den ena sidan ock så på den andra, tils den får en gråbrun färg ock kännes mjuk. Lägges då upp, ock drickat hälles över (eller smöret lägges i flockar över sillen, ock det varma vattnet hälles på).

15/7 1905. Åhus. E. L.

3. Skånsk senapssås
(för 8 pers.).

1½ msk. senap[1],
1 kkp. vatten,
¾ lit. mjölk,
1½ msk. vetemjöl,
salt.

Senapen krossas. Härvid användes en träskål ock en kanonkula. Senapsfröna läggas i träskålen, en del av vattnet hälles på. Kulan lägges i skålen, som man placerar i knäet. Genom att låta kulan löpa runt i skålen krossar man fröna. Rästen av vattnet tillsättes småningom.

En kaffekopp av mjölken vispas tillsammans med mjölet. Den övriga mjölken sättes över elden ock får koka några minuter. Den lyftes sedan av elden, ock senapen röres i. Avsmakas med salt.

Serveras till lutfisk, till kokt sill, torsk ock ål.

9/8 1902. Åhus. A. M.

4. Äggkaka
(för 4 pers.).

5 ägg,
3 kkp. mjölk,
3 msk. mjöl,
socker,
salt.
Till braspannan: ½ msk. smör.

Ägg ock mjölk vispas väl tillsamman. Mjölet lägges i ett fat, ock äggblandningen tillsättes under flitig rörning, så att det ej klimpar sig. Smaksättes med litet socker ock salt.

En braspanna smörjes med kallt smör, smeten hälles däri ock sättes in i ganska varm ugn att gräddas ¾ tim.

Serveras med bräckt skinka.

12/7 1905. Harlösa, Frosta här. S. M.

[1]) Fröna av Sinapis nigra.

5. Bovete-pannkaka
(för 5 pers.).

2 hgr. bovetegryn,
2 lit. mjölk,
1 1/2 tsk. salt,
8 msk. sirap,
1 msk. smör.

Av gryn ock mjölk kokas en tjock gröt. Saltet tillsättes. Då gröten är färdig, hälles den upp ock får kallna. Då den är kall, blandas sirapen väl i. Massan hälles i en med smör smord form ock gräddas omkr. 1/2 tim.

Serveras kall.

1/8 1905. Åhus. I. A.

6. Brödsoppa
(för 5 pers.).

425 gr. brödkanter,
3 lit. dricka,
1 bit kanel,
2 ägg,
3 msk. socker.

Brödet lägges i kallt dricka ock får koka med en bit kanel, tils det är mjukt. Ägg ock socker vispas då upp i soppskålen, ock soppan hälles upp under stark vispning.

Användes till middag.

27/7 1898. Reng, Skytts här. H. A.

7. Syltmelk.

Fårmjölk [1] (eller komjölk).

Fårmjölk blandas upp med litet komjölk ock kokas upp. Den får sedan stå ock surna, vilket dröjer omkring 8 dagar sommartiden. Vasslan tages bort.

Användes till frukost att doppa brödet i.

22/7 1898. Maglarp, Skytts här. H. A.

---

1) Fårmjölk är mycket dyr ock fås ej att köpa. Av 6 får erhåller man ej mer än 1 lit. mjölk om dagen. Bönderna kunna ej förmås att avstå något åt andra.

8. Kokt svagdricka med bröd
(för 6 pers.).

3 lit. svagdricka,
4 bitar ingefära,
6 msk. sirap,
torrt bröd.

Svagdrickat med ingefärsbitarna i får koka upp, ock smaksättes sedan med sirapen. Brödet tärnas, lägges i en skål, det kokta drickat hälles över.

17/7 1905. Åhus. E. L.

9. Smörsoppor med äggröra
(för 10 pers.).

1/2 kaka grovt bröd,
2 hgr. flott,
8 ägg,
16 skedblad mjölk,
socker,
salt.

Brödet skäres i bitar ock stekes i flott. Lägges sedan upp på ett fat.

Äggen vispas upp, mjölken slås i jämte socker ock salt. Smeten slås i en panna ock får under flitig omrörning koka, tils den stannar. Lägges därefter på brödet.

9/8 1902. Mellby, V. Göinge här. H. S.

10. Gubbeknorr
(för 4 pers.).

3 hgr. »klier» (= kanter) av grovt bröd,
2 lit. dricka,
1 knivsudd starkpeppar,
2 msk. socker,
1 tsk. ingefära.

»Klier» av grovbröd kokas i svagdricka, tils de bli mjuka. Socker, ingefära ock starkpeppar tillsättas.

Serveras såsom middagsmat.

23/6 1898. Trelleborg. H. A.

11. Soppa på fläskräster, s. k. »snuta»
(för 7 pers.).

1 kg. fläskräster,
1 lit. vatten,
1 vitkålshuvud,
3 morötter,
2 palsternackor,
1 purjolök,
1/2 lit. potatis,
peppar, salt.

Fläskräster — vilka kunna vara såväl rökade som saltade — sättas på med vatten. Då det kokar, skummas allt grums bort.

De ansade grönsakerna, kålen ock den skalade potatisen läggas i. Därefter får det hela koka, tils köttet är mört.

Kevlinge, Harjag. här. H. K.

12. Botter eller Länser.

5 kkp. gråa ärter,	8 msk. sirap,
4 lit. vatten,	4 msk. ättika,
1 kg. fläsk,	4 tsk. salt.
Till servering: mjölk.	

Ärterna kokas med fläsket, till dess att allt är en gröt. Fläsket tages upp ock serveras på ett fat. Ärterna smaksättas ock ätas med fläsket ock mjölken.

Möjligen överbliven gröt stekes till ett annat mål ock ätes med mjölk.

7/8 1907. Örje, Rönneb. här. S. W.

13. Varkensgröt.

1½ kkp. risgryn,	1 stång kanel,
1½ kkp. ångkokta korngryn,	salt,
6 lit. mjölk,	socker.

Risgrynen sköljas; när mjölken kokat upp med kanelen, hällas alla grynen i, ock det får koka, tils gröten är lagom tjock. Den avsmakas med salt ock socker.

Om man vill, kan sirap serveras till gröten.

29/7 1903. Härslöv, Rönneb. här. A. B.

14. Vandgröd
(för 3 pers.).

2 lit. vatten,	1 tsk. salt,
195 gr. grova korngryn,	1½ lit. kärnmjölk.
½ msk. kummin,	

Vatten kokas upp, grynen läggas i ock få koka 2 tim. När de äro halvkokta, tillsättes kummin, ock när gröten är färdig, saltas den.

Serveras till middag eller aftonvard med kärnmjölk ock sirapshåla.

25/7 1898. Trelleborg. H. A.

15. Ärtgröt.

Gula ärter rensas ock kokas i kort spad. Potatis skalas ock kokas. Potatisen ock ärterna stötas tillsammans, tils de mosa sig.

Ätes med sill, fläsk eller lungkorv.

$^9/_8$ 1902. Mellby, V. Göinge här. H. S.

16. Bigat.

Huvud, tunga, fötter, lever, lunga, järta ock njure av kalv kokas i kort spad med peppar ock salt. När det är kokt, tages det upp, ock det användbara males. Spadet silas ock får sedan ett uppkok. En avredning av ett ägg ock 2 msk. mjöl röres i; ock när såsen kokt upp, lägges det malda köttet i, ock alltsammans får ett uppkok, varpå bigaten avsmakas. Litet ättika ger god smak.

Upphälles ock får stelna. Kan även ätas varm.

$^9/_8$ 1902. Mellby, V. Göinge här. H. S.

17. Stenkakor
(för 5 pers.).

2 lit. separerad mjölk,	$^1/_2$ msk. salt,
3 öre prässjäst,	15 kkp. hemsiktat kornmjöl,
2 ägg,	
2 msk. socker,	1 djup tallrik stekflott.

Mjölken värmes litet. Jästen upplöses i 1 kaffekopp av mjölken; rästen av mjölken jämte ägg slås i ett fat ock vispas en stund, varefter sockret ock saltet sättas till. Därefter vispas mjölet ned litet i sänder. Sist tillsättes den upplösta jästen, ock smeten arbetas väl (vispas) samt ställes på stekugnsdörren (som är varm) för att jäsa 2 tim. Då smeten jäst, gräddas den i små kakor på ett pannjärn, som sättes över elden. Då det är varmt, slås litet stekflott på, ock smeten lägges med en hornsked i 6 kakor på järnet. Kakorna vändas med en kniv, då de äro gräddade på ena sidan. De läggas sedan upp på ett lerfat.

$^5/_8$ 1903. Harlösa, Frosta här. H. H.

18. Sur-sött bröd.

10 lit. vatten,
20 kg. toppmjöl,
1 kg. kummin,
salt,
1/2 lit. dricka,
1/2 kg. prässjäst.

Vattnet kokas ock röres ned i hälften av mjölet, vari kummin ock salt blandats. Degen höljes över ock får jäsa 10 tim. Drickat värmes, prässjästen löses upp i det ock blandas med mjöl till en tjock gröt, som får jäsa 3 tim. Detta arbetas in i degen, då den arbetas efter jäsningen, ock då tages det övriga mjölet också, så att degen blir riktigt fast. Den får nu åter jäsa 2 tim., arbetas, får stå 1 tim. ock slås sedan upp i stora kakor, som skola jäsa 1/2 tim. Gräddas 2 tim.

10/8 1903. Härslöv, Rönneb. här. A. B.

19. Grovt rågbröd.

25 lit. kokande vatten,
1 hg. kummin,
1 hg. anis,
1 hg. fenkol,
2 kkp. salt,
60 kg. grovt rågmjöl,
1 lit. bryggarejäst,
surdeg.

Kryddorna läggas i det kokande vattnet, ock detta röres ned i hälften av mjölet. Degen slås några gånger från ock åter, höljes över ock får jäsa 8 à 9 tim. Surdegen blandas med jästen ock skall också stå att jäsa ganska länge.

När degen skall arbetas, blandas jästen i ock det mästa av det övriga mjölet, så att degen blir fast ock klibbar fast vid händerna, då den arbetats en stund. Nu får den åter jäsa en 10 tim. Sedan arbetas den med rästen av mjölet, får vila 1 tim. ock slås upp till stora kakor. Dessa skola jäsa ungefär 1 tim. Innan de sättes in i bakugnen, smetas de över med dricka. Gräddas 4 tim.

2/8 1903. Härslöv, Rönneb. här. A. B.

20. Kavring.

12 st. kokta, skalade potatis,
10 lit. vatten,
rågmjöl ock kornmjöl (hälften av varje sort),
prässjäst för 12 öre.

Potatisen kokas ock skalas, varefter den stötes eller males. Av mjöl, vatten, potatis ock jäst göres en deg, som får jäsa upp (därtill åtgår omkr. 3 tim.). Då den jäst upp, arbetas den ock bakas ut i långa rullar. Varje rulle skäres av med en stark tråd i små runda kakor.

$^{9}/_{8}$ 1902. Mellby, V. Göinge här. H. S.

21. Spettkaka.

3 tjog ägg, $1^{1}/_{2}$ kg. potatismjöl.
$1^{1}/_{2}$ kg. strösocker,
Till blocket: 1 hg. smör.
Glasyr: $1^{1}/_{2}$ kkp. socker, 1 äggvita.

Äggulor ock vitor skiljas, vitorna hällas i en emaljerad spann (rym. 15 lit.). För att denna skall stå stadigt, surras den fast vid en stol. Vitorna slås så kraftigt med en grov, stor risvisp till hårt skum. Därefter röras gulorna ned, ock alltsammans vispas kraftigt. $^{1}/_{2}$ tim. efter det vitorna började vispas, tillsättes sockret, vispningen fortsättes så $^{1}/_{4}$—$^{1}/_{2}$ tim., tils blandningen är riktigt pösig, då potatismjölet så småningom tillsättes. Smeten gräddas på ett block vilande i en järnställning på en öppen spis framför eldhärden.

Blocket (se teckn.) är av något hårt träslag, som ej spricker för värme, 65 cm. långt, 39 cm. i omkrets neromkring ock 22 cm. uppomkring (sockertoppsformat), är fästat på en järnstång, försedd med handtag. Före gräddningen klädes blocket om med papper, ock detta surras fast med snören runt om blocket, så att papperet kommer att sitta stadigt ock forma sig efter blocket. Därefter smörjes papperet väl (är blocket nytt, så åtgår för smörjningen nästan 1 kg. smör). Blocket lägges så i sin ställning, ock med handtaget vevas blocket runt.

En del av smeten tages i en skål, ock när blocket är upphettat (smöret fräser då), ringlas denna med en soppslev på

blocket, som oupphörligen skall vevas runt (ej för fort). Man håller på därmed, tils det blivit en sammanhängande, genombruten kaka över hela blocket. Denna gräddas, tils den fått en ljus gulbrun färg ock kännes torr (det upphettade blocket gräddar inifrån ock värmen från elden utifrån). Blocket skall vevas jämt, så att färgen blir lika på alla sidor. Så ringlar man på nytt först runda ringar, ock över dessa spinnes liksom trådar, varefter detta gräddas. Man fortsätter på detta sättet, ringlar ock gräddar lag efter lag. Skulle det vilja bli färdiggräddat på ett ställe före det övriga, så ringlas det så fint över detta. Man får se till, att kakan blir lika tjock över hela blocket. Ju knaggligare utseende kakan får ju bättre. Det beräknas, att till gräddningen åtgår 1 tim. för varje tjog ägg. När gräddningen är slut, flyttas blocket längre från eldhärden, ock kakan får torka ordentligt. Det vevas alltjämt.

Därefter garneras kakan. Med en kniv sättas på knaggarna små klickar av glasyren. När dessa torkat, lyftas blocket av ställningen, ock den smala delen stödes mot en med en handduk överklädd kudde, lagd på golvet. Kakan drages så försiktigt av, samtidigt som blocket lyftes. Papperet ock banden, som följa med kakan, tagas bort.

Spettkaka av mindre än 3 tjog ägg gräddas ej över hela blocket. Har man mer än 3 tjog, måste blocket ökas.

Spetskaka är en här på landsbygden vid alla större högtidligheter nästan allmänt förekommande kaka.

5/8 1905. Åhus. E. L.

Um fæðingu og dauða í þjóðtrú Íslendinga.

Eftir Jónas Jónasson, frá Hrafnagili.

Eins og kunnugt er, liggur Ísland langt burtu frá öllum öðrum löndum, og hefur ekki staðið í nánu sambandi við neitt þeirra, svo teljandi sé, síðan í fornöld, fyr en nú á hinum síðustu áratugum. Og það samband hefur enn ekki orðið nánara en svo, að það hefur náð til höfuðstaðarins og kaupstaðanna, en alþýða manna hefði ekki átt að verða fyrir miklum áhrifum af því. Það mætti því ætla, að margar og merkar fornar venjur dyldist í landinu — mörg hundruð ára siðir og þjóðvenjur hefðu gengið þar í arf frá kyni til kyns og væru þar enn i fullu fjöri. Og það er það líka að nokkru leyti. En undarlega margt af því er þó horfið og týnt, eða er í þann veginn að hverfa, og nýtízkusiðirnir og alþjóðavenjurnar að ryðja þeim frá sér. Það má því telja svo, að nú séu orðin hér um bil síðustu forvöð að geta náð og bjargað ýmsu af siðum gamla fólksins, ekki sízt ýmsu af þeim siðum, sem að einhverju leyti standa í sambandi við þjóðtrúna gömlu. En til þess að geta tæmt það efni til hlítar, þyrfti maður helzt að fara gangandi og í mestu hægðum sínum um þá hluta landsins, sem minst hafa orðið fyrir áhrifum að utan frá, svo sem Hornstrandir og Skaftafellssýslurnar, og leita þannig fyrir sér eftir því, sem eftir er af fornvenjum landsins, því að helzt er þo enn að leita þeirra á slíkum stöðum.

Að vísu er allmargt að finna viðvíkjandi þjóðsiðum vorum og fornvenjum bæði í þjóðsögum Jóns Árnasonar (Leipzig 1862—1864), Huld og öðrum þjóðsagnasöfnum vorum; en bæði er það mjög dreift og samhengislaust, og vantar margt í það, sem von er til. Enda er ekki gert ráð fyrir því, að þau rit sé nein

þjóðháttasaga. Á við og dreif í útlendum ferðasögum og öðrum ritum er drepið á þjóðhætti vora og siði hingað og þangað, en bæði er það ófullkomið mjög og víða misskilið og ranghermt, sem von er til.

Þjóðhættir vorir standa margir hverjir í nánu sambandi við þjóðtrúna, eða hjátrúna, sem sumir kalla. En fjöldamargt í því efni er enn alls órannsakað, sem vonlegt er, þar sem enn hefur nærfelt ekkert verið gert til þess að safna þeim saman og rannsaka þá. Samband þjóðtrúar og þjóðsiða er því enn mjög á reiki, og það svo, að fjölmörg atriði í því efni er ekkert hægt um að segja sem stendur, sízt til hlítar, því að enginn fræðimaður hefur mér vitanlega tekið það til meðferðar.

Það getur því ekki orðið nema undan og ofan af, sem nokkurra hinna eldri þjóðhátta Íslendinga verður minst í grein þessari. Ef eg vildi gefa yfirlit yfir þá í heild sinni, yrði það að verða í nokkuð löngu máli, og yrði þó alt í molum. Sum atriðin eru svo lítt könnuð enn. En sem sýnishorn af því, hvað alment er kunnugt um þau efni, skal hér drepið á nokkur atriði, er snerta fæðingu manna og viðskilnað við þenna heim.

Það er margs að gæta, þegar von er á að barn fæðist í heiminn. Bæði þarf móðirin margt að varast, sem hún og barnið gætu beðið skaða af, og svo er ekki síður margt að varast barnsins vegna, eftir að það er fætt, ekki sízt þann tímann sem líður frá fæðingu þess og þangað til búið er að skíra það.[1]

Fyrst er þá þess að geta, að foreldrum er ekki æfinlega sama um, hvort þeim fæðist piltur eða stúlka. En oft má ráða nokkru um það, því að sú var trú manna, að piltar fæddust frá hægri hlið móðurinnar, en stúlkur frá hinni vinstri. Varð því móðurefnið að halla sér til hægri hliðar, þegar barnið kom undir, ef þau vildu eignast pilt, og halda því áfram að liggja á hægri hliðina fyrst um tíma á eftir. En svo, þegar hún er orðin þunguð, þarf hún svo margs að gæta og svo margt að varast, að það er aldrei vandlifaðra en þá. En til þess að vita fyrir

[1]) Þýzkur maður, Max Bartels, hefur ritað í »Zeitschrift für Ethnologie» 1900, bls. 52—86 um »Isländischer Brauch u. Volksglaube in Bezug auf die Nachkommenschaft» og tínt þar flest til, en sumt í þeirri ritgerð er misskilið; en þessvegna fer eg fljótara yfir þann hlutann en eg hefði annars gert.

víst, hvort hún er orðin barnshafandi eða ekki, þarf hún ekki annað en láta þvag sitt í leirskál, láta vel fægða nál ofan í þvagið og láta svo standa nóttina yfir. Ef nálin er jafnfögur að morgni, er konan heilbrigð, en hafi komið á hana ryðblettir, er hún orðin þunguð. Margt annað mætti segja um þetta, en því er slept hér.

Meðan konan gengur með, má hún ekki borða með skeið eða spæni, sem skarð er í, því að þá verður barnið með skarð í vörina (hareskår). Ekki má hún setja pott á hlóðir, svo að eyrun snúi upp og fram, því að þá verða eyrun á barninu framan og aftan á höfðinu, og ekki má hún heldur drekka úr potti, því að þá getur hún ekki fætt, nema potti sé hvolft yfir hana. Ekki má hún heldur hlaupa hart, því að þá verður barninu sundlahætt, og ekki horfa fram af háu, því að þá verður barnið lofthrætt. Ef hún horfir á norðurljós, tinar barnið eða verður rangeygt. Ekki má hún heldur ganga þar, sem gengið hefur verið á mannbroddum eða broddstaf hefur verið pjakkað niður, því að þá verða holur upp í iljarnar á barninu. Ef málbein er brotið eða því er fleygt, þar sem ólétt kona er á bæ, verður barnið mállaust. Þá má hún ekki heldur borða nema einstöku mat. Ef hún borðar rjúpur, verður barnið freknótt, en ef hún borðar ket af fugli, sem valur hefur slegið, fær barnið valbrá. Ef hún borðar gómfillu, sumir segja úr sel, verður barnið holgóma, en ef hún borðar selhreifa, þá verða selhreifar á barninu í handa stað. Ef hún borðar brjósk, verður brjósk en ekkert bein í líkama barnsins. Ef hún drekkur af vatni, sem kýr eða kindur hafa drukkið úr, jórtrar barnið. Þetta er ekki helmingurinn af vítum þeim, sem varast verður, en ekki þýðir að taka fleira fram af þeim, enda eru flestar þessar varúðarreglur hættar og horfnar fyrir löngu.

Þá er og ýmislegt að varast, til þess að fæðingin sjálf geti gengið bærilega. Ekki mátti konan ganga undir nýreist hús, því að þá gat hún ekki fætt, nema reisa sperrur yfir henni. Ekki má hún heldur ganga undir þvottasnúru, því að þá verður naflastrengurinn um hálsinn á barninu; ekki má hún greiða hár sitt í rúminu, því að þá kemur hún hart niður; og ekki má hún sofa á sæng, sem rjúpnafiður er í, á meðan hún gengur með barnið, því að þá getur hún alls ekki fætt o. m. fl.

Fyrir langa löngu hefur það verið tízka að láta konur liggja á gólfinu, á meðan þær ólu börnin; hefur þá verið að jafnaði búið þannig um þær, að hey eða gras var borið inn á gólfið og þeim var gert bæli úr því; þar urðu þær að liggja, þangað til búið var að skilja á milli. Þá, en ekki fyr, voru þær lagðar á sæng. Siður þessi er nú horfinn fyrir mörgum öldum, og allar konur ala nú börn sín í rúmi sínu. En tveir algengir talshættir eru enn talsvert notaðir í daglegu máli, sem minna á þenna forna sið: annar er sá, að kona leggist á gólf, þegar hún tekur léttasóttina; nú er þessi talsháttur óðum að hverfa, og jafnan svo að orði kveðið, að konan sé lögzt; hinn er sá, að á meðan barnið liggur með konunni, þegar það er aðeins fætt, en eigi er búið að skilja á milli, er kallað, að barnið liggi í grasinu, og ef barnið hljóðar undireins og það er fætt, er kallað, að það góli í grasinu. Báðir þessir síðartöldu talshættir eru enn algengir á suðurlandi, en norðanlands eru þeir því nær horfnir með öllu. Ef bjarndýrsfeldur var breiddur undir konuna, varð það barninu að góðu, því að þá gat því aldrei orðið kalt um dagana, eða hafði bjarnyl, sem kallað var, og þótti það góður kostur. Af því er algengt enn að segja, að sá hafi bjarnyl, sem þolir kulda öðrum betur.

Ef fæðingin gekk mjög tregt eða konan kom mjög hart niður, voru ýms ráð til að bæta úr því. Eitt var það, að hnýta sigurhnút eða sigurlykkju yfir konunni, og greiddist þá vanalega hagur hennar þjáningalítið. Ekki hef eg getað náð í það enn að vita, hvernig hnútur þessi er brugðinn. Enn áreiðanlegri var þó lausnarsteinninn, og þótti því yfirsetukonum ekki ónýtt, ef þær gátu náð í hann. En það var nú ekki svo auðgert. Sagt er, að hann sé til vestur í Drápuhlíðarfjalli í Snæfellsnessýslu, og finnist þar í brunni einum, sem er fullur af náttúrusteinum. En steinar þessir fljóta aldrei uppi nema á Jónsmessunótt (24. júní), og verður að sæta lagi að ná honum þá. Einnig má ná honum á annan hátt, með því að látu örnina hjálpa sér til að ná í hann, en mikið vandhæfi er á því, að það takist[1]. Geyma skal hann í hveiti innan í líknarbelg eða smágervu líni, því annars missir hann náttúru sína. Sumir segja, að ekki þurfi annað en leggja steininn á kvið

---

[1]) J. Á. Þjóðs. I, bls. 649.

konunnar, til þess að greiðist um hag hennar, en aðrir segja, að hella skuli yfir hann hvítu víni eða tæru vatni í hreinum bikar og láta svo konuna drekka af honum. Ef alt um þrýtur, dugir það í lengstu lög að reka föður barnsins úr skyrtunni og færa konuna í hana. Þá fæðist barnið fyrirstöðulaust.

Barnsfylgjuna skal taka og brenna hana. Ef henni er fleygt út á víðavang eða er grafin, geta hundar eða önnur hrækvikindi náð í hana og étið hana; en hvert það kvikindi, sem fylgjuna étur, fylgir síðan barninu alla þess æfi. Ef hún er brend, fylgir barninu ljós eða stjarna.

Ef blóðlát koma að konunni eftir fæðinguna, má stilla þau með blóðstemmusteininum, með því að leggja hann á kvið konunnar. Fáir munu eiga hann, og hvergi hef eg neitt fundið um, hvernig á að fara að afla hans.

Konur lágu venjulega viku á sæng, en sumar voru svo hraustar, að þær fóru á fætur eftir 2—3 daga, og bar ekki á, að þeim yrði meint við það, þær voru sumar furðuhraustar. Eina konu hef eg heyrt um ekki alls fyrir löngu, sem borðaði fjögra marka ask af baunum, þegar hún var búin að ala barnið, og varð gott af.

Eftir lögum mátti ekkert barn skíra nema í kirkju, nema líf lægi við, og lá refsing við, ef það dróst lengur en til hins sjöunda dags[1]. Eru margar skrítnar sögur til af þeim ferðalögum, þegar verið var að fara með hvítvoðungana til kirkjunnar til skírnarinnar. En langt er nú síðan að farið var alment að skíra börnin heima, og hefur aldrei verið gerð nein rekistefna út af því. En oftast var því hraðað svo sem mátti. Ef barn fæddist að nóttu til, var presturinn sóttur daginn eftir, en annars sjaldan síðar en næsta dag; hefur sú venja tíðkast í sumum sveitum alt fram á þenna dag. Barnið er skírt við rúmstokk móðurinnar, áður en yfirsetukonan fer, og síðan er haldin skírnarveizla á eftir. Þangað er boðið vinum og kunningjum og étið og drukkið eftir föngum, og verður þá stundum glatt á hjalla. En þó þetta færi alt fram í baðstofunni, rétt við rúmstokk sængurkonunnar, bar ekki á, að það gerði henni neitt, og var furða. Að minsta kosti man eg ekki eftir því, og skírði þó mörg börn þannig á fyrstu prestskaparárum mínum.

---

[1]) Anordning om Hus-Tugten i Island, 5. Juni 1746, § 2.

Oft var borið fram heitt hangiket eða steik í þessum veizlum og annað það, er búið átti bezt að bjóða, og drukkið brennivín með. Sjaldan urðu menn samt druknir. Nú er þetta alt orðið breytt — börnin ekki skírð fyrri, en móðirin er orðin frísk, ef þau eru heilbrigð.

Guðfeðgini eru ætíð þrjú, og voru þau jafnan áður yfirsetukonan, maður hennar og einhver af vinum foreldranna. Sjálf ráða foreldrarnir altaf nafni barnsins, og er það oft látið heita nöfnum úr ættinni, en stundum eitthvað út í loftið. Skírnargjafir hafa lítið tíðkazt. Viðvíkjandi nafni barnsins ber að geta þess, að ef konuna dreymir einhverja manneskju nokkrum sinnum, á meðan hún gengur með barn, þá er hún að vitja nafns, ɔ: fara í kringum það, að barnið verði látið heita eftir sér. Stundum biðja þessir draummenn um það í svefninum. Sjálfsagt er að verða við bæn þeirra, því að bæði getur það haft ill eftirköst að verða ekki við bón framliðinna, og svo á það að verða barninu fyrir gæfu og langlífi. En vandi getur orðið fyrir móðurina að ráða fram úr þessu máli, ef sá hefur verið vondur maður, er nafnsins leitar, eða jafnvel annar ennþá verri, sem dæmi eru til[1].

Víða var það títt, einkum hér fyrrum, að þegar búið var að skíra, fór yfirsetukonan með barnið heim til sín, einkum ef heimili voru mjög fámenn og fátæk, og hafði það hjá sér svo sem vikutíma, á meðan móðirin var að hressast. Þetta gat vel átt sér stað, því að konur lögðu nærfelt aldrei börn sín á brjóst, heldur ólu þau upp við pela.

Þá var það og alsiða, þegar fréttist, að einhverstaðar væri fjölgað, að grannkonur og vinkonur sængurkonunnar komu hópum saman til hennar og færðu henni á sængina, sem kallað var, ɔ: þær færðu henni brauð, smér, ket og allan mat, sem nöfnum tjáir að nefna, annan en spónamat, alt soðið og tilbúið. Þetta var gert til þess, að konan þyrfti ekki að svelta, á meðan hún lægi á sæng. Þessi fagri siður kom sér oft mjög vel, þegar fátæk heimili áttu í hlut. Þessi siður hefur haldizt alt til þessa dags á suðurlandi, en annarstaðar held eg hann sé horfinn fyrir löngu, að minsta kosti kannast enginn við hann norðanlands.

---

[1]) Sbr. „Satan vitjar nafns", J. A. Þjóðs. II, bls. 22—23.

Þegar móðirin klæðir sig í fyrsta sinn eftir afstaðinn barnburð („stígur af sæng“), gefur hún öllu fólkinu á bænum einhvern glaðning, oftast einhvern góðan bita aukreitis matnum, eða lætur skamta betur þann daginn en vant er; þetta heitir sængurbiti og hefur altaf þótt allmikið til hans koma. Nú á seinni tímum er það oftast kaffi með brauði með.

Miklar gætur verður að hafa á barninu fyrst eftir fæðinguna, og þá ekki sízt á meðan það er óskírt. Oftast var það lagt í rúm, annaðhvort hjá móðurinni sjálfri eða þá í annað rúm eða vöggu, ef hún var til, þegar búið var að lauga það og klæða, stungið upp í það dúsu og búinn út handa því peli. En ekki var gott að yfirgefa það nokkra stund eða láta það vera eitt í húsi sem nokkru nam. Það voru til tveir skaðræðisóvinir, sem gátu setið um það, að ná því á sitt vald, og var báða bágt að varast. Eftir að skírnin hafði helgað það og hinn óhreini andi, sem í því bjó frá móðurlífi, var horfinn á burt undan særingunum í skírninni, var það miklu betur brynjað fyrir ofsóknum illra vætta, og dugði þó stundum ekki til.

Annar þessara óvina, sem þurfti að verja barnið fyrir, var huldufólkið. Það situr endalaust um það að ná í ungbörn menskra manna og láta örvasa karla og kerlingar aftur í þeirra stað. Hnoða álfarnir þá og kýta þeim saman, þangað til þeir eru ekki orðnir stærri en ungbörn, og gefa þeim barnayfirlit; en aldrei fá þessir umskiftingar vöxt eða viðgang, svo að í neinu lagi sé, og oftast eru þeir fábjánar og vandræðagripir, þurfa fullorðins manns fæði, en komast aldrei almennilega á fót og verða hverjum manni hvimleiðir. Álfum er alhægt að ná börnunum, á meðan þau eru óskírð, ef enginn er við hendina til þess að gæta þeirra, og skírnin sjálf er ekki einhlít, á meðan barnið er tannlaust; en úr því á því að vera nokkurnveginn óhætt, þó að frá því sé farið, ekki sízt ef krossmarki er brugðið yfir það. Því var einu sinni, að tvær álfkonur ætluðu að skifta um barn, sem lá í vöggu, er stálpað barn sat hjá. Yngri álfkonan gekk þegar að barninu, tók á því og mælti:

Tökum á, tökum á;

en þá mælti hin eldri:

Ekki má, ekki má,
upp er komin tyllitá, og taktu' á;

kross er undir og ofaná,
sjövetlingur situr hjá og segir frá.

Fóru þær svo burtu, og varð barninu ekkert meint við[1].

En til þess að börnin komist ekki í tæri við álfa síðar, þegar þau eru komin á legg, ber að gæta þess vandlega, þegar þau eru skírð, að ausa skírnarvatninu svo vel yfir höfuð þeim, að það fari í augun á þeim, því að öll börn eru fædd með því eðli að vera skygn eða sjá í gegnum holt og hæðir og geta greint dularverur; en við skírnarvatnið missa þau skygnina, og er þá lítil hætta á því, að þau verði fyrir ginningum álfa, þegar þau geta ekki séð þá, þó að það hafi ei að síður oft viljað til.

Hinn óvinurinn, sem er að varast, er öllu verri viðfangs, því að það er sjálfur kölski eða þá einhver af árum hans. Hann situr um það að fara í barnið, á meðan það er óskírt, drepur það og gerir það að hinni verstu afturgöngu. Þegar kona fæðir barn í dulsmáli og ber það út, fer oftast í það einhver illur andi, svo að það er á slæðingi nálægt þeim stöðvum, sem það var borið út eða fyrir farið á, og gerir þar það ilt af sér, sem það getur, bæði villir ferðamenn, og hræðir menn og skepnur með væli sínu og óhljóðum. Sjaldan eru útburðir samt eins mikilvirkir eins og afturgöngur fullorðinna manna. Stundum eru þeir meinlitlir, en væla og veina undan vondum veðrum, og bera sig þá svo ámátlega, að af því er kominn talshátturinn, að það standi illa í bælið hans, ef einhver er yfirburða önugur og úrillur. En þó ekki fari nú svo illa, verða óskírð börn aldrei sáluhólpin, og þess vegna er það skylda foreldranna að sjá um, að börnin séu skírð sem fyrst. Sem dæmi þess, hvað leitt getur af hirðuleysi í því efni, nægir að benda á söguna af Selkollu[2], sem var svo mögnuð, að hún jafnvel þorði að standa uppi í hárinu á jafnsannheilögum manni, eins og Guðmundi biskupi hinum góða.

Nú er öll þessi hjátrú dauð út að mestu leyti hér á landi, enda þótt eldi eftir einstöku venjur, sem minna á einstök atriði, svo sem það að mörgum er illa við að láta óskírð börn vera einsömul svo nokkru nemi. Og til er það, að foreldrar, eða einkum mæður, taka sér það ákaflega nærri barnsins vegna, ef

---

[1]) Sögn þessi er nokkuð öðruvísi í J. Á. Þjóðs. bls. I, 43—44.
[2]) Bisk. s. I, 604—608.

það deyr óskírt, og þau hafa ekki einhverra hluta vegna komið á það skemmri skírn.

Þess ber að geta, að það er víða siður enn að gefa börnum einhverja gjöf, þegar þau fá fyrstu tönnina; er það oft einhver guðsorðabók eða því um líkt. Þessi siður er síðan úr heiðni, og hefur haldizt við alt til þessa dags.

Svo sem sjá má af hinu undanritaða, spretta ýmsir af siðum þessum og venjum frá áhrifum kirkjunnar í katólskri tíð hér á landi, enda hefur ýmislegt fleira af slíku haldizt við hér á landi alt fram undir þenna dag, þótt þess verði ekki hér getið. Aftur er ýmislegt, sem var til í dánarsiðum manna miklu eldra, sumt framan úr römmustu heiðni, sem haldizt hefur alt til þessa dags. Stendur það flest í nánu sambandi við draugatrúna, sem hefur haldizt við hér á landi alt fram undir þenna dag, þrátt fyrir alt það sem gert hefur verið til að eyða henni.

Eftir kenningu kirkjunnar fara allir menn þegar eftir dauðann annaðhvort til himnaríkis eða helvítis, eftir því hvernig þeir hafa verið undir dauðann búnir, og eiga úr hvorugum staðnum afturkvæmt. En hinir heiðnu forfeður vorir virðast hafa skoðað svo, sem andir dauðra manna væru meira eða minna nátengdar líkamanum eftir dauðann, og væru á sveimi eða reiki, án þess að vera bundnar við vissa staði, nema þá að minsta kosti stundum. En það er umtalsefni goðafræðinnar að rekja það mál, og því slept hér. Skal nú snúa að öðru efni.

Fáum er það gefið að vita dauða sinn fyrir, en samt eru til ýms merki, sem vert er að aðgæta, sem kallast feigðarboð eða feigðarmerki. Ef maður sér svip sinn, þá er maður áreiðanlega feigur; sömuleiðis ef manni verður fótaskortur í kirkjugarði; ef tveimur dettur sama í hug, þá er sá feigur, sem verður seinni til að segja það; ef verkfæri, sem maður er að vinna með, hrökkur ósjálfrátt úr hendi manns; ef maður gerir eitthvað í ráðleysu eða þvert á móti venju hans eða eðli, er sagt að honum segi fyrir, og er talið feigðarmerki o. m. fl. Brestir í húsaviðum boða einhvern feigan á bænum, og ef krummi krunkar á húsum uppi, þar sem veikur maður er inni, er hann feigur, og þarf ekki altént veikan mann til[1]; enda er

[1]) Sbr. Esp. Árb. XI, 10 bls.

margt til í sögnum um krumma, hvernig hann segir margt fyrir með látbragði sínu[1]. Ef tveir menn deyja á sama bæ, svo að ekki líður langt á milli, má eiga víst, að sá þriðji deyr, áður en árið er liðið frá láti hins fyrsta. Margvíslegir feigðarboðar birtast í draumum og á annan hátt, en það yrði oflangt mál að fara út í þá sálma hér.

Í sambandi við þetta skal þess getið, að mögnuð forlagatrú hefur verið ríkjandi með þjóðinni. Þegar einhver hefur sloppið undarlega vel úr einhverjum lífsháska, þá er sagt: „Það hafa ekki verið uppi dagarnir fyrir honum“, eða þegar einhver deyr svo, að svo virðist, sem honum væri allar bjargir bannaðar, þá er oft kveðið svo að orði: „Honum hefur ekki átt að verða lengra lífs auðið“. „Enginn deyr fyrir örlög fram“ er algengur málsháttur, og það virðist vera trú margra manna enn í dag, að alt, sem fram við mann kemur, sé ákvarðað fyrirfram. Og þess vegna verður heldur ekki við forlögunum spornað. „Ekki má sköpum renna“ segir málshátturinn. Fjöldi sagna er til um það, að enginn getur umflúið þann dauðdaga, sem honum er áskapaður. Einu sinni var manni einum spáð því, að hann mundi drukna í sjó. Hann ásetti sér því að fara aldrei á flot, hvað sem við lægi, og átti hann þó heima við sjó og hafði mikla útgerð. Einhverju sinni, þegar hann var orðinn gamall, gekk hann ofan að sjóbúð til vermanna sinna, þegar þeir voru komnir að. Enginn þeirra var þá staddur í búðinni; en sjóföt sín höfðu þeir hengt framarlega í búðinni; hafði runnið úr þeim sjór, og safnast í poll á gólfinu innan við búðardyrnar. Svo fara engar sögur af því, en þegar sjómennirnir komu heim til búðar sinnar litilli stundu síðar, þá lá bóndi á grúfu innan við búðardyrnar með andlitið niðri í pollinum og var dauður. Þannig kom það fram, sem ákveðið var, að hann druknaði í sjó.

Ýmisleg hjátrú hefur fyrrum verið dauðanum samfara, t. d. sú að ef maður sýpur á potti, getur maður ekki dáið, nema potti sé hvolft yfir höfuð honum, og ef maður venur sig á að hafa sokkana sína undir höfðinu á nóttunni, getur hann ekki heldur dáið, nema sokkum sé stungið undir höfuð hans. Alment var því trúað, að góðir menn og guðhræddir f e n g j u h æ g t a n d l á t, en vondir menn fengju illan dauða og h a r t a n d l á t. Ef ein-

[1]) J. Á. Þjóðs. I, 619 bls.

hver barðist lengi við öndina og virtist ekki ætla að geta skilið við, var títt að senda til kirkjunnar eftir messuklæðunum og breiða þau yfir þann, sem var að deyja; brást þá ekki að greiddist um andlát hans.

Hver sem deyr, tekur þrjú andvörp eða andköf; þegar hann hefur tekið andköfin, á ætíð að veita honum nábjargir, ɔ: loka augum hans, nösum og munni og leggja hann til, ɔ: leggja líkið rétt á bakið og krossleggja hendurnar á brjóstinu. Síðan er það látið bíða, þangað til það er farið að kólna og byrjað að stirðna; þá er það tekið og lagt á fjöl, en léreft eða línlak lagt undir, breitt yfir það og bundið utanum. Svo er líkið borið í eitthvert framhýsi og látið standa þar uppi, þangað það er kistulagt. Lengi var tízka að vaka yfir líkum með ljós, þangað til þau voru kistulögð, og oftast voru passíusálmarnir eða sálmabókin látin liggja opin á brjóstum þeirra. Oft var sungið vers eða sálmur, þegar lík voru borin fram. Áður en líkin voru kistulögð, var saumað utan um þau léreft eða línlak eða rekkjuvoð, en líkklæði komu ekki í tízku fyrri en eftir miðja 19. öld og sumstaðar miklu síðar. Kisturnar voru áður fyrrum eins og hús í laginu, fram um eða yfir 1800; þá fór fyrst hið útlenda líkkistulag að breiðast út, en varð ekki alment fyrri en undir miðja öldina. Þegar kistulagt var, var oftast lesið eða sungið eitthvað guðrækilegt, partur úr hugvekju, prédikun eða sunginn sálmur. Svo var kistan negld aftur. Oft voru lík fátæklinga jörðuð kistulaus, og það jafnvel fram á 19. öld, bara saumað utan um þau og þau bundin á fjöl, og lögð svo í gröfina, og stundum ekki svo mikið, þegar stórsóttir eða manndauði óðu yfir eins og í stóru bólu 1707 eða móðuharðindunum 1784—85, þegar nær 10,000 manns dóu hér á landi úr hungri og harðrétti. En fremur mun því hafa valdið fátækt og skortur á timbri, en að það hafi nokkurntíma þótt tilhlýðilegt. Eigi voru ræður haldnar nema yfir heldri mönnum, heldur aðeins sungið; en þegar kistan var borin úr kirkjunni til grafarinnar, var ætíð gengið með hana réttsælis hringinn í kringum kirkjuna, áður en kistunni var sökt niður í gröfina. Meðan verið var að fylla gröfina, stóðu allir sem fylgdu við hana, og líksálmar voru sungnir yfir henni, hvernig sem veður var; berhöfðaðir voru menn æfinlega.

Aldrei hefur þess heyrzt getið, að peningar eða fé hafi verið lagt í kistur með framliðnum hér á landi; en margir hafa verið grafnir með dýrgripum, sem þeir áttu, t. d. hringum og öðru skarti. En víða var það siður, og er enda enn, að leggja guðsorðabækur, sem hinn framliðni hafði haldið mest uppá, í kistuna með honum. Helzt eru það gamlar guðsorðabækur, svo sem passíusálmarnir, bænabækur ýmsar o. fl., sem þannig hefur orðið sálunesti hinum látna; hefur það verið trú manna, að bækur þessar gætu orðið honum til léttis til sáluhjálpar. Sumir hafa beðið um, að lagt væri í kistuna með sér eitthvað, sem þeim hefur þótt vænst um eða þeir hafa mest fjallað um í lífinu. Þannig var um Odd Hjaltalín, fjórðungslækni á Vestfjörðum († 1840). Hann var ágætur læknir og allra manna hepnastur að hjálpa konum í barnsnauð, nokkuð undarlegur í háttum og drykkjumaður mikill. Hann lét leggja fæðingartöngina sína og fulla brennivínsflösku í kistuna með sér, til þess að vita, sagði hann, hver yrði sterkari, töngin til viðreisnar eða flaskan til áfellisdóms. Fleiri dæmi því lík veit eg til að fyrir hafa komið.

Fyrrum var sú trú talsvert ríkjandi, að veðurfarið greftrunardaginn færi mikið eftir því, hvernig menn hefðu komið fram í lífinu. Þegar Bjarni sýslumaður Halldórsson á Þingeyrum († 1773) var jarðaður, var sú óláta norðanstórhríð, að líkmennirnir réðu ekki við neitt; gröfin var ofstutt, þegar til átti að taka, svo að þeir mistu kistuna á höfðagaflinn ofan í gröfina, en fótahlutinn reis upp við, og stendur hann þar á höfði í gröfinni enn í dag. Enn Bjarni sýslumaður þótti hrottamenni í meira lagi, og þótti fólki því hin síðasta för hans út af heiminum fara að vonum.

Þegar heldri menn og konur voru jörðuð, var vant að halda erfisdrykkjur að fornum sið. Hefur það víða haldizt við alt fram á þenna dag. Var þá sezt að borðum og étið og drukkið, þegar jarðarförinni var lokið, alveg eins og í brúðkaupsveizlum, og stundum sezt að drykkju á eftir. Borðsálmur var sunginn á undan og eftir, og siðamaður bauð að taka til matar með sérstökum orðtækjum og sagði svo upp borðum á eftir á sama hátt. Oft var glatt á hjalla í erfisdrykkjum þessum, slark og hávaði, áflog og ryskingar, á meðan drykkjuöldin var í landinu. Nú er þetta fyrir löngu horfið, sem betur fer.

Það var algengt í heiðni að trúa því, að dauðir menn gengju aftur, ekki sízt þeir sem höfðu verið misindismenn í lífinu eða unnu mjög fé sínu. Þarf ekki annað en minnast þar á Þórólf bægifót (Eyrb. s.), Hrapp (Laxd. s.) og Glám (Grett. s.), o. m. fl. Þessi trú á afturgöngur hefur haldizt við hér á landi alt fram á þeirra manna daga, sem nú lifa, eins og þjóðsagnasöfn vor bera bezt vitni um, og hefur hún undarlega litlum breytingum tekið síðan í heiðni, þangað til nú á hinum síðustu mannsöldrum, að hinir fornu römmu draugar eru nú að mestu eða öllu undir lok liðnir, en meinlausir svipir eru aftur komnir í þeirra stað; slæðast þeir helzt eftir þá, er þóttu heldur vera tveggja handa járn í lífinu, eða vildu gera óvinum sínum á jarðríki einhverjar skráveifur, eða jafnvel var sérlega ant um eitthvað hér á jörðunni — eða höfðu farið voveiflega út af lífinu, t. d. druknað, orðið úti eða því um líkt. Er sagt að þeir sé að slæðast hér niðri á jörðinni, sem voveiflega farast, þangað til svo langt er liðið frá dauða þeirra, sem þeim var að réttu lagi skapaður aldur.

Það er aldrei nein trygging fyrir því að maður, sem dáinn er, gangi ekki aftur, og verður því að gera alt sem hægt er til þess að gera þeim sem erfiðast fyrir. Sú hefur verið trú manna, að draugar kæmust ekki aðra leið frá gröf sinni en þá hina sömu, sem þeir væru fluttir þangað, og bundnir væru þeir við líkamlega fyrirstöðu. Það var því þegar í heiðni venja, að gera ráðstafanir til þess að villa fyrir hinum framliðnu og reyna að gera þeim afturgönguna og leiðirnar til stöðva sinna svo torsóttar sem verða mátti, ef menn voru hræddir um að þeir mundu ganga aftur. Þess er getið í Egilssögu Skallagrímssonar, að þegar Skallagrímur var dauður, eftir að hann hafði fólgið fé sitt, þá sat hann fram á stokk og var svo stirður, að honum varð ekki bifað. „Gekk þá Egill fram í setit ok tók í herðar Skallagrími og kneikti hann aftr á bak ok lagði hann niðr í setit og veitti honum þá nábjargir. Þá bað Egill taka graftól og brjóta vegginn fyrir sunnan. En er þat var gört, þá tók Egill undir höfðahlut Skallagrími, en aðrir tóku fótahlutinn. Báru þeir hann um þvert húsit ok svá út í gegnum vegginn þar sem áðr var brotinn. Báru þeir hann svá í hríðinni ofan í Naustanes“[1]. Sama aðferð var og höfð við lík Þórólfs bægi-

[1]) Egilss. 58 kap.

fóts[1]. Það er þrent, sem er eftirtektarvert við þessa sögu. Hið fyrsta er það, að Egill er hvergi óhræddur um að Skallagrímur muni ekki liggja kyr; muni hann, ef til vill koma aftur og heimta af sér fé það, er hann þóttist eiga hjá syni sínum. Slíkt er enn algengt í sögum, að menn ganga aftur til fjár síns, og heimta það dauðir, ef það er hjá öðrum, annaðhvort í draumum eða á annan hátt. Annað er það, að hann gengur aftan að honum, til þess að leggja hann til og loka augum hans. Enn er til sú trú, að ekki sé varlegt að ganga á móti opnum dauðsmanns augum, því að þá fái hinn dauði vald yfir manni; en það þykir ekki gott. Hið þriðja er það, að hann lætur ekki bera hann út um aðaldyr skálans, heldur lætur brjóta miðjan hliðvegg hans, til þess að bera hann þar út. Auðvitað lætur hann hlaða upp í veggjaropið þegar á eftir, þó að þess sé ekki getið. Þetta gerir hann til þess, að Skallagrímur reki sig á vegginn, ef hann skyldi vitja aftur á fornar stöðvar, og yrði svo frá að hverfa, af því að hann kæmist ekki aðra leið inn í húsin en þá, sem hann var brott borinn. Sami var og tilgangur Arnkels goða með aðferð sína við lík Þórólfs bægifóts. Þess er sjaldan getið, að þetta hafi verið gert síðan, en þó eru dæmi til þess, og má benda á eitt frá 19. öld[2]. Fyrir nokkuð löngu dó sveitarkerling ein á bæ; hafði hún verið geðstygg mjög og ill viðureignar og heitið að ganga aftur og hefna sín. Þegar kerla var dauð, lét bóndi rífa norðurstafninn úr baðstofunni og smokka henni þar út, og gerði síðan stafninn upp aftur. Svo var kerling jörðuð, og bar ekki neitt á neinu um sinn, þangað til kom fram á vetur. Fór þá að verða vart við það, að einhver var að rjála við baðstofustafninn á nóttunni, svo að fólkið gat ekki sofið. Bóndi fór þá til kunnáttumanns eins og fekk hann til að koma og gista hjá sér eina nótt. Um nóttina var norðan harðviðrishríð og veður hið versta. Fór að heyrast þrusk og hávaði við stafninn, eins og vant var, eins og eitthvað væri verið að rífa þar eða slíta. Fór þá kunnattumaðurinn á fætur, klæddist og gekk upp á baðstofuna og norður eftir mæninum, norður á stafninn. Þar var þá kerling komin og var búin að grafa sig inn í miðjan stafn. Hafði bóndi ekki

1) Eyrb. s. 34 kap.
2) J. Þ. Þjóðs. og mm. 324 bls.

kuunað að búa svo um sem þurfti. Tautaði karl þar þá yfir henni svo, að hún fór þar niður sem hún var komin, og hefur ekki orðið vart við hana síðan[1].

Fleira mun það og hafa verið, sem gert var til þess að gera þeim dauðu erfiðara fyrir að hverfa aftur til mannheima. Eitt með öðru var það, að hringsnúa líkkistunum, þegar þær voru bornar til grafar, úti fyrir kirkjudyrunum, til þess að rugla þá í áttunum. Þess er síðast getið, að það hafi verið gert í Grímsey á næstu árunum eftir 1830[2]. En þá var það lagt niður. Hvergi hef eg heyrt þessa siðar getið annarstaðar á síðari tímum.

Dauðum mönnum er mjög ant um að engin misþyrming eða vanvirða sé sýnd líkum sínum, beinum eða leiði. Ef maður hittir lík úti á víðavangi eða rekið af sjó eða úr á, á maður ætíð að hlynna eitthvað að því, svo sem veita því nábjargir, breiða klút yfir andlitið eða eitthvað því um líkt, annars getur maður átt á hættu, að sá dauði fylgi manni eða geri manni einhverjar glettingar[3]. Fyrir fáum árum dó gamall maður, var fluttur til kirkju og grafinn. Nokkru seinna sást karl á ferli, og var hann þá að flækjast fyrir ungri stúlku, sem var á ferli úti við heima á prestssetrinu. Stúlkan sagði prestskonunni frá þessu; datt henni þá í hug að gæta að því, hvort ekki mundi vera neitt áfátt með leiði karls. Var þá stór og djúp hola í einu horninu. Hún lét þegar hressa við leiðið, og lét karl þá ekki sjá sig framar[4]. Annað dæmi skal eg og tilfæra þessu líkt: Fyrir nál. 30 árum var lík jarðað á kirkjustað einum. Nóttina eftir dreymir konuna á kirkjustaðnum, að stúlkubarn á 3. eða 4. ári er að vappa í kringum hana hálfkjökrandi og segir aumkunarlega: „Kjálkinn minn“, hvað eftir annað. Daginn eftir gengur hún út í garðinn og fer að svipast í kringum leiðið og finnur ofurlítinn barnskjálka skamt frá, sem hafði orðið eftir, þegar mokað var ofan í gröfina. Hún tók kjálkann og holaði honum ofan í leiðið. Eigi dreymdi hana barnið framar[5].

---

1) Eftir handriti; nöfnum er slept.
2) J. Þ. Þjóðs. og mm. 178—179 bls.; Huld VI, 10 bls.
3) Sbr. Ó. D. Þjóðs. 53 bls.
4) Munnleg sögn prestsins.
5) Munnleg sögn þeirrar er dreymdi. Hún er enn á lífi. Sbr. og J. Á. Þjóðs. I, 237—239 bls., J. Þ. Þjóðs. og mm. 340—341 bls.

Ef eitthvað er raskað við því, sem framliðnum kemur við, má búast við að eiga þá á fæti. Þannig tók prestur einn upp á því að láta taka allar líkkistufjalir, sem komu upp úr kirkjugarðinum, og hafa þær til eldiviðar. Ein kista var úr mjög góðum við, og var prestur spurður, hvort ætti líka að taka hana, og kvað hann að svo skyldi vera. En sá sem kistuna átti, tók því illa, gekk aftur, ásótti prest mikillega og drap fyrir honum börn hans[1]. Enginn maður snertir við neinu því, er kemur upp úr gröfum, heldur er það ætíð látið niður aftur á sama stað.

Til eru dæmi þess, að menn rotna ekki í kirkjugörðum; sagt er að sá rotni eigi, sem fyrstur er grafinn í kirkjugarði, því að hann hefur það embætti á hendi að halda vörð í garðinum, og er því kallaður vökumaður; þá rotna heldur ekki lík þeirra manna, er morðingjar hafa verið í lífinu og ekki hafa fengið makleg málagjöld illverka sinna[2]; eigi rotna heldur þeir, sem ganga aftur, fyrri en afturganga þeirra er orðin dauð og magnlaus, en það er ekki fyr en eftir 9 mannsaldra (generationer) eða 300 ár; þó segja sumir eftir þrenn 40 ár eða hundrað ár að fornu tali (= 120 ár). Þessi trú er síðan í heiðni (sbr. sagnirnar um Glám, Hrapp, Þórólf bægifót ofl.[3]). Ef menn koma ofan á ófúin lík slíkra manna í kirkjugörðum, skal óðara hætta við gröfina og hylja þau moldu, og mun þá ekki saka.

Ef menn vita til þess, að einhver liggur ekki kyr eftir dauðann, er það óbrigðult ráð að grafa hann upp og brenna, eða að minsta kosti höggva höfuð af honum og setja við þjó honum[4]. Má sjá ýms dæmi þess í sögum, bæði frá fyrri og síðari tímum. En nú á síðari öldum hefur það þótt gefast vel að reka 7 langa nagla í kross ofan í leiðið; það hefur verið gert síðast skömmu fyrir miðja 19. öld[5]. Oft dugir það og að syngja yfir leiðinu og stökkva vel yfir það vígðu vatni.

Þetta er hið helzta, sem eg hef tínt saman af þjóðtrú og þjóðsiðum um fæðing og dauða á Íslandi. En bæði er það, að mörgum atriðum er slept, sem minna þykir til koma, og svo

---

[1]) J. Þ. Þjóðs. og mm. 77—78 bls.; J. Á. Þjóðs. I, 237 bls.
[2]) J. Þ. Þjóðs. og mm. 293 bls.
[3]) Grettiss. 35 kap.; Eyrb. s. 34 kap.; Laxd. 24 kap.
[4]) Sbr. Safn. t. s. Ísl. I, 99 bls.
[5]) J. Á. Þjóðs. I, 263—264 bls.; sagan er þar ekki alveg rétt sögð.

kann margt enn að leynast fyrir mér, sem þó loðir enn eftir í þeim sveitum, er fjærst eru menningarstraumnum. En til þess þarf mikilla rannsókna með að fá saman hina eldri þjóðsiði vora, því að margir eru nú farnir að vilja halda þeim leyndum. Sumt af hinum gömlu siðum er erfitt að skýra; eg hef gert grein fyrir þeim í þessari grein eftir megni en látið það óskýrt, sem eg hef ekki fengið nokkurnveginn fulla vissu um. Ef tekizt gæti að ná saman þjóðsiðum Íslendinga frá sem flestum hliðum þjóðlífsins, yrði það umfangsmikið verk og einum manni ofvaxið, sem ekki hefur öðrum tímum á að skipa en litlum frítímum, þar eð nærfelt ekkert hefur verið áður um það ritað.

Jul ock nyår på Åland

enligt uppteckningar i Svenska litteratursällskapets folkloristiska samlingar i Helsingfors

av GABRIEL NIKANDER, Helsingfors.

Svenska litteratursällskapet i Finland beslöt 1909 att under namn av »Finlands svenska folkdiktning» i tryck utgiva sina folkloristiska samlingar uti 10 delar eller serier, sedan uppteckningarna vederbörligen kompletterats. Närmast vidtogo förarbeten för utgivandet av del I, omfattande »folksagor», ock del IX, omfattande vidskepliga bruk ävensom folkseder, speciellt årshögtiders ock familjefästers firande. På folksagornas område har dr O. HACKMAN utarbetat en förteckning över finländsk-svenska folksagotyper, vilken katalog blivit tryckt i »Folklore Fellow Communications», varemot det ännu kommer att draga någon tid, innan en systematisk framställning av vidskepelsen ock högtidsbruken kan åstadkommas, då särskilt de sistnämnda hittils blivit upptecknade endast i mindre utsträckning. De åländska samlingarna ha under sommaren 1910 i någon mån kompletterats, ock därför har man ansett, att en följd anteckningar om jul ock nyår på Åland måhända icke vore utan intresse i den skriftsamling, varmed nordiska folklivsforskare önska hylla sin vördnadsvärde föregångsman dr FEILBERG, alldenstund dessa anteckningar behandla den årshögtid, på vars skildrande dr FEILBERG nedlagt så utomordentlig möda ännu på sin höga ålderdom.

Det material, vi här meddela, gör icke anspråk på att vara fullständigt, ock det framträder därför i en uppställning, som närmast avser översiktlighet. Den kronologiska ordningen har så vitt möjligt blivit följd, men på grund av det nära sambandet mellan jul ock nyår ha flera notiser om nyåret anförts i sammanhang med juldagarna, då sakidentiteten förefallit uppenbar. I de fall, där samma sak upptecknats i två eller flere socknar, hava ortnamnen icke blivit utsatta; där detta skett, betyder det således att uppteckningen gjorts endast i en socken,

vilket naturligen icke utesluter, att samma bruk kunnat vara känt även annorstädes. Å andra sidan torde man kunna fastslå, att julsederna varit i hög grad speciella för olika familjer, varför här föreliggande uppgifter icke kunna anses som karakteristiska för alla hem i landskapet Åland. I många notiser användes imperfektum, beroende på att vederbörande sagesmän nyttjat detta tempus. Mycket, kanske det mästa, av gammal sed ock folktro tillhör en gången tid, men de gamla visa ofta ett överdrivet nit, då de som försvunnen beteckna t. ex. vidskepelse, som kvarlever åtminstone hos den generation, som ej besökt folkskola. Deras tempora för förfluten tid måste således tagas med reservation.

Tomasdagen. Efter Tomas får man inte spinna, annars »kommer Tommos i tottan». Man får inte binda nät — då lösas knutarna upp — ock inte häller sticka eller tvinna garn.

Tomasdagen brukade det alltid bli kvarnväder, ock då fick man brått att mala ock baka (Finström). Vid stora högtider får man icke lossa skott (Kökar). Till alla stora hälger städa »älvren» (älvorna) sina hem. De hänga föremål av silver ock andra »möbler» ut att fäjas på vissa platser i skogen, där det då lyser eld.

Lortdagen. Dagen före »julottosdagen» (julafton), d. v. s. den 23 december, kallas i Kökar »lortdagen». Då företas den stora julrengöringen, man stiger upp kl. 3, allt löst tas ned från tak ock väggar, ock golvet skuras. Männen bära in ved ock vatten. Också annorstädes vill man ha allt städat den 23.

Jultraven. Före julaftonen hämtades ved in ock radades i sopvrån till en vacker trave, så slät som hyvlad (Finström); den skulle bestå av jämn, grov ock väl torr ved samt travas med slät utsida från golv till tak (Saltvik).

Jultraven fick ej röras före Knutsdagen.

Traven fick ej bli helt ock hållet slut före nästa jul, d. v. s. de understa träna fingo ej brännas upp; en gumma gömde dem under sängen vid städning (Finström).

Vid julbrasa säges man icke hava fäst synnerlig vikt.

Julhalm. Julaftonen lades avtoppad rövass på stuggolvet. Den som bar in den, hälsades med ett »välkommen» — så togs julen emot. I nödfall användes halm, men rö hölls renare (Finström). Med halmens intagande inträdde julhögtiden, ock då julen kördes ut om tjugondan, sopades också halmen ut. Andra

kastade ut halmen, så snart den blivit söndertrampad, vilket skedde lätt nog under jullekarna ock -danserna. En del bytte om halm endast en gång under hälgen, på nyårsaftonen (Saltvik).

Bruket av julhalm upphörde för omkr. 40 år sedan, men i enstaka fall användes den långt senare. Vid samma tid sägas julgran ock moderna julklappar ha kommit i bruk.

Jullakan. I Kökar användes julgran endast i de familjer där det finns barn. I alla övriga hem uppsättas om julaftonen »jullakan»: ett lakan fästes i »högsätshörnet», så att det bildar en vinkel, i taket ovanom fästes ett annat lakan, ock den vita lärften prydes med granna pappersblommor. Jullakanen tagas ned på Knutsdan.

Julbastu. Seden att gå i bastu på julaftonen är ännu vanlig på Åland, där den »finska bastun» annars icke användes närmelsevis så flitigt som hos fastlandets finsktalande befolkning. I Kökar gingo förr män ock kvinnor samtidigt i bastun, användande var sin lave. En man höll så starkt på seden, att han ville ha bastu på julaftonen, även om denna inföll på en söndag. I Jomala går man nu i bastun den 23.

En förr allmän, nu (1898) utdöende sed är att efter julbadet lemna kvastar ock stävor i ordning, då man går bort från bastun (Kumlinge).

Husdjuren. Efter husfolkets hemkomst från bastun om julaftonen få kreaturen bättre foder än vanligt, så få t. ex. hästar ock kor bröd, rent hö ock rövass, fåren flera sorters löv. Somliga brukade säga åt korna: »Det är jul nu». Om julaftonen bör en karl ge korna det första fodret, i fall man vill ha tjurkalvar, i motsatt fall bör en kvinna ge det (Finström).

Den som på julafton är först att ge korna mat, skall bli först hela året (Kökar).

Julaftonen skola korna tidigt få mat, då bli de snälla att gå hem om sommaren. För samma ändamål böra de juldagen få mycket mat, hälst ärtris, då följas de även åt på betet (Finström).

Om julmorgonen få hästarna bröd med brännvin, dyvelsträck eller andra droppar på.

Om juldagen få mjölkkärlen icke diskas i stugan, annars få korna sönderspruckna spenar, ock det blir dålig kolycka (Kökar).

På juldagen bör man icke måka rent i ladugård ock stall. Staffansdagen gingo pojkarna ställvis ock måkade rent åt flickorna i fähuset, men de gjorde också skälmstycken, buro in halm ock hö på golvet, lade dynga i vattenämbaret o. d. På andra ställen måkade både pigor ock drängar gödsel in i varandras stall på stygghet eller skämt.

Svinen, som annars sprungo lösa omkring, togos in i stian på julaftonen ock skulle ha bättre mat än vanligt.

Julkärve. En del satte ut en havrekärve åt fåglarna på någon gärdsgårdsstör.

Julöl bryggdes på 12—20 kappar malt. — Då jästen lades i, måste fullkomlig tystnad iakttagas, för att brygden icke skulle misslyckas (Kökar).

Öltunnan öppnades Tomasdagen, ock om någon besökande då kom in, skulle han få smaka på ölet (Jomala).

Hela julhälgen stod en ölkanna av enträ, försedd med pip, på bordet till allmänt begagnande, ock den fylldes på, alltefter-som ölet i den minskades. Endast barnen drucko ur pipen.

Av julölet sparades en del ända till mars (Jomala) eller till 1:sta maj, då man »drack märg i benen» för att bli stark.

Julkost eller julhög. På det med en vit duk klädda julbordet dukades om julaftonen »skådebröd», bestående av svart bröd, jäst- ock hemvetebröd, ost, »bottenkarn» ock »bottenkarns bror», två stora blodkorvar, gjorda av den tarm som ligger längst ned i djuret. På en del ställen räknades dessutom smör, öl ock brännvin till julkosten, på andra åter ansågs köttlår ock skinka höra dit, ock då åt man av julkosten ock fyllde på, då det var »tvåheligt» eller annars då förrådet minskades.

Bröd sparas från jul till jul — då är det bättre välsignelse i huset. — Ibland sparades svart bröd till första maj, då det gavs åt kreaturen, eller också åt man det till julölet, då man nämnda dag »drack märg i benen». — En del svart bröd sparades till kornsådden ock delades mellan arbetare ock dragare, som blevo starka därav. Jfr Knorring i Sv. landsm. II, s. l.

Julmat. Efter Tomas skall man äta mjukt bröd.

I Kökar ätes sur gröt på »julottosmorgonen» (24 dec.). Då man på hösten kokar korv ock palt vid slakten, tar man vara på spadet, lägger mjöl i ock låter det surna, tils det blir surt som ättika. Härav blir sur gröt.

Det andra målet på dagen är »beså»[1], sötsurt bröd, som kokats sönder i vatten med tillsats av sirap ock smör, en god spis. »Surt först, sött sen!»

Julmåltiden börjar kl. 6—8 på julaftonen, medan glöden efter brasan ännu lysa. Barnen läsa stående bordsläxorna, varefter husbonden bjuder brännvin ock smörgås »till hälgens ära», alla utom de små barnen dricka. Maten utgöres av färsk fisk, mannagrynsvälling eller -gröt ock pannkaka. Ofta sjunges någon psalm. Man går ganska tidigt till sängs. Somliga själskyttar lägga en sked av julgröten i själbössan varje julafton (Kökar).

Till kvällsvard på julaftonen äts allmännast lutfisk ock risgrynsgröt, förr korngrynsgröt eller välling. Somliga äta lutfisk endast i brist på färsk fisk ock vilja även ha fläsksoppa. I Jomala kokades förr om julaftonen korngrynsgröt i en gryta, som rymde ända till 20 kannor. Gröten fick frysa ock förvarades ända till Knut. Det behövdes nästan spett för att få lös något av den. Senare har man begynt koka gröt jul-, nyårs-, trättondags- ock tjugondagsaftnarna, den kallas därefter nie- (ny-) trätton- ock tjugugryn.

Julmorgonen ätes korv.

Staffansdagsmorgonen fingo alla i huset ost ock bröd (Finström).

Julklappar. Om julaftonen kom(mer) någon från granngården helt tyst ock kastade in en julklapp genom dörren. Folket i stugan skyndade till för att av utanskriften se, vem som fått gåvan. Den snabbaste rusar ut för att springa fatt givaren. Om det lyckas, säger han dennes namn, så att emottagaren vet, åt vem gengåva bör givas. Flickorna hade vanligen sin gengåva i beredskap, då de på förhand anat gåvan ock i hemlighet stickat eller sytt något åt givaren. Gossarna hade köpt dukar o. d. från boden. Om någon fick en julklapp av oförmodad givare, kunde denne få vänta till nästa jul på gengåva. Åt släkt ock bekanta hade man dock oftast en sådan färdig.

Somliga sutto barfota hela kvällen för att vara så mycket snabbare att förfölja givarna, »julgubbarna», som ofta voro maske-

[1]) Om skeppsbord kokas »besa», då man seglat länge ock tröttnat på salt mat (Eckerö).

rade, med en avigvänd svart ock vit skinnpäls eller en lång-skjorta dragen över kläderna. Om det var en kvinna, var hon dock klädd i manskläder. Ibland smög »julgubben» sig upp på vinden, medan förföljaren rusade förbi, ock smög sig ned först då denne åter gått in i stugan.

»Pista skomakare» (pista av finska pistää 'sticker'). Om julaftonen gjorde barnen av halmen en alnshög gubbe med tre ben. Två ställde sig med ryggarna mot varandra ock togo en käpp mellan benen. Den som stod längre från halmgubben, försökte stöta omkull honom, medan den andre bjöd till att hindra detta.

Julaftonen gjordes av halm en julbock, som kastades in till grannarna.

Tomten. Julaftonen fördes mat, bröd ock välling eller gröt åt tomten på ett bräde i farstun, i anderstugan eller på julbordet samt i rian[1]. I Lemland sattes alla stora högtidskvällar mjölk i en träkopp på fähusets mittelgång, annars begynte tomtarna mjölka korna, som då sinade av. Några påstå, att tomtarna inte äta den mat, som julnatten ställts för dem, men en gammal värdinna i Kumlinge såg en julnatt tomten sitta vid bordet ock äta ock därpå smyga sig bort långs med bänken. Han hade stort grått skägg ock långpipa i munnen, men var särdeles liten till växten.

Flere husbönder tömde varje julafton ett spetsglas brännvin (eller julöl) i knuten vid bordsändan. Det var gårdstomtens, lyckobringarens, del. Först därefter bjöds julsupen åt husfolket. Sägnen[2] om drängen, som åt upp tomtens mat ock träckade i stället, med den påföljd att tomten flyttade, har upptecknats även i Föglö ock Kökar. I Kökar gjorde han ett fotspår i en bärghäll vid flyttningen.

Trollhäxor. Julnatten äro alla »spöken ock trollhäxor, alla djävulens troll» i farten, det är farligt att röra sig ute. Man skall läsa sina fähus, så att de ej komma in, men de komma ändå, den onde jälper dem. Ingen vågade gå ut att stjäla den natten av fruktan för dem (Eckerö). Julaftonen tog man in »ugnssopin», ugnskvasten, för att trollhäxorna ej skulle kunna ta den att rida

---

[1]) Jfr Renvall i Sv. landsm. VII. 9, s. 6.
[2]) Renvall a. a. s. 6 f.

på (Eckerö). Trollkäringarna rida på ugnskvastarna. »Skägg-Brita» kom en gång ridande på en sådan, ock sen dess började man ta in kvastarna till julnatten (Finström).

Om julnatten målas (med tjära) eller skäras kors antingen ovan fähusdörren eller på väggen över båsen. Dessa kors sägas vanligen skydda kreaturen för »maran».

I Kökar Överboda fanns fordom en gubbe, som stod i förbund med hin. En julkväll försvann han plötsligt. Om en stund kom han igän, pustande: »Åh, jag slapp int' honom förr än vid Vaxholm».

Bomarsunds- eller Skarpanskäringen var 7 resp. 3 gånger i Stockholm en julafton ock glömde ändå kryddor till baket (lutfisken), varför hon förargad utbrast: »Jag har varit 7 gånger i Stockholm ock ändå glömt kryddor.»

En julafton var bonden på Hindrikas i Näfsby full ock svor ock förde oväsen. Då kom en stor, svart hund ock lade sig under bordet, ock ingen fick ut den. De måste skicka efter prosten Sadelin, ock han läste ut hunden, men efteråt tog bonden livet av sig (Hammarland).

De dödas julmässa.[1] Mitt på julnatten är kyrkan alltid upplyst någon stund. De döda hålla då sin julmässa. På julmorgonen ses i allmänhet, om man ger akt därpå, litet sand på kyrkbänkarna — märken efter skeletten, som ur »gravens sand» stått upp ock under sin mässa suttit på bänkarna. Husbonden på Kyrkogårdsö både såg ock kände med handen ett tydligt lager av sand på sin bänk i Sottunga kyrka omkr. 1880.

En gumma ämnade sig till kyrkan en julmorgon. Då hon vaknade, hade hännes klocka stannat, men då hon såg kyrkan upplyst, trodde hon, att det var kyrkdags, ock begav sig dit. Men hon såg blott huvudlösa ock ofärdiga, som höllo sin gudstjänst. Om en stund var allt mörkt, ock det räckte ännu länge, innan den egentliga julottan började (Kökar). I Geta har man även sett de döda sitta utan huvud i kyrkan. I Lemland kom en gammal väktare för tidigt till kyrkan ock såg de döda. — Endast somliga kunna se dem (Eckerö).

En kvinna hade en gång kommit in under en sådan gudstjänst. I dörren stod en kyrkvaktare, som dött under året,

---

[1]) Jfr Renvall a. a. s. 22.

gumman blev häpen, men gick likväl in. Då såg hon i predikstolen en präst, som också dött för någon tid sedan, ock överallt sutto de döda. Men då steg en kvinna, som hon känt, ut ur sin bänk ock viskade hänne i örat: »Gå ut, men se inte bakom dej!» Hon gjorde så, men i dörren vände hon litet på huvudet, ock därför blev hon en smula klämd. Enligt en annan berättelse skulle hon kasta sin näsduk över axeln. När den återfanns, var den riven i otaliga små bitar (Hammarland).

Kappkörning hem från kyrkan juldagen. Juldagen åka bönderna i kapp från kyrkan; den som kommer först, blir den första på höängen ock i alla sina arbeten. I Kökar var det kapplöpning både till ock från kyrkan.

Före andra predikan gingo husbönderna ut ur kyrkan ock redde häst ock släde i ordning för hemfärden. De flästa kyrkobesökare, som åkte eller hade skjuts, gåvo sig ej tid att stanna, tils gudstjänsten var slut, utan åkte i väg därförinnan (Saltvik).

Jämför härmed följande utdrag ur äldre prostevisitationsprotokoll[1], Lemland 31 jan. 1650. »Vnderwijstes [allmogen] at afstå med vtlöpande i förlagh efter gammal seed i stora högtijder. Item i julehelgen at fijka medh körande huem först skal hinna heem, ty thet är apespell och wantro.» Liknande varningar uttalades upprepade gånger av Murenius.

Den 20 juni 1662 anklagades en man i Lemland bl. a. för följande: »Ähr han betygat aff sin granne Anders Olofson att han iuldagen a:o 1... haf:r med löpande och kiörande skyndat sigh ifrån sine grannar och mefölie heem, och när han haf:r kommit heem, strax gåt i fägården och slagit porten igen effter sigh och släfte ingen dijt medh sigh och begynte strax i flychten at slå medh ett spöö i weggerne på fägårdzhusen; till thetta nekade han; iche heller war then tilstädhes, som honom först hadhe berychtat.»

Besök. Om juldagen får ingen gå på besök; den som gör det, kallas »julgris» ock får bära namnet till Knutsdan.

Under julhälgen, åtminstone andra ock tredje dag jul, få alla besökande, som komma till huset, någon traktering, t. ex. sup ock bröd. »Ingen får gå ut med julen».

---

[1]) Boëtius Murenius' Acta visitatoria 1637—1666, tryckta i Finska kyrkohist. samfundets handlingar VI, ss. 234 o. 512.

Halvhälg. Mellan jul ock nyår är »halvhälg», då utföres intet annat arbete än det oundvikligaste. — En del gamla höllo strängt på att man ej fick syssla med skogskörslor eller gödselsläpning förrän efter Knutsdagen; i stället borde man egna sig åt husliga sysslor (Saltvik). Andra kalla endast 3:dje ock 4:de dag jul för halvhälg.

Gud har satt ut 3:dje ock 4:de dags hälg vid jul, påsk ock pingst, men de höga härrarna ha tagit bort dessa hälgdagar, därför att de haft mycket tjänstefolk (Eckerö).

Staffansritt. I B. Murenius' Acta märkes följande. Hammarland 25 jan. 1661 (s. 479):

»§ 8. Sigfred Staffanson, Anders Trotteson, Carl Månson, Elias Johanson, Thomas Holgerson, Hind. Brynilson skogzuaktare angifne hafua S. Staffans ottan rijda sina hestar til watn uti en rinnande ström ther the eliest aldrig pläga watna. Effter the lofvade afstå och bådo om förlåtelse, dy blef them tilgifvit, att the aldrigh mehra göra så.» (Mellan raderna antecknat ovan namnet: S. S. »nekar», A. T. »inttet i åhr», C. M. »veet iche om pigan var åstad», T. H. »bekenner hafua varit åstad», B. H. »hans dreng var åstad».)

Offer i kyrkan. 1660 den 27 febr. anklagades i Hammarland sonen till en man, som blivit beskylld för trollkonster vid hästförsäljning, för att han »sonen schall på senast s. Staffandagh hafwa offrat, och som rychtet ähr iblandh gemene man, för sina öker, och gienast gått af kyrkan till sin häst.» Han bestred, att han offrat i denna mening, ock erhöll på hela församlingens förbön tillgift med förmaning, att han skulle taga sig till vara för sådan ock annan vidskepelse (a. a. s. 456).

Staffanssjungning. Förr gingo gubbar ock pojkar, stundom också kvinnor, omkring i gårdarna på jul andra dagen ock »sjöngo Staffan». Då de utanför fönstret sjungit halva visan (»psalmen», Staffan var en »helig man»), öppnades dörren till stugan, ock sångarena fingo stiga in ock trakterades med öl ock brännvin. Av Staffansvisan ha blott fragment kunnat upptecknas:

Staffan var en hedersman,
i himmelriket tjänte han.
Han tjänte där så länge,
tils han blev en ängel.

— håll fast fålan min,
jälp oss nu ock sjung till Staffan.
(Jomala, Västansunda by.)

Följande paragraf hos Murenius ger oss några upplysningar om äldre tiders Staffansupptåg. Jomala 22 ock 23 mars 1640 (a. a. s. 65 f.):

»Simon Peersson i Södhersunda klagar, att een hoop aff hans grandrengar kommo om s. Stapssonsdagen om natten och vpstötte hans farstuffuu döör, dengde och klappade lenge på stuffudöören och wille tuinga honom op aff sin nattsängh att gifua sigh ööl, men effter han icke wille stå vp, drogo the een hoop med stockar, gambla kälkar och annat skraap för farstugudör. Remitterades till tinget och sedan till praepositum.»

Staffanssjungningen var stadd i utdöende redan omkr. 1860. Till sist gingo endast några gubbar, som voro »fallna för trakteringn», omkring ock sjöngo Staffan (Eckerö). I en visa av sent datum be »Staffansbröderna» om ursäkt för sitt utseende, sitt ringa antal ock visans korthet, som motiveras sålunda: »bättre kort ock mustig än dålig, lång ock ruskig». Denna visas enda förtjänst är värkligen dess korthet, musten sakna vi alldeles. En fullständigare »Staffansvisa» har upptecknats (omkr. 1890) i två varianter från två socknar i västra skärgården, vi beteckna den ena varianten med a, den andra med b; a meddelas här i sin helhet. Dess tre första strofer tyckas vara en utvidgning av den i svenska ock finländska Staffansvisor vanliga tiggeriepisoden, i den fjärde strofen kommer en inbjudning till värd ock värdinna att deltaga i ungdomens lekstuga, ock sedan tigges åter traktering ock ljus till denna.

En Staffansvisa.

a. Bröder, förlåt att vi dristiga är,
vi komma väl eder till litet besvär,
blott av vanan vi gå, de sker år undan år,
det vi ynglingar lärt utav förfädren vår.

Vår önskan är först att få denna fröjd
att möta en värd, som är glader ock nöjd,
varom godvilligt vi ber: »Var så go o sess ner!»
O va gohet som följer, he få vi väl se.

En sup åt var man, he ä vanligt försann,
av värdin, som ä en förträffliger man,
o värdinnan me brö till vår styrka ock stöd
ger detta me nöje, så fån I storer lön.

Oss kommin ihåg, vi ä törstoge män,
o flaskan ä tom o måst fyllas igän;
ty våran låvan ä stor, hålt te goda, far o mor,
kom å spisen vi nöjsamma ynglingars bord!

He fattas oss fisk, som ä kostliger rätt,
he vett ni ju alla, he ä på så sätt.
Om he finns te att få, varest stor' eller små,
så bör gossar ha fisk, som kan skaff fler te gåls.

Men flickor, besinna, va er hörer te,
om I nöjen med gossarna vill hava me.
Tänk, hur passligt he är, flickan ljusen frambär.
för gossarna, som ha he mästa besvär.

Varianten b består av åtta fyrradiga strofer. Den första innehåller en ursäkt ock hänvisning till »urminnes tider», »fädernas vana på nytt varder spord». I str. 2 begäres brännvin av värden ock i 3 bröd av värdinnan, vilken gossarna skola »berömma från gård ock till gård». Str. 4 säger, att flickorna skola bära fram öl åt gossarna, som annars så ofta »passa på» dem. Värden bjuder på tobak (5), »låt det va jul, medan julen den är»; så säger värden, samt ut nu han stiger: »Det är mitt nöje att glädjas med er». I str. 6 begäras »de skänker i forntiden brukas — — hälst något brännvin, ett ljus eller mera». Inbjudningen till lekstugan framföres sålunda (7):

Ödmjukast vi beder oss värden till heder:
Gör oss besök vid vår danskonselj,
vördsammer aktning, rörande känslor
skall den bemötas av oss var ock en.

Slutstrofen lyder:

Tack, vår värdinna, för skänkter traktering,
tack för god frihet ock lusteligt fir!
Vi måste vandra ock andra besöka
gård ifrån gård, så länge vi förmår.

Lekstugor. Mellan Staffansdagen ock Knutsdagen höllos lekstugor, vanligen en afton i tur ock ordning i alla de gårdar i byn, där det fanns ungdom, som fick gå på dans. T. o. m.

en prost, i Jomala, höll lekstuga på sin prästgård. Även drängar ock pigor samt äldre personer togo del i kalaset. I Saltvik tog ungdomen med sig brännvin, kaffe, socker ock grädde samt »Stockholmskringlor», köpta på sjöresorna till Sverige. I Jomala ock Eckerö »tog man upp spelpängar» på en tallrik, som bars omkring. I Eckerö tillgick detta sålunda: en karl bar en stor kittel med glödgat brännvin, en annan bar en porslinstallrik med två glas, ock en tredje slog i. Den som betalade hederligt, 1—2 mark, fick en grogg till. Med spelpängarna betalades förtäringen ock musiken. Ibland kom det till slagsmål, dock av lindrigare art. Förr dansades kadriljer, ända till tre på en natt, tre- ock niemanengelskor. Man dansade ofta hela natten igenom.

I Eckerö Storby hålla gossarna ännu dans för flickorna jul andradags natten, ock flickorna hålla dans för dem på nyårsaftonen. Nu dansas mäst valser ock polkor, ock lekstugorna ha efterträtts av ungdomsföreningarnas »soaréer».

Dödsvarsel.

Den som nyser vid bordet om julaftonen, skall ej leva ett år framåt (Jomala).

Den som blir sist vid bordet om julaftonen, skall dö inom ett år (Jomala).

Om någon vågar sig ut, medan de andra äta, skall han se de »fega» sitta utan huvud. De skola dö före nästa jul. Detta varsel iakttages även nyårsaftonen.

Om julnatten brinner ett enkom stöpt, tjockt ock långt ljus (numera vanligen en lampa), »för att fira frälsaren»; om det slocknar, skall någon i huset dö före nästa jul.

Om man jul- (eller nyårs-)morgonen ser i spiselaskan en barnfot med hälen vänd utåt, skall ett barn dö; är hälen vänd inåt, skall ett barn födas, eller: hälen vänd inåt spiseln betyder någons död, eller: den skall dö, till vars sko spåret passar.

Om man julaftonen — eller ibland eljest — ser ett ljus rinna upp över någon, kommer den personen att dö under året. Det rinner upp som en vit kvarterslång låga ock syns, så länge man inte blinkar. Man blir aldrig rädd, ty det visar sig blott hos sådana, som dö en salig död.

En av Sibillas profetior är: när det blåser om julnatten, bådar det stora härrars död. Ock det ha många tydligt märkt,

att både prostar, klockare ock tullförvaltare ha dött under sådana år (Eckerö). Storm på julnatten betyder kungadöd (Saltvik).

När det stormar julnatten, betyder det många rika ock förnäma personers död; blåser det natten mot andra dag jul, betyder det lägre stående personers, o. s. v. undan för undan (Lemland).

Om det faller snö julnatten, skola många dödsfall inträffa under det följande året. Faller snön på aftonen eller tidigare på natten, skola företrädesvis äldre personer avlida; faller snön vid midnatt, medelålders — ock faller den på morgonsidan, skola barn dö (Lemland).

Julaftonen skall man lägga tre saltkorn på fönsterbrädet inne i stugan: om det mittersta saltkornet smälter, dör värdinnan; smälta alla tre, dö tre personer i huset (Kökar).

Om man kastar sin sko mot dörren om nyårsaftonen ock den vänder sig med tån inåt, skall man dö under året — ock tvärtom.

Vänder man julaftonen, då man går till sängs, allas skor med klackarna mot dörrsidan ock de ännu om morgonen befinnas i samma läge, kommer ingen i gården att dö före nästa julafton. Om åter någons skor under natten vänt sig med tårna mot dörren, skall den personen innan nästa jul »bäras ur hus».

Vända sig skotårna, då man julaftonen sparkar skorna av sig, mot dörren, dör man innan nästa jul; vända sig åter klackarna mot dörren, blir man vid liv åtminstone till nästa jul.

Tjänare kasta om julkvällen skorna mellan sina ben mot dörren: om tårna vända sig mot dörren, skall den som kastar flytta, annars ej.

Kärlekstydor. Om en flicka vill se sin blivande fästman, skall hon duka för honom på julbordet; han skall infinna sig. En flicka gick ut ur stugan för att se honom, ock hon såg honom värkligen, men då dog hon (Finström).

Om en flicka ej dricker något om julaftonen, så kommer hännes blivande fästman om natten till hänne med dricka (Finström).

Om en flicka om julaftonen går ock sopar i ett 3-grenigt dike, skall hon möta sin tillkommande (Eckerö).

Ett synnerligen gott medel för en flicka att få se sin utkorade är, att hon nyårsnatten kl. 12 sopar trappan, naken ock gående med ryggen förut.

Väderleksmärken. Om det julnatten, nyårs- ock trättondagsnatten är sydlig vind, skola fiskarena få mycket strömming under det följande året; men om det blåser nordan under dessa nätter, fiskar man litet (Kökar).

Om det är sydlig vind under nämnda nätter, blir det på våren tjänlig »havis», så att själskyttarna kunna slå ijäl mycket själar; det skall nämligen då även under fångsttiden blåsa sydlig vind, som packar ihop isen vid havsbandet. Om nordan blåser de tre nätterna, så blåser den även om våren, ock då räker isen ock själarna syd över ut till havs (Kökar).

Nyår. Om någon nyårsaftonen i ett rum, där ingen annan finnes, tager en spegel i handen ock sätter sig med ryggen mot dörren, skall han få se, om någon skall avlida under året, ty den »fege» ses komma in genom dörren utan huvud. Om man själv skall dö, ser man sig själv träda in på detta sätt (Lemland).

Om man nyårsnatten borrar hål i fönstersprösen ock ser in i stugan genom det, skall man se, »på vilken plats» ens döda släktingar finnas — om de äro saliga eller osaliga.

Den som är sömnig om nyårsdan, blir sömnig hela året.

Om nyårsaftonen ge fästfolk gåvor åt varandra (Saltvik); på nyårsdan ger ibland värdinnan mat ock klädespersedlar som gåva åt tjänarena. — Om nyårssjungning se Brage IV, s. 242 f.

Knut. Tjugondag Knut sprang en person omkring i gårdarna ock bultade julen ut med en hammare, ock en annan gick efter med viska för att sopa rent. Då skulle man kasta efter dem några vedträn från vedtraven, som stått orörd ända tils nu (Hammarland).

Knutsdagen om kvällen utgick julhögtiden. Tvänne personer, maskerade ock den ena iförd mans-, den andra kvinnokläder, gingo från gård till gård ock körde ut julen. Den ena bar en kvast, den andra en grov käpp, ock med dessa sopade ock körde de ut julen (Saltvik).

Senare »bultades julen ut» i Eckerö av personer, som ej gingo in i stugan, utan slogo i väggarna utanpå. Småpojkarna göra så ännu, likaså i Finström, men där skrämma de gummorna ock väcka förargelse.

Knutsdagen byta grannar fiskevatten (Kökar).

Höknatten.

Av E. Brate, Stockholm.

Hakon godes saga i Heimskringla innehåller i kap. 13 en ofta omtalad uppgift om denna konung, att han insatte i lagen att börja julfirandet vid den tid som de kristna, men förut hade julens firande börjat **hǫkunótt**, d. v. s. midvinternatt, ock jul hållits tre dagar[1]. Keyser, Saml. Afh. s. 334, upptager läsarten **hoGo-** i Fríss-bók ock förklarar **höggunátt** som 'hugge- eller slagtenatten' på grund av det då företagna offerslaktandet. Jǫfraskinna har läsarten **háuku-** med **au** sammanbundet till en bokstav, vilken läsart i allmänhet anses riktig ock återges med **hǫku-nótt**, men detta ord är oförklarat.

Snorre förklarar uttrycket **hǫkunótt** genom det mera bekanta **miðsvetrarnótt**, ock denna tidpunkt sätter Keyser till mitten av jan., enär norrmännen ännu kalla 12 jan. för **mitvet** samt anför täxtställen[2], av vilka han säger det vara klart, såväl att jul ock midvintersblot eller Thorreblot har varit samma fäst, som att den hedniska julen har hållits i jan., alltså senare än den kristna. Keyser anser det ock otvivelaktigt, att denna jul sammanfaller med den fäst, som Prokopius omtalar att tuliterna högtidlighöllo vid solens återkomst, när den vid midvinterns tid

---

[1]) Hann setti þat i lǫgum at hefja jólahald þann tíma sem kristnir menn, ok skyldi þá hverr maðr eiga mælis-ǫl en gjalda fé ella ok halda heilagt, meðan ǫl ynnisk, en aðr var jólahald hafit hǫku-nótt, þat var miðsvetrar-nótt ok haldin III. nátta-jól. Heimskringla, ed. F. Jónsson.

[2]) Yngl. s. 8; Hák. s. góða 15 ock 19; Ól. s. helga 114 ock 115 samt Ól. s. Tr. i Fornm. s. 102 jfrd med 165 ock 166.

i 40 dagar varit under horisonten[1]. Enligt FINN MAGNUSSON, Specimen Kalendarii gentilis (Edda III, s. 1058, 1099) betecknades på hans tid i Norge dels 12 dels 13 jan. som miðvetr.

Vad SNORRE själv bör hava menat med **miðsvetrarnótt**, utreder G. BILFINGER, Untersuchungen über die Zeitrechnung der alten Germanen II, s. 118: denna dag var på Island alltid en fredag, vars datum alltefter årets söndagsbokstav växlade mellan 9 ock 16 jan., ock denna dag var tillika början av den isl. månaden þorri. I Norge var början av månaden þorri enligt BILFINGER bunden vid den 13 jan.

Enligt BILFINGER a. st. har emellertid SNORRE med orätt förlagt den hedniska julen till denna tid: 'midvinter' var i Tyskland ock England beteckning för jul, 25 dec., som var det officiella vintersolståndet, ock midvinter måste hava betytt detsamma hos de kristna skandinaverna, vadan isl. **hǫkunótt** fick namn av »**haka** = hacken, biegung, also die nacht, wo die zeit oder die sonne eine biegung macht». Som isländing hade SNORRE med midvinter menat fred. 9—16 jan. ock därför ansett, att en flyttning av julen måste hava blivit företagen; om tiden för hedningarnes fäster visste SNORRES samtid lika litet som vi. Då något isl. **haka** = 'hacken, biegung' icke finnes, är BILFINGERS etymologi alltså omöjlig, ock då isländsk tradition troget bevarat så månget annat forndrag även från hednisk tid, synes det åtminstone väl möjligt, att SNORRES berättelse om julens flyttning under Hakon gode kan bero på tradition.

SNORRES uppgift om tiden för den hedniska julen bekräftas emellertid på det ypperligaste av uppgiften hos THIETMAR av Merseburg († 1019) om tiden för den stora offerfästen hos danskarne i Lejre på 900-talet[2], som säges firad »efter den tid, då vi fira

---

1) Proc. De bell. Goth. II, 15.

2) Thietmari Chronicon, Mon. Germ. hist. V, s. 723 ff. (s. 739, cap. 9): — — — Insuper Northmannos et Danos armis sibi [rex, Henrik I] optemperantes fecit et ab errore pristino revocatos cum rege eorum Cnutone hos Christi iugum portare edocuit. Sed quia ego de hostiis eorundem antiquis mira audivi, hæc indiscussa præterire nolo. Est unus in his partibus locus, caput istius regni, Lederun nomine, in pago, qui Selon dicitur, ubi post 9 annos mense Januario, post hoc tempus, quo nos theophaniam Domini celebramus, omnes convenerunt, et ibi diis suimet 99 homines et totidem equos cum canibus et gallis pro accipitribus oblatis, immolant, pro certo, ut predixi, putantes, hos eisdem

Härrens uppenbarelse (theophaniam Domini, trättondagen 6 jan.)». Thietmar skrev visserligen omkring 80 år efter den tid, han skildrar, men åberopar en sagesman, som troligen öst ur dansk tradition. Då Thietmar säger, att därvid »tuppar offrades i stället för hökar», synes denna uppgift blott kunna härröra från att han eller hans sagesman förmenade offerdagens namn *høku-nat höra till fågelnamnet hök, ty vilken annan anledning kunde finnas för åsikten, att hökar egentligen borde hava offrats[1]? Genom Thietmar bekräftas alltså läsarten isl. **hǫkunótt**, icke **hǫggunótt**.

Då alltså Snorre ock Thietmar, så vitt skilda både till tid ock rum, visa sig samstämmiga både i avseende på tidpunkten ock namnet för den hedniska julen, ock båda kunna stödja sig på äldre nordisk tradition, synes det vara väl långt driven tvivelsjuka att frånkänna dem vitsord.

Gentemot dessa gamla vittnesbörd har det nsv. ordets betydelse ingen beviskraft. Dalin Ordb. uppger, att man förr kallat årets längsta natt eller den tredje före jul för **hökenatt**, ock Rietz Ordb. giver samma betydelse från Småland: »Ja ä född hökanatt eller 3 dar för jul». Denna nya betydelse torde uppkommit vid den hedniska julens förflyttning ock övergång till kristlig: hökenatten var tre dagar före jul, liksom i heden tid julfirandet började på höknatten ock varade tre dagar. Möjligen kan till ock med det svenska ordet härröra från de lärdes studier av uppgiften om isl. **hǫkunótt**.

Då den hedniska julen alltså infallit i närheten av epifaniadagen[2], som före 354 i Rom ock 379 i Konstantinopel motsvarade jul, i det den firade Kristi gudoms uppenbarelse i

---

erga inferos servituros et commissa crimina apud eosdem placaturos. Quam bene rex noster fecit, qui eos a tam execrando ritu prohibuit! Acceptabilem enim Deo patri hostiam fert, qui humano sanguini parcit. Precipit enim Dominus: Innocentem et pium non interficias.

[1]) Grimm Deutsche Myth.$_3$ I, s. 30, not: »pro accipitribus heisst: in ermangelung der habichte wurden hähne genommen . . . . . das pro lässt sich nicht missverstehen».

[2]) Jón Árnason, Ísl. Þjóðsög. II, s. 572 anmärker: »Þréttándanótt var og haldin helg í Grimsey og víðar, alt fram um 1849, hvað sem síðan er, af því hún samsvaraði jólanóttinni gömlu», vilket synes innebära, att folket haft en tradition om att trättondagen en gång varit jul, såsom fallet blott var i hednisk tid.

dopet ock på samma gång hans födelse, har jag kommit på den tanken[1], att det oförklarade **hǫku-** i isl. **hǫku-nótt** kunde vara utvecklat ur det binamn *τὰ ἅγια φῶτα* 'de heliga ljusen', som förekom på epifaniafästen (*Ἐπιφάνεια*) redan på 300-talet ock hade sin grund i den ljusglans, varmed fästen firades. Detta lån skulle antingen förmedlats av goterna eller upptagits direkt av nordbor, som jämte dessa tjänade i romarnes härar i östern, ock tiden för dess mottagande bör falla mellan Konstantins kristendomsedikt 323 ock 375, då hunnerna tillintetgjorde det gotiska riket. Detta antagande stärkes icke obetydligt av den omständigheten, att det kristliga lånordet **kyrka**, gr. *κυριακόν*, just på 300-talet måste vara upptaget ävenledes av goterna[2].

Mot härledningen av isl. **hǫku-nótt** ur *τὰ ἅγια φῶτα* gör NILSSON i »Kristendomen och vår tid» (1911), s. 71 följande invändning: »Den ljudenliga transkriptionen är emellertid på denna tid **aja fota**, åtminstone hade spiritus asper för längesedan försvunnit, och därmed faller den linguistiska basen för kombinationen». Prof. NILSSON är härvidlag i överensstämmelse med F. BLASS, Ausspr. des Griech., Berlin 1888, s. 94, som efter att hava uppvisat vacklande bruk av spiritus asper, drar slutsatsen: »Wenn aber in allen Dialekten der Hauch frühzeitig zu erlöschen begann, so konnte er in der alexandrinischen und römischen Zeit nicht wohl mehr in der gemein-hellenischen Sprache vorhanden sein». Denna slutsats vederlägges dock delvis av BLASS själv, som s. 92 uppger, att kopterna, som mot slutet av 100-talet eller början av 200-talet e. Kr. bildade sig ett alfabet, använda **h** i grekiska lånord sådana som **hōste, hina, hote** o. s. v., varav BLASS med rätta sluter, att spiritus asper icke kan hava försvunnit på 100-talet e. Kr., ock förmodar, att det bildade uttalet bibehållit den ännu längre, liksom AUGUSTINUS omkr. 400 e. Kr. betygar, att man ansåg stötande att utelemna **h-** i latinska ord. Även ULFILAS † 381, med vilken vi nå fram till just den tid, som ifrågasatts för lånet av *ἅγια φῶτα*, bibehåller **h-** i början av grekiska lånord: **hairaiseis** pl. *αἱρέσεις*, **hyssopo** *ὕσσωπος* 'isop', **Hymainaius**

1) Se min uppsats Jul i »Ord och Bild» 1910, s. 625 ff. Jfr ock M. P:n Nilsson, Den kristna julhögtidens uppkomst i »Kristendomen och Vår tid» 1910, s. 406 ff., 1911, s. 70 ff.

2) Se F. Kluge, Beitr. 35, s. 126.

I Tim. 1: 20 jämte **Ymainaius** II Tim. 2: 17 *Ὑμέναιος*, samt åtskilliga ursprungligen hebreiska såsom **Haibraius** *Ἑβραῖος*, **Helias** *Ἡλίας* m. fl. I gr. *ἱερός* har däremot **h-** bortfallit enligt **Iairaupaulein** *Ἱερόπολις*, **Iairusaulyma** *Ἱεροσόλυμα*, i vilken ställning den svaga spiritus asper alltså haft svårare att göra sig gällande. Av anförda exempel synes det emellertid vara klart, att ännu på Ulfilas' tid spiritus asper fanns i grekiskan, om ock säkerligen inskränkt till de bildades språk, ock den konservatism, som plägar utmärka prästeståndet, har säkert sörjt för dess bevarande i namnet på högtiden *τὰ ἅγια φῶτα*. Blass framhåller s. 10, hurusom ända från Augustus genom hela den bysantinska tiden ett strävande gjorde sig gällande att i språket återställa det äkta attiska i motsats till barbariskt fördärv ock grammatikerna bemödade sig om fasta ortografiska bestämmelser på grund av etymologi ock ursprunglig skrivning, ock en frukt av dessa strävanden har säkert varit, att spiritus asper bibehölls i vårdat språk långt efter sitt ljudlagsenliga bortfall. Kunde alltså **hagia** ännu lånas av 300-talets gotiska ock nordiska legosoldater i Bysanz, var dess **h-** däremot försvunnet för vikingatidens väringar c. 600 år senare, som kallade Sofiakyrkan **Ægisif**[1]. I detta sena lånord motsvaras sålunda gr. *γ* av isl. **g**, i det båda voro palatala tonande frikativor. I grekiska folkspråket hade *γ* redan tidigt mellan vokaler övergått till frikativa, men har i äldre tid varit tonande explosiva (Blass s. 106 f.), som måhända uttalades i det vårdade språkets *ἅγια φῶτα*. Hos Ulfilas återgiver **g** även **g**-ljud, t. ex. got. **Gaius**, *Γαΐος*, lat. **Gaius**, varför *ἅγια* i den tidens gotiska bör hava blivit ***hagia**. Lat. **Græcus** motsvaras av got. **Kreks**, ock i detta ord har lat. **g** alltså blivit got. **k**, men denna ljudersättning är icke utan vidare tillämplig på lånet av *ἅγια*, enär lat. **Græcus** säkert upptogs i got. långt tidigare. — Gr. *φ* var enligt Blass s. 104, då koptiska skriften bildades i slutet av 100- eller början av 200-talet e. Kr., ännu aspirata, men c. 500 e. Kr. frikativa, ock Blass tror, att frikativa förefinnes redan på 300-talet, enär Ulfilas återger *φ* med got. **f**.

Det sv. **hökanatt, hökenatt** betygar, om det icke är av lärd upprinnelse, i förening med Thietmars uppgift om offret

---

[1]) I Miklagarði er kirkja sú er á þeirra lýðsku heiter Agiosophia ok Norðmenn kalla Ægisif. Abb. Nik. i Ant. Russes II, s. 403.

av »tuppar i stället för hökar», att motsvarigheten till isl. **hǫkunótt** såväl i fsv. som i fda. varit ***høkunat**, som sedermera blivit ***høka-nat** genom omtydning efter **høker** 'hök'. Liksom **ǫ** uti isl. **hǫkunótt** är u-omljud av **a**, bör ock fsv.-fda. **ø** vara en utveckling av samma företeelse, som emellertid är ur flera synpunkter svår att förklara.

Om gr. *ἅγια φῶτα* upptagits i nordiska språk på 300-talet, bör ***hagia** hava förblivit utan omljud liksom **Har-** av ***harja** i **Haraldr**[1], ock utvecklade sig alltså efter hand till ***hag-**. I ordets senare led *φῶτα* torde *ω* att börja med blivit **ū**, liksom lat. **Roma** motsvaras av isl. **Rúm, Rúmaborg**, got. **Ruma**, ock före detta **u** bör *φ*, **f** hava bortfallit liksom motsvarande tonande ljud i isl. **haukr** av ***haƀuk**, isl. **staurr**, av ***staƀur**, jfr isl. **stafr**, fsv. **staver**, plur. **staffrar** (Tamm), ock vid bortfallet värkat u-omljud på **a** i ***hak-**. Detta u-omljud av **a** borde emellertid i fsv. ock fda. uppträda som **o**[2], enär det blir **ø** blott framför de supradentala ljuden **r** ock kort **l** i slutljud ock framför vokal, ock det måste alltså finnas någon särskild orsak, varför isl. **ǫ** i detta fall motsvaras av fsv.-fda. **ø**. En sådan särskild förklaring måste även den söka, som förkastar härledningen från *ἅγια φῶτα*, enär tillvaron av en fsv.-fda. motsvarighet med **ø** för **ǫ** uti isl. **hǫkunótt** tyckes säker. Härledningen av *ἅγια φῶτα* jälper måhända till en förklaring genom antagandet, att palataliteten hos **g** (**k**) i ***hagia** värkat samma förskjutning till **ø** utav **ǫ** som de supradentala **l, r**, vilket antagande troligen varken kan styrkas eller vederläggas genom andra exempel, då sådana näppeligen förefinnas. En annan svårighet är den, att man av *ἅγια φῶτα* skulle kunna vänta en sådan utveckling som av ***HariwulfR** till **Heriulfr**, varigenom ***hegjunótt** skolat uppstå. Att så ej skett, synes blott kunna förklaras så, att bortfallet av *φ* i det lånade *φῶτα* dröjt utöver förlusten av i uti första leden, vilket antagande för övrigt tarvas för att förklara, huru **k** kan uppträda för grek. *γ*. Då *φ* för att kunna bortfalla framför **ū** först bör hava övergått till artikulationen (tonlöst) **w**, är detta antagande tänkbart. Uti *φῶτα* går det slutande **a** förlorat liksom det i *ἅγια*, ock det *τ*, som sedan bildar slut-

---

[1]) Se Noreen, Aisl. u. anorw. Gramm.$_3$ § 66.

[2]) Se A. Kock, Studier öfver fsv. ljudlära II, s. 469 ff., Arkiv f. nord. fil. V, s. 95.

ljudet, förmodar jag hava avlägsnats på analogisk väg, i det *hag(f)ūt-nótt anslutit sig till de talrika sammansättningar, vari första leden slutade på -u, t. ex. **leigu-maðr, skoru-kefli.**

Härledningen är alltså förbunden med åtskilliga svårigheter ock måste betecknas som osäker, om ock möjlig.

Prof. Martin P:n Nilsson, a. st., avslutar sina invändningar med följande ord: »Jag medger gärna, att något omedelbart afgörande bevis för julens inhemska ursprung knappast finnes, men detta är lätt förklarligt, så torftiga som våra källor äro; ännu mindre finnes något bevis för att midvintersfesten helt lånats in utifrån, allra minst kan ett sådant slut dragas af kronologiska funderingar. Under dessa förhållanden och särskildt med hänsyn till den germanska föreställningen om jultolften synes mig det sannolikaste, att nordborna haft en inhemsk midvintersfest, som sedermera ersatts af den kristna julen».

Att jultolftens egendomligheter till största delen kunna förklaras genom lån av föreställningar ock seder söderifrån, synes G. Bilfinger, Die Zeitr. d. alt. Germ. II Das germanische Julfest (Stuttgart 1901) hava ådagalagt, om jultolften särskilt s. 19 ff., ock s. 51 anföres som ett bevis på hurusom dylika seder spridde sig till främmande länder, ett brev från Bonifatius till påven med klagan, att några tyskar, som varit i Rom, överflyttat denna stads nyårsupptåg till sin hembygd. Samma läraktighet för en dem tilltalande främmande fästsed torde kunna förutsättas hos de got.-nord. legotrupperna, ock på att jultiden vid östromerska hovet även var en tid av fästmåltider, giver Bilfinger intyg ända från 500-talet e. Kr. Möjligheten av östromersk invärkan på den hedniska julen synes alltså med fog kunna ifrågasättas, om ock dess värklighet icke skulle kunna visas.

Tänkbart vore ju dock, att från den kristna ljusfästen *τὰ ἅγια φῶτα* till en förutvarande hednisk högtid blott namnet **hǫku-nótt** ock seden av riklig upplysning blivit överflyttade.

Om de fornnordiska hedniska högtiderna äga vi blott berättelser från kristen tid ock en dylik tradition kunde i sig synas opålitlig, vadan ock Bilfinger II, s. 113 påstår, att de isl. sagamännen överallt överflytta drag från sin egen tids kristna jul på hednatidens julfäst ock icke förmå giva någon användbar uppgift till fastställelse av den hedniska högtidens tidpunkt.

Genom ovan påpekade överensstämmelse mellan SNORRE ock THIETMARS tidsuppgift om den hedniska julen torde det sista påståendet visa sig oberättigat, ock någon anledning finnes då icke häller att utan vidare betvivla SNORRES övriga tidsuppgifter, som rätt tydda förefalla ganska sannolika.

Två av dessa högtider, höstfästen ock vårfästen, började var sin halva av det fornnordiska året, som delades i vinter med början **at vetrnóttum** på Island 11—18 okt., i Norge 14 okt., ock sommar med början **at sumarmálum** på Island 9—15 apr., i Norge 14 apr. I den forngutniska kalendern 1328 betecknas 14 okt. Calixtus som **uintrnat** ock 14 apr. Tiburtius som **sumar**. Den isl. benämningen **útmánaðir** för de tre månaderna före **sumarmál** antyder, att dessa voro de sista i året. Sommarens början var alltså detta fornnordiska års nyårsdag, varigenom det får sin förklaring, att den som upplevat en vinter, ansågs hava upplevat ett år[1].

Angående höstfästens tid har ingen stridighet funnits, ock i fråga om dess betydelse framhåller TILLE, Yule and Christmas s. 194, att i Ynglingasaga ock till c. 840 e. Kr. de stora fästerna, som ofta begagnades som tillfälle för överfall, berättas hållna på hösten, varemot under denna tid julen ej nämnes, som sedermera tilltar i betydelse. I Yngl. s. kap. 38 säges dock stort blot hava hållits i Uppsala »at midjum vetri», det disablot, där Adils föll av hästen, var förmodligen vid distingstid, ock kap. 38 talas även om blot om våren »móti sumri». TILLES anmärkning är alltså utan betydelse, ty att även en höstfäst firades, har aldrig förnekats.

Vårfästen sätter däremot TILLE s. 197 till 9—14 juni, oaktat han utförligt anför de täxtställen, som oförtydbart visa till sommarens början 14 apr., dit BILFINGER II, s. 118 ock MOGK, Myth.$_2$ s. 393 riktigt förlägga den. Det första beviset är historien om Sigurðr Þórissun (Ól. s. helga k. 117), som under hedendomen plägade hava tre blot var vinter, ett vid vinternatten (at vetrnóttum), ett annat vid midvinter (at miðjum vetri), det tredje vid sommaren (at sumri), men när han antagit kristendomen, vidhöll samma sed med gästabuden, ock hade då om hösten en stor bjudning för sina vänner, ock vidare julbjudning om

[1]) Bilfinger II, s. 116.

vintern, det tredje gästabudet hade han vid påsk (um páska, var. at páskum). Här motsvaras hednatidens »at sumri» av det kristna »um páska, at páskum» ock bör alltså till tiden hava varit nära. Då prep. at i fråga om vinternatten ock midvintern anger en tidpunkt, måste den även så göra »at sumri», ock TILLES översättning »against (should be in) summer» vara oriktig. Berättelsen om Ǫlvir à Eggju (Ól. s. helga k. 109) hänvisar på samma tidpunkt: Ǫlvir höll på med tillredelser för våroffret, konung Olov den helige firade först i Nidaróss påsk. FINNUR JÓNSSON angiver 1022 som året för dessa händelser, ock det året inträffade påskdagen d. 25 mars. Därpå rustar konungen sina skepp, sänder efter en man från Veradal, som berättar om introndernas hedniska fäster: ett blot på hösten att hälsa vintern, ett annat mitt på vintern ock det tredje vid sommar (at sumri), då hälsa de sommaren, ock säger Ǫlvir nu samla förråd till våroffret. Då lät konungen sina män gå ombord, seglar upp efter fjorden ock kom på natten till Mærin, omringade husen, dödade Ǫlvir ock många andra ock tog förråd ock gods som byte.

Den hedniska julens tid, midvinternatten, utgör just mittpunkten mellan höstfästen i mitten av okt. ock vårfästen i mitten av april. Denna dess ställning torde dock hava mindre betydelse, än att högtiden börjar en fornnordisk månad Thorri, den första efter vintersolståndet. I nästa månad Gói har nämligen, åtminstone i Sverge, ävenledes en fäst ägt rum[1], som SNORRE Ól. s. helga k. 77 kallar ett huvudblot, förenat med alla

[1]) H. PETERSEN, Om Nordboernes Gudedyrkelse og Gudetro i Hedenold, Kbh. 1876, s. 27 förlägger den hedniska julen till slutet av jan. (Thietmar) eller början av febr. (Herv. s. k. 12, Fundinn Noregr) »næppe langt fra kyndelsmesse» (Ól. s. helga k. 76 [77]) ock sammanslår alltså dessa fäster till en, vilket icke synes berättigat, då samme förf., SNORRE, för vardera fästen anger en olika tidpunkt. Måhända var midvinterfästen huvudhögtid i Danmark ock Norge, disablotet i Sverge. Ól. s. helga k. 77: Í Svíþjóðu var þat forn landz-siðr, meðan heiðni var þar, at hǫfuðblót skyldi vera at Upsǫlum at gói; skyldi þá blóta til friðar ok sigrs konungi sínum, ok skyldu menn þangat sœkja um alt Svíaveldi, skyldi þar þá ok vera þing allra Svía; þar var ok þá markaðr ok kaupstefna ok stóð viku. En er kristni var í Sviþjóð, þá helzk þar þó lǫgþing ok markaðr. En nú síðan er kristni var alsiða í Svíþjóð, en konungar afrœkðusk at sitja at Upsǫlum, þá var fœrðr markaðrinn ok hafðr kyndilmessu; hefir þat haldizk alla stund síðan, ok er nu hafðr eigi meiri en þrjá daga. Er þar þing Svía, ok sœkja þeir þar til um alt land.

svears ting samt en marknad, men säger efter kristendomens antagande hava flyttats till kyndelsmässan. I denna fäst ser L. Bygdén, Disasagan s. 66[1], såsom ock förut länge varit erkänt, ett förstadium till den nyligen avskaffade årsmarknaden distingen i Uppsala, uppvisar detta namn ur UplL.[2] ock identifierar på grund av Snorres uppgift detta ting med det i UplL. nämnda **kyndilþing**[3], på vilket ännu i kristen tid följande sommars krigiska företag bestämdes ock i hednisk tid förmodligen fingo religiös hälgd (blóta til friðar ok sigrs konungi sínum). Det kan väl icke häller vara tvivelaktigt, att det är denna offerfäst, som åsyftas i konung Adils historia[4].

Namnet på denna fäst angiver, att det offrats åt diserna, vartill Bygdén s. 71 anser anledningen vara, att dessa rådde över var enskild krigares liv ock död. Emellertid anger Snorre även vårfästen vara offer för seger[5], ock ett sådant offer synes då naturligare, när ledungsfärden var nära förestående; måhända har disatinget alltså blott varit ett offer åt diserna, de avlidnas andar, eller var seden olika i olika delar av norden.

Offer till de avlidna tyckes ock hava förekommit vid andra tider: Glúma k. 6 nämner dísablót i Norge »at vetrnóttum». Dessa offer höllos särskilt på vintern, då de stora allmänna själaoffren ägde rum (Mogk, Germ. Myth.$_2$ s. 156).

Tiden för detta blot **at gói** är något oviss. Då Snorre säger marknaden flyttad till kyndelsmässan, ligger det onekligen närmast att tänka på början av gói (på Island 8—15 febr.), varmed väl också uttrycket **at gói** bäst stämmer; men det stora offer Uppsala, som Adam av Bremen skildrar, förlägges i Scholion

---

1) I Samlaren XVII (1896).

2) Thingm. 14: Disæþingx friþær gangær in a Disæþingx dagh ok standær tweggie kiöpþingæ mællum. Jfr SödmL. þg. 11: Köpþinga friþer 'marknadsfred i Strängnäs, från fredags aftonen efter askonsdagen till aftonen första söndagen i fastan'.

3) UplL. Kun.: Nv biuþær kunungær liþ ok leþung utt . biuþær utt roþ ok reþ . þa skal næmpnæ hampn ok stampn ok styriman ok hasætæ allæ . ok han skal biuþæs a kyndilþingum ok stæþdiæs a liþstæmpnum.

4) Yngl. s. k. 29: Aðils konungr var at dísablóti ok reið hesti um dísarsalinn.

5) Yngl. s. k. 8: Þá skyldi blóta í móti vetri til árs en at miðjum vetri blóta til gróðrar, it þriðja at sumri, þat var sigrblót.

137 till »omkring vårdagjämningen»[1], som på 1000-talet inträffar 15 mars[2]. SNORRES ock ADAMS tidsuppgifter kunna icke förenas; ADAMS ungefärliga uppgift torde åsyfta samma tid som SNORRES bestämda. Det en månad efter vårdagjämningen följande vårblotet synes icke åsyftas, då detta icke nämnes såsom huvudhögtid. Prof. LÄFFLER antager den av ADAM skildrade fästen firas en månad senare än den av SNORRE nämnda.

FEILBERG, Jul I, II, Kbh. 1904, har samlat många förhållanden, som tyda på att de nordiska folken vid årets mörkaste tid egnat de avlidnes själar en kult, som varit ursprunget till många vid julen knutna föreställningar[3]. Årets mörkaste tid är tiden kring vintersolståndet, ock BILFINGER II, s. 131 synes mig med rätta antaga, att ordet **jul** just är en fornbenämning på vintersolståndet, som väl ock innefattade tiden närmast däromkring ock tog sitt slut med början av Thorre, liksom sedan i kristen tid sades, att »tjugondag Knut (13 jan.) kör julen ut». Den hedniska julen skulle sålunda utgöra en avslutning av denna årets mörkaste tid, vid vars höjdpunkt de dödas andar vore som starkast. I Ord och Bild 1910, s. 635 har jag i Lussi-dagen den 13 dec. sökt en återstod av denna dödsfäst vid vintersolståndet.

Antydningar finnas sålunda om en serie hedniska högtider vid mitten av de julianska vintermånaderna, med en eller två månaders mellanrum.

Ännu en dylik antydning finnes i ett nyare isländskt bruk hos JÓN ÁRNASON, Ísl. þjóðsög. II, s. 572: Thorri hälsades på första morgonen av sin månad av husfäderna vid gårdens port ock bjöds att stiga in, varvid bönderna måste vara i bara skjortan ock med byxa blott på ena benet. Så måste de hoppa omkring gårdens byggnader barfota på ett ben. Därpå gavs ett kalas för grannarne. Det kallades »att fagna þorra». Fästligheten hette þorrablót, dagen själv också Bondadagr. På

---

1) Adamus Brem. Descriptio insularum Aquilonis, c. 27, Scholion 137: Novem diebus commessationes et eiusmodi sacrificia celebrantur; unaquaque die offerunt hominem unum cum ceteris animalibus, ita ut per novem dies 72 fiant animalia quæ offeruntur. Hoc sacrificium fit circa æquinoctium vernale.

2) GINZEL, Handb. d. math. u. techn. Chron. I (Leipz. 1906), s. 101.

3) Se särskilt sammanfattningen av bevisningen II, s. 297 ff.

första morgonen av Goa gingo husmödrarna tidigt, mycket lätt klädda, tre gånger omkring gårdens byggnader ock inbjödo Goa, i det de sade:

Var välkommen, Goa min, ock gå in i gården;
var icke ute i blåsten den långa vårdagen.

De hade ock att samma dag hålla bjudning för sina grannkvinnor. På samma sätt hälsades den första dagen i Einmánaðr (10—16 mars) av de unga pojkarne ock början av månaden Harpa (9—15 apr.) av de unga flickorna. De egendomliga fästbruken kunna ju vara av senare upprinnelse, men själva firandet anser Jón Árnason troligen med rätta utgöra en återstod av forntidens þorrablót, Góiblót, Einmánaðarblót ock sumarmálablót.

I Snorres framställning äro de fornnordiska blothögtiderna årliga; den offerfäst, som Thietmar skildrar från Lejre, firades vart nionde år, liksom ock den stora offerhögtidligheten i Uppsala enligt Adam av Bremen[1]. Med angivet mellanrum har alltså den årliga fästen firats med större högtidlighet. Till en sådan fästperiod finnas i forntidens Grekland många motstycken[2], men i värkligheten firades dessa vart åttonde år. Mommsen sätter denna fästperiod i förbindelse med växlingen av den åttaåriga cykel, som reglerade tidräkningen i Grekland ock även infördes i Rom[3].

De fornnordiska månaderna börja ungefär vid mitten av de julianska ock kunna därför icke härledas från dessa. Att på Island tidräkningen blivit ordnad i heden tid, före bekantskapen med den julianska kalendern, hoppas jag mot Bilfinger hava ådagalagt[4]. Denna början av månaden bör då också vara förkristen, ock man kan tänka sig, antingen att den uppstått under invärkan av någon tidräkning äldre än den julianska eller att den är självständigt uppfunnen av nordens folk. Intetdera synes otänkbart.

---

1) Thietmar ock Adam: »post novem annos».

2) F. Lübker's Reallex. d. class. Alterthums, 4. Aufl., Leipzig 1874: Ennaëtēris.

3) Th. Mommsen, Röm. Chron. s. 28.

4) Nordens äldre tidräkning s. 20 f. i Södermalms h. allm. läroverks i Stockholm årsredogörelse 1908.

En tidräkning, vars månader grundade sig på iakttagelser av djurkretsens stjärnbilder, omtalar Th. Mommsen Röm. Chronol. s. 59 ff., 264 ff. som brukad av de romerska bönderna ock anser den härstamma från Platos samtida Eudoxos från Knidos, som bearbetat den egyptiska solkalendern för sitt folk. Denna kalenders data skulle ej illa stämma med de isl. månadernas början, om man tar i betraktande, att de julianska data, genom att året beräknats för långt, skrida tillbaka mot månadens början, ock icke förutsätter någon sträng noggrannhet i dessa folkliga astronomiska iaktagelser ock deras användning[1].

Men även inom norden funnos iakttagare av himlakropparnes gång. En värklig sådan Stjǫrnu-Oddi åberopas för en mångfald iakttagelser i Rimbegla, varav en avdelning heter Odda tal, i Olav heliges saga omtalas Þórolfr (Rauðr, Rauðulfr, Ulfr) som stjärnkunnig, ock i Vigfússons ock Fritzners ordböcker anföres under **stjarna** intyg på att åtskilliga stjärnor ock stjärnbilder hade namn i fornnordisk tid ock genom sin ställning lemnade tidsmärken.

Huru denna ock mången annan mörk punkt i den nordiska tidräkningen rätteligen förhåller sig, kommer måhända snart att med astronomisk sakkunskap utredas, då prof. F. K. Ginzel ämnar ägna band III av sin Handbuch d. mathematischen und technischen Chronologie (Bd I 1906, II 1911) delvis åt den germanska tidräkningen.

Åt dessa måhända av stjärnbilder bestämda månader, vilkas tid på året var lika bestämd som de julianska, kunde namn givas, som voro hämtade från varje tids göromål eller väderlek,

---

[1]) Det djurkretsens tecken, som går upp ock ned med solen, är emellertid icke tillgängligt för omedelbar iakttagelse; men väl det, som går upp före solen på morgonen eller ock på aftonen går upp, när solen gått ned. Måhända har det alltså varit vissa stjärnbilders heliakiska eller deras skenbara akronychiska uppgång som avdelat månaderna. L. Larsson, Äldsta del af cod. 1812, s. 35 (normaliserat): En þá er hrútr er hæstr í útsuðre, þa ero skálar lægstar i norðre. Þau standask enn á mót í sólmarka hring, svá at þá er annat hæst, er annat er lægst: oxa mark ok sporðdreki, tvíbura mark ok bogmaðr, krabbe ok steingeit, et óarga dýr ok vatnberi, meyjar mark ok fiskar. F. Ginzel, Math. u. techn. Chron. II, 236 bestrider Mommsens hypotes, men medger, att natthimmelns iakttagelse för lantmannen var grundvalen för en ungefärlig tidräkning.

ock en mångfald dylika namn finnas[1], ofta flera för samma månad. Bilfinger I, s. 8 framhåller emellertid, att medundantag av þorri, Gói ock Einmánaðr dessa månadsnamn icke användas i praktiska livet, vars tidräkning bestod i angivande av sommar eller vinter, vecka ock veckodag. På Island daterades alltså t. ex. Femti dagr sá er VI vikur eru af sumri 'den torsdag, då säx veckor gått av sommaren' d. v. s. 14—20 maj, men: þá er vika lifir þorra 'då en vecka är kvar av Thorre', í miðja Góe 'mitt i Góe', Einmánað ǫnðverðan 'i början på Einmánað'. Ordet Einmánaðr förklarar Bilfinger I, s. 13 så, att det eg. avser månadens början ock betyder, att då blott en månad är kvar av vintern, samt påvisar vacklan mellan de båda betydelserna, som visar, att ordet just håller på att bildas; þorri ock Góe äro däremot gamla ock ej tillfredsställande förklarade.

Dessa ords förklaring har jag själv försökt i Bezzenbergers Beitr. XIII (1887), s. 21 ff., varöver Bugge, Ark. f. nord. fil. IV, 123 ff. yttrat sig; även Bilfinger I, s. 33 gör ett försök. Det förefaller mig nu, som om frågan i alla dessa förklaringar betraktats från oriktig synpunkt: naturens tillstånd under dessa månader, vilket är väsentligen detsamma i båda.

Av **þorri** synes mig Vigfússon i Dict. hava givit den riktiga härledningen, i det att han hänför det till **þverra**, **þorrinn** 'to wane, grow less, decrease', vartill det alltså förhåller sig som **bruni** till **brenna**, **hnøri** till **hnjósa**; men Vigfússon felar i att tyda **þorri** som 'the month of the waning or ebbing winter', vilket tiden medio jan. till medio febr. minst av allt kan sägas vara här i norden. Visar sig ett månadsnamn betyda 'avtagande', kan det blott vara fråga om månen, vars faser överhuvud givit upphov till begreppet månad. J. Schmidt, KZs XXVI, s. 346 har uppvisat, att **måne** ock **månad** blott äro olika former av samma ord. Då ännu i isl. formen **mánaðr** även kan vara gen. efter konsonantstamsböjning[2], har **þurri mánaðr** säkert ursprungligen betytt 'månens avtagande' ock först i yngre tid uppfattats som

---

[1]) Loccenius, Ant. sveo-goth. s. 32 anför efter den dansk-holl. historieskrivaren Pontanus för dec. namnet **skemdigesmånat**, som uppenbarligen betyder 'månaden med de korta dagarna' ock alltså liksom **jul** hänför sig till vintersolståndets tid; L. tror månaden så kallad »quod pudendis rebus manciparetur» ock tänker därvid på de gamla saturnalierna.

[2]) Noreen, Aisl. u. anorw. Gram.$_3$ § 404.

'månaden Thorre', **þorri mánaðr** har alltså ursprungligen sträckt sig från fullmånen till ny, ock innan veckan blev känd, har man säkert daterat genom att angiva dagens nummer inom nedanet[1]. **þorri** sades alltså att börja med om varje nedan, innan det specificerades till att beteckna den första månaden efter vintersolståndet.

Vid sidan av **þorri** står **Gói** som ett gammalt oförklarat månadsnamn ock delar med detsamma egenskapen att vara ett abstraktum, enär det hör till īn-stammarne, som mäst hava abstrakt betydelse[2]. Då **þorri** betyder 'månens avtagande', ligger det nära, att i **Gói** förmoda en beteckning för den motsatta fasen 'månens tilltagande', som på motsvarande sätt specificerat sig till månadsnamn. Det är dessa båda faser som varit föremål för fornfolkens uppmärksamhet: i Veda delas månaden i en ljus hälft ock en mörk hälft[3]; lat. **Kalendæ** var nymånen, **Idus** fullmånen[4]; 'um ný hit næsta ok niðar' är beteckningen för en månad Gul. 57², ock 'ný ok nið skópo nyt regin ǫldom at ártali' säges Vafþr. 25; från MB. 1: 66 anför Södw. Ordb. 'maanen gör sin iamlanga swa langan som en manath, som halwer hetir ny oc halwer nädha'.

Att för isl. **Gói** finna ett sammanhang, som skulle giva betydelsen 'tilltagande', har emellertid icke lyckats mig, varför jag tänkt mig möjligheten, att i ordet samma företeelse finnes betraktad från en annan synpunkt.

Enligt VARRO[5] utropade prästerna i Rom på månadens första dag, om dess nonæ skulle infalla på den fämte eller sjunde, med orden: »dies te quinque calo, Juno covella (= *κοίλη*). Septem te dies calo, Juno covella». Nymånen betecknas alltså av detta fornfolk som ihålig — så tyder åtminstone MOMMSEN »covella» — ock möjlighet synes mig förefinnas, att isl. **gói mánaðr** ävenledes ursprungligen betytt 'månens ihålighet'.

I got. finnas många īn-stammar med förstavelsen **ga-**, t. ex. **ga-aggwei, ga-bairhtei, ga-fraþjei**, ock jag tänker mig, att även

[1]) Jfr gr. dateringen, t. ex. *δεκάτη (μηνὸς) φθίνοντος* 'den 10:e av den avtagande månen', *ἱσταμένου* 'av den tilltagande': Ginzel, Math. u. techn. Chron. II, s. 322.

[2]) Noreen, Aisl. u. anorw. Gram.$_3$ § 401.

[3]) Ginzel, Handb. d. math. u. techn. Chron. I, s. 317.

[4]) Mommsen, Röm. Chron. s. 10.

[5]) Mommsen, Röm. Chron. s. 16, not 13.

i **Gói** samma förstavelse funnits. Som andra led förmodar jag stammen i ordet **ho**, som Tamm Etym. ordb. antager motsvaras av förgerm. ***kōwo-**, släkt med lat. **căvus** ock gr. *κόοι* pl. 'håligheter' Hesych, jfr gr. *κοῖλος* ihålig, ock sålunda beteckna något urhålkat, vilken härledning förefaller synnerligen sannolik; detta ords grundform bör då varit ***hōwa**. Men genom denna form allena förklaras icke den egendomlighet, varigenom **Gói** skiljer sig från övriga **īn**-stammar, nämligen saknaden av i-omljud; något som blott så kan förklaras, att på i-omljudets tid en sedermera försvunnen stavelse stått mellan **ó** ock **i**, sedan Bugge Norges Indskr. med de ældre Runer I, s. 82, not 1 genom exempel styrkt, att Paul, Beitr. VI, s. 102 noten, VII, s. 155 noten med orätt antagit, att **i** icke skulle omljuda omedelbart föreg. vokal, till vilken uppfattning även jag hade anslutit mig Bezz. Beitr. XIII, s. 28. Denna försvunna stavelse kan förmodas hava varit avledningen **-ah-**, såsom i got. **stain-ah-s**, eller **-ag-**, om, som sannolikt synes, denna ändelses **-g-** kan antagas bortfalla framför **i** såsom i vissa senare leder av smsg[1], i ***-hōw-** skall ock **w** försvinna enligt av Noreen § 227,1 d anförda fall. Även i germ. språk finnas talrika fall, då **g**-avledningar hava samma betydelse som det primära adj., t. ex. fht. **sālīg** : isl. **sǽll**, se Kluge Nominale Stammbildungslehre § 206, liksom de antagna ***hōw-ag-** : ***hōw-** båda betytt 'ihålig'[2].

På motsvarande sätt som vid **þorri** torde **gói mánaðr** 'månens ny' hava omtytts till **gói mánaðr** 'månaden goe'.

Till denna specialisering av **þorri** 'nedan' ock **góe** 'ny' till namn på fjärde ock fämte vintermånaden kan jag icke tänka mig någon annan orsak, än att dessa månaders hedniska fäster, den hedna julen ock disablotet, åtminstone ursprungligen varit förknippade med dessa resp. månfaser, som alltså i dessa månader kommo att framhållas på bekostnad av övriga ny ock nedan under året[3]. Om arten ock åldern av denna förknippning samt

---

[1]) Se Noreen, Aisl. u. anorw. Gr.$_3$ § 223.

[2]) Om isl. **gœ**, som i Vigfússons ordbok anföres ock tolkas som **góe**, skulle vara en omljudd biform, vore en sådan abstraktum till den oavledda adjektivstammen **-hōw-**.

[3]) Med månens faser har astronomen And. Celsius sökt sätta de fornnordiska fästerna i förbindelse i sitt memorial »Om rätta tiden till Distingens begående i Upsala», dat. 28 apr. 1738 ock intaget i 1741

dess upprätthållande äro vi okunniga. Även hos andra folk äro ny ock nedan förbundna med fäster, så var hos romarne månadens början (ny) hälgad åt Juno, mitten (fullmånen) åt Jupiter[2].

Denna förknippning av högtiderna med ny ock nedan utesluter dock icke möjligheten, att fästerna kunna vara lånade från andra folk; ett ock annat har kunnat ändras under den långa tid, som den mellanfolkliga beröringen varat, ock så kan även höknatten trots sin lilla ändring i tidsläge vara ett lån av *τά ἅγια φῶτα*.

års almanacka, vari han för distingen uppställer reglerna: »1. At söka up hwad tid winter-solståndet infaller. 2. Sedan den Nytändningen, som är närmast til Solståndet. 3. Och så det der på följande Ny, på hwilkets fylle Distingen bör hållas».

[2]) Ovidius Fasti I, 55—57:

Vindicat Ausonias Iunonis cura Kalendas,
Idibus alba Iovi grandior agna cedit.
Nonarum tutela deo caret.

MIDDELALDERENS VISIONSDIGTNING.

Av

Hjalmar Falk og Moltke Moe[1].

Hvilken Nordmand har ikke hørt tale om *Draumkvædet*, det gamle merkelige digt som er optegnet fra folkemunde i Telemarken og har fulgt slegt efter slegt i næsten 700 aar, digtet om livet bak graven, om himlens herlighet, om helvedes kval, om skjærsildens lutrende pine. «Dæ va Olav Åstesòn, som heve sòvi sò lengje», Guds elskede søn, *ástsonr*, hvem Herren har vist sin særlige yndest og naade. Han falder julekvelden i en dyp ekstatisk søvn, og vaakner ikke før trettendedag jul. Straks rider han til kirke, sætter sig i kirkedøren og esker lyd for sine syner: Han har været paa havsens bund og oppe mellem himlens skyer, han har kastet et blik ind i de saliges land, og har set skjærsild og helvede. Færden dit var fuld av uhygge og rædsel: høie fjeld og dype daler; fossende underjordiske strømmer, som durer i hans øre; ellers alt bundet i dypeste taushet. Og maanen skinner, og veiene falder saa vide. Over en stor tornehede, som flenger hans kappe og spidder hans føtter, naar han frem til broen over til det hinsidige, den guldlagte Gjallarbro. Den er ikke god at gaa; den hænger svimlende høit i luften, er besat med

[1] Efter et fællesarbeide fra 1890-aarene. Her sterkt forkortet, i form av et foredrag av Moltke Moe.

Foruten teksterne av de enkelte apokalyser og visioner selv har vi benyttet: C. Fritzsche, Die lateinischen Visionen des Mittelalters (i Vollmöller's Romanische Forschungen II og III), A. Ebert, Allgem. Gesch. der Litt. des Abendlandes, Thom. Wright, St. Patrick's Purgatory, Arturo Graf, Miti, Leggende e Superstizioni del Medio Evo, Erwin Rohde, Psyche, Lucian Scherman, Materialien zur Gesch. der indischen Visionslitt.; osv.

sylhvasse pigger og søm, og vogtes av glupende dyr, — ingen andre end de retfærdige slipper over. Saa følger vældige myrstrækninger at vade igjennem; dermed staar han i de dødes rike selv. Først et øiebliks utsyn over paradisets fagre skinnende enger — «dæ lyser ivi vene lònd». Da byder Guds velsignede moder ham at vende sig til «Brokk-svalen», pinslernes forhal: «dèr skal dommen stande», den foreløbige dom, som finder sted umiddelbart efter døden. Og saa følger den mægtige domsskildring, med de to hærer som møtes, djævelens, «Grutte Graaskjeggs», fra nord, paa sorte hester, og St. Mikaels fra syd, paa hvite. Mikael løfter domsbasunen og kalder sjælene frem for dommen:

Då skòlv alle syndesålinne
som òspelauv fy vinde,
å kvòr den, kvòr den sål dèr va,
ho gret fy syndinne sine.

Derpaa gaar veien til skjærsild og helvede, «og det vet Gud i himmerik, hvor mangen nød jeg saa!» Dèr er drapsmænd og deres straf, dèr er de gjerrige, dèr er skjelflytteren, dèr er ukjærlige søskend og ulydige børn, tilsidst trollmænd og hekser; og for alle svarer straffen til synden: drapsmanden maa bære den dræpte omkring med sig, hvor han staar og gaar, skjelflytteren slæper paa gloende jord, den gjerrige, hvis sjæl var i «trang» i denne verden, er smidd i en kaape av bly. — Grepen bryter visionæren til slut ut i en række lovprisninger av de gode gjerninger. De faar fuld løn i det andet liv, almisser og gode gjerninger følger den døde paa hans sidste færd og beskytter ham mot vandringens rædsler. Kun intet skrømt; «tunga talar, men sanning svarar på domedag», er det manende omkvæde til dette sidste avsnit[1].

Axel Olrik har kaldt Draumkvædet «det 13de aarhundredes og hele middelalderens ypperste digtning i Norge». Og det er sandt, Draumkvædet ligger likesom baade ett og to trin løftet over det vanlige episke nivaa. Skjønt det nu bare er en ruin,

[1] Efter restitution paa grundlag av samtlige opskrifter trykt i «Draumkvæde, et digt fra middelalderen. Illustreret af Gerh. Munthe, teksten redigeret af Moltke Moe. Kristiania 1904. (Publikation nr. 1 fra Forening for norsk bogkunst)». — Jfr. H. F. Feilberg, «Et kapitel af folkets sjæletro» i Bjerge's Aarbog for dansk kulturhist. 1894, s. 117 ff.

virker alvorstyngden og den massive mægtighet som om man stod foran kyklopiske murer: en masseagtig opdyngning av vældig billedstof, kvader paa kvader, som hviler trygt ved sin egen tyngde og forsmaar enhver sammenkitning av tankeoverganger. Hvor overvældende helhetsstemningen er, springer kanskė klarest i øinene, naar man lægger Draumkvædet ved siden av andre av middelalderens visioner, f. eks. det beslegtede gammelislandske digt *Sólarljóð*, som dog har én av sine kilder netop i Draumkvædet. Den ukjendte forfatter har været en digter av høi rang.

Draumkvædet og Sólarljóð tilhører hvad man pleier at kalde visionslitteraturen: de talløse fortællinger, paa vers og prosa, som skildrer et syn av, en reise til, eller en henrykkelse til det hinsidige. I alle land og til alle tider møter vi slike skildringer; kanske oftest som utslag av kulturlaan og impulser utenfra. Men den universelle utbredelse av disse tankefostre vidner paa samme tid om hvor de har imøtekommet almenmenneskelige forestillinger, først og fremst hos samfund paa visse kulturtrin. I den kristne middelalder, med dens barnlige trang til sanselig anskuelighet, var denne litteratur likesaa rik og utbredt, som den nu er nedsænket i glemsel. Hvad der endnu ikke er veiret helt bort, er som regel sunket til bunds til de underste folkelag, og frister livet i almuetradition eller som folkebøker i skillingstryk — slike som den svenske *Jonas Håkanssons uppenbarelser*, eller vor *Syne-Martes syner*, sognejenten som Henr. Wergeland har digtet om.

Grundlaget for alle disse fortællinger er forestillingen om den avdødes, den av legemet utfarne sjæls, reise til sit hinsidige blivested. I denne form gjenfindes idéen rundt omkring i verden, hos snart sagt ethvert naturfolk — sydhavsøernes beboere, som polarlandenes Eskimoer — og hos de nuværende kulturfolk i deres barndom. Saaledes fortæller f. eks. Parsernes hellige bøker utførlig om hvordan sjælens liv forløper, naar den er skilt fra legemet: Tredje nat efter døden maa sjælen vandre over et høit fjeld, som omgir hele jorden og rækker like til himmels; dèr naar den en bro, Tsjinvat-broen, som vogtes av to hunder. Ved broen maa sjælen gjøre rede for sig for génierne eller fylgjerne; er den god og from, slipper den over broen til paradiset; i motsat fald blir den bundet og slæpt til helvede[1].

[1] Hübschmann i Jahrbücher für protest. Theol. 5, s. 203 ff.; Edv. Lehmann, Zarathustra II, s. 251 f., 150 ff.

Ut av denne forestilling om den avdødes reise til dødsriket skyter med logisk nødvendighet troen paa muligheten av allerede i levende live at kunne foreta den samme færd. Saa naturlig er denne utvikling, at vi finder den fuldt utformet i sagn og myter selv hos de fleste naturfolk, side om side med dens rot, idéen om den dødes reise til landet bak livet. Endog troen paa en bro som fører over fra den ene verden til den anden, og som det er forbundet med den ytterste fare at færdes over, forekommer hos en række av slike folk, som hos Eskimoerne og Nordamerikas Indianere. Broen er en episk anskueliggjørelse av overgangen fra liv til død. For en sanselig-billedlig opfatning ligger ogsaa idéen om en slik bro nær, og kan følgelig være opstaat uavhængig paa flere steder og til forskjellig tid. Men den forutsætter i ethvert fald kjendskap til broer og brobygning; hos en stamme som ikke vet hvad en bro er, kunde tanken ikke opkomme. Og Eskimoerne og de gamle Indianere har ikke hat broer; de maa derfor ha laant tankebilledet om dødsbroen. Det er vistnok de gamle Nordboere, Grønlands kolonister, som har lært Skrælingerne denne idé; og saa har den vandret fra stamme til stamme til Nordamerikas fastland og bredt sig mellem Indianerne. — I kulturfolkenes myter har selvfølgelig den legemlige reise til dødslandet mange sidestykker. Jeg peker paa Odysseus's besøk i Hades, paa Æneas's nedfart hos Vergil, Ardsjuna's himmelfærd i det indiske epos Mahâbhârata, og paa Wäinämöinens nedstigning til underverdenen i det finske digt Kalevala.

Foruten forestillingerne om sjælens dødsreise og om legemlige besøk i dødens rike kjender adskillige folkefærd ogsaa syner eller henrykkelser i aanden. Saaledes baade Jøderne og den klassiske oldtid; enhver vil mindes profeten Esekiels syner, eller Paulus's henrykkelse til den tredje himmel. Slike henrykkelser er en yngre, aandigere — eller om man vil, mere rationaliseret — utviklingsform av den samme tankegang som har skapt fortællingerne om legemlige reiser til den hinsidige verden.

Hovedkilderne til middelalderens visionslitteratur er at søke i 3—4 forskjellige strømninger, som har blandet sig indbyrdes.

De to første av disse har mindst betydning; det er forestillingerne om det hinsidige liv hos det persiske Avestafolk og hos Ægypterne. Gjennem jødedommen er enkelte

træk av parsismens eschatologi gaat over i den kristne visionære digtning, deriblandt den vigtige og overordentlig utbredte forestilling om broen som fra de levendes land fører over til de dødes. I den katolske kirke var det pave Gregor den store som først optok dette tankebillede, i sine «Dialoger» (594), og den enestaaende anseelse dette skrift i mange aarhundreder nød, har gjort at dødsbro-motivet slog rot rundt om i Europa og overalt gik ind i folkefantasien. — Heller ikke de gammel-ægyptiske tanker om underverdenen synes i synderlig omfang at ha øvet indflydelse paa de ældste kristlige digtninger av denne slags, ialfald ikke direkte, derimot kanske nok indirekte, gjennem de græske orfikeres lære. I 1900 blev der rigtignok utgit en ægyptisk tekst om et legemlig besøk ved Osiris's domstol i underverdenen[1]; men haandskriftet er saa sent, yngre end aar 50 e. Kr., og teksten indeholder saa mange forbausende overensstemmelser baade med orfiske skrifter og med nytestamentlige tanker, at den neppe tør brukes som bevis uten en indgaaende undersøkelse.

Den tredje hovedkilde for visionslitteraturen er den jødiske apokalyptik, de mange aabenbaringer fra senjødedommens tid, omtrent fra 2det aarhundrede før Kristus av[2]. Denne kilde er av større betydning end de to første. De vigtigste av disse jødiske verker er: «Fjerde Esra bok», «Baruch's aabenbaring», «Moses's optagelse i himlen», og «Henoch's bok». Fremfor alle har Henochs bok gjort sig gjældende i den følgende utvikling. Skriftet skildrer bl. a. de forskjellige opholdssteder for salige og usalige, og kjender endog et renselsessted («βάσανος»), en art skjærsild indtil dommens dag; desuten omtaler den — likesom Daniel — en «livsens bok», hvor alle menneskenes gjerninger er optegnet, og som de dømmes efter paa den ytterste dag. Selv om adskillig av dette viser tilbake til græsk paavirkning, lar det sig ikke negte, at fra Henochs bok og fra den jødiske aabenbaringslitteratur i det hele er et ikke litet antal motiver indkommet i de kristne visioner. Men paa langt nær ikke de talrigste og vigtigste.

Grundstokken av de middelalderlige forestillinger om livet

[1] Se J. Lieblein i «Verdens Gang» 1902, nr. 206. — Om de genuine ægyptiske forestillinger om livet efter døden se J. Lieblein, Gammelægyptisk Religion III, især 62 ff., 100 ff. og 114 ff.

[2] Se E. Kautzsch, Die Apokryphen u. Pseudepigraphen des Alten Test. II, s. 177 ff.

efter døden har en anden oprindelse; de stammer gjennem visse mellemledd fra Grækernes orfisk-pythagoræiske kulter[1]. De orfiske eschatologier — som bunder i den thrakiske Dionysos-dyrkelse — skiller sig skarpt fra alle andre græske lærer. For at vække og omvende utmaler de straffene i det hinsidige liv grovt og massivt, ofte med raa skrækkelighet. Alt hvad der i den antike overlevering møter os av pinsler og straffer av utsøkt rædsel, gaar tilbake til orfiske skrifter, og har saa siden avgit rendingen til pineskildringerne i de kristne apokalypser og visioner. Hadesfærderne synes at ha fundet særlig pleie i denne orfiske literatur. Vi vet at der har eksistert et eget digt om Orfeus's nedstigning til Hades, og at der alt tidlig gaves en Pythagoras's Hadesfart, hvori skildringen av de underjordiske straffer indtok hovedplassen[2]. Ellers kjender vi disse Hadesfærder fra *Platon's* og især *Plutarch's* myter, foruten fra senere forfattere. Det er fremfor alt én av Plutarchs fortællinger som er merkværdig, og i stor utstrækning gaar igjen i middelalderens visioner. Den kaldes Thespesios-myten[3]: Thespesios hette egentlig Aridaios. Han var død i tre dager, og vaaknet derpaa til liv igjen; nu er han retfærdigere end alle mennesker. Straks han dør, blir han mottat av en sjæl, som gir ham navnet Thespesios, og fører ham om i de dødes rike. Han ser alle sjælene med deres synde-arr; han ser Adrasteia, «den uundgaaelige», datter av «nødvendigheten», Ananké, ser hende høit oppe som hævner av al uret, — til hjælpere har hun Erinnyerne og Poiné («soning») samt Diké («retfærdighet»): de straffer alle syndere, dem som kan helbredes, og dem som er uhelbredelige, hver art av syndersjæle med sin særegne farve. Han ser salighetens lysende sted, grønt og blomstrende og fuldt av herlig duft. Og han ser pinens steder med de forskjellige straffedomme. Somme velter sig i smuds og vender det indvendige ut, som skolopendere, — de vellystige. Somme omsor hverandre og æter hinanden gjensidig, — det er de hidsige og vredagtige. Side om side ser han sjøer av sydende guld, iskoldt bly, og haardt sølv; rundt om dem staar dæmoner og stikker — som metalarbeidere — sjælene fra den ene sjø i den andre —: det er de umættelige

[1] Jfr. Gustav Anrich, Das antike Mysterienwesen in seinem Einfluss auf das Christentum, 1894, bl. a. s. 14 ff.; Ernst Maass, Orpheus, 1895.

[2] Se Albrecht Dieterich, Nekyia, s. 128 ff.

[3] De sera numinis vindicta, cap. 22.

og havesyke. Til slut ser han ogsaa sjæle som skal gjenfødes til et nyt liv i verden.

Saa staar vi foran den kristne indsats.

Sit nærmeste utgangspunkt har den kristne visionsdigtning i *Johannes's aabenbaring* og de nytestamentlige pseudepigrafer, slike som *Petrus's aabenbaring*, *Paulus's aabenbaring*, *Nikodemus-evangeliet*, o. l. Disse uegte evangelier og apostelaabenbaringer, som fra først av dannet sig for at tilfredsstille den religiøse nysgjerrighet, er rene magasiner av sagn og mytedrag. Om det nye testamentes evangelier som kjerne krystalliserte sig litt efter litt en mangfoldighet av fortællinger og motiver som staar i den inderligste sammenhæng med den klassiske og østerlandske verdens mytologier og sagnoverlevering. Og de sagnevangelier og sagnaabenbaringer som paa denne vis opstod, øvet i middelalderen en saa gjennemgripende indflydelse paa den europæiske folketradion, at man kunde fristes til at kalde dem for nutidstraditionens bibel. Efterhaanden blandet saa disse apokryfe skrifter sig med de kanoniske, og saaledes opkom de saakaldte «historiebibler», en slags folkelige uttog av de historiske deler av bibelen, som fra Bysanz og navnlig Bulgarien av gjød sig ut over det middelalderlige Europa, og som ved siden av sin bibelske grundstok indeholdt store masser av apokryfisk stof, av helgenlegender, visioner, verdslige sagn, ja av hedensk overtro. Begge disse litteraturstrømninger, baade apokryferne og de folkelige bibeluttog, har sit ophav i kjetterske kredse: apokryferne nærmest fra østerlandets gnostiske sekter, historiebiblerne fra de bulgarske Bogomiler, de seneste utløpere i Europa av manichæismen med dens underlige blanding av kristendom og orientalsk hedenskap.

Efter Johannes's aabenbaring møter vi *Petrus-apokalypsen*, som blev fundet vinteren 1886—87 i et pergamenthaandskrift i Øvreægypten[1]. Den er et brudstykke, en del av et Petrus-evangelium, og danner grundlaget for en yngre, selvstændig Petrus-aabenbaring, som nu alene kjendes fra citater. Petrus-apokalypsen — fra c. 150 — aapner rækken av de rike apokalyptiske digtninger med deres skildring av himmel og helvede. Billederne i denne og de følgende aabenbaringer er som regel væsentlig forskjellige fra de jødiske apokalypsers; derimot gjenfindes de karakteristiske

[1] O. von Gebhardt, Das Evangelium u. die Apokalypse des Petrus, 1893; E. Hennecke, Neutest. Apokryphen, s. 211 ff.

typer av synder og straffer saa godt som alle i den ældre græske litteratur[1]. Sammensmeltningen av disse græske idéer med de jødiske og østerlandske gik mest for sig i Ægypten[2]; og gnostiske sekter spillet en fremtrædende rolle som mellemmænd. — Pergamenthaandskriftet av Petrus-aabenbaringen fortæller at Herren viste Petrus et sted utenfor verden, straalende i solglans og blomstrende med uforgjængelige urter, fyldt av vellugt og vekster som bar velsignet frugt. Men Petrus fik ogsaa se et andet sted, like overfor det første, mørkt og fælt; det var straffens sted. Somme var ophængt i tungen, og ild brændte under dem: de hadde spottet retfærdighetens vei. Og der var kvinder som hang i haaret over sydende dynd: det var de som hadde smykket sig til egteskapsbrudd; elskerne, deres medskyldige, hang efter føtterne med hodet i dyndet. Tæt ved var et sted hvor de straffedes blod og urenlighet fløt sammen til en sjø; der sat kvinder i til halsen, og ret imot dem paa bredden sat smaabørn og graat, og fra børnene gik ildstraaler ut, som ramte kvinderne i ansigtet: det var de som hadde undfanget utenfor egteskap, og fordrevet fosteret. Saa var der mænd og kvinder som bet sine læber i stykker og fik glødende jern over ansigtet: det var de falske vidner. Et andet sted var fuldt av spidse gloende stener, hvassere end sverd og spydodder, og kvinder og mænd i stinkende filler veltet sig paa dem: det var de rike som ikke hadde forbarmet sig over enker og faderløse. Og i en stor sjø, fuld av kokende edder og blod, stod der mænd og kvinder til knærne: det var aagerkarer og de som hadde tat rentes rente. Og der var mordere: de laa begravet i mørke under slingrende ormer. Og der var de som hadde syndet mot naturen: de blev styrtet utfor et vældig stup, saa atter drevet op paa stupet og styrtet ned, evig og ustanselig, uten hvile; osv.

Av samme art som Petrus-apokalypsen er den aabenbaring som gaar under *Paulus's* navn. Bare at Paulus-aabenbaringen[3]

[1] A. Dieterich, Nekyia. Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalyse, 1893. — Jfr. A. Hilgenfeld, Novum Testamentum extra canonem, fasc. IV, s. 74 ff.; Maass, Orpheus, s. 257 f.

[2] Den koptiske litteratur har endnu bevaret visioner og apokalyptiske digtninger fra c. 450 til henimot 700. Se bl. a. E. Amélineau, Contes et romans de l'Égypte chrétienne, I (1888).

[3] Græsk tekst hos Tischendorf, Apocalypses apocryphæ, s. 34 ff.; latinske tekster hos H. Brandes, Visio S. Pauli, ein Beitrag zur Visionslitteratur, 1885. De forskjellige haandskrifter og oversættelser skiller sig

— nærmest med Johannes's som forbillede — har langt rikere skildringer av himlen og de saliges glæder. Ellers gjenfindes den samme samsvarighet mellem synd og straffedom, efter det middelalderlige ord: «Det lem som du har syndet med, paa det skal du straffes»; det er en episk gjennemførelse av regelen «øie for øie, og tand for tand»; men anvendelsen av dette princip paa det hinsidige liv stammer ikke fra jødedommen, men fra orfikerne. Det vigtigste nye i Paulus's aabenbaring er en brønd hvis munding er lukket med syv segl. Da englen som fører Paulns, bryter seglene, strømmer en rædselsfuld stank ut, og brønden er fyldt av mørke og sukke; dèr gjemmes de sjæle som er helt forkastet fra Gud. Paulus-apokalypsen gaar ut fra det bekjendte sted i 2det Korintierbrev 12: «Jeg kjender et menneske i Kristus — om han var i legemet, vét jeg ikke, eller utenfor legemet, vét jeg ikke, Gud vét det — en som for fjorten aar siden blev rykket like ind i den tredje himmel . . . han blev rykket ind i paradis, og hørte uutsigelige ord, som det ikke er et menneske tillatt at uttale.» I dette utgangspunkt ligger selvfølgelig grunden til den utførlige behandling av saligheten og himlen. Verket er blit til omkring 380.

Nær Paulus-apokalypsen staar den saakaldte *Maria's aabenbaring*, som er opstaat nnder indflydelse av den stigende Mariadyrkelse[1]. Dette skrift er betydelig yngre, ikke ældre end 500 og ikke senere end 800, og det synes at ha hat størst betydning for den græske kirke; navnlig har det spillet en betydelig rolle i de slaviske folkelitteraturer. Det tilhører en tid da Mariadyrkelsen var begyndt at gjennemsyre kristendommen, men før hun endnu i den almindelige bevissthet hadde indtat plassen som en slags fjerde person i guddommen, d. v. s. forut for det 9de aarhundrede, da typens utvikling endte i opfattelsen av Maria som gudkvinden, i analogi med Kristus, som nu mere blev opfattet som gudmanden end som gudmennesket. Hovedinteressen ved Maria-aabenbaringen ligger for os i Marias forbøn hos Gud for de fordømte, hvem hun skaffer hvile fra deres pinsler fra skjærtorsdag til pinse. Skjønt dette drag, som mange andre,

sterkt fra hverandre, og har ofte optat træk og indskud fra yngre digtninger. — Jfr. Maass, Orpheus, s. 254 ff.

[1] Se Tischendorf, Apocalypses apocryphæ, s. XXVII ff.; Ch. Gidel Nouvelles études sur la litt. grecqne moderne, s. 313 ff. Jfr. M. Gaster, Ilchester lectures on Greeko-Slavonic Literature, 1887, s. 59 ff.

kun er et plagiat fra Paulus's aabenbaring, som tillægger sin helt den samme medfølelse, er Marias indgripen som forbeder senere et staaende træk i hele visionsdigtningen[1]. Paa den anden side viser Marias apokalypse ogsaa saa sterke likheter med en gammel-persisk vision, Arda-i-Viraf's syn[2], at det er vanskelig at verge sig mot troen paa at dette syn har været et av forbillederne for Maria-aabenbaringen. En slik tanke forutsætter ikke nogen umulighet; der er nok av eksempler paa at de østerlandske og østeuropæiske sekter, hos hvem vore apokryfer skjøt frem, hadde tilegnet sig en stor del av orientens religiøse fortællinger og forestillinger, og i det hele virket som formidlere mellem østens og vestens tradition. Jeg behøver bare at nævne den berømte kristelige roman «Barla'am og Joasaf», som spillet en saa enorm rolle i middelalderen: den er fra først av intet andet end en indisk livsskildring av Buddha, — og dog er den optat blandt den katolske kirkes anerkjendte legender.

De to sidste aabenbaringer har ført os ind paa de egentlige visioner, som de stemmer med baade i form og idé.

Middelalderens visioner falder i to store klasser, de politiske og de opbyggelige. Med de politiske visioner har vi her intet at gjøre — skildringen av det hinsidige danner i dem alene en bakgrund for den egentlige tankegang —; heller ikke med den parodiske, farcemæssige fremstilling av livet efter døden: den tilhører ogsaa især en senere tid.

Den ældste opbyggelige vision finder vi hos biskop *Palladios* av Bithynien, i hans eneboerhistorie, «Historia Lausiaca»[3], fra henimot 400. Men den er litet utformet. Visionen tillægges St. Antonius, den ægyptiske eremit. Han ser en vældig, sort rise, som med sit hode naar op i skyerne; under ham brer sig en sjø, stor som havet. Sjælene flyver i fugleham; de frommes sjæle svinger sig over risen, og engler slipper dem ind i himlen, de ondes derimot blir grepet av risen og kastet i sjøen. Sjøen er helvede, et billede som allerede forekommer i Johannes' aabenbaring.

Ikke stort mere utviklet er de nærmest følgende visioner,

[1] Den hellige jomfru som forbeder forekommer først hos Irenæus i anden halvdel av 2det aarh. (Adv. hær. V, 19).

[2] The Book of Arda-i Virâf, edited and translated by Haug and West. Bombay 1892. Jfr. Lehmann, Zarathustra, I, s. 36 f., II, s. 254 f.

[3] Hist. Laus. cap. 28.

f. eks. de som *Gregor av Tours* fortæller i sin Frankerhistorie fra sidste fjerdedel av 6te aarhundrede.

Mellem Gregor av Tours's visioner er der bare én som er litt utført. Den handler om en frankisk abbed Sunniulf, som selv har fortalt den. Han var en ydmyg og kjærlig mand; naar der kom gjæster til klostret, vasket han egenhændig føtterne paa dem og gned deres frosne hænder. Men han hadde den feil, at han styret sine munker «ikke ved frygt, men ved bønner». En gang saa han sig i et syn hensat til bredden av en ildelv, og i elven sat nogen til maven, nogen til beltestedet, andre til akslerne eller halsen; alle graat og jamret over den brændende pine. Over elven gik en bro, men saa smal at en mandefot fyldte hele bredden. Paa den anden side saa Sunniulf et stort, skinnende hvitt hus. Paa sit spørsmaal fik han til svar: Den som findes uskikket til at røgte sin sjælehjord, styrter ned fra den trange bro; men den som bruker alvor og strenghet, slipper uten fare over, og lever siden i glæde og fryd i den skinnende hall paa den anden side elven. Siden syntes munkene, lægger Gregor til, at Sunniulf var ganske anderledes streng end før.

Utførligere er de henrykkelser som er bevaret av pave *Gregor den store* i hans navnkundige «Dialogi» fra 594. Dette skrift var gjennem mange aarhundreder overordentlig utbredt, og fik en næsten kanonisk stilling i kirken. Det ældste norske prækenhaandskrift vi har, fra slutten av 12te aarh., indeholder saaledes for en stor del oversættelser og bearbeidelser derav. Dialogerne er et rent skatkammer av underhistorier og mirakler, hentet baade fra kirkelig tradition og fra folkemunde; — det er ikke uberettiget at kalde Gregors skrift den ældste europæiske sagnsamling. De visioner som er optat i Dialogi er blit forbilledet for alle senere.

Jeg citerer én av dem. Den handler om en ridder i Bysanz, som døde i en pest, men senere paa ny vaaknet til liv. Han fortalte om en bro han hadde set, som førte over en sort elv[1], og fra elven steg stinkende taakemasser op. Paa den anden side av broen strakte yndige enger sig med duftende blomster; dèr vandret skarer av hvitklædte mennesker, og deres huse var

[1] Motivet med dødsbroen har en mængde utløpere i den senere europæiske folketradition. H. F. Feilberg har i Historisk Månedsskrift 1887, II, s. 294 ff., behandlet en utbredt barnelek som er bygget over dette motiv.

bygget av gyldne teglsten. Broen tjente til at skjelne mellem gode og onde; hvis en ugudelig vilde over den, faldt han uvægerlig ned i den græsselige elv. Just som ridderen staar og ser paa broen, kommer en sjæl og skal over. Med det samme dukker svarte dæmoner op av elvetaaken og vil dra ham ned til sig; men i et nu er han omgit av lysende skikkelser, som løfter ham opad[1]. — Paven gir en tydning av visionen: De gyldne teglsten i husene betegner de almisser som de fromme her har git; hinsides vender almisserne tilbake og gir giverne tak og ly; — broen forklarer han ved Kristi ord (Matt. 7, 14): «Den port er snever og den vei er trang som fører til livet, og de er faa som finder den»; — elvetaaken indhyller *deres* boliger som nok har gjort godt i sin livstid, men ogsaa besmittet sig ved kjødelige lyster. Disse huse antyder saaledes en slags mellemtilstand mellem den stinkende taakeelv og de lyse sletter med gyldne boliger; men det er en mellemtilstand av en helt anden art end skjærsildens, — og det til tross for at det netop er i den samme bok av Dialogerne som pave Gregor har begrundet og utviklet læren om denne sjælelutring i ild[2].

Efter disse visioner og deres nærmeste efterfølgere kommer i tid en irsk. Det indblik i helvede som Gregors Dialoger og de andre ældre visioner gir, er mat og fantasifattig i forhold til de irske skildringer, som griper tilbake til de apokryfe apokalypsers helvedutmaling. Likesaa grundlæggende som pave Gregors beretninger har været for de store hovedtræk i visionsdigtningen, likesaa bestemmende er de irske legenders fantasi for den følgende utvikling.

Irernes indsats begynder med den hellige Furseus's syn i det 7de aarhundrede, og fortsætter like til Tundals og Oenus's i det 12te. Tilsammen danner de irske visioner en sterkt sluttet gruppe, med utpræget karakter og sammenhængende indre vekst. Denne gruppe kjender gjennemgaaende fire avdelinger — «stationer», som det kaldes — i evighetslandet; ikke *tre*: himmel, helvede,

[1] Dialog. lib. IV, cap. 36; i gammelnorsk oversættelse Heilagra manna søgur I, s. 250.

[2] Læren om *skjærsilden* gaar tilbake til græske, ikke til jødiske forestillinger. Den har sin oprindelse fra de orfiske skrifters ildstrøm, hvori sjælene renses. Ilden har fra først lustral betydning, den renser fra det dødelige og alt urent. Først sekundært er den tænkt som pinemiddel, saaledes tydelig hos Lukian, Vera historia, II, cap. 27 ff. Se *Dietrich*, Nekyia, s. 196 ff.; *Maass*, Orpheus, s. 230 ff.

skjærsild, efter den populære opfatning; heller ikke fem, efter den katolske middelalder-teologi, som i almindelighet opfører fem «receptacula» i de dødes verden: himmel, helvede, skjærsild (purgatorium), limbus puerorum, og limbus patrum (de udøpte børns bolig, og stedet hvor patriarkerne og de gammel-testamentlige fædre før Kristi fremtræden bor). De fire irske stationer: helvede, skjærsild, det jordiske paradis, og himlen — svarer nøiagtig til de irske teksters skjelning mellem fire forskjellige arter av mennesker: først «menneskehetens utskud», som efter døden farer like til helvede og ikke kommer for dommen; — dernæst «de onde hvis onde gjerninger ikke er kjæmpestore»: de kommer for dommen, men sendes saa til helvede; — saa «de gode hvis gode gjerninger ikke er kjæmpestore»: de blir paa dommens dag sendt til himmerik; — endelig «de fuldkomne», som ikke skal møte ved dommen, men hvis sjæle like efter døden gaar ind i himlen[1]. Denne skjelnen mellem «mali valde» og «mali non valde», «boni valde» og «boni non valde» har sin egentlige rot i den vaklende kirkelære om sjælenes tilstand efter døden: om de gaar umiddelbart til himmel og helvede, eller om der gives en mellemtilstand, som følges av en endelig og evig dom. Men sammen hermed har ogsaa et andet moment virket, et rent hedensk: troen paa et fuldkommenhetsland, en slags jordisk paradis. Hos Irlænderne er denne tro rikere utformet end hos de fleste folkefærd, navnlig i form av idéen om Insulæ fortunatæ, «de lykkelige øer», — svarende til hvad vi fra vor folketradition kjender som «usynlige huldrelande», ølande som med ett dukker op av havdypet og viser sig for den intetanende fisker, helst som en uventet tilflugt i havsnød, men som ikke lar sig se av noget menneskeøie som leter efter dem. Om dette forjættede land, «Terra repromissionis», eller som det heter i folkemunde: Hy Bresail, «den lykkelige, signede ø» — har der hos Irerne samlet sig en broget blanding av kristne legender og ældgamle hedenske sagn, klassiske saa vel som keltiske, en sagnblanding som i høi grad har paavirket de hel- og halvhedenske Nordboere og sat adskillige elementer ind i vor folketro[2]. Det er fra disse sagn og fra den bibelske forestilling om Edens have

[1] H. Zimmer i Zeitschr. für deutsches altertum, 33, s. 285 f. Jfr. Zarncke i Berichte der Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, Philos.-hist. Classe, 18, s. 196 ff.

[2] Se Fridtjof Nansen, Nord i taakeheimen, kap. IX og s. 456.

at det jordiske paradis kom ind i visionerne, dogmatisk tillempet og fremhjulpet av en vag kirkelære.

Vi gaar forbi en lang række av visioner, som enten ikke er synderlig utprægede, eller ialfald ikke har væsentlig nye drag at byde, i forhold til de syner som tilhører denne digtarts blomstring; vi forbigaar altsaa den engelske kirkehistoriker *Beda's* visionsskildringer fra kort efter 700, Tysklands apostel *Bonifatius's* fra omkring 750, Nordens apostel *Ansgar's* fra midten av 9de aarhundrede, og mange flere.

Jeg stanser alene et øieblik ved den irske *Adamnān's vision*, fra begyndelsen av 9de aarhundrede[1], — bare for at fremhæve et enkelt træk av den, hvor stor interesse end den hele vision har. Adamnān, med tilnavnet «Vestens høilærde», døde i 703, men beretningen om hans syn er nedskrevet gode hundrede aar senere, og er bevaret i et navnkundig irsk haandskrift, «Lebor na huidre», fra 11te aarhundrede. Det er især i den individualiserende skildring av salighetens glæder som denne vision udmerker sig, forskjellige efter de forskjellige arter av salige og efter de forskjellige trin i salighet. Adamnān har først skildret det skinnende lys som ligger over de saliges land. «Men tusen ganger større end dette lys er den glans som dirrer over himlens hærskarer paa sletten omkring Herrens eget kongesæte, med en baldakin over, hvilende paa fire herlige søiler av kostelig sten. Paa stolstolperne foran kongen sitter tre ædle fugler; deres hug og tanke er bestandig i deres skaber: det er deres kunst. De sætter sig paa stolen og feirer de otte kanoniske tider med lovprisning av Herren, sammen med erkeenglenes lovsang; fuglene og erkeenglene begynder sangen, og alle himlens hærskarer falder ind, baade helgener og de hellige møer.» — Disse fugler paa Guds kongesæte er forbilledet for de gamle nordboeres forestilling om Odins talende ravner, som sitter paa hans aksler eller paa sætets stolper, og sier ham alt de vét. De tre fugle hos Adamnān symboliserer treenigheten, som stundom fremstilles under billedet av tre like ørner[2]. Allerede den tidlige middelalder opfattet tre-

[1] Først utgit som manuskript [av Whitley Stokes], Adamnan's vision, transcribed and translated from the book of the dun cow, Simla 1870. Senere er den irske tekst trykt hos Windisch, Irische Texte I, s. 165 ff. — Jfr. Kuno Meyer and Alfred Nutt, The Voyage of Bran I, s. 219 ff.

[2] W. Menzel, Christliche Symbolik I, s. 214 (efter Twining, Symbols, pl. 23). — Fugleskikkelsen hos Adamnan er dog øiensynlig paavirket av de vingede keruber; sml. Visio Alberici, cap. 39.

enigheten som bestaaende av Memoria, Intelligentia, og Voluntas[1]. Navnene paa Odins ravner er likefrem oversættelser av de to første av disse teologisk-allegoriske begreper: Muninn av Memoria, Huginn av Intelligentia[2]. At fuglene hos Adamnān var treenighetssymbol, har vore gamle fædre ganske naturlig ikke kunnet forstaa; derfor har de nøiet sig med to, én paa hver av gudens aksler; — anbringelsen av en tredje vilde jo ogsaa hat sine vanskeligheter.

Fra 1000-tallet av danner visionerne i 2—3 aarhundreder den omfangsrikeste gren av kristenhetens digtning. I denne tid falder visionslitteraturens blomstring; da opstaar *Alberik's*, *Oenus's* og *Tundal's* store syner (c. 1130—1190)[3]. Til samme tidsrum hører ogsaa de to visioner som har inspireret Draumkvædets digter, den holstenske bonde *Godskalk's* syn vinteren 1189—90[4], og den engelske leilænding *Turkill's* fra høsten 1206[5].

Alberik var munk i klostret Monte Cassino i Italien, og i dette land er den vision som bærer hans navn, opstaat henimot

[1] Se f. eks. Isidorus Hispalensis, Etymolog. lib. 7, cap. 4, 1: «Trinitas appellata, quod fiat totum unum ex quibusdam tribus, quasi Triunitas, ut memoria, intelligentia, et voluntas, in quibus mens habet in se quamdam imaginem divinæ trinitatis. Nam dum tria sint, unum sunt, quia et singula in se manent, et omnia in omnibus.» — Senere regnet man, efter Petrus Abælard (død 1142), gjerne Potestas, Sapientia, og Amor som de tre treenighetsbegreper.

[2] E. H. Meyer, Vøluspa, s. 83, og samme forfatters Germanlsche Mythologie, s. 232; Meyer har set navneoverensstemmelsen, men ikke treenighetssymbolet, de tre fugler. — Gaar det tredje begrep i treenigheten, *Voluntas*, igjen i *Vili*, navnet paa den ene av de tre Bor's sønner, Nordboernes skapende treenighet?

[3] Likesaa Munken av Eynsham's vision fra 1196; se Ward, Catalogue of Romances II, s. 493 ff. Visionen er utgit av M. Huber i Vollmöller's Romanische Forschungen XVI, 641 ff.

[4] Godskalks vision er nedskrevet i 1190 av hans prest, en klostergeistlig i Neumünster, og eksisterer kun i et eneste haandskrft, som efter alt at dømme er originalhaandskriftet. Den er flere ganger utgit i utdrag, sidst og bedst av R. Usinger, Visio Godeschalci, Kiel 1875 (i Scriptores minor. rer. Slesvico-holsat.); men heller ikke denne utgave er fuldstændig.

[5] Efter Ward, Catal. of Rom. II, s. 506 f. skrevet av Ralph, abbed av Coggeshall, fra 1207—1218. Ralph's tekst er utgit av Ward i Journal of the Archæological Association, 31, s. 440 ff. Forkortet har teksten været meddelt i Roger av Wendover's Flores historiarum (ed. Coxe, III, s. 190 ff.; ed. Hewlatt II, s. 16 ff.) og hos Matthæus Parisiensis, Chronica majora (ed. Luard, II, s. 497 ff.).

1130[1]. Den er kanske den mest bekjendte av alle visioner; man har villet hævde at det er fra den, Dante har hentet grundrisset til sin Guddommelige komedie — hvad der dog tør være tvilsomt.[2] — Som tiaars gut faldt Alberik i en svær sygdom, og blev i ni dager liggende uten sans og samling. I denne tid fører apostlen Petrus og to engler ham om i himmel og helvede. Først ser han det sted hvor de aarsgamle børn renses, — for heller ikke de er, efter apostlens utsagn, skyldløse, ikke engang et dagsgammelt spædbarn er uten synd; de maa i syv dager ligge paa glødende kul, og er de to aar gamle, maa de ligge i fjorten dager, og saaledes videre. Dette er, sier Petrus, den mindste straf i den anden verden: ti med aarene vokser menneskenes syndeskyld. Denne straf heter «Prudentia». Saa følger den lange, lange række av synder og syndestraffer, baade i renselsesstederne og i det egentlige helvede, hvor ingen andre bor indtil dommedag end Judas, Hannas, Kaifas, og Herodes, de som la haand paa den hellige. Ved helvedbrønden[3] ligger en orm av uoverskuelig længde, bundet med en vældig kjetting som er fæstet i helvede. Naar ormen drar aande, suger den i sig, som fluer, en mangfoldighet av syndersjæle, og puster dem ut igjen forbrændte: «deres orm skal ikke dø, og ilden ikke utslukkes.» Siden møter Alberik to uhyrer, en hund og en løve, av hvis gap der staar svovlflammer, og pusten driver sjælene uimotstaaelig ind i de forskjellige straffesteder. Kort efter ser han en brændende bekelv, «som heter Purgatorium», og som strømmer ut av helvede. Over den fører en bred jernbro, som de retfærdige med lethet slipper over; men synderne maa gaa den belæsset med tunge byrder, og naar de kommer midtpaa, blir broen smal som en traad[4], saa de styrter ned i elven; dette gjentar sig, indtil de er renset fra sine synder, da slipper de let over. Foruten

[1] Padua-utgaverne av Dante, V.

[2] A. D'Ancona, I precursori di Dante, 1874, s. 63.

[3] Helvedsbrønden stammer fra salme 69, 16 (i Vulgata salme 68, 16): «La ikke brønden (puteus) lukke sin mund over mig.»

[4] At broen for de ugudelige blir traadsmal, er en jødisk-muhammedansk tanke. I en gammel rabbinsk utlægning av Esaias (Jalkut Jesaja) fortælles saaledes, at saa snart de ryggesløse sætter sin fot paa broen, blir den en tynd traad, og de styrter ned i dybdernes dyp. Hos muhammedanerne heter broen Sirat, og er tyndere end et haar, skarpere end et sverd, og mørk som natten; luerne slaar vildt op paa begge sider fra avgrundsdypet, men for de rettroende danner de paa Guds bud en sval løvgang.

bekelven lærer visionæren ogsaa et andet renselsessted at kjende: en vældig slette, av tre døgns utstrækning, oversaadd med torner og spidse pigger, saa ikke en fot kan finde plass uten at bli gjennemstukket. Her blir de syndige sjæle jaget frem og tilbake og pisket av djævelen, som rider paa en umaadelig, optømmet drage og har en orm til pisk. Naar sjælene paa denne vis er renset, kommer de til en anden slette, yndig og blomstergrodd, som ligger høit og nær himlen og er en slags forgaard til paradis, og i samme øieblik en sjæl sætter foten paa denne slette, læges alle saar fra tornesletten og de flengede klær blir hele og nye. Midt paa sletten ligger paradiset selv, med livsens og kundskapens træer; men dèr bor nu bare Abel, Abraham, Lasarus, og røveren som blev korsfæstet ved Kristi side. De retfærdige kommer først derind paa den ytterste dag; til da bor de paa denne blomstereng. Og hver gang der kommer nye sjæle dit fra pinslerne paa tornesletten, faar de en jublende mottagelse av de retfærdige og husvales av rosernes og liljernes duft. Fra disse salige egne gjennemvandrer Alberik de syv himle; i den syvende og høieste staar Guds trone, foran ham staar keruberne med sine seks vinger og synger: «Hellig, hellig er Herren Gud Sebaot!»

Det er slaaende, hvor sceneriet har utvidet sig hos Alberik i sammenligning med de ældre visioner. For enhver slags synd finder vi skapt et eget straffested, og ofte egne straffer[1]. Men ordningen av stationerne er uklar: først skjærsilden med dens underavdelinger av sjøer og daler, saa helvedbrønden, derpaa atter skjærsild-steder, med broen og tornesletten og enkelte særlige straffer. Denne ugreie stammer øiensynlig derfra, at forfatteren har søkt at sammenarbeide forskjellige og til dels motstridende kilder, særlig Paulus's og Marias apokalypser, Gregors Dialoger, Beda's og Bonifatius's syner, samt visioner av den irske gruppe. Den førerrolle apostlen Petrus spiller, synes at ha sit forbillede i Ansgars visioner. Av nye træk møter vi den bundne helvedorm (d. v. s. «den gamle drage»)[2]; at mordere maa bære paa en djævel i den myrdedes skikkelse; og den gnostisk-manichæiske forestilling om de syv himler. Det at de retfærdige først paa dommedag slipper ind i paradiset, bunder i en forveksling med det himmelske Jerusalem, hvor de salige, efter kirkelæren, ikke kan indgaa før efter dommen. At ikke andre end de fire jøder

[1] C. Fritzsche i III, s. 357.
[2] Jfr. Arturo Graf, Miti II, s. 133, anm. 180.

som fordømte Kristus, er ugjenkaldelig fortapt, er en forestilling som ogsaa ellers kommer til orde i visionslitteraturen; saaledes i et syn hos Beda[1] og hos Roger av Wendover (til aaret 728), om en munk som saa satan i avgrundens dyp, og ved siden av ham Kaifas og de øvrige som dræpte frelseren.

Den yngste av de tre store visioner, *Oenus's*, henføres i regelen til aaret 1153; den findes i et skrift fra sidste del av det 12te aarhundrede, om den hellige Patrik's purgatorium[2]. Patrik var Irlands apostel (død mellem 455 og 464). Da han saa saa liten frugt av sin missionsvirksomhet, bad han Gud om et synlig tegn som kunde besegle hans præken. Om natten aabenbarte Kristus sig for ham og gav ham en stav, som han skulde slaa paa jorden med. Han gjorde saa, og straks opstod der en dyp hule, en aapning ind til jordens indvolde. Den fik navn av St. Patrik's purgatorium. Og enhver sjæl som her i livet gaar ned i dette dyp og tilbringer et døgn dèr, utsat for alle det hinsidige livs pinsler, gaar ved sin død fri av skjærsilden og kommer like ind i paradis. Mange er de, sier den gamle legende, som har benyttet sig av denne guddommelige naade og allerede i levende live bøtt for sine synder.

En av disse var den irske ridder Oengus, Oenus eller Owein. Efter at Oenus har steget ned i hulen, vandrer han længe om i mørke, indtil han kommer til en slette. Der finder han en pragtfuld kirke — eller et slot: ordet «aula» har i middelalderen begge betydninger —, bygget som et kloster, med aapne søilegange. Mens han beundrer det herlige bygverk, trær tolv hvitklædte, nybarberte mænd i munkedragt hen til ham. De hilser ham i Herrens navn, fortæller ham hvorledes han skal fortsætte sin vei, og styrker hans mod og tro overfor de rædsler han gaar i møte. Straks efter angripes han av talløse dæmoner, som kaster ham i en ild, da han ikke svarer dem og ikke vil adlyde

[1] Hist eccl., lib. 5, cap. 14.

[2] Den latinske tekst er utgit paa mange steder, i 1891 efter nyopdagede haandskrifter av Ed. Mall i Vollmøller's Romanische Forschungen VI, s. 139 ff.; visionen findes ogsaa hos Roger av Wendover og Mathæus Parisiensis (under aaret 1153). — Se Ward, Catal. of Romances II, s. 435 ff.; Ernest J. Becker, A Contribution to the Comparative Study of the Medieval Visions of Heaven and Hell, 1899, s. 87 ff.; Thomas Wright, St. Patrick's Purgatory, 1844; S. Eckleben, Die älteste Schilderung vom Fegefeuer des heil. Patricius, 1885. — Oenus's historie er oversat paa gammelnorsk i Mariu saga, og paa gammelsvensk, utgit av J. A. Ahlstrand, S. Patricks-Sagan, 1844.

deres paabud om at vende om. Med sine jernhaker skyver de ham hit og dit i ilden, men da han paakalder Guds navn, blir han utfriet. Derpaa slæper djævlene ham gjennem fire straffesteder, det ene forfærdeligere end det andet, alle — vældige sletter, hvis ende øiet ikke kan naa. Efter de fire sletter ser Oenus et umaadelig hjul, ekerne er besat med luende jernnagler, og den underste del av hjulet ligger i et flammehav; paa naglerne hænger sjæle, som sammen med hjulet blir hvirvlet rundt med utrolig fart, det ene øieblik svæver de høit i luften, det næste dykkes de ned i luerne. Derfra kommer han til et hus, som er saa langt at han ikke kan se enden paa det, og som der staar en uutholdelig hete av. Hele huset er fuldt av dype runde huller, fyldt til randen av sydende malm. Det er djævlenes «badehus». I hvert hul staar et menneske, nogen til tindingen, nogen til akslene, nogen til knærne. Ikke langt derfra vælder en mægtig og usigelig stinkende flamme op av jorden, av en brøndaapning, og midt i luen stiger sjæle som gnister op og ned. Det er «helvedes port». Øverst er brønden trang, men nedenfor vider den sig ut til en umaalelig bredde og dybde. Den vækker en saa sammensnørende og bundløs angst, at Oenus for en tid mister erindringen om Herrens navn, som før har hjulpet ham overalt paa hans rædselsvei. Tilsidst kommer han til en svovlstinkende ildelv, bred som en sjø. Over den spænder der sig en bro, saa høi at det svimler for synet; dertil er den saa smal og spinkel, at selv om den bare laa i en fots høide over jorden, vilde det være uraad at gaa den, og saa glat og sleip, at foten knapt hadde fundet fæste, om broen hadde været aldrig saa bred. Oenus paakalder Herrens navn; straks blir hans skridt sikre, og broen begynder at vide sig: da han er midtpaa, har den vokset sig saa bred, at han ikke ser elven hverken til høire eller venstre. Paa den anden side ligger en høi mur med ædelstensmykket guldport. Derfra slaar der ham en duft i møte, saa vidunderlig herlig, at han synes han paa ny kunde gjennemgaa alle de lidelser han netop hadde utstaat. Da Oenus nærmer sig, aapnes porten, og ut skrider et langt hvitklædt tog av bisper, abbeder, munker, og prester; de bærer kors, kjerter og faner i hænderne, og synger vidunderlige sange. Alle hilser de ridderen velkommen, og to bisper tar ham med sig for at vise ham om. Saa følger den sedvanlige skildring av den yndige blomsterslette, hvor der aldrig er nat, hvor alt straaler i den klareste lysglans — de retfærdiges

fredfulde opholdssted. Som stjerne skiller sig fra stjerne, raader der den rikeste avveksling i de saliges boliger og tilstand. Bisperne forklarer, at dette er det jordiske paradis, som Adam en gang blev jaget ut av. Alle som var der, hadde først maattet gjennemgaa de samme renselser og straffer som Oenus, og én gang skulde de alle indgaa i det himmelske paradis, hvis portes skinnende glans de kunde se ovenfor sig.

Denne vision, som i kunstnerisk henseende hører til de bedste, er især merkelig ved sit anlæg: den er en visio corporalis, som middelalderens teologi kaldte det[1], et legemlig besøk i de dødes rike. At man kunde tænke sig muligheten av et slikt frivillig besøk, i den hensigt at gjennemgaa en lutring for det kommende liv, kom derav at middelalderen forestilte sig helvede liggende under jordskorpen. Man trodde der var to helveder, et øvre eller purgatoriet, og et nedre, «helvedes dyp» eller det egentlige helvede, som visionerne i regelen fremstiller under billedet av en brønd[2]. Det øverste laa ret under jordens overflate, det andet under det første. Til det øverste førte «porter» eller indganger fra denne verden, og som slike betragtet man ildsprntende fjeld, dype huler eller kløfter, indeklemte fossedyp, eller uhyggelige fjeldsjøer. Mange saadanne steder rundt om i landene bærer endnu — som St. Patrik's purgatorium — navne som vidner om denne tro.

Den betydeligste og mest fuldendte vision er Tnugdal's, eller som vi i regelen kaldes: *Tundal's*[3]. Den er oversat paa alle europæiske sprog, ogsaa — i midten av 13de aarhundrede — paa gammelnorsk under navn av «Duggals leizla». Alle disse oversættelser gaar tilbake til et latinsk skrift fra kort efter 1150[4],

[1] Se Cæsarius av Heisterbach's Dialogus miraculorum, dist. 8. cap. 1. — I uttrykket «visio corporalis», i motsætning til «visio spiritualis», indla man ogsaa en overført betydning; se Dial. mirac., dist. 7, cap. 20.

[2] Læren om de to helveder beviste Augustin av salme 86, 13 (i Vulgata: 85, 13): «Eruisti animam meam ex inferno inferiore»; naar der altsaa var et nedre helved, maatte der ogsaa være et øvre.

[3] Visionærens rette navn synes at ha været Dungal, som ogsaa svarer til den norrøne oversættelses «Duggall».

[4] Utgit oftere; saaledes av P. Villari, Leggende e tradizioni che illustrano La Divina Commedia, 1865, s. 3 ff; bedst av Albrecht Wagner, Visio Tnugdali, 1882. — Se om verket Ward, Catal. of Rom. II, s. 416 ff; Mussafia, Sulla visione di Tundalo, i Wienerakademiets Sitzungsberichte der philos.-hist. Classe, 67, s. 157 ff; Ernest J. Becker, A. Contribution, s. 81 ff; D'Ancona, I precursori di Dante, s. 53 ff. — Den gammelnorske oversættelse er trykt i

forfattet av en munk i Sydtyskland, en født Irlænder. Visionen henlægges til 1148 eller 1149; det sidste aar er det rette.

Helten er en irsk ridder Tundal, en høit begavet og dygtig mand, men et verdensbarn. Han besøkte en dag en ven for at indkræve en gammel gjæld. Mens han sat til bords med vennen, stivnet han pludselig, og blev i tre dager og nætter liggende som død. Den tredje dag samler folk sig alt til hans jordefærd, — da vaakner han med ett og forlanger nadveren. Mens han laa livløs, hadde han gjennemvandret skjærsild, helvede og himmel. Straks hans sjæl forlot legemet, stormet de onde aander løs paa ham med haan og spot: «nu var han deres!» I denne nød faar han hjælp av en engel[1], og djævlene maa trække sig tilbake, skjeldende og smeldende paa Guds retfærdighet, som frelser de uretfærdige og fordømmer de retfærdige. Englen viser ham først pinestederne for mordere og for de lumske og troløse. Derfra fører veien til en dyp stinkende dal, de stoltes opholdssted. Nede i dypet durer en svovlelv, som Tundal ikke kan se, og luften er fyldt av en forfærdelig svovl- og likstank. Over dalen gaar en bro av bord, tusen skridt lang, men bare fotbred. Ingen andre end de utvalgte kan gaa over den, men de skal se de fordømtes straf, for saa meget bedre at kunne takke Gud. Av dem Tundal ser, er det kun en prest, en pilgrim, som slipper over. — Saa træffer visionæren paa et græsselig dyr, større end de største fjeld, og med øine av ild, saa store som hauger. Ind i dyrets gap, som kunde rumme en hær paa ni tusen mand, drev dæmonerne en mængde sjæle, det var de gjerrige og havesyke, — og dyret hedte Acheron[2]. Ogsaa Tundal blir kastet derind, og han syntes det var som om han blev bitt av hunder, bjørner, løver, og slanger paa én gang. — Dernæst ser han tyvenes og røvernes plager. Der er en mægtig pøl, fuld av skrækkelige dyr som brøler efter sjælefôr, og ut av svelget paa

Unger's Heilagra manna søgur, I. — H. F. Feilberg har git et utførlig utdrag av visionen i sin avhandling, «Et nyt kapitel af folkets sjæletro» (Bjerge's Aarbog for Dansk kulturhistorie 1895, s. 4 ff).

[1] Englen er Tundal's skytsengel, som har fulgt ham fra fødselen av og søkt at raade ham til det gode; paa samme maate har mennesket ogsaa en følgedjævel, som indskyter det alle onde tanker.

[2] Skildringen er hentet fra Job's bok, kap. 40, 10 ff om Behemoth; visionen henviser selv til v. 18. Det fra Hadeselven laante navn «Acheron» forekommer ogsaa i Visio Pauli (Brandes, s. 65), hos Honorius Augustodunensis, De imagine mundi, lib. 3, cap. 37, o. m. fl. steder.

dem staar ildsluer. Over pølen leder en haandsbred, to tusen fot lang bro, tæt besat mad hvasse nagler: ingen som sætter sin fot paa den, slipper uskadt fra det. Paa broen ser Tundal netop en sjæl som tvinges til at gaa over med en stor bør av kornbaand paa ryggen. Tundal maa ogsaa selv over broen, og maa leie med sig en utæmmet ko, som han en gang hadde tat fra en slegtning. Det gaar ilde; naar han falder, staar koen, og naar koen falder, saa staar han. Da han kommer midtpaa, møter han sjælen som bærer kornbaandene; den bér ham om ikke at opta plassen for den, og han bér likesaa vakkert om at faa slippe forbi. Med én gang merker han at han er fremom sjælen, og paa den anden bred finder han ogsaa sin fører igjen, som helbreder hans saarede føtter. — De kommer derpaa til «Phristinus's hus», hvor fraadsere og horkarle straffes, og siden til en tilfrossen myr, hvori der sitter et dyr med to føtter og vinger, lang hals, spidst neb, og klør av jern; det spyr ild og sluker sjæle, som det føder igjen i myren, naar de har gjennemgaat pinslerne i dets buk[1]; og alle sjæle som saaledes fødes i myren, blir frugtsommelige med ormer, og sønderslites i sine indvolde av fosteret. Dette er straffen for munker og geistlige som har brutt sit kyskhetsløfte, samt alle som har hengit sig til utøilede utsvævelser. Derfor maa ogsaa Tundal lide denne pine. — Ad en uhyre brat og smal nedgang kommer han saa til «Vulkans smidjer»[2]; dèr tar djævler sjælene ut av smidjeavlen og hamrer dem paa ambolter sammen til en eneste stor masse. Ogsaa denne nød maa Tundal underkaste sig, og læges derpaa av sin følgesvend. — Alle sjæle han hittil har set, avventer Herrens dom; nu kommer han til dem som allerede er dømt, til helvedes nederste dyp med ildbrønden. Derfra slaar en røkfyldt lue like op til himlen; luen er fuld av syndige sjæle, som lik en gnistregn stiger og falder med flammen. Englen fører Tundal hen til «helvedes port» og viser ham mørkets fyrste paa en jernrist med glør under, bundet med sterke glødende jernbaand; han velter sig paa risten, og griper i sit raseri ind i den talløse flok av usalige, og kryster dem i sine hænder, som en tørstig bonde kryster saften ut av druer. «Men selv om en hadde hundrede hoder, og hvert hode hundrede tunger», kunde en dog ikke til fulde skildre alle av-

[1] Dette dyr gjenfindes i Visio Pauli; se Brandes, s. 45 og 84.

[2] I Kaiserchronik v. 1491 (Massmann II, s. 334) føres kong Theodoriks sjæl «ind i berget til Vulkan»; se Massmann i III, s. 948 ff.

grundens usigelige rædsler[1]. — Fra helvede føres visionæren ad en anden vei opad mot en vældig mur. Utenfor den er det sted hvor de mellem-onde renses; de har lys, men plages av sult og tørst og er utsat for storm og uveir. — Gjennem en port i muren kommer Tundal dernæst ind paa en fager eng, hvor solen aldrig gaar ned, med det levende vands kilde i midten. Her bor de mellem-gode, de som er sluppet ut av pinslerne, men endnu ikke er værdige til at komme i de helliges samfund. — Derpaa følger paradisets forskjellige grader, adskilt ved høie murer uten porter eller aapninger: Guds magt løfter besøkeren over murene. Ikke langt fra den sidste mur staar et vældig løvrikt træ, og fra grenene lyder den lifligste fuglesang; det er symbolet paa den hellige kirke[2]. Nedenunder træet bor de som har bygget og beskyttet kirken, i boliger av guld og elfenben. — Den sidste mur overgaar alle de andre i høide, skjønhet og glans; den er helt bygget av ædelstener, med guld istedenfor cement. Fra toppen av den fornemmer Tundal hvad intet øie har set og intet øre hørt: derfra ser han de saliges ni «ordener», med engler, patriarker, profeter, apostler, og de jomfru-rene. Men fra dette samme stade overskuer han ogsaa de glæder og pinsler han hittil gjennemvandret, ja hele jordens kreds, som i et eneste solglimt: uten at vende sig ser han herfra alt, baade det som er foran ham og det som er bak ham, det som er over ham og det som er under ham. Og han merker at stedet gir ham en viden og en visdom som gjør det unødig for ham at spørre om noget: alt han ønsker at vite, vet han i samme øieblik.

Tundals vision er et kunstverk av høi rang. Den rike fantasi bæres av en livfuld og plastisk fremstilling, som et kort utdrag kun kan gi et svakt begrep om. Navnlig er helvedstraffene ofte mesterlig skildret i jættestore billeder. Skjønt fremstillingen for en stor del gaar ut ifra de ældre visioner, har disse ikke synderlig anden betydning end den at avgi bygge-

[1] Det samme billede gaar igjen i en norrøn julepræken (Unger, Gammel norsk Homiliebog, s. 62): «Om hver mand hadde hundrede hoder, og der i hvert hode var hundrede tunger av jern, og alle tunger talte fra verdens ophav til verdens ende, formaadde de dog ikke at skildre alt det onde som er i helvede». En lignende tanke uttaler str. 93 og 94 i det islandske Mariadigt Lilja, hvis forfatter døde 1361. Billedet er laant fra Visio Pauli, se Brandes, s. 80.

[2] En eiendommelig utformning av samme billede findes hos Cæsar av Heisterbach, Dial. mirac., dist. 7, cap. 20.

materiale; anvendelsen og sammenføiningen er uavhængig av forbillederne. Inddelingen av de fordømte, i dem som allerede er dømt og dem som endnu venter paa dommen, — eller av skjærsildens beboere i de onde, men ikke meget onde, og de gode, men ikke meget gode, — eller av de salige i dem som er gode, men ikke fuldgode, og dem som er helt fuldkomne: denne inddeling stemmer med den skjelning som er gjennemført i den gammelirske kirkelige litteratur. Dog er delingen i «mali valde» og «mali non valde», «boni valde» og «boni non valde» i Tundals syn brukt med en viss frihet;[1] vi har her snarest fem eller seks store klasser av sjæle, for baade i helved og i skjærsild skjelnes der mellem en høiere og en lavere grad; inddelingen av de salige er mindre utpræget. Den smale bro og den haandsbrede bro med nagleodderne er let varierte utformninger av ett og samme billede. Naar Tundal paa sin gang over den sidste bro maa leie med sig en ko han har stjaalet, er det samme tanke og samme billede som vi møter i et syn i Dialogus miraculorum[2] av abbed Cæsar av Heisterbach (død omkring 1244): Hans visionær ser «i pinens hjem» en nylig avdød borggreve sittende baklængs paa en skjenende ko, som med sine horn hugger ham i ryggen. Paa spørsmaalet hvorfor han sitter slik, svarer greven: «Jeg røvet denne ko uten barmhjertighet fra en fattig enke, derfor maa jeg nu uten barmhjertighet lide straffen for det.» Og forfatteren lægger til: «Gud straffer altid synden efter syndens art; har greven røvet en ko, maa han bøte det paa en ko.» Fra Tundals syn er dette billede gaat over i Draumkvædet; ikke bare positivt, saaledes at en okse møter visionæren paa Gjallarbroen og «stend og stangar», men ogsaa negativt: den som her i verden gir fattige en ko, han behøver ikke at ræddes og svimle, naar han skal gaa over Gjallarbroen. Endnu et træk av Tundals vision tar jeg frem: ædelstensmuren, hvorfra hele verdens ring ligger utbredt for ens øie, og som gir den besøkende oversanselig viden og visdom.[3] Denne forestilling

[1] Fra Tundals vision, som i det hele har øvet en overordentlig indflydelse paa den senere utvikling, er denne inddeling ogsaa gaat over til fastlandsforfattere, saaledes til Cæsar av Heisterbach, Dial. mirac., dist. 12, cap. 53, og til Vincentius Bellovacensis, Speculum naturale, s. 736.

[2] Dist. 2, cap. 7.

[3] Litt anderledes møter det samme træk os i Alberiks vision, kap. 40 ff.; likesaa i Godskalks cap. 38 (Usinger s. 115).

forekommer i andre legender, av betydelig større ælde[1], — og i dem har vore fædres tilsvarende forestilling om Odins kongssæte Lidskjalv én av sine røtter: «Der er et sted som heter Lidskjalv,» fortæller Snorre's Edda[2], —» og naar Odin sætter sig dèr i høisætet, da ser han over alle verdener, og hvad ethvert menneske gjør, og forstaar alt hvad han ser.» Ja, ogsaa andre som tar plass paa Odin's sæte, blir straks altseende og alvidende . . . hvem mindes ikke fortællingen om Frøy og hans besøk paa Lidskjalv?

De senere visioner viser en avgjort nedgang i den skapende evne; de er væsentlig kun variationer over det gamle stof. Og denne nedgang er blivende. Det høieste de følgende visionsdigtninger driver det til, er en stadig mer og mere overdreven utmaling av helvedpinslerne. Det kolossale, men samtidig ikke sjelden storslagne i kulminationstidens visioner vrænger sig fra nu av altfor ofte om til sin egen karikatur; forestillingerne om den tilkommende verden blir saa materielle og haandgripelige, saa rædselsfulde, at fantasien ikke formaar at naa længer. Det gjælder bare at dynge rædsel paa rædsel; alle de uhyrligheter som før fandtes mere spredt rundt omkring, stables nu ovenpaa hverandre: sindene var blit saa slappede av den forfærdelige kost, at det nu blev kvantiteten, den masseagtige opdyngning av rædslerne, som maatte til for at gjøre indtryk. Endnu den dag idag løper disse skrækkelige forestillinger om i al sin krasshet i katolske lande, og det ikke bare paa folkemunde og i mørke, men i skrifter som av den katolske klerus utgives som andagtsbøker for menigheterne, «permissu superiorum». La mig gi et eksempel: I en slik traktat «for børn og unge personer», som med titlen «Synet av helvede» kom ut i Irland omkring 1850[3], heter det: «Det fjerde helvedfængsel er en kokende kjel.

[1] Saaledes i legenden om den hellige Aidanus eller Maedhog, en irsk biskop som levde i 7de aarh.; se J. W. Wolf i Zeitschr. für deutsche Mythologie I, s. 356 (efter Bollandisternes Acta Sanctorum, Januar II). Se ogsaa en præken av Ælfric fra første halvdel av 1000-tallet i Thorpe's The Homilies of the Anglo-Saxon Church II, s. 184.

[2] Edda Snorra Sturlusonar, A. M. I, s. 54.

[3] Av J. Turniss; se W. E. H. Lecky, Sittengesch. Europas, übers. von H. Jolowicz, 1879, II, s. 181, anm. 2.

Midt i kjelen staar en gut. Hans øine brænder som gloende kul, to lange flammer staar ut av hans ører; stundom aapner han munden, da strømmer en ildbæk frem av den. «Hør, det bobler i ham som i en kokende gryte! Blodet fosskoker i de forkullede aarer paa gutten, hjernen syder i hans hode, margen stekes i hans knokler» — og saaledes videre, ustanselig, væmmeligere og væmmeligere. Paa denne maate blev religionen systematisk materialiseret, og det i en utstrækning som knapt nogen anden helt kan forestille sig, end den, som selv har set sig om i middelalderens litteratur. Det er ikke saa meget det at slike fortællinger overhoved forekommer i denne litteratur, — det som slaar, er deres endeløse, uoverskuelige mangfoldighet, som holdt paa at gi kristendommen en skikkelse næsten likesaa overtroisk og polyteistisk, som hedenskapet selv[1].

Jeg grupperer til slutning de forskjellige klasser av visioner.

Som helhet gaar visionsdigtningen tilbake til de nykristelige apokalypser, som atter er strømmet ut fra orfiske forestillinger og fra jødedommens eschatologiske og hellenistiske skrifter, — med leilighetsvise gjennembrudd av østerlandske, navnlig manichæiske tankebilleder, senere — rundt om i landene — ogsaa av nationale, folketraditionelle drag.

Denne brede strøm kløver sig, stort set, i *tre* arme, som dog ofte paa ny forener sig og blander sine vande.

Den *første* bæres av den utvikling som har sit utløp fra pave Gregors Dialoger, og som især samler sig om skildringen av himlens glæder, mens den kjender forholdsvis litet til livet i helvede; — den har sin hovedopkomme i Johannes's aabenbaring og til dels i den apokryfe Henochs bok.

Den *anden* arm, som man kunde kalde den tyske, fremtræder først med fuld styrke i St. Bonifatius's visioner (c. 750); den skildrer med særlig forkjærlighet skjærsildens renselser og helvedes straffer, — paradiset blir bare stemoderlig behandlet. Til den tyske gren hører ogsaa de fleste av de ældre engelske og frankiske, f. eks. Bedas. Denne utvikling bunder fremforalt i Petrus's og Paulus's apokryfe aabenbaringer.

Den *tredje* række er den irske; dertil regner jeg ogsaa i hovedsaken Alberiks italienske vision, som viser det samme præg,

[1] Lecky II, s. 185 f.

og er paavirket av de ældre irske visionslegender — sikkerlig gjennem de klostre som i Øvreitalien var stiftet og i flere aarhundreder bebodd av Irer. Denne irske gruppe kløver sig atter i to: én som har optat en række emner fra klassisk litteratur og fra hjemlig folketradition om «de lykkelige øer», Terra repromissionis, som man naar til ved en likefrem, virkelig seilas i levende live, ikke ved et besøk i aanden i ekstatisk tilstand (dertil hører f. eks. legenden om den hellige Brandau); — og en anden gren som i det væsentlige har sammenarbeidet de to utviklinger som skyter frem fra Gregors Dialoger og fra den tyske visionsgruppe, dog med forkjærlighet for den sidste. Det er med denne gren at visionslitteraturen naar sit høidepunkt, ikke bare i alsidighet, i fantasi og kunstnerisk formning, men ogsaa med hensyn til den dogmatiske gjennemarbeidelse av stoffet. Den har da ogsaa øvet saa sterk en indflydelse paa den følgende visionsdigtning, at den for altid har fastslaat dens karakter.

Som en fjerde gruppe — eller rettere som en egen utstrømning av den tredje — kan man regne Godskalks og Thurkills visioner, sammen med Draumkvædet og Sólarljóð og endda et par avlæggere; denne lille kreds bygger i hovedsaken paa de irske visioners materiale, men med indflettede drag av hedensk nordisk overlevering og av en særlig tysk utformet kirketradition.

Men av den hele, uoverskuelige række av visioner er der bare tre som har naadd det høieste: *Tundals syn*, *Dantes* Divina Commedia, og *Draumkvædet*.

Her bøier ringen sammen.

Og for mit syn stiger et billede frem: den første gang jeg i Telemarken hørte Draumkvædet sunget. En fattig husmandsstue høit oppe i en avdal; høstvind og piskende regn mot ruten; gjennem de gisne gulvplanker en ulidelig træk; og paa stabben borte ved gruen, midt imot mig, den bedagede sangerske selv. Hun lette med møie de halvglemte vers frem i hukommelsen, og maalet som bar dem, var skjælvende og sprukket. Men efter som mindet klarnet og stemningen grep hende, fik røsten varme, og de furede, magre kinder begyndte at rødme. Det var koralens høitidelighet, salmens inderlighet, ekstasens henrevethet, av og til som en fjern, dirrende ôm av kirkeklokker. Jeg begyndte at

skjønne at dette kvad kunde gaa fra mor til datter og fra far til søn i syv hundrede aar, mægte at fylde slegt efter slegt med sin høihet og sin helhetsstemning. Det var som jeg saa ind gjennem torv og sten til en sunken tid, en tid med oprindelighet og dimensioner og av vidunderlig enkelhet. Men saa fjern, saa fjern. Den gamle sat for mig som en attegløyme fra længst henfarne dager.

TOTEMISME

AF

EDV. LEHMANN.

Den første omfattende forklaring af totemismen, den ejendommelige samhørighed mellem mennesker og dyr, som adskillige navnlig primitive folk er tilbøjelige til at antage, blev givet af J. G. Frazer i hans artikel i Encycl. Britt. og dens særtryk (Edinburgh 1887).

„Et totem“, siger han, „er et mærke, der betegner en klasse levende væsener eller materielle genstande, som den Vilde betragter med overtroisk ærefrygt, fordi han tror på et særligt nært forhold mellem sig selv og ethvert individ af den vedkommende klasse. Dette forhold mellem mennesket og hans totem kommer dem begge tilgode: Totem beskytter mennesket, og mennesket viser totem sin ærefrygt derved at han — hvis det er et dyr — ikke dræber det, eller — hvis det er en plante — ikke skærer af den eller plukker den. Til forskel fra en fetisch er totem aldrig et isoleret individ, men altid en klasse af objekter, enten en dyreart eller en planteart, sjældent en klasse af livløse ting, yderst sjældent af forfærdigede ting. De menneskegrupper, der kalder sig efter totem, betragter sig som blodsbeslægtede, ætlinge af en fælles forfader, føler sig indbyrdes forpligtede og forbundne i den fælles tro på totem. Således danner totem både et religiøst og et socialt system: religiøst forsåvidt der består et beskyttelses- og dyrkelsesforhold mellem totem og menneske, — socialt forsåvidt medlemmerne af gruppen føler sig indbyrdes forpligtede.“

Denne bestemmelse af totemismen kan, hvad dens enkelte

led angår, ret godt kunne opretholdes endnu; men som egentlig definition vilde man måske være noget betænkelig ved den. Man vil vel overhovedet nødig rykke ud med en definition. Man er blevet opmærksom på, at de enkelte træk, som her er nævnede, ingenlunde genfindes overalt i lige grad, ja ikke engang genfindes overalt. Totemismen er et løst og broget fænomen, der antager forskellige former på de forskellige steder. Skal man give en samlet bestemmelse deraf, må man først og fremmest agte på, hvilke træk der er de hyppigste: om der er noget man kunde kalde alment eller dog almindeligt, og om der er andet der kun optræder visse steder.

Så vidt er man ihvertfald kommet, at man kan erklære adskillige af de træk, der ved den første betragtning af totemismen faldt stærkest i øjnene, for sjældnere eller tilbagetrædende. Dette gælder især om de religiøse elementer, der strax forvirrede blikket både hos Frazer og selv hos den udmærkede forsker af Semiternes religioner: Robertson Smith. Man var dengang ikke langt fra at betragte totemismen som en religion, ihvertfald brugte man den til hjælp til forklaring af religionens oprindelse, og det gør den lærde og åndfulde franskmand Salomon Reinach endnu i sin sidste bog „Orpheus“. Men netop denne side af totemismen er den aller dunkleste og tillige dens mindst almene.

I endnu højere grad gjorde man tidligere det genealogiske: afstamningen fra totemdyret, til hovedsagen. Men heller ikke denne forestilling er, skønt den er hyppig og tydelig, så almindelig, at man kan gøre den til hovedsagen; og det samme vil kunne siges om en del andre, ofte omtalte sider af totemismen: forbudene mod at dræbe, spise, ja nævne dyret.

Opstiller man, istedenfor at give en definition, en række træk, hentede rundt omkring fra, der hører ind under totemismen, vil man ganske vist ikke kunne undgå først at nævne det rituelle og det genealogiske, som den side af sagen, der først frembyder sig for øjet; men jo længere man arbejder sig frem mod de bærende bestemmelser i fænomenet, desmere viger disse træk tilbage og giver plads for ejendommeligheder ved totemismen, der er af langt mere gennemgribende natur.

Rituelle bestemmelser.

Forbud mod at dræbe dyret. Om Indianerne i Peru berettes det, at folkene af jaguarklanen roligt sætter sig ned, når de ser deres våbendyr og modstandsløst lader sig dræbe af dyret uden at værge sig eller gribe flugten. Totemdyret regnedes for klanens nære slægtning. (Schurz: Urgeschichte[5] 101). Når dyret er død, må det endogså begrædes og begraves. Turner fortæller om indbyggerne på Samoaøerne: „Når en mand finder en død ugle og selv dyrker uglen som sin landsbys guddom, må han sætte sig ned og begræde dyret, idet han slår sin pande med stene til den bløder.“ (Turner: 19 years in Polynesia. 242).

Spiseforbud. Som elsdyrklanen blandt Omahaindianerne tror, at de ikke kan spise elsdyr uden at få kroppen fuld af bylder, således troede oldtidens Syrere, hvem Atargates fisk var hellige, at de vilde blive hjemsøgt af bylder og svulster og fortærende sygdom, når de spiste en sardin. (Robertson Smith: Relig. d. Semit. (Stübe) 114).

Totemdyrets forplejning. I Panjab gives der en særlig slangeklan. De dyrker deres slange hver mandag og torsdag, koger mælk og ris og sætter dette frem for slangen, medens de på disse dage selv intet spiser og heller ikke kærner smør. Når de finder en død slange, giver de den klæder på og skaffer den en hæderlig begravelse. (Crooke: Pop. Belief in India 284).

Genealogiske bestemmelser.

Navneskik. Klanen opkaldes efter dyrearten; dens medlemmer kaldes simpelthen „bævere“, „ravne“, „jaguarer“, „kænguruer“, „kolibrier“ osv.

Klan og totemdyr er slægtninge. Osagerne vilde ikke jage bæveren for ikke at dræbe deres bröder. (Frazer: Totemism 8).

Afstamning fra totemdyret. Alcheringastammen i Centralaustralien stammede fra forfædre, der efter de indfødtes mening var så inderlig forbundne med de dyr og planter, hvis navne de bar, at f. ex. en Alcheringamand af kængurutotem blev kaldt mandkænguru eller kængurumand; den enkeltes individualitet smælter sammen med det dyr eller den plante, som han ned-

leder sin herkomst fra. (Spencer a. Gillen: Native tribes in S.W. Australia. 119).

Totemfæller er slægtninge. Teoretisk blev en mand af ravneklanen overalt, hvor han kom hen, betragtet som ravn; og „ravnene", som han slog sig ned hos, var hans onkler, ældre eller yngre brødre, søstre og fætre. (Swanton: The Haida. 65). Slægtskabsbetegnelserne er imidlertid meget udvidelige: *mia mia*, der hos Arunta'erne betyder moder, kan også bruges overfor andre kvindelige slægtninge (Spencer a. Gillen).

Praktisk-sociale bestemmelser.

Det er forbudt at gifte sig indenfor sin totemklan. Denne regel synes at stå fast overalt og gælder som oftest som en ukrænkelig lov. „Enhver Ny-Mecklenburger har en bestemt fugl eller *manu* til familietegn. I de indfødtes liv spiller denne *manu* en stor rolle; mand og kvinde, der har samme *manu*, må ikke gifte sig eller pleje kønslig omgang; det regnes for blodskam og bliver endnu den dag idag straffet med døden (Parkinson: 30 Jahre in der Südsee. 649). Samfundsinddelingen hos mange folk og stammer beror på dette forhold, således som Spencer og Gillen udførligt har påvist det for Aruntastammernes vedkommende; blandt Haida'erne i Nordamerika må selv venskabeligt forbundne grupper undgå ægteskab med hinanden (Swanton. 66).

„Hvem må jeg gifte mig med?" — dette spørgsmål, siger Meinhof, kan tjene som praktisk princip for slægtskabsordningen blandt de indfødte i Vestafrika. Men spørgsmålet, siger han, lader sig ikke løse uden ved det tilsvarende spørgsmål: „hvad tør du ikke spise?" På spiseforbudet kender man den totemistiske gruppering.

Disse ægteskabsforbud er så godt som overalt forbundne med totemismen, og der synes at bestå en væsentlig sammenhæng mellem disse. Det er sikkert også her, man må tage fat, hvis man vil søge en forståelse af totemismen; thi vi har her en konstant faktor for os, i sammenligning med

hvilken de andre bestemmelser (f. ex. spiseforbud) er varierende og synes uvæsentlige.

Man må i denne sammenhæng erindre — Parkinson har i sin „30 Jahre in der Südsee“ (Anhang) stærkt fremhævet dette — hvilken vægt de fleste primitive folk lægger på exogami, at ægtemagen søges udenfor stammen, klanen, bygden eller hvilken gruppe man nu tilhører. Man må tidligt have erfaret, at indgifte medfører vanslægtning af racen; eller der må i menneskenaturen selv ligge en tilbøjelighed til ved parringen at søge bort fra de nærmeste omgivelser. Men skal dette udgifte overholdes og reguleres, kræver dette en let erkendelig gruppering i samfundet, ved hvilken totemismen tilbyder sin tjeneste ihvertfald ved at præstere de fornødne kendetegn. Totemismen får derved en heraldisk karakter, som er dens vigtigste og mest gennemgående ejendommelighed.

Men spørgsmålet er, om dette heraldiskes betydning ikke går videre end til ægteskabsordningen. Denne er kun en del af det grundforhold, som bestemmer det primitive samfundsliv, nemlig den sociale gruppering. Forskellen mellem mennesker har på dette kulturtrin været lige så magtpåliggende som ligheden mellem mennesker eller menneskers ligeberettigelse er det nutildags. Man har utvivlsomt kun kunnet samle mennesker om fælles interesser ved at ordne dem i ganske små grupper, bestemt inddelte familier, samlag, stænder osv., hvis afgrænsning overholdtes med den største strænghed.

Men det primitive retsvæsen nøjes ikke med at fastslå en ordning. Den skal begrundes og først og fremmest garanteres, dersom man vil vente den overholdt gennem slægterne. I den antike kultur har man søgt sådanne garantier ved at erklære ordningerne for guddommelige bud eller give dem en mytologisk forklaring, som når man f. ex. i Indien begrundede kasteordningen ved at erklære de forskellige kaster for dannede af forskellige dele af Brahmas legeme.

Men jævnsides med disse theorier ser man også hos de antike folk en praxis, der skal sikre retslige bestemmelser deres beståen. Dette sker ved på ceremoniel eller endogså magisk vis at sætte det oprettede forhold i fast forbindelse med iforvejen

bestående forhold, hvis ubrødelighed man på forhånd er overbevist om. Når f. ex. den romerske udskiftning af jorden var en præstelig forretning, der altid foregik med bestemt iagttagelse af himmelsretninger (grundlinien *cardo* skulde svare til verdensaxen; tværlinien *decumanus* skulde dele verden i to halvdele osv.) — så skete dette utvivlsomt for at sikre markskellene en lignende ubrødelighed som de tilsvarende himmelskel, hvis evige gyldighed var givet. Ved pagtslutninger og edsfæstelse er man især ivrig for at knytte pagten sammen med noget uforanderligt bestående, f. ex. solens bane; og forkærligheden for at gøre solen til retsgud (Shamash, Mithra, Apollo [Lykos] o. a.) sigter åbenbart også efter at skaffe en højeste garanti for retten i en ufravigelig naturordning. Ved bryllupsskikke søger man også støtte i højere pagtordninger: ved de indiske i pagten mellem himmel og jord, ved de kinesiske i forbindelsen mellem universets mandlige og kvindelige grundmagter osv.

Denne magiske praxis er hos de primitive folk, hvis gudsbegreber ikke er så udviklede, at man kan tænke på nogen guddommelig borgen for de menneskelige bestemmelser, den egentlige udvej, hvor der skal skaffes en garanti. Det ligger nær at opsøge forhold i naturen, som man anser for konstante og knytte sine retsforhold til disse.

Nu er det en iøjnefaldende omstændighed ved totemismen, at det enkelte individ i de dyre- eller plantearter, som man tager totem af, så at sige aldrig spiller nogen rolle, og fremdeles, at selve dyreartens karakter også i reglen synes at være ligegyldig, idet det ikke er særligt nyttige eller frygtelige dyr, end ikke altid fortrinsvis yndede jagtdyr e. l. man knytter sig til, men meget ofte ganske ligegyldige og ubetydelige dyr — frøer, rotter, småfugle osv.

Det, man interesserer sig for, er åbenbart arten som art. Dette at der findes arter i naturverdenen (i dyre-, plante- eller mineralriget), det er et forhold, som man kan bruge. Denne givne og fastslående inddeling i naturen synes at byde et fast princip for inddelingen af det menneskelige samfund: Familien, klanen afspejler naturarten, som den er identificeret med. Så-

ledes bliver menneskearten, som man skaber, principielt begrundet, og ved den nære forbindelse med naturarten — der tænkes som evigt bestående — hæver man sin samfundsordning over det tilfældige og forgængelige i menneskelivet og gør den urokkelig som naturen selv.

Denne praktisk sociale side af totemismen kommer særlig tilsyne ved de omtalte ægteskabsforhold, men også på anden måde ser vi den gøre sig gældende, f. ex. ved den gæstfrihed, totemslægtninge udviser mod hinanden og ved andre former af broderligt sammenhold.

Man gør sikkert rettest i, når man vil forstå totemismens tilblivelse, snarere at agte på disse sociale forhold, ud fra hvilke den kan forstås som en praktisk nødvendighed, end ved at tage det religiøse moment eller den genealogiske interesse til udgangspunkt. Disse momenter, af hvilke navnlig det sidste, afstamningen fra totemdyret, er rigeligt bevidnet, kan lettere forstås som afledede end som selvstændige faktorer. Hvorledes mexikanere kan komme til at betragte en kolibri som deres familiegud, eller australiere til at regne en pungrotte for deres stamfader, er selv med alle indrømmelser til primitiv fantasi ikke let at fatte. Derimod kan man vel forstå, at sådanne forestillinger kan danne sig, når en stamme først af praktiske grunde har valgt en dyre- eller planteart, en klippe, en flod eller lignende til sit „mærke“, og som følge deraf identificerer sig så meget som muligt med denne. Ved denne identifikation bliver opkaldelsen efter totem da det nærmestliggende træk, der også genfindes næsten overalt; forbudene mod at dræbe, spise, påbudene om at anråbe, dyrke, begrave osv. bliver naturlige men ikke nødvendige følger af forholdet, og disse er derfor også yderst varierende.

Svagest ytrer sig, efter de nu indsamlede erfaringer, den religiøse side af sagen. Den forsigtighed, hvormed anthropologerne nu rører ved dette punkt, står i lærerig kontrast til de vidtgående formodninger om totemismens religiøse betydning, med hvilke det hele spørgsmål fra første færd behandledes.

BJÖRNEMANDEN.

VED

EVALD TANG KRISTENSEN.

Der var en gammel Soldat, der havde tjent i al den Tid, som en kunde gjøre Fordring paa, en Soldat skulde være i Tjenesten, og han fik saa omsider hans Afsked og kunde gaa hen, hvor han vilde. Hjem havde han intet af, og Slægtninge heller ikke, og han var for længe siden vant fra Bondearbejdet. Han gik saa og spekulerede paa, hvad han nu skulde tage sig for. Saa kommer han ind i noget Krat og noget Skov, og som han nu gaar og tænker paa det, saa kiger han op til Træerne, om det ikke var det bedste, en gik hen og hængte sig selv. Altsaa gaar han og ser Træerne efter, om der ikke skulde være ét, der var passende og værd at hænge sig i. Da kommer der en Mand til ham, og han spörger om, hvad han gik og grundede paa. Saa fortæller han, hvem han var, og hvad han havde i Sinde, det var nok det bedste, en kunde tage sig for, at hænge sig selv. „Det skal du ikke gjøre," siger den anden, „det er ikke rart at hænge sig, du kan komme til at tjene mig." Ja, det vidste han snart ikke, hvad han skulde svare til. „Hvem er du?" Ja, han var Fanden, „har du ikke hørt sige af den Mand?" Jo, det havde han da nok, men ham havde han ikke saadan videre Lyst til at tjene. „Ja, a vil heller slet ikke have noget Arbejde af dig, men du skal blot i syv Aar gjøre, ligesom a siger, og i den Tid vil a saa forsolde dig med Penge. Vend dig om," siger Fanden. Soldaten vender sig om, og nogle Skridt fra ham staar der en vældig stor Björn. Han faar Bøssen til Kinden, og den var ladet med Kugle, saa han lægger

lige strags Björnen ned. „Du er en Karl,“ siger Fanden, „du er ikke ræd, det kan a lide.“ Fanden han giver sig öjeblikkelig til at flaa Björnen og faa Skindet af den. Han fomlede det og gned det imellem Hænderne, og han blev ved saa længe, til det var, som et Skind skal være, naar en har sendt det hen og faaet det dannet, det var altsaa ikke raa længere. Derefter lægger han Skindet sammen og lægger det ned ved sig, og saa siger han igjen: „Naa, hvad siger du saa til det, skal vi saa have Akkorden gjort?“ — „Ja, lad mig høre Betingelserne,“ siger Soldaten, „der maa nok være Betingelser ved saadan en Akkord.“ — „Ja,“ siger han, „det er der ogsaa, og de lyder saadan: Dersom du gaar ind paa at tjene mig, saa skal du trække af alle dine Klæder, og saa syer a dig ind i dether Björneskind. Det skal du gaa i i syv Aar, og i den Tid da maa du hverken vaske dig eller kjæmme dig eller klippe dit Haar eller Skjæg eller dine Negle, og du maa ikke bede dit Fadervor. Kan du holde dig det efterretteligt, saa maa du faa en Pung, som du aldrig kan tömme, og du maa anvende Pengene, lige hvordan du vil. Du maa baade hore og svire og spille Kort og kort sagt bruge dem til alt, hvad der skal Penge til. Men overtræder du de Forbud, a har nævnet dig, blot en eneste Gang, saa skal du høre mig til. Holder du dig det derimod efterrettelig, saa maa du være fri, naar de syv Aar er gaaet.“ — „A gaar ind paa Akkorden,“ siger han. „Ja, saa trækker du af Klæderne,“ og saa syede han ham ind. „Nu om syv Aar nöjagtig saa mødes vi her igjen, og der maa ikke mangle en Minut.“

Fanden gaar, og Soldaten var nu paaklædt. Han keg til sig selv og tykte, det var en forfærdelig én, han nu var bleven. Det var besværligt for ham, især i den første Tid, at komme til Folk eller i Nærheden af dem og faa noget Mad, for de var jo rædde for ham, alle dem, der saa ham. Han satte jo efter at komme til de allerfattigste Folk, dem kunde han bedst faa i Tale, og alle dem, han kom til af den Slags, dem gav han Penge, for han havde jo faaet Pungen, der ikke kunde blive tömt. Saa kunde de nok forstaa, han var ikke saa slem, som han saa ud til, og da de blev kjendt med ham, saa gav de

ham Mad, og han gav dem Penge for det, og mange flere, end de skulde have. „I skal ingen andre Ting give mig for dem," sagde han, „end bede jeres Fadervor for mig."

Nu gik der jo Rygter af den Mand baade vidt og bredt, og han fik ikke anden Benævnelse end Björnemanden. Han blev ved at rejse omkring og rejste Landet igjennem og kom rundenom til alle Smaafolk, og der kom ogsaa mange til ham for at se ham. Saadan rejser han om i fire Aar, og nu var over den halve Tid gaaet, og han havde ikke brugt Penge uden til Mad og en enkelt Gang til Nattelosi, for han blev gjærne vist ud i en Kobaas eller et Boskammer. En Del Penge havde han jo ogsaa givet væk.

Saa træffer det, han kommer til en Kro paa en noget ukjendt Egn, og der kommer han ind og vil blive, han var ikke for at gaa længere den Dag. Han træffer nu Kromanden og spörger ham, om han kan blive der. Ja, han siger da ja, hvis han vilde tage til Takke med en Bosseng eller med at ligge i et af Udhusene. Saa kjøber han sig en tarvelig Aftensmad og skal da vises til Sengs. Kromanden gaar selv med ham derind og viser ham Sengen. Dether Kammer grændser nu til Stalden, hvor de havde deres egne Heste, og da han havde ligget en bitte Krumme, saa hører han, der var noget, der snakkede ude i Stalden, og han kunde sagt høre, hvad de sagde, da Kammeret blot var skilt fra med Brædder. Det var en ældre Mand, der snakkede med Staldkarlen og klagede sig saa jammerlig til ham. Han var saa meget forfærdelig fattig, og Kromanden havde 700 Daler til Gode hos ham, men dem havde han sagt ham op, og nu skulde de betales, men han kunde ingen Steder gjøre Laan, og nu var han nødt til at skulle fra Stedet, og han vidste ikke, hvordan det skulde gaa, og var helt fortvivlet. „Kan du ikke faa Kromanden til at lade Pengene staa?" siger Staldkarlen, „han er jo ingen Forlegenhed i." — „Ja—a, a har snakket med ham, men der er intet at gjøre ved det, a skal fra Stedet."

Saa rejser Björnemanden sig og linder Dören og kommer ind til dem. De bliver forskrækkede, for de vidste jo ikke, han var der. „Ja, undskyld, a forstyrrer jer," siger han, „men a

hører, du er i Forlegenhed for Penge, dem kunde a gjærne hjælpe dig med.“ De kiger til ham, og den fattige Mand saa paa ham og saa ham ind i Öjnene. De var nu gode nok, men ellers saa han forfærdelig ud. „Hvor boer du?“ siger Björnemanden. Ja, han sagde ham det, det var ikke saa svar langt fra Kroen. „I Morgen skal a komme og fly dig Pengene.“ Den anden var i en saadan Forlegenhed, saa han betænkte sig ikke paa at indlade sig med ham.

Björnemanden gaar saa ind og lægger sig igjen, og om Morgenen fik han noget at spise og betalte, hvad han havde fortært, og saa gik han for at finde denher Mand. Han stod udenfor Huset og huggede Pinde i Stykker til Brændsel, og saa kommer Björnemanden og hilser: „Nu kommer a, som a lovede dig i Aftes.“ Han byder ham indenfor. Denher Mand havde tre Dötre, de to ældste de vævede, og den tredie spolede. „Naa,“ siger Faderen til dem, „der er den Mand, der lovede mig Penge i Aftes, kan I varte ham lidt op.“ — „Nej, paa ingen Maade,“ siger han, „a har spist og drukket i Kroen.“ Han faar saa Pungen op giver dem hver Skilling, de skyldte Kromanden. „Saa skulde vi vel have nogle Papirer oprettet,“ siger den fattige Mand. „Nej aanej, dem Penge giver a dig.“ Manden bliver helt betuttet over det, te han vilde aldrig have dem igjen.

„Er det dine Dötre, de tre Piger?“ — „Ja, det er.“ — „Da har du ellers gode Raad paa dem, du kunde gjærne lade mig faa én af dem. A har ingen Kone og kunde nok faa i Sinde at ville gifte mig en Gang.“ — „Ja, saamænd kunde a saa, men det skal da være en frivillig Sag, om nogen af dem vil have dig.“ — „Ja, naturligvis skal det være frivillig,“ siger Björnemanden, og han henvender sig saa til Pigerne. Nej, de to ældste vilde da ikke have med ham at gjøre, det vidste de da Redelighed paa. Men den yngste derhenne ved Spolerokken, hun var saa bly og skamfuld, og saa siger hun til Faderen: „Ja, saa vil a tage ham, for det han har hjulpen dig, det maa være en god Mand, ellers havde han ikke givet dig saa mange Penge.“ Björnemanden hørte ikke ret, hvad hun sagde, men saa fortalte Faderen ham det. „Ja, a vil saamænd ikke have

dig i Dag, min Pige, det skal være om tre Aar fra i Dag af, saa skal a komme igjen. I den Tid kan a forandre mig, og du kan ogsaa, og det kunde være, vi kunde ikke ret kjende hinanden. Men saa har a her en Ring, den vil a brække midt over, og du faar det ene Stykke, og a det andet. Naar vi saa mødes, kan vi kjende hinanden paa dem, for de maa passe sammen.“ Hun tog jo ogsaa mod dether Stykke Ring. „For det du nu er min lille Kjæreste,“ siger han igjen, „saa vil du nok hver Morgen, naar du rejser dig, og hver Aften, naar du lægger dig, bede dit Fadervor for mig?“ Ja, det vilde hun da saa hjærtensgjærne. Han beder saa Farvel, og den fattige Mand takker ham, for det han havde hjulpen ham. Ham beder han ogsaa om at bede et Fadervor for sig.

Saa gik Björnemanden. Nu drillede de to Piger den yngste for den Kjæreste, hun der havde faaet sig, men hun tröstede sig med, det var ikke noget slet Menneske, naar han vilde have et Fadervor beden for sig.

Der gaar saa tre Aar til. Björnemanden han stiller paa Pladsen til Tiden, og Fanden han kom. „Nu har a vist opført mig, som vor Akkord var.“ Ja, det kunde han ikke sige andet end ja til. „Men du har gjort værre end det; du har øst alle mine Penge ud til at gjøre Fattigfolk godt med, det har a ikke beden dig.“ — „Du har heller ikke forböjen mig det,“ siger Björnemanden. — „Ja, det kom a ikke i Tanker om, men du har endda gjort værre end det, du har fyldt Himmerig saadan med Fadervorer, te det er uden al Ende, og du har faaet andre til at bede for dig, det har a ikke givet dig Lov til.“ — „Du har heller ikke forböjen mig det.“ — „Ja, det kunde a ikke komme i Tanker om.“ — „Nu har du at føre mig af den Björnehud og gjøre mig ren,“ siger Soldaten, „saa er vi kvit.“ Det maatte han jo til, og gal var han.

Naa, saa blev han altsaa Fanden kvit, og nu skulde han til det paa en anden Fason. Han havde rystet en hel Del Penge af Pungen og flyet til én og anden, der havde lovet at gjemme dem for ham, til han kom efter dem. Saa gik han til en Plads, hvor der var nogle af hans Penge, og fik ordentlige Klæder, og fik sig hædet, saa han kom til at se ud som et an-

det Menneske. Han kjöbte sig ogsaa en pæn Vogn og et Par gode Heste, og saa vil han nu hen til hans Kjæreste.

Altsaa kommer han kjørende dertil, og den gamle, hendes Fader, stod udenfor. Han kunde ikke kjende ham, og Soldaten han beder Goddag og spörger, om han kan faa en Spand Vand til hans Heste, for han havde kjørt langt, og han vilde ogsaa godt have noget Foder til dem og noget at spise selv. „Ja, Kroen er ellers ikke saa langt herfra, men du kan godt faa det, dersom du vil tage til Takke.“ Jo, det vilde han godt, og han kommer ind. Pigerne de sidder og væver og spoler som sædvanlig. Saa kommanderer Faderen dem til at skjære noget Mad til ham. „Det er da en pæn Mand,“ siger de to ældste til hverandre, og de gaar hen efter Maden, men den yngste bliver siddende. Saa dækkede de et Bord for ham. „Er det dine Dötre alle tre?“ siger den fremmede. Jo, det var. „Du har da gode Raad paa dem, det er sært, du ikke har faaet dem gift, er de ikke forlovede?“ — „Nej, ikke andre end den yngste,“ siger Faderen. „Det var da mærkeligt, hvor længe er det siden, hun blev forlovet?“ — „Aa, i Dag er det tre Aar siden.“ — „Har han saa ikke været her siden?“ — „Nej, han har hverken ladet høre fra sig eller er selv kommen.“ — „Han maa have forandret sig meget i den Tid,“ siger Soldaten, „du kunde vel ikke kjende ham igjen, hvis han kom?“ — „Jo, det tror a nok,“ siger Pigen, „og han skal nok komme.“ — „Hvad Kjendemærke har du da paa ham?“ — „A har en halv Ring,“ siger hun, „og han har den anden halve, for han har brækket den i Stykker, inden han rejste.“ — „Saa kan det ikke være andre end mig,“ siger Soldaten, „for a har den halve Ring.“ Hun kom saa frem med den anden Halvpart, og de passede godt nok sammen. Nu blev hun saa glad, te hun nær havde besvimet. Hun tog ham om Halsen og kyssede ham, og han var ogsaa glad ved hende, men begge de andre Søstre de surmulede. Der var nu intet at bie efter, de skulde have Bryllup snarest mulig, og de blev sammenskrevne ved Præsten, og der blev lyst for dem. Men Søstrene var saa gale, te der var ingen Ende paa det. Bryllupsaftenen gik de ud og blev henne. Da det saa blev Sengetid, gik Brudgommen lige udenfor Huset, og

da kom Fanden og grinede ham op i Ansigtet og sagde: „Ser du, a blev endda ikke narret, a fik to i Stedet for én.“ Soldaten kjendte nok hans Fjæs og undrede over den Snak. Men om Morgenen da savnede de Søstrene. Saa skal de til at lede efter dem, og det varede ikke længe, inden de fandt dem, for de hængte paa lige Side i to Træer tæt ved Huset. Björnemanden kjöbte saa noget mere Jord ind til Stedet, og siden boede han saa der med hans Kone og hendes gamle Fader.

(Fortalt af Huskone Ane Marie Nielsdatter, Egsgaard Mark, Ringive Sogn, Vejle Amt.)

Den gamle Kone, der har fortalt mig dette Æventyr, har bevaret en overordentlig stor Masse af disse i sin Hukommelse. Af denne ene Kilde har jeg øst mindst 39 forskjellige Æventyr foruden en hel Del Sagn og Viser og andre Folkeminder, og det er da en utrolig stærk Hukommelse, denne Kone har, parret med en rig Begavelse i mange andre Retninger. Hun kan betegnes som ret et Hedens Barn, da hun har færdedes paa Heden al sin Tid, ligesom hun ogsaa næsten alle sine Dage har været i yderlig fattig Stand, og kan da i fuldeste Maal siges tillige at være et Arbejdets Barn.

Uægte født af en meget fattig Moder kom hun ud at tjene, da hun var i sit niende Aar, og maatte blive ved dermed, til hun blev gift. Hun er født 1836 i Nørup Sogn, der den Gang laa i Skjellet mellem Österegn og Vesteregn, mellem Hede og frugtbart Land. Nörup og Randbøl (med den store Randbøl Hede) danner jo ét Pastorat, og i Nörup var der i hendes Barndomstid endog ret betydelige Hedestrækninger. I samfulde otte Aar tjente hun hos Jens Kristensen i Sødover, der efter hendes eget Udsagn var en udmærket Mand, som hun har meget at takke for, da det var ham, der gav hende Syn for meget af det bedste i Livet.

Allerede i sin tidlige Barndom var hun hjemme i Æventyrverdenen og lyttede med stor Opmærksomhed til de mange Historier, der den Gang gik fra Mund til Mund. En gammel Invalid fra Franskertiden og Napoleons-Krigen var udmærket god

til at fortælle ej alene om sine Krigsoplevelser, men ogsaa var han en ypperlig Kilde paa Æventyrets Omraade. Ham lærte Ane Marie meget af. Han henlevede sine gamle Dage som Fattiglem i Sognet. Ogsaa mange andre hørte hun fortælle Æventyr, men alle hendes Kilder stammer fra Nörup, da alt det, hun kan fortælle, er hørt i Barndoms- og Ungdomstiden, slet intet har hun lært af den Slags, siden hun blev gift, da Livet kom til at tage saa haardhændet paa hende, og da Sliddet for det daglige Brød blev saa haardt, at Tanken om alt andet maatte vige. Som vogsen blev hun kjendt med en Karl fra Aast i Lindeballe, og 23 Aar gammel blev hun gift med ham. Den Gang tjente hun et Sted paa Engelsholms Mark, og de blev viede af Pastor Sveistrup i Nörup. Det nygifte Par havde allerede udset sig et Hjem. Det laa ude i *Ringive* Sogn allervestligst i Sognet tæt ved Sønder-Omme Sogneskjel, altsaa ude i den rigtige vilde Hede. Der var endnu intet Hjem at bosætte sig i, det var kun et Stykke Hede, de havde kjöbt. Det skulde være billig Jord, da ingen af dem havde Penge, og derfor maatte de saa langt ud. *Egsgaard Hede* var den Gang aldeles uopdyrket, og de kjöbte saa 86 Tønder Land for 450 Daler, altsaa omtrent 10 Kroner for en Tønde Land. Men det var ikke saa ringe Jord, og der var Fremtidsmuligheder. Her fik de nu et lille Hus stillet op midt i Lyngen at bo i for at faa Tag over Hovedet, og begyndte saa med god Fortröstning at tage fat paa Opdyrkningen. Men da der i Førstningen aldeles intet avledes, nødsagedes Manden jo til at gaa ud paa Dagleje for at tjene lidt til Føden, medens Konen sled i det derhjemme. Ja, det var i Sandhed en sur Tid. Saa kom Ulykken, uden at de anede det, idet en Brønd, som han var ved at faa kastet, skød sammen om ham, og nu var hun Enke med to smaa Börn. Det blev yderst trange Tider for den stakkels Ane Marie, hun sad nu der paa den vilde Hede i sort Armod. Det ene af Börnene, Sönnen Kristen, tog Svigerforældrene, der nu boede i Grene Sogn, til sig, og sin gamle Moder, der var Fattiglem paa Nörup Sogn, fik hun ud til sig for at passe sin lille Datter, mens hun var borte fra Hjemmet. Hun var nemlig nu nødt til selv at gaa i Dagleje — og der var langt til Naboer der ude

i den Tid — for at faa Folk til at plöje lidt for sig og faa lidt Avl i Jorden.

Efter saa at have siddet Enke i halvfjerde Aar giftede hun sig igjen og har med den anden Mand haft fire Börn. Efterhaanden blev saa Heden dyrket op, og de fik mere Husveje. Nu er der tre Huse, og det er i det hele en rigtig rar Ejendom. Men Manden er i Tidernes Løb bleven en sær én, og jeg har da ikke talt meget med ham. Da jeg var der, forestillede han at være meget svag, saa han ikke kunde taale at komme op af sin Seng inden henved Middagstid. Men han spiste udmærket godt, og jeg antager, det nærmest var en sjælelig Sygdom, han led af. Som Følge deraf fik han ikke meget udrettet, og næsten alt Arbejde baade ude og inde hvilede paa Konen og især den vogsne Datter, der var hjemme — Sönnerne var forlængst komne bort fra Hjemmet. Men Datteren var ogsaa udmærket dygtig og paapassende til alt Arbejdet og ligefrem beundringsværdig i Sliddet for de gamle. Der var den Gang Tale om, at en af Sönnerne skulde tage hjem og overtage Ejendommen, da Kvinderne ikke i Længden kunde holde det gaaende, men Manden vilde ikke — egensindig som han var — gaa ind paa dette. Marken var bleven forsömt, og Kornet kunde ikke en Gang blive saaet eller höstet i rette Tid. Men efter hvad jeg senere har hørt, maatte han dog til at gaa ind paa den Ordning, og saa kom de gamle paa Aftægt.

Mange andre Bopæle er der nu blevet paa den Hedestrækning, og store Stykker af Heden der ude er blevet dyrket op og blevet til frugtbar Agermark, saa hele dette Strøg ser nu meget tiltalende ud. Men det hører jo endnu til de mere afsides Egne.

Den ældste Sön Kristen gjorde jeg Bekjendtskab med i en Postvogn mellem Herning og Ringkjøbing. Jeg kom i Samtale med ham, og han fortalte mig om sin Moder. Han kjendte mig af Navn og sagde, at hun kunde fortælle mange Æventyr. Det førte da til, at jeg meget stærkt opfordrede ham til at skrive nogle op af hendes Æventyr, hvad han da ogsaa gjorde, men han har aabenbart gjort det efter Hukommelsen, da han jo havde hørt hende fortælle dem tit, og ikke i Hjemmet hos hende.

Paa den Maade fik jeg sendende fra ham et stort Hæfte, som han havde skrevet op, og meget deraf blev trykt dels i „Skattegraveren“ og dels i „Danske Folkeæventyr“. Fire af hans Æventyr blev liggende utrykte. Men jeg fik jo Lyst til selv at gjæste Moderen, og det viste sig da, at hun kunde langt mere, end jeg anede. Jeg var der nu i en tre Dage, laante den vogsne Datters Seng at ligge i om Natten, spiste sammen med Familien af fælles Fad og naaede da at faa optegnet 29 Æventyr foruden en hel Del mere. Siden har jeg besögt Kristen Egsgaard, Sönnen, et Par Gange i Vejstrup, hvor han boer, og hvor nu Søsteren ogsaa er, da hendes Hjælp der var bleven nødvendig, efter at Broderen var bleven Enkemand.

Ane Marie er ret en klog gammel Kone i dette Ords gode Betydning. Det er en sand Nydelse at sidde og høre paa hendes Tale, besindig og rolig som den er. Erfaren Kone er god at gjæste, og man mærker snart, at hun paa en gudhengiven Maade har vidst at föje sig til Rette under de slidsomme og trange Kaar, hun har levet i, og ikke mindst de sidste Aar. Hendes Maade at fortælle paa er ejendommelig. Ordvalget er sikkert, og hun forstaar at fængsle Tilhørerne. Jeg fik hende fotograferet sammen med mange andre i Sommeren 1895, da jeg med en Fotograf vandrede derud paa min Fod og tilbage samme Aften. Vi havde det Held paa Vejen at se en Lygtemand færdes syd for Landevejen ude i en Mose, og lagde os ind i Tøsby Kro om Natten.

Det er lange Afstande der ude i Heden. Ane Marie og hendes Familie havde 1 Mil til Kirke, og nærmeste Kjöbstad er Vejle, hvortil der er mindst 4½ Mil. Nu er der som bekjendt bygget en ny Kirke i Filskov i Sønder-Omme, og dertil er kun en Afstand af en halv Mil eller saa.

KORSKILDE OG HOVSTED

AF

HENRIK USSING.

I Erritsø ved Fredericia[1] er der et Sted i Byens vestre Del, som kaldes Korskilde. Stedet er lavt og sumpet, og der vælder en Kilde op nogle faa Favne Nord for Gaden. Medens Gaardene i Byen ellers ligger eller har ligget tæt, er dette Sted ikke blevet bebygget, fordi det var for fugtigt. — Der har altid staaet en stærk Uhygge over Stedet; der gik Spøgeri, sagde man, og man skyndte sig der forbi i mørke Aftener. I de senere Aar er der foretaget en Del Gravninger i og ved Kilden, og derved stødte man paa en umaadelig Mængde Dyreknogler, i Læssevis. Jeg lod en Del af disse Ben bestemme, og det viste sig at være af vore almindelige Husdyr, Hest, Ko, Faar og Svin. Disse var imidlertid alle langt mindre og spinklere, end af Husdyrene nu til Dags; jeg saa deri et Vidnesbyrd om, at de maatte være fra en ret gammel Tid, da Husdyrene var meget mindre end nu. Jeg satte mig i Forbindelse med Nationalmusæet, og dette lod foretage en Gravning, der imidlertid ikke førte til stort Resultat; en enkelt Kulturgenstand kunde henføres til 16de Aarh. — Det forekommer imidlertid mig, at der er en Mulighed for, at vi her har et Minde fra langt ældre Tid. Det er en besynderlig Ting, at man har henkastet alle disse Knokler i denne Kilde. I hvad Hensigt skulde man gøre det? Man kunde tænke paa, at det var hele Aadsler, man havde kastet derned, begravet dem der efter en Kvægpest el. lign. Men et saa vandholdigt Sted lige op ad Bygaden var dog vel snart det Sted, man allersidst vilde vælge til Rakkerkule. — Dernæst er Stedets Navn og Folketroen om Stedet mærkeligt. Navnet maa sikkert tyde paa, at der har været stillet et Kors op ved Kilden. Og det maa vel snarest være sket i Middelalderen, og Korset maa vel være stillet op, fordi der var en særlig Tro benyttet til Kilden. Skulde denne Tro og de gamle Knogler ikke have noget med hinanden at gøre? —

[1] Jf. Forf.s „Stednavne i Erritsø Sogn" (Danske Studier 1905, 157 ff).

Der er nu Vidnesbyrd om, at man i hedensk Tid kunde ofre, ved at kaste Offeret i en Kilde. Og det er da maaske en Omstændighed af Betydning i denne Sammenhæng, at der paa den modsatte Side i Bygaden, omtrent paa det nærmeste Sted, hvor det var muligt at bygge, indtil for godt et halvt Hundrede Aar siden laa en Gaard, der hed Hovsted. Hovsted svarer til det gl. islandske Hofstaðir, der var Navnet paa flere Gaarde, hvor der fandtes et Hov; saaledes blev der af en Mand, der kaldtes Hof-Hallr, ved Torskefjorden bygget en Gaard med et Hov, der kaldtes Hofstaðir. Og Thorolf Mostrarskegg opførte paa Snefjældsnæs et Hofstaðir. — Her i Landet findes f. E. et Hovby ved Fakse, som man mener har sin Oprindelse fra et hedensk Hov. Ogsaa der findes en hellig Kilde. — Forklaringen paa de gamle Husdyrben i Kilden, paa den Uhygge, der i Folketroen hviler over Stedet, paa Stednavnet Korskilde og paa det i umiddelbar Nærhed liggende Hovsted kunde da være, at der her i Oldtiden har været et hedensk Hov, at Offerdyr, hele eller Dele af dem, er blevet kastet i Kilden, at Stedet derfor i kristen Tid har bevaret noget af sit hellige — eller maaske uhyggelige — Præg, og at man af den Grund har opstillet et Kors der, enten for at fremhæve dets Hellighed eller for at besværge Stedets onde Aander. — Større Sikkerhed vil denne Gisning kunne faa, naar vi faar vort Stednavnestof grundigt undersøgt, og det saa viser sig, at der ogsaa andre Steder end i Erritsø og Hovby i Nærheden af Stednavne med Hov findes hellige Kilder eller Korskilder.

HODDE OG TISTRUP I GAMLE DAGE.

(BRUDSTYKKE[1])

AF

POUL BJERGE.

---

* * *

Der var, som vi har hørt, ikke mange Menneskeboliger i gamle Dage, og de der var, de var smaa og lave og tarvelige efter vore Forhold. Man maatte bukke sig, naar man skulde ind ad Døren, saa lav var den. Man maatte ogsaa løfte Benene, Dørtrinnet var højt. Indenfor var der Lergulv og Bjælkeloft. Var man nogenlunde velvoksen, saa kunde det nok hændes, man maatte bukke Hovedet, naar man gik under Bjælkerne. Vinduerne var smaa, Glasset ofte grønt, og det var indfattet i Bly. Dørene i Stuerne var af Brædder eller Fjæl; de lukkedes med en Klinke, men kom vi ud i Udhuset, kunde de ofte være lavet af Halm og kløvede Vidier, det vil sige lavet, ligesom man lavede Bikuber eller Kurve. Og saadanne Døre blev hængt i Læder eller Vessen; det er Madpiben af Dyrene, som man tog naar man slagtede, og gjorde i Stand til det samme.

Indbo var der ikke meget af. Konen bragte en stor Kuvelkiste til Huse, og Manden gerne én. Deri havde man sine Klæder og Sager. I den ene Ende af dem var der en Læddike, et Rum til Smaasager. Saa havde man Bord og Bænke; de var gerne faste. Bordet kom dog tidlig løs, Bænkene har været fast endnu til vore Dage. Saa var der et Par Halmstole og Alkovesenge. Det var en Del af Stuen, der blev skilt af med

[1] Af et Foredrag ved Mødet i Letbæk Mølles Lund 17de Juni 1909, afholdt af „Historisk Samfund for Ribe Amt". Stykket vil senere blive trykt fuldstændig andensteds i lidt ændret Form.

Brædder. Det blev fyldt forneden med Lyng, ovenpaa med Halm og der ovenpaa igen Dynerne. Der var et Par Skodder til at skyde for hver Seng. Det var saa nemt om Morgenen. Naar man stod op og havde travlt, saa skød man Skodderne for, og Stuen var i Orden. Inde i Alkoven hang der ofte et lille Skab. Her gemtes Papirerne, Skødet paa Gaarden, maaske et Par Sølvskeer, og, hvis man havde Penge, havde de ogsaa Plads der. Man havde intet Uhr. I Vinduet havde man en Skure, saa man, naar Solen skinnede, kunde se, naar det var Middag. Somme havde ogsaa et Timeglas. Naar der skulde bages, skulde man hen at laane dette, for man skulde vide, hvorlænge Brødene skulde staa i Ovnen.

I Stuen var der aaben Skorsten. Om Vinteraftnerne blev der saa brændt Lyseklyne. En maatte sidde og pirke i dem for at faa dem til at lyse. Rundt om sad Folkene og arbejdede, Konen spandt, Pigen maaske ogsaa, Karlene kartede, snoede Simer og lignende. Naar de saa var færdig og skulde have Nadver, satte de sig omkring Bordet. Pigen tog en Lysepind, det var en Spaan eller Splind udkløvet af Mosetræ, tændte den ved Ilden paa Skorstenen og sad med den i Haanden. Naar Nadveren var spist, og den sidste havde lagt sin Ske, saa — Puuh! saa blæstes Splinden ud. Kom der fremmede, kunde man være lidt flottere, saa tændte man Lampen. Den var af Jærn med dobbelt Skaal, den ene under den anden. I den øverste var der Tran og en Væge af Sivmarv. Den underste Skaal var til at optage den Draabe, der kunde dryppe fra Vægen der maatte ligge ud over Kanten i den øverste. Og naar man fik den Lampe tændt, saa var det helt festlig.

Siden fik man Skorstenen lukket mod Stuen, og en stor Bilæggerovn kom i Steden. Og saa maatte man have Lampen hver Aften. Og kom der fremmede, drev man det maaske saa vidt, saa man tændte et Tællelys. Den aabne Skorsten fik sin Plads i Køkkenet. Indboet blev ogsaa lidt rigere. Konen kom til Huse med en Dragkiste, Manden maaske med en Chatol.

* * *

DANSK FOLKEMINDESAMLING

AKTSTYKKER OG FORTEGNELSER.

Da stødet til oprettelsen af Dansk Folkemindesamling er udgået fra H. F. Feilberg, vil det være rimeligt at meddele den förste officielle redegörelse for den i dette festskrift, som vidnesbyrd om hvad der er tiltænkt med den og hvad der hidtil er nået. Redegörelsen består i aktstykker og fortegnelser og er tillige tænkt som vejledning for dem der arbejder med samlingen.

1. Ansøgning fra H. F. Feilberg og A. Olrik om oprettelsen af Dansk Folkemindesamling (1904).

Vi underskrevne tillader os herved for det höje ministerium at fremføre ønsket om, at den „Dansk Folkemindesamling“, der i henhold til bevilling på indeværende års finanslov skabes på Kgl. Bibl., fremtidig får en ordning og arbejdsmåde, hvorved ikke blot de allerede eksisterende mindre samlinger forenes i den, men den tillige føres videre frem imod det mål at blive et fuldstændigt musæum for alle optegnelser til dansk folkedigtning, folketro og folkeliv.

Overalt i Europa udfoldes der nu den störste virksomhed for at optegne og granske de minder fra en svunden tids tænkemåde, som vor tids stærke samfundsomdannelser er ved at udslette, idet forskningen ad disse veje kan nå til samfundslag, hvis åndelige liv ellers kun er sparsomt kendt, og til kulturformer, der er ældre end de historisk kendte. Danmark indtager en særdeles hæderlig plads blandt de lande, der har arbejdet herfor. Allerede for århundreder siden, da folkeoverleveringer ellers var foragtede, fandtes her samlere og udgivere af vore folkeviser. I Svend Grundtvig har vi haft en forsker, der stod på höjdepunktet af sin tids virksomhed, og hvis rige og velordnede samlinger danner en ypperlig kærne, hvorom det senere tilvejebragte stof kan samle sig. Nu foreligger der på private hænder flere, til dels store og righoldige samlinger; det gælder om, at man i rette tid har en fast plan, hvorefter det stærkt voksende stof kan indordnes, så at det kan komme vor fortidsforskning til gode på den overskueligste og den for benyttelsen hensigtsmæssigste måde.

Men en sådan samlings værdi beror ingenlunde blot på det videnskabelige arbejde, der göres indenfor dens vægge. Den bör tillige uophørlig stå i forbindelse med meddelere ude i folket, navnlig i den

förste menneskealder: det gælder at samle, medens der endnu er mundtlig overlevering; mindet om fortiden svinder år for år med rivende hast. Men netop ved at ordne materialet under ett, får man öje for hvad der endnu mangler, og kan endnu i den elfte time søge at bøde derpå.

„Dansk Folkemindesamling“ bör altså for så vidt få en forskellig karakter fra de andre håndskriftsamlinger og nærme sig til vore nationale musæer: den skal ikke blot bevare det modtagne, men den skal også frelse det spredte fra undergang, og dens ordningsarbejde skal tjæne som led i den videnskabelige folkemindeforskning. Tillige skal den virke fremmende på forskningen ved — under de former som dertil vil findes egnede — at stille videnskabsmænd i et mere umiddelbart forhold til stoffet, end det kan finde sted under den sædvanlige biblioteksbenyttelse.

Om samlingens virksomhed har vi ført indgående forhandlinger med overbibliotekaren ved Det store kgl. Bibl., hvis udtalelser om sagen medfølger.

Efter den i fællesskab lagte plan vil samlingens drift kunne foregå med enestående billighed. Udgifterne til „Dansk Folkemindesamling“s konservering tænkes stadig afholdte af bibliotekets sædvanlige budget, ligesom samlingen selvfølgelig vil finde ypperligt husrum i den nu snart færdige nye biblioteksbygning. De videnskabelige arbejder indenfor samlingen (afskriftsrækker og udførlige kritiske særkataloger) betragtes som bibliotekets budget uvedkommende; men vi har al udsigt til at få offenlige institutioners støtte hertil. Endvidere forventer vi, at staten vil støtte folkemindearbejder af forskellig art på samme måde og i lignende omfang som hidtil, ved bevillinger på finansloven eller af ministeriets rådighedssum; men vi ønsker, at sådanne bevillinger ved alle passende lejligheder må gives på det vilkår, at udbyttet af arbejdet kommer samlingen til gode. Den eneste nye udgift til „Dansk Folkemindesamling“ vil da være en lönning til dens forstander; og selv denne udgift vil, som vi snart skal göre rede for, under visse forhold atter kunne ophøre.

Med hensyn til forstanderpladsens besættelse tænker vi os den tildelt medunderskrevne Axel Olrik, da sikkert ingen anden forbinder fyldig indsigt i folkeminde-videnskaben og nært kendskab til det foreliggende materiale med ydre betingelser for at overtage stillingen[1]... Vi har tænkt, at hvis der oprettedes et professorat i folkeminder — således som det nu er sket ved to andre af Nordens universiteter — kunde forstanderlönningen inddrages, idet det kunde pålægges ham som embedspligt at drage omsorg for folkemindesamlingen.

Om fremtidsudsigterne for „Dansk Folkemindesamling“ kan vi iøvrigt oplyse:

[1] [Her følger en redegörelse for den pågældendes økonomiske forhold.]

1) Underskrevne H. F. Feilberg har udstedt en erklæring i testamentform om sin bogsamlings (o. 3000 bind) og sin håndskriftsamlings overgang til „Dansk Folkemindesamling".

2) Undertegnede Axel Olrik tilbyder at skænke den en del af sine samlinger, deriblandt alle förstehåndsoptegnelser af folkeminder, og at skænke den alt, hvad han i fremtiden måtte erhværve af samme art.

3) Forfatter Jens Kamps samlinger, der nu henstår omhyggelig ordnede i 14 kapsler og bind på Kgl. Bibl., vil af os underskrevne med samtykke fra hans arvinger blive overdragne til „Dansk Folkemindesamling".

4) Forfatter Evald Tang Kristensen har med det formål for öje at tilvejebringe en fælles samling renskrevet eller ladet renskrive en stor række af sine samlinger, for en mindre del med understøttelse af den Hjelmstj.-Rosencroneske Stiftelse, for den overvejende del på egen bekostning. Disse afskrifter (4½ boghylde) henstår for tiden på biblioteket i Axel Olriks værge.

5) Vi har grund til at tro, at E. T. Kristensen vil stille sig imødekommende i retning af at hele hans folkemindesamling, af enestående omfang, en gang i tiden indlemmes i samlingen.

6) Fra flere andre folkemindesamlere har vi tilsagn om betydelige bidrag, deriblandt fra fru Kirstine Grundtvig (folkeminder af forskellig art i hendes afdøde mands pastor Fr. Grundtvigs samling), færøske folkeminder fra dr. J. Jakobsen, og adskillige andre.

7) Den Hjelmstjerne-Rosenkroneske Stiftelse har i de sidste år givet 400 kr. årlig til at tilvejebringe en stor samling æventyrafskrifter. Vi nærer sikker forventning om, at denne vil blive skænket til „Dansk Folkemindesamling".

Som det vil ses af dette, er der blandt de samlere og forskere, hvem sagen nærmest vedrører, nok af interesse og offervillighed for samlingen. Vi håber, at staten ikke vil lade det mangle på det beskedne beløb og de få beslutninger, der kræves til sagens udførelse[1].

Juli 1904. Allerærbødigst

H. F. Feilberg. *Axel Olrik.*

---

2. Instruks for forstanderen for „Dansk Folkemindesamling", givet af ministeriet for kirke- og undervisningsvæsen 22—12 —1908.

1. Forstanderen for „Dansk Folkemindesamling" skal lede denne

[1] [Siden samlingens oprettelse er der gjort de forandringer, 1) at dens vedligeholdelse og daglige ordning er opført med et særskilt beløb på Kgl. Bibl.s budget, og 2) at penge der tidligere har været udgivet til andre folkemindeformål og er blevne ledige, er blevne opførte som en egen bevilling til samlingens forøgelse (1000 kr. årlig).]

samling således, at den kan tjæne som nationalt musæum for vore folkeoverleveringer, såvel i henseende til opbevaring som til at være midtpunkt for videnskabelig granskning.

Samlingen indeholder optegnelser til dansk folkedigtning, folkeskik og folkeliv, samt alt der kan tjæne til belysning af disse æmner.

2. Særlig påhviler det forstanderen: a) at sörge for, at de allerede tilstedeværende håndskrifter og optegnelser foreligger i velordnet og katalogiseret stand, b) at sörge for, at folkemindeoptegnelser i privat eje i så stort omfang som ønskeligt indgår i samlingen, c) at foranledige yderligere optegnelser af folkeminder gjorte efter mundtlig overlevering, ved udsendelse af opråb eller spörsmål, ved støtte til private indsamlingsrejser, eller på anden måde, d) at tilvejebringe udførlige videnskabelige fagkataloger over de enkelte arter af folkeminder, e) at tilvejebringe planmæssige rækker af afskrifter eller udtog, omfattende enkelte arter af folkeminder, f) at tilvejebringe et håndbibliotek af de for granskningen uundværligste bøger, efter omstændighederne med henvisning til de håndskrevne samlinger, g) at give forskere adgang til så umiddelbar benyttelse af kildematerialet som muligt.

3. Samlingen udgör en på særlig måde ledet afdeling af Det kongelige Bibliotek. Overbibliotekaren fører tilsyn med dens biblioteksmæssige orden og vedligeholdelse, samt med dens benyttelse på bibliotekets læsesal; han modtager fra forstanderen en årlig beretning om samlingens forøgelse og virksomhed, samt stadig meddelelse om, hvem der får adgang til at arbejde i samlingen.

4. Forstanderen er ansvarlig for de til samlingen bevilgede midler. Han modtager fra ministeriet meddelelse om de personlige understøttelser, der er givne med forpligtelse til at udbyttet kommer samlingen til gode.

5. Forstanderen sörger for, at samlingen til visse tider — indenfor Det kongelige Biblioteks åbningstid — er tilgængelig for videnskabsmænd. Han selv eller en til samlingen knyttet videnskabelig medhjælper skal da være til stede for at fremtage det ønskede og vejlede i samlingens benyttelse.

Under ganske særlige forhold kan forstanderen tilstede udlån.

6. Forstanderen er pligtig til at afgive erklæring om sager vedrörende folkeminder, når ministeriet ønsker hans udtalelse.

---

3. Indholdet af Dansk Folkemindesamling, kortfattet fortegnelse (forår 1911).

Samlingen er ordnet således at den Svend-Grundtvigske afdeling allerede har sine endelige numre. Den nyere samling er indtil videre kun ordnet således, at hver pakke har sin plads indenfor det enkelte års tilvækst. (*DFS 1906, 23* vil altså sige: den 23de pakke af tilvæksten i 1906).

I det følgende betegnes hver pakkes beskaffenhed ved et tilföjet bogstav el. lign.: *o* originale optegnelser, *afskr.* afskrifter, *u* udtog, *s* særtryk eller udsnit, *n* notitser, *kat* kataloger, *ill* illustrationer.

Når intet andet fremgår af sammenhængen, er indholdet danske folkeminder.

I, Svend Grundtvigs samling. A. Den egenlige Svend-Grundtvigske samling (købt af staten efter hans død 1883).

DFS 1—23 Folkeminder i almindelighed, 1—17 o, 18—23 flyveblade (18—19 folkeviser, 20—21 blandede og svenske, 22 danske folkebøger, 23 svenske folkebøger).

DFS 24—71 Viser. 24—26 gl. visehåndskrifter, 27—28 gl. kat, 29—33 kat, 34—43 afskr (34—41 „Danmarks gl. folkeviser“, 42 skæmteviser, 43 yngre viser), 44—63 forarbejder notater afhandlinger vedrør. „Danmarks gl. folkev.“; 64—64b svenske og norske; 65—67d isl.; 68—68b færøske (Sandoyarbók); 69 engelske; 70 Ampère, Instructions afskr; 71 Grundtvig, Forelæsning over Nordens middelalderlige visedigtning.

DFS 72—87 Æventyr. 72—72d kat, 73—75 u, 76—87 afskr.

DFS 88—103 Sagn, tro, skik. 88—89 u, 90—103 afskr (90—98 sagn, 99—102 tro, 103 skik).

DFS 104—115 Lege, rim osv. afskr (104—110 lege rim remser, 111—113 ordsprog, 114—115 gåder); 116—117 isl. gåder rim osv.

DFS 119—132 Tillæg. 119—21 Grundtvigs trykte samlinger med forfatter-tilföjelser, 122 folkeminder i ældre håndskrifter afskr, 123 Kl. Gjerding afskr, 124 u, 125—26 Literature of folklore m. m., 127 n, 128 Cyprianus hskr, 129 gåder (1847), 130 u, 131 selskabssange (o. 1800), 132 jysk ordsamling.

B. Jörgen Blochs og Sv. Grundtvigs færøske arbejder (skænkede af den hjelmstjerneske stiftelse 1889—1905; jf. Arb. for nord. oldkyndighed 1882, 357; Arkiv for nord. filologi VI 246). — DFS 133—150: Føroyjakvæði I—XVIII; 151—53 Færøsk ordbog.

C. Vedrørende Svend Grundtvigs og Laura Gr.s levned (testamenteret af J. Bloch 1910): levnedsskildring dagbøger breve. — DFS 154—61 vedrør. Laura Gr., 162—81 vedrør. Sv. Gr.

II. Nyere samling (foreløbig kun ordnede efter indgangsår og løbenummer indenfor dette).

DFS 1904, 1—36 Folkeminder om fuglene, samlede af Fr. L. Grundtvig († 1904), 1—8 nordiske fuglenavne, 9—36 folkeminder om fuglene.

DFS 1904, 37—46 Jens Kamps samlinger († 1904), 37—38 folkeminder i almindelighed, 39 viser, 40 æventyr, 41—42 sagn og

tro, 43—44 rim remser m. m., 45 dans, 46 folkeliv, 47 folkeminder, især bygningsskik, 48—49 bygningsskik.

DFS 1904, 50—52 Navneskik, svar til kommission (1901).

DFS 1906, 1—92 Danske folkeminder, voksende samlinger m. m.

- 1—2e: Folkeminder i alm., 1 o, 2 s, 2b afskr, 2c—2e o (særsamlinger).
- 3—9 Viser, 3 o, 3b s, 4—4b afskr, 5 gengivelser af gl. visehskr, 6 bondevisebøger, 6b flyveblade, 7 pjecer vedr. udgaven af „Danmarks gl. folkeviser", 8 utrykte udarbejdelser om folkeviser, 9 s om folkeviser.
- 10—13 Folkevisemelodier m. m., 10—11 kat, 12 o (og aflæsning af fonografiske opt.), 13 afskr.
- 14—22b Æventyr, 14 o, 15 s, 16—(17) afskr, 18—22 u, 22b folkebøger o.
- 23—34 Sagn og tro, 23 o, 24—25 s, 26—27 kloge folk retssager (26 afskr, 27 u), 28—28c sagn afskr, 29 sagn om overnaturlige væsner u, 29b tro om overnaturlige væsner afskr, 30 tro afskr, 31 helligkilder o u afskr n, 31b sten med tilknyttet navn sagn og tro u, 31c stenkast og offersteder u, 31d hellige træer og lunde u, 31e helligkilder u, 31f dysser med navn sagn og tro; 32—34 Sønderjyllands folkesagn u n o.
- 35—42 Rim m. m.: 35—35c rim o s afskr; 35d—35e leg idræt o afskr; 36—37 dans dansemelodier o u afskr; 38—39 ordsprog gåder naturlyd o s; 40 ordsprog afskr, 40b gåder afskr, 40c naturlyd afskr; 41—42 Jensen, Ordsprog fra Vendsyssel.
- 43—45b Fester: 43 o, 44 s, 45 afskr, 45b n.
- 46—53 Folkeliv: 46 o, 47—47b s, 48 afskr; 49 K. Toxværd, Folkeliv på Sydfalster; 50 P. Bjerge, Bylav; 51 Miskow, „Rejsende"; 52—53 på folkemål o s.
- 54—73 Billeder: 54 störste format, 55 folio, 56 tro skik naturopfattelse, 57 til viser og sagn, 58—60b fot. af visesangere og æventyrfortællere, 60c—60d leg dans fest idræt, 61—65 dagligliv, 66 bygninger (fot. Nationalmusæet), 67 folkedragter, 68—71 sa. (fot. Folkedansforeningen); 71b lysbilleder; 72 —73 fra Falster („Klokkergården").
- 74—78 Folkemål: 74—75 F. L. Grundtvig, Ordbog fra Falster, 76 ordsamlinger o, 77—77b s; 78 J. Madsen, fra Anst herred.
- 79—92 Navne: 79—80 personnavne o s; 81—84 tilnavne o s; 85—92b stednavne.

DFS 1906, 93—114 Nordiske folkeminder: 93—100 Svenske (93—94 folkem. i alm. o s, 95 F. L. Grundtvig, 96 Eva Wigström, 97—98 billeder, 99 navne, 100 folkemål).

- 101—104 Norske (101—2 i alm., 102b visekat., 103—4 billeder).

- 105—110 Færøske (105 i alm. o s, 106 viser o, 107 melodier, 108 sagn, tro, folkeliv o s, 109—110 billeder).
- 111—114 Islandske (111—112b i alm. o s afskr, 113—114 billeder).

DFS 1906, 114b—115d Folkeminder fra andre lande (114b engelske, 115 tyske, 115b franske, 115c keltiske, 115d finsk-lappisk).

DFS 1906, 116—133 Folkeminder fra forskellige lande: 116—117 æventyr, 116 n, 116b u, 117 s), 118 sagn n; 119—121 A. Olrik, Nordiske sagn om overnaturlige væsner n; 122 nordisk gudeverden s billeder; 123—25 tro skik s n billeder; 126 F. L. Grundtvig, om fuglene [tillæg til 1904, 1—36]; 127—133 billeder (127 dans leg idræt, 128—30 europæisk folkeliv, 131—132b sa. udenfor Europa, 133 moderne billeder til folkedigtning.

DFS 1906, 134—143 Vedrørende folkemindeforskere og -samlere (134 breve, 135 biografisk, 136 H. F. Feilberg, 137 F. L. Grundtvig, 138 Kamp, 139—40 E. T. Kristensen, 141 Recke, 142—43 billeder.

DFS 1909, 1—14 Blandet: 1 Rasmus Hansen, Folketroen (sydfynsk); 2 H. Johansen, Bornholmske dansemelodier; 3 trylle- og lægebøger o afskr (voks. samling); 4 H. F. Feilberg, jyske ordsprog; 5 sa., Prøve af jysk ordbog; 6—7 sa., blandet s; 8 A. Olrik, Eddakvadenes alder; 9 sa., Sakses oldhistorie; 10—12 fot. plader; 13 lysbilleder (nordiske lande); 14 Feilberg n.

DFS 1910, 1—5 Blandet: 1—4 Ditlevsen, Ordsprog fra Ty; 5 H. F. Feilberg, Dansk Bondeliv.

III. Evald Tang Kristensens samling (en del skænket, den störste del kun udlånt til DFS); endnu ikke endelig ordnet. Heri bl. a. 23 pakker folkeminder o; 26 kapsler æventyr (nr. 1—2550) afskr; skæmtesagn; 26 kapsler sagn og tro; trylle- og lægebøger; 23 kapsler ordsprog; almueliv.

IV. Fonogramafdeling. Danske nr. 1—122 visemelodier m.m.; færøske nr. I—IX visemelodier; eskimoiske nr. T 1—23 (Thalbitzer fra Ammassalik; en anden række, af Leden, fra Cap York, vil senere indgå i afdelingen).

Anvisninger til benyttelse. Videnskabsmænd vil i reglen kunne få tilladelse til personlige undersøgelser i samlingen, dennes medhjælpere vil da fremtage de ønskede håndskrifter. Uden særlig tilladelse er Afd. I (den ældre grundtvigske samling, DFS 1—153) tilgængelig på Kgl. Bibl.s læsesal.

Skriftlige forespörsler kan sendes af FFs medlemmer; afskrifter og udtog skaffes da til de af denne forening fastsatte priser.

Følgende systemer anvendes ved materialets videnskabelige ordning: Viser: 1) Danmarks gamle folkeviser, 2) Skæmteviser (kat. DFS

32), 3) Kæmpevisens efterklang (kat. DFS 32), 4) nyere digte fra folkemunde.

Æventyr: Sv. Grundtvigs system (FF Communications nr. 2, = fagkat. 9); udfyldes nu efter Aarnes FF-system (FFC nr. 3).

Sagn, ordnes efter steder, efter den nedenfor meddelte nummerordning. For sagn om overnaturlige væsner er et system under udarbejdelse (jf. DFS 1906, 29. 29b. 119—121).

Tro: et system under udarbejdelse.

Rim: Sanglege ordnede af Thuren: Danske Studier 1907, 130—33.

Desuden er til overblik over stoffet udarbejdet følgende **fagkataloger**: 1. Folkemindehåndskrifter i fremmede samlinger (kun beg.); 2. Visebidrag fra folkemunde; 3. Begyndelseslinjer i Danmarks gl. folkeviser og skæmteviser; 4. Omkvæd i Danm. gl. folkev.; 5. Visemelodier; 6. Fonografvalser (nordiske); 7—9. Æventyr (danske); 10. Topografisk ordning af Danmark.

---

4. Topografisk ordning af Danmarks egne. (Hvert sogn, herred, amt eller landskab er forsynet med et eget nummer; herredets nummer ender altid på 0. I det følgende meddeles ordningen stærkt sammentrængt; f. eks. 1030 Sunds herred, 1031 Skårup sogn, 1032 Tved sogn, er trykt som: 1030 Sunds, 31 Skårup, 32 Tved.)

1 Danmark, 2 Sjælland, 3 København.

4 Frederiksborg amt (og „Nordsjælland"), 5 Helsingør, 6 Hillerød, 7 Frederikssund.

10 Lynge-Kronborg: 11 Tikøb, 12 Hornbæk, 13 Hellebæk, 14 Asminderød, 15 Grönholt, 16 Karlebo, 17 Blovstrød, 18 Birkerød, 19 Hörsholm.

20 Holbo: 21 Esbønderup, 22 Nøddebo, 23 Søborg, 24 Gilleleje, 25 Græsted, 26 Mårum, 27 Helsinge, 28 Valby, 29 Blistrup, 31 Vejby, 32 Tibirke, 33 Ramløse, 34 Annisse.

40 Strø: 41 Tjæreby, 42 Alsønderup, 43 Skævinge, 44 Strø, 45 Lille Lyngby, 46 Ølsted, 47 Krejme, 48 Vinderød, 49 Frederiksværk, 51 Melby, 52 Torup.

60 Lynge-Frederiksborg: 61 Frederiksborg slotss., 62 Herlev, 63 Lillerød, 64 Lynge, 65 Uggeløse, 66 Slangerup, 67 Uvelse, 68 Görløse, 69 Græse, 71 Sigerslevvester, 72 Hjørlunde, 73 Udesundby landdistr., 74 Oppesundby.

80 Ølstykke: 81 Snodstrup, 82 Ølstykke, 83 Stenløse, 84 Veksø, 85 Slagslunde, 86 Gandløse, 87 Farum.

90 Horns: 91 Gerlev, 92 Dråby, 93 Skuldelev, 94 Selsø, 95 Skibby, 96 Kyndby, 97 Krogstrup, 98 Ferslev, 99 Vellerup, 101 Ovrø (Bybjærg).

107 Københavns amt (med „Heden"), 08 Roskilde, 09 Køge.

110 Sokkelund: 111 Amager, 12 Sundby, 13 Tårnby, 14 St. Magleby, 15 Hvidovre, 16 Brönshöj, 17 Rødovre, 18 Gladsakse, 19 Herlev, 21 Gentofte, 22 Ordrup, 23 Lyngby, 24 Søllerød.
130 Smörum: 31 Bröndbyvester, 32 Bröndbyøster, 33 Glostrup, 34 Herstedøster, 35 Herstedvester, 36 Vallensbæk, 37 Torslunde, 38 Ishöj, 39 Höje Tåstrup, 41 Sengeløse, 42 Ledöje, 43 Smörum, 44 Ballerup, 45 Måløv, 46 Værløse.
150 Sömme: 51 Roskilde domk. s. landdistr., 52 Roskilde Frue s., 53 Himmelev, 54 St. Jørgensbjærg, 55 Herslev, 56 Kornerup, 57 Svogerslev, 58 Glim, 59 Hvedstrup, 61 Flöng, 62 Ågerup, 63 Kirkerup, 64 Jyllinge, 65 Gundsømagle.
170 Voldborg: 71 Ovsted, 72 Allerslev, 73 Hvalsø, 74 Særløse, 75 Såby, 76 Kidserup, 77 Gevninge, 78 Rye, 79 Sonnerup, 81 Hyllinge, 82 Lyndby, 83 Sæby, 84 Gershöj.
190 Tune: 91 Greve, 92 Kildebrönde, 93 Rerslev, 94 Vindinge, 95 Snoldelev, 96 Tune, 97 Karlslunde, 98 Karlstrup, 99 Havdrup, 201 Solrød, 202 Jersie, 203 Skensved.
210 Ramsø: 11 Rorup, 12 Gadstrup, 13 Syv, 14 Örsted, 15 Dåstrup, 16 Borup, 17 Kimmerslev, 18 Ejby, 19 Dalby, 21 Höjelse, 22 Ølsemagle.

226 Holbæk amt, 27 Holbæk, 28 Kallundborg, 29 Nykøbing.
230 Merløse: 31 Merløse, 32 Butterup, 33 N. Jærnløse, 34 Kvandløse, 35 S. Jærnløse, 36 Søstrup, 37 Asminderup, 38 Grandløse, 39 Tølløse, 41 Ågerup, 42 Soderup, 43 Eskildstrup, 44 Tostrup, 45 Uggerløse, 46 Ondløse, 47 Søndersted, 48 Nidløse, 49 Tersløse, 51 Stenlille.
260 Tudse: 61 Udby, 62 Hörby, 63 Hagested, 64 Gislinge, 65 Tudse, 66 Kundby, 67 Hjembæk, 68 Svinninge, 69 Jyderup, 71 Stifts Bjærgby, 72 Mörke, 73 Skamstrup, 74 Frydendal.
280 Løve: 81 Sæby, 82 Hallenslev, 83 Rerslev, 84 Ruds Vedby, 85 Skellebjærg, 86 Örslev, 87 Solbjærg, 88 Havrebjærg, 89 Gerslev, 91 Finderup, 92 Görlev, 93 Bakkendrup, 94 Helsinge, 95 Drøsselbjærg.
300 Arts: 01 Refsnæs, 02 Raklev, 03 Tømmerup, 04 Årby, 05 Rörby, 06 Ubby, 07 Svallerup, 08 St. Fuglede, 09 L. Fuglede.
310 Skippinge: 11 Følleslev, 12 Særslev, 13 Bregninge, 14 Bjærgsted, 15 Holmstrup, 16 Viskinge, 17 Agnsø, 18 Værslev, 19 Jordløse, 21 Sejrø.
330 Ods: 31 Rörvig, 32 Oddens, 33 Höjby, 34 Vig, 35 Asmindrup, 36 Egebjærg, 37 Grevinge, 38 Asnæs, 39 Fårevejle, 41 Vallekilde, 42 Hörve.
350 Samsø: 51 Tranebjærg, 52 Kolby, 53 Onsbjærg, 54 Besser, 55 Nordby.

361 Sorø amt, 62 Sorø, 63 Ringsted, 64 Slagelse, 65 Korsør, 66 Skelskør.
370 Alsted: 71 Pedersborg, 72 Lynge, 73 Broby, 74 Alsted, 75 Fjenneslev, 76 Slaglille, 77 Bjernede, 78 Munke Bjærgby, 79 Bromme, 81 Gyrstinge, 82 Flinterup, 83 Stenmagle.
390 Ringsted h.: 91 Ringsted landsogn, 92 Benløse, 93 Bringstrup, 94 Sigersted, 95 Haraldsted, 96 Allindemagle, 97 Jydstrup, 98 Valsølille, 99 Vigersted, 401 Kværkeby, 402 Nordrup, 403 Farringløse, 404 Vetterslev, 405 Höm, 406 Förslev, 407 Sneslev, 408 Terslev, 409 Örslev, 411 Haslev, 412 Frerslev, 413 Broby, 414 Testrup.
420 Slagelse h.: 21 Slagelse St. Peders lands., 22 Slagelse St. Mikkels lands., 23 Hejninge, 24 Sønderup, 25 Nordrup, 26 Gudum, 27 Sorterup, 28 Ottestrup, 29 Kindertofte, 31 Slots-Bjærgby, 32 Sludstrup, 33 Lundforlund, 34 Gerlev, 35 Stillinge, 36 Vemmelev, 37 Hemmershöj, 38 Boslund, 39 Tårnborg.
440 V. Flakkebjærg: 41 Egeslevmagle, 42 Høve, 43 Flakkebjærg, 44 Skörpinge, 45 Fårdrup, 46 Sörbymagle, 47 Kirkerup, 48 Gimlinge, 49 Hårslev, 51 Tingjellinge, 52 Hyllested, 53 Venslev, 54 Holsteinborg, 55 Örslev, 56 Bjerre, 57 Tjæreby, 58 Magleby, 59 Aggersø, 61 Omø.
470 Ø. Flakkebjærg: 71 Tjustrup, 72 Haldagerlille, 73 Krummerup, 74 Fuglebjærg, 75 Förslev, 76 Gunderslev, 77 Vallensved, 78 Marvede, 79 Hyllinge, 81 Kvislemark, 82 Fuirendal, 83 Karrebæk, 84 Fodby, 85 Herlufsholm.

491 Præstø amt, 92 Præstø, 93 St. Hedinge, 94 Næstved, 95 Vordingborg, 96 Stege.
500 Beverskov: 01 Lellinge, 02 Lidemark, 03 Beverskov, 04 Vollerslev, 05 Görslev, 06 Herfølge, 07 Sædder, 08 Valløby, 09 Tårnby, 11 Hårlev, 12 Himlingöje, 13 Enderslev, 14 Vråby.
520 Stevns: 21 St. Hedinge lands., 22 Höjrup, 23 Magleby, 24 Holtug, 25 Strøby, 26 Varpelev, 27 Hellested, 28 Smerup, 29 Lyderslev, 31 Frøslev, 32 L. Hedinge, 33 Havnelev.
540 Fakse h.: 41 Karise, 42 Alslev, 43 Spjellerup, 44 Vemmetofte, 45 Fakse, 46 Hylleholt, 47 Kongsted, 48 Roholte, 49 Ulsø, 51 Ø.-Egede, 52 Dalby, 53 Tureby.
560 Tybjærg: 61 V. Egede, 62 Aversi, 63 Tybjærg, 64 Herlufmagle, 65 Fensmark, 66 Rislev, 67 Skelby, 68 Glumsø, 69 Bavelse, 71 Næsby, 72 Tyvelse, 73 Sandby, 74 Vrangstrup.
580 Hammer: 81 Toksværd, 82 Rönnebæk, 83 Olstrup, 84 Næstelsø, 85 Mogenstrup, 86 Vejlø, 87 V. Egesborg, 88 Hammer, 89 Lundby, 91 Kyng, 92 Sværdborg, 93 Kastrup.
600 Bårse: 01 Everdrup, 02 Snesere, 03 Bårse, 04 Beldringe, 05 Skibbinge, 06 Jungshoved, 07 Allerslev, 08 Udby, 69 Örslev, 11 Ø. Egesborg, 12 Mern, 13 Kallehave, 14 Vordingborg lands.

620 Mønbo („Møn"): 21 Stege lands., 22 Keldby, 23 Elmelunde, 24 Borre, 25 Magleby, 26 Damsholte, 27 Fanefjord, 28 Nyord, 29 Bogø.

640 Bornholm amt, 41 Rönne, 42 Hasle, 43 Allinge, 44 Sandvig, 45 Svaneke, 46 Neksø, 47 Åkirkeby.
650 Bornh. Vester: 51 Knudsker, 52 Nyker, 53 V. Mariæ, 54 Ny Larsker.
660 Bornh. Nörre: 61 Klemmensker, 62 Rutsker, 63 Olsker, 64 Ry.
670 Bornh. Øster: 71 Ø. Larsker, 72 Gudhjem, 73 Ø.-Mariæ, 74 Ibsker.
680 Bornh. Sønder: 81 Bodilsker, 82 Povlsker, 83 Pedersker, 84 Åker, 90 Kristiansø el. Ærteholmene.

700 Maribo amt, 01 Lolland, 03 Maribo, 04 Nakskov, 05 Sakskøbing, 06 Rødby, 07 Nysted.
710 Lollands Sønderh.: 11 Vestenskov, 12 Kappel, 13 Arninge, 14 Dannemarre, 15 Tillitse, 16 Gloslunde, 17 Græshave, 18 Landet, 19 Ryde, 21 Søllested, 22 Skovlænge, 23 Gurreby, 24 Avnede, 25 Stokkemarke.
730 Lollands Nörreh.: 31 Nakskov lands., 32 Branderslev, 33 Sandby, 34 Købelev, 35 Vindeby, 36 Utterslev, 37 Horslunde, 38 Nordlunde, 39 Herredskirke, 41 Löjtofte, 42 Halsted, 43 Vesterborg, 44 Birket.
750 Fuglse: 51 Ringsebølle, 52 Tågerup, 53 Torslunde, 54 Errindlev, 55 Olstrup, 56 Fuglse, 57 Krönge, 58 Holeby, 59 Bursø, 61 Nebbelunde, 62 Sædinge, 63 Tirsted, 64 Skörringe, 65 Vejleby, 66 Hillested, 67 Østofte, 68 Bandholm, 69 Fejø, 71 Fæmø, 72 Askø.
780 Musse: 81 Hunseby, 82 Våbensted, 83 Engestofte, 84 Sakskøbing lands., 85 Tårs, 86 Vigsnæs, 87 Majbølle, 88 Radsted, 89 Toreby, 91 Slemminge, 92 Fjælde, 93 Døllefjælde, 94 Musse, 95 Ø. Ulslev, 96 Godsted, 97 V. Ulslev, 98 Kettinge, 99 Bregninge, 801 Herridslev, 802 Nysted lands.
807 Falster, 808 Nykøbing, 809 Stubbekøbing.
810 Falsters Nörreh.: 11 Maglebrænde, 12 Torkildstrup, 13 Lillebrænde, 14 Gundslev, 15 N. Vedby, 16 N. Alslev, 17 Vålse, 18 Kippinge, 19 Brarup, 21 Stodager, 22 N. Kirkeby, 23 Önslev, 24 Eskildstrup, 25 Tingsted.
830 Falsters Sønderh.: 31 Systofte, 32 Idestrup, 33 Væggerløse, 34 Skelby, 35 Gedesby, 36 S. Kirkeby, 37 S. Alslev, 38 Karleby, 39 Horreby, 41 N. Örslev, 42 Horbelev, 43 Falkerslev, 44 Åstrup.

851 Fyn, 852 Odense amt, 53 Odense, 54 Kerteminde, 55 Bogense, 56 Assens, 57 Middelfart.
860 Odense h.: 61 Odense St. Knud lands., 62 Odense St. Hans

lands., 63 Odense Vor Frue, 64 Pårup, 65 Næsbyhoved-Broby, 66 Korup, 67 Ubberud, 68 Dalum, 69 Sanderum, 71 Brændekilde, 72 Bellinge, 73 Stenløse, 74 Fangel, 75 Verninge, 76 Tommerup, 77 Brylle, 78 Vissenbjærg.

880 Åsum: 81 Seden, 82 Åsum, 83 Fravde, 84 Allerup, 85 Davinde, 86 Rönninge, 87 Rolfsted, 88 S. Nærå, 89 N. Lyndelse, 91 Höjby, 92 N. Søby.

900 Bjærge (og „Hindsholm"): 01 Drigstrup, 02 Munkebo, 03 Kølstrup, 04 Agedrup, 05 Marslev, 06 Birkende, 07 Rynkeby, 08 Revninge, 09 Visby, 11 Mesinge, 12 Dalby, 13 Stubberup.

920 Lunde: 21 Norup, 22 Skeby, 23 Otterup, 24 Østrup, 25 Hjadstrup, 26 Lunde, 27 Lumby, 28 Allesø.

930 Skam: 31 Krogsbølle, 32 N. Nærå, 33 Bederslev, 34 Uggerslev, 35 N. Höjrup, 36 Skamby, 37 Klinte, 38 Grindløse.

940 Skovby: 41 Skovby, 42 Ore, 43 Guldbjærg, 44 N. Sandager, 45 Ejlby, 46 Melby, 47 Særslev, 48 Hårslev, 49 Vevlinge, 51 Vigerslev, 52 Søndersø.

960 Vends: 61 Middelfart landdistr., 62 Kavslunde, 63 Vejlby, 64 Asperup, 65 Rorslev, 66 Fjelsted, 67 Harndrup, 68 Gelsted, 69 Rördrup, 71 Balslev, 72 Ejby, 73 N. Aby, 74 Indslev, 75 Gamborg, 76 Udby, 77 Föns, 78 Örslev, 79 Husby, 81 Brenderup.

990 Båg: 91 Bågø, 92 Tanderup, 93 Kerte, 94 Barløse, 95 Sandager, 96 Holevad, 97 Gamtofte, 98 Kærum, 99 Søby, 1001 Turup, 1002 Skydebjærg, 1003 Orte, 1004 Örsted, 1005 Søllested, 1006 Vedtofte, 1007 Köng, 1008 Flemløse, 1009 Hårby, 1011 Dreslette, 1012 Sønderby, 1013 Helnæs.

1021 Svendborg amt, 22 Svendborg, 23 Fåborg, 24 Nyborg.

1030 Sunds: 31 Skårup, 32 Tved, 33 St. Jörgens, 34 Sørup, 35 Egense, 36 Ø. Skerninge, 37 Ollerup, 38 Kirkeby, 39 Stenstrup, 41 Lunde, 42 Kværndrup, 43 Turø, 47 Drejø, 48 Strynø.

1049 Tåsinge: 1044 Bregninge, 45 Landet, 46 Bjerreby.

1050 Salling: 51 Björnø el. Fåborg købst. landdistr., 52 Djernisse, 53 V. Åby, 54 Åstrup, 55 V. Skerninge, 56 Ulbølle, 57 Hundstrup, 58 Brahetrolleborg, 59 Krarup, 61 Herringe, 62 Gestelev, 63 Espe, 64 Vantinge, 65 Heden, 66 Allested, 67 Vejle, 68 N. Broby, 69 S. Broby, 71 Ø. Hæsinge, 72 Hillerslev, 73 V. Hæsinge, 74 Sandholts Lyndelse, 75 Jordløse, 76 Håstrup, 77 Svanninge, 78 Horne, 79 Lyø, 81 Avernakø.

1090 Gudme: 91 Ringe, 92 Ryslinge, 93 Gislev, 94 Svindinge, 95 Langå, 96 Øksendrup, 97 Hesselager, 98 Ovre, 99 Vejstrup, 1101 Gudme, 1102 Brudager, 1103 Gudbjærg.

1110 Vinding: 11 Hjulby el. Nyborg lands., 12 Avnslev, 13 Bovense, 14 Flødstrup, 15 Ullerslev, 16 Skellerup, 17 Ellinge, 18 Kullerup,

19 Revsvindinge, 21 Vindinge, 23 Frørup, 24 Örbæk, 25 Ellested, 26 Herrested, 27 Søllinge, 28 Hellerup, 29 S. Höjrup, 31 Arslev.
1138 Langeland, 39 Rudkøbing.
1140 Langelands Nörreh.: 41 Skrøbelev, 42 Simmerbølle, 43 Tullebølle, 44 Tranekær, 45 Bøstrup, 46 Snøde, 47 Stoense, 48 Hov.
1150 Langelands Sønderh.: 51 Longelse, 52 Fuglsbølle, 53 Lindelse, 54 Humble, 55 Tryggelev, 56 Fodslette, 57 Magleby.
1160 Ærø: 61 Søby, 62 Bregninge, 63 Tranderup, 64 Rise, 65 Marstal lands., 66 Ærøskøbing, 67 Marstal by.

1171 Jylland (Nörre- og Sønder-), 72 Nörrejylland, 73 Vendsyssel.
1174 Hjörring amt, 75 Hjörring, 76 Sæby, 77 Frederikshavn, 78 Skagen.
1180 Horns: 81 Skagens landdistr., 82 Råbjærg, 83 Tværsted, 84 Mosbjærg, 85 Bindslev, 86 Elling, 87 Tolne, 88 Hörmested, 89 Lindum, 91 Åsted, 92 Skjærum, 93 Flade, 94 Gerum, 95 Hirsholmene.
1200 Vennebjærg: 01 Hjörring St. Hans, 02 Hjörring St. Olai, 03 Ugilt, 04 Sindal, 05 Astrup, 06 Bjærgby, 07 Mygdal, 08 Uggerby, 09 Horne, 11 Asdal, 12 Tornby, 13 Vidstrup, 14 Skallerup, 15 Vennebjærg, 16 Rubjærg, 17 Mårup, 18 Jelstrup, 19 Harridslev.
1220 Dronninglund: 21 Understed, 22 Karup, 23 Volstrup, 24 Hörby, 25 Torslev, 26 Skæve, 27 Albæk, 28 Vor, 29 Dronninglund, 31 Hellevad, 32 Ørum, 33 Hallund, 34 Hellum.
1240 Börglum: 41 Tårs, 42 Vrejlev, 43 Hæstrup, 44 Rakkeby, 45 Vejby, 46 Sejlstrup, 47 Börglum, 48 Furreby, 49 Lyngby, 51 Vrensted, 52 Tise, 53 Tolstrup, 54 Stenum, 55 Vrå, 56 Em, 57 V. Brönderslev, 58 Serridslev, 59 Jerslev, 61 Ø. Brönderslev.
1270 Hvetbo: 71 Ingstrup, 72 Hjermeslev, 73 Alstrup, 74 Saltum, 75 Hune, 76 Jetsmark, 77 Gjøl.
1280 Ø. Hanh.: 81 Lerup, 82 Tranum, 83 Brovst, 84 Torslev, 85 Svenstrup, 86 Haverslev, 87 Skræm, 88 Aggersborg, 89 Bejstrup, 91 Øland.
1300 Læsø: 01 Byrum, 02 Vesterø, 03 Hals.

1308 Tisted amt, 09 Tisted.
1310 V. Hanh.: 11 Kollerup, 12 Hjortdals, 13 Kjettrup, 14 Gjöttrup, 15 Klim, 16 Vust, 17 V. Torup, 18 Tømmerby, 19 Lil, 21 Øsløs, 22 Vesløs, 23 Arup.
1330 Hillerslev: 31 Rær, 32 Hansted, 33 Vigsø, 34 Nors, 35 Tved, 36 V. Vandet, 37 Ø. Vandet, 38 Hillerslev, 39 Kåstrup, 41 Sennels, 42 Hundstrup, 43 Østerild, 44 Hjardemål.
1350 Hundborg: 51 Tisted lands., 52 Tilsted, 53 Skinnerup, 54

Sjörring, 55 Torsted, 56 Skjoldborg, 57 Kallerup, 58 Vang (= Torup), 59 Hundborg, 61 Jannerup, 62 Nörhå.

1370 Hassing: 71 Snedsted, 72 Sønderhå, 73 Hörsted, 74 Harring, 75 Slagstrup, 76 Skyum, 77 Hördum, 78 Hassing, 79 Villerslev, 81 Visby, 82 Bedsted, 83 Grurup, 84 Hvidbjærg, 85 Ørum, 86 Lodbjærg.

1390 Refs: 91 Vestervig, 92 Agger, 93 Hurup, 94 Heltborg, 95 Bodum, 96 Ydby, 97 Helligsø, 98 Gjettrup, 99 Hvidbjærg, 1401 Lyngs, 1402 Sønderbjærg, 1403 Odby, 1404 Jegindø.

1408 Mors, 09 Nykjøbing.

1410 Morsø Sønderh.: 11 Nykjøbing landdistr., 12 Lødderup, 13 Elsø, 14 Frøslev, 15 Mollerup, 16 Tæbring, 17 Ovtrup, 18 Rakkeby, 19 Karby, 21 Hvidbjærg, 22 Redsted, 23 Vejerslev, 24 Blidstrup, 25 Ljørslev, 26 Ørding, 27 Ø. Assels, 28 V. Assels.

1430 Morsø Nörreh.: 31 Tödse, 32 Erslev, 33 Galtrup, 34 Ø. Jølby, 35 Dragstrup, 36 Skallerup, 37 Solbjærg, 38 Sundby, 39 Flade, 41 Bjærgby, 42 Alsted, 43 S. Dråby, 44 Sejerslev, 45 Ejerslev, 46 Jörsby.

1450 „Himmerland", 1451 Ålborg amt, 52 Ålborg, 53 N. Sundby, 54 Nibe, 55 Lögstør.

1460 Kjær: 61 Ålborg Frue Lands., 62 N. Sundby lands., 63 Hvorup, 64 Vadum, 65 Åby, 66 Birsted, 67 Sulsted, 68 Ajstrup, 69 Hammer, 71 Horsens, 72 V. Hassing, 73 Ø. Hassing, 74 Ulsted, 75 Hals.

1480 Fleskum: 81 N. Tranders, 82 S. Tranders, 83 Ferslev, 84 Dal, 85 Volsted, 86 Gunderup, 87 Növling, 88 Romdrup, 89 Klarup, 91 Storvorde, 92 Sejlflod, 93 Gudum, 94 Lillevorde, 95 Mov.

1500 Hornum: 01 Ålborg Budolfi lands., 02 Sønderholm, 03 Frejlev, 04 Nörholm, 05 Ellidshöj, 06 Svenstrup, 07 Ø. Hornum, 08 Buderup, 09 Gravlev, 11 Årestrup, 12 Sønderup, 13 Suldrup, 14 Veggerby, 15 Bislev, 16 Vokslev.

1520 Hellum: 21 S. Kongerslev, 22 N. Kongerslev, 23 Komdrup, 24 Bælum, 25 Solbjærg, 26 Skibsted, 27 Lyngby, 28 Bröndum, 29 Sim, 31 Torup, 32 Gjerding, 33 Blendstrup, 34 Skjörping, 35 Fræer.

1540 Hindsted: 41 Als, 42 Skelum, 43 Visborg, 44 Vive, 45 Rostrup, 46 Ove, 47 Valsgård, 48 Astrup, 49 St. Arden, 51 Rold, 52 Vebbestrup, 53 Øls, 54 Hörby, 55 Døstrup.

1560 Års: 61 Haverslev, 62 Brorstrup, 63 Ravnkilde, 64 Skivum, 65 Giver, 66 Blære, 67 Ejdrup, 68 Års, 69 Havbro, 70 Ulstrup, 71 V. Hornum, 72 Hyllebjærg, 73 Flejsborg.

1580 Gislum: 81 Rörbæk, 82 Grynderup, 83 Stenild, 84 Tisted, 85 Binderup, 86 Durup, 87 Gislum, 88 Vonsild, 89 Ullis, 90 Fovlum, 91 Lovns, 92 Alstrup, 93 Strandby, 94 Farsø.

1600 Slet: 01 Kornum, 02 Lögsted, 03 Björnsholm, 04 Malle, 05 Vilsted, 06 Vindblæs, 07 Næsborg, 08 Salling, 09 Ovdrup, 11 Gundersted, 12 Farstrup, 13 Lundby, 14 Sebber, 15 Ajstrup.

1621 Viborg amt („Hedeegnen"), 22 Viborg, 23 Skive.
1624 Salling. 1630 Hindborg: 31 Skive lands., 32 Resen, 33 Hem, 34 Dølby, 35 Hindborg, 36 Oddense, 37 Otting, 38 Bröndum, 39 Hvidbjærg, 41 Volling.
1650 Nörreh.: 51 Jebjærg, 52 Lyby, 53 Grinderslev, 54 Grönning, 55 Tise, 56 Junget, 57 Torum, 58 Selde, 59 Rybjærg.
1660 Harre: 61 Åsted, 62 Durup, 63 Tøndering, 64 Roslev, 65 Hjerk, 66 Harre, 67 Navtrup, 68 Vile, 69 Sæby, 71 Fur.
1680 Rødding: 81 Rødding, 82 Krejbjærg, 83 Balling, 84 Håsum, 85 Ramsing, 86 Lem, 87 Vejby, 88 Lime.
1690 Fjends: 91 Höjslev, 92 Dommerby, 93 Lundø, 94 Örslevkloster, 95 Tårup, 96 Kvols, 97 Borris, 98 Kobberup, 99 Feldingbjærg, 1701 Gammelstrup, 1702 Davbjærg, 1703 Mønsted, 1704 Smollerup, 1705 Vridsted, 1706 Fly, 1707 Vrove, 1708 Resen, 1709 Ørum.
1710 Rinds: 11 Vesterbølle, 12 Østerbølle, 13 Gedsted, 14 Filsø, 15 Simested, 16 Testrup, 17 Hvam, 18 Hvilsom, 19 Tostrup, 21 Rovm, 22 Hersom, 23 Klejtrup, 24 Bjerregrav, 25 Låstrup, 26 Skals, 27 Ulbjærg, 28 Lynderup.
1730 Nörlyng: 1731 Viborg Gråbrödre landdistr., 32 Asmild, 33 Tapdrup, 34 Finderup, 35 Dollerup, 36 Ravnstrup, 37 Vorde, 38 Fiskbæk, 39 Romlund, 41 Rødding, 42 Løvel, 43 Pederstrup, 44 Vammen, 45 Bigum, 46 Lindum.
1750 Sønderlyng: 51 Tjele, 52 Vinge, 53 Ørum, 54 Viskum, 55 Vejrum, 56 Vorninge, 57 Kvorninge, 58 Hammershöj, 59 Nörbæk, 61 Søndebæk, 62 Læsten, 63 Bjerregrav, 64 Ålum, 65 Tånum, 66 Hornbæk.
1770 Middelsom: 71 Vinkel, 72 Rind, 73 Vindum, 74 Bjerring, 75 Mammen, 76 Hjermind, 77 Le, 78 Hjorthede, 79 V. Velling, 81 Skjern, 82 Ø. Velling, 83 Helstrup, 84 Grensten, 85 Langå-Torup, 86 Vinge.
1790 Lysgård: 91 Vium, 92 Almind, 93 Sjörslev, 94 Höjbjærg, 95 Elsborg, 96 Grönbæk, 97 Levring, 98 Hørup, 99 Hinge, 1801 Vinderslev, 1802 Torning, 1803 Lysgård, 1804 Frederiks, 1805 Karup.
1810 Hids: 11 Serup, 12 Lemming, 13 Svostrup, 14 Gjødvad, 15 Balle, 16 Sejling, 17 Sinding, 18 Kragelund, 19 Funder, 21 Engesvang.
1830 Hovlbjærg: 31 Sal, 32 Gullev, 33 Hvorslev, 34 Gjerning, 35 Vellev, 36 Vejerslev, 37 Ajt, 38 Torsø, 39 Hovlbjærg, 41 Granlev, 48 Havrum, 43 Sall, 44 Skød.

1846 Randers amt, 47 Randers, 48 Hobro, 49 Mariager.

1850 Onsild: 51 Mariager lands., 52 Falslev, 53 Hem, 54 Sem, 55 Svenstrup, 56 Skellerup, 57 S. Onsild, 58 N. Onsild, 59 Hvornum, 61 Snæbum.
1870 Gjerlev: 71 Vindblæs, 72 Udbyneder, 73 Kastbjærg, 74 Dalbyneder, 75 Dalbyover, 76 Råby, 77 Sødring, 78 Ø. Törslev, 79 Gjerlev, 81 Enslev, 82 Kærby,
1890 Nörhald: 91 Glenstrup, 92 V. Törslev, 93 Asferg, 94 Fårup, 95 Kovsted, 96 Spentrup, 97 Gassum, 98 Hald, 99 Tvede, 1901 Linde.
1910 Støvring: 11 Randers St. Mortens østre lands., 12 Borup, 13 Råsted, 14 Gimming, 15 Lem, 16 Harridslev, 17 Albæk, 18 Støvring, 19 Mellerup.
1920 Galten: 21 Vorup el. Randers St. Mortens søndre lands., 22 Haslum, 23 Ølst, 24 Værum, 25 Ørum, 26 Lavrbjærg, 27 Lerbjærg, 28 Galten, 29 Vissing, 31 Voldum, 32 Rud, 33 Ødum, 34 Hadbjærg, 35 Halling.
1940 Rovsø: 41 Holbæk, 42 Udby, 43 Vor, 44 Estruplund, 45 Örsted.
1950 Sønderhald: 51 Kristrup, 52 Virring, 53 Essenbæk, 54 Favsing, 55 Avning, 56 Vivild, 57 Vejlby, 58 Gessing, 59 Nörager, 61 Marie Magdalene, 62 Kod, 63 Ø. Alling, 64 V. Alling, 65 Årslev, 66 Hörning, 67 Hvilsager, 68 Lime, 69 Mygind, 71 Skjörring, 72 Krogsbæk, 73 Søby, 74 Skader.
1977 Djursland, 78 Grenå, 79 Æbeltoft.
1980 Djurslands Nörreh.: 81 Grenå lands. el. Gammels., 82 Hammelev, 83 Enslev, 84 Karleby, 85 Voldby, 86 Veggerslev, 87 Villersø, 88 Gjerrild, 89 Hemmed, 91 Rimsø, 92 Kastbjærg, 93 Fjellerup, 94 Glæsborg, 95 Ørum, 96 Ginnerup, 97 Nimtofte, 98 Tøstrup, 99 Anholt.
2000 Djurslands Sønderh.: 01 Ålsø, 02 Hod, 03 Vejlby, 04 Homå, 05 Lyngby, 06 Albøge, 07 Hyllested, 08 Rosmus, 09 Tirstrup, 11 Fuglslev, 12 Feldballe, 13 Nødager, 14 Kolind, 15 Ebdrup.
2020 Mols: 23 Æbeltoft landdistr., 24 Dråby, 25 Agri, 26 Egens, 27 Knebel, 28 Rolse, 29 Tved, 31 Vistofte, 32 Helgenæs.
2040 Ø. Lisbjærg: 41 Skarresø, 42 Torsager, 43 Bregnet, 44 Mörke, 44 Hornslet, 46 Skjødstrup, 47 Hjortshöj, 48 Egå, 49 Todbjærg, 51 Mejlby.

2055 Århus amt, 56 Århus, 57 Horsens, 58 Skanderborg, 59 Silkeborg.
2060 Hasle: 61 Åby, 62 Vejlby, 63 Hasle, 64 Skejby, 65 Braband, 66 Årslev, 67 Tilst, 68 Kasted, 69 Lyngby.
2070 V. Lisbjærg: 71 Grundfør, 72 Spörring, 73 Søften, 74 Trige, 75 Ølsted, 76 Lisbjærg, 77 Elsted, 78 Elev.
2080 Sabro: 81 Lyngå, 82 Vitten, 83 Haldum, 84 Hadsten, 85 Folby, 86 Lading, 87 Sabro, 88 Fårup.

2090 Framlev: 91 Sjelle, 92 Skjörring, 93 Skivholme, 94 Skovby, 95 Borum, 96 Harlev, 97 Framlev, 98 Storring, 99 Stjær, 2101 Galten.
2110 Ning: 11 Viby, 12 Ormslev, 13 Koldt, 14 Holme, 15 Tranbjærg, 16 Tiset, 17 Mårslet, 18 Beder, 19 Malling, 21 Astrup, 22 Tulstrup, 23 Tunø.
2130 Hads: 31 Saksild, 32 Nølev, 33 Randlev, 34 Bjerager, 35 Odder, 36 Hvilsted, 37 Torrild, 38 Hundslund, 39 Örting, 41 Falling, 42 Gosmer, 43 Halling, 44 Gylling, 45 Alrød.
2150 Hjemslev: 51 Skanderup, 52 Stilling, 53 Fruering, 54 Vitved, 55 Blegind, 56 Hörning, 57 Adslev, 58 Mesing, 59 Dover, 61 Venge,
2170 Gjern: 71 Silkeborg lands., 72 Linå, 73 Vol, 74 Gjern, 75 Skanderup, 76 Skorup, 77 Tvilum, 78 Hammel, 79 Voldby, 81 Søby, 82 Røgen, 83 Sporup, 84 Dallerup, 85 Låsby, 86 Alling, 87 Tulstrup.
2190 Tyrsting: 91 Rye, 92 S. Vissing, 93 Vorladegård, 94 Vinding, 95 Bryrup, 96 Græstrup, 97 Tyrsting, 98 Ring, 99 Fövling, 2201 Tønning, 2202 Træden.
2210 Vrads: 11 Tem, 12 Vrads, 13 Ejstrup, 14 N. Snede, 15 Klovborg, 16 Linnerup, 17 Hammer, 18 Åle, 19 Törring.
2220 Vor: 21 Østbirk, 22 Yding, 23 Ovsted, 24 Tåning, 25 Hylke, 26 Vedslet, 27 Kattrup, 28 Örridslev, 29 Tolstrup, 31 Lundum, 32 Hansted, 33 Vær, 34 Nebel, 35 Gangsted, 36 Søvind.
2240 Nim: 41 Tamdrup, 42 Nim, 43 Underup, 44 Hvirring, 45 Hornborg, 46 Endelave.

2251 Vejle amt, 52 Vejle, 53 Fredericia, 54 Kolding.
2260 Bjærge: 61 Ut, 62 Nebsager, 63 Bjærge, 64 Urlev, 65 Ørum, 66 Stovby, 67 Hornum, 68 Barrit, 69 Vrigsted, 71 As, 72 Klakring, 73 Rårup, 74 Skjolde, 75 Glud, 76 Hjarnø.
2280 Hatting: 81 Hatting, 82 Torsted, 83 Tyrsted, 84 Stenderup, 85 Ølsted, 86 Løsning, 87 Korning, 88 Hedensted, 89 St. Dalby, 91 Davgård, 92 Engom.
2300 Nörvang: 01 Hornstrup, 02 Ø. Snede, 03 Grejs, 04 Sindbjærg, 05 Uldum, 06 Langskov, 07 Vindelev, 08 Hvejsel, 09 Givskud, 11 Ø. Nykirke, 12 Ringgive, 13 Give, 14 Tyregod, 15 Vester, 16 Brande, 17 S. Omme.
2320 Törrild: 21 Vejle landdistr., 22 Skibet, 23 Bredsten, 24 Gadbjærg, 25 Lindeballe, 26 Nørup, 27 Randbøl, 28 Jelling, 29 Hover, 31 Kollerup.
2340 Jerlev: 41 Höjen, 42 Jerlev, 43 Ødsted, 44 Egtved.
2350 Elbo: 51 Ullerup (Fredericia lands.), 52 Vejlby, 53 Erritsø, 54 Bredstrup, 55 Tavlov.
2360 Holmans: 61 Gaverslund, 62 Vinding, 63 Skjærup, 64 Smidstrup, 65 Pjedsted, 66 Gårslev.

2370 Brusk: 71 Kolding landdistr., 72 Herte, 73 Bramdrup, 74 Eltang, 75 Vilstrup, 76 Herslev, 77 Almind, 78 Viuf, 79 Ø. Starup, 81 V. Nebel.

2390 N. Tyrstrup (el. Kolding h.): 91 Stenderup; 92 Bjært, 93 Vejstrup, 94 Hejls, 95 Vonsild, 96 Dalby, 97 Ødis, 98 Taps.

2401 Ringkøbing amt (m. „Vestkysten"), 02 Ringkøbing, 03 Holstebro, 04 Lemvig.

2410 Skodborg: 11 Nörlem, 12 N. Nissum, 13 Törring, 14 Heldum, 15 Lomborg, 16 Rom, 17 Bövling, 18 Flynder, 19 Møborg, 21 Nes, 22 Gudum, 23 Fabjærg, 24 Resen, 25 Humlum, 26 Venø.

2430 Vandfuld: 31 Harboøre, 32 Engbjærg, 33 Hygum, 34 Hove, 35 Vandborg, 36 Ferring, 37 Dybe, 38 Ramme, 39 Fjaltring, 41 Trans.

2450 Hjerm: 51 Måbjærg, 52 Mejrup, 53 Borbjærg, 54 Hanbjærg, 55 Hjerm, 56 Struer, 57 Gjemsing, 58 Vejrum, 59 Ølby, 61 Fovsing, 62 Asp, 63 Navr, 64 Sir, 65 Gjörding, 66 Vem, 67 Bur.

2470 Ginding: 71 Estvad, 72 Rönbjærg, 73 Sal, 74 Ejsing, 75 Ryde, 76 Sevel, 77 Haderup, 78 Grove, 79 Hodsager.

2480 Hammerum: 81 Tvis, 82 Avlum, 83 Vilbjærg, 84 Növling, 85 Örre, 86 Sinding, 87 Simmelkjær, 88 Sunds, 89 Gjellerup, 91 Bording, 92 Ikast, 93 Rind, 94 Herning, 95 Snejbjærg, 96 Tjörring, 97 S. Felding, 98 Assing, 99 Skarrild, 2501 Arnborg.

2510 Ulborg: 11 Husby, 12 S. Nissum, 13 Staby, 14 Madum, 15 Ulvborg, 16 Radsted, 17 Idum, 18 N. Felding, 19 Vinding, 21 Vind, 22 Timring.

2530 Hind: 31 Ringkøbing lands., 32 Rindum, 33 Velling, 34 He, 35 No, 36 Torsted, 37 Hover, 38 N. Omme, 39 Tim, 41 Stadil, 42 Vedersø, 43 Holmsland Ny s., 44 Holmsl. Gl. s.

2550 Bølling: 51 Vorgod, 52 N. Vium, 53 Herborg, 54 Brejning, 55 Lem, 56 Ølstrup, 57 Dejbjærg, 58 Hanning, 59 Stavning, 61 Skjern, 62 Bølling, 63 Sædding, 64 Borris, 65 Faster.

2570 N. Horne: 71 S. Bork, 72 N. Bork, 73 Hemmet, 74 S. Vium, 75 Lönborg, 76 Egvad, 77 Lyne, 78 Strellev, 79 Ådum, 81 Hoven.

2585 Ribe amt, 86 Ribe, 87 Varde, 88 Esbjærg.

2590 V. Horne: 91 Varde lands., 92 Janderup, 93 Billum, 94 Lunde, 95 Ovtrup, 96 Kvong, 97 N. Nebel, 98 Lydum, 99 Henne, 2601 Lönne, 2602 Ål, 2603 Ho, 2604 Oksby.

2610 Horne: 11 Torstrup, 12 Horne, 13 Hodde, 14 Tistrup, 15 Ølgod, 16 Ansager.

2620 Skads: 21 Øse, 22 Næsbjærg, 23 Starup, 24 Grimstrup, 25 V. Nykirke, 26 Fåborg, 27 Årre, 28 Sneum, 29 Tjæreby, 31 Jærne, 32 Skads, 33 Bröndum, 34 V. Nebel, 35 Alslev, 36 Hostrup, 37 Guldager.

2640 Fanø: 41 Nordby, 42 Sønderho.
2650 Slavs: 51 Grindsted, 52 Grene, 53 Vorbasse, 54 Hejnsvig.
2660 Anst: 61 Verst, 62 Bække, 63 Lejrskov, 64 Jordrup, 65 Anst, 66 Gjesten, 67 Skanderup, 68 Sest, 69 Hjarup, 71 Vamdrup.
2680 Malt: 81 Lindknud, 82 Brørup, 83 Holsted, 84 Fövling, 85 Malt, 86 Folding, 87 Vejen, 88 Læborg.
2690 Gjörding: 91 Åstrup, 92 Gjörding, 93 Vejdrup, 94 Darum, 95 Bramminge, 96 Vilslev, 97 Hunderup, 98 Jærnved.
2700 Ribe h.: 01 Ribe domkirkes lands., 02 Ribe St. Katharinæ, 03 Farup, 04 Hjortlund, 05 Kalvslund, 06 Obbekjær, 07 Sem, 08 V. Vedsted, 09 Manø.

[Sønderjylland vil senere blive nummereret.]

4000 Sigöjnere, „Rejsende", Tatere.
4100 Jøder.

Kvarlevor av en Frös-ritual i en svensk bröllopslek.

Av N. E. Hammarstedt, Stockholm.

Nu kan I pynte mig dette Scepter ud, saa meget som I vil, gjøre det til et Fastelavns Riis, det bliver dog en Mester Erik.

S. Kirkegaard: Enten — eller (D. 2, 1895, s. 169).

Att ännu i senaste århundradens folkseder sällsamma lemningar av forntida, hedniska riter anträffas, innebär för folklivsforskaren ingen egentlig överraskning. Ofta hava dessa kvarlevor antagit lekens oskyldiga förklädnad, men icke så sällan framskymta genom denna enstaka drag av hedendomens hela råhet. Detta kan väl värka frånstötande, men får icke därför avskräcka från vetenskaplig undersökning — så mycket mindre som redan i denna råhet ligger ett visst indicium för den ifrågavarande folksedens ålderdomlighet ock relativa ursprunglighet. Vi må icke förgäta, att det framför allt är ur eller genom kristendomen som den radikala omdaning i livskrav, levnadsåskådning ock seder småningom inträtt, vilken behärskar vår tid ock för oss synes vara det enda naturliga ock riktiga. Hedendomen såg mycket, ock ej minst frågorna om alstring, liv ock död, med helt andra ögon än vi, ock handlade därefter. Jag förutskickar dessa rader, innan jag skrider till behandling av ett ämne, som kommer att tvinga mig till åtskilliga kanske anstötliga slutsatser ock förmodanden rörande våra hedniska förfäders religiösa liv. Men vi hava, vad moral eller rättare anständighet beträffar, på motsvarande kulturstadier förmodligen

varken stått högre eller lägre, vi, än andra folk, ock det är ju den objektiva sanningen, ock endast den, som är vetenskapens mål.

Den entusiastiske räddaren åt eftervärlden av så många vittnesbörd om svensk folkdiktning ock folksed Richard Dybeck meddelar i Runa 1842—43[1] en uppsats om en bröllopslek kallad **stabbdansen** eller **stubbdansen**, vilken han känner från några orter i Dalarna, Västmanland ock Uppland samt även från Gudbrandsdalen i Norge. Tydligen har denna dans väckt hans synnerliga intresse, ty han lovar att återkomma därtill en annan gång. Denna andra gång uteblir dock, så vida man icke därmed får förstå en kortfattad beskrivning av detta bröllopsupptåg i Sko socken i Uppland. Stabbdansen har emellertid både långt före ock även efter antydda tid ådragit sig åtskilliga folksedskildrares uppmärksamhet ock blivit jämförelsevis utförligt beskriven. För Dalarna lemnar i synnerhet F. Arosenius i sin för svensk folkkännedom högst värdefulla »Beskrifning öfver provinsen Dalarne»[2] ett värdefullt material.

I sin nyss angivna uppsats säger Dybeck, att »dansen är söder om Mälaren alldeles okänd». Detta är emellertid, åtminstone om man ej strängt fasthåller vid uttrycket »dans», ett misstag. De landskap, för vilka jag lyckats få stabbleken konstaterad, äro nämligen Södermanland, Uppland, Västmanland, Dalarna ock Härjedalen, samt utanför vårt land i Norge Gudbrandsdalen ock Hallingdalen, i Finland södra Österbotten.

Uppgiften från förstnämnda landskap, vilken, författad av kyrkoherden Lars Hallman, förskriver sig från år 1748 ock avser Blacksta ock Vadsbro socknar i Oppunda härad[3], är i åtskilliga hänseenden ensamstående. På andra bröllopsdagen — alltså då det kyrkliga ansågs undanstökat ock de gammaldags sedvänjorna åter kunde få smyga fram ur sina vrår ock gömslen — infördes i stugan en huggstubbe, omkring vilken ett långt rep var bundet. De gifta ville draga stubben in, de ogifta drogo däremot åt motsatt håll, för att hindra detta. Huruvida vi här möta någon motsvarighet till den vid våra gamla allmoge-

¹) H. 2, s. 62 ff.

²) Tryckt i Falun 1862—1868.

³) S. Wallin, »En otryckt sockenbeskrifning af Lars Hallman», s. 37, i Fatab. 1911.

bröllop vanliga striden mellan de gifta ock de ogifta gästerna om brudgum ock brud, här anknuten till ifrågavarande upptåg, vill jag låta vara osagt: i Boda socken i Dalarna var det flickorna som uppträdde såsom bröllopsträdets, »mallans», fiender ock sökte förstöra detsamma. När efter mycket stretande stubben omsider kommit på sin plats i stugan, framträdde en person, som kallades »fältskjär» ock som åtföljdes av en »gesäll». Den förre bar »et stort båck- eller kohorn» såsom »lancette» ock åtskilliga andra »jnstrumenter», vilka icke närmare angivas. Den senare medförde »en stäfwa, i hwilken han altjämt rörer med en klabb, och säges skola deruti gjöra palt af den blod, som hans mästare genom åderlåtning tappar ut». Nu måste alla fram för att den ena efter den andra uppträda på stubben. Där undersöktes de av »fältskjären» ock hans medjälpare, var de hade sina fel ock krämpor, »då mästaren sätter an med sit horn och slår på med et wedträ, hwarwid den stackars gesällen får brottom, at röra i sin stäfwa». Under denna operation hängde man »öfwer eller på» den på stubben stående ett par gamla med halm eller hö uppstoppade linnebyxor, vid vilka var fastbunden en koskälla, »i hwilken understundom klämtas». Innan han gick ned från sin upphöjda plats, måste vederbörande dricka en annan till, »som man föregifwer varit ens sänglagare»[1]. Enligt antecknarens framställning skulle denna nu upp, ock så fortgick det laget runt. »Härwid», tillägger författaren helt öppenjärtigt, »måste jag tilstå, kunde wäl wara tillfälle, at gjöra steg utom ärbarheten; men är någon tilstädes, för hwilcken försyn bäres, så kan altsammans aflöpa utan förargelse». Då nu iakttagaren var församlingarnas egen kyrkoherde, kan man förstå, att åtskilligt utelemnades, ock man måste förvånas över att han fick bevittna så mycket, som det han skildrat. Tyvärr är kyrkoherde Hallmans framställning även av vad han sett emellertid i flera hänseenden bristfällig. Så säges t. ex. icke ett ord om brudparets roll vid detta uppträde. Kanske beror det ock på vårdslöshet, att någon dans icke omnämnes i detta sammanhang. En nutida läsare bör kanske erinras om att de omtalade halmfyllda linnebyxorna naturligtvis voro knäbyxor, sannolikt ännu ganska

[1]) Se härom t. ex. Sam. Ödmann, Hågkomster, 4 uppl., Örebro 1861, s. 92, 95—96.

vida. Vad de skulle föreställa, är svårt att avgöra. Måhända hade de trätt i stället för en hel mansfigur. Beträffande hornet, vilket den s. k. fältskären använde såsom »lancette», bör påpekas, att därvidlag näppeligen en förväxling med ett kopphorn vare sig hos allmogen eller iakttagaren kunnat äga rum: koppning var en för den tiden alltför allmänt bekant operation, för att en dylik grov missuppfattning av kopphornets användning skulle kunnat förekomma.

Enligt min mening ligger en offerrit såsom urbild bakom här skildrade, om en studentdeposition eller ett skråupptåg erinrande uppträde. Till bestyrkande av denna min förmodan må, efter Arosenius, anföras följande bröllopssed i Bjursås socken i Dalarna. Innan bröllopet slöts, uppbröts ett stort träd med rötterna ock släpades fram till bröllopsgården, varvid spelmannen gick i spetsen för tåget, under det en karl av sällskapet »motade på». Detta träd kallades »gaspöoxen» (d. v. s. bröllopsoxen)[1]. Efter framkomsten låtsades man slakta denna »oxe», i det man stack hål här ock där i barken ock högg av grenarna, varpå gästerna trakterades med »oxbloden», som bestod av brännvin, öl (»dricka») ock kaffe, sammanblandade. Sedan detta var gjort, restes stammen vid vägen med rötterna i vädret, ock därpå fästes en papperslapp med en i skämtsamt överdrivna ordalag avfattad förteckning över allt vad bröllopsgästerna under gästabudet fått till livs av mat ock dryck. Så vitt jag kan se, visar detta vittnesbörd alldeles självständigt åt samma håll som den södermanländska bröllopsseden.

I de uppgifter jag äger från Uppland, inom vars norra del dansen på Dybecks tid var »åtminstone till namnet ännu bekant», framstår stabbdansen tydligen i en på det hela taget mindre ursprunglig gestalt. Alla äro dock eniga om att framhålla ett väsentligt drag, som icke anträffas i förut anförda berättelser, nämligen dansen kring stabben eller stubben. I skildringen av ett bröllop år 1786 i Danderyds socken invid Stockholm[2] beskriver kyrkoherde J. P. Wallensteen »dantsen kring stubben» sålunda. »Två personer höllo hvarannan under dants i hand, och hindrade hvarannan att sätta en sax eller gaffel i en ring

[1]) Gäsbå, gasbu, gaspö, egentligen 'gästabud', betecknar i Dalarna uteslutande bröllop.

[2]) Meddel. fr. Nord. mus. 1898, s. 49 ff.

liggande på stubben m. m. d. För hvarje gång man felade måste pliktas». I de tvänne andra uppgifterna, den ena från Sko socken i Håbo härad, anförd av DYBECK[1], den andra från Veckholms socken, Trögds härad, omtalas, att man på andra bröllopsdagen dansat kring eller på stubben. DYBECK meddelar dock även den icke oväsentliga upplysningen, att man strax förut förtärt »så kalladt sammelsurium» (vad detta är, angives icke), samt att stubben (stäbban, stabben) ställdes mitt på golvet ock på den ett fat, vari pänninginsamling skedde åt spelmännen ock »diskvaskan». Det var därunder som dansen omkring stubben ägde rum.

Att denna bröllopssed, även sedan den längesen frångått sin värsta hedniskhet, redan i gamla tider varit i behov av en skyddande förklädnad för att få existera, framgår av följande passus från stiftsynoden i Uppsala 1738: »det gafs tilkänna, huruledes på många ställen hit in til är i bruk, at bröllopsfolket på andra dagen dansa omkring den så kallade stubben, hwarwid mycken lättsinnighet och förargelse föröfwas, ehuru det föregifwes wara et medel at samla penningar til de fattiga och husarma i församlingarna».[2] I en akademisk avhandling från 1750 av J. MOMAN, uppländing, omnämnes stubbdansen helt kort ock utan all beskrivning såsom »ludus, quem in conviviis nuptialibus adhibere solent rustici hodierni, dicituque: dansa med huggestocken»[3]. I samma för svensk folkkännedom ganska märkliga avhandling förekommer en annan uppgift, som ock måhända här bör antecknas. I det vatten, som användes till barndopet, kastar man, säger MOMAN, stickor ur huggstubben, »ne ignominiosa morte pereant nati»[4]. I vad mån här en annan åskådning ligger till grund eller endast spelat in för att dölja en hednisk övertro, vågar jag ej avgöra. Påtagligen förskriva sig bägge MOMANS uppgifter från Uppland.

I Västmanland var på DYBECKS tid stabbdansen, eller »stäbbdansen» såsom den där kallats, försvunnen, om ock i några socknar »till namnet ännu bekant». Emellertid har han därifrån

---

[1]) Runa 1842—43, h. 4, s. 61.

[2]) H. Lundström, Sv. synodalakter, Uppsala 1904 o. f., s. 345.

[3]) J. Moman (præs. J. Ihre), De superstitionibus hodiernis ex gentilismo residuis, Upsala 1750, s. 38.

[4]) Sist anf. arb. s. 36.

uppteckuat en ännu på hans tid bestående kvarleva av denna bröllopssed, vilken är av stort intresse för vårt ämne. I detta landskap, särdeles i Bärgslagen, måste alltid en s. k. stäbbgubbe närvara vid bröllopet. Denne hade till uppgift att andra ock tredje bröllopsdagen med upptåg ock skämt roa gästerna »och torde», säger Dybeck, »fordom haft något att bestyra äfven vid Stäbbdansen». På tredje dagen avkyldes emellertid hans munterhet. En drög (grov, oskodd forsläde) framfördes nämligen, ock på den upplyftes först en stubbe, »stäbba», ock sedan vid dennas sida »stäbbgubben». Under musik ock skrål drog därefter ungdomen i väg med fordon ock fora till någon bäck eller puss, i vilken de välte ned både stubbe ock gubbe.

I Dalarna synes stabbdansen hava bibehållit sig rätt segt långt in på adertonhundratalet. Om det hithöriga bruket i Bjursås socken har jag redan talat (s. 492). I Järna utvalde på sista bröllopsdagen brudgummen en karl ock en kulla, vilka ställdes på en i stugan framsatt stabbe ock bjödo på den s. k. färdsupen, varefter de bjudna dansade med varandra ock erlade en förnyad avgift till spelmannen. Denna avskedsdans kallades stabbdansen. I Nås lades stabben på en drög ock släpades på denna in i stugan av en karl, som förspänd ock påselad kröp på alla fyra. Stabben ställdes mitt på golvet, ock par efter par av de unga fördes upp på den, varefter de dansade med varandra. Under tiden gick någon omkring ock samlade in spelmanspängarna. Ståendet på stabben ansågs »innebära en vink om ett närmare hjerteförhållande de utvalda emellan». I Vänjan måste likaledes alla par bland de unga, vilka väntades skola bilda jonelag, efter varandra taga plats på den mitt i rummet uppställda väldiga stabben. Under tiden dansades en stor »slängpolska» omkring dem eller väl egentligare omkring stabben.

Egendomligare ock ålderdomligare drag visade denna bröllopssed på den i Siljan liggande Sollerön. Jag anför här min sagesman, Arosenius, ordagrant. Önskligt hade varit, att hans skildring gjorts något utförligare. »Andra eller tredje dagen kringbäres spelmannen på ett väldigt träd i både bröllopsgården och granngårdarne, och gästerna sluta sig under mycket stoj och skoj till tåget. Derefter utföres den vanliga stabbdansen. Högtiden pågår 3 à 4 dagar. Sista dagen utflyttas stabben på gården, och på den tager spelmannen sin plats. Gästerna om-

sluta honom i en utvidgad ring och utföra en högst egendomlig dans. De dansande taga tre hopp åt sidan och stanna sedan med fötterna, men vagga af och an med kroppen. Dessa rörelser förnyas länge och väl. Under tiden gå de nygifta omkring i ringen med en brännvinsskål och bjuda de dansande en sked af den lifvande drycken, tills förrådet är slut. Då ger spelmannen en signal, och hela sällskapet rusar in i stugan, der de höja ungfar och ungmor under högljudt skrål och hurrande». Jag vill redan här nämna, att jag såväl på grund av den skildrade dansens karakter som av skäl, vilka jag i det följande skall anföra, i denna på den avskilda Sollerön fortlevande dans tror mig hava påträffat den för hela här ifrågavarande kultområde ursprungliga kultdansen, ock alltså en dans möjligen äldre än den eljest förekommande ringdansen.

Alla dessa anförda uppgifter från olika socknar i västra ock mellersta Dalarna förskriva sig från Arosenius' förut omtalade beskrivning över detta landskap. I sin uppsats om stabbdansen i Runa 1842 beskriver Dybeck denna dans i ett par andra dalsocknar, nämligen Malung ock Mora. Även i sistnämnda socken uppfördes leken vid bröllopsfästens slut, ock skulle då ungdomen parvis uppträda på stabben. Där skulle de dricka varandra till ur en ock samma kåsa. Tvänne äldre män vaktade vid dörren, för att ingen skulle smyga sig undan. När stabbdansen var slutad, ställdes dricksssån, ur vilken man vederkvickte sig mellan danserna, mitt på golvet, ock man dansade en ringdans omkring denna. En uppteckning i Nordiska museets arkiv meddelar, att en gosse sökte stryka de på stubben stående om munnen med en sotig visp, samt att dessa, sedan de först »svängt ett hvarf rundt på stubben», även skulle dansa ett varv runt om densamma. I Malung, där stabben uttryckligen anges hava varit av största möjliga grovlek, skulle först brudgummen ock bruden upp på den, medan det övriga laget dansade omkring dem. Därvid skulle de tu dricka varandra till ur en kåsa eller bolle, fylld med öl. Detta dryckeskärl, kallat »gäspö-bullan», vilket någon gång skall ha rymt flera kannor, hade på skilda ställen olika namn såsom Sven, Knatt, Gertrud, »och finnes», säger Dybeck, »att i fordna dagar hvarje socken gerna haft en skål för detta ändamål». Sedan brudparet stigit ned, skulle släkt ock gäster efter anseende ock

ålder bestiga stubben ock dricka tvemännings, »tills nära hela laget, alltid parvis, varit deran». Även från medlet av 1700-talet finnes ett kort omnämnande av »stäbbdansen» i Malung[1]. Det heter, att den sker under skåldrickning. Den sång, som därvid sjöngs, återgives även ock liknar i huvuddrag den hos DYBECK[2] från Mora antecknade visan. Med dessa må jämföras en av HALLMAN i redan anförda sockenbeskrivning angiven visa, vilken med dem äger i ögonen fallande släktdrag. De inströdda franska orden m. m. intyga, att dessa troligen en gång vanliga dryckesvisor, som tydligen ursprungligen icke haft något med stabbdansen att göra, icke äro äldre än 1600-talet; ock de kunna således här saklöst förbigås. Knappast, eller åtminstone obetydligt, har väl ens det i visan ingående »tre kappar på ra» någon rituell betydelse.

Till föregående, huvudsakligen ur litterära källor hämtade uppgifter från Dalarna är jag i tillfälle att göra tillägg från ett par andra socknar i samma landskap. I Orsa kallades sådana bröllop, vid vilka bruden icke bar krona, för »stabb-bröllop». Jag må här erinra om att brudkronan i gamla dagar var ett på sätt ock vis kyrkligt intyg om att bruden vid vigseln ännu var mö. Benämningen »stabb-bröllop» tilldelade alltså bröllopshögtiden en viss anstrykning av okyrklighet, av att ej vara med kristen sedvänja fullt överensstämmande. En annan här ifrågavarande ämne belysande uppgift från samma socken är följande. Andra eller tredje bröllopsdagen plägade gossarna »stabba» flickorna. Detta tillgick på det sättet, att gossarna, sedan de i taket i vedboden gjort fast en ketting ock vid dennas nedre ände fäst en trästubbe, sökte draga flickorna under denna, så att den slog dessa i baken. Blev en flicka trött att dansa, skulle hon sålunda »stabbas», ock på samma sätt skulle den kvinna vederkvickas, som till äventyrs varit oförsiktig med dryckesvarorna. Denna sed erinrar således, såsom man finner, om den rituella kraftpiskning med spön, vilken är förbunden med åtskilliga årshögtider ock hos flera europeiska folk, framför

---

[1]) Hülphers, Dagbok Öfwer en Resa Igenom de, under Stora Kopparbergs Höfdingedöme Lydande Lähn och Dalarne 1757, Wästerås 1763, s. 274.

[2]) Anf. upps. s. 64. Genom slarv förekommer där en missvisning: den första visan är påtagligen Moravisan, den senare (efter Hülphers) är Malungs-(icke Mora)mål.

andra slaver ock litauer, spelar en roll även vid äktenskaps ingående[1]. För denna tydning talar ock en bröllopssed, varom jag erhållit uppgift från Envikens socken i Dalarna. Här upprestes vid bröllopsgården en avkvistad gran, som endast hade en grenruska kvarlemnad i toppen, ock i denna voro en mängd koskällor fastbundna. En sådan gran kallades »jäspesträ» (bröllopsträd[2]). Då detta bestyr var utfört, begynte dansen. Överbevisades eller anklagades någon av de ogifta karlarna att hava legat hos någon av flickorna under den föregående natten — »friat» såsom det hette — greps han ock bands vid »jäspesträet» ock piskades där under allmän munterhet med ett spö, dock endast skenbart hårt, av en bland männen. »Detta var», upplyste min sagesman, »ingen skam, snarare tvärtom, om dä var någon duktig jänta han legat hos; ja, de bruka' vara många som fick spö för var gång». Samtidigt med piskningen bragte man genom att rycka i ett vid toppen av trädet fäst rep de där upphängda skällorna att ljuda. Det må i förbigående nämnas, att bruket att hänga skällor i bröllopsträdet förekommit också i andra dalsocknar, t. ex. Leksand, samt även utom vårt land, t. ex. i Baden[3]. I dessa sist anförda fall handlar det emellertid, såsom ses, icke längre om någon stubbe eller stabbe, utan om ett bröllopsträd eller en brudstång av den art, som är känd från många orter både inom ock utom Sveriges gränser. Här må tilläggas, att i Mora, Rättvik ock Boda, i vilken sistnämnda socken stabbdansen också säkert förekommit, det till bröllopsgården framförda ock där resta trädet kallades »mallen» eller »mallan», ett ord som även betecknar staven i smörkärnan samt grötkräcklan. I Mora sade de, som framförde trädet, att det skulle tjäna till »grötmalla» åt de nygifta. Vid det skildrade södermanländska upptåget intog skällan en annan plats, nämligen på den uppstoppade halmfiguren.

Vad Härjedalen, åtminstone Svegs socken, beträffar, uppger allaredan Hülphers[4], att »Stabb-dansen brukas nu icke». Emeller-

---

1) Se härom Mannhardt, Wald- u. feldkulte I (1875), s. 251—303; om bröllopspiskning speciellt s. 299—303.
2) Jfr not 1 s. 492.
3) Sartori, Sitte u. brauch I (1910), s. 66.
4) Hülphers, Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland. Tredie Samlingen om Herjedalen. Westerås 1777. S. 38.

tid hava ett par långt senare skildrare av folkseder i detta landskap haft mer att förmäla i saken. Sålunda berättar NORDLANDER[1], att andra eller tredje bröllopsdagen roar man sig med att »dansa kring stabben». Detta tillgår så, att »en träkubbe ställes midt på golfvet, och en gosse stiger upp jemte en flicka och dricker med henne, under det de andra dansa rundt omkring. Vill ingen flicka stiga upp jemte honom, sätta de närvarande upp en, som anses passa till hans maka». Likartat skildrar ÖBERG leken[2]: »Ett numera bortlagt bruk var att dansa på stabben. På tisdagskvällen (alltså tredje ock sista bröllopsdagen) bars en stor stabbe, avsågad vid rotändan, av något tjockt träd, in i bröllopsstugan ock ställdes på ände. På denna dansade därefter ett par i sänder. 'Bonden' (d. v. s. den för husbonden fungerande värden) bestämde, vilka som skulle dansa med varandra. Att stabbdansen gav anledning till en mängd upptåg, faller av sig självt».

Enligt dessa beskrivningar företedde alltså stabbdansen i Härjedalen icke något för detta landskap egendomligt drag. Emellertid saknas icke ett sådant av en i viss grad säregen karakter, vilket också både HÜLPHERS ock NORDLANDER omtala, men ej i direkt samband med stabbdansen. Den förres framställning, som särskilt avser Svegs socken, lyder sålunda[3]. »Utom andre gamla sedwanor, må nämnas Brickar-hufwudet, som är en gäst, endast buden för at roa sällskapet. Ju wanskapeligare en sådan spökat ut sig, och dess flera löjliga uptåg han haft, desto mera har han behagat sällskapet; hwarföre ock en sådan narr, utom wälplägning, äfwen fått Brud-gåfwor. I förra tider skal han äfwen följt med Brud-skaran til Kyrkan, men som under Gudstjensten deraf ofta upkom̄it förargelse, har slikt oskick blifwit hindrat, och denne sed afskaffad». Den anförde författaren meddelar vidare, att andra bröllopsdagen gavs »af hela sällskapet och ungdomen i synnerhet Waggpengar, eller, som här säges, i Waggan — — — hwilken insamling tilförene altid blifwit genom Brickar-hufwudet utropad». Det må i förbigående tilläggas, att dessa vaggpängar insamlades i en för detta

[1]) J. Nordlander, Bröllopsseder i Herjedalen s. 259, i »Sverige, fosterländska bilder» (1877—78).

[2]) S. Öberg, Från Härjedalen (1901) s. 22, Sv. landsm. XIX. 3.

[3]) Sist anf. arb. av Hülphers, s. 37—38.

ändamål gjord miniatyrvagga av trä. HÜLPHERS' underliga benämning »brickarhuvud», varåt jag icke vågar äventyret av en förklaring, möter i NORDLANDERS nyss anförda bröllopsskildring såsom »brudkarlshuvud», ock in duplo, nämligen såsom man ock kvinna. »Tisdagens (sista bröllopsdagens) största nöje består», säger NORDLANDER, »i framställande af de två 'brudkarlshufvudena'. Två manliga gäster kläda ut sig, det löjligaste de kunna; den ene till qvinna, den andre till karl, och komma in till gästerna under föregifvande, att de äro från främmande land o. d. Vid inträdet helsa de ytterst artigt, qvinnan niger, och mannen bugar sig, i det han skrapar med högra foten efter golfvet. Härpå läser han upp sitt pass, hvilket bör vara rimmadt och fullt af qvickheter. De främmande bjudas till bordet och undfägnas rikligen med mat och dryckjom. Sinsemellan tala de 'främmande språk'. Nu börja gästerna spela dem hvarjehanda spratt, klandra passet, betvifla deras kön o. s. v. Till slut säga sig gästerna vilja bli qvitt dylika fridstörare och skaffa bort dem på ett eller annat sätt.» LLOYD, som i sin bok om svenska allmogen beträffande Härjedalens bröllopsseder utnyttjar HÜLPHERS, gör på egen hand en otvivelaktigt riktig sammanställning av »brickarehuvudet» med »stäbbgubben», vilken benämning han väl dock sannolikt hämtat från DYBECKS här förut (s. 494) anförda skildring från Västmanland. Från Danmarks socken i Uppland framlägger han emellertid en beskrivning av ett hithörigt bruk, vilken jag icke återfunnit på annat håll[1]. Andra bröllopsdagen satte man sig klockan fyra eller fäm på eftermiddagen till bords för att äta bröd, doppat i flott. Under denna måltid visade sig två besynnerligt utklädda personer, en manlig ock en kvinnlig figur, ock presenterade »en löjligt utprydd pjes med ett långt handtag». I denna skulle gästerna lägga en slant åt »diskvaskaren». Detta komiska par utförde allehanda löjliga upptåg, ock ju mera de bragte sällskapet att skratta, desto bättre uppfyllde de sin roll, ock desto rikare blev deras recett. Efter måltidens slut dansades åter. Så långt LLOYD. Jag vill till detta lägga ett anförande efter kyrkoherde HALLMANS av mig förut anlitade skildring från Södermanland vid medlet av 1700-talet. Efter upptåget med stubben följde ett annat, nämligen brudgummens

[1]) L. Lloyd, Sv. allmogens plägseder (1871), s. 37.

indragande på en kälke, varvid en förklädd person uppträdde såsom »kusk». Om denna skriver författaren ordagrant sålunda: »Ju fulare de få honom, ju häldre de se. Mäst plägar hans liverie bestå i en afwog skinpäls, et par fårskin ell:r slarfwoga snjö-såckor om benen och en hiskelig peruque af et par blån-tåttar. Denne sätter sig fram på tjälcken med en piska i hand, bakför honom sitter Brudgumen med sin bränwinswärpel[1] under armen, och frammanföre stå de närwarande drängar och pojkar, hållande i et rep, som de fastknutit i tjälckhanken, hwarmed de såsom hästar skola draga in hela skiussen.» När de fått in kälken mitt på stuggolvet, steg brudgummen av med sin brännvinskagge ock tog plats vid bordet, under det de andra rusade ut igän med kälke ock »kusk». Strax kommo de emellertid tillbaka ock jämte dem även den så kallade kusken, ock nu begynte ett livligt pokulerande med kaggens innehåll, varvid alla ungkarlars skål dracks »under et grufweligt skrikande». Under tiden uppträdde »kusken» såsom gyckelmakare.

Det kan näppeligen råda något tvivel om att de i de skildrade södermanländska bröllopsupptågen uppträdande »fältskären» ock »kusken» leda sitt ursprung från en ock samma urgestalt, samt att denna även går igän i den västmanländske »stäbbgubben», det härjedalska »brickarehuvudet» ock deras vederlikar, likasom i mer nivellerade former i spelmannen (jfr s. 494), rotesoldaten ock andra vid bröllop i våra mellansvenska landskap uppträdande ceremonimästare ock rolighetsmakare.

Utanför Sveriges gränser förekom, som redan sagts, stabbdansen i vissa delar av Norge ock Finland. Ross' norska ordbok[2] anför från Hallingdalen värbet **stabba** såsom betecknande en lek, bestående i att »sætte en paa 'stabben', huggeblokken», ock »**stabbedans**, dans i denne leg». Från norra Gudbrandsdalen anför samma språkman **stabbedag** såsom benämning på tredje bröllopsdagen, »paa hvilken stabbeleik'n finder eller fandt sted». Utförligare redogör Dybeck[3] även vad Gudbrandsdalen beträffar för denna bröllopssed: »I Norrige (egentl. i norra Guldbrandsdalen) benämnes tredje bröllopsdagen Stubbedagen. På denna

[1]) Liten brännvinskagge.

[2]) H. Ross, Norsk ordbog (1895), s. 750.

[3]) Anf. upps. om stabbdansen s. 62.

dagen inrullas i bröllopsstugan, under aflossande af skott, en väldig furustubbe. Detta kallas att 'inskjuta stubben'. Derefter uppstiga brudgumme och brud, samt sedan de afträdt andra af laget parvis på stubben och dricka hvarandras skål. Hvarje par dansar efter nedstigandet från stubben tre hvarf kring densamma. Slutligen 'utskjutes' stubben och rullas af den s. k. köksmästaren, under hvarjehanda upptåg af ungdomen, i närmaste bäck. Huruvida under skåldrickningen och dansen någon viss sång afsjunges, känna vi icke.» Här möter alltså samma bruk som i Västmanland (se s. 494): att såsom en avslutning av ceremonien stubben vältas ner i ett vattendrag.

Den enda uppgift jag anträffat från Finland har egentligen sitt värde såsom vittnesbörd om ifrågavarande folkseds spridningsområde även österut. Uppteckningen, vilken förskriver sig från Kvevlaks församling i Vasa län, meddelar helt enkelt följande[1]. Andra bröllopsdagen inhämtar brudens fader en »stabba», d. v. s. en huggstubbe, vilken placeras mitt på golvet. På denna måste nu alla pojkar, som ännu gå oförlovade, fram ock sitta i tur ock ordning, »under det flickorna och de gifta och förlofvade männen dansa i yrande fart omkring den, som sitter på stabben». Denna »stabbdans» betraktas såsom en smädedans mot ungkarlarna, vadan de gifta männen måste med våld sätta dem på stubben ock där kvarhålla dem.

Jag har i det föregående efter de källor, som stått mig till buds, samlat ock objektivt framställt ett så fullständigt material jag kunnat för att känneteckna stabbdansen ock därmed förenade upptåg i deras olika stadier av anpassning efter senare tiders fordringar på det anständiga. Under denna anpassningsprocess ha naturligtvis flera drag gått förlorade, vilka man numera endast hypotetiskt kan sluta sig till. Det är emellertid möjligt ock troligt, att materialet ännu kan ur både litterära ock traditionella källor ej oväsentligt förkovras. I Dalarna ock Finland, ock möjligen även i Härjedalen ock Norge, torde på ett ock annat håll stabbleken åtminstone fortleva i äldre personers minne, ock månget drag, som upptecknare hittils förbigått, missförstått eller endast antytt, skulle i så fall kanske ännu kunna tillvaratagas åt folklivsforskningen.

---

[1]) K. V. Åkerblom i Brage 1907, Helsingfors 1908, s. 43—44.

Emellertid är jag skyldig att tils vidare ur det föreliggande materialet söka utdraga det, som jag anser hava tillhört den ursprungliga ritualen, för att samtidigt våga försöket att av dessa spillror antydningsvis hopfoga en helbild. Läsaren må alltså icke på det följande lägga den formellt stränga logikens måttstock, utan endast mäta det med sannolikhetens ögonmått. Utan att begiva sig ut på »hypotesernas gungfly» anträffar man aldrig de fasta punkterna, för så vitt dessa numera ligga avlägsnade från den fasta marken ock från varandra.

* * *

Ursprunget till den ritual, som ligger bakom stabbdansen, är otvivelaktigt att söka i den hos germanerna ock de ariska folken överhuvudtaget urgamla trädkulten. Denna genomgår alla de anförda skildringarna, huru skiftande de för övrigt än må vara: den är deras rot ock kärna. Men trädkulten utgör icke något för de i denna uppsats behandlade bröllopsriterna speciellt utmärkande. Bröllopsträd eller bröllopsstänger hava förekommit i vårt land från Blekinge åtminstone upp till Jämtland ock utom vårt land alltifrån östra Asien till västra Europa. Vad som är särskilt utmärkande för här ifrågavarande ritual är, att bröllopsträdet utgöres av en stock eller stubbe, ursprungligen upptagen med huvudroten eller huvudrötterna ock må hända ställd med rotändan uppåt (jfr s. 492 samt s. 514). Denna stubbe eller stock synes hava haft eller erhållit en priapisk bibetydelse, en åskådning som för övrigt nog icke häller varit främmande för uppfattningen av andra bröllops- ock högtidsträd. Ännu vid de klassiska folkens falloforier synes det trä, vid vars övre ände fallosbilden var fäst, icke hava förlorat all religiös betydelse, enär det, åtminstone i regeln, var av fikonträ.

Vidare har, såsom jag redan framhållit, med denna bröllopsceremoni sannolikt varit förbundet ett tjuroffer (eller bockoffer). Djuroffer ock även människooffer åt träd hava tillhört trädkulten sedan uråldrig tid — ofta uppsattes djurets skalle ock hud på trädet — men i detta fall torde trädoffret hava haft en säregen karakter, nämligen av försoningsoffer. Huru profant det till bröllopsstället förda trädet i sig självt än må hava varit, antog det såsom rituellt föremål en gudomlig rang. Åvärkaren

måste alltså hava ansetts såsom en brottsling mot den i trädet boende gudomligheten. Ock vilka hårresande grymma straff åvärkan å växande träd hos germanerna kunde medföra, ses av de gamla folkstadganden, som GRIMM anför i Deutsche rechtsalterthümer[1]. I förbigående må omnämnas, att i Njáls saga liknande straff omtalas såsom utövat år 1014 hos irerna, men ej för brott mot heliga träd, utan för konungsdråp[2]. Bland de av GRIMM anförda straffbestämmelserna är det en beträffande åvärkan å »bärande träd», vilken, såsom av sammanhanget längre fram skall framgå, här torde böra anföras: »Wenn jemand einen fruchtbaren baum abhauete und den stamm verdeckte dieblicher weise, dem soll seine rechte hand uf den rucken gebunden und sein gemechte uf den stammen genegelt werden und in die linke hand eine axe geben sich damit zu lösen.» Detta nordvästtyska lagbud, som är hämtat från Schaumburger altes landrecht, saknar sannolikt lika litet som de andra ej anförda straffbestämmelserna rörande träd sin analogiska undermening. Skäl finnes för att antaga, att vid det antydda bröllopsoffret tjurens membrum virile jämte hud ock horn ursprungligen upphängts på stabben (jfr s. 502 ock 514). Sannolikt har denna ock bestrukits med tjurens blod, varmed även offerdeltagarna beständkts, ett förfaringssätt som överensstämmer med det vanliga nordiska blotceremonielet[3]. Att åtminstone vissa hedniska germanska folk haft icke blott träd, utan även trädstammar till föremål för kulthandlingar, är otvivelaktigt. Om nordfrankerna uppger deras apostel Amandus i förra hälften av 600-talet, att de dyrkade träd ock stockar (arbores et ligna)[4], ock om sachsarnas av Karl den store år 772 omkullstörtade »irminsûl» behöver blott erinras. Förbigås må kanske icke, att några handskrifter av Upplandslagen i det bekanta stadgandet i kyrkobalken »ængin skal a lundi ællr stenæ troæ» hava »stocke» eller »stockom» i

[1]) (1854) s. 518 ff. Jfr Mannhardt, Wald- u. feldkulte I (1875), s. 26 ff.

[2]) Njáls saga, ed. V. Asmunðarson (1894), kap. 157.

[3]) Se Snorre, Hákonar saga góða, kap. 14 (16). Angående betydelsen av **stallr, stalli** se Müllenhoff i Schmidts Zeitschr. f. gesch. 8, s. 242, omnämnd i Golther, Handb. der germ. mythologie (1895), s. 596.

[4]) Grimm, Deutsche myth. (1854), s. 63.

stället för »lundi»[1]. Huru offret åt dessa idoler skedde, angives emellertid icke, men vi hava all anledning att av offerbruken hos andra folk antaga, att man besmort eller begjutit stammen med blod eller något därför ställföreträdande ämne (jfr s. 514). I Friðþjofs saga omtalas, att kvinnorna smorde gudabilderna, ock i Hervarar saga[2] förekommer en uppgift om huru vid Blot-Svens val till konung svearna färgade blotträdet rött med offerdjurets blod (rjóþuðu blóðinu blóttré). För övrigt torde denna kult i många huvuddrag överensstämt med den egentliga trädkult, varur den framgått.

Med det vid bröllopet förekommande blodoffret har påtagligen även ett blodsförbund genom gemensamt förtärande av offerdjurets blod, oblandat eller tillsatt med någon dryck, en gång ägt rum[3]. Detta är en ursprungligare form av den sakrala föreningshandling, som ligger i det förut (s. 503) omtalade blodbestänkandet. Blodsförbundets sakrament ingår ännu i åtskilliga folks bröllopsriter ock har därvid sina lätt insedda bevekelsegrunder. Sannolikt uppfattades denna skål samtidigt såsom en kraftdryck[4]. Att märka är, att de vid stabben druckna skålarna sakna all anstrykning av något avslutande av släkt- eller stamförbund ock i den form vi känna dem nästan uteslutande bära prägel av en konjugal förening: ett tvemännings-drickande mellan man ock kvinna. Av den hedniska blodblandade drycken synas mig förvånande reminiscenser hava bibehållit sig i den dryckessammanblandning, som därtill i senare tid använts (se s. 492 f.). Ett minne från den tid, då denna förbundsskål utgjorde kanske den viktigaste ceremonien vid bröllopet ock ännu icke blivit undanskjuten till högtidens sista dag ock stund, var ända inpå förra århundradet det då allmänna bruket, att brudparet ock brudföljet vid återkomsten från kyrkan redan ute på gården tömde en bägare, sedan de dock först ridit runtom den mitt på gården resta brudstången. Vilken roll drickandet spelade vid bröllop, framlyser ock av den vikt ock betydelse,

---

1) Schlyters edit. (1834), s. 12.

2) Hervarar saga s. 60 i Nord. Oldskr. III (1847).

3) Om blodsförbund se Trumbull, The blood covenant (1887) ock Hammarstedt, Brorskål och blodsförbund i Fatab. 1908, s. 220 ff.

4) Jfr Cumont, Les religions orientales (1909), s. 102 (om taurobolia).

»dannemans ock dannekvinnas skål» hade vid de svenska bröllopen, samt ej minst av Gottlandslagens uttryck »dricca bryllaup»[1]. Ja, själva dryckeskärlet synes hava haft ett heligt anseende. Jag ser ett intyg om detta såväl i den från Mora i Dalarna omtalade seden att dansa omkring den särskilt härför mitt på golvet framflyttade drickssån (se s. 495), som i det förhållandet att de vid stabbdrickningen använda bållarna eller kåsorna ofta voro sockentillhörigheter, att dömma av deras ovanliga storlek ock seden att giva dem särskilda namn (se s. 495), tydligen av en viss populär betydelse. Den i Södermanland av »fältskärens gesäll» burna stävan, vari han rörde med en »klabb», måste då ock anses som en parodi på detta heliga kärl, vartill jag ser urbilden i den »hlautbolli» med däri liggande »hlautteinn», som hade sin plats på stallen (**stallr, stalli**) i de fornnordiska hednatämplen. Av Skirnismál, som torde innehålla anspelningar på rituella bruk, är man böjd att draga den slutsatsen, att kvinnan efter fruktsamhetsgisslingen räckt mannen det heliga dryckeskärlet. Mot den här framställda teorin om ett blodsförbund skulle kunna invändas, att detta häntyder på exogamiska samhällsförhållanden, under det att äktenskapen hos vår bondeklass under flera århundraden haft en utpräglat endogamisk karakter. Emellertid låter det tänka sig, att sist antydda förhållande framgått ur ett mer kultiverat samhällsskick med vidgade rättigheter för kvinnan.

Det förefaller vid första påseendet självklart, att det sammanskott åt spelmannen, diskvaskan, brudfolket eller de fattiga, som skedde i en på stabben uppställd skål, även det ursprungligen varit ett offer åt den i trädet inneboende eller av detta representerade växtlighetsdämonen eller fruktbarhetsguden. Detta offer borde i så fall egentligen hava uppstått såsom ett ersättningsoffer för ett bortlagt djuroffer. För antagandet av ett offer av pänningar eller metallföremål talar, att hos lapparna fordom förekommit ett likartat bruk, vartill jag längre fram skall återkomma (se s. 514). Hos venderna måste varje från annan ort tagen hustru, efter att ha dansat omkring byns heliga »korsträd», offra ett mynt åt detsamma[2]. Möjligen kunde ock till stöd därför anföras, att Karl den store, när han omstörtade sachsarnas irminsul,

[1]) Se Schlyters edit. (1852) I, s. 24.

[2]) Mannhardt, Wald- u. feldkulte I (1875), s. 174.

skall samtidigt hava bemäktigat sig en skatt av guld ock silver, som han där anträffade[1]. Emellertid låter ock en annan förklaring tänka sig. Såsom vi sett, är det i regel ceremonimästaren (brickarhuvudet, spelmannen) som igångsätter denna insamling, under vilken dryckesvaror utdelas åt de betalande. Denna betalning skulle således möjligen kunna varit en ersättning åt offerförrättaren för offerdjuret eller väl rättare för delaktighet i det till offret hörande sakramentet eller för åtnjutandet av en därmed förbunden rit. Dylika vedergällningar i pänningar eller dryck ock födoämnen möta ofta nog inom folksedernas område, t. ex. såsom gåvor åt de vid årshögtiderna uppträdande agerande personerna m. fl. Speciellt torde här bland dessa exempel ej böra förgätas »das fudengeld»[2]. Ofta har denna vedergällning antagit karakteren av en lösepänning. Ännu en tydning kan möjligen komma i åtanke, nämligen att denna beskattning vore en urartad kvarleva av en avgift, som varit förbunden med en fördelning för året till de ogifta männen av de ogifta kvinnorna, ett »mailehen». Dylik »versteigerung der heiratsfähigen mädchen» hålles ännu i åtskilliga tyska orter under någon vårhögtid, t. ex. i Rheinpfalz den första maj[3]. Mig förefaller emellertid det första av dessa här anförda förklaringsförsök mäst närliggande.

Såsom jag redan (s. 496 f.) framhållit, har i den här behandlade bröllopsritualen även fruktsamhetspiskningen (das kvecken, füen, fuden) ingått såsom ett moment. Denna piskning har väl utförts med från bröllopsträdet tagna grenar; men en dylik process skedde, såsom vi sett (s. 496), också med själva stubben, vilken såsom antytts, av allt att dömma inom här ifrågavarande kult mer eller mindre haft en priapisk karakter. Den möjligheten ligger alltså icke avlägsen, att också i samband med tjuroffret en fallisk rit ägt rum, vilken i så fall till sitt artlynne ligger bakom de romerska Faunusprästernas sed att piska kvinnorna med färska, ur offerdjurets hud skurna remmar. Ty trädet ock tjuren äro på sätt ock vis väsensidentiska (jfr s. 492). Antydda ceremoni vill jag emellertid närmare påvisa i ett annat sammanhang, där den framstår med bestämdare konturer. Här vill jag blott erinra om Flatöbokens bekanta uppgift om

[1]) Se Grimm, Deutsche myth. (1854), s. 105.
[2]) Se härom Mannhardt, Wald- u. feldkulte I (1875), s. 255 f.
[3]) Se t. ex. Mannhardt anf. arb. I, s. 453.

volsi[1]. E. H. Meyer ser ock i den äktenskapet vigande Torshammaren en fallisk symbol ock anför åtskilliga bevisande citat[2]. Fallosbildens roll vid äktenskaps vigande antydes i angivna berättelse i Flatöboken (2, s. 334), då det heter:

Beri þer beytil
firir brudkonur,
þær skulu vingul
væta i aptan.

Omkring den fruktbarhets- ock fruktsamhetsdämonen representerande idolen har under någon del av cermonien utförts en rituell dans. Dylik dans synes såväl hos germaner som andra folk hava varit förbunden med trädkulten i allmänhet, ock i regel hava utgjorts av något slags ringdans omkring trädets stam. I här ifrågavarande fall torde den rituella dansen emellertid ursprungligen hava präglats av en speciell karakter (se s. 494 f.). Att den i Sollerödansen ingående åtbörden troligen är densamma som den vilken ingår i Gottlandskadriljen, utgör näppeligen något motskäl mot detta antagande. Sannolikt har denna rörelse haft någon magiskt-analogisk innebörd. I Trakien utför ännu den, vilken under karnevalen fullgör den rituella plöjningen, en likartad rörelse med kroppen för att sålunda återgiva vaggningen för vinden hos kärntunga sädesax[3]. Vad stabbdansen beträffar må påpekas, att dansen uppe på stubben även av rent praktiska skäl måste betraktas såsom ett senare drag. På rotänden kunde omöjligt någon dans utföras, ock även om stubben ställts med denna nedåt, kan man knappast förutsätta, att nog planyta erhållits: därtill krävdes, att trädet avsågades, något vartill forntiden saknade redskap. Däremot är det antagligt, att offerförrättaren eller brudgummen i början av ceremonien intagit denna upphöjda plats såsom gudens företrädare. För detta antagande talar seden, att spelmannen vid hemforslande av bröllopsträdet placerades på detta. Grimm

1) Flateyjarbók II (1862), s. 331 ff. (märk uttrycket »ok helldr hann firir gud sinn»). Det må anmärkas, att i svenska dialekter ordet **mege** speciellt betecknar penis equi et tauri. Torkade tjuramegar eller tjurpesar användas ännu i många orter såsom prygelredskap.

2) German. myth. (1891), s. 212.

3) Arch. f. religionswiss. 11 (1908), s. 408.

anför från 1100-talet ur en dikt om trollkarlen Simon, att han steg upp på en irmensul för att mottaga gudomlig hyllning:

uf eine yrmensûl er steic,
daz lantvolc im allesamt neic.[1]

Troligen tillhör emellertid även den seden vår hedna tid, att bruden i sin nya egenskap av hustru (husfröja, eller husfröa) på stabben intog plats vid husbondens sida.

Ursprungligen var det, såsom redan i det föregående antytts, helt visst brudgummen själv som fällde ock hemförde bröllopsträdet, ock som således också gjorde sig förpliktad till försoningsoffret för detta dåd. I Bayern är det ännu den sist gifta mannen i byn som har skyldigheten att anskaffa byns majträd[2]. Men samtidigt med att brudgummen genom trädets fällande begick ett brott mot träd- ock fruktbarhetsdämonen, ärvde han å andra sidan dennas rang ock värdighet. Sålunda övertar t. ex. ock den, som uppskär den sista kärven, äringsdämonens namn ock även roll. Det var således otvivelaktigt i sin antydda egenskap av fruktbarhetsgudens representant som han steg upp på den avhuggna stammen, ock på grund av samma värdighet torde han även såsom värdighetsattribut hava övertagit de ursprungligen trädet egnade delarna av offerdjuret, nämligen dettas hud, horn ock membrum virile. När brudgummen med tiden erhöll en ställföreträdare, vilken i förbigående sagt såväl i denna egenskap som såsom livsgudens representant under bröllopet också synes hava intagit brudgummens ställning vis à vis bruden med »jus primæ noctis», var det denne som uppträdde med antydda ritualdräkt ock emblem. Vi hava sannolikt anträffat en sista kvarleva av denna figur i den södermanländska »kusken» med sin piska (se s. 500). I åtskilliga karnevalsfigurer, särskilt i sydöstra Europa, likasom i julbocken ock andra deras vederlikar, har den i en djurhud klädde fruktsamhetsgudens representant med det falliska attributet fortlevat till inemot eller in i vår tid. Det är samma ordensdräkt som de trakiska Dionysosdyrkarna ock de italiska Faunusprästerna en gång buro. Det bör anmärkas, att ställföreträdaren för gudomligheten eller dämonen, ock således även för dennes mänsk-

[1]) Grimm, Deutsche myth. (1854), s. 105.
[2]) M. Höfler, Wald- u. baumkult (1894), s. 17.

liga representant, kan vara en halmfigur, ock det är högst sannolikt, att de s. 491 omtalade halmstoppade byxorna med skällan äro ett sista rudiment av en sådan.

Förhåller det sig så, som jag här hypotetiskt framställt, är det tydligt, att den äkta mannen icke, annat än så vida han intog en särskild samhällsställning, kunde få behålla den gudomliga värdighet han erhållit. Detta skulle hava medfört många olägenheter för honom själv ock var omöjligt ur samhällssynpunkt. Han måste desakreras. Detta skedde i ritualens sista akt, till vilken vi nu komma. Såsom stabbritualens final ingår i densamma den från många vårhögtids- ock rägnceremonier i ock utom Europa bekanta rit, som består i vegetationsrepresentantens nedsänkande i eller begjutande med vatten (se s. 494 ock 501), rörande vilken jag hänvisar till MANNHARDTS ock FRAZERS kända arbeten. Jag vill endast påpeka, att vi möta denna rit hos nordgermanerna redan vid vår tidräknings början inom den Fröskulten otvivelaktigt närstående Nerthuskulten[1]. Av det anförda materialet framgår, att såväl stubben som ock en människa, »stäbbgubben», varit underkastade denna behandling. Innan brudgummen erhöll denna senare ställföreträdare, har han emellertid själv varit dömd till samma öde. I Würtemberg ock Hohenzollern tillspordes den nygifte mannen av byns ogifta karlar, om han föredrog vatten eller vin. Svarade han vin, måste han undfägna dem på byns värdshus; svarade han vatten, blev han satt grensle över en med band prydd, väldig »prügel» ock sålunda buren till en bäck eller brunn ock däri nedkastad[2]. Då det hos HALLMAN omtalas, huru brudgummen med en brännvinsvärpel under armen drages in i gästabudsstugan på en kälke (se s. 499 f. i det föreg.), har otvivelaktigt detta »vin- eller vattenval» en gång förelagts även honom, ock han har föredragit det förra. Det är lösevärdet han erlägger vid den då igångsatta ungkarlssupningen, vilken motsvarar vår s. k. svensexa. Ock med den har han återgått till sin rent mänskliga tillvaro. De gifta männen komma om en stund ock

---

[1]) Tacitus, Germ. kap. 40. Dr B. SALIN har fäst min uppmärksamhet på att man i Eidsborgs socken i Bratsbergs amt utfört en likartad ceremoni med en Nikolausbild av trä (se Nicolaysen, Norske fornlevninger s. 228).

[2]) Mannhardt, Wald- u. feldkulte I (1875), s. 488 f.

lägga beslag på honom, ock han ingår såsom byaman i dessas åldersklass inom samhället. Det är påtagligen detta upptagande bland byamännen ock i Frösdyrkarnes samfund (»Frö dei necessarii»?[1]) som varit den väsentliga innebörden av den ritual, den »Freys leikr», som denna uppsats behandlar.

Överblickar man flyktigt de slutsatser, till vilka vi kommit, skall man finna, att i den skildrade bröllopsceremonien anträffas alldeles samma element som i de folkliga årshögtiderna under våren, särskilt fastlagen, ock vid årsskiftet, vid jul. Bröllopsträdet motsvaras av majstången eller julstången, eller särskilt i här i fråga varande fall bröllopsstubben av julkubben[2]. I djurhudar klädda, behornade ock med skällor behängda gestalter hava uppträtt på bägge hållen[3], utrustade med ett falliskt attribut eller ock i dess ställe med ett spö, en spira eller dylikt[4]. Fruktsamhetspiskning ock förtärande av en sakral dryck (ursprungligen offerdjurets blod) eller en sakral rätt (ursprungligen tillredd av offerdjurets blod eller fett) förekomma likaledes (jfr s. 499). I Dalarna kallades blod- eller fettbrödet vid bröllop »mölja». Jämföras de ifrågavarande bröllopsriterna endast med vårhögtidens, blir kongruensen ännu fullkomligare. Representanten för vegetationsdämonen kastas i vatten eller begjutes därmed; ett brudpar (vid vårfästen fastlagskung ock fastlagsdrottning, majgreve ock majbrud ock deras vederlikar) uppträder, ock en allmän sammanparning av de giftasvuxna (vallentin ock vallentine, gadebasse ock gadelam o. s. v.) äger därefter högtidligen rum. Även receptionen i männens åldersklass synes hava skett vid denna tid. De uppsvenska hedniska bröllopsriterna, för så vitt vi här lyckats lära känna dem, utgjorde alltså en fullkomlig parallell till växtlighets- ock vårriterna, ock tvärtom.

Man kan under sådana omständigheter undra, varför jag i överskriften till denna undersökning ställt speciellt Fröskulten i

---

1) Saxo, ed. Holder (1886), s. 260.

2) Se om denna Mannhardt, anf. arb. I, s. 224 ff.

3) I Hälsingland, liksom i Siebenbürgen, har vid bröllop en julbockartad figur uppträtt. Jfr Mannhardt, Wald- u. feldkulte II (1877), s. 198 ff.

4) Se t. ex. Marie Andree-Eysn, Die Perchten im Salzburgischen Archiv f. anthropologie, B. 3; jämför »Ett par sydtyska processionsmasker» i Meddel. från Nord. museet 1903, s. 180 ff.

samband med dessa bröllopsriter här i Norden. De kunde mer eller mindre även ha tillhört dyrkan av Tor, Ty ock Oden eller Heimdall, för så vitt denne sistnämnde ägt någon egen kult, ock högst sannolikt är också, att de i mer eller mindre grad så gjort. För att förklara mitt förfarande måste jag därför i korthet redogöra för vad vi veta om Frös kult, som kan vara av intresse för detta utredningsförsök. Denna kult hade, för så vitt vi av historiska källor få dömma, sitt huvudsäte i Uppsala, varifrån den skall hava övergått till norra Norge ock där haft sitt huvudsäte i Trondjem[1]; men särskilt var Frö svearnas gud ock ättefader för deras konungar ock jältar. Detta motsvarar nära det utbredningsområde, som vi lärt känna för stabbdansen. Ty att denna iakttagits även i södra Österbotten samt så långt söderut i Norge som i Hallingdalen, upphäver näppeligen den sakliga likheten i utbredning. Vad Finland beträffar är det nog icke en tillfällighet, att ortnamnen på Frö förekomma åt samma håll som stabbdansen.

Framför allt var Frö fruktbarhetens, fruktsamhetens ock välmågans gud: han var »árguð ok fégjafi» (Skáldskaparmál 7) eller »pacem voluptatemque largiens mortalibus», för att anföra Adams från Bremen ord. Hans bild bar ock enligt sistnämnde författare fruktsamhetens tecken: »simulacrum fingunt ingenti priapo», ock vid bröllopshögtider offrade man åt denna gud: »si nuptiæ celebrandæ sunt, sacrificia offerunt Fricconi»[2]. År 1904 anträffades i Lunda socken i Södermanland en nu i Statens historiska museum i Stockholm förvarad liten (höjd 6,9 cm.), starkt fallisk Fröbild av brons från vikingatiden[3]. Enligt Flatöboken[4] voro Frösbilderna i Uppsala ock Trondhjem av trä, ock kallas där »tremenn». Frö synes ock i likhet med det heliga trädet ock den däri inneboende guden hava varit en ödet bestämmande gud: hans bild användes såsom lott (hlutr)[5]. Hans vapen är ett horn (»jorthorn»). Om hans ställföreträdare Skirnir uppger åter Skirnismál, att han jämte Frös svärd (mækir) besitter ett trollspö: tamsvöndr, gambanteinn.

---

1) Flateyjarbók I (1860), s. 403.
2) Adam. Brem. 4, 27.
3) Se Fornvännen 1910, s. 288.
4) I, s. 403.
5) Landnámabók 3, 2.

Beträffande Frös-ritualen i Uppsala kan man ock från Saxo[1] hämta några antydningar. Det heter om Starkodder, att han uppehöll sig sju år i Uppsala hos Frös ättlingar (filii Frö), men av leda vid den där utövade tämpeltjänsten omsider begav sig därifrån: »quod apud Upsalam sacrificiorum tempore constitutus effeminatus corporum motus scenicosque mimorum plausus ac mollia nolarum crepitacula fastidiret.» Vilja vi ur dessa Saxos ord utdraga en nykter ock real behållning, torde denna helt enkelt bli denna: i Frösritualen i Uppsala ingingo danser ock mimiska upptåg av veklig eller obscen art, vid vilka även förekommo pinglor eller helt enkelt skällor. Vad dessa angår vill jag erinra om vad jag redan påpekat, nämligen skällans allmänna förekomst i samband med uppträdandet av vegetationsdämonernas representanter, ock i allmänhet vid vårhögtider. Skällan väcker växtligheten ur sin vinterdvala, det kan ej gärna råda tvivel om att detta är dess ursprungliga rituella betydelse.[2] Hon väcker liv. Hos Sveriges allmoge har vid boskapens utsläppande på bete första gången på våren skällans framtagande ock anbringande på skällkon varit en handling av en viss högtidlighet. Skällans förekomst på antika fallosbilder[3] överenstämmer, så vitt jag kan se, fullkomligt med här av mig fasthållna teori. Lika litet som t. ex. Dionysosfallerna ursprungligen voro apotropaia, lika litet voro skällorna det. Var skällan månne ursprungligen helt enkelt vegetationsdämonens, växtlighets- ock offertjurens, värdighetstecken? Åt en sådan förklaring synes boskapsskällans egendomliga religiösa roll hos todafolket i Indien visa hän.[4]

Då Adam från Bremen i redan anförda sammanhang[5] säger, att sångerna, som i Uppsala sjöngos vid offret (libatio), voro ohöviska: »inhonestæ, ideoque melius reticendæ», avser detta också ej osannolikt Fröskulten; i hvarje fall en fruktbarhetskult. Likasom Frö, innan han på våren företog sin Eriksgata, erhöll en mänsklig gemål (kona Freyrs)[6], så är det icke osannolikt, att

---

1) Saxo, ed. Holder (1886), s. 185.
2) Jfr Mannhardt, anf. arb. I, s. 546 ff.
3) Se S. Seligmann, Der böse blick 2 (1910), s. 200 f.
4) Se Rivers, The Todas (1906), s. 426—428.
5) Adam. Brem. 4, 27.
6) Flateyjarbók I (1860), s. 337.

vid Frös årshögtid också en allmän sammanparning av de giftasvuxna ägt rum. Den här förut (s. 506 ock 510) antydda, i senare folkseder förekommande sammanparningen på våren skulle i så fall härleda sig från Frösdyrkan eller en denna nära stående kult. Måhända skulle man ock i ett sådant förhållande finna anledningen till SAXOS fabulösa historia om att en svensk konung Frö erövrat Norge ock där infört prostitution.[1]

Ehuru SAXO såsom en svenskarnas ock därför även den svenska Fröskultens nitiske vedersakare tillägger Frö införandet av människooffer i Norden[2], utgjorde oxar eller tjurar de offer som företrädesvis bragtes denna gud. Hans namn (Freyr) ingick bland oxnamnen[3], ock ej osannolikt synes, att t. o. m. guden själv någon gång, kanske just vid hans strid mot vintermakterna, varit klädd i en oxhud.[4]

Det anförda, från den nordiska mytologiens källskrifter härledda materialet skulle egentligen ensamt för sig bevisa rätt obetydligt för mitt påstående om stabblekens sammanhang med en Frösritual. Om vi följa den fingervisning, som givits av senare folktroforskares, särskilt docenten Axel OLRIKS[5] undersökningar av lapparnas fornreligion med dess lån från nordborna, kan emellertid genom material hämtat från de gamla lappskildrarna den gjorda teckningen av Fröskulten väsentligt fullständigas.[6] I Ynglingasaga (kap. 10 [13]) m. fl. ställen kallas Frö »veraldar god». Detta motsvarar, såsom OLRIK påvisat, det lapska gudsnamnet **Maylmen-radien** eller **Veralden-radien** 'världens eller naturens härskare', även kallad **Veralden-olmay** 'världens man', ock överensstämmelsen inskränker sig icke till blott namnet, utan sträcker sig, såsom man allmänt insett, även till väsendet.

---

[1]) Saxo, ed. Holder s. 301.

[2]) Måhända föreligger dock också för denna oriktiga uppgift någon särskild anledning.

[3]) Snorri Sturluson Edda, utg. av Finnur Jónsson (1900), s. 209.

[4]) E. H. Meyer, Germ. myth. (1891), s. 225.

[5]) Olrik, Nordisk og lappisk gudsdyrkelse i Dan. studier 1905, s. 39 ff.

[6]) För att undvika för många källanvisningar ock kunna inskränka de nödiga till största korthet hänvisas här på en gång till det av K. B. Wiklund redigerade B. XVII av Sv. landsm. (1897—1905), J. Qvigstad, Kildeskrifter til den lappiske mythologi i Vid. selskabs skrifter 1903, samt E. Reuterskiöld, Källskrifter till lapparnas mytologi (1910).

I likhet med Frö är den lapska, tydligen från nordborna lånade guden, vilken av de gamla lappskildrarna jämställes med Saturnus, en gud för växtlighet ock för fruktsamhet hos djur ock människor. Han ger bonden äring med vad därav följer, han ger fiskaren byte ock nomaden stora jordar ock bete åt dem. Han är ock den som väcker foster hos kvinnan[1]. Åt denne gud upprestes varje höst en med rötterna uppgrävd björk, vilken skulle föreställa guden, ock på denna idol bands offerdjurets membrum genitale »på Brystets ställe nedanför ansichtet»[2]. Även beströks eller beställdes stammen med den offrade rentjurens blod. I stället för med blod brukade lapparna däremot begjuta varandra med det spad, som kokats på offerdjurets kött[3], ock även trädstammar bestänktes stundom därmed. Högst märkligt är, att det antydes, att lapparna också utfört något slags dans kring det blodbestrukna trädet, ty detta avses otvivelaktigt av SOLANDER, då han säger, att de »siungande kringlupit» detta med rötterna uppgrävda träd.[4] Ofta kallas detta träd av de gamla författarna för stubbe, ock en bland dem beskriver denna »offerstubbe» sålunda: »Först tagz wpp een stubbe af 2 eller 3 alnar medh rötter, heller och wthvälies een jordfast stubbe wijdh förbemälte längdh, och giörs öfverst på som ett hufvudh medh hals, hwilken deel färgas sädhan medh blodh».[5] NIURENIUS omtalar ock, att tenn ock mässing offrats »lijkassom till liuss åth stubban». Otvivelaktigt är det egentligen samma gud som även möter under namnet **Tjorveradien** 'hornhärskaren', »af somla hållen för Radiens macht», enär också denne jämställes med Saturnus ock är en gud för fruktsamhet ock jordens gröda[6]. Även åt Tjorve-radien restes på hösten ett med rötterna uppgrävt lövträd, vilket vändes med roten uppåt ock översmordes med blod av en slaktad renoxe.[7] Det må märkas, att det om de lapska bilderna av Tor (Horagalles) uppgives, att också de gjordes av björkstubbar med uppåtvänd rot, vilken omdanades till liknelse med ett huvud. Även

---

1) Reuterskiöld s. 12, 25, 32.
2) Graan s. 66.
3) Niurenius s. 21.
4) Reuterskiöld s. 25.
5) Niurenius-Plantinus s. 25.
6) Reuterskiöld s. 32, 97.
7) Reuterskiöld s. 94.

dessa bilder smordes med blod.[1] Angående de lapska stam- eller stubbidolernas betydelse ock förhållande till motsvarande företeelser inom nordbornas ock germanernas religion tillåter jag mig hänvisa till A. Olriks intressanta undersökning »Irminsul og gudestøtter» i »Maal og minne» 1910.

J. Grimm har[2] framhållit likheten mellan de nordiska Frö ock Fröja ock de romerska Liber ock Libera, ock uppenbart är, att Fröskulten burit starkt Dionysiska drag. Mannhardt[3] anför ock efter Kemble, att i England vid påsken en präst, åtföljd av dansande flickor, burit kring till ära för fader Liber »membra humana virtuti seminariæ servientia super asserem artificata». Emellertid må icke förbises, att den här skildrade ritualen, för så vitt jag tolkat den rätt, också väcker åtskilliga erinringar om Attisriterna — måhända förekomma flera likheter, ehuru jag för tillfället icke lyckats om dem erhålla full visshet ock därför ej omnämnt dem. Det är dock icke därför sagt, att vi i Fröskulten möta en nordisk form av vare sig den ena eller den andra av de nämnda gudarnas kult. Ty vi må icke förgäta, huru många i våra ögon sällsamma drag ingå såsom gemensamma grundelement i de skilda fruktbarhetsgudomligheternas dyrkan. När Herodotos i Egypten gjorde bekantskap med Osiriskulten, kom han till den slutsatsen, att Osiris ock Dionysos måste vara en ock samma gud, ock fann sig föranlåten att utgrunda en historisk förklaring till detta förhållande[4], ock den påfallande likheten mellan den nordiska Nerthuskulten, sådan Tacitus skildrar den, ock Kybelekulten har givit många mytologer huvudbry. Men väsensfrändskap är ej alltid detsamma som blodsfrändskap, ock det senare är långt ifrån alltid detsamma som släktskap i rätt nedstigande led. Redan i de svenska hällristningarna uppträda starkt falliska, hammarväpnade, stundom behornade gestalter[5], ock svenska arkeologer hava i åtminstone en eller annan av dessa falliska figurer sett bilder av fruktbar-

---

1) Rheen s. 37.

2) Deutsche myth. (1854), s. 193.

3) Wald- u. feldkulte I (1875), s. 469.

4) Herodotos II, 48—49.

5) Se t. ex. Baltzer, Hällristningar från Bohuslän (1881—1908), pl. 44 n:r 2, 45—46 n:r 1, m. fl.

hetsgudar[1]. Är detta antagande riktigt, måste Fröskulten åtminstone till sin grundkarakter vara förromersk. En Dionysos ock en Attis voro ju ock icke av vare sig romerskt eller helleniskt, utan av trakiskt-frygiskt ursprung. Sophus Bugge har i sin undersökning »Fricco, Frigg und Priapus»[2] språkligt sammanställt dessa namn såsom härledande sig ur den ariska roten prī (älska), men detta är i så fall en språkfrändskap av vida högre ålder än allt romerskt kulturinflytande här i Norden. Också var ju Priapos ursprungligen en mysisk gud.

Härmed har jag ingalunda förnekat all främmande invärkan på eller till ock med härkomst för här ifrågavarande ritual ock kult. Jag håller tvärtom bägge för högst sannolika, ja påtagliga. Men det egentliga införandet bör i så fall hava inträffat långt före vår tidräkning, möjligen samtidigt med bronsålderskulturen. Uppbrännandet vid vissa tillfällen av vegetationsidolerna synes mig ock peka hän på en tid, då detta blev ock var det ordinära begravningssättet ock ännu icke innebar någon tro på en väsensförstörelse. Även det förhållandet, att man vid de romerska ceremonierna med en avbild ersatt vad som i de nordiska förekom i naturlig värklighet, intygar de senares större primitivitet. Jag lemnar emellertid denna intressanta fråga i förhoppning om att från arkeologiskt håll få motse en vida kompetentare utredning, än jag skulle kunna prestera. När det är fråga om religionsföreteelser av det skaplynne, som i det föregående behandlats, ock för övrigt om riter i allmänhet, må man icke för mycket fästa sig vid mytologiska namn ock sammanställningar. Riterna voro det väsentligaste ock orubbligast bestående. De kunde i större eller mindre utsträckning ärvas eller övertagas av den ena guden från den andra ock sålunda överleva många gudar. Men naturligtvis kunde också främmande, med de inhemska riterna befryndade eller likartade religionsbruk, i den mån marken förut var för dem gynnsam ock förberedd, vinna insteg ock inympas på eller i viss grad omdana den fornärvda ritualen. Det är med de germanska gudarna som med jätten, som hade sitt järta i ett träd i skogen: vill man komma under fund med någon viss guds egentliga

[1]) B. Salin, Heimskringlas tradition om asarnes invandring, s. 134 i Till Oscar Montelius 1903.

[2]) Christ. Vidensk. selsk. forhand. 1904, n:r 3.

väsen — ock detta ligger alltid i ritualen — så måste man ofta nog gå till en annan gud, som före honom innehaft tronen, ock så allt vidare till den jordburne urfadern ock urguden, »deus terra editus», över vilken det heliga, individers ock folks framtid kännande ock bestämmande ödesträdet breder sin krona, »eoque omnis superstitio respicit, tamquam inde initia gentis, ibi regnator omnium deus, cetera subjecta atque parentia».

Fastlag ock Hetvägg.

Av Louise Hagberg, Stockholm.

Mången gång kan man vid anförandet av en del gamla seder ock bruk få se, hurusom den eller den seden omtalas såsom endast ett harmlöst skämt vänner ock bekanta emellan, eller som ett bruk utan någon som hälst betydelse; på sin höjd kanske det kan uppges, att seden i fråga utgör en kvarleva ifrån den katolska tiden ock dess mångahanda ceremonier, varvid det ofta händer, att en seds framträdande i ett senare skede angives såsom det tidigare ock tvärtom. Men om ock de gamla sederna, vilka under århundraden segt bibehållit sig, varit underkastade många olika omtydningar, så kvarlever likvisst ofta mycket, som jälper en att spåra deras ursprung ifrån långt svunna tider.

Bland många andra är detta sålunda fallet med ett par under fastlagen ännu förekommande bruk, nämligen fastlagsriset ock hetväggen, vilka bruk nu ofta tydas såsom räster från den katolska tiden, men vilka likvisst tydligt peka hän på än äldre tider, på tider nämligen då av våra hedniska förfäder en offerfäst firades i samband med jordens äring för god växtlighet ock fruktbarhet.

Fastlagen har ofta blivit förblandad med beredelsetiden till påsken eller själva fastan, vilken sålunda oriktigt blivit benämnd för »fastlag». Fastan, som numera blott finnes kvar till namnet, är ett minne av den katolska seden att såsom förberedelse till påskhögtiden ock till hågkomst av Kristi, Moses' ock Elias' fasta avhålla sig ifrån förtärandet av vissa födoämnen. Den varade i fyrtio dagar, räknat från onsdagen efter fastlagssöndagen t. o. m. lördagen före påskdagen. Frånräknar man söndagarna, på vilka fasta var förbjuden, så blir det jämt 40 dagar. Såsom förberedelsetid till denna förberedelse är åter

fastlagen att betrakta. Man sökte då att hålla sig skadeslös för de kommande försakelserna ock hämta krafter till att möta desamma genom att under fastlagen hängiva sig åt ett överdådigt ock muntert levnadssätt med varjehanda skämt, utklädningar ock maskeradupptåg. Glädjen släpptes då riktigt lös, ja stundom urartade fastlagslivet på ett betänkligt sätt, varom även medeltida skrifter nogsamt veta att förtälja. »Jagh befahrar, Fastelags Lust torde mången til största olust blifwa», heter det i en gammal almanacka från år 1684. Hos oss har detta fastlagsfirande med karnevalsupptåg ock dylikt för länge sedan försvunnit, men det kvarlever fortfarande i de katolska länderna, i synnerhet i Italien, i de där alltjämt förekommande karnevalerna.

Ordet **fastlag** (fsv. **fastelaghen** eller **fastelavendagen**) är detsamma som det danska **fastelavn** ock härleder sig från det tyska **vastelavent** eller **fastelavend** d. v. s. dagen före fastan, bildat av orden **vastel** = fasta ock **avent** 'afton'[1]. På samma sätt inlägga vi ju allt fortfarande i ordet **afton** betydelsen av dagen förut, såsom **julafton** 'dagen före juldagen', **påskafton** 'dagen före påsk' o. s. v. Fastan, som ingick med askonsdagen, föregicks av fastlagen eller fettisdagen. Ordet **fastlag**, som hos oss alltjämt kvarlevat, avlöstes emellertid i Tyskland redan på 1500-talet av orden **fastnacht** ock **fasching**, liktydigt med ordet **karneval** ock härledande sig av ordet **fasen** eller **faseln** d. v. s. vara uppsluppen. På sina ställen fortlever likvisst benämningen **fastelabend,** såsom t. ex. på Rügen.

Under 1500-talets förra, liksom även in på dess senare hälft, förekommer hos oss ordet **fastelaghen** i olika bemärkelser såsom 'karneval', 'karnevalsupptåg', 'grovt gyckelspel', 'fastlagsnarr' o. s. v. Så heter det på tal om Peder Sunnanväders ock Mäster Knuts skymfliga intåg i Stockholm år 1526, »att de bleffwe införde i Stockholm medh en Fastelagen, them till Försmädelse Hån och Spott och vore klädde i gamble uthnötte och slarffuota Chorkåpor, åter affuoga satte på suultna Hästar. Herr Peder Sunnanwädher medh en Halm Crona på Huffwudet och ett Träswärd widh Sijdhan och Mester Knut medh en Biskopz Hatt aff Näffuer; och följde them en stoor hoop i Larffua klädher»[2] [maskerade personer], ock i Västerås recess år 1527 heter det,

[1]) Se Södervalls Ordb. ock Tamm, Etymol. ordb.

[2]) Tegel, K. Gustafs Hist. I, s. 137.

att konungen fruktade, »att slige fastelagen företagas med honom, som med mongom androm skedt är»[1].

Från att ursprungligen blott beteckna en dag övergick **fastlagen** så småningom till att beteckna flera dagar; under ordet **fastlag** inbegreps alltså under medeltiden även de två närmast föregående dagarna eller söndagen ock måndagen, ja på sina ställen räknades den tillbaka ända till trättondagen. På 1500-talet varade fastlagen en hel vecka. Olaus Magnus räknar sålunda dess varaktighet till säx dagar[2]. Under såväl 1600- som 1700-talet betecknades emellertid fastlagstisdagen allt fortfarande ofta med ordet **fastlag**.

De olika dagarna i fastlagsveckan hade sina olika benämningar. Fastlagssöndagen (Esto mihi) kallades sålunda även **fastegångssöndag**, efter det fastan i den veckan gick in; vidare benämndes den **fläsk-** eller **köttsöndag** (de gamles **kötsunnudagher**), emedan, sades det, man på densamma ännu fick äta fläsk ock kött. Måndagen kallades **fläsk-,kött-,svart-,blå-** ock **frimåndag** m. m. Det näst sista namnet har fått många tydningar, bland annat har man velat härleda det från **blot** ock **blota.** Den allmännaste förklaringen tyckes emellertid vara den, att namnet blåmåndag uppkommit därav, att de andliga redan den dagen började att fasta ock därför klädde kyrkorna i blått. Blåmåndag har i Tyskland övergått till att beteckna en dag egnad åt rummel ock lättja, motsvarande vår frimåndag. Fastlagstisdagens övriga namn äro **vittisdag** ock **fettisdag.** Vidare kommo **askonsdagen,** torsdagen, fredagen ock lördagen i fastlagen eller fastlagsveckan, i Danmark ock Skåne även kallad **vetebrödsveckan.** Än i dag i Skåne gängse namn äro **fastlagssöndag, frimåndag** ock **pannkakstisdag.** En del av dessa benämningar överflyttades emellertid sedermera oriktigt till själva påsk- eller dymmelveckan. Askonsdagen eller reningsdagen förlades sålunda till onsdagen före skärtorsdagen. »Med dymbelveckan ingick», säger Nicolovius, »en sorglig ock dyster vecka. Var dag i den hade sin särskilda betydelse ock utmärktes fördenskull av bönderna med särskilda namn såsom blå måndag, vittisdag, askonsdag, skärtorsdag ock långfredag»[3]. Än i dag i Halland gängse benämningar på dagar i dymbelveckan äro: svarta måndag, feta

---

1) Tegel, anf. arb. s. 177.

2) Olaus Magnus Hist. gentium sept. XIII: 42.

3) Nicolovius [Nils Lovén], Folklivet i Skytts härad (1847), s. 120.

tisdag o. s. v. »Svartmåndag» var även i Småland gängse benämning för måndagen i dymbelveckan liksom i Västergötland »svarta tisdag» för tisdagen i densamma[1].

Att benämningen **fastlagen** övergick till att beteckna mer än en dag, torde väl hava varit orsaken till att den ursprungliga dagen därför eller fastlagstisdagen sedermera även fick andra namn. Den i Sverige numera brukliga benämningen är **fettisdag**, vilket namn även förekommer i Schweiz (**fetter zistig**), Flandern (**vette dinstag**)[2] ock Frankrike (**mardi gras**). En ganska vanlig förklaring på detta namns uppkomst är, att fettisdagen kallades så på grund av den jämförelsevis starka ock feta mat, som under den katolska tiden på den dagen vankades, emedan man efter den, så länge som fastan varade, varken fick äta kött eller fläsk eller, såsom en författare uttrycker sig, därför »att man då borde äta sig riktigt mätt ock fet, innan den långa fastan med påföljande dag inträdde»[3]. Denna förklaring förefaller likvisst att senare hava uppstått såsom försök att förklara namnets ursprung. Hade köttätandet på denna dag givit upphov till namnet, borde den väl då hava hetat kött- eller fläsk-tisdag i likhet med de tvänne föregående dagarna. Två andra förklaringar givas emellertid, vilka till sin innebörd sammanfalla med varandra ock torde vara riktiga, nämligen dels att ordet utgör en förvrängning av vittisdag, ock dels att det är en häntydan på det förr gängse bruket att denna dag lägga en klimp smör inne i vetebrödet. **Vit-** eller, som det även hette, **vetetisdag** har fått sitt namn av ordet **vit** eller **vitan**, d. v. s. vit mat (fsv. **hvitr matr**), varmed förstods mjölkmat ock smör[4], till följd av att man denna dag brukade äta vetebröd ock varm mjölk. Om det nu var till följd därav att vitmaten fordom efter denna dag tog sin början, eller om det tvärtom var därför att det var den sista dagen före fastan som man fick förtära vitmat, lemna vi därhän. Bägge dessa förklaringar förekomma

[1]) Rietz Ordb.

[2]) M. Höfler, Gebildbrote der faschings-, fastnachts- und fastenzeit. Suppl.-heft V zu B. XIV der Zeitschrift für öst. volkskunde, s. 60.

[3]) C. F. Pettersson, Den svenska kyrkans mest framstående seder, bruk och inrättningar (1868), s. 26.

[4]) Se C. J. Schlyter Ordb. ock Rietz anf. arb. Enligt den senare utgjordes **hvit mat** av mjölkmat, smör, ost, mjölkrätter, pannkakor, ostkakor ock våfflor.

emellertid. Bestämmelserna för vad som fick förtäras under fastan voro nämligen olika på olika håll. Vadstena Klosterregler tala sålunda om »att fasta vidh fiska och witan»[1], på andra håll åter ingingo ägg, ost ock mjölk i den under fastetiden förbjudna maten. I den yngre Västgötalagen heter det sålunda: »æter bonde huijt um fasto ælla nokon thæn dagh sum byuz til fasto aff kirkyu utan prang böte halfmark biskupi — —» (äter bonde vit mat under fastan eller på någon annan dag, då kyrkan påbjudit fasta, utan att ha giltig orsak därtill, böte han till biskopen en halv mark)[2].

Enligt de svenska almanackorna för hela 1600-talet är **fastelaghen** eller **fastlag** den då mäst brukliga benämningen för tisdagen efter fastlagssöndagen; år 1662 förekommer **Hvjde Tisdag** för första gången i en skånsk almanack, 1666 uti en i Göteborg (**Hwite Tijsdag**), 1694 i en i Jönköping (**Hwit Tissdag**) ock 1703 i en i Stockholm utgiven almanack (**hwijt tisdag**). År 1672 användes benämningen **Fastlagstisdag** i en stockholmsk almanack. Benämningen **Fettisdag** eller, som det förr hette, **Fetetisdag** framträder redan år 1691 i en »efter Upsala Horizont ställd» almanack. Den nu brukliga formen **fettisdag** uppträder först år 1701, formen **fetetisdag** synes dock t. o. m. år 1747 vara den vanligaste. Sedan, d. v. s. från ock med år 1748, hava almanackorna intet vidare om fettisdagens olika namn att förtälja; i ock med att Vetenskapsakademien fick privilegium på att utgiva almanackorna, försvinner ur dem varje särskild benämning på denna dag.

I Danmark kallas fettisdagen även **hvede tisdag**, i Skåne ock i Kalmar län förekommer ävenså denna benämning jämte **hvaittisdag**[3] i Skåne, år 1703 dyker den upp i en i Jönköping utgiven almanack.

På fettisdagen har det hos oss sedan långliga tider tillbaka varit brukligt att förtära fastlags- eller fettisdagsbullar tillika med varm mjölk. I Danmark liksom även i Norge är denna sed förlagd till måndagen. Då fastlagen genom lagbestämmelser inskränktes till måndagen, förlades också ätandet av mjölk ock semlor till denna dag. Denna sed har alltjämt bibehållit sig i tvänne av de forna danska provinserna, Skåne ock Halland; i

1) K. F. Södervall anf. arb. s. 541.
2) Västgötalagen II, K. 56.
3) Rietz Ordb.

Skåne förekommer det dock även, att det är fastlagssöndagen som firas med bullar. I Blekinge däremot firas på en del håll fastlagsmåndagen ock på andra åter fettisdagen. I Småland är det enahanda förhållande, där kallas bland annat fastlagsmåndagen i Kalmartrakten för »bullamåndag». I Konga hd är denna benämning däremot överflyttad till måndagen i påskveckan. Ätandet av fastlagsbullar har ganska allmänt på sina håll utsträckts även till fastan, så att bullar ätas förutom på själva fettisdagen även på varje måndag eller tisdag i fastan, på »varje fettisdag», såsom det ibland heter.

Själva tillredningen av fastlagsbullarna har numera betydligt förenklats. Ett vanligt sätt är sålunda att skära bullarna mitt itu ock breda mandelmassa på den understa delen, varpå de förtäras till middagen tillsammans med varm mjölk, kanel ock socker. Endera lägges bullen ned uti den varma mjölken, eller också ätes den till densamma. Ett ännu mycket brukligt sätt är följande: övre delen skäres av såsom ett lock, bullen gräves därpå ur med en sked, ock inkråmet blandas med söt grädde ock mandelmassa, ibland även med ägg. Bullarna fyllas med smeten, ock locken läggas på, varefter de sättas in i svag ugnsvärme, innan de serveras. Innanmätet brukar även kokas tillsammans med mandel, grädde ock socker. I Halland förekommer det, att hela degmassan inmänges med mandel.

Fettisdagssemlor med varm mjölk kallades förr i Sverige, uppåt landet, allmänt för **hetvägg** — vilket namn jämväl ännu användes — ett enligt skriftställaren C. M. Ekbohrn »välbekant svenskt ord»[1]. Det även förekommande uttrycket **fetvägg** (i hetvägg ock fetvägg) får väl anses hava uppkommit genom sammansmältning av **hetvägg** ock **fettisdag**. En år 1850 på hetvägg given förklaring lyder sålunda: »**Hetvägg** uppkokt mjölk med runda vetesimlor fyllda med mandelmassa, som efter gammalt bruk ätas på fettisdagen»[2]. På ett annat ställe säges **hetvägg** vara liktydigt med: fettisdagssemla serverad i varm mjölk, stundom med smält smör[3]. I en redan år 1847 utgiven, ännu i bruk varande kokbok lemnas följande recept på tillagningen: »På

1) C. M. Ekbohrns Ordbok, 3:dje uppl. (1885), s. 492.
2) A. F. Dalin Ordb. öfver svenska spr. (Stockholm 1850).
3) Tamm Ordb.

goda vetesimlor urskäres ett runt hål, ock en del av inkråmet uttages med en sked. Därefter tages en tredjedel mandelmassa mot två tredjedelar av brödinkråmet eller mer, allt efter smak. Brödinkråmet ock mandelmassan blandas nu tillsammans med tillräckligt socker samt finstött kanel ock söt grädde. Sedan smältes litet färskt smör, vilket avhälles från saltet. Det klara smöret sättes på elden, ock massan iröres. När den är riktigt varm, fyllas därmed de hål, som blivit gjorda i simlorna, som sättas i svag ugnsvärme, innan de serveras»[1]. År 1769 finna vi följande förklaring hos den berömde språkforskaren JOHAN IHRE: »Hetwegg är ett slags bröd som ätes varmt dagen före fastan, och som stoppats fullt med olika sorters kryddor. Fordom skickades det som gåfva af dem som på skämt blefvo slagna med ris. Af innevånarna i Syd Sachsen kallas de heetweege af het varm och wecken, som anger att brödet är af rund skapnad»[2]. År 1755 beskriver den beryktade CAJSA WARG tilllagningen av »Hettvägg med mandel» på följande sätt: »Tag små runda hwettebrödsbullar, skiär en rund plåt ofwanuppå, gräf sedan ut alt inkråmmet och lägg det uti en skål, blöt det med söt grädde eller miölk och rif det väl sönder med en sked; tag et ägg til hwar bulla och slå dem til det blöta brödet, lägg därtil skalad och rätt fint stött mandel, socker, 2 skedblad smält smör til hwar bulla och litet salt, rör detta wäl tillhopa och sätt på fyrfat att det intet stelnar, fyll det sedan uti den toma skårpan och lägg den runda plätten ofwanuppå, bind wäl omkring med grof tråd at plätten sitter qwar, och sätt brödena uti en wid castrull at de kunna stå brede wid hwarandra, slå sedan miölk uppå uti samma Castrull, men intet så mycket at det står öfwer dem, och låt dermed koka en half timma: skulle miölken koka bort, så kan mera spädas til; uti et annat kärill kokas upp et stop söt miölk eller mer, alt efter myckenheten af brödet, och lägg deruti litet såcker och smör. När det skall anrättas, tages tråden bort och bullarna läggas uti et diupt fat, slå den kokta miölken uti Castrullen och red af med 2 äggegulor, då öses litet miölk på bröden och det öfriga slås uti en skål at bära in när det ätes»[3].

---

[1]) Kokbok af Gustafva Björklund, 4:de uppl. (Stockholm 1857).

[2]) Ihre, Gloss. suiogoth. (Upps. 1769), s. 864.

[3]) Cajsa Warg [enligt traditionen fältmarskalken B. O. Stackelberg]: Hjelpreda I Hushållningen för unga fruntimber, Stockholm 1755, s. 32.

18 år tidigare läses i en annan kokbok nedanstående beskrivning på semlor: »Tag semlor så många tu wilt, skär ofwan på ett litet hål, gräf alt innanmätet uhr dem och koka uti söt grädde, sedan tag skorpan af, och stek väl brunt på alla kanter uti smör och lägg uti en panna, der til fint hwetemiöl en hand full eller twå, som brännes wäl brunt i smöret, der til en hand full blårussin, och en hand full corinter, detta koka wäl tilhopa med socker och canel, at det blifver lagom sött. När soppan är kokad, så tag innanmätet som med söt grädde är blandat och fyll uti semlorna, och strö socker och canel öfwer, så är det färdigt»[1]. Benämningen **heetwägg** anföres även år 1712 av biskop HAQUIN SPEGEL[2], dock utan beskrivning på tillredningen.

Det tidigaste omnämnandet av hetvägg i vår svenska litteratur, som vi känna till, finnes i ett bröllopskväde till Herr Sven Larsson Silfverberg ock Jungfru Beata Elisabeth Ruut d. 12 febr. 1689 utav skalden O. Wexionius[3]. I detta kväde läses bland annat följande:

I basa Hetwägg nu wid Slutet aff den Dagen,
Som utaff Fetma nämd och renomerad är[4].
Kom wäs![5] at uthi ett ey någon hålla lär,
Sin fasta utaf Ehr, i hela Faste-lagen.

Fettisdagen äter man, heter det i en redogörelse över seder ock bruk i Mecklenburg, »hetwecken», d. v. s. varma bullar, som man fyller med smör, socker ock kryddor, värmer ock äter tillsammans med varm mjölk. Deras form är i Mecklenburg fyrhörnig[6]. I en år 1752 i Rostock utgiven avhandling om fastlagsaftonens bruk läses följande: Heetweggen äro som bekant bröd av fint mjöl ock mjölk bakade i form av ett kors ock som ätas antingen torrt eller bredda med smör eller också kokade i varm mjölk ock anrättade tillsammans med ägg, smör ock kryddor.[7]

---

[1]) Susanna Egerin, Hus-Hålds- och Kok-Bok, Stockholm 1737, s. 106.

[2]) Spegel, Gloss. Sveo Goth. Sv. Ordb. (Lund 1712), s. 612.

[3]) O. Wexionius i Saml. vitterhetsarbeten af sv. författare utg. af P. Hanselli. D. 6, Upsala 1863, ock Sv. Akad. Ordb. **Basa** 4 d, där citatet synes vara riktigare anfört.

[4]) D. v. s. fettisdagen.

[5]) D. v. s. jag slår vad.

[6]) Karl Bartsch, Sagen, märchen und gebräuche aus Mecklenburg (Wien 1880) II, s. 255.

[7]) J. P. Schmidt, Geschichtsmässige untersuchung der fastelabends-gebräuche in Deutschland, 2. aufl. Rostock 1752, s. 90.

I en otryckt dansk ordbok från år 1700 omtalas fastlagsbröd (benämningen 'fastlagsbullar'[1] torde först vid denna tid hava uppstått i Danmark) sålunda: »Fastelavnsbrød kaldes hvedeboller, som komme hede fra bageren. Krummen blandes med smør og siden blødes med varm mælk og ædes om fastelavn»[2]. Huru tillagningen gick till i början på 1600-talet, lemnar följande dikt upplysning om:

Gelick als[3] de semmeln in vastelaven,
wen se erst kamen ut dem aven[4]
und sind noch so heet, dat men de hende
und finger lichtlik daran verbrende,
so kan ein botterklump, darin gesteken,
verschmölten und in der hast tobreken;
man wen de semmel is geworden kolt,
da butter sik ungeschmolten holt[5].

I England kallas fettisdagen (**shrove tuesday, fastens** eller **fasting even**) bland annat även för 'pannkakstisdag' (**pancake-tuesday**). »Som en pannkaka på faslagstisdagen» (»as a pancake for shrove tuesday») är sålunda ett uttryck som finnes i Shakespeare's »När slutet är godt, är allting godt»[6]. Där förekommer då en liknande sed, varvid det i gamla tider — enligt år 1620 ock senare lemnade beskrivningar — tillgick sålunda: På morgonen ringdes det i en särskild kyrkklocka, kallad »pannkaksklockan», som gav signal till att tillagningen av pannkakor kunde taga sin början, ock varvid ett slags karnevalsliv omedelbart vidtog; klockan ringde sedermera ånyo, när de sista pannkakorna skulle vara uppätna. Dessa tillreddes av vetemjöl, ägg, kryddor m. m., som slogos i en stekpanna med kokande flott, således ungefär liknande ingredienser som till hetvägg. Pannkaksätningen stod vanligen i samband med den allmänt brukliga, men synnerligen grymma seden att »kasta på tuppar».

---

1) I Danmark förekommer dessutom ett annat namn för fastlagsbröd nämligen **pomle** eller **pommel**, motsvarande det på Rügen brukliga **pummeln**. Som Rügen ju i forna tider varit bebodd av slaver, leder detta namn tanken på slavernas påskris, som benämnes **pomlazka**.

2) Troels Lund, Dagligt liv i Norden i det 16:de aarh. Ill. udg. VII, s. 110.

3) liksom 4) ugnen

5) Johan Lauremberg, Veer scherz gedichte, herausgegeben von J. M. Lappenberg, Stuttgart 1861, s. 31.

6) Shakespeare's Dram. arbeten, öfvers. af Hagberg, Lund 1850, 10, s. 57.

Flera olika slags pannkaksbruk funnos dessutom, av vilka en del ännu kvarleva. I den grekiska kyrkan lär även en slags pannkaksfäst hava firats något före pingst.[1] I samband härmed må erinras om att det även i Skåne firas en slags »pannkakstisdag», som där kallas fastlags-, vede- eller pannkaketisdag: då ätes det ganska allmänt pannkakor, vartill av den fattigare befolkningen jäst användes i ställes för ägg. »I mina pojkår var fastlagsriset lika säkert som pannkakor vitetisdag ock grönkål skärtorsdag» är sålunda ett uttryck som återfinnes i Aves byhistorier.[2] Förr voro även »stenkakor» mycket vanliga, en sorts plättar av jäst, kornmjöl, socker ock ägg, vilka fått stå ock jäsa ungefär en timme. I Konga hd i Småland ätes tisdagen i påskveckan »stinkakor» ock på »bullmåndagen» — även i påskveckan — kroppkakor[3]. I N. Möre hd ock på Öland ätes likaså på vittisdagen, som det där heter, allmänt kroppkakor i varenda bondgård ock varenda stuga, de bestå av mjöl ock potatis med kött eller fläsk i mitten — bland allmogen kokas de av rå potatis ock råg- eller kornmjöl[4]. I Halland ätes tisdagen i påskveckan, som där kallas »feta tisdagen», fläskpannkaka. Denna sed är dock numera ej så bruklig som förr. I Skottland åts fordom allmänt på fettisdagen en rätt kallad **crowdie**, som bestod av vetemjöl, över vilket kokande vatten slogs ock som, sedan det omrörts, förtärdes tillsammans med mjölk eller med smör[5]. En liknande rätt är än i dag under påsken bruklig i Finland, där den kallas för »memma» ock består av maltmjöl ock rågmjöl, över vilken blandning hett vatten slås. Före kokningen tillsättes sirap ock pomerans. Memman insättes sedan i ugnen till gräddning i näverrivor[6]. I Dalarna (Envikens s:n) förekom ännu på 1860-talet allmänt på långfredagen s. k. »sötklubb», som tillagades av malt ock rågmjöl: sedan maltet fått stå ock sötna, rördes rågmjölet i, så att det blev såsom en gröt. Tillika med

---

[1]) J. Brand, Observations on the popular antiquities of Great Britain. Ed. Ellis, London 1905, I, s. 63 o. f. ock Hazlitt, Faiths and folklore dictionary, London 1905, s. 545 o. f.

[2]) Eva Wigström. Byhistorier och skämtsägner. 5:te samlingen. Stockholm 1910. S. 83.

[3]) Meddelat av intendenten P. G. Wistrand, Stockholm.

[4]) Meddelat av prof. J. A. Lundell, Uppsala.

[5]) J. Brand, anf. arb. I, s. 87.

[6]) Nord. museets arkiv.

sötklubben åts blott strömming[1]. På »oppsittakvällen», som brukade hållas i Leksands socken på »våfferdagskvällen», d. v. s. vårfrudagen eller Maria bebådelsedag, brukade det kokas klimpvälling, vilken bestod av mjölk ock mjöl samt klimpar av vetemjöl eller kornmjölksdeg lagda i vällingen[2].

Om uppkomsten av namnet **hetvägg** hava de lärda hyst olika meningar, »av vilka flertalet» enligt IHRE »äro dumma ock alla onyttiga». SPEGEL[3] vill sålunda härleda det från det engelska ordet **hotweek** d. v. s. varm vecka. Fastlagsveckan skulle hava kallats så, menar han, endera på grund av den under denna tid varmare gudaktigheten eller av de då försiggående risningarna. »Ordets sanna och verkliga ursprung är», säger emellertid IHRE, af **het** 'varm' och **wecken** 'rundt bröd'»[4]. I denna förklaring hava även senare forskare i allmänhet instämt. Ordet **hetvägg** är sålunda att härleda från de tyska orden **heiss** ock **weck** d. v. s. »varm bulle». I Tyskland, där de i synnerhet förekomma i Nordtyskland, såsom Holstein, Westfalen, Vorpommern, Rügen o. s. v., benämnas fastlagsbullarna **heisse wecken**, **hetweggen**, **hêtwigen**, **hêtewigge**, **hedewichen**, **hedwigs** o. s. v. Till följd av den sist anförda benämningen har av den moderna folketymologien hetväggsätandet på sina ställen överflyttats till Hedvigsdagen[5]. Ordet **weck**, **wegge** eller **wigge** betyder egentligen 'kil, vigg'. **Wecke**, som sedermera övergått till att beteckna ett fästbröd i allmänhet, skulle sålunda ursprungligen hava betecknat en 'semla formad såsom en kil eller vigg' eller ett med killika uddar försett bröd. Rätta försvenskningen skulle, säger EKBOHRN, således vara **hetvigg**, pl. **hetviggar**[6].

Den bland annat genom sina studier över olika slags kultbröd bekante bayerske forskaren HÖFLER framhåller i ett arbete över fastlagsbröd viggens betydelse såsom fruktbarhetssymbol. Såsom en sista räst av viggformen skulle de med fyra i korsform framspringande hörn bakade **hêtweggen** vara att anse. De västfaliska **heitewiggen** (Iserlohn) hava övergångsformen av en

---

[1]) Meddelat av Fjerdsmans Anna Ersdotter från Rönndalen i Envikens s:n, Dalarna.

[2]) Nord. museets arkiv.

[3]) H. Spegel, anf. arb. s. 612.

[4]) J. Ihre, anf. arb. s. 864.

[5]) M. Höfler, anf. arb. s. 37.

[6]) C. M. Ekbohrn, anf. arb. s. 492.

avrundad dubbelvigg, dels i form av ett Andreaskors ock dels av ett stympat latinskt kors. Övergången från dessa bröds ursprungliga kil- eller viggform till den runda förmedlades, anser HÖFLER, sannolikt genom de västfaliska avrundade ock kransformiga wecken (»timpenstuten»), av vilka i Soest i Westfalen avbildning förefinnes på en glasmålning från 1300-talet[1]. De tyska författarna SCHMIDT ock NORK anse, att hetväggens korsform skulle härleda sig från de hedniska Bacchanalbröden i omgestaltad form. Då de nyomvända kristna ej kunde avhålla sig från sina gamla bruk med fäster till solguden Bacchus ära, hade Bacchanalbrödens form omändrats till korsform. SCHMIDT anför även andra tydningar, sålunda skrevs bl. a. **heydeweggen** i stället för **heetweggen** på grund av att de härstammade från hedendomen. En annan förklaring åter är den, att **heet** skulle vara liktydigt med **eyd** eller **eed** ock **eet** eller också komma av **geheeten, gebothen** d. v. s. påbjudet: de nyomvända kristna skulle blivit anbefallda att äta korsbröd under fastan för att därigenom erinra sig sitt förbund med kyrkan (»eydgenossenschaft»). Enligt mecklenburgiskt språkbruk sattes sedan ett **h** framför **eet**, ock så skulle benämningen **hetwegg** hava uppstått[2]. Bland de av IHRE anförda »dumma ock onyttiga förslagen» anföres även ett av en författare HEUMANNI i hans Opuscula, att hetvägg skulle komma av **heyde** ock **wegge** ('hednisk' ock 'vagga' d. v. s. hedningarnas vagga), ock av O. RUDBECKS d. y. i Thesaurus Manuscr., enligt vilken »basa hetwegg» skulle vara liktydigt med »basa hedningar sin väg, utdriva hedningar — en ritus», säger han, »som införts under den första kristna tiden ock enligt vilken var ock en genom detta straff skulle göra bot för vad han hade kvar av hedendom»[3].

Såsom vi kunna se, har **hetvägg** sålunda förr ej blott betytt själva maträtten. I en svensk ordbok från 1850 gives på **hetvägg** även följande förklaring: »undfägnad med fastlagsriset på fettisdagsmorgonen»[4]. Detta bruk, som hos oss i Sverige fordom benämndes **basa hetvägg**, ock som i Tyskland kallas

---

1) M. Höfler, anf. arb. s. 35.
2) J. P. Schmidt, anf. arb. s. 93 o. f.
3) J. Ihre, anf. arb. s. 864.
4) A. F. Dalin, anf. arb.

hêtweggen-abstäupen, fastlavend-stüpen ock **hedewichen-pietschen**, kvarlever alltjämt. I Sverige består fastlagsriset av ett av färska björkkvistar hopbundet ock med granna fjädrar — tupp- eller färgade hönsfjädrar — i ändarna prytt ris. I norra Småland, såsom Flisby socken, tagas björkkvistar in vid fastlagen, men användas ej förrän långfredagen, varvid likvisst benämningen 'fastlagsris' bibehålles. I Danmark bestå fastlagsrisen även av björkris, ock där prydas de med pappersblommor ock förgyllda blad ock med en tupp i toppen. I Tyskland användas dessutom även granris, rosmarin ock kristtorn (Ilex aquifolium, stechpalm eller hülsendorn). På Rügen prydas kristtornets ständigt grönskande blad med brokiga pappersflaggor ock bladguld. Det har även förekommit, att risen prydas med figurer föreställande lindebarn, kuttrande duvor, storkar med barn i näbbet o. s. v.[1]

Att själva risningen kunnat få namn av **hetvägg**, beror därpå, att de som blevo risade vanligtvis måste friköpa sig med fastlagsbullar eller hetvägg, eller ock med pänningar, som gåvos i ersättning för risningen eller till lön för väckningen, ty risningen skulle ske tidigt på morgonen. Numera är det i Danmark ock Tyskland vanligen barn som slå sina föräldrar, äldre släktingar ock bekanta ock som av dem då få hetvägg.

Så tidigt som möjligt på morgonen bör man vara uppe för att taga dem, som skola ha fastlagsris, på sängen. Man risar då varann duktigt, ock de slagna bjuda på kaffe ock bullar — så tillgår det den dag i dag är nere i Skåne. Bullarna utgöras dock icke nu alltid av fastlagsbullar. Förr i världen sov man mycket oroligt som barn natten före fastlagsmåndagen, ty man skulle vara mycket tidigt vaken för att kunna fullt färdigklädd komma tyst ock stilla in, medan det ännu var mörkt, för att utdela sina risningar — det var ju den enda dagen på året då man opåtalt kunde få lov att ge sina föräldrar aga. Sedan skickades fastlagsriset med allt möjligt gott på grenarna till vänner ock bekanta såväl med gångbud som pr post.

---

[1]) Schiller u. Lübben, Mittelniederdeutsches wb. (Bremen 1880), s. 211.

Hetvägg eller semlor ock mjölk utgör emellertid ej den enda rätten på fastlagsmåndagen eller fettisdagen. Mycket vanligt är nämligen då att till middagen även förtära fläsk ock bruna bönor, vilket icke utgör endast en tillfällig sammansättning, utan är ett mångenstädes i Sverige vedertaget bruk: »men si fläsk skall det vara» säges det, om det ock för övrigt icke är något märkligt med fettisdagen. I Leksand i Dalarne ätas svinfötter; finns icke det, så tages vanligt fläsk, ty alltid något fett skall det vara. I Svärta socken i Södermanland höra även svinfötter till den brukliga fettisdagsmaten. I Skåne däremot ätes lutfisk ock å fiskläget Kivik därsammastädes rökt »madsvynakött,» d. v. s. marsvin, en delfinart[1]. Såsom förut nämnts, är i Halland på feta tisdagen eller tisdagen i påskveckan fläskpannkaka en vanlig rätt. I Danmark har det varit en allmän folktro, att den som icke äter fläsk på fläsksöndagen, får ryggvärk hela året igenom[2]. Ävenså heter det: »paa fastelavnssøndag skal man spise flæsk, ellers skal man løbe ad skov (efter svinene)»[3]. I Mecklenburg ätes fettisdagen skinka ävensom metvurst ock rökt oxkött, på Rügen grönkål. I Hessen hava ärtvälling ock revbensspjäll varit vanliga fastlagsrätter, varvid det var brukligt att sticka ned de avätna benen i den för utsädet bestämda linsådden, för att göra denna givande[4]. I England är det flerstädes vanligt att fastlagsmåndagen förtära ägg ock »collops» (skivor av rökt skinka)[5].

Fettisdagen var även en bemärkelsedag för sådd ock skörd. »Går solen skär up om Tissdagen näst efter Fastelagz Söndag», heter det i en gammal almanacka från 1686, »så förmenar man och at Wintersådden blifwer härlig». — »Klar ock torr fastlag betyder gott spannmålsår»[6], säges det, ock i »Sibylla Spådom» heter det, att »Om fastlagen solen skiner tidigt upp, skall allt som tidigt sås växa frodigt»[6] — »Vad hälst som planteras eller sås på fettisdagen», säger man i England, »skall ständigt för-

1) O. Cappelin, Fastlagsgillet i Sv. landsm. 1905, s. 76.
2) Troels Lund, anf. arb. s. 103.
3) E. T. Kristensen, Jyske folkeminder 4, Kbh. 1880, s. 371.
4) Reinsberg-Düringsfeld, Das festliche jahr, Leipzig 1898, s. 62.
5) Brand, anf. arb. s. 62.
6) Hildebrandsson, Bemärkelsedagar, tecken, märken, ordspråk och skråck rörande väderleken. Ant. T:s 7: 2, s. 27.

bliva grönt»[1]. — Utan risningar på denna dag menar man i Tyskland att det inte blir något gott linår, ock i en hetväggsbasandet åtföljande sång angives ock, huru högt linet skall växa, om skänkerna (ägg ock metvurst)[2] gärna givas. Ett ungefär liknande bruk finnes även antecknat ifrån Leksand i Dalarna fettisdagen 1895. En massa pojkar draga med långa linor en s. k. flakvagn, på vilken halvvuxna kullor stå tätt packade. Hela tåget omgives ock åtföljes av en jublande barnskara, ock följande sång sjunges oavbrutet:

Långt lin, långt lin,
långt som tömmar,
segt som sinjor [senor],
vitt som snö!
Far i fjor ock mor i år —
silket löper, knollrigt hår,
mak, mak, dunk, dunk.[3]

Från Västerbotten finnes det antecknat, att det i en del socknar därstädes var vanligt att, i likhet med vad som brukades under julhälgen, även fettisdagen låta bordet stå dukat ock låta alla vägfarande ock kommande förplägas[3]. — Fettisdagen får man ej spinna, ty då får man svåra barnsängar (Upd)[3].

Vi hava icke varit i tillfälle att i den utsträckning, som hade varit önskligt, undersöka hetväggens förekomst i vårt land. Emellertid vill det synas, som om bruket att fettisdagen äta fastlagsbullar uppåt landet mäst är till finnandes i städerna ock bland härrskapsklasserna. I Norrland tyckes bruket alls ej förekomma bland lantbefolkningen, ock i Dalarna »veta» de i en del socknar »ej av någon fettisdag», i andra åter har man i en del allmogehem börjat att under de senare åren baka fettisdagssemlor. I Leksands socken var det brukligt däremot redan på 1850-talet. I Uppland ock Södermanland förefaller det ej häller vara vidare spritt bland lantbefolkningen, om det än förekommer här ock var, såsom i Örbyhus socken i norra Uppland ock Svärta socken i Södermanland ock då i allmänhet blott den »första fettisdagen». Annat är däremot förhållandet i

1) Brand, anf. arb. s. 94.
2) Bartsch, anf. arb. s. 255.
3) Nord. museets arkiv.

våra sydligaste provinser, i synnerhet i Skåne, där det varit ock fortfarande är ett även av allmogen iakttaget bruk att till fastlagsmåndagen ha hetvägg eller, som det där heter, fastlagsbullar. I Småland har det även varit mycket vanligt, ehuru likvisst ej över allt, så voro t. ex. ännu på 1860-talet fastlagsbullar så gott som okända i Östra härad därstädes, ock i Möre härad ock på Öland förekomma de icke.

Såsom ovan påvisats, är namnet **hetvägg** av tyskt ursprung, ock seden att äta hetvägg torde även hava kommit till oss ifrån Tyskland. Bland vårt medeltida ordförråd finnes ingen benämning härför. Enligt från 1600-talet befintliga almanackor äro emellertid namnen **vita** ock **feta tisdag** då gängse benämningar, ock år 1689 omnämnes ju hetvägg såsom en med all sannolikhet redan då vanlig sed. Alltså torde man kunna antaga, att hetvägg var ett i Sverige redan på mitten av 1600-talet spritt bruk, om ej ännu mycket tidigare, vilket var förhållandet i Danmark[1]. Denna sed skulle emellertid ej så hava trängt igenom eller så länge bibehållit sig, om den varit för oss alldeles främmande ock liknande bruk ej redan förefunnits, så att jordmånen så att säga redan varit beredd. Såsom även ovan framhållits, har det hos oss för ej länge sedan förekommit ock förekommer ännu ganska liknande bruk vid ungefär samma tidpunkt, med den skillnaden likväl att dessa bruk äro av än uråldrigare ock ursprungligare beskaffenhet ock av mer primär sammansättning, bruk som otvivelaktigt en gång varit av sakramental betydelse. En mer ingående undersökning, än vad vi här varit i tillfälle att företaga, skall säkerligen ock tydligt framvisa sambandet mellan ovan skildrade bruk ock en av våra förfäder här i den hedna Norden för årets äring firad offerfäst. I ännu kvarlevande fastlagsbruk kunna vi spåra reminiscenser av en dylik fäst, men detta var ännu mera förhållandet med äldre tiders fastlagsliv, vars fästskick ofta buro en rent hednisk prägel. Fastlagen var ju ej någon direkt kyrklig fäst, till följd härav var den ock särskilt lämpad att i sig upptaga bruk, som ej av kyrkan blivit omklädda till kristna. 1500-talets gamla postillor klaga även högeligen över »fastelagsdjävulen», ock kyrkan sökte med all makt att fördriva »den

---

1) Troels Lund, anf. arb. s. 156.

djævels og hedenske galenskab, som hidtil haver været brugt mange steder i christendomen».

Vid denna tidpunkt på året, till vilken fastlagen blivit förlagd, var det helt naturligt att våra hedniska förfäder så mycket som möjligt försökte att försäkra sig om makternas bistånd ock stämma dem, framför allt växtlighetsguddomligheterna, gynnsamma. Dessa trodde man då vara till finnandes bland annat i särskilda trädslag, såsom de ständigt grönskande träden ock de trädslag, som tidigast hade kraft att bryta vinterns välde. Till dessa hörde sålunda de till fastlagsrisen använda såsom gran, kristtorn, rosmarin ock björk. Den i dessa träd inneboende guddomliga kraften trodde människorna sig genom beröring av desamma kunna bliva delaktiga utav. Människor ock djur, som slogos med en gren eller ett spö av ett dylikt träd, kommo sålunda i delaktighet av guddomligheten själv. De gamla slaverna identifierade därför också sitt påskris, som ju användes på liknande sätt som vårt fastlagsris, med vårblixten, fruktbarhetsgudens attribut, som öppnar ock befruktar jorden[1]. Vid olika tillfällen på året slog man människor, djur ock växter med dylika livsgrenar för att de skulle bliva friska ock kraftiga, ock för att fruktsamheten skulle befordras, för att fördriva sjukdomar ock missväxt. Bland människorna var det företrädesvis kvinnor som slogos. En liknande sed förefanns redan hos romarna vid deras Lupercalia, som firades i februari månad. »Den som slår, bringar lycka», hette det. På samma sätt trodde man ursprungligen, att livs- ock växtkraft meddelades genom beröring av fastlagsriset.

Livsgrenens eller livsspöets uppträdande sker ej sällan i förening med någon fruktbarhetens symbol, vilken då ofta framträder såsom ett av risningen framkallat resultat. I förbindelse med tyskarnas ock slavernas **schmachostern** ock **pomlazka** eller påskris äro sålunda ägg — sedan urminnes tider en fruktbarhetens symbol — en stående gåva. Ägg förekomma ju även i samband med vår »påskskräcka» d. v. s. påskris, som icke torde vara annat än fastlagsriset i ett senare skede. Förutom ägg förekommo även bröd- ock pänningegåvor. Brödoffret var ett bland åkerbrukande folk vanligt offer, som även av våra hedniska förfäder här i Norden hemburits åt av dem dyrkade

[1]) F. Stranecká, Symbolik der ostereier i »Mährische ornamente», Olmütz 1888, s. 6.

guddomligheter, ock pänningar hava på senare tider trätt i stället för de ursprungliga gåvorna. Den vid piskandet med fastlagsriset i Tyskland[1] liksom även här i Skandinavien förekommande gåvan består eller har bestått av hetvägg. På senare tider har denna gåva fattats såsom ett slags lösen för att fria sig från risandet, men längre tillbaka i tiden torde den efter allt att dömma hava uppfattats såsom en ersättning eller tack för den genom slaget med livsgrenen emottagna välgärningen.

Numera ätes hetvägg här i Sverige allmänt till middagen fettisdagen eller ock fastlagssöndag ock fastlagsmåndag. Såsom ovan påvisats, är hetvägg emellertid ej den enda kulträtten den dagen, den förekommer då ofta tillsammans med fläsk, en sedan gammalt bruklig offerrätt — vi behöva ju blott erinra om den vid julen förekommande skinkan eller svinhuvudet, som utgör ett minne av den åt årsväxtens gud vid julen offrade galten. Till julmaten höra likaså de även såsom fastlagsmat uppträdande bönorna. I sin uppsats om fröns användande inom folksed ock dödskult[2] har Hammarstedt visat, att fröet, ock således även bönan, i likhet med livskraftsspöet innehåller vegetationsdemonen så att säga kondenserad; genom sakramentalt förtärande av densamma erhölls likartad värkan med den, som tillskrevs gissling med det heliga spöet.

De värkningar, man ursprungligen väntade av fastlagsriset, hava emellertid för länge sedan fallit i glömska, ock dess egentliga samband med hetväggen eller fastlagsbullen har förgätits. Dessa förr med varandra förenade bruk hava nu mångenstädes särskiljts från varandra. Sålunda kan man få se uppgivas, att fastlagsriset egentligen utgör ett minne av Kristi gisslingar ock ursprungligen förekommit på långfredagen, fastän det på senare tider överflyttats till fettisdagen, då man på skämt piskar varann med grant utstyrda fastlagsris, liksom även att fastlagsbullarna skulle vara ett minne ifrån den katolska fastetiden. När de ursprungliga betingelserna för ett visst bruk bortfallit, så råkar snart dess egentliga betydelse i glömska, ock från början åtskilda begrepp sammanblandas då lätteligen med varandra.

---

[1]) W. Mannhardt, Der baumkultus, Berlin 1875, s. 253 o. f.

[2]) Edv. Hammarstedt, Om fröns användning inom folksed och dödskult (i Fästskr. till O. Montelius, Stockh. 1903), s. 34.

Blåkulla — dödsgudinnan.

Av Richard Steffen, Visby.

Ingen av de förklaringar, som lemnats på ordet **Blåkulla**, är tillfredsställande. Vanligen antages, att det betyder 'blå kulle', en blånande höjd i fjärran (så t. ex. Tamm i Etym. ordb.). En annan förmodan är, att ordet ursprungligen skulle hetat **blå kula**, sålunda en svart håla eller hälvetet (så hos Sahlstedt på 1700-talet). Nutida etymologer vilja härleda ordet från det tyska **Blocksberg**, en plats som ju har alldeles samma funktion som Blåkulla i Sverige. Tamm (o. a. a.) anser, att Blåkulla »fått sin speciella betydelse väsentligen från det tyska Blocksberg», utan att dock själva ordet just härledes därav. E. Björkman (Göteborgs Handelst. 15 april 1911) går längre ock vill »helt enkelt härleda Blåkulla från Blocksberg». Denna åsikt motiveras så, att en tysk form »**Blockersberg** lätteligen kunnat förändras till **Blåkullsbärg** av svenskar genom folketymologisk uppfattning av namnet». Denna åsikt torde vara ohållbar. Även om namnet **Blockersberg** kan uppvisas, är dock **Blocksberg** eller **Blockesberg** den vanliga formen, ock när namnet redan innehåller sammansättningsleden **berg**, som är god svenska, förefaller det föga antagligt, att man för att förklara ett Blockers skulle satt in ett överflödigt **kulle** framför **bärg**, ock ännu mindre troligt att man sedan skulle kastat bort **bärg** ock ändrat **kulle** till **kulla**.

Isynnerhet om en annan förklaring kan framställas, som lemnar ordets form orörd ock ger en fullständigt antaglig innebörd åt den sak, som representeras av ordet.

Ordet **kulla** betyder ostridigt 'kvinna', såsom i Margareta **fredkulla** ock **dalkulla**; ock **blå** betyder, såsom i många äldre ord, 'svart' (ex. »**blåman,** neger», »**blå** mörkret», »**blå** tornet», det svarta (fängelse-)tornet). **Blåkulla** är alltså 'den svarta kvinnan'.

'Den svarta kvinnan' är då enligt min åsikt samma person som Hel i den isländska mytologien. I Gylfaginning skildras Hel som till hälften blå eller blåsvart. 'Blå som Hel' är dessutom ett flerstädes förekommande uttryck. Hel är dels ursprungligen dödsgudinnan, dels ock sedermera hännes boning. **Blåkulla** blir sammalunda ursprungligen dödsgudinnan ock sedermera hännes boning. »Fara til Heljar» blir ett fullt analogt uttryck med det svenska »fara till Blåkulla».

Blåkulla har som bekant plägat förläggas på olika platser inom olika delar av landet. Den mäst bekanta torde väl vara klippan Blå Jungfrun i Kalmar sund. Sylvander i »Borgholms Slotts historia» berättar om en gammal brunn i slottet, att den skulle fått sitt namn av »en jungfru, vilken av förtvivlan störtat sig däri ock sedan flutit upp på stranden av den svarta öklippan, som i Kalmar sund efter hänne erhållit benämningen Jungfrun, även Blåkullan ('svarta jungfrun') kallad, 4 mil norr om Borgholm, ock varest en helig källa av svart vatten, som förstörde allt liv, fanns överst å klippans spets». Namnet ock formen **Blåkullan** (ej **kullen**) såsom synonymt med »Blåjungfrun» synes vara fullt bevisande. I namnet **Blå Jungfrun** ser jag sålunda ett fullt synonymt uttryck med **Blåkulla** ock anser bägge beteckna en ursprunglig ktonisk gudomlighet. Att detta är förhållandet med **Blå Jungfrun,** torde med bestämdhet framgå av en hel följd folksägner, vilka återgivas på följande sätt hos C. F. Bergström i »Oskarshamns historia».

»Av de många ock hemska sägner från en förgången rå religionskult, som med fasa ock bävan fästat sig vid Jungfrun, anföres här blott:

Vid firandet av gudinnan Frejas fäster offrades åt hänne 10 köpta jungfrur eller dränktes, sedan de betjänat hänne vid hännes heliga bad. Denna händelse framställdes i folktron under kristlig bild, som låter de 10 jungfrurna, som såldes till trälar ock skulle bortföras, räddas av en gud genom döden utanför ön. En annan sägen förtäljer, att 10 sköna jungfrur, som Fylkiakungen köpt, bådo, då skepparen avseglade med dem, till gud,

att de ej måtte falla i kungens händer. Guden hörde deras innerliga bön ock lät dem dö utanför ön.

En jungfru, som förföljdes av sjörövare, tog sin tillflykt till den ödsliga klippön, men då hon insåg, att hon här skulle förgås av brist på föda, dränkte hon sig i förtvivlan i en på klippans topp befintlig sjö, vilkens vatten därefter skulle blivit svart. Enligt en annan sägen skulle en skön jungfru av förtvivlan över besviken kärlek tagit sin tillflykt till ön, å vars översta plan fanns en bottenlös sjö med svart vatten ock svarta fiskar, i vilken hon kastade sig. Vattnet i denna sjö var dödande för allt djur ock växtliv utom för de svarta fiskarna, ock omkring denna sjö, som tillhörde nattens ock dödens skuggor, var det som Freja med sina prästinnor firade sina stora offerfäster ock utförde sina nattliga orgier. — — —

Av dessa sägner är det som ön fått sin benämning Jungfrun. Det troddes även, att en ur havet uppstigen jungfru vistades där osynlig, men vid storm ock svårt oväder visade sig överst på klippans spets ock ingav seglaren än hopp, än fruktan.

Jungfrun antager under olika hägringar olika skepnader, som framstodo som hemska gestalter ock dystra skuggor, vilka vid midnattstiden vandrade omkring på denna obebyggda ö, ock hade i folktron förvandlats till ett fruktansvärt sjötroll.

Även till Jungfrun hade Blåkulla förlagts, dit under påskfullmånen ock under skärtorsdagsnatten häxorna (påskkäringarna) begåvo sig ock anställde sina nattliga danser med satan.»

Så långt det citerade arbetet. Även med avdrag av vad som kan vara senare mytbildning med anledning av namnet Jungfrun är det omöjligt att komma ifrån, att i de traditionella sägnerna finnas räster av en urgammal dödskult, sannolikt med människooffer. Dunkla minnen av jungfruoffer i källor finnas även annorstädes, men sättas eljest i sammanhang med Oden. Vid Odens hög i Uppsala fanns t. ex. en Odins brunn, som blev igänfylld, sedan en kvinna däri med avsikt förkortat sitt liv. En Odens källa vid Falköping nämnes också i ett diplom av Magnus Ladulås. Människooffer till Oden i källor äro ju en bevisad sak liksom offer i träd till Oden såsom stormgud, i vilken egenskap han också bortförde människornas själar (»Odens jakt»).

Antaga vi, att i sägnerna om Blåkulla ock Blå jungfrun leva hedniska föreställningar om en dödsgudinna, som man firat med offerfäster, kommer frågan, vilken ställning denna gudinna intagit i den hedniska mytkretsen. Att **Blåkulla** ej är något egentligt namn, torde vara tydligt. Det är analogt med de »smeknamn», som äro så vanliga i de flästa folks primitiva föreställningar, där det gäller fruktade varelser, icke blott gudar, utan även vilda djur o. d., såsom då djävulen benämnes »Hin hårde», eller Tor kallades »Go far» eller Vargen »gullfot» m. m. Då det i de ovan anförda sägnerna talas om gudinnan Freja, så är detta näppeligen någon folktradition, utan antagligen en tydning av upptecknaren. Helt visst är Blå jungfrun ej häller ett bleknat minne av Freja, av vilken ej några spår finnas i svensk folktro. Ej häller torde Blåkullan alldeles få identifieras med den isländska mytologiens Hel, utan ha vi att söka de närmaste motsvarigheterna på lågtyskt område. Här har dödsgudinnan spelat en stor roll i folktraditionen, isynnerhet under namnen Holda ock Perchta. Holda eller Frau Holle har omkring sig »die Holden», de avlidnas själar, ock med dem bor hon i källor ock andra vattensamlingar; med dem far hon också i luften. Men Holda är ursprungligen endast ett attribut till till Frija-Frigg, såsom framgår av Burchard av Worms dekreter, där det säges: »credidisti, ut aliqva femina sit, qvam vulgaris stultitia **Friga holdam** vocat»[1]. Att Frigg, vindgudens maka, själv tänkts såsom vindgudinna, framgår av ett yttrande hos en förf. från början av 1400-talet (cit. hos Mogk): »domina Hera volat per aera». »Fru Freke» är också i den tyska folktraditionen en dödsgudomlighet såsom Oden. Några sådana föreställningar om Frigg finnas ej i den isländska mytologien, men denna är ju också i väsentliga delar en omgestaltning av en äldre ock naivare tro. Emellertid är det intet som hindrar, att en tradition om Frigg såsom dödsgudomlighet kunnat leva i Sverige ganska länge. I medeltidssvenskan nämnes Frigg såsom Odens hustru (Med. Bib. I, 68). »Frigg hör till de mycket få gudomligheter, av vilka ett bestämt minne till senare tid fortlevat hos allmogen».[2] Skulle, mot förmodan, förf. av »Oskarshamns historia»

[1]) Mogk, Mythologie § 74 (Pauls Grundr. I).

[2]) Enligt M. F. Lundgren, Språkliga intyg om hednisk gudatro i Sverige (Göteb. K. Vetenskapssamhälles handl. 16, 1878).

värkligen hört ett hedniskt gudinnenamn i samband med de sägner han upptecknat, har det otvivelaktigt varit Friggas, av allmogen sannolikt uttalat **Frija** eller t. o. m. **Freja**, såsom Friggeråker lär uttalas **Frejeraker** (i en läsning mot floget, upptecknad av Rääf, nämnes hon **Frygge**). I alla händelser synas häxornas nattliga färder genom luften till ett hemlighetsfullt väsen, som i kristen tid naturligtvis fattats såsom djävulen eller antikrist, kunna tillfredsställande förklaras ur en äldre hednisk föreställning om en vind- ock dödsgudomlighet, vare sig denna kallats Frigga eller burit något annat namn. I **Blåkulla** eller **Blå Jungfrun** vill jag sålunda finna den speciellt svenska beteckningen för den samgermanska dödsgudinnan. Namnet leder tankarna på Hel, men vad som berättas om Blåkulla erinrar mera om de tyska mytkretsarna om denna gudomlighet. Sverige skulle sålunda häri intaga ett slags mellanställning i enlighet med den geografiska belägenheten.

Tyrs högra hand, Freys svärd.

Av Kaarle Krohn, Helsingfors.

I.

Inom den nordiska mytologin står den germanska krigsguden Tyr i bakgrunden såsom ett förbleknande minne, Snorre är tvungen att i likhet med en modern etymolog leta efter hans namn uti några sammansatta ord: **týhraustr, týspakr.** En enda myt anför han om Tyr: varför denne saknar högra handen[1].

Den tolkning av myten, som förefaller mäst tilltalande, har Axel Olrik givit[2], i det han uppvisar en påfallande likhet mellan Tyr ock den keltiska gudakonungen Nuadu »med silverhanden», som fått sin högra hand avhuggen uti det första slaget på Tured-slätten ock sedan ersatt med en av silver. Överensstämmelsen bleve ännu större, om man kunde antaga, att även Tyr i stället för sin avbitna högra erhållit en järnhand. Men detta antagande torde icke hava något stöd i källorna. Därtill kommer det olika sätt, på vilket den keltiska ock nordiska guden mistat sin hand.

Vid tolkningen av denna myt bör även det sammanhang, uti vilket den förekommer, tagas i betraktande. Den ingår i skildringen av Fenris-ulvens fängslande ock efterföljes av myten om uppspärrandet av det fängslade odjurets gap. Båda berättelserna tillhöra den kristliga medeltida folktraditionen.[3]

---

[1]) Uti Snorres berättelse om Tors resa till Hymir nämnes han icke. Uti den motsvarande dikten Hymiskvida är Tyr en ren statistfigur, som föreslår resan till Hymir, vilken han uppgiver såsom sin fader, ock följer med Tor, utan att synnerligen deltaga uti handlingen.

[2]) Aarb. f. oldk. 1902, s. 219.

[3]) Finn.-ugr. forsch. VII, s. 153—161.

Den senare återger en legend om Kristi nedstigande till hälvetet, varest han uppspärrar djävulens mun med ett kors, ett spjut eller ett trästycke, ock är konstaterad i Island, Sverige (på brakteater från tolfte århundradet), England, Tyskland, till ock med Serbien.

Den förra, berättelsen om ulvens fängslande, överensstämmer med den bibliska berättelsen om Simsons fängslande, vilken anträffats även som äventyr i ryska, slovakiska, litauiska ock finska folksagor. Utom Delilas upprepade försök att binda Simson bör följande tidigare prov på hans förmåga att avslita sina band beaktas.

Då tretusen män av Juda drogo ned till bärgsklyftan i Etam för att binda honom ock giva honom i filistéernas händer, så fordrade han av dem en ed, att de icke ville överfalla honom. Dessa svarade, att de allenast ville binda honom för att utlemna honom till filistéerna, men dräpa honom ville de icke. De bundo honom med två nya tåg ock förde honom upp från klippan. Men då filistéerna skriade honom till mötes, försmulto banden såsom av eld svedda lintågor. Ock han fann en frisk åsnekindbåge, tog densamma ock slog därmed tusen filistéer.

Denna fordran av en försäkran motsvaras av den mera reella underpant, Fenrisulven fordrar före det avgörande bindandet. Det gäller här säkerhet för friheten ock icke endast för livet; ty denna senare förutsättes enligt SNORRE redan av platsens fridlysthet, där handlingen försiggår.

Idéen om handens sträckande i gapet på odjuret kunde således sökas inom den medeltida kristna föreställningskretsen.

Då förebilderna för Fenrisulven ock Midgårdsormen funnits uti de bibliska Behemot ock Leviatan, har ELARD HUGO MEYER[1] uttalat den förmodan, att uppmaningen i Jobs bok (40:27): »Lägg på honom din hand», givit upphovet till berättelsen om Tyrs jältebragd. Visserligen hör detta ställe till skildringen av Leviatan ock icke Behemot, ej häller äro påläggandet ock instötandet av handen identiska.

Huvudbristen uti denna tolkning består likväl däruti, att det centrala i myten, den avbitna handen, förblir oförklarad. Den folketymologiska förvrängningen av benämningen för handleden hos SNORRE, **ulfliðr** i st. f. **ǫlnliðr,** förutsätter kännedom om myten ock har ej kunnat framkalla densamma.

---

[1]) Völuspa, s. 151—2.

Men en från handleden avbruten hand, föreställande Guds högra hand, förekommer ofta i medeltida teckningar. Ock vad som är viktigast: på de av Alexander Bugge[1] med engelska mynt jämförda, av nordbor i Northumberland på 900-talet slagna mynten finnes samma kristliga symbol av gudomen.

Den tanke, som återspeglas uti Tyrs förhållande till Fenrisulven, torde således kunna tydas därhän, att Gud utsträckt ock uppoffrat sin högra hand för att få det onda bundet.

En motsvarande tanke finnes uti myten om Odins ena i pant bortgivna öga ock källan, ur vilken Mimir dagligen dricker. Såsom E. H. Meyer påpekar,[2] hava ögat, källan ock vattnet använts såsom symboler för treenigheten, panten betecknar förlossningen ock det dagliga drickandet den katolska mässan. Guds ena ensamt för sig avbildade öga är för oss väl bekant.

Till den avbitna handen ock det lösslitna ögat ansluter sig ännu en tredje lösryckt lem uti den nordiska mytologin: Mimirs avhuggna huvud under Yggdrasils-asken, vilket sammanställts med Adams huvudskalle under korset.

Såväl dessa paralleller som det sammanhang, uti vilket myten om Tyrs högra hand förekommer, hänvisa tydligen till kristliga förebilder.

Det kunde måhända tänkas, att likväl någon hednisk föreställning om Tyr medvärkat vid införandet av hans namn i berättelsen. Oberoende av myten om pantsättandet av det ena ögat är Odins enögdhet flerfaldigt bevittnad, ock kan densamma i likhet med det dubbla antalet av fötter hos hans häst Sleipnir möjligen förklaras ur föreställningar om ktoniska väsen. Men Tyr utan den högra handen kännes ej utanför myten, ock införandet av hans namn i densamma är tillräckligt motiverat av den honom såsom krigsgud framför andra utmärkande tapperheten.

II.

I motsats mot Tyr står Frey i förgrunden bland de av nordbor dyrkade gudomligheterna. Om de religiösa föreställningar ock kulthandlingar, vilka ansluta sig till hans namn,

---

[1]) Vesterlandenes inflydelse s. 287.

[2]) Völuspa, s. 126—8.

äro vi genom talrika vittnesbörd underrättade. Desto märkligare förefaller det, att vi knappast äga mera än en enda sagolik berättelse om hans bedrifter, den som bevarats uti Skirnisfǫr ock i en kortare form uti Gylfaginning k. 36.[1]

Frey hade uppstigit på Odins tron ock överskådat alla världsdelar. Då såg han den vackra Gerd gå över gården, [från sin fader Gymirs hus till sin jungfrubur] ock (i det hon öppnade dörren) blotta sina armar, vilkas glans återspeglades av luften ock havet. Av denna syn blev hans sinne sjukt. Tillfrågad av sin tjänare Skirnir, yppar han sin häftiga kärlek, [vilken varken asarna eller alferna ville tillåta,] ock ber honom hämta hänne till honom (med eller mot faderns vilja). Skirnir anhåller om [hans snabba häst ock] hans svärd, som svängde sig självt, ock ankommen på Gymirsgård friar han till Gerd [erbjudande älva gyllene äpplen ock den trollring, som legat på Balders bål. Då hon försmår dessa gåvor, försöker Skirnir tvinga hänne med svärdet, ock då hon uppmanar honom att kämpa med fadern, hotar han att med svärdet döda denne. Slutligen sjunger han en trollsång ock ristar trollrunor.] Övervunnen lovar Gerd att efter nio nätter möta Frey. [Denne, som otåligt väntat på tjänaren, skyndar att utfråga honom, förrän han stigit av hästen, ock beklagar den enligt hans föreställning olidligt långa väntan.]

Såväl Freys kvinnliga motsvarighet som hans tjänare, ock förmodligen även deras namn, tillhöra den värkliga hedniska mytologin.[2] Men själva äventyret är alltför sentimentalt anlagt för att vara diktat utan påvärkan av litterär kultur. Vid uppletandet av dess förebild bör även en variant av detsamma, som finnes hos Saxo, uppmärksammas.

Balderus fick se Nanna, då hon tvättade sin kropp, ock intogs av en oändlig åtrå. Glansen av hännes kropp satte honom i eld ock lågor. Enär han fruktade, att isynnerhet Hotherus skulle vara till hinder för hans önskningar, beslöt han att dräpa honom, på det att den vid varje dröjsmål otåliga kärleken icke av något skulle hindras att tillfredsställa sin lidelse.

Axel Olrik anmärker,[3] att denna berättelse påfallande litet liknar nordiska sagor ock att redan P. E. Müller frågat, huruvida icke historien om David ock Batseba övat inflytande på framställningen av densamma.

---

[1]) Det i klammer satta finnes endast i den förra, det i parentes satta endast i den senare versionen.

[2]) Magnus Olsen, Fra gammelnorsk myte og kultus i »Maal og minne» 1909, s. 17—36.

[3]) Kilderne til Saxos Oldhist. II, s. 34.

Det begav sig, att David emot aftontid stod upp av sitt läger ock vandrade omkring på taket av sitt konungahus ock såg ifrån taket en kvinna två sig; ock kvinnan var ganska skön till utseende. Ock David sände bud ock lät hämta hänne. — —

Då sade Natan till David: »Uria den heteen haver du slagit med svärd, hans hustru haver du tagit dig till hustru, men honom haver du dräpt med Ammons barns svärd. Nu, så skall icke svärd återvända av ditt hus till evig tid.»

Jämföres Saxos berättelse med den bibliska, återfinnes uti den senare alla drag, av vilka den förra består: åsynen av en sig tvående kvinna, det uppflammande begäret ock beslutet att undanrödja medtävlaren. Det kan således icke bliva fråga endast om inflytande på det formella inslaget, utan om lån av den sakliga ränningen.

Men är Saxos berättelse å ena sidan en efterbildning av den bibliska, å andra sidan, såsom allmänt erkännes, en variant av Frey-myten, så blir en sammanställning av de båda sistnämnda oundviklig. Frey-myten erbjuder först ock främst samma likheter som Saxos berättelse med den bibliska: åsynen av den tillfälligt blottade hyn, det uppflammande begäret, beslutet att driva sin vilja igenom även utan fadrens samtycke, samt tjänarens hot att dräpa denne. Men därtill komma ytterligare några beaktansvärda överensstämmelser: uppstigandet på en hög utsiktsplats, utsändandet av en tjänare för att med våld hämta en kvinna, med vilken förbindelse icke är tillåten av gudarna. Visserligen försöker Freys tjänare, förrän han hotar Gerd med svärdet, att erhålla hännes samtycke genom gåvor; men dessa äro tydligen från andra myter lånade tillägg: de gyllene äpplena från Iduns ask ock trollringen från Balders bål, vilket senare uttryckligen framhålles. En senare interpolation är även i formellt hänseende hela trollsången efter hotet med svärdet.[1]

Detta svärd, som Frey lånat till sin tjänare, återfår han — besynnerligt nog — aldrig mera. Måhända kunde förlusten av svärdet förklaras av det uti straffdomen över David nämnda till evig tid icke återvändande svärdet. Det heter visserligen: »av ditt hus», men av de krigiska nordborna hade detta knappast förståtts såsom något synnerligt straff; meningen kunde möjligen hava uppfattats, såsom om det hetat: »till ditt hus».

---

[1]) Felix Niedner i Zs. f. d. Alt. 30, s. 132—50.

Är denna tydning av Skirnisfǫr riktig, så kunde även tillägget hos Snorre, vilket hittils icke förklarats på något tillfredsställande sätt, erhålla sin lösning.

Detta var grunden till att Frey var vapenlös, då han kämpade med Bele ock slog honom ijäl med ett jorthorn.

Att svärdets lånande åt tjänaren likväl icke varit orsaken till Freys vapenlöshet, framgår av Skirnisfǫr, där Gerd vid tjänarens ankomst kallar Frey sin broder Beles baneman. Men om Freys strid utan svärd med en jätte har föregått det med berättelsen om Batseba jämförliga äventyret, så föres tanken ovillkorligt till Davids kamp med filisteen Goljat. Redan då han uppträder framför jätten, uttalar har: »All denna menigheten skall förnimma, att Härren icke jälper genom svärd eller spjut». Ock efter kampen säges uttryckligen:

Men David hade intet svärd i sin hand; då lopp David ock trädde till filisteen ock tog hans svärd ock drog det utur slidan ock dödade honom.

Uttryckligen utan svärd uppträder David även inför prästen Abimelech, som erbjuder honom Goljats svärd, vilket är utan like.

Freys underbara svärd förekommer ej i någon av Skirnisfǫr ock kampen med Bele oberoende relation om Frey. Den anstår dessutom icke en fredens ock fruktbarhetens gud, vars attribut, även då han, såsom i tämplet i Uppsala, ställes bredvid den spjutbärande Odin ock Tor med sin hammare, är priapen.

I stället för att döda Bele med hans eget svärd, slår Frey honom med ett jorthorn. Även för detta drag är en biblisk förebild tänkbar. Simson slående filisteerna med en åsnekindbåge ingår uti samma berättelse, vilken — såsom vi sett — utövat inflytande på myten om Fenrisulven ock Tyr.

Att Frey i likhet med Tor av nordborna hade föreställts som en bekämpare av jättar, torde icke framgå av någon annan källa. Först i den sista gudakampen uppträder han mot Surt eller Muspelsönerna, men detta torde vara en senare tilldiktning; den enda detaljen, att han saknar sitt svärd, är lånad av kampen med Bele ock förutsätter även kännedom om Skirnisfǫr, såsom Axel Olrik anmärker.[1]

---

[1]) Aarb. oldk. 1902, s. 211.

Svärdet jämte svärdlösheten har han lånat av den judiske jältekonungen David. Orsaken till att denne i den isländska diktningen ersatts av Frey är lätt att förstå. Den manliga växtlighetsgudomen tänktes förbunden med den kvinnliga med såväl blodsband (syster←moder) som äktenskapsband, d. v. s. i ett otillåtet kärleksförhållande.

Freys svärd, likasom Tyrs högra hand, hör alltså icke till de äkta hedniska föreställningarna i den skandinaviska mytologien.

Myterne om Loke.[1]

Af Axel Olrik.

---

1. Det mytiske problem.

Der er intet i mytologien som forskerne har haft så svært ved at blive enige om som om Lokeskikkelsen og dens udspring.

Alene ved at gennemgå literaturen fra den sidste snes år ser man, at videnskabsmændene har fundet de forskelligste naturfænomener som hans grundvæsen: ild, lyn, kvælende sommervarme, jorden, død og forrådnelse — medens andre slet ikke har fundet noget naturfænomen men så modsatte ting som en personifikation af verdensødelæggelsen (Loki, »lukkeren», »afslutteren») eller en efterligning af de kristnes djævel (Lucifer) eller en »kulturheros», der hørte med til menneskenes allerældste religiøse forestillinger.

---

[1]) Jf. min Loke i nyere folkeoverlevering. I. De vestlige nybygder (DSt. 1908, s. 193—207). II. De gammelnordiske lande (DSt. 1909, s. 69—84 og særskilt i boghandelen som »Danm. Folkeminder» nr. 3). Tordenguden og hans dreng (DSt 1905, s. 129—146, jf 1906, s. 65 ff.).

Man må undres over at der ikke foreligger endnu flere tydninger, f. eks. måtte det ud fra myterne være lige så let at opfatte ham som en vandgud, som det er at opfatte ham som ildgud, luftgud eller jordgud.

Selv om forskerne er uenige om resultaterne, er i alt fald de fleste nogenlunde enige om den vej man skal gå for at nå til dem. Man skal finde et eller andet naturelement eller andet grundforhold, som Loke optræder i forbindelse med, og man skal siden vise, at både hans navn og alle hans enkelte handlinger svarer til den således opstillede grundbetydning.

Lad os tage et eksempel. En myte i Snorres Edda fortæller, at Loke i Udgårdslokes hal åd om kap med en der hed Loge (ɔ: lue) og som egenlig var ilden; da de mødtes midt i kødtruget, havde Loke ædt alt køddet fra benene i sin del af truget, men Loge havde ædt kød og ben og truget med.

For den der går ud fra ildteorien bliver denne myte et bevis for hans opfattelses rigtighed: Loke er grådig, og han har med ilden at göre, oven i købet bör Loge (efter sit navn og sit væsen) kun opfattes som en gentagelse af Loke selv.

En anden forsker går ud fra at han er dødsgud; han finder i den samme myte bevis for sin menings rigtighed. Ti at æde kødet fra benene er netop det som forrådnelsen gör; og al verdens dødsriger er fulde af ædende uhyrer[1].

Hvis den ene opfattelse af myten er rigtig, turde den anden være gal. Men det kan også være, at de er gale begge to. Hvad er kendetegnet på deres sandhed? Grådighed findes jo også andre steder end hos ilden og hos døden; og det at gnave køddet fra benene er jo noget de fleste mennesker giver sig af med. Heller ikke det at æde om kap fører tanken i særlig grad på ild eller død. Det gör jo helt og trold i æventyr, og det gör nutidens almue som en slags forlystelse.

Man har da også kun fået disse tydninger ved at løsrive trækkene fra deres sammenhæng; løsrive dem fra selve kapædningen, og atter løsrive denne fra den samlede

---

[1]) A. Kock, Loki und seine verwandte (Indogerm. Forschungen X, s. 90 ff.), s. 96. O. Schonning, Dødsriger i nordisk hedentro (1903). Jeg vil hermed ingenlunde udtale, at jeg i øvrigt sætter de to arbejder på lige linje.

fortælling: Loke, der kappes med ilden, svarer til Thjalfe, der løber om kap med tanken, eller Thor, der sættes i knæ af alderdommen.

Man er endvidere gået ud fra at Lokes grundbetydning er at finde i den enkelte myte; men en myte kan jo være opstået efter at grundbetydningen er glemt eller er bleven grumset. Og hvorfra myten og dens enkelte dele er komne, derom ved vi på forhånd intet.

Jo i dette tilfælde ved vi noget. De rent abstrakte skikkelser: ild, tanke, alderdom røber myten som nylavet. Og, som v. Sydow nylig har godtgjort, den forbavsende overensstemmelse med irske sagnmotiver lader sig næppe forklare på anden måde, end ved at den er vilkårlig opdigtet af en Nordbo i Vesterlandene.[1]

Men fremfor alt er selve forudsætningen hos de tidligere forskere, at Loke har en »grundbetydning», kun en påstand. Måske har flere »grundbetydninger» mødtes for at skabe den Loke vi kender. Måske falder hans oprindelige væsen slet ikke sammen med noget enkelt ord eller begreb i nutidens tankeverden; hans systematiske væsen er måske frugt af senere eftertanke — ja skyldes måske först videnskabsmændenes spekulationer.

Alt det viser, at man ved den gængse fremgangsmåde har skabt sig så mange muligheder, ja sandsynligheder for at gå fejl — at de gamle veje snarest muligt bör forlades.

Vi bör ikke begynde med nogen grundopfattelse; vi kommer derimod muligvis til at ende med en.

Vort materiale er myter, alene myter, med en tilsætning af nyere nordisk folketro (den i mine to tidligere afhandlinger undersøgte). Vi kan ikke begynde med at plukke dem i stykker for at pynte teoriens sorte krage med påfuglefjer. Vi må tage dem som helheder, som fortællestoffer, der er overleveret fra en fjærn tid og hvis forhold indbyrdes eller till fremmed fortællestof skal undersøges. Vi må undersøge, hvilke forestillinger, handlingstræk og synsmåder der er fælles for dem, eller rettere: for hvilke af myterne sådanne træk er fælles. Vi må gå fra sådanne mindre hel-

---

[1]) C. W. v. Sydow, Tors resa till Utgård, DSt. 1910.

heder til de större, fra det mest virkelighedsbundene til helheds-sammenhængen.

Det gælder om, så forudsætningsløst som muligt, at opréde de elementer hvoraf myterne består.

2. Ordning af mytestoffet: I, forhold til Odin og Thor.

Först er der spörsmålet om hvilke gudeskikkelser Loke hænger sammen med. Ikke hvem han sættes i genealogisk forbindelse med; ti det afhænger af den til enhver tid rådende opfattelse af hans væsen; men hvilke guder han optræder sammen med i myterne (i det overleverede fortællestof) — enten rent ud handlende sammen med dem eller i det mindste visende sig i følge med dem på handlingens scene. Det er let at se tre hovedmotiver, hvorpå hele mytestoffet fordeler sig: 1) i følge med Odin, 2) i følge med Thor, 3) på egen hånd.

Sammen med Odin er han altid den ene af tre jævnsides stillede guddomme: Óðinn, Hœnir, Loki (Lokkatáttur, myten om Andvares fangst, myten om Iduns rov, desuden i den engelske trylleformel). Som variant dertil optræder: Óðinn, Hœnir, Lóðurr (ved menneskets skabelse i Voluspå). Den stadige tilbagevenden af dette motiv viser, at Lokes plads i denne gudetrehed har höj grad af hævd.

Som Thors ledsager er han altid af underordnet eller tjænende art: i Thrymskvadet hans fortrolige husfælle og sendebud og den der udklædt som tærne følger med til Jotunheim for altid at kunne være til nytte; i vandringen til Udgårdsloke er han ligestillet med Thjalfe; i vandringen til Geirrød er han — efter SNORRES fortælling — den svage ledsager, der trænger til gudens hjælp; ligeså er han Thors stadige ledsager i det islandske ordsprog: »leingi geingur Loki og Þórr». Hertil kommer, at vi træffer den samme type (tordengudens tjæner) i Eddaernes Thjalfe, i det smålandske sagn om »Tors dräng», i Akkos tjæner hos Lapperne, »tordensönnen» hos Esterne, og i Litauernes Varpulis.[1] Også her står vi altså overfor en fast type.

---

[1]) Tordenguden og hans dreng, s. 138 f. — CELANDER (Lokes mytiska ursprung, s. 101) vil nægte dette for Thrymskvadets vedkom-

Problemet vil da være dette: Hvorledes kan Loke samtidig have rollen som Thors og som Odins ledsager? som Thors tjænende og som Odins ligestillede (og guddommelig påkaldte) ledsager?

Men inden vi kan svare herpå, må vi se, hvorledes sagnstoffet fordeler sig efter visse typer, og hvorledes disse sagntyper forholder sig til hans sammenhæng med de enkelte guddomme.

1. **Loke som den der overlister troldene** møder skarpt udpræget i Lokkatáttur: han skjuler bonden och bringer jætten af dage. I myten om Sleipners fødsel er det i hovedsagen ligeså: aserne har lovet en jættebygmester sol og måne og Freya, om han til förste sommerdag kan bygge dem en borg om Asgård; og da de fortryder aftalen, skaber Loke sig til hoppe og lokker jættens hest bort med sig. Beretningen (i Voluspå og derfra i Edda) tilföjer, at det var Loke der havde overtalt dem til denne pagt (og at han ved trusler blev drevet til at narre bygmesteren for hans lön). Men denne rænkefuldhed og disse trusler har ikke fået udtryk i virkelig episke træk. Det er en fortællers og en tidsalders — men ikke selve mytens — måde at opfatte Loke på. — Fjærnere ud i rækken hører det herhen, at Loke fanger dværgen Andvare og aftvinger ham guldet: betragtet alene må også denne fortælling tilhøre typen »Loke narrer troldene». Endelig har vi den engelske trylleformel, hvor Loke er det tredje af de væsner, der påkaldes mod febertrolden.

På den anden side narrer han også som Thors ledsager troldene: da han som tærne følger med til Thryms bolig. Men der er den forskel, at han slet ikke har nogen rolle i selve mytens grundtræk; först ved dens udmaling i digt får han sin opgave, at give de undskyldende svar.

Heraf må sluttes, at Loke som troldenes overlister hører hjemme i Odinsgruppen, og at denne type kun svagt er trængt ind i Thorsgruppen.

---

mende, men ganske uden grund: Loke optræder her kun i tjænerroller; det frelsende råd fra »den förslagne i asarnes flock» gives ikke af ham, men af Heimdal.

2. **Loke kommer i jættevold og må løskøbe sig.** Loke slår efter ørnen (ɔ: jætten Thjasse), men bliver hængende fast ved stangen og må løskøbe sig med løftet om at skaffe Idun i jættens magt. Loke hænger fast i gluggen hos jætten Geirrød og må løskøbe sig ved at skaffe Thor våbenlös til Geirrøds gård. Loke slår odderen ihjel og må til bod skaffe det guld, der kan dække den. Her er to tilfælde til Odinsgruppen og ett til Thorsgruppen. Men desuden har vi den estniske myte om »tordensönnen», der er myten om Thrym i ældre skikkelse: tordensönnen kommer i djævlens vold og må løskøbe sig ved at stjæle sækkepiben fra guden. Da denne form representerer en ældre mytedannelse, tynger den vidnesbyrdet ned til fordel for Thorsgruppen. En endnu vægtigere grund ligger i sagnenes indre bygning: myterne om Thor og hans ledsager er som regel byggede over modsætningen mellem selve guden og hans lille ledsager, der går på egen hånd og af ham må frelses ud af vanskeligheden. En Loke der kommer galt afsted passer derimod mindre godt til Odins og Høners ligemand. Tillige røber nyheden af dette træk sig i den episke bygning: Odin og Høner er kun statister, der tjæner til at bringe Loke på scenen, og står hjælpeløse ved den skade, der sker ham.

3. **Loke som tyv.** Vi har den estniske myte, der tilnærmelsesvis repræsenterer en ældre nordisk form: »tordensönnen» køber sit liv af trolden ved at stjæle tordenværktöjet, han sætter sig som lus ved den sovendes næse og får ham til at vende sig, så tyveriet kan ske. På lignende måde stjæler Loke på Odins bud Brisingemen bort af Freyas hals, idet han skaber sig til loppe og stikker den sovende, så hun vender sig. Endelig klipper han Sifs hår af, mens hun sover. Altså to myter af Thorsgruppen, en af Odinsgruppen. Men i virkeligheden er overvægten endnu stærkere for Thorsgruppen: kun i en sen overlevering sker tyveriet af Brisingemen for Odins regning; et langt ældre digt lader Loke stjæle det i egen interesse (og Heimdal kæmper med ham for at vinde det tilbage) — ikke at tale om at en ældre og mere oprindelig overlevering henfører den samme tyveriformel til tordengudens gruppe.

Vi har altså tordensön-myten som den ældste form heraf, og som naturlig stamform for begge, både for »Loke i jættevold» og for »Lokes tyveri»; senere har hvert af disse motiver en frodig vækst på egen hånd.

Hidtil har vi altså fået følgende resultat: Loke som den listige jætteovervinder tilhører Odinsgrupen; Loke som den listige, men svage og troløse tilhører Thorsgruppen. Den samme dobbelte oprindelse, som er i hans berøring med gudeskikkelserne, kan altså følges i det episke stof. Men det episke stof viser tillige, hvorledes de to modsatte strömninger i tidens løb blandes og de skarpe modsætninger udviskes.

Hvis der behøves yderligere bevis for, at de to Loketyper virkelig har eksisteret skilte, får vi det ved at gå udenfor eddaverdenen og se på den stedlige fordeling af de andre overleveringer. Fra Færøerne har vi Odins-Loke-typen uden mindste tilsætning af hans svaghed eller ondskab, men med fremhæven af hans menneskevenlighed. Ligeså i England som menneskehjælpende troldebekæmper. Derimod optræder den estniske myte Thors-Loke i sin typiske renhed, med alle de træk der siden udfolder sig i den större mytemængde.

Denne stedlige fordeling synes at antyde, at Thors-Loke tilhører en østligere, Odins-Loke en vestligere gruppe.

Hermed er spörsmålet løst, hvorfor Loke har den dobbelte stilling indenfor asaverdenen: to i art og sted forskellige tankerækker har blandedes i eddamytologien.

3. Ordning af mytestoffet: II, Lokes ondskab.

1. **Loke som skadestiftende** omtales ofte i kilderne.

En enkelt myte indeholder fyldig gennemførelse af dette motiv: Baldersagnet. Her er Loke den der opdager misteltenen, får den smedet til våben, og giver Høder den i hænde, han er ligeledes den hvis »törre tårer» afholder Balder fra at komme tilbage til Asgård. — Dette er dog ikke den eneste form af Baldersagnet. Vegtamskviða, et af de ældste eddakvad, indeholder en fremstilling hvor alene Høders dåd og hævnen på ham er sagnets indhold. I Sakses norske Baldersaga har vi denne formel videre udført. De to sagnformer,

den med savnet af Balder og den med hævnen for Balder, står i overleveringen adskilte; og det kan ikke nægtes, at de står med hver sit hovedpunkt, således at den ene udelukker den anden. Tillige er hævnformen den simpleste, af hvilken den andens oprindelse let kan forklares; ikke omvendt. Heraf må sluttes, at Loke er uoprindelig i Baldersagnet — indført på en tid da forestillingen om hans ondskab var til stede og gjorde sig gældende i andre overleveringer.

Det mærkelige er dog, at vi har forholdsvis svært ved at udpege sådanne myter. Voluspå bruger meget stærke ord i sin antydning af Freyas bortlovelse (»hvem der havde blandet al luft med svig og givet Ods mø til jætterne»); men tager man bygmestersagnets episke bestanddele, viser de kun, at jætterne overlistes. — Hýmiskviða gir den oplysning, at Thors buk blir halt, »og det voldte den svigefulde Loke»; men sammenhængen viser, at det var fordi bondesönnen havde kløvet lårbenet den forrige dag, da bukken blev ædt; Lokes medvirkning er overflødig, og han har slet ikke ellers været på scenen. Digteren af Hýmiskviða har den særegenhed, at han blander alskens mytedele i hinanden på kejtet måde. — Eddakvadet Lokasenna synes at have sat sig til formål at skildre Lokes ondskabsfuldhed i hele dens uhyggelige omfang; men ud over Lokes rolle i Baldersagnet kender han ikke til andet, end at Loke har forført alle gudinderne; men denne almindelig holdte påstand gör ikke indtryk af at være nogen myte, det er langt snarere en digters indfald, svarende til den situation han vil fremstille.

Med bedst grund kan man anføre myten om Sifs hår: »Loke havde af svigefuldhed gjort det at klippe alt håret af Sif»; men den bod han skaffer — et nyt hovedhår til hende smedet af guld — er rigtignok mere værd end den skete skade.

Alt i alt er det let at skönne, at den almene forestilling om hinn lævísi Loki, som eddakvadene har, er forholdsvis svagt underbygget, såfremt hans indblanding i Baldersagnet er uoprindelig.

2. **Loke som det ondes ophav.** Forestillingen om Lokes ondskab er så indgroet, at alt det værste i verden tænkes at have sit udspring fra ham. Tanken fremtræder dels i gude-

mytisk-genealogisk form: han er fader til de farligste uhyrer, Hel og Fenresulv (og i én kilde Midgårdsorm); som moder nævnes Angrboða, »skadebyderske», et navn der tydelig viser hvad meningen er med dette stamtræ. Dels møder den som almindeligt ophavssagn: alle hekse på jorden har deres udspring fra Loke.

Denne sidste forestilling træffes, udstyret med episke træk, i Voluspá hin skamma: »Ett utyske var det frygteteligste af alle, det stammede fra Byleifts broder [ɔ: Loke]: Loke åd det af veden brændte hjærte, han havde fundet en hu-sten [ɔ: hjærte] af en kvinde, halvt svedet; Loft [ɔ: Loke] blev frugtsommelig af den onde kvinde, derfra stammer hver heks på jorden»[1].

Loke finder altså det halvbrændte hjærte af en heks, æder det, bliver frugtsommelig og føder et afkom af hekse. Hvorledes heksens hjærte er kommet på bålet, beretter digtet ikke. Efter oldtidens almindelige fremgangsmåde mod hekse er sammenhængen vistnok den, at hun er bleven indebrændt, men at hendes hjærte er så »ondt», at det overlever brændingen.

Der falder strejflys over denne myte fra et litauisk æventyr. En from eneboer brænder sig selv op; men næste dag kommer en jæger forbi og undersøger, hvad det er der lugter så stærkt blandt levningerne af bålet, og finder hjærtet, som han tager hjem til sin datter for at få det kogt til aftensmad. Men jægerdatteren åd selv hjærtet, og to timer derefter fødte hun en sön, der blev en storartet helt. — Næsten ordret det samme forekommer i et æventyr fra Sicilien.[2] I en sydslavisk variant er det en ung mand hvem det er spået, at han skal dræbe sine forældre, og som derfor frivillig brænder sig op; men en pige, der gik forbi bålet, fandt hjærtet

---

[1]) Hyndluljóð 40—41 med Grimms og Bugges rettelser: Loki át (hs. af) hjarta (Arkiv I, s. 262). Sætningsbygningen i de sidste linjer lader sig konstruere på mere end én måde; men da de alle går ud på at Loke æder det fra bålet stammende kvindehjærte, skal jeg ikke komme ind herpå.

[2]) Hartland, Legend of Perseus I, s. 87 (< Leskien u. Brugman, Littauische volkslieder u. märchen, 1882, s. 490; Gonzenbach, Sizilianische märchen II, s. 165).

uskadt og endnu bankende, hun åd det, og fødte derefter en dreng, ved hvem ulykkespådommen gik i opfyldelse.[1]

Man vil lægge mærke til de fælles hovedmotiver, at fortæringen af hjærtet fremkalder frugtsommelighed, og at hjærtet er så uforgængeligt at det overlever legements opbrænding på bål. Man vil yderligere lægge mærke til, at opbrændingen er sket for at tilintetgöre det pågældende væsen, fordi der knytter sig noget ondt dertil, men at denne hensigt mislykkes: den der slugte hjærtet føder et væsen med netop de samme egenskaber. Alle disse (ɔ: alle de for fortællingen væsenlige) træk er fælles for Lokemyten og æventyret; og ligheden er så individuel, at det må være samme sagn: en vandring fra det ene land til det andet må have fundet sted.

Man finder i det østlige Europa en hel gruppe af æventyr, hvor lævningerne fra den dræbte ædes og gör den ædende frugtsommelig. I et slavonsk æventyr får kongedatteren et ben fra kirkegården, ristet, at æde. I et bømisk vil graverdatteren göre sig fri for den hjærneskal, der altid flytter sig efter hende, hun opbrænder den og æder asken, men bliver frugtsommelig med en vældig helt. I et serbisk lader kejseren sin hest træde på en hjærneskal: den råber til ham: Var dig! Jeg kan endnu skade dig! Da lader kejseren den brænde og fører asken med sig; men hans datter smager en gang på æskens indhold og føder derefter en sön. Lignende i en lillerussisk fra Ukraine. I en tyrkisk males derimod hjærneskallen til pulver og ædes siden af købmandens datter.[2] Vi ser heraf, at æventyret om det brændte hjærte hører til en familie, der er vidt forgrenet i Østeuropa. Men til samme familie hører da også Lokemyten; og når udbredelsen tyder på Østeuropa som æventyrets hjem, må det samme gælde for den nordiske form. En indvandring af østeuropeisk sagnstof til Norden må have fundet sted.

Udenfor det fælles sagnmotiv står det forhold, at Loke — skönt mand — bliver frugtsommelig af at æde hjærtet. Dette svarer til et æventyr om manden der åd fisken og blev frugtsommelig — en digtning der kendtes på Island i begyndel-

---

[1]) Hartland I, s. 94 (< Archivio per lo studio delle tradizioni populari, XII, s. 275).

[2]) Hartland, Perseus I, ss. 86, 87, 123, 124.

sen af 11te årh. og som vistnok er af selvstændig nordisk oprindelse.[1] Tillige blander der sig vistnok en forestilling om Loke som den der i særlig grad var dobbeltkönnet — en forestilling som vi i det følgende skal komme tilbage til.

Selv om sagnet om det brændte hjærte er indvandret, behøver ikke den hele forestilling om Loke som det ondes ophav at være kommen på samme måde; snarere må den være til stede, for at sagnet kan overføres på ham. Men der er dog et fingerpeg deri, at Loke som det ondes ophav er fattig på hjemlig myteverden og må næres af fremmed sagnstof.

3. **Loke som tvekönnet.** I Nordboernes forestillinger om Loke som det modbydeligste af alt spiller det en særlig rolle, at han skönt mand til tider optræder omskabt til kvinde. »Det er det ondes (ell. umandiges) grundvæsen!» (ok hugðak þat args aðal) tilråbes der ham vredt ved Ægirs gilde.

Denne egenskab ved ham kommer frem i et forholdsvis stort tal af myter. 1) Han lokker som hoppe Svadilfare bort og føder siden hesten Sleipner; 2) han »var i otte vintre under jorden som malkeko og fødte afkom» (Lokasenna); 3) han æder heksehjærtet og føder hekseynglen; 4) og 5) han kommer som gammel kvinde og udfritter Frigg om misteltenen, og han sidder som Thokk i hulen uden at deltage i gråden for Balder.

Imidlertid er der det mærkelige, at den samme bebrejdelse kan rettes mod Odin: han »sejdede på Samsø og drev trolddom ligesom völver, fór i troldkones skikkelse over menneskeverdenen — og det tror jeg var det ondes grundvæsen» (Lokasenna); han kommer til Rind forklædt som tjænestekvinde for at vinde hendes elskov. Lokes tvekönnethed står ikke løsrevet fra gudeverdenen; den har en vis grad af tilslutning i Odinsmyterne. De gamle Germaner sagde sig at nedstamme fra en »af jorden født gud» Tuisto, der havde sönnen Mann. Mann er det förste virkelige menneske, Tuisto menes almindelig at betyde den tvekönnede, tvetullen. Tvekönnetheden kan da ikke fra förste færd af være »det ondes væsen».

[1]) Spottevers i Bjørn Hitdølekæmpes saga; Grundtvigs æventyrregistrant æv. 46 (se FFCommunications 2, s. 17) = Aarne nr. 705 (FFC. 3, s. 32).

Myten om Sleipners fødsel er öjensynlig den førende blandt disse Lokemyter. Myte nr. 2, Loke som ko, kan være dannet blot med den som forbillede; en myte som kun findes i Lokasenna er altid mistænkelig i retning af öjeblikkelig digterfrembringelse. Men det er ingenlunde sikkert, at Sleipnermyten har tilsigtet at fremstille Loke som slet; tværtimod han er den snilde, der kan overliste jætten. Vi kan da ikke se disse forestillinger om Lokes tvekön som grundlag for hans ondskab, men vel som et stof den har suget til sig.

4. **Lokes straf** optræder derimod med så fyldige træk, at vi her må have et hovedpunkt i hans ondskab. Ikke blot har selve straffen en plastisk kraft: lænket til klippen med edderormen der drypper gift og Sigyn der holder skål under, og krympende sig så jorden skælver. Men også den indledende fortælling om Lokes tilfangetagelse er udført i et omfang som ingen anden Lokemyte og med ypperlige naive træk: guden som opfinder, guden i dyreskikkelse. Vi skal siden analysere de enkelte træk i Lokes fangst; her vedkommer os kun hovedpunktet: Lokes straf.

Forestillingerne om en bunden jætte eller et bundet uhyre, der til verdens ende river sig løs, strækker sig over en stor del af Asien og Europa; Norden har den i to former, som Loke og som Fenresulv. Det er en ejendommelighed ved disse myter, at de ofte har vandret vidt om land med forholdsvis uforandrede træk, og at hver særform af det bundne uhyre viser en vis geografisk sammenhæng med beslægtede former, vidnesbyrd om at disse stoffer ikke fødes uafhængig på mange steder, men spredes fra et bestemt udgangspunkt; hver hovedform af »bundet uhyre» har sædvanlig en vulkansk egn, hvor naturindtrykket skaber tanken stadig på ny, og som tjæner til spredningscentrum for mytens vandringer.[1]

Den bundne j æ t t e optræder med tre områder: som jætten i Kaukasus, som de kristnes djævel, og som Nordboernes Loke. Af de mange former, som Kaukasussagnene har, meddeler jeg her alene det fra Kabarderne på nordsiden af Elbrusfjældet:

[1]) Se herom og om det følgende nærmere i min Ragnarok I—II (1903—1912); tysk udgave (Heidelberg, Winter) under forberedelse.

en uhyre kæmpe ligger lænket i en fjældkløft eller fæstet til fjældets top, hans klage og bröl lyder ofte ud fra fjældet, ti en høg flyver hver dag hen og hakker i hans indvolde (andre siger, at en drage gnaver hans indre), jorden ryster for hans krampetrækninger, og når han engang når at rive sig løs, vil han ødelægge verden. Han har villet trænge ind til livskilden i fjældet, og derfor har Gud straffet ham.

Det er intet under, at Kaukasus fostrer sagn der knytter jordskælvet til verdens undergang; men det er mærkeligt, at Norden gör det, hvor jordskælv er ret umærkelige. Kun på Island er jordskælvet en virkelig fare og kan indgyde rædsel; men at lade den rigt og primitivt udformede myte om Lokes tilfangetagelse og straf först være dannet på Island er lidet rimeligt; den antydes allerede i så gammelt et digt som Vegtamskviða, og den er på Island ikke i mindste måde stedlagt, således som undergangsmyterne er i Kaukasus. Grunden til alt dette er sikkert, at Lokes straf ikke er hjemmevokset, men indvandret. Af alle typer ligger den fra Kabarderne i Kaukasus nærmest. Og hvor lang den geografiske forskel mellem dem er, den historiske og nationale sammenhæng lader sig let eftervise. I de tidlige kristne århundreder kæmpede Kabarderne mod det gotiske rige i Sydrusland; kampen skildres endnu i folkets heltekvad, således som de har lydt ned mod vore dage. I denne kamptid og samkvemstid kunde Goterne ikke undgå at lære sagnet om den bundne jætte at kende. Vi ved af skrifter fra den senere oldtid, hvorledes det omtaltes af folk, der sejlede forbi på Sortehavet og öjnede Elbrus' top. Men på denne tid gik den store kulturvej til Norden fra Goterne ved Sortehavet; hvad der vakte opsigt her, måtte snart give genlyd i nordiske bygder.

Den bundne Loke er da omplantning af Kabardernes jættesagn. Den overalt rådende forestilling om jordskælvet som fremkaldt af en stor skikkelses rørelse inde i jorden har fastslået hans plads i en hule; og fugl eller drage er ombyttet med den mere hjemlige forestilling om en edderdryppende orm.

5. **Loke i Ragnarok.** Bevidstheden om at Loke kommer løs til verdens ende er meget tydelig: »dær ligger han i bånd til Ragnarok» (Edda), »indtil Loke kommer løs af sine bånd.

og ødelæggerne kommer» (Vegtamskviða). Men hvad han udretter, er ikke så tydeligt. Voluspå, der grupperer jættemasserne med kunstnerisk virkning, lader ham styre skib for »Muspels sönner» og drage i flok med alskens troldeæt; men der er såre lidt af folkemyte i sådan en udmaling. SNORRE, der fordeler modstanderne parvis, lader Loke kæmpe med Heimdal (også andensteds kendes de som modstandere), »og de bliver hinandens bane»; men SNORRE gör hele denne fordeling på egen hånd, han har ikke haft nogen udførlig kilde for sine meddelelser om Ragnarok. Og selv om han havde kilde for sig, vilde der mangle de personlige træk, der gjorde det til folkemyte.

Sagen er da den, at der er ingen myte om Loke i Ragnarok; ikke nogen myte på samme måde som om Odin og Thor, Fenre, Surt og Midgårdsormen. Der er alene det, at Loke er bunden »indtil Ragnarok». Loke i Ragnarok er kun en del af myten om den bundne jætte.

I alle de træk, der hørte med til »Lokes ondskab», har vi gjort den iagttagelse, at bevidstheden om hans ondskab er stærk, men at det mytiske udtryk for den ofte er ringe eller er ungt; kun myten om hans straf rager op ved sin hovedscenes kraft, sin rigt formede indledning, og sin skarpe pegen frem mod Ragnarok: i den ligger hele tyngdepunktet for »den onde Loke». Men denne myte er ingen hjemlig myte, men en vandremyte; og dens udspring har vi fundet ved Elbrusfjældet i Kaukasus. Den samme østlige vandreretning har vi iagttaget i myten om »Loke som det ondes udspring»: ædningen af det brændte hjærte. Allerede disse ydre vidnesbyrd lærer os at betragte »den onde Loke» som en nytilkommen type, forskellig både fra den Odins-Loke og den Thors-Loke vi har lært at kende.

Men fra myternes eget standpunkt måtte vi nå til samme resultat. Der er en himmelvid forskel fra det at være Odins ledsager eller Thors tjæner og til at være den der stadig tænker på skade, udspringet til alt det onde i verden, den der har fået den pinefuldeste straf, og den hvis løsrivelse betyder verdens undergang. Det er muligt, at sådanne forestillinger kan mødes og smælte sammen til en ejendommelig

sammensat skikkelse; men det er utænkeligt, at den ene kan afføde den anden. Et tilskud fra en ny side er nødvendigt.

Her står vi dog overfor en vanskelighed. Vi iagttog för, at Lokes onde handlinger næppe ret stod på höjde med almenforestillingen om hans ondskab. Der er noget af samme modsætning endnu. Sagnet om det brændte hjærte indeholder jo lidet om ondskab, för det får med Loke at göre. Og er sagnet fra Kaukasus virkelig så mægtigt, at det kan tilføre nordisk mytologi djævlebegrebet og lade det trænge dybt ind i myteverdenen?

For at fatte sammenhængen må vi se bredere religionshistorisk på sagen. Det turde være et gennemgående forhold, at når en höjere religion påvirker en lavere, da er djævleforestillingen (personliggörelsen af det ondes prinsip) noget af det der tidligst trænger ind og antar hjemlig skikkelse.

Således vil man kende persernes Ahriman (Angramainyu) igen i Kaukasusfolkenes Amiran (den bundne jætte). Altai-Tartarerne har fra buddhismen fået deres egenlige djævel, Ärlik; derimod fra avestisk aênanh (»den onde»), aina'erne, de i dybet boende trolde[1]. Finnernes Hiisi er egenligen skovvætte, men de finske tryllesange gör ham i stort omfang til skadebringer og stamfar til alt ondt.

Med Lokeskikkelsen må det hænge sammen på lignende måde. Den oprindelige myteverden havde ingen djævel, ophav til alt det onde. Den tidlige berøring med kristendommen (eller med de fra Avestalæren stammende forestillinger) har omdannet en hjemlig skikkelse i denne retning; et sådant strejflys fra en höjere religion måtte skabe skarpere lys og dybere skygge i asaverdenen. Sagnet om den bundne jætte greb da ind og skaffede djævlebegrebet den form af folkemyte, som det måtte ha for at vinde indgang hos Nordboerne og deres frænder.

Tilførselen af dette begreb er ikke först begyndt i vikingetiden. Loke som det ondes ophav forudsættes i alt fald som almenkendt i skjaldedigte fra 9de årh.[2]. Den frodige

---

[1]) Radloff, Proben der volkslitt. der türkischen stämme, I: x, II: xi.
[2]) Arkiv IX, s. 9.

og folkelige mytedigtning peger på en tidligere tilblivelse af den onde Loke. Vi må efter al rimelighed tilbage til folkevandringstiden for at finde udspringet.

Dette stemmer med den østlige retning i sagnstoffet; ti i den tid gik den vigtigste kulturvej til Norden gennem Goterigerne i Østeuropa. Det stemmer endnu stærkere med indvandringen af det kabardiske jættesagn; ti her var påvirkningen fra Kabarder til Goter så uhyre nærliggende. Der er da en vis sandsynlighed for, at typen »den onde Loke» først er opstået hos folkvandringstidens Goter og derfra er gået videre til Nordboerne.

6. **Lokes drilagtighed.** Sammenligner man Loke med kristendommens (eller Persernes) begreb om djævelen, mærkes den store forskel, at Loke ikke blot er ondskaben i verdensomfattende målestok, men også er det i ganske lille mål, i dagliglivet; han er drilagtig. At afklippe Sifs hår volder mere ærgrelse end ulykke. Drilagtigheden er tilstede som element i de fleste af hans handlinger, både uskyldig når han morer sig over svenden, der ikke kan klatre op efter ham i gluggen, og ondsindet når han som bi stikker den arbejdende dværg, for at Loke kan vinde væddemålet (og for at aserne kan få mindre gode klenodier); dog Thors korte hammerskaft bliver aldrig en ulykke for gudeverden, det er kun en pudsighed.

Nær sammenhørende med Lokes drilagtighed er hans stadige forhold til dværgene: væddemål med dem om gudeklenodier, bistikket, og at han flyver bort da de vil gribe ham; ligeså hans fangst af Andvare i åen. Lokeskikkelsen bliver selv lille ved at agere med disse småfolk.

Dette småagtige danner modsætningen til djævlebegrebet i Loke. Det kan ikke være rundet af samme kilde som dette; derimod svarer det til noget hjemligt: dværgagtig og drillende hører sammen i folkets sagnverden. Vel muligt derimod, at det drillende og skadefro i den oprindelige Loke har budt nogen tilknytning for indførelsen af den mere dybtgående opfattelse.

Ligeledes er Lokes rolle som tyv ældre; den tilhører jo Thors-Loke, allerede i den ældste myteform vi kender

(»tordensönnen»), og er altså en væsenlig forudsætning for udfoldelsen af Lokes ondskab. På den anden side følger den ikke med nødvendighed af hans rolle som tordengudens ledsager. Det får indtil videre stå hen, om vi bör opstille den som egen mytegruppe med særskilt udgangspunkt.

4. Lokes jætteslægt.

Loke omgives i eddamytologien af en gruppe personer, som der ikke knyttes noget mytisk optrin til, men hvis navne og slægtforbindelse tjæner til at gentage eller fremhæve visse sider af hans eget væsen. Han göres til fører for en trehed af brødre: Loki, Býleiptr, Helblindi; han har en hustru Angrboða, en far Fárbauti og en mor Laufey eller Nál.

Angrboða betyder »den som byder eller bebuder skade»; det er navn på den jættekvinde, med hvem han avler Fenresulven og de andre uhyrer[1]. Navnet tjæner til at understrege Lokes væsen som det ondes ophav.

Treheden Loki, Býleiptr, Helblindi skal öjensynlig fremkalde forestillingen om en til Loke knyttet guddoms- eller rettere jættevælde. Den eneste gud, der optræder med tilsvarende trehed, er Óðinn-Vili-Vé. Svarende hertil bruges bróðir Býleipts om Loke, når han omtales som det ondes udspring eller som den der kommer til verdens undergang i Ragnarok[2].

Af disse navne må Helblindi betegne »den mörke død», den »dødsmörke» ell. lign.; man har sikkert tænkt på Lokes sammenhæng med Hel og med mörket. Han forekommer ikke uden i Snorres mytologi (Edda I, 104), men hele denne gruppe synes at være et ægte skud af eddamytologiens Lokeopfattelse. Imidlertid er der en ret gammel kilde, Grimnismál, der opgiver Helblindi som navn på Odin; og på denne passer

---

[1]) Vǫluspá in skamma, samt antydet i Vsp. (den gamle i jærnskoven med ulveyngel).

[2]) Vǫluspá in skamma; Vǫluspá; i Ynglingatal om Loke som Hels fader. Derimod aldrig om ham som Asa-Loke.

navnet i ganske særlig grad, idet han netop er dødsguden. Således synes den nuværende djævleagtige opfattelse af Loke at være ændret fra en ældre, der ansă ham for Odins bror. Udviklingen er foregået i to trin; först har man nævnt Loke sammen med den mörkt-uhyggelige side af Odin: *bróðir Helblinda; siden har man opfattet denne Helblindi som et jætteagtigt dødsrigeväsen.

Endvidere optræder Loke som bróðir Býleipts eller Býleists. Udtrykket bruges særlig om det jætteagtige ved Loke; navnets sproglige mening synes ikke at have været tydeligt i eddadigtningen. Det er muligt, at der også her gemmer sig et Odins-navn.

Forskerne synes enige om at det uklare **Býleiptr** (**-leistr**) er forvanskning af ***Bylleiptr** (**-leistr**); navnet hænger da sammen med **bylr** 'vindstød'[1]. Formen ***Bylleiptr** betyder da »den i storm lynende» eller vel snarere »i storm blinkende»[2]. Skal man derimod gå ud fra sideformen ***Byl-leistr**, betyder det »den stormfodede»[3] Navnet har da taget sigte på den i stormen fremfarende Odin, men har siden mistet sin egenlige betydning, fordi eddamytologien udviskede Odins karakter af stormvætte. Býleistr har i så fald haft ganske samme oprindelse som hans »bror» Helblindi[4].

Man kan spörge, om Loke nogensinde har været betragtet som Odins bror; umiddelbart udtales denne tanke jo ikke. Men der mangler ikke vidnesbyrd. Voluspå fremstiller Odin, Høner og Lodur som de tre Burssönner, der bragte verdensordenen i lave og skabte menneskene. Denne gruppe, der for de to led er identisk med gudetreheden Odin-Høner-Loke,

---

[1]) Kock a. a. s. 100 lader atter dette være udviklet af ***Bynleiptr** ('torden-lyn', jf. no. **bynja** 'larme'). Men denne gætning synes mere at skyldes hans teori om Loke som lyngud end nogen nødvendighed for at gå til denne fjærnereliggende forklaring.

[2]) Jf. Kock s. 99 om betydningen af **leiptr**, samt Leiptr som mytisk flodnavn.

[3]) Jf. **hyrjar leistum** 'med ildfødder', Ynglingatal 27; »vindfodet» bruges om den rappe hest i et estnisk æventyr (Ragnarok I, s. 241).

[4]) Navnet **Bylleiptr** kunde efter sin oprindelse også have været en betegnelse for Thor. Men vi har intet holdepunkt for at Loke skulde have været ligestillet med denne som hans »bror».

må være det for alle tre (ti to brødre + en fremmed vilde ophæve begrebet af gudetrehed). Men tillige må dette være Voluspå-digterens tankegang: hans Lodur forsvinder af scenen og hans Loke viser sig, uden at denne for aserne skæbnesvangre optræden er antydet med et ord.

Som Lokes far nævnes **Fárbauti**. Navnet forekommer ikke i eddakvadene, men oftere hos de ældste skjalde. Dets mening er tydelig nok: 'den slemt stødende'. Ifolge Bugge göres Loke herved til sön af stormen; ifølge Axel Kock til sön af lynet. Den förste tolkning må være den rigtige; Lokes sammenhæng med stormen er sikker (»leingi geingur Loki og Þórr, léttir ei hríðum»); derimod har vi ingen hjemmel for hans herredömme over lynet, og det vilde være at vende sagen på hovedet, når man tildelte tordengudens lille og svage ledsager tordenvåbnet i stedet for ham selv. I hvert fald har vi her en sent opdukkende skikkelse, måske kunstskjaldenes egen skabelse; og skikkelsen rummer intet udover hvad man vidste om Loke ved hedenskabets slutning.

Til samme forestillingskres hører — ifolge Axel Kock — de navne på slægtninge, der er indvævede i fortællingen om Lokes straf. Hans sönner **Nari** og **Váli** betyder 'kold, gennemtrængende vind' og 'den valne' (?); hans hustru **Sigyn** kan afledes af *__siga__ 'nedsivende vand', på en enkelt egn 'regnsky'. — Med deres mytestof, med deres sproglig simplere bygning og med den mindre grad af gennemsigtighed, udgör de dog en anden og ældre gruppe end den hidtil omtalte Lokeslægt med sammensatte navne. Sikker er deres tolkning da ikke.[1]

Mere dunkelt er os Lokes navn som **Laufeyjar son**. Med denne bogstavrimede benævnelse optræder han i Thrymskvida, det digt blandt eddakvadene der er rigest på gammel formelagtig eposstil. Selve det at han nævnes efter en mor og ikke efter en far, lyder gammeldags; jf. Thor som »Jordens sön», »Hlodyns sön».[2] Mærkeligt nok forekommer dette

---

[1]) Mod **Nari** må indvendes, at formen **Narfi** synes bedre kildefæstet. Mod **Váli**, at en sådan aflydsform til »valen» hidtil ikke er eftervist.

[2]) Navnet dannes med tilknytning til menneskelige kvindenavne som **Ketiley**, **Þórey**; ligesom **Angrboða** med tilknytning til nordiske mandsnavne på **-boði**.

navn aldrig blandt de ret talrige skjaldeudtryk der vedrører Loke.[1]

Betydningen af et navn »Løv-ø» synes ud fra oldnordiske begreber ikke at kunne være anden end »træ». Men vi har i Lokes mytekres ingen forbindelser mellem ham og træerne. Forskerne har ment, at han som »ildgud» var »sön af træet»; men vi har ingen støtte for at eddamytologien opfattede ham som ildgud, myten om Lokes kapædning med Loge benægter det afgjort.[2] At det skulde være udsprunget af sydnorsk-svensk folketro om Loke (Lokke) som arneild, er heller ikke troligt; han er i den förste række husvætte, ikke den abstrakte ild.

Derfor har vi ingen grund til at opfatte »Løv-øs sön» som et udtryk født ud af samtiden, men snarere som et levn fra ældre tankegang. Vi tör — i alt fald forsøgsvis — prøve at finde nöglen ved at flytte det over i en ældre tankeverden.

Træet hænger fra gammel tid sammen med Thorsdyrkelsen, ikke blot egen, men også rönnen, der ansås for hans hustru (**Rauni** som tordengudens hustru i finsk er lån fra nordisk); levn af denne tankegang findes vistnok endnu i det mytetræk, hvor rönnen er »Thors hjælp» (Geirrød-myten). Indsætter vi for Loke den ældre myteforms »tordensön», da er han tillige »træets sön», nemlig sön af tordenhustruen Rauni. — Navnet udgår i så fald af de enligstående navne på Lokes frænder, der står som afspejling af hans eget væsen: det sigter fra först af til en bestemt myteskikkelse.[3]

---

[1]) Derimod genfindes i den middelalderlige folkevise, der grunder sig på Thrymskvida (DgF 1): Lokje Lagenson, Locke Loie, Lokki løgin (ovfor s. 73) — et vidnesbyrd om et navns sejhed indenfor et enkelt sagnstof.

[2]) En sådan forestilling kan ikke udledes af slutn. i Lokasenna, hvor han maner ilden over Ægir; det kan være Ragnaroks ødelæggelse, han kalder ad. [Jf. Celander, Lokes ursprung, s. 78, hvor der rigtig göres opmærksom på at trolde ofte hævner sig ved at afbrænde boliger.]

[3]) Som navn på Lokes mor optræder også **Nål**, et i enhver henseende tvivlsomt navn. Kildemæssig støtter det sig kun på Snorres autoritet, der måske har det fra en eller anden kenning i et skjaldedigt. Forskerne oversætter det ved »nåletræ» (idet **Nål** skal være et andet navn på **Laufey** 'træ'). Men det synes at være imod den tids

Resultatet af navneundersøgelsen er da dette: Loke omgives med en række skikkelser, der ikke har egen optræden, men kun tjæner til fyldigere at udmale hans væsen: 1) navne der betegner ham som det onde og tilintetgörende prinsip; 2) navne der sætter ham i forbindelse med uvejr.

Den sidste gruppe hører til Thors-Loke; det ofte anførte islandske ordsprog, hvor Thor og Loke sammen volder uvejret, tjæner som mellemled; den væsenlige forudsætning ligger i at det sene hedenskabs norsk-islandske Thor har ladet tordenforholdet svinde og lader hans rolle som stormgud træde i forgrunden — stærkest på Island, hvor tordenen ingen rolle spillede i vejrliget. Denne naturside ved Loke bliver dog i eddamytologien aldrig helt udfoldet. Han regnes således aldrig med blandt de egenlige elementvætter, »Fornjotssönner» — hvad der svarer til at Lokes stormvæsen ikke udfolder sig uden når han er Thors ledsager, aldrig på egen hånd.

Navnegruppen om den onde Loke fremhæver stærkt hans stilling som den prinsipmæssige djævel. Gruppen er ung, ti den er dannet ved at tilegne sig et eller flere Odinsnavne; Lokes broderskab med Odin er gået over til hans broderskab i en djævle-trefoldighed.

Således svarer de til Loke knyttede myteløse slægtninge ganske til de tre typer, som vi lærte at kende af myterne:

1) Mest fremtrædende i eddamytologien er bevidstheden om ham som den onde, nöjere bestemt som det ondes ophav.

2) Disse træk er dog delvis blevne til ved omtydning af ældre, der tilhørte Odins-Loke, ɔ: som knyttede Loke sammen med den mörke dødsgud Odin.

3) Thors-Loke er repræsenteret dels ved et for vikingetiden forståeligt navn, der knytter ham til uvejret (Fárbauti), dels ved et der kan forklares som nedslag fra ældre myter om tordensönnen (Laufey).

---

mytiske sprogbrug at anvende et dagligt ord i sproget til forældrenavn; hertil anvendes altid sammensætninger eller afledninger [undtag **Jǫrð**, der dog er et selvstændigt mytisk væsen]. Heller ikke er det afgjort, at **nál** (den enkelte nål på træet) kunde bruges om nåletræet som helhed. Derfor må navnet vistnok have anden oprindelse (afledning af **ná-** ?), eller skyldes en misforståelse i Snorres meddelelse (f. eks. en forveksling med **nál** 'spids klippe').

Disse navnegrupper udtrykker da det samme, som træder tydeligere frem i myterne: den onde Loke gör sig i vikingetiden gældende som det yngste ɔ: levende hovedmotiv, de ældre typer (Odins-Loke og Thors-Loke) underordnes under denne yngre.

Intet tyder på, at de der skabte Loke denne navnefamiliekres, havde en anden eller dybere forståelse af hans væsen end den, som er udtrykt i hans mytiske handlinger.

5. Ordning af mytestoffet: III, Loke som tyv og fangstmand.

En enkelt side af Lokes mytiske optræden er ikke bleven klarlagt i det foregående.

Han har en mærkværdig interesse for fisk og floder: han dræber odderen på åbredden, fanger Andvare-gedden i fossen, opfinder nættet, svømmer som sæl da han har stjålet Brisingsmykket, og springer i fossen som laks som den sidste og sikreste redning fra de forfølgende aser; i æventyret optræder han rent ud som fiskenes herre, ligesom Høner her er fuglenes, Odin er jordens og planternes.

Man kunde ud fra alt det være fristet til at opstille den forklaring, at Loke også har været vandgud. Men en ligefrem udtalelse i den retning finder man ikke undtagen i æventyret; og her tör vi ikke uden videre lægge ansvaret på Lokes egne skuldre: det er et i æventyr gængs træk, at der efter hinanden optræder herskere over himmel, jord og hav (eller en lignende tredeling); ikke mindst gælder dette det motiv, at sådanne tre repræsentanter efter hinanden skjuler æventyrets helt mod en ond forfølger.

Udenfor æventyret er der ikke nogen almindelig udtalelse om Lokes forhold til vandelementet; og det er i sig selv lidet troligt, ti vi har allerede overflod af naturelementer i Loke: flimrende luftvætte (dansk folktro), arneild (svensk-norsk), uvejrets ledsager (isl.); skulde han nu også have vandet, var der ikke meget som han ikke var bundet til. Derfor er det troligt, at Lokes forbindelse med fisk og floder har en anden årsag.

Samtidig opdager vi en anden vanskelighed. Det er lykkedes at føre det allermeste af Lokemyterne tilbage til de tre typer: Odins-Loke, Thors-Loke og »den onde Loke». Men vi beholder, som i så mangen videnskabelig undersøgelse, en rest tilbage, der ikke lader sig opløse. Resten består i Lokes flugt og tilfangetagelse. I ydre henseende er den indlemmet i Lokes straf; men dens træk tyder på et ganske andet lag. Denne Loke, der i dyreskikkelse (som laks) løber for sit liv, og endnu mere de tilsyneladende bagateller som myten interesserer sig for: nættets opfindelse og hvorledes laksen blev smal om halen, giver den plads som noget af den naiveste folkemyte, der træffes indenfor eddaverdenen.

1. **Loke opfinder nættet.** Myten i Snorres Edda om hvorledes Loke bliver fanget begynder med den gribende scene: Loke ser sig forfulgt og springer som laks i fossen, men aserne finder i hans bolig på arnestedet de fine asketråde af et næt — det förste i verden — som Loke selv har opfundet for at vide hvad der kunde bringe ham i asernes vold, og som han har kastet på ilden ved sin flugt, at de ikke skulde opdage det. Den vise Kvaser fatter sammenhængen; aserne knytter et trådvæv som det de ser, og går til fossen for at fange Loke i det. Der er psykologisk sandhed i at den snedige Loke må udregne, også hvad der kan blive hans undergang. Og der er en dyb tanke i dette, at den onde falder for sin egen snedighed; ligeså i at han kun mod sin vilje kommer til at gavne menneskeheden med sin opfindelse.

Men netop det gennemtænkte gör, at vi næppe kan tro at have mytens ældste form for os; skulde den fiks og færdig være sprungen ud af skjaldens hoved? Og at Loke kun mod sin vilje gör menneskene noget godt, er vel i samklang med eddaopfattelsen, men er i skarp modstrid til de folkelige myteforestillinger om ham (England, Færøerne).

Rundt omkring i verden træffes myter om hvorledes guder eller lignende mytiske skikkelser opfinder de for menneskene gavnlige redskaber. Loke som nættets opfinder hører naturlig ind blandt dem.

Man kan således minde om skabelsessagn fra Algonkin-Indianerne: »Kæmpekaninen» (således er navnet på folkets mytiske grundlægger) skaber menneskene og danner et næt i lighed med edderkoppens.[1]

2. **Laksen fanges.** Da Loke ser aserne komme, springer han som laks i fossen; men aserne danner nættet, således som de har set det i asken; og så drager de nættet op gennem fossen, Thor fra den ene side, de andre aser fra den anden, men laksen lagde sig mellem to stene og slap under; anden gang bandt de noget tungt ved nættet, men da sprang laksen over; tredje gang vadede Thor midt ad fossen, mens de andre drog nættet fra begge sider, og da laksen sprang over greb han den med hånden og fik tag på den ved halen; derfor er laksen endnu smal bagtil.

Finske tryllesange om ildens oprindelse indeholder en skildring, som har mærkværdig lighed i de enkelte træk. Ildgnisten er falden fra himmelen ned i søen, den bliver slugt af en lille fisk, helten, denne atter af en laks, og denne igen af en gedde; forgæves fisker menneskene efter gedden; de kalder den gamle vismand Väinämöinen til hjælp, han finder et sted hvor hörfrø ligger i jorden under en træstub, sår det i bålets aske, hörren vokser op, og han byder danne den til garn og næt; drager med sin bror, smeden Ilmarinen, nættet gennem vandet, gör det endnu större, men kan ikke få gedden, der skjuler sig i bundens huler; de kalder ad havguden Ahti, en lille mand dukker op af havet, river en fyrrestamme op, og med den som pulsestang vader han ude i vandet foran nættet og driver alle fiske op fra deres afkroge; gedden fanges og skæres op af havmanden, i den er laksen, i den den lille

---

[1]) Brinton, Hero-myths of America, s. 29. — I Loke som nættets opfinder spiller muligvis en sproglig tilfældighed ind. Edderkoppens næt heder i Sverig **lockanät**; edderkoppen (eller andet langbenet indsekt) optræder i svensk-norsk-færøsk som **locke, loye langbein, loki langbein**, grundbetydningen af dette **loki** er »spinder» (ell. lign.). Det er muligt, at et sådant ord **lokanet** 'edderkopnæt' er blevet tydet mytisk som »Lokes næt» og har givet anledning til myte om Loke som nættets opfinder. [Denne tanke nu udviklet yderligere hos Celander, s. 18—26; men noget bevis for den lader sig jo ikke føre.]

smalle helt, i dennes bug finder man tre garnnögler, det ene i det andet, inderst er ildgnisten, som fanges ind og gemmes i menneskenes arne.[1]

Skönt hensigten med fangsten er forskellig, er enkelthederne mærkelig overensstemmende: den tre gange gentagne nætdragning over samme grund, og den endelige fangst ved en kæmpe der vader gennem strömmen og ingen fisk lader slippe forbi nættet (selve fangsten dog noget afvigende, fordi den ene myte tænker på indlands-forhold, den anden på havfiskeri); endelig fremtræder nættets forfærdigelse i begge som en opfindelse, helt bevidst i nordisk, i finsk synes opfindelsen navnlig at være hörrens dyrkning og anvendelse i dette öjemed.

Et slægtskab mellem de to fortællinger lader sig ikke godt nægte. Men ligheden lader sig ikke forklare ved at »ildens oprindelse» har lånt fra eddamyten (overhovedet ligger jo Finnernes mytiske lån ikke nær op ad eddamytologien). De er to former af samme gamle stof; »ildens oprindelse» er den mest primitive, og er da vel den der ligger den fælles grundform nærmest.

3. **Loke stjæler Brising.** Loke stjæler Brisingsmykket fra Freya; han svømmer med det, omskabt til sæl, ud til en klippe i havet, Singastein; Heimdal, gudernes vogter, forfølger ham, ligeledes i sælskikkelse, trætter med ham ved klippen og vinder Brisingsmykket tilbage. Dette er indholdet af Brising-myten, således som den kendes i den ældste skjaldedigtning[2].

Brisingsmykket omtales lejlighedsvis som Freyas halsbånd (naturligvis bæres et sådant smykke af den skönneste

---

[1]) Kalevala, sang 47—48; »Danske Studier» vil i en nær fremtid bringe en finsk forskers nærmere redegörelse for sangen. — Derimod findes det motiv, at fisken bærer mærke af gudens greb, som simpelt folkesagn omkring ved Vesterhavets kyster: flynderen har fået hulninger eller striber, da den prøvede at smutte i hånden på »Sankt Peter» (Wolf, Beiträge zur deutschen mythologie, I, s. 139).

[2]) Antydning i Haustlǫng (slutn. af 9de årh.); fremstilling i udskårne billeder i Olaf Pås gildehal (slutn. af 10de årh.), beskreven i Ulf Uggasöns Húsdrápa, hvoraf en enkelt strofe og kortfattet udtog i Snorres Edda I, 264—268.

af gudinderne); men det spiller ingen mytisk rolle udenfor selve denne myte om dets ran.

Navnet **Brísingr** er afledt af no. **brísa** 'lyse, blusse, flamme op; vel også: glimre, glinse'. Brugt om et smykke betyder det altså »det strålende»; men der er ingen nødvendighed for at navnet egenlig betegner et smykke. Der findes et norsk **brísing** m. 'bål, blus, lueild' (med sideformer: **brís, bríseld, brise** 'lue, blus'). Hvis vi indsætter denne værdi for den mytiske Brising, bliver det slet og ret en benævnelse for ilden. Myten om en sæl der stjæler Brising og svømmer bort men indfanges, stemmer da mærkelig med den finske myte om ildens ophav.

Omvendt stemmer både Brisingmyten og »ildens oprindelse» med Andvaremyten: også den drejer sig om at fange en fisk, der har en skat i gemme.

Her synes altså at være en egen mytekres, hvor Loke, næt, fangst af en fisk og af dens kostbarhed spiller en rolle. Men om Loke er den jagede eller fangeren, om skatten er ilden eller en smykkegenstand, deri vakler overleveringerne. Vi kan ikke med nogen sikkerhed skabe en fællestype ud af det nordiske stof alene — end mindre vurdere denne mytekreses betydning for Lokeskikkelsens udvikling.

Sagen bliver derimod en hel del klarere med at ses på bredere religionshistorisk baggrund.

Rundt omkring i verden træffer vi sagn om opfindere, som banede vejen for menneskers liv. Netop med en forholdsvis lav kultur kan myterne om dem spille en langt större rolle end om de andre eller de egenlige guder. Det store eksempel herpå er Indianerne, hvor snart sagt hver stamme har sine sagn om disse menneskehedens heroer: de har fraranet vilddyr eller trolde alt det der giver menneskene fortrin for andre levende væsner, skabt redskaber ved rov fra skovens dyr og ført ild eller vand fra en fjærn trold, som havde indespærret det til eget brug. De har undertiden også skabt menneskene eller grundlagt væsenlige dele af den menneskelige samfundsorden; men rigest udviklede er deres rov fra de fjærne væsner, der holder vand eller ild gemte i deres klippebolig; navnlig hos Nordvestindianerne ved Stillehavet fortæl-

les dette med træk, der rent forbavsende minder om den nordiske Suttungmyte.

Fra höjere religiøst trin kender vi en lignende type i Prometheus; han skaber menneskene af ler, raner ilden fra de himmelske skjult i en urtestængel og nævnes som ophavsmand til visse offerskikke; han er tyv og bedrager — som de indianske heroer.

Hos de europæiske folk er typen i det hele sparsomt repræsenteret. Dens nærmeste arvetagere har vi vistnok ikke i mytologierne, men i æventyrene: askeladden der stjal troldeskattene; men naturligvis møder man her i stedet for arneilden sådanne daglige ting som troldenes guldlygte ell. lign.

En nordeuropæisk sagnhelt, der til en vis grad hører til denne type, er de finske heltesanges hovedskikkelse, den gamle Väinämöinen. Ved siden af sine mere menneskelige eller alment heroiske oplevelser er han en urtids-heros; har dannet universet, frembringer eller fanger den förste ildgnist, opfinder strengelegen, danner de ypperste redskaber af alle slags. Men Väinämöinen er ikke nogen virkelig urtidsskikkelse; han er egenlig Vestfinnernes havgud Väinö, der gennem sange blev kendt hos indlandsboerne og dær udfoldede sin store mytekres. Han er et bevis på, hvor let en sådan skaberheros frembringes endog i historisk tid indenfor en lidet udviklet religion.

Indenfor nordisk møder os en af de rigest udformede myter, hvis afstamning fra »stamfædre»-kresen næppe kan nægtes: Odin der stjæler Suttungsmjøden og flyver bort med den i ørneskikkelse; den svarer i sine enkeltheder mærkelig nöje til indianske myter om ravnen der stjal vandet og bragte det til menneskene, og i visse måder endnu nærmere til en indisk myte om hvorledes Indra ranede gudedrikken. — Dog ved vi ikke, hvilken »stamfar» der hos vore tidlige forfædre har været mytens ejer; Odin, der forholdsvis sent har svunget sig op til hersker, har sikkert arvet den efter en ældre myteskikkelse.

En mulig repræsentant for stamfartypen har vi derimod i Heimdal. I Voluspå betegnes menneskeslægten som hans børn; og han forfølger den i havet svømmende Loke og fratager ham Brising (egl. ilden). En anden mulig variant af typen er Thielvar, den förste der bragte ild til Gulland

og blev stamfar til øens befolkning. Ganske vist lyder sagnet på at han derved hævede øens fortryllelse; men efter sin hele type hører dette sagn til menneskehedens stamfædre[1], og selve fortællingen røber sig selv som beregnet på en videre kres, idet Guti (opnævneren til Gulland) kun er en af de tre sönner. Allerede tidligere har forskere da også anet, at der i Thielvar-sagnet gemte sig en forvansket myte af Prometheus-typen.

Disse skikkelsers udspring er dog ikke så tydeligt, at vi i dem kan finde nogen væsenlig hjemmel for Lokes udspring; denne må i så henseende tale for sig selv.

Det kan ikke nægtes, at en stor del af Lokes gådefulde væsen får sin forklaring, når vi antager ham for en sådan »stamfar» eller »kulturheros»; han er troldeoverlister og tyv, opfinder og kunstfærdig tildanner. I de stadig gentagne motiver, fangst af fisk og ran af ildgnist eller skat, har vi den væsenligste af alle myterne om stamfædre: helten der stjæler arneilden til menneskene. Fisken spiller her samme rolle som fuglen i Suttungs- eller vandhentningsmyten: den har den kostelige skat gemt i sit indre; og myten var så at sige nødt til at bruge fisk, ti fuglen var optagen af den tilsvarende rolle, så myterne vilde have lignet hinanden indtil trivialitet, om ikke ildmyten straks havde grebet et andet synsbillede (et der med forsæt lå den naturlige ild så fjærnt som muligt) og ladet gnisten skjules i fiskens bug i vandet.

De forskellige myter om Loke, fisk og ran synes stærkt at stå i forbindelse indbyrdes; men det er vanskeligt at henføre dem til en fælles handlingstype. En af formerne, den hvor sælen svømmer bort med Brising og forfølges af en anden sæl, ligger nærmest ved Suttungs- og vandmyterne (fuglen har stjålet karrets indhold og flyver nu bort, forfulgt af den fugl der er skattens ejer). En anden type er den, at fisken fanges i et særlig tilvejebragt (opfundet) næt: Loke i lakseskikkelse; »ildens oprindelse»; Andvare. Motivet må vel i tidlig tid have kløvet sig i disse to hovedformer.

Væsenligere end at søge om grundformer til disse mytemotiver, som overleveringen har tumlet med på mange og ret

[1]) Se mine »Episke love i Gote-ættens oldsagn», DSt. 1907, s. 197.

vilkårlige måder, er det almene synspunkt: Loke er en tyv, en ildraner, en Prometheus. Af religionshistoriske grunde må vi vente, at dette billede bunder i en tidlig menneskeheds forestilling om en stamfarheros, der har tilvundet menneskene de vigtigste goder ved ran fra andre væsner. Men disse primitive myter har vi ikke uskadte, kun splintrede eller dog omdannede til brug i mytisk digtning ud fra andre synspunkter. Hans ran fra troldene er stærkt tilbagetrængt (Andvare); væsenlig er han guderaner (Brising, Sifs hår, tordengudens værktöj). For så vidt står han på höjde med Prometheus; guderne — ikke mere troldene — tænkes nu som ejere af alt det kosteligste. Ligesom denne får også han gudernes straf, og motivet for straffen er for begge lånt fra den bundne jætte i Kavkasus.[1]

Udenfor den egenlig myteverden har vi Loke som den snilde helt i folkeæventyrene. I det færøske æventyr om »Risin og Lokki» tager »en der hed Lokki» tjæneste hos jætten, narrer ham på forskellige måder i kraftprøver, dræber ham tilsidst ved at stikke en gløende stang i öjet, og kommer hjem med jættens skatte. I et islandsk æventyr »Lokalýgi» er Loki atter den snilde æventyrhelt — denne gang får han kongedatteren til at sige »det er lögn», i det udtrykket »lokalýgi» bød anledning til at knytte denne æventyrtype til hans navn.

Der må altså være gammel overlevering for at Lokenavnet knyttes til æventyrhelten, til repræsentanten for menneskets snille og snarrådighed. Af disse digtninger er utvivlsomt »mennesket narrer trold» den ældste og væsenligste gruppe. I den færøske overlevering spiller en række ganske simple typer af denne art den overvejende rolle; meget tyder på at Færøerne har gemt på ældre lag af digtning end de almindelige, mere fyldige nordiske æventyr. Denne Lokkiskikkelse må da efter al rimelighed også tilhøre et gammelt lag.

---

[1]) Det er naturligvis ikke udelukket, at det græske sagn om Prometheus' straf (som i sen oldtid var almindelig udbredt og særlig velkendt for dem, der færdedes på Sortehavet) kunde have været medvirkende til at skabe Lokes straf (hos de sydligste Goter); men Lokefangstmyterne i det hele kan ikke afledes af Prometheus.

Men mærkeligt er det, at Lokki her optræder som menneskelig person. Det vil få sin forklaring, hvis Loke-skikkelsen fra ældgammel tid har været navn på den der overlistede troldene og bragte deres skatte til menneskene, ɔ: han udgår fra den »stamfar» eller »kulturheros», vi har fundet som den sandsynlige grundtype af »Loke som tyv».

6. Fra stamfader til Odins-Loke.

Vi har nu fundet fire væsenlige typer af den mytiske Lokeskikkelse. Vi begyndte med en Odins-Loke og en Thors-Loke som de to sideordnede hovedgrupper. Vi fandt »den onde Loke» som tredje hovedgruppe, så hvorledes han var den bærende magt for vikingetidens mytedigtning, vi så hans rod i indpodning af fremmed mytestof (Kaukasusjætte, djævel) i forholdsvis historisk tid, og var ikke i tvivl om at vi her havde den yngste udvikling, kunde endogså iagttage, hvorledes han i enkeltheder fortrængte de ældre typer. Den fjærde type, som vi nu fandt (»Loke som tyv»), er ikke ligestillet de to först iagttagne. Medens de foreligger i fast formede myter, har vi hans rolle kun i spredte lævn. Set fra alment religionshistorisk standpunkt viser han hen mod en tid, da gudeverdenen ikke var udviklet til rig mytedannelse eller til et religiøst skaberbegreb. Allerede af disse grunde må »Loke som tyv» ligge forud for de to andre. Men der er tillige en mulighed for at vise, at de to typer forudsætter »Loke som tyv», at de kan forklares som opståede af denne eller i alt fald at de har optaget den i sig.

Odins-Lokes rolle er næsten udelukkende at overliste trolde. Denne rolle kan forklares ved at urtidens ransmand-stamfar er løftet med op til gudekresen og til et mere udpræget gudsbegreb, hvor guderne er mere af det ondes bekæmpere.

Denne gruppe har sin variant af Lokes fiskefangst: Loke fanger gedden og tar dens klenodie. Myten har vi grund til at betragte som en variant af Prometheus-motivet, således

at det gyldne klenodie er trådt i stedet for ildgnisten (jf. det tilsvarende dobbeltspil mellem Brisingemen og ild)[1].

Man vil indenfor Odins-Lokes og Odins mytekrese finde træk, som i alt fald kan forklares som lån fra denne ranede stamfar.

Der er fortællingen om Odin, der i ørneham flyver bort med den stjålne Suttungsmjød i sit indre. Den har sikkert sit udspring fra en stamfar-myte om vandets oprindelse; og den kan da simplest henføres til Loke som oprindelig ejer, — men dette er rigtignok langtfra den eneste mulighed.

Odin, Høner og Loder skaber menneskene af to forskellige arter træstammer, ligesom i indianske sagn stamfarheroen skaber mennesker af dyr. Ud fra eddamytologien må Odin betragtes som hovedmanden her; men da Loke plejer at være den handlende i Odins-treheden, var det fristende også i denne sammenhæng af opfatte ham som hovedmanden. Men dette er dog uvist. Lokes rolle i troldeæventyrene svarer til en lov for primitiv fortællekunst (»bagvægt») og kan forklares som skabt ud fra dennes tankegang; det er da uvist, om der bör søges fjærne religionshistoriske grunde. Intet vidner heller om at denne skabelsesmyte går årtusender tilbage i tiden.

Om disse Odinsmyter kan vi da ikke sige noget sikkert, derimod synes »Odins-Lokes» oprindelse klar. Han har intet mytemotiv, uden hvad der svarer til stamfar-typen. Den oprindelige stamheros, tyv og opfinder er løftet op på höjere trin, idet han knyttedes til den nye hovedgud Odin.

Sluttelig må fremhæves, at vi stadig bevæger os i en og samme stedlige linje. »Odins-Loke» var indenfor nordisk rigest optrædende på Færøerne; desuden kendes han i England. I sin mest ejendommelige (og til stamfartypen nærmest knyttede) myte har han med Rhinens guld at göre; og endelig er selve Odinsdyrkelsen fra udgangspunkter i Rhinegnene efterhånden bredt nordefter. Loke-treheden og formodenlig også fangstmyten hører da til det, som denne bevægelse fører med

[1]) Det hedder (i den islandske prosafortælling), at Loke for til havgudinden Ran og lånte hendes næt. Men når vi ellers har Loke nævnt som nættets opfinder, skal vel også Andvaremyten ordnes ind under forestillingen om Loke som den der knyttede nættet.

på sin vej. For trehedens vedkommende kan man i særlig grad godtgöre et sådant udspring.

Det mærkeligeste ved »Odins-Loke» er de tre guder, der sammen vandrer gennem verden for at udføre deres værk (troldeoverlistelse eller andet). Ganske vist kender nordisk mytologi og nordisk tempeldyrkelse også andensteds tregrupper; men denne treflok, som myten på rent plastisk vis bringer på scenen og som den så løser op idet handlingen sættes i gang, står som typens kendemærke indenfor den hele gudekres; den er i sin art lige så ejendommelig som den lille ledsager er for tordenguden. For at finde treflokkens sidestykke skal vi gå til den keltiske mytologie. Således vandrer de tre guder Lug, Dagde og Ogme til jætteverdenen, at hente Dagdes stjålne harpe ud af Fomorernes hal[1]. Indenfor keltisk gudeverden er sådant ikke påfaldende; dær er jo tregrupper (med stadigt vekslende indhold) gennemført i en grad som intet andet sted i verden. Ganske særlig træffer man denne forkærlighed for altid skiftende tregrupper indenfor den østgalliske religionsgruppe som — efter Gundestrup-karrets og andre funds vidnesbyrd — har øvet så fremtrædende indvirkning på nordisk gudsdyrkelse[2].

Den rimelige sammenhæng er her, at et keltisk mytemotiv har fundet vej til gotisk gudeverden på en tid, hvor driften til at skabe personlig-prægede gudeskikkelser var virksom.

Forskerne synes i det hele enige om at den stærkere udformning af Odinskikkelsen og hans opsving til gudehersker navnlig ligger i tiden omkring Kristi fødsel og i de vestligste af vor folkeæts lande, hen mod Rhinen. Nogle har villet opfatte Loke som et sent tilsæt til denne Odinsmytologi. Jeg mener at have givet grunde for at betragte treheden som ældre, allerede udenfor Norden (den engelske trylleformel) knyttet til Odin, efter sin hele karakter gammel folkemytisk, og igennem fangstmyten bundende i ganske primitive fore-

[1]) Jubainville, Litt. celtique V, s. 445. — I andre mytologier er de vandrende guddomme oftest to i tal, en större og en mere underordnet (Zeus og Hermes, Vorherre og S. Per; vor »tordengud og hans dreng» hører også derhen).

[2]) Jf. Bertrand, Réligion des Gaulois (1897), s. 341—80.

stillinger. Hertil kommer da dette sidste træk, hvormed den dateres som samtidig med selve Odinskikkelsens opsving.

7. Fra stamfader til Thors-Loke.

»Thors-Loke» står i et anderledes nært forhold til Thor, end »Odins-Loke» gjorde til Odin. Episk ytrer det sig deri, at Loke, eller nöjagtigere »tordensönnen», agerer overfor Thor: stjæler hans hammer. Odin og Loke følges ad, men de kommer ikke i nogen handling imod hinanden, ikke engang i en situation der viser dem i karakteristisk modsætning[1]. Religionshistorisk ytrer det sig deri, at Thors tjæner eller sendebud er en typisk skikkelse over hele den nordlige halvdel af Europa. Thors-Lokes oprindelse kan derfor ikke søges udenfor tordenguden; jeg har antydet som rimelig løsning, at »tordensönnen» fra först af er et af tordenens bifænomener, hvad der med sikkerhed gælder for det litauiske tordensendebud (det svage drön för tordenen).

Spörsmålet er da, om denne type fra förste færd er helt uafhængig af den »Loke som fangstmand», vi ad anden vej har opstillet som grundtype. Men nærmere set lader de sig ikke skille. Tyveriet, som er så væsenligt et element for urtypen af Loke, har jo rod også i »tordensönnen» og i øvrigt i Thors-Loke. Den fremtrædende snedighed, som skiller Loke og »tordensönnen» fra de andre former af tordengudens ledsager (Thjalfe osv.), skyldes vel en krysning mellem de to typer. Man kan vistnok definere Thors-Loke som en bifigur til tordenguden, der har fået episk liv ved at optage træk fra de gamle myter om »stamfar» eller »fangstmand».

Lokeskikkelsen er altså på to forskellige områder løftet indenfor en mytisk gudekres: i »Odins-Loke» som ligemand, som overvinder af troldene, i »Thors-Loke» som underordnet, som den hvis tyvenatur vender sig mod selve guderne — et udtryk for at han allerede da har svært ved moralsk at hæve sig på trin med de egenlige guder.

[1]) Et tilløb til handling er Lokes rolle i den sene fortælling om Brisingsmykkets rov (Sǫrlaþáttr); og her synes motivet oven i købet overført fra »tordensönnens» ran af tordenen.

Elementer til ham som »den svigefulde Loke» (»hinn lævísi Loki») ligger allerede tilrede, dels i Thorsmyterne, dels i gamle »fangst»-myter, der synes at have afgivet råstof til Lokes tilfangetagelse og til Brising-striden. Endelig kommer dertil selve motivet »den bundne Loke» vandrende fra Kaukasusegnene sikkert genem Østgoterne; og fremfor alt kommer berøringen med den stærke dualisme i de höjere religioner: kristendommen og Zoroasterlæren, hvorfra djævlebegrebet trænger ind i folkeslag, der hidtil havde mindre absolute forestillinger om de mytiske væsner.

Denne udviklingsrække — både »Thors-Loke» og »den onde Loke» — ligger, efter kildernes vidnesbyrd, navnlig i østsiden af vor folkeæt: tordensönmyten findes hos Esterne, fiskefangsten hos Finnerne, den bundne Loke har sit naturmotiv i Elbrusfjældet, det brændte hjærte svarer til østeuropæiske, navnlig slaviske forbilleder.

Således får vi alene ved at følge mytetyperne, sammenstillende det ensartede og sondrende det ulige, tre store alderstrin i Loke-skikkelsens udvikling: 1) det yngste, »den onde Loke», der fylder eddatidens bevidsthed, men ingenlunde i samme grad ligger i de enkelte episke træk; 2) »Odins-Lokes» og »Thors-Lokes» to sagnkrese, som tilsammen danner det nærmest ældre trin (og i eddatiden ikke mere skarpt adskilles), hvor Loke er flyttet indenfor gudeverdenen; 3) endnu ældre »fangst»-myter hørende till »Prometheus»- eller »stamfar»-typen.

I denne undersøgelse har jeg ikke medtaget den uformede folketro om Loke, således som vi kender den af nyere overleveringer. Jeg har ligeledes fuldstændig set bort fra tolkning af Lokes navn eller navne; ti de tidligere forskeres eksempel viser, at man langt snarere lokkes til at tvinge mytestoffet ind under sine moderne begreber end når at følge dets veje.

Men nu da myteundersøgelsen er ført til ende, vil det være tid at vende sig först til folketroen, så til sprogforskningen, for at se hvad de i sig selv indeholder, og dernæst hvorledes dette forholder sig til det mytiske resultat.

8. Loke i nordisk folketro: arnevætte og flimrevætte.

Al folkemindeforskning bör begynde med at iagttage stoffet i sin begrænsede sammenhæng. Hvor stoffets nöje lighed og dets stedlige nærhed er uomtvistelig, der har man sikkerhed for at forestillingerne virkelig er forplantede i primitive menneskers bevidsthed. De enheder, som disse stedlige og stoflige grupper danner, gir et ganske anderledes solidt grundlag for bestemmelsen af de historiske udviklingslinjer end tidligere forskeres forsøg på at genfinde en eller anden idé i alskens løsrevne træk.

En sådan enhed — i sted, tid og overleveringens samfundslag og hele art — udgör eddamytologien — rigtignok en meget omfattende enhed, hvis rigdom af motiver røber forskellige tiders aflejring, men dog er stemt sammen til en egen bevidsthed om Lokes væsen.

Enheder af langt simplere arter danner de forskellige egnes folkeoverleveringer. Jeg tænker herved på folketro, i enkelte tilfælde ligefremme offerhandlinger (eller magisk fremgangsmåde), i de fleste tilfælde korte sætninger som giver den mytiske forklaring af en eller anden foreteelse i naturen; undertiden også talemåder, der i lidt mere abstrakt form udtrykker det mytiske væsens indre karakter.

Jeg har tidligere behandlet disse forestillinger udførlig (DSt. 1908—09); siden er der givet udfyldende oplysninger i Celanders afhandling om »Lokes mytiska ursprung». Jeg kan derfor nöjes med et kortere overblik, hvori også det materiale indgår, der senere er kommet mig i hænde.

Skarpt fremtræder den svenske tro på en arneildens vætte i den skik, at børnene kaster deres udfaldne tænder i arneilden, i det de ber »Locke, Locke» (ikke sjælden »Nocke, Nocke») at skaffe dem en ny: Skikken er udbredt over de fleste gøtske og skånske lande (men ikke længere nordpå), desuden i sv. Finland.

På sidste sted fremtræder han som en mere personlig husvætte: »Uti det hörn, där spiseln är placerad, ansåg man förr husets tont hava sin bostad»; »vid den hos barn försiggående tandlossningen kastas tanden, som uttages, upp på

ugnen under bönen: 'djäv me äin bäintann i ställe för äin gulltann' eller endast: 'bäintann i ställe för gulltann'» (Nyland IV, s. 65). »**Nockin** är ett slags hustomte, som anses vara boende på ugnen, ock kallas rätteligen **úrnsnockin.**» »Förr förekom det mäst att skrämma barn med, då det var tal om **urnsnockin.**» »Något egentligt spöke menas icke härmed, utan én stundom välvillig, stundom motvillig eller elak — allt efter omständigheterna — ... andlig husbonde, som dels stjälper, dels jälper i huset.» »Utom benämningen **nock** på hustomten har i senare tid tillkommit benämningen **råde,** vilket sist blivit utbytt mot **tontn** ock **gubbin**» (Cel. s. 50).

Lignende gælder for den telemarkske **Lokje:** man bringer offer til ham ved at kaste det i arneilden, og offeret skaffer husfolket trivsel; men det offer der bringes er det förste skind af den mælk der koges. Han opfattes rent animistisk som den vætte, der ytrer sig i ildens fænomener: når der høres en knitrende eller — efter andre — en pibende lyd i veden, »banker han sine børn», Lokje dengjer sine drenger[1].

Ved siden deraf har Telemarken forestillinger om Lokje som husligt småtrold, ligesom Finland, men endnu stærkere udviklede. Han er »en nattegenganger», han »tager små børn»; ja der er endogså en fortælling om at han har trykket et lille barn i hoften, således at børnene efterdags har hulning på samme sted og ikke kan gå, för de er årsgamle. Desuden en tro på at det er ham der om foråret bringer lopper til huse: han kommer kørende skærtorsdag og skal ha tre snoede piske til at sætte sin slæde i stand med, at ikke hele loppelæsset skal vælte ved gården.

Medens de animistiske forestillinger, der knytter Lokje til et naturfænomen, er mere udbredte og helt sammenvævede med skik, er disse nisseagtige træk stedlig mere begrænsede. Det er den gængse udvikling: at et naturbundet væsen efterhånden personliggöres.

---

[1]) I det nærliggende Sætersdal findes den samme gruppe forestillinger, blot at det pågældende væsen nævnes som arnens »vette», **vetten, aarevetten,** uden noget særligt navn. Endnu lidt sydligere, i Lister og Mandal, findes tandofferet, men således at **Gulmari** påkaldes; man må have tænkt sig ilden som et gyldent væsen.

Til dels hænger det sammen med at naturmotivet glipper. Tandofferet i ilden er det oprindelige; vidne herom har vi både i de talrige vidnesbyrd og i den ældre bygningsform med åben arne. Når derimod tandofferet lægges på ovnen, er det i sin orden, at stedets vætte opfattes som en i ovnkrogen boende »tomte».

En del spredte træk synes at stå i forbindelse med denne Lokje eller Lokke:

1) Isl. **kaupaloki**, en dragedukke der fremmer sin ejers velstand[1].

2) **Lokke** som navn på en eller anden art edderkop, særlig den langbenede vægedderkop (det skånsk-gøtisk-svenskfinske område, Sydnorge, Færøerne). Falder i henseende til sted ret nöje sammen med Lokke som husvætte, og har mange steder nöjagtig tilsvarende lydform; er i folkeoverlevering öjensynlig opfattet som et navn der betegner den som »lille trold» eller »lille hustrold». Man synes at have tænkt dels på dyrets lille og uhyggelige skikkelse, dels på den almindelige tro på edderkoppens magt over husets lykke. Det synes dog være en uoprindelig tilknytning; ordet hænger vist sammen med udsagnsordet **lúka** 'at lukke' i en af dets forskellige betydninger.

3) **Lokki** som mandsnavn eller tilnavn i Danmark og Sverig (og **Loki** undtagelsesvis i Norge) må vel være opstået som øgenavn for en lille grim eller sær person (jf. **Puke** som tilnavn, og »hønisse» nu brugt som skældsord for sådanne).

4) Et par talemåder om garn, der kommer i ulave: »Opt er Loki á nálþræðinu» (isl.), »Dær fik Lokke noget at bøde sine bukser med» (Lolland).

Alle disse forestillinger bunder i opfattelsen of Lokke som et husligt, snart gavnende, snart drillende væsen. Jo fjærnere betydningen kommer fra denne grundforestilling, des stærkere er den stedlige spredning bort fra det sydsvensk-sydnorske Lokke-område.

Den anden type i folketroen er den danske Lokke, der stadig står i forhold til flygtige lyd- eller luftforeteelser af en eller anden art: 1) »Det er Lokke lejemand», om lysskæret af sol-

[1]) Ligeså holstensk **mönöloke**, Müllenhoff s. 209, med lignende betydning, men etymologisk uklart.

stråler, der kastes tilbage fra strömmende vand; 2) »Lokke drikker vand», om solstråler der skinner gennem skyer; 3) »Lokke driver sine geder» eller »Lokke sår sin havre», om den flimrende eller springende bevægelse i luften på varme dage. De to förste kendes kun af enlige, sællandske vidnesbyrd; »Lokke driver sine geder» synes at have været udbredt over det meste af Danmark (Skåne og Bornholm medregnet; »Lukas», kullebonden). I stedet for driften med får eller svin træder dog at »Lokke sår sin havre» i en stor nordlig og til dels østlig del af Jylland.

Ejendommelig for den danske Lokke-skikkelse er altså den skarphed, hvormed såvel geografisk område som naturgrundlag tegner sig — et naturgrundlag som ikke ensformigt gentager samme foreteelse, men gælder en lille kres af indbyrdes nær beslægtede lysindtryk.

På sine steder fortsættes udviklingen af det mytiske begreb. Når kvæget bliver usynligt i den varmeflimrende luft, »har æ Lokkemand nok taget dem». Og bestemte planter (flyvehavre eller jomfruhår) opgives som Lokkens havre.[1] Det drillende er det væsenlige i förste tilfælde, det golde og derfor unyttige i sidste. Det förste svarer til det drilagtige og tyvagtige, som så almindelig knyttes til alle småvæsner i menneskets nærhed; det andet lidt mere til det troldeagtig onde. Ud over disse rene naturmotiver når den danske Lokkeskikkelse ikke; den har ikke engang så megen personlig udvikling som de nisseagtige træk, der udvikler sig med arnevætten som udgangspunkt.

Lidt for sig står nogle talemåder, der betegner Lok(k)e som lögneren: isl. **lokalýgi**, dansk »at høre Lokkes æventyr», »at føre Lokkes breve» (Sjælland, 17de årh.). Nogen berøring har det med det svigagtige i den danske Lokke-type; men udtrykkene forudsætter, at han føres talende på scenen, og

[1]) Samme planter nævnes i sydnorsk og svensk (gullandsk) som **trollhavre, pukhavre**; snarest bör man heri se en spredning fra den langt stærkere udviklede forestilling. Jf. Sébillot, Folklore de France III, s. 444: D'après un récit des environs de Dinan, c'est une sorcière qui a produit le havron ou avoine sauvage (sstds. 443 om planter der er skabte af Gud og de tilsvarende skabte af djævlen; stedet meddelt mig af H. Grüner Nielsen).

for så vidt svarer det nærmere til eddamytologiens Loke. Helst vil jeg betragte det som et enligt spor af den eddiske Loke, om end ikke uden nær tilknytning til folketroens typer.

Endvidere har Island — i modsætning til de gammelnordiske lande — talemåder, der henviser på eddamytologiens Loke: »alle ting græder Balder ud af Hel — undtagen kul»; »længe ganger Loke og Thor» osv.[1].

Vi har altså to naturfødte Lokke-typer af ældgammelt udspring: mytiske opfattelser af tilværelsen i den naiveste form. De hverken lader sig aflede af eddaernes Loke eller kan forklare dennes oprindelse; men de kan til en vis grad have øvet indflydelse på det småagtige og drillende i hans væsen, derigennem måske også på det tyvagtige og det onde, men stærkt fremtrædende er disse sidste træk dog ikke i folketroen.

Endvidere vil — hvorledes man så forklarer den eddiske Lokes oprindelse — formen **Lokki** have sin naturlige forklaring som dobbeltform til **Logi**; altså »lue» eller personligt »luemand», »lysmand», hvad der nöje svarer både til arnevættens og flimrevættens naturgrundlag.

Endnu må det tilföjes, at man i flamsk (nöjagtigere i brabantsk) folketro har **Kludde, Lodder, Loeke** som navn på et lygtemandsagtigt væsen, der på mange måder plager eller gækker de natlige vandrere; men at dog både type og navn giver anledning til så mange betænkeligheder, at jeg opsætter den nærmere behandling til en anden lejlighed[2].

---

[1]) Uopklaret er **Lokabrenna** som navn på stjærnen Sirius (egl. betegnelse af ham som den der bringer heden, ligesom i dansk?). Tolkning af ham som lue (**Lokaspænir**) er en meget ung omdannelse (< **lokarspænir** 'hövlspåner').

[2]) Cock en Teirlinck, Brabantsch sagenboek I, s. 82—92. Jeg skylder H. Grüner Nielsen denne henvisning og en stor del oplysninger til forholdets nærmere forståelse; en nærmere redegörelse herom vil foreligge i DSt. 1912.

9. Lokes navn.

Jeg har nu gennemført Lokeskikkelsens udviklingshistorie ud fra myterne. Tydningen af den mytiske Lokes navn har jeg holdt mig fra, fordi den langt lettere kunde plumre undersøgelsen end klare den.

Erfaringen viser, at forskerne kan henføre navnene til de mest forskellige sprogrødder; men selv om man har fundet den rette rod, står man endnu usikker overfor de mange afskygninger i betydning, som ordroden omfatter.

Sagen stiller sig endnu værre, fordi hele den etymologiserende mytologi har til forudsætning, at et enkelt naturbegreb ligger bagved enhver skikkelse. Men de virkelige mytologier forener de for os mest usammenhængende begreber i én skikkelse; og jo lavere kultur vi når tilbage til, des mindre sandsynlighed er der for at navn og begreb dækker hinanden, i alt fald ikke på en med vor opfattelse stemmende måde. Er der sammenhæng mellem at hedde »Kæmpekanin» og at være menneskeslægtens skaber (Algonkin-indianerne), eller at være ravn eller allike og at skaffe menneskene besiddelsen af vandet (Nordvest-indianerne)?

Navneforskningen kan da kun give det mulige, ikke det sikre. En sproglig forsvarlig navnetydning yder ingen sikkerhed for synspunktets rigtighed. Omvendt vil der være nogen mangel ved en opfattelse, hvis der ikke kan opstilles sproglig forsvarlige tydninger af de pågældende navne. Navnetydningen er et kontrollerende og udfyldende hjælpemiddel.

Til Loke finder vi knyttet fire forskellige navne: **Lóðurr, Loki, Lokki, Loptr**. Der er så megen sproglig lighed imellem dem, at de må være følte som sammenhørende. Det vil derfor også for forskningen ligge nær at søge samme eller beslægtede ordrødder i dem alle.[1]

---

[1]) Til den følgende redegörelse har jeg benyttet velvillig meddelelse fra professor Vilh. Thomsen om tydningen **lokki** : **logi** og om hans tvivl ved **loki** : **logi**. Tydningen **Lóðurr** < ***Luhþurar** er mig velvillig meddelt af dr. Max Blankensteiner. I øvrigt grunder fremstillingen sig på A. Kock, Loki osv., og R. Much, Der germanische himmelsgott (Festschrift für R. Heinzel 1898), s. 236, jf. s. 245.

Lokki, der udtrykkelig optræder som navn på arneildens vætte, er en ganske naturlig dobbeltform til **logi** 'lue' (dette sidste vil svare til en arisk navneform ***lukēⁿ**, det förste til afhængighedsformer ***luknó-**).

Lóðurr kan henføres til den samme rod **lŭk** 'lys, ild' (urnordisk ***LuhþuraR** af arisk ***luk-tr̥** 'ilderen, ildgiveren' ell. lign.).

Loptr hænger sammen med oldn. **lopt** 'luft', **leiptr** 'glans', og bajrisk **loftern** 'at blusse op'[1].

Loki opfattes af A. Kock som sideform til **logi** 'lue'. Men om rigtigheden af en sådan overgang er der fra anden kyndig side udtalt tvivl. Også det faktiske sprogstof, som denne tydning bygges på (den telemarkske **Lokje**, og isl. **sem lok yfir akra**), er usikkert: norsk-isl. har gennemført formen **Loki**, ligesom østnordisk har gennemført **Lokki**; altså kan den også være kommet ind, hvor **Lokki** var på sin plads.

Resultatet er da, at disse navne — ligesom så mange andre gudenavne — kreser omkring betydningen »lue, lysglans». Dog er muligheden mindst for selve navnet **Loki**'s vedkommende.

Navnetydningen har intet oplyst, om det fra först af er samme skikkelse, eller om ulige væsener er smæltede sammen på grund af deres lighed i navn eller andet.

Vi må derfor atter gå til indholdet, for at se om de enkelte navne ligefrem svarer til bestemte Loke-typer eller om de i alt fald kan fordeles imellem dem, således at hver får et passende navn. Jeg meddeler först det faktiske.

Lóðurr forekommer kun hos Odins-Loke og er knyttet til hans guddommelige væsen.

Loptr bruges overvejende om Loke indenfor gudeflokken, endog med særlig fremhæven af dets venlige betydning (således kalder Loke sig selv da han vil indynde sig, og han til-

---

[1]) Derimod er det mig ikke muligt at finde nogen hjemmel for at Loptr særlig skulde være lynet. At en islandsk kirke brændes af **lopteldr** eller **eldr ór lopti**, siger jo intet; og man må netop kræve et ret stærkt bevis for at tordengudens svage ledsager skal kunne være en personificering af lynets kraft.

tales med kælenavn **Loptki** og tilföjelse »alle væsner elsker ham»)[1].

Loki og **Lokki** forekommer som geografiske varianter: norsk-islandsk overfor dansk-svensk-færøsk. Men da vi ingen sproglig grund kender til en sådan forskel, gemmer her sig vel en indholdsforskel.

Loki er det sædvanlige navn på den mytiske Loke, dog med særlig fremhæven af det onde (**hinn lævisi Loki**).

Vi er herved næsten nået til en fordeling af navnene efter typer:

1) **Lokki** er dobbelform till **logi** 'lue'. Det er den mest udbredte benævnelse på arneildens eller husets vætte, og den eneste på lysflimrevætten. Disse skikkelser er ganske simple naturmytiske, ikke afledte fra det udformede Loke-billede; derfor må navnet snarest betragtes som deres særeje.

2) **Lóðurr** betegner Odins-Loke. Navnet af »ildbringer» finder dog ikke sin forklaring i nogen af de foreliggende myter, men viser tilbage til Odins-Lokes forudsætning, den prometheusagtige skikkelse.

3) **Loptr** fordeler sig da naturlig som Thors-Lokes navn. Betydningen »opblussende, strålende, glimtende» passer til et tordenfænomen. Nærmest ligger det at tænke på lysglimtene af det fremdragende tordenvejr; jf. litauisk, hvor tordengudens sendebud er det svage drön, der går forud for selve uvejret.

4) **Loki** bliver da særnavn for den onde Loke (ɔ: den bundne Loke) og vel tillige for grundtypen af Loke, urtidens folkeheros. Nogen sikker mulighed for navnets tolkning har vi hidtil ikke fået.

Forskellige mytologer har bragt Loke i forbindelse med udsagnsordet **lúka** 'at lukke'. Han skal være »lukkeren», »af-

---

1) Lok. 5, 20; jf. Haustl. 8: Loptr sidestilles med »þórs of rúni». Undtagelser: Fjolsv. 26 (Loptr som forfærdiger af »svigens spyd») og Vspá in skamma (Loptr brugt til afveksling, da Loki er anvendt lige i forvejen). — Loptr bruges også som mandsnavn i de nordiske sprog, hvad man plejede at göre med gudenavne af lavere rang, f. eks. Thjalfi i svensk.

slutteren», den der fremkalder hele tilværelsens afslutning i Ragnarok; eller han skal — ifølge Lokemyternes sidste gransker — være »lukkeren» med hentydning til de dværgartige væsners ævne til at bjærgtage mennesker. Men en sådan abstrakt tilblivelse som den förste er ganske uholdbar for Loke, der ejer et rigt folkemytisk stof; og hans deltagelse i Ragnarok er langtfra så fremtrædende, at man deri skulde søge midtpunktet for hans virksomhed: den er kun et lidet udviklet led af en enkelt myte (den bundne Loke). Endnu fjærnere ligger den anden tolkning; Loke har intet med bjærg eller bjærgtagning at göre.

I virkeligheden står forskningen uden nogen pålidelig tolkning af Lokes navn; og grunden dertil kan være den, at Loki slet ikke umiddelbart svarer til nogen ordrod i sproget. Sammenhængen mellem **Loptr, Lokki, Loki** og **Lóðurr** kan forklares således, at mellemformerne er »kælenavne» eller »kortnavne», der efter behag kan bruges for ethvert af de andre; snarest **Loki** for et med enkelt medlyd, **Lokki** for et med sammensat medlyd; **-ki** er kortnavns-endelsen, og det forudgående behøver kun at være en antydning af ordstammen.

Således vil vi få forklaret, ikke blot det sproglige fænomen at **Loki** og **Lokki** optræder som forskellige egnes benævnelser på en og samme myteskikkelse. Men vi vil også have en forklaring der svarer til den hele mytiske sammenhæng, at en ildraner (Lóðurr) i tidens løb smælter sammen med tordenledsageren (Loptr) og til dels med den lavere folketros jordiske »lysmænd» (Lokki).

Det er langt fra mig att udgive denne tydning af Loki for sikker. Netop fordi jeg har måttet flytte Loke-skikkelsens udspring så langt tilbage, må jeg stå kølig overfor altfor sikre meninger om det sprogstof og de begreber, der var tilstede, da navnet först blev dannet.

Min opgave har netop været at flytte hele spörsmålet bort fra den etymologiseren, der hidtil har fyldt altfor meget i spekulationerne over Lokes væsen, og i stedet at drage den sagnlig-mytologiske udviklingslinje.

Jeg regner ikke engang kortnavns-tydningen for den eneste mulige ud fra dette standpunkt. En anden mulighed er, at Loki fra förste færd er den samme som Kelternes **Lugos**,

(opfindelsernes, kunsternes og det menneskelige samfunds beskýtter); set fra indholdets side kan de begge have deres udspring i den samme Prometheusagtige herosskikkelse. Efter en græsk forfatteres vidnesbyrd har der også i Gallernes sprog været et ord **lugos** 'ravn' (hvoraf bynavnet **Lugdunum** — urigtig — afledes. Vi kunde ikke få noget mere træffende navn end »ravnen» for den tyveheros, der udgör den formodede grundtype af Lokeskikkelsen — ganske som hos Indianerne denne er ravn og udfører sit ran i skikkelse af en ravn, og svarende til at Odin (oprindelig Loke??) bortfører skjaldemjøden i fugle-(ørne-)skikkelse.

At prøve disse og måske andre muligheder bör overlades til de fagmæssige sprogmænd. Min undersøgelse er til ende. Den har ikke været lagt an på at fremkalde en tolkning af Lokes navn, allermindst en der tillige skulde udtrykke hans grundvæsen. Den har med hensyn til hans navn væsenlig villet pege på at der i kildestoffet foreligger faktiske oplysninger, som ikke bör overspringes under den sproglige løsning.

Men hovedsagen har været at vise Lokes historie *ud fra mytestoffet*. Det er en kendsgerning, at mytiske benævnelser skifter eller forflygtiges, men at episke træk — i kraft af deres ævne til at indprente sig i forestillingen — kan følges i fast kæde over store områder af tid og lande.

Mens tidigere forskere samlede træk til hans »grundvæsen» og, når det var fundet, næppe nok gav sig tid til at konstruere hans øvrige løbebane, er jeg begyndt med at sammenstille de i æmne og sted ensartede overleveringer til grupper eller typer, og rækken af disse udgjorde det stykke Lokehistorie vi kendte. Gennem en given overlevering, eddamytologiens i det væsenlige »onde» Loke, nåede vi til to forudgående mytegrupper, »Thors-Loke» og »Odens-Loke», som i kraft af stoffets rigdom og tydelighed viser os eddamytologiens umiddelbare forgængere. Til forklaring af den derefter tilbageværende rest af mytetræk opstillede jeg en Prometheuslignende urtype af Loke; her ligger bevisets tyngdepunkt i

---

[1]) Fragmenta hist. Græc. IV, s. 367. Jf. Holder, Altceltischer sprachschatz II, s. 313.

ligheden med andre folkeslags primitive myter, det nordiske stof er ikke större end til at udfylde det af dem givne skema. De gamle myters grundform står derfor så meget mere i tåge, og den videnskabelige sikkerhed i bevisførelsen er i forhold dertil svagere.

Dette er den samme overgang, som videnskaben har oplevet på så overordenlig mange andre punkter. Den romantiske trang til at søge tilbage til det allerförste udspring og finde tingens grundvæsen dær afløses af en interesse for den historiske rækkefølge, således, som den udtrykker sig i det vi kildemæssig har for öje, og i det vi kan slutte os til som et nær forudganget trin.

Til slutning må jeg mindes mine nærmeste forgængere. Ikke lidt skylder jeg Fr. v. d. Leyen. Det er sikkert hans afhandling om Odinsmjøden som har bragt mig til også at se fangstmyterne om Loke under samme etnografiske synspunkt. Og den opfattelse, der var ved at modnes hos mig, blev da også först udtalt af ham i hans »Germanische mythologie». Jeg har nu stræbt at give den et noget bredere og fastere grundlag.

Af tidligere arbejder har Axel Kocks været det jeg hyppigst er vendt tilbage til, selv om mit hovedsynspunkt, alt som jeg arbejdede med stoffet, er blevet ikke lidt forskelligt. Endelig er der Hilding Celanders nysudkomne skrift om »Lokes mytiska ursprung» (Ups. 1911), der först fremkom efter at min afhandling var nedskreven, men som har ydet ikke lidt til de nisseagtige forestillinger om Lokke. Om hans grundopfattelse (Loke som ktonisk væsen) og om hans omfattende gendrivelse af mit standpunkt, eller hvad han anser for mit standpunkt, skal jeg tale nærmere i en anmeldelse (DSt. 1912).

Jeg kan ikke slutte denne undersøgelse af Lokemyterne uden også at bringe en varm tak til H. F. Feilberg. Det var hans stadige opfordringer som førte mig til at gennemarbejde den nordiske mytologi ud fra folkeoverleveringens synspunkter. Hans ordbog har givet mig det förste og rigeste stof til Lokeundersøgelserne. Notitser fra ham

har senere udfyldt det; og en af hans personlige boggaver skaffede mig först det estniske sammenligningsstof. At takke fuldt ud for det gavmilde vennesind, hvormed hver af disse gaver og mange andre er ydet, føler jeg klart at jeg ikke magter.

Om maran ock varulven.

Sägner från Bleking ock Småland

meddelade av C. W. v. Sydow.

Jag hade gärna velat bidraga till fästskriften för min högt värderade vän dr Feilberg, som jag har att tacka för så mycken jälp ock uppmuntran, genom en vetenskaplig uppsats, vartill jag har material samlat. Andra göromål hindra mig f. n. att utföra detta arbete, ock jag måste nöja mig med att lemna följande materialsamling.

Dessa uppteckningar äro gjorda av elever i Ronneby folkhögskola på den tid, då jag var lärare där. Jag har blott mycket obetydligt retucherat dem i stilistiskt avseende. Det torde ha sitt intresse att se, huru en sådan grupp av föreställningar utformats ock varierar inom ett mindre område.

Vidskepliga personer tror, att om unga kvinnor, som är rädda för sin första förlossning, kryper genom en fölhamn (hinnor som omsluter fölet i moderlivet), har detta till följd, att smärtorna blir lindrigare. Till straff härför blir det barn som födes en mara, om det är en flicka, eller en varulv, om det är en gosse.

Då maran är i värksamhet, brukar hon göra sig osynlig. Hon kan också efter behov göra sig så liten, att hon kan krypa genom det minsta hål. Hon brukar rida hästar ock fläta deras man. I synnerhet tycker hon om att rida på sina ovänners hästar. Mänskor brukar hon inte skada, så länge de låter hänne vara i fred.

Det påstås, att maran inte kan räkna längre än till tre. Man sätter därför upp brädbitar, som har mer än tre borrhål, i spiltorna. Maran kan då inte rida hästarna, förr än hon har räknat alla hålen.

En bonde i sydvästra Småland hade många hästar. Han vaknade ofta om nätterna vid att hästarna sparkade ock förde oljud ute i stallet. Han steg ibland upp ock gick ut i stallet, men då han inte kunde upptäcka något, trodde han, att hästarna var på något sätt sjuka. Hans granne gjorde honom uppmärksam på att hästarna var svettiga om mornarna ock såg trötta ut. Som han visste, att de inte kunde tas ur stallet om nätterna så kunde det inte vara någon annan än maran som red dem, ock han beslöt att fånga hänne. Han visste nämligen, att maran inte kan komma ut genom något annat hål, än det hon kommit in genom. Han lagade därför i ordning en kork till det hål, som han misstänkte maran använde. Följande natt lade han sig i stallet till att vänta på maran. Om en stund började hästarna att hoppa ock sparka, ock han stängde då hålet ock lade sig att sova. Om morgonen, när han vaknade, stod där en vacker flicka. Bonden, som var utan piga, frågade hänne, om hon inte ville städsla sig hos honom, ock det gjorde hon. Snart fattade han tycke för den raska ock vackra flickan ock friade till hänne. Hon hade ingenting att invända, utan de gifte sig ock fick tre barn.

En dag, när mannen kom hem från staden, var han full ock misshandlade sin hustru. Hon sade då till honom, att hon var mycket för god för att få en sådan behandling: han visste inte, varifrån hon var. Då tog mannen hänne med sig ut i stallet, visade hänne hålet ock sade: »Därifrån är du kommen», ock med detsamma flög hustrun ut genom hålet ock lät aldrig se sig mera. Men om kvällarna kunde man sedan få se en svan kretsa över gården, ock det hände ibland, att den släppte ned en del vackra saker åt barnen.

En bonde, vars hästar reds av maran, hängde en lie i ett rep över en häst. Om morgonen, när man kom ut i stallet, fanns hans hustru liggande ijälskuren i spiltan. Det var alltså hans hustru som brukade marrida hästarna om nätterna.

Maran brukar fläta manen på hästarna för att bättre kunna hålla sig fast, när hon rider. En bonde lade därför ett par vantar på hästens rygg. När maran kom för att rida på hästen, fick hon se vantarna ock var tvungen att ta dem på sig. Följaktligen kunde hon inte fläta manen eller rida.

Ernst Valdemar Pettersson, Mjövik.

Det berättas, att unga kvinnor, som är rädda för att föda barn första gången, kryper genom en fosterhinna av ett föl. Därigenom skall de slippa några plågor vid förlossningen; men detta skall ha den följden med sig, att om ett gossebarn födes, så blir han en varulv, men om det blir en flicka, så blir hon en mara.

Varulven uppträder om natten i en hunds liknelse. Den försöker då att komma åt att bita mänskor. Det berättas, att en man blev anfallen av en varulv en natt. Han fick då hålla på att slåss med den ända tils dagningen; då fick han se varulven förvandlas till en karlsperson.

Även maran uppträder nattetid, men hon är då osynlig. Det påstås, att hon har sitt tillhåll i en del stall ock rider hästarna där. Hon brukar då fläta samman deras manar ock svansar. För att skydda hästarna för maran brukar en del personer hänga upp en död skata eller en markvast eller också ett såll över hästarna. De tror, att maran inte kan rida hästarna, förrän hon räknat alla fjädrarna på skatan eller alla grenarna på markvasten eller hålen i sållet. Detta lär ej lyckas hänne, för det påstås, att hon inte kan räkna längre än till tre.

En bonde hade en gång kommit under fund med att maran red hans hästar om nätterna. Han beslöt sig då för att fånga hänne, ock det gick till på följande sätt. Intill stallet var en vagnbod belägen, ock i vagnboden låg ett vagnsjul, som inte begagnades. Bonden slog en träpropp i julbössan en kväll, ock påföljande morgon stod där en ung kvinna bredvid vagnsjulet. Bonden tog hand om hänne, ock efter någon tid fattade bondens son kärlek till hänne ock de gifte sig. Träproppen hade sedermera blivit borttagen ur julbössan. Kvinnan kom vid ett tillfälle att få syn på hålet. Med detsamma försvann hon ock blev aldrig mera synlig.

Karl Johansson, Trolleboda.

Maran är en övernaturlig varelse, som kan höras ock kännas, men inte ses. Hon har tillkommit därigenom, att en havande kvinna krupit under en fölhamn för att slippa födselsmärtorna. Hännes barn blir då en mara.

Maran rider både människor ock djur, d. v. s. trycker dem, så att de inte kan andas. När hon rider hästarna, flätar hon

deras man ock gnider in den med ett slags fett, så att det nästan är omöjligt att reda upp den. För att skydda hästarna för hänne hänger man en spegel framför dem, för maran förlorar sin makt, då hon ser sin egen bild.

En bonde, som hade många hästar i ett präktigt stenstall, hörde en kväll, hur hästarna sparkade ock gnäggade. Han förstod, att det var maran, ock täppte nyckelhålet. Nästa morgon, då han kom i stallet, stod hans hustru där. Hon hade varit mara, men var nu fri från förtrollningen.

Ernst Rudolf Petersson, Torstäva.

Maran är en på något sätt förhäxad mänska, som kan förvandla sig på många olika sätt. Hon säges ha uppkommit därigenom, att havande kvinnor kryper genom en sele. Deras barn blir därigenom maror. Maran kryper om nätterna in i stallen genom något litet hål i väggen, ock där rider hon hästarna, så att de dryper av svett om mornarna. Stundom rider hon även mänskor.

Det berättas, att maran brukade rida hästarna för en bonde. Denne hade hört att, om en kunde täppa hålet, där hon gick in, kunde hon inte komma ut, utan då finge man se, vem som var mara. Detta gjorde han en natt, ock på morgonen, då han kom i stallet, stod där en kvinna. Från den stunden blev hon fri från att vara mara.

Det berättas också, att en dräng hade ont av maran. När han hade lagt sig om kvällarna, kom där något tungt på bröstet på honom, så han knappt kunde andas. Han tyckte, det var, som om någon gått på honom, för han kände stövelklackarna. Men en kväll tog han in ett stort vattenkar ock satte utmed sängen. När hon sen kom på natten, slog han till hänne, så hon föll ner i vattnet. Då tände han ett ljus ock skulle se, om han såg hänne, men han såg bara, att hon gått upp genom skorstenen, ock fjät på golvet som efter en katt. Men sen hade han aldrig ont av hänne.

Karl Håkansson, Stålemara.

Maran är en övernaturlig varelse, som en inte kan se, men en kan få känning av hänne på andra sätt. Hon säges komma till på det sättet, att en havande kvinna passar på att krypa

genom fosterhinnorna, då ett sto har fölat. Då slipper hon födslosmärtor, men barnet blir en mara. Andra påstår, att maran uppkommer därigenom, att t. ex. en piga mördat sitt barn ock grävt ner det under ett golv eller dyl., utan att det blivit uppdagat. Då blir detta barn en mara, som inte lemnar husets folk någon ro om nätterna.

Maran uppträder särskilt i stall, där rider hon hästarna genomsvetta ock flätar deras manar ock smörjer in flätorna med ett slags fett, så att de blir mycket svåra att lösa upp. Även mänskor får ibland känning av hänne. Det känns då som en tyngd över bröstet. En kan då knappt röra en lem eller andas ock plågas därför mycket.

Det sägs att, när personer är ute sent, efter 10 på kvällen, så kan de ha maran med sig in, när de kommer in, ock då anfaller hon dem, som förut varit inne. Ett medel att skydda sig för hänne skall vara att lägga armarna eller benen i kors, för då har hon inte makt att röra en. För att hindra hänne från att komma in i rummet, när en varit sent ute, skall en sätta käpp ock galoscher utanför.

För att maran skall kunna komma in i ett rum, behövs det en om än aldrig så liten öppning. Men hon måste också tillbaka samma väg, som hon kommit in. Täpper en det hål, som hon kommit in genom, är hon alltså instängd. På en gård, där hon brukade rida hästarna, beslöt bonden att fånga hänne. Stallet var av sten, ock det fanns därför inget annat hål än hålet efter en knagg i dörren. En kväll, när hästarna började sparka ock frusta, passade bonden på att täppa hålet ock gick sen in ock lade sig. Nästa morgon gick han ner i stallet, ock då stod där en ung flicka från en gård i närheten. Från den dagen blev flickan befriad från att vara mara, för tas en mara på bar gärning, blir hon förlöst.

På ett annat ställe, där maran brukade rida hästarna, beslöt en av drängarna att ge hänne, vad hon behövde. Han slipade därför en lie ock band fast den med äggen vänd uppåt på ryggen av en av hästarna. När han om morgonen kom ut i stallet, hittade han husbondens hustru svårt sönderskuren. Hon hade således varit mara, utan att någon vetat av det.

På ett ställe brukade en av drängarna svårt ridas av maran. Detta berättade han för sina kamrater. En av dem rådde honom

då att nästa gång, då han blev riden, säga: »Låt mig få vara i fred hädanefter, din leda markatta!» Inte långt därefter gjorde han detta, ock med detsamma vart han fri. Men bredvid honom stod en av tjänsteflickorna ock tackade honom för vad han sagt, för nu var hon fri från att längre vara mara.

Oskar Nilsson, Hetteboda.

Maran är ett andeväsen, som kan uppträda i olika skepnader, dels som katt, dels som hund ock även i form av andra djur. Hon kan skapa om sig hur som hälst. Det finns många berättelser om hänne.

När en person kördes till graven, hände det att, när de hade kört ett stycke, hästarna blev så svetta, att skummet flöt av dem ock de vägrade att gå längre. Men eftersom de bara hade en liten bit till kyrkogården, fick kusken dem med jälp av piskan att gå fram. Han anade emellertid oråd, ock när han kommit fram, tog han av betslen på hästarna ock spottade tre gånger genom dem. Då övergav maran genast hästarna, men i stället överföll hon kusken, så att han tog till att skrika ock jämra sig ock kunde inte stå still, utan började hoppa ock regera som en galning. I detsamma kom prästen, han blev mycket bestört, när han fick se karlen. Han frågade de närvarande, vad det var fatt med honom. När de talade om, hur det gått till, förstod han, vad det var, ock läste några ord ur bibeln. Då blev en katt genast synlig utefter kyrkogårdsmuren. Den, sades det, var maran.

Även när folk sover, kan hon infinna sig. De sovande ger då ett smackande ljud ifrån sig. Detta brukar avjälpas genom att någon annan i rummet ropar dem vid namn, då överger hon dem.

En flicka hade mycket ont av maran. Hon fick aldrig sova om nätterna, för så snart det blev midnatt, infann hon sig ock hanterade hänne, så att hon var alldeles utmattad på morgonen. På grund härav kunde hon ej orka att vara uppe om dagarna häller, utan måste ständigt ligga till sängs. Till slut hittade de på råd: de stoppade upp kläder, som liknade en mänska, ock la dem i sängen, där flickan brukade ligga. Vid midnatt kom

maran ock började rida figuren, men märkte skillnaden, gav från sig några konstiga ljud ock försvann för att ej mer komma.

August Oredsson, Hasselstad.

Maran är osynlig ock kan gå genom lyckta dörrar. Om en hänger två döda skator över hästens rygg, vågar hon inte rida honom.

Gottfrid Petersson, Signemåla.

En del mänskor blir om nätterna förvandlade till maror. Det påstås, att de blivit sådana därigenom, att deras mödrar, när de var havande, krupit genom en sele.

Maran rider hästar om nätterna, så att de blir utmattade ock genomsvetta, ock flätar deras man i flätor. Hon rider också mänskor ock sätter sig då på bröstet, så att de nästan kvävs. Reser en sig då upp, går hon bort för tillfället; men en får inte lägga sig mer den natten, för då kommer hon igän, ock då kan hon vara omöjlig att få bort för rästen av natten. För att slippa marans besök i stallet, hänger man där en död skata eller en lie över hästen eller på andra ställen, där hon brukar hålla till.

Det berättas, att maran jämt brukade rida en häst, så att den var alldeles genomsvett, när ägaren kom ner i stallet om mornarna. Han hängde då en lie över hästen. Nästa morgon var han själv sönderskuren ock illa tilltygad på sin bak. Han förstod då, att det var han själv som var mara om nätterna ock som hade ridit över lien.

En person hade ofta besök av maran ock kunde inte bli fri från hänne. På dörren fanns ett knagghål, varigenom maran gick in, ock han hörde, hur hon pep ock stönade, när hon kom. En natt, när hon kommit in, sprang han upp ock täppte till hålet. Då kunde hon inte komma ut, utan fick stanna till morgonen. Den natten var han inte besvärad av maran, men han hörde, hur hon letade efter något hål att krypa ut genom. När det blev dager, var det en ung kvinna i rummet i stället för maran. Hon stannade kvar i huset ock blev gift med den, hon förut plågat. Flere år bodde de lyckliga tillsammans. Varje kväll såg mannen till, att hålet i dörren var tilltäppt. En kväll

glömde han det, ock på natten blev hustrun åter mara, flög ut genom hålet ock kom aldrig tillbaka.

En jägare var tidigt en morgon på jakt, innan det dagats. Han fick då se en skata ock sköt hänne, men i stället för skata damp en gammal kärring ner från trädet. Hon var mara, men hade varit ute i skatskepnad, för maran kan använda många olika skepnader.

Evald Bondeson, Ragnabo.

Maran är en mänska, som blivit sådan genom att hännes mor som havande krupit genom fosterhinnorna hos ett sto, för att undvika eftervärkarna vid förlossningen. En kan skydda hästarna från att ridas av maran genom att hänga en almanacka eller en död skata över hästarna. En kan också sätta upp skarpa liar över hästen, så att maran skär ijäl sig.

August Karlsson, Björketorp.

Maran är en varelse som har förmågan att osynlig färdas fram. Det berättas, att förr i världen havande kvinnor, som ville ha lätt att föda barn, skulle krypa genom en »fölhamme». Det första barnet, hon sedan fick, blev en mara.

Det var en gång en man ock en kvinna som bärgade hö Så sade mannen till hänne: »Om något besynnerligt kommer, så bara slå med tjugskaftet, men stick inte!» Sen gick han avsides. Bäst det var, kom en besynnerlig karl mot hänne ock ville fördärva hänne. Hon slog av alla krafter ock redde sig också. En stund därefter kom mannen ock var blodig.

Henry Jönsson, Östra Hult.

På en bondgård trodde bonden, att maran red hans hästar, för håret var avskavet på ryggen på dem. Han fann på råd ock band en lie på ena hästens rygg med äggen uppåt. Nästa morgon, när han kom i stallet, fick han emellertid se sin egen hustru liggande död, ijälskuren av lien.

Ett annat sätt att fri hästarna för maran var att hänga en död skata eller en gammal almanacka i stallet.

En gång hände det, att när en dräng skulle gå in i stallet, det var någonting som kryste honom, så att han föll till golvet ock blev liggande där. När det dröjt en stund, undrade husbonden, varför han inte stängde till dörrarna, ock gick därför dit. Då fick han se drängen liggande på golvet ock bar in honom. Efter några veckor var drängen oppe igän, men det dröjde länge, innan han blev kry igän.

Fredrik Collin, Skärrgöl.

Maran påstås flyga omkring i luften, ock hännes tillkomst förklaras på olika sätt. Somliga säger, att när flickor, som inte blivit gifta, dör, blir de maror ock flyger omkring i luften ock skriker: heeeeeerana, heeeeeerana. Andra säger, att om en havande kvinna kryper genom en fölaham, skall hon få lätt för att föda barnet, men det är en mara, om det är en flicka, eller en varulv, om det blir en pojke.

En mara brukade besöka en pojke genom ett litet hål i fönsterblyet. När det tätades, kom hon inte ut, utan när pojken vaknade om morgonen låg en ung vacker flicka hos honom. Han gifte sig med hänne. Men en gång medan de låg, sa han: »Tror du inte, jag vet, varifrån du är kommen? Du är kommen från England.» I ett sus flög hon från honom. Han reste då till England ock sökte upp hänne, ock sen hade de många barn tillsammans.

Maran brukar också rida hästar svetta ock trötta om nätterna ock fläta deras manar. Ett bra medel att hindra detta är att spika upp en död fågel mellan hästarna. Eller också kan en ta svansen av ett fäkreatur, när en slaktar det, ock spika upp mellan dem. Då skall hon inte ha någon makt över dem.

Fritz Larsson, Stiby.

Maran tros tillkomma så, att nygifta kvinnor, som är rädda för sin första barnsäng, kryper genom en fölhamn, d. v. s. fosterhinnan omkring fölet. Men till gengäld blir barnet en mara, om det är en flicka. Kan en fånga hänne, blir hon den hon är, tils den som fångat hänne visar hänne, varifrån hon kommit.

I Urshults socken i Småland bodde en bonde, som hade många hästar. De brukade vara oroliga om nätterna ock vita av skum på mornarna. Han förstod, att det var maran som brukade rida dem, ock beslöt fånga hänne. Han stoppade till alla hål, som fanns i väggarna, utom ett, ock det gjorde han en passande plugg till. På kvällen ställde han sig på lur. Rätt vad det var, hörde han, att någon red på hästarna. Kvickt satte han pinnen i hålet ock lade sig sen att sova. När han vaknade, var det full dager, ock bredvid honom stod en så vacker kvinna, att han aldrig sett någon vackrare. Han behövde just en piga ock beslöt sig för att anta maran. Han blev snart så kär i hänne, att han begärde hänne till hustru. De gifte sig ock levde i ett lyckligt äktenskap ock fick ett barn. En dag reste bonden till staden ock kom drucken hem. Hustrun började då gräla på honom. Bonden blev häftig ock sade, att hon skulle sköta sig själv, eljes skulle han visa, varifrån hon var kommen. Han drog nu ut pinnen från hålet ock sade: »Därifrån är du kommen.» Med detsamma försvann hon genom hålet, ock han återsåg hänne aldrig mera.

Frans Åkesson, Häggatorp.

En kan hindra maran att komma in genom dörren, om en borrar ett hål i tröskeln ock där stoppar ned en orm ock ett stycke vättasilver. Hålet måste sen noga fyllas igän.

Det är inte alltid maran rider hästarna. Stundom flätar hon egendomliga »knyltror» i manen på dem. Hästar som har sådana flätor trivs bra ock håller sig släta ock blanka, men löser en upp flätorna, vantrivs de.

Maran kan också rida mänskor ock kallas då för lillnisse. Denne kommer under en persons sömn. Den känns alltid först vid fötterna. Så går den sakta fram ock lägger sig på den sovandes bröst. Det känns mycket smärtsamt, personen förmår inte vrida sig eller tala. Märker någon hans belägenhet ock ropar honom i namn, försvinner otyget.

Om den som har lillnisse, innan han går till sängs, sätter sina skor så, att hälarna är vända åt sängen, förmår lillnisse inte komma upp i bädden.

Ett annat skyddsmedel, som är bra för såväl mänskor som hästar, är att i ett band av bast kring halsen bära vitterlök, vättasilver, vitt ormben ock ändalöst trä.

Karl Andersson, Kornstorp.

Nu känner en inte mycket till maran. Vad en vet om hänne är blott, vad de gamla berättat om hänne. Hon kan uppträda dels som katt, dels som mänska. I förra fallet är det huvudsakligen djuren hon plågar. Djuren blev överansträngda ock genomsvetta genom den börda, denna katt skulle kunna åsätta dem. Detta djurväsen flätar till manen på hästar.

Förr i tiden fanns det också människor som kunde vara maror. Var det en kvinna, kallades hon mara; men var det en man, kallades han varulv.

På en gård var det en dräng ock en piga. Pigan var mara, ock detta berodde på hännes föräldrar. Drängen hade flera gånger överfallits av en okänd varelse, ock han misstänkte pigan ock beslöt fånga maran en gång. När de höll på med höbärgningen, överfölls drängen plötsligt av maran, men eftersom han hade hötjugan i hand, fattade han mod ock sade: »Nu ska du få, din förbanskande mara!» Maran blev då mänska, ock då befanns det, att det var pigan som varit mara. Hon svarade honom genast: »Tack skall du ha, för att du har frälst mig ifrån denna omänskliga plågan!» Det var uttrycket »mara» som skulle ha frälst pigan från den övernaturliga plågan.

Viktor Andersson, Törneryd.

Maran är en kvinnlig person, som kan färdas osynlig. Hännes mor har krupit genom sele eller genom ett föls fosterhinnor.

Maran brukade rida hästarna genomsvetta. Eller också knöt hon så många knutar å bindslena, att hästarna omöjligt kunde lösas, med mindre än att en skar av bindslena.

Till skydd mot maran upphängdes i stallet en död skata eller uggla eller en skarpslipad lie.

Alfred Eriksson, Dalandshult.

Maran ser ut som en stor katt, menar somliga. Om nätterna är hon ute ock överfaller såväl mänskor som djur. Andra menar, att maran är en mänska, som svurit bort sig till den onde ock efter sin död blivit förvandlad till mara.

En bonde hade många hästar. Om mornarna, när kusken kom ut i stallet, märkte han, att den största hästen alltid var svett ock trött. Ofta var svansen flätad, ock det troddes, att maran hade gjort det, för ingen visste, att kusken var sömngångare. Husbonden tyckte, att det var synd om djuret, ock beslöt att göra något för saken. En kväll slipade han en lie ock spikade fast den i ingången till stallet. Om morgonen, när bonden kom ut, stod drängen mot lien med nästan avhugget huvud. Det var han som hade varit mara.

Emil Svensson, Östra Hult.

Ibland händer det, bäst en är ute ock »våstas», att en kan få något tungt på lasset, så att hästarna knappt orkar dra, ock då kan en vara säker om att en har maran på lasset. En kan då slippa hänne, om en går fram ock tittar hästen inunder luggen; men en får akta sig, för en kan då lätt få sig en »örnavånglare», så det känns.

Ibland rider maran hästarna i stallet, så de är alldeles svettiga om mornarna. För att bli av med hänne kan en då hänga en tallrisruska eller en död skata på stalldörren, för när maran får se den, rider hon bort på den ock kommer aldrig tillbaka.

En bonde bad sin dräng sitta på en häst en natt för att vakta mot maran. När bonden kom in, satt drängen på en spiltbalk, ock hästarna var svettridna.

Axel Olsson, Lyckeby.

Brödrahalla.

En småländsk runsten ock en folksägen.

Av Otto von Friesen.

Icke fullt en fjärdedels mil öster om Ölmestads gästgivargård i Refteles socken ock Västbo härad, omkring 9 mil ssv. om Jönköping, höjer sig en tämligen brant, ursprungligen nästan rund gruskulle av ett par hundra meters genomskärning över den här i trakten eljest ganska plana marken. Kullen är belägen omedelbart norr om den punkt, där landsvägen mellan Refteles ock Bredaryds kyrkor löper in emot ock berör järnvägen mellan Halmstad ock Nässjö. I kullens södra ända har man sedan gammalt haft ett grustag, ock väldiga massor sten ock grus ha särskilt under järnvägsbygget på 1870-talet ock möjligen också senare bortförts, vadan en stor del av den ursprungliga åsen nu är bortschaktad. Detta måste i hög grad beklagas, ty vi ha här att göra med den plats eller en av de platser,

Fig. 1. *Västbo hd.*

där västboarne samlades till ting i gamla dagar. Det nuvarande tingshuset är beläget något mer än en fjärdingsväg längre västerut vid Refteles järnvägsstation, men ännu står det gamla tingshuset öster om gästgivargården som en fingervisning om att tingsplatsen en gång legat österut från Ölmestads by.

De gamla i bygden känna sägner knutna till den ovan omtalade gruskullen. De kalla den **Brörehalla** eller **Brö(d)rahalla**, ock ett torp, som ligger uppe på backen, heter nu ömsom **Brö(d)-**

Fig. 2. *Reftele med omnäjd.*

Brödrahalla är den lilla kulle med en lägenhet på, som ligger strax norr om järnvägen, utmärkt med bokstaven B.

rebo, Sannebo ock **Kullen.** Grustaget kallas allmänt **Brörebohåla**[1]. Det är uppenbart, att vi här ha att göra med samma plats, som i äldre urkunder ock arbeten kallas **Brödrahalla**[2]. Ett fastebrev, utfärdat av domhavanden i Västbo Christian Cornelii-

---

[1]) TUNELD$_8$ talar om »torpet Brödrahalla». Så ock J. A. LAGERGREN i Antikv.-topogr. arkivet i Statens hist. museum samt DJURKLOU därsammastädes.

[2]) Se t. ex. Tuneld$_8$ Sth. 1832, 3: 2, s. 883 ock Wieselgren, Ny Smålandsbeskrifning III, s. 132.

son den 8 juni 1598, meddelar, att tinget hålles »wid **Brödrastene**»[1]. Reftele ligger mitt i Västbo härad, ock i regeln har väl tinget hållits här, om det också, såsom STYFFE (Skand. under unionstiden$_2$ s. 157) anger, stundom varit förlagt till andra orter som t. ex. Unnaryd (**Undarit** 1401). Även inom Reftele har platsen något växlat: utom från **Brödrahalla** utgivas brev också från **Thingstadh**, som skall vara identiskt med ett likabenämt torp under Väboholm (enl. Wieselgren a. a., s. 81). Väboholm är beläget en halv mil väster om Brödrahalla. Men att åsen vid Brödrahalla redan i forntiden använts till tingsplats, därför synes den omständigheten tala, att två runstenar — såsom vi nedan skola finna. — blivit här resta fjärran från människoboningar.

Äldre personer i Ölmestads by erinra sig ännu, att i deras barndom, innan ännu järnvägen (på 1870-talet) drogs fram genom åsen, överst på dennas krön stodo två jordfasta, stora ock flata stenar, lutande mot varandra. Stenarna voro starkt mossbelupna, så att det är lätt förklarligt, att man ej iakttagit några ristningar på dem; men några gamla trodde sig ha hört av sina fäder, att det skulle finnas någon slags inskrift på den ena eller kanske på båda stenarna. Två »resestenar» omtalas också av TUNELD, J. H. VALLMAN (mskr. i Statens hist. museum) ock WIESELGREN. Den förstnämnde säger, att de »kanske varit runstenar, ehuru inga runor därpå synas»; enligt WIESELGREN »påstår man, att de äro runstenar med otydliga runor». Sannolikt är det dessa stenar som åsyftas av ROGBERG ock RUDA i Hist. Beskrifning om Småland s. 576: »Wid Gästgifwaregården Ölmestad äro 2:ne runstenar, men runorna så utnötte, att de ej kunna utredas».

Om monumentets utseende i början på 1800-talet ger JACOB ADLERBETH (mskr. i Statens hist. museum, närmare citat nedan s. 611 n.) den upplysningen, att det bestod av »två, tre alnar från varandra resta stenar, av vilka en är 3 alnar hög, men den andre, fordom av samma höjd, nu betydligen förminskad, sedan

---

[1]) Jag känner brevet genom en avskrift, som ställts till mitt förfogande av den kände fornvännen ock fornforskaren konduktör F. J. E. ENESTRÖM i Gislaved. Härför, liksom för den mångahanda jälp, han lemnat mig för den undersökning, som här offentliggöres, ber jag att få till honom uttala mitt förbindliga tack.

en från dess övre hörn i sned riktning remnad trekant nedfallit till jorden».

Sägnerna i orten om runstenarna föranledde år 1906 konduktör F. J. E. ENESTRÖM att anställa en undersökning i Brödrabohåla. Det vore ju möjligt, att stenarna rasat ned i hålan ock blivit liggande, trots det att veterligt en mängd andra blivit bortförda ock nedlagda i järnvägslinjen. Efter långvarigt ock

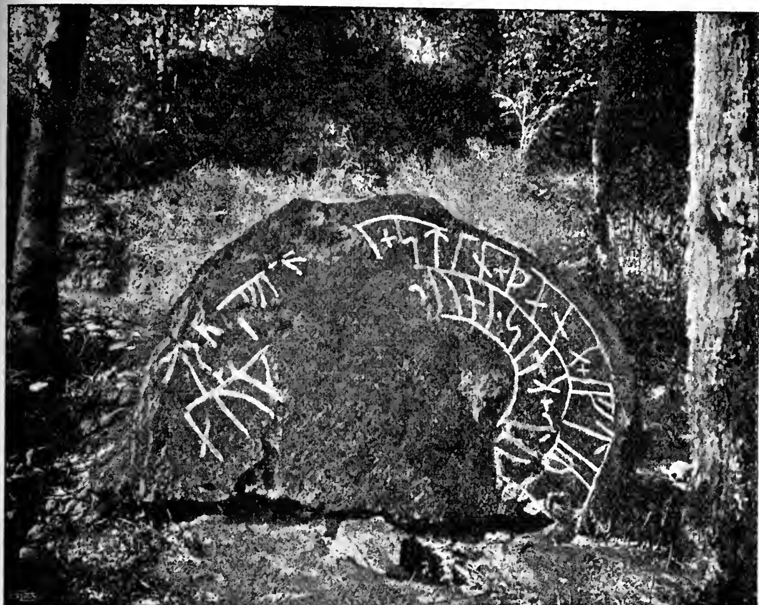

Fig. 3. *Brödrahallastenen från framsidan.*

mödosamt sökande påträffade hr ENESTRÖM värkligen en runsten, som visserligen var starkt skadad. Den andra stenen har hr E. senast i år förgäves eftersökt. Hr E:s nitiska efterforskningar äro desto mer beröm värda, som de varit förenade med icke obetydliga personliga uppoffringar. Det återfunna runstensstycket har igänkänts såsom tillhörande en av de på åsen resta stenarna av en trovärdig person, änkan Johanna Lorentzson, vilken som barn ofta lekt på platsen, där de en gång stodo. Fragmentet är genom hr E:s försorg nu rest på en väl skyddad plats i det numera skogbeväxta ock övergivna grustaget strax

norr om järnvägen ock öster om den lilla väg, som från landsvägen leder upp till torpet Brödrabo.

Den sålunda återfunna runstenen har dessvärre icke i äldre tid blivit undersökt av runforskare, ock någon tidigare läsning av den är mig icke bekant[1]. Jag har själv två gånger varit i tillfälle att undersöka den, båda gångerna beledsagad av hr Eneström: första gången den 17 dec. 1906, andra gången den

Fig. 4. *Brödrahallastenen sedd från högra sidan.*

12 aug. 1911. Vid sistnämnda tillfälle fotograferade jag stenen efter att ha på vanligt sätt fyllt i de säkert huggna rundragen med i vatten upplöst slammad krita. Vidstående bild är en reproduktion av den erhållna fotografien.

Stenen består av en mörk, flagrande bärgart ock är i sitt nuvarande skick 1 m. 65 cm. bred ock 1 m. 20 cm. hög.

---

[1]) Den läsning, som återges i den »Smålandsbeskrifning», som utges av Nya Växiöbladet, Jönköpings län s. 625, härleder sig sannolikt från mitt första besök vid stenen.

Runor äro anbragta dels på ena flatsidan (A), dels på ena överkanten (B).

A. I inskriftens början, som vidtar i stenens nedre vänstra hörn, kunna en, möjligen flera runor saknas. Alltså:

[? . . .] **ru**[1] **i**[2] **fʀ**[3] **+**[4] **r[isþ]i**[5] **+ stin + þana + eftiʀ + s[uin?] auk [iskil**[6]**] suni · sina × tua**[7]

B. **[hialpi + ku]þ + selu [+] þi[ʀa]**

1) Möjligen l: runans nedre del är avflagrad, men att dömma av spåren i den under flagringen liggande stenytan är det snarast **u**.

2) Att dömma av denna runas närhet till den följande kan här knappast ha stått l. Däremot talar också, att något spår av bistav ej finns på den smala oskadade stenyta, som finns kvar omedelbart ovanför huvudstaven.

3) Spåren av bistavarna synas i den flagrade stenytan såsom nedsänkningar.

4) Av skiljetecknet synas svaga spår.

5) Mellan r ock i tyckas endast två runor kunna ha fått plats.

6) Runspåren tala snarast för att läsa **iskil**, men det är osäkert.

7) Nedre delen av huvudstaven är bortslagen.

I översättning lyder sålunda inskriften:

Torlev (eller Rolf) reste denna sten till minne av S(ven?) ock Eskil(?), sina båda söner.

Ristningen torde böra hänföras till tiden 1025—1050.

Av vad som hittils meddelats är det sålunda klart, att tingsplatsen fått sitt namn — **Brödrahalla** — efter de båda stenar, som en gång stodo resta på backens krön: **hall** är nämligen den småländska beteckningen för en större flat ock jämn, jämförelsevis tunn sten. Vi äga till yttermera visso från senare tid direkta vittnesbörd om att själva stenarna burit namnet **brödrahalla**. Antikv.-topografiska arkivet i Statens historiska museum innehåller efter J. H. Vallmans resebeskrivning en notis om »två uppreste stenar vid Ölmestads by, kallade **Brödrahallar**», ock en handskrift av Jacob Adlerbeth, som förvaras i Statens hist. museum, meddelar: »**Brödrahallar** kallas tvenne 1/4 mil öster om Ölmestads gästgifvaregård — — resta stenar» (1820- eller 1830-talet)[1]. Att **Brödrahalla** ännu på 1500-talet var

---

1) Mskr. i kapsel märkt: Arkeologi. Anteckningar af J. Adlerbeth.

appellativum, framgår därav att ordet då finnes utbytt mot synonymet **brödrastene** ock tingsstället anges som »**widh brödrastene**». Betydelsen av detta ord kan knappast vara mer än en: brödernas stenar.

Ortsägnen känner också förklaringen till denna benämning. Det berättas nämligen — sägnen är enligt konduktör ENESTRÖM känd både i Västbo ock Östbo härader — att i den grå forntiden två bröder blivit spådda, att de en gång skulle döda varandra. För att denna fruktansvärda spådom ej skulle gå i uppfyllelse, sända föräldrarna sina söner att uppfostras på vitt skilda orter. Åldrade återvände de till hembygden ock möttes på tingsplatsen utan att känna igän varandra. De båda främlingarna åtföljdes av var sin hund. Hundarna råkade i slagsmål, ock snart voro också deras härrar invecklade i ett envig, som blev bådas deras bane. Fallna igänkänna de varandra, ock till deras minne resa anhöriga på tingsplatsen de båda stenarna. Den utmärkte kännaren av småländsk odling ock folktradition, intendenten P. G. WISTRAND, har för 30 år sedan (juli 1880), såsom han haft vänligheten meddela mig, i Reftele upptecknat sägnen sålunda: »En trollpacka hade förutsagt en rådder [havande] kvinna, att hon gick med tvillingar, gossebarn, ock att dessa, om de fingo leva, skulle bliva varandras banemän. Pojkarna kommo till världen, men kunde aldrig draga jämt, varför deras föräldrar, som fruktade, att spådomen skulle slå in, skickade dem åt var sitt håll långt bort i främmande land. Efter många år återvände de» etc. (fortsättningen överensstämmer med ovan återgivna version).

Sägnen finnes omnämnd i äldre källor. WIESELGREN a. st. berättar den sålunda: »Två stora rese-, man påstår också runstenar med otydliga runor jämte stora vägen påstås utmärka, att två bröder där mördat varandra, om vilka var spått, då de voro barn, att så skulle gå, varför de åtskildes späda, men å tinget möttes, ock dräpte de varandra utan att känna sin släktskap.» ALLVIN, Beskrifn. öfver Västbo hd, Jönk. 1846, s. 96 not ger några detaljer till: »Sagan förmäler, att som en följd av en spådom, det bröderne skulle bliva varandras banemän, de företogo sig att bo i långt avskilda länder, men att ödet icke dess mindre förde dem här tillsamman. Deras förut stövande hundar träffas först ock börja striden; drängarna löpa till för

att emellan hundarna återställa freden, men råka själva i slagsmål, vilket slutligen övergick till de för varandra okände bröderne ock slutar med bådas fall.» Att traditionen om Brödrahalla nu lever ute bland folket i den form, vari den ovan meddelats, kan möjligen bero på uppfriskning från de senast citerade, åtminstone i Västbo välbekanta Smålandsbeskrivningarna. Det finns nämligen en omständighet som tyder på att traditionen på 1870-talet åtminstone ställvis var i utdöende. J. A. Lagergren skildrar i en berättelse till Vitterhetsakademien av 1876 (i Antikv.-topogr. arkivet) omständigheterna vid brödernas tragiska slut väsentligen annorlunda. Enligt hans sagesmans uppgift skulle bröderna ha kommit i tvist om en gård, som låg på eller intill tingskullen, varvid den ene brodern slog ijäl den andre ock till straff härför samma dag dödades av Godfar (åskan). Tydligen hade åtminstone Lagergrens meddelare glömt det värkliga skälet till brödernas strid, han eller äldre berättare — ock så har enviget motiverats på ett nytt sätt. Ty att den först återgivna relationen är den ursprungligare av de två, framgår med visshet därav, att den är känd ända från 1500-talet. Olaus Magnus (»De gentibus septentrionalibus lib. I, cap. 31) syftar tydligen på Brödrahalla med följande berättelse (jag återger den efter Mikaelisgillets nya svenska översättning s. 69): »I södra delen av Göta rike finnas tvänne över ett brödrapar resta minnesstenar, av hög ålder ock ännu i dag mycket omtalade: dessa bröder hade nämligen, då de ännu knappt lemnat ungdomsåren, fått sig av spåmän förutsagt, att de skulle komma att dräpa varandra. Fasande för ett sådant olycksöde ock för att undvika dess uppfyllelse beslöto de att ständigt leva i främmande land ock styrde kosan åt skilda håll till avlägsna delar av jorden. Men när ålderdomen inställde sig ock krafterna avtogo, återvände de till sitt fädernesland, menande var för sig, att efter förloppet av en så lång tid den andre brodern vore död ock den ödesdigra spådomen således utan värkan. Men utgången blev en annan, ock ödet skapade sig en utväg. Ty när de båda gamla männen utan att känna varandra sammanträffat några mil ifrån staden Jönköping, där de, efter att ha hälsat varandra, för en stund slogo sig ned för att vila ut i en talldunge vid stora landsvägen, kommo deras hundar i slagsmål ock därpå de själva i ordväxling, varpå de

råkade i handgemäng ock tillfogade varandra sår, av vilka de dogo, sedan de dock under dödskampen igänkänt varandra. Så förtäljer sagan enligt de gamle, utan att man dock vill gå i god för den. Omkring nämnda plats ses stora högar av otaliga stenar, sammanförda av förbiresande folk, som utan vidare omständigheter kastat dit dem. Det är nämligen en plägsed hos detta folk, att resande, som passera förbi märkliga ställen, där under ock järtecken inträffat, kasta en hop stenar dit, detta till äventyrs av det skäl, att man under en from förevändning vill hålla de steniga vägarna rena ock fria, eller ock av någon annan hederlig anledning.»

Så Olaus Magnus. Det är ju uppenbart, att han åsyftar Brödrahalla, ock det är ju påfallande, hur nära hans återgivande av sägnen sammanfaller med den ännu levande folktraditionen. Tänkbart är nu visserligen, att en lärd präst i trakten under studiet av Olaus Magnus gjort samma kombination av minnesmärkets namn ock den av Olaus återgivna sägnen som vi ock sålunda givit sagan ny livskraft. Men denna möjlighet berör ju på intet sätt vissheten om att sägnen varit knuten till vården redan i slutet av medeltiden. Ock vilka anor har den? Ännu i slutet av medeltiden var runkunskapen så levande på traditionens väg, att man säkerligen utan svårighet kunnat tolka en inskrift med så pass enkelt ordförråd, som den här ifrågavarande har. Man stavade ut, att stenen var rest av en fader över hans två söner, ock så fyllde fantasien i denna torftiga ram med de romantiska detaljerna. Men redan dessas art talar delvis mot ett dylikt antagande. Har Olaus riktigt återgivit folksägnen så äro de båda bröderna åldrige män, när de återvända, ock då är det ju föga sannolikhet för att deras far ännu skulle vara i livet ock resa vården över dem. Vågar man bygga på denna detalj, har traditionen redan omkring 1500 sålunda lemnat inskriftens stöd ock går följaktligen längre tillbaka i tiden. Själva sägnen synes vara ganska ensam i sitt slag ock är icke mig veterligen knuten till någon annan plats i Småland eller annorstädes. Intendenten P. G. Wistrand erinrar mig visserligen om att motivet i folkvisan Geijer-Afzelius nr 84, »Per Tyrssons döttrar i Vänge»[1] är lokaliserat bland annat till gården Geraryd i Hinne-

[1]) Bergströms upplaga s. 380.

ryds sn, Småland: tre bröder dra i sin ungdom bort ock slå sig på röveri, överfalla ock döda sina tre systrar julnatten ock dödas till straff härför av fadern, som ej igänkänner dem som sina söner[1]. Men motivet är ju i Brödrahallasägnen väsentligen ett annat. Själva uppränningen till de båda brödernas envig, de kämpande hundarna, är också originell. Det synes mig sålunda vara flera omständigheter som tala för att sägnens kärna är en faktisk händelse ock att traditionen bevarat minnet av att de båda stenarna vore resta till minne av två bröder, som omedvetna om sitt blodsband dödat varandra, en för det forntida åskådningssättet om möjligt ännu ohyggligare tilldragelse, än vad den är för vårt. Det högtragiska i det ömsesidiga broderdråpet har i folkminnet kvarhållit händelsen. Naturligtvis har fantasien under århundradenas lopp slagit sitt inslag i berättelsen om det faktiska förloppet. Nytillkommen dikt är sålunda tydligen förutsägelsen av det hotande ödet. Dikt är också, att bröderna återvände hem först på sin höga ålderdom. Det visar den omständigheten, att deras fader reser vården över dem.

Skulle man med stöd av sägnen, inskriften ock vad vi veta om förhållandena i Småland under vikingatiden våga en gissning om hur händelsen i själva värket tillgått, kan man tänka sig denna på följande sätt: De båda bröderna — söner till en Finnhedsbo från Västbo härad — ha i unga år begivit sig ut i världen för att söka en utkomst, som den magra ock primitivt brukade västbojorden ej kunde skänka dem hemma. De gjorde som så många andra Finnhedsbor under vikingatiden, de togo värvning hos hövdingar, som behövde stridbart folk. Från 1000-talet ha vi en rad av småländska runstenar, som tala om män, som varit i England, i österväg ock i Grekland. Förhållandevis äro sådana urkunder talrikare i Småland än i något annat landskap. Då som nu tvingade naturförhållandena småländingarna att söka sin utkomst helt eller delvis i främmande land. Bröderna, som kanske efter ålder lemnat landet på olika tider, ha vänt sig åt olika håll. I skilda kulturkretsar ha de år, som mogna en yngling till man ock ofta vålla även en stark förändring i en persons yttre utseende, ännu mer gjort sig

[1]) Jfr Sv. folkvisor II. s. 330.

gällande. Bröderna vända åter till hembygden, troligen på olika tider. Den ene har redan vistats hemma en längre eller kortare tid. Far ock son draga som andra bygdens män på rätt tingstid till Ödhnizstadha (Ölmestad). Sonen träffar där bl. a. en främling, som just vid denna tid återvänder från utlandet. Genom sina hundar råka de båda männen i strid ock fälla varandra. Främlingen ger sig till känna eller igänkännes, ock fadern reser på den plats, där sorgespelet tilldragit sig, på tingsstället, där Västboarna tid efter annan samlades till rättskipning, överläggning ock varubyte, en vård bestående av två stenar, den ena säkert ock förmodligen också den andra ristad med runor. Stenarna fingo av folket namnet **brödrahalla** 'brödernas stenar', ett namn som i sin mån bidragit till hugfästande av den tilldragelse, som föranlett deras resning.

Om, såsom icke synes osannolikt, de båda brödrastenarna faktiskt äro resta över två bröder, som dödat varandra, ha vi här ett tämligen enastående fall, där folksägnen lemnar oss historisk upplysning om personer, som nämnas på en runsten.

Det evigt grönskande trädet vid Uppsala hednatämpel.

Av L. Fr. Läffler, Djursholm.

Det bekanta stället hos Adamus Bremensis, Descriptio insularum Aquilonis, skolion 134 (Gesta Hammarburgensis ecclesiae pontificum IV: 28), lyder sålunda:

Prope illud templum est arbor maxima late ramos extendens, semper viridis in hieme et aestate; cuius illa generis sit, nemo scit. Ibi etiam est fons, ubi sacrificia paganorum solent exerceri et homo vivus immergi. Qui dum non invenitur, ratum erit votum populi. (Finnes i codices 5, 6, 8 b, 10; se Lappenbergs edition i Scriptores rer. german. in usum scholarum, Ed. altera.)

Av skäl, som nedan skola framgå, medtagas här även de tre följande skolierna, 135—137:

135. Catena aurea templum illud circumdat pendens supra domus fastigia; lateque rutilans advenientibus, eo quod ipsum delubrum in planitie situm montes in circuitu habeat positas ad instar theatri. (Finnes även i codex 7.)

136. Nuper autem rex Sueonum christianissimus Anunder, cum sacrificium gentis statutum nollet demonibus offerre, depulsus a regno, dicitur a conspectu concilii gaudens abisse, quoniam dignus habebatur pro nomine Iesu Christi contumeliam pati. (Cod. 5, 6, 8 b.)

137. Novem diebus commessationes et eiusmodi sacrificia celebrantur; unaquaque die offerunt hominem unum cum ceteris animalibus, ita ut per novem dies 72 fiant animalia quae offeruntur.

Hoc sacrificium fit circa aequinoctium vernale. (I samma cod. som schol. 135.)

Det är det första skoliet, det som handlar om det evigt grönskande trädet (ock den heliga källan) vid Uppsala hednatämpel, som här huvudsakligen skall bli föremål för undersökning.

Om detta ställe yttrar R. NYERUP, Wörterbuch und Sprache der Skand. Myth., Kopenhagen 1816, s. 128—9, följande: »Ohne Zweifel wird auf den Baum Ygdrasil und Urdr Brunnen in dem Scholion zu Adami Brem. Histor. eccles. . . . gezielt . . . .»

Det framgår icke av dessa NYERUP's ord, om han ansett, att trädet i Uppsala haft värklig existens, ehuru beskrivningen av detsamma påvärkats från skildringarna av det nordiska världsträdet, eller om han ansett det vara på grundvalen av dessa uppdiktat. Det förra har antagligen varit meningen. Så uppfattas ock N:s mening i Lexicon Mythologicum till Arna-Magnæanska utgåvan av Sæmundar Edda, III: 863 (1828), där det heter, att enligt N. Uppsala-trädet »pro Ygdrasilli effigie fuit habita».

Litet längre fram i tiden finna vi J. E. THAASEN i sin uppsats om Yggdrasils-myten (i Nord. Univ.-tidsskr. II: 3, s. 104, 1856) yttra sig som följer: »I dette Sted (scholion 134), som allerede Nyerup har gjort opmerksom paa, træde gamle velbekjendte Hovedmerker paa Yggdrasil os imöde, dog med den Særegenhed, at her staaer tillige ved Hovedtemplet et virkeligt Træ som et synligt Symbol paa 'det hellige Træ', der alene skues med Troens Öie.» Härtill gör förf. det egendomliga tillägget: »Man seer let, at Fortælleren har været ganske uvidende om Hovedtræet Yggdrasils Ask, og overfört de Egenskaber, som tillagdes den, paa Tempeltræet, det eneste, som han havde Tanke for», ock straxt längre fram: »At dette Træ, som symbolsk betegnede Yggdrasils Ask, selv var en Ask, maa anses for utvivlsomt . . .»

En (anonym) författare i Quarterly Review 1863, Vol. 114, No. 227, säger (i en uppsats om »Sacred Trees and Flowers»), att Uppsala-trädet var »reverenced as representing Yggdrasil».

Gå vi över till nyare författare, finna vi, att MÜLLENHOFF, Deutsche altertumskunde, V: 1, s. 104 (1883), uttalat liknande åsikter. Han säger:

»Der heilige baum beim tempel von Upsala war nach Adams von Bremen beschreibung im scholion 134 völlig ein

abbild des weltbaums und vereinigte das bild des Mimameids und Yggdrasils in sich:

Prope illud templum est arbor maxima,	Ascr Yggdrasils, hann er œztr viða. Grimnism. 44. Askrinn er allra trea mestr ok beztr. Gylfag. 15.
late ramos extendens,	limar hans dreifast um allan heim ok standa yfir himni. Gylf. þat barr, er breiðask um lǫnd ǫll limar, Mimameiðr heitir. Fiǫlsv. 19. 20.
semper viridis in hieme et æstate;	stendr æ yfir grœnn Urðarbrunni. Vsp. 18 *A* 19 *B*.
cuius illa generis sit, nemo scit.	þat mangi veit, af hverjum rôtum renn. Fiǫlsv. 20.
ibi etiam est fons; ubi sacrificia[1] solent exerceri et homo vivus immergi. qui dum non invenitur (also wenn er ganz verschwindet in der tiefe), . .	Vsp. aao. und v. 13—15.»

Det framgår ej tydligt av Müllenhoffs framställning, hur han tänkt sig förhållandet. Skall man förstå den så, att beskrivaren av Uppsala-trädet låtit sin fantasi påvärkas av världsträdmyten ock samarbetat de olika traditioner, han därav kände. för sin beskrivning av det förra? Eller att i folktron ett slags sammansmältning av Uppsala-trädet med någon där gällande tradition om världsträdet, som i sig förenade de anförda särskilda dragen därav, ägt rum?

Denna Müllenhoffs framställning blev av S. Bugge i hans »Studier over de nordiske Gude- og Heltesagns Oprindelse», s. 502 (sista häft. tr. 1889) i åtskilliga punkter bemött — se här i det följande — dock så att han erkände, att Adams-skoliastens skildring »vistnok viser flere Ligheder med de norrøne Digtes Skildring af Yggdrasels-Askens og af Mimetræets Udseende». Hans slutord härom lyda: »Det er nu vistnok intet, som taler imod, at man har tænkt sig det hellige Træ ved Templet i Upsala som Afbillede af et himmelsk Træ. Men paa den anden Side

[1]) Ordet **paganorum** är här överhoppat av M.

maa det fremhæves, at der i de Ord, der er os meddelte om Træet i Upsala, ingen bestemt Antydning er til Forestillingen om et Verdenstræ.»

E. H. MEYER, German. Myth., Berlin 1891, s. 83, säger, att »der mytische Wolkenbaum», vartill han för Yggdrasil, »hatte im Cultus seine irdischen Abbilder bei mehreren indogermanischen Völkern ... und im Norden, wie es scheint, im Tempelbaum zu Upsala, als einen immergrünen, über einem Quell ragenden Baum, desgleichen man nicht kannte.»

Utan hänsyn till BUGGES, såsom jag sedan skall visa, välgrundade anmärkningar mot MÜLLENHOFFS sammanställningar har H. SCHÜCK i sina »Studier i nordisk litteratur- och religionshistoria», 2 (1904), s. 172, fullständigt slutit sig till den MÜLLENHOFFska framställningen, som han delvis återgiver[1]. Han yttrar sig på följande sätt: »Att offerträdet i den religiösa traditionen identifierats med det mytiska världsträdet [det är myten om Yggdrasil som här åsyftas], kan ju förefalla egendomligt, men bestyrkes af en mycket god källa, nämligen af mäster Adams skoliast. Hans mycket fantastiska[2] beskrifning af offerträdet i Upsala är nämligen alldeles obestridligt[2] påvärkad af myten om världsträdet. Man behöfver blott jämföra SNORRES[3] och hans ord:

Skoliasten.	Snorre.
Nära templet står ett det största träd,	Asken är det största och bästa af alla träd.
som vidt utbreder sina grenar,	Dess grenar breda ut sig öfver hela världen ock nå upp till himlen.
och är ständigt grönt under vinter och sommar.	Den står ständigt grön öfver Urdarbrunnen.
Ingen vet, af hvad slag det är.	Ingen vet, från hvilka rötter den stiger upp.
Där är en källa, hvarest offren pläga förrättas.	(Om källan eller Urdarbrunnen se ofvan.)»

[1]) Hans arbetes mera populära natur har emellertid medfört, att han inte citerar MÜLLENHOFF ock för övrigt ej NYERUP häller.

[2]) Nu spärrat.

[3]) Det bör tilläggas (jfr citatet från MÜLLENHOFF här förut): ock äldre Eddans.

Vidare kan nämnas, att A. Thümmel, »Der german. Tempel», Leipzig 1909, s. 79 ock n. 2, anser uppgifterna hos Adam ock »seinem scholiasten» om Uppsala tämpel, träd ock källa »stark mit mythischen vorstellungen verwoben» ock att de »erinnern stark an Walhall mit der unermesslich hohen, immergrünen esche Yggdrasils und dem heiligen Urdbrunnen».

Slutligen bör erinras om nyare författare, som yttrat sig i denna riktning i dess yttersta konsekvenser, nämligen Daniel Bruun ock Finnur Jónsson, som (Aarb. f. nord. Oldkynd. 1909, s. 263—4) efter att ha anfört skoliets ord om källan ock trädet säga: »Adam vidste det altså ikke» — nämligen av vad slag trädet var — »men vi ved det; det træ, der her beskrives, er intet virkeligt træ, det er vor hæderværdige Yggdrasils ask, der netop i vore gamle digte beskrives nöjagtig, som Adam gör det; 'den står stadig grön over Urds brönd' (Völuspá), og 'ingen ved, af hvilke rødder den vokser op', hedder det andetsteds. Adam har åbenbart misforstået sin hjemmelsmand på dette punkt og trot, at der var tale om et virkeligt træ. Og formentlig er 'kilden' af samme art; den er vist ikke andet end 'Urds brönd'» .. (se vidare här s. 628).

En uppfattning alldeles motsatt den, för vilken nu redogjorts, har i nyare tider framställts av flera författare.

Wilhelm Mannhardt har i sitt stora värk »Wald- und Feldkulte»$_2$ (1904; $_1$1874), s. 57, uttalat sig så som följer om uppgiften i Adams-skoliet 134: »Ist die Notiz tatsächlich begründet, wofür ein gleichzeitiges Analogon aus Pommern spricht, so ist damit noch nicht bewiesen, wenn gleich sehr glaublich, dass der Baum religiöse Bedeutung hatte. In diesem Falle scheint es jedoch weit näher zu liegen, in ihm den Vårdträd des Upsalahofs als ein Abbild des Universums zu vermuten. Nyerups Hypothese ist umzukehren. Es läge also nach unserer Auslegung bei Meister Adam ein Fingerzweig vor, dass im 11. Jahrh. neben dem Hause der Götter (ebenso wie neben dem Privathause) ein Vårdträd stand, womöglich neben einem Quell, in den man Gaben für die Gottheit versenkte. Solche Bäume aber waren nicht Nachbildungen, sondern Vorbilder des in norrönen und isländischen Liedern des 10. und 11. Jahrh. uns entgegentretenden Weltbaums.»

I det av Mannhardt åberopade fallet från Pommern nämnes, att år 1124 fanns vid Stettin bredvid en till gudstjänstligt bruk tjänande byggnad quercus ingens et frondosa et fons subter eam amoenissimus, quam plebs simplex numinis alicujus inhabitatione sacram existimans magna veneratione colebat o. s. v. Av det följande framgår, att trädet av folket ansågs som ett skyddsträd (det heter, att folket trott sig salvari ab illa). Om ett annat exempel på ett heligt träd vid ett, här hedniskt, tämpel, som Mannhardt även anför på detta ställe, se här i det följande s. 645. Andra dylika exempel att förtiga.

H. M. Chadwick, The cult of Othin, London 1899, har likaledes i anslutning till Mannhardt uttalat sig för att »Nyerups Hypothese ist umzukehren». Han säger s. 75: »By far the most important parallel to the world-tree seems to me to be furnished by the description of the Upsala tree in Schol. 134 ...» Han finner bl. a. »at least a striking similarity between the expression cuius illa generis sit nemo scit and Fiǫlsv. 20: en þat mangi veit af hverium rótum renn. Possibly the scholiast here may have misunderstood his information.» Han yttrar vidare: »Bugge (p. 502)[1] seems to me to have greatly underrated the importance of this scholion in its bearing upon the world-tree.» Han åberopar Mannhardts nyss anförda pommerska fall ock tillägger, att »similar tree sanctuaries seem to have been especially important among the Lithuanians and Prussians ... It is noteworthy that the sacred oak of the Prussians[2], like the tree of Upsala, was stets grün, winter und sommer». Han anser vidare, att ett ställe i Fjǫlsvm. om världsträdet (str. 22), varom här skall talas utförligare i det följande, bevisar sammanhang med Uppsala-trädet ock det svenska vårdträdet.

Han uppställer följande tre utvecklingsstadier för uppkomsten av föreställningen om det nordiska världsträdet: 1) »Each community has a (material) Vårdträd, the life of which is bound up with the fate of the community; the tree at Upsala would seem to have been the Vårdträd of the Swedish nation (though originally it was no doubt the Vårdträd of the local community).

[1]) Studier etc.
[2]) Se därom s. 644 f. här.

2) When Valhǫll became depicted after the likeness of a human community, it had necessarily to be provided with a Vårdträd of its own. 3) When the conceptions of Valhǫll and Ásgarðr became confused and a complex theological system resulted; and when at the same time speculation began to pass beyond the ideas of family and tribe, and to take the whole human race into account, there arose the idea of the 'world', a community embracing all beings, human, divine and demonic. This community was then provided with its Vårdträd, Yggdrasill, the life of which was bound up with the fate of the world.»

Han säger vidare: »The properties of the heavenly immaterial Yggdrasill seem to have been transferred thereto from its earthly material prototype. This applies not merely to its size, its position and its medicinal properties [syftar på nämnda ställe i Fjǫlsvinnsm.], but also to the uncertainty felt as to its origin . . .»

Efter att ha sökt göra sannolikt, att Odens offer hängde i vårdträdet i Uppsala, finner han slutligen, att namnet **Yggdrasill** — som han gissar betytt »horse of terror or something of the kind?[1]». — »may have been applied to the earthly Vårdträd and transferred together with the conception of the tree to its heavenly copy.»

Så vitt jag förstår, menar alltså CHADWICK, att namnet Yggdrasil uppstått i Uppsala som namn på det i Adams-skoliet omtalade trädet ock därifrån gått till Norge på samma gång som det ur detta träd utvecklade gudaträdet-världsträdet. Eller också måste han mena, att det funnits litet varstädes sådana jordiska Yggdrasilar!

Den senare meningen kan sägas vara den som T. SEGERSTEDT i sin skrift om Ekguden i Dodona[2] hyser. Han anser, att »Världsträdet, som evigt grönskar över Urds brunn, har säkerligen modellerats efter ett heligt träd vid någon centralhelgedom, på

[1] Jfr »schreckenspferd = galgen», enligt F. DETTER i anmälan av EIRÍKR MAGNÚSSON, »Odin's horse Yggdrasill» London 1895, i Arkiv f. n. Fil. 13, s. 99. — Även SCHÜCK, Studier i nordisk litteratur- och religionshistoria 2, s. 171, tolkar ordet som 'skräckhästen', vari han ser en ursprunglig hästgud, varav sedan blev offerträdet ock slutligen världsträdet.

[2]) Lunds univ. årsskrift. N. F., Afd. 1, Bd. 1, Nr. 1, 1906.

samma sätt som Dodonas ek i mythologien sträckte sina rötter ned i Tartarus. Beskrifningen af det evigt gröna trädet vid Urds brunn väcker nästan ovillkorligen tanken på det heliga träd, som stod i närheten af Upsala tempel . . . Detta evigt gröna träd med offerkällan vid sin fot är en ganska tydlig paralell till det evigt grönskande världsträdet vid Urds källa. Däraf följer gifvetvis icke att just helgedomen i Upsala stått modell till världsträdet. Förmodligen återfanns denna typ af helgedom, det heliga trädet med offerkällan, flerestädes eller rättare vid alla större offerställen. Och då det heliga trädet än nämnes ask än ek, som i sången om Fjölsvinn, får man antaga, att båda trädslagen funnits vid helgedomarna . . .» Om Fjölsvinnsmåls förmodade ek skall talas i det följande.

Paul Herrmann, Nord. Mythologie in gemeinverständlicher Darstellung, Leipzig 1903, s. 592, följer helt ock hållet Müllenhoffs uppställning av likhetspunkterna mellan världsträdet ock Uppsala-trädet, som han anser vara »ein irdisches Abbild» av det mytiska evigt-gröna världsträdet. Dock säger han sedan: »Jeder einzelne Ausdruck in Adams Berichte kommt in gewissem Masse auch dem Weltbaume zu, und die Wichtigkeit dieses Scholions für die Erklärung des Weltbaumes kann nicht hoch genug geschätzt werden». Han kombinerar slutligen den Mannhardt-Chadwickska åsikten med en andra, enligt vilken världsträdet skulle vara en produkt av folkfantasiens uppfattning av naturföreteelser på himlen — han erinrar t. ex. om molnbildningar kallade **wetterbaum** — ock sammanfattar sin uppfattning så: »Der menschliche Schutzbaum» — såsom svenska folkets vårdträd har han förut angivit Uppsala-trädet — »ist also das ursprüngliche und einfache Urbild des Weltbaumes und konnte um so leichter zu seiner himmlischen Höhe erhoben werden, als man in der Urzeit einen wunderbaren Baum kannte, der in einer mythischen Betrachtung von Erscheinungen des Himmels seinen Ursprung hatte.»

Richard Meyer har nyligen, Altgerm. Religionsgeschichte, Leipzig 1910, s. 474 f., anslutit sig till Mannhardt ock Chadwick. Efter att ha redogjort för den efter hans mening älsta mytformen om det nordiska världsträdet under jämförelse med Adams-skoliets ord säger han: »Also: es bildet sich die Vorstellung, wie vor den Tempeln stehe vor Odins Halle ein wunder-

barer Baum an einer rauschenden Quelle, die wohl ursprünglich die Mimirs war.»

* * *

Vilken av dessa väsentligen två motsatta uppfattningar kan antagas vara den riktiga, förutsatt att över huvud endera är det? Ock är denna förutsättning riktig? Dessa spörsmål skola i det följande bli föremål för undersökning.

Det första som härvidlag behöver undersökas är, om Uppsalaträdet kan antagas värkligen ha funnits eller ej, ock i förra fallet vad slags träd det varit. Skulle det visa sig, att uppgifterna därom måste antagas vara så otillförlitliga, fantastiska, att berättigade tvivel om dess existens kunna finnas, så får ju den första uppfattningen redan därigenom ett stöd, medan den senare förlorar sitt fotfäste, ock i motsatt fall tvärtom. Eget nog har en så nödvändig undersökning som denna hittils ej företagits.

Innehållet av de fyra skolier, vilkas täxt nyss meddelats, skall för sagda ändamål här prövas. Dessa fyra skolier bilda en sammanhängande grupp för sig, som avhandlar Uppsala hednatämpel ock därmed sammanhängande förhållanden. De hava efter all sannolikhet samme upphovsman. Frågan om vem denne kan ha varit återkommer jag till längre fram.

Kunna övriga uppgifter i dessa fyra skolier — de som ej handla om trädet — visas vara riktiga eller i de fall, då de icke kunna säkert kontrolleras, visas icke innehålla något osannolikt, så få också uppgifterna om trädet betydelse såsom sannolika fakta, om eljest intet i beskrivningen därav kan visas vara osannolikt.

Först skola då dessa uppgifter, som icke röra trädet, prövas.

Senare delen av den första av dessa fyra skolier handlar om den heliga källan vid Uppsala tämpel. Att en sådan där kunnat finnas, är ju en sak som inte behöver bli föremål för något tvivel, i betraktande av vad som är känt rörande germansk källkult. Rörande särskilt uppländska heliga källor, vilkas kult otvivelaktigt går tillbaka till heden tid, se AND. FLENTZBURG i Fatab. 1909, s. 85 f., 141 f.; om källkult se ock denna artikel av B. SALIN i Nord. Familjebok$_2$.

Man har i nyare tid trott sig återfinna denna gamla heliga källa. Antikvarien O. ALMGREN säger i Hist. tidskr. 1910, att det ej är omöjligt, att en värklig motsvarighet till den i Adamsscholiet omtalade källan skall kunna påvisas.

Han erinrar om att i riksantikvarien BROR EMIL HILDEBRANDS handskrivna anteckningar över utgrävningen av »Odens hög» i slutet av 1840-talet omtalas »en fördjupning efter en källa kallad **Odins brunn,** hvilken i senare tid lär ha blifvit igenfylld, sedan en kvinna däri med afsikt förkortat sitt lif». Platsen för denna Odins brunn eller källa finnes t. o. m. noga utmärkt på en litograferad (dock ej utgiven) karta över Gamla Uppsalas fornminnen. Denna plats är ännu igänkännlig såsom en med stora stenar igänfylld grop med en betydlig nedsänkning av marken, som häntyder på att här varit en vattensamling av ej oansenliga dimensioner. Platsen är f. n. under utgrävning på K. Vitterhets Historie ock Antikvitetsakademiens bekostnad. — Jag anmärker, att namnet **Odins brunn** ju lätt kan misstänkas vara en nybildning efter den sena benämningen **Odins hög.** Emellertid omtalar redan BUREUS en »omäteligt djup» källa vid Husby i Vendels socken, som kallas »Odhens brun» ock än i dag heter Odensbrunn ock har »ett ovanligt rikt flöde» (Ahlenius-Kempe, Sverige, IV, s. 786).

Doktor N. SJÖBERGS förmodan (Uppl. Fornm.-för. tidskr. V, s. 248), att källan legat vid nordvästra hörnet av Husby, »cirka två kilometer norr om kyrkan», där en källa med utflöde i Fyrisån funnits ock där kropparna av de offrade kunde ha förts bort (skol. »dum non invenitur»), synes knappast sannolik, då källan väl legat i närheten av hednatämplet ock detta nog ej legat borta vid Husby. För övrigt böra väl ej skoliets ord förstås så, att liken flutit bort med ett avlopp från källan, ty just då hade de väl blivit synliga, utan så att de fastnat nere på botten av källan eller brunnen eller av annat skäl ej kommit upp igän.

Vad vidare beträffar uppgiften om människors offrande i denna källa, så synes mig dess riktighet ej häller böra betvivlas, oaktat något fullt motsvarande icke finnes berättat i någon annan nordisk urkund än den jämförelsevis sena ock romantiserade isländska Kjalnesinga Saga, k. 2: där omtalas offer av människor, som nedstörtades i en **blótkelda,** som var belägen

alldeles invid ett hedniskt tämpel[1]. Denna senare uppgifts tillförlitlighet bedömmes av forskare mycket olika. Så t. ex. har K. Maurer godtagit den ock jämför den med Adams berättelse från Uppsala samt med Prokopios' berättelse (De bello gothico II, k. 21) om frankernas flodoffer. Han avser därmed det historiskt ryktbara, fruktansvärda massoffer medelst dränkning, som frankernas konung Theudebert år 539 lät värkställa vid övergången över Po, i det han lät störta i floden de förut tillfångatagna goternas kvinnor ock barn såsom ἀκροθίνια τοῦ πολέμου[2]. Frankerna voro visserligen vid detta tillfälle kristna, men Prokopios säger, att de bibehållit mycket av sin gamla tro, såsom just människooffer. E. Mogk, Die Menschenopfer bei den Germanen, Leipzig 1909[3], s. 11 (sep.), översätter de nämnda grekiska orden blott med »Kriegsbeute» ock säger, att »vielleicht ein Menschenopfer vor dem Kampfe» här föreligger. Anf. arb. s. 41 säger han Kjalnesinga Sagas berättelse om nämnda **blótkelda** vara förtjänt av beaktande, liksom också (s. 34) Adams-skoliets berättelse, varom straxt.

A. Thümmel har likaledes i sitt arbete »Der germanische Tempel», Leipzig 1909[4], uttalat sig för berättelsens trovärdighet i detta fall. Han påpekar bl. a., att på Island »bei 6 tempelruinen gruben und gewässer vorhanden sind, die als 'blótkeldur' in betracht kommen», ock att av dem fyra ännu bära detta namn, bland dem en vid tämpelplatsen Hof i Kjalarnes. Han erinrar ock om att å Island finnas tre forsar med namnen **Goðafoss**, »stets in der nähe alter tempel- und dingstätten», vari han i likhet med K. Maurer ser en motsvarighet till **blótkelda**.

Mot denna uppfattning ha särskilt Daniel Bruun ock Finnur Jónsson kraftigt uttalat sig, senast i Aarb. f. n. Oldk. 1909, s. 263 f. De säga, att vid de vattendrag, som nu gå ock gälla för **blótkeldur**, »svarer forholdene så dårlig til de forestillinger, man må danne sig om disse blótkelder, som overhovedet muligt. Det er mose- eller sumpdrag, eller små ube-

[1]) Jfr K. Maurer, Die Bekehrung des norweg. Stammes II, s. 196.

[2]) ἀκροθίνια sades »von der Kriegsbeute, von der das Beste den Göttern geweiht wurde»: Papes Handwörterbuch der griech. Sprache.

[3]) Des XXVII Bandes d. Abhandl. d. philolog.-hist. Klasse d. K. Sächs. Gesellsch. d. Wissensch. N° XVII.

[4]) Sep. ur BeitrzGddSpr. XXXV.

tydelige grumsede render o. s. v.» Men kunna icke vattenförhållandena ha ändrats sedan forntiden? Att källor försumpas, är ju en vanlig företeelse. Ock därtill, tillägga de, »er de i reglen et godt stykke borte fra hovet». De mena, att »den for allerstörste delen rent opdigtete» Kjalnesingasagans berättelse om blotkällan är hämtad från ADAMS-skoliet — ADAM blev tidigt känd på Island — vars berättelse om en källa de åter, som nämnt, anse vara en reminiscens om Urdarbrunnen, »hvordan man så end vil forklare menneskedrukningen; der synes at foreligge en eller anden misforståelse».

Det må nu förhålla sig hur som hälst med de isländska blotkällorna; att germanska, också nordiska, dränkningsoffer förekommit, synes dock icke kunna bestridas. Därom må följande ytterligare sägas.

MAGNUS OLSEN har i sin avhandling om »Det gamle norske ønavn Njarðarlǫg»[1] framhållit sannolikheten av att den av TACITUS skildrade germanska Nerthuskult, som OLSEN ock flera forskare förlägga till Danmark (eller dess omedelbara närhet), kanske till Seland (där ett **Nærum,** förr **Niartharum** finnes), utbrett sig dels till Norge, där på Tysnesöen (förr **Njardarlǫg**) i Sundhordland finnes utom önamnet en sjö, som ursprungligen hetat **Vévatn,** påminnande om Nerthus-kulten, dels till Uppsala, där minnen av en Frökult, som motsvarar Nerthuskulten, finnas (ock sålunda dränkningsoffer äro motiverade)[2]. Samma uppfattning framställer E. MOGK a. a. i fråga om Uppsalakulten, ock han finner även ett historiskt sammanhang möjligt mellan den av TACITUS beskrivna Nerthuskulten ock det av THIETMAR av Merseburg beskrivna stora danska, vart nionde år inträffande blotet med människooffer, vilket skulle ha ägt rum vid Lejre, i vars närhet ligger en liten sjö **Videsö.** Med avseende å den sistnämnda lokalisationen må emellertid erinras om att A. OLRIK, Danmarks heltedigtning I, s. 193, påpekat, att i THIETMARS egenhändiga handskrift något visst ställe på Seland ej nämnes, utan att detta senare inkommit i förf:s omarbetning av sin skrift, samt att uppgiften ej är sannolik. Detta hindrar ju icke sam-

---

[1]) Christiania Vidensk. Selsk. Forhandl. f. 1905, Nr. 5.

[2]) Jfr H. Schück, Studier i nordisk litteratur- och religionshistoria 2, s. 248 f., om det sistnämnda.

manställningen av båda offerfästerna[1]. Vidare kan här erinras om ett egendomligt dränkningsoffer, som förekom hos friserna, i det att enligt Lex Frisionum tämpelskändare utsattes på en av äbben frilagd strand för att uppslukas av den inbrytande flodvågen[2]. Då enligt en frisisk lag landsförrädare straffades med dränkning i havet, är detta säkerligen att anse som ett minne av en forntida religiös kult[3] (Mogk a. a. s. 20). Ett nordiskt bleknat minne av ett dylikt dränkningsoffer är det förmodligen (Herrmann, Nordische Mythologie, s. 467), när det i äldre Gulatingslagen § 23 heter, att man skall »grava uðaða menn, drottens svica oc morðvarga, tryggrova oc þiova oc þa menn er sialver spilla ond sinni i flœðar male, þar sem særr mœtesc oc grœn torva»[4]; varmed kan jämföras, att i Grettis Saga (k. 19) sagojälten i en sång säger sig ha begravit 12 bärsärkar invid havet (»hjá gjálfri»). — I Vita Wulfframi[5] (700-talet) omtalas dels en gosse, som skulle ha offrats i havet, dels hurusom två gossar föras till havet för att där, invigda åt »demonerna», dö offerdöden genom dränkning (Mogk a. a. s. 20).

I den i Heimskringla, Olof heliges saga, kap. 80, ock den legendariska Olofs-sagan omtalade episoden från Sveriges fornhistoria, då svearna »steypðu siau konungum i eina keldu á Múlaþingi», ser jag ett minne av ett gammalt dränkningsoffer, troligen mot allmän missväxt.[6]

K. Maurer vill (jfr s. 627 här) i **Goðafoss** som namn på tre isländska vattenfall se ett minne av att dödsdömda offrades

---

1) A. Olrik påpekar, att antalet 99 offrade människor hos Thietmar säkerligen är överdrivet ock att siffran troligen avser hela antalet offerdjur (jfr dock här s. 634).

2) Richthofen, Untersuchungen über friesische Rechtsgeschichte 2, s. 450 f., anf. hos Golther, Handbuch d. german. Mythologie, s. 562, ock Mogk a. st.

3) Att offren av förbrytare ej få anses som ett rättsligt straff, utan som en kulthandling, har Mogk a. a. s. 39 f. uppvisat.

4) **Flœðarmál** »den Strækning av Stranden, som overskylles af Høivandet, eller den Høide, hvortil Søen stiger»: Fritzn.$_2$

5) Detta arbetes tillförlitlighet är omtvistad; men Mogk anser dock att ovananförda uppgift, som stämmer med vad man eljest vet om frisiska människooffer, vilar på historiska traditioner. Chantepie de la Saussaye, The religion of the Teutons, s. 370, anför ock detta ställe.

6) Om konungaoffret se bl. a. J. von Negelein, German. Myth. Leipzig 1906, s. 105, ock Mogk, Die Menschenopfer, s. 625 f.

genom att störtas ned i fallet (Germ. X, s. 492). KÅLUND (Hist.-topogr. beskriv. av Island 2, s. 99) säger om en av dessa, att »man i følge sagnet skal have ofret til den», men om en annan, att »den synes have faaet navn af» att en omvänd kristen kastade sina avgudar däri. Den tredje Goðafoss ligger i Hofsá vid gården Hof.

De nu anförda dränkningsoffren äro visserligen av flera olika slag. Men efter vad här anförts synes det icke böra betvivlas, att uppgiften om dränkningsoffer i den heliga källan vid Uppsala hednatämpel i scholion 134 är tillförlitlig. Bestrider man detta, bör någon antaglig förklaring givas till denna skoliets uppgift. De nyssnämnda i denna punkt kritiska författarna ha emellertid icke åberopat annat än »en eller anden misforståelse» såsom grund till uppgiften.

Gå vi så till skoliet 135, så finna vi, att i st. f. det, man kan väl säga, fantastiska meddelandet i huvudtäxten, att hednatämplet i Uppsala var »totum ex auro paratum» — man har gjort det mindre fantastiskt genom att tolka det: »helt ock hållet förgyllt» (deauratum enligt LAPPENBERGS tolkning) — i skoliet lemnas uppgift om en detalj av utsmyckningen, nämligen att en gyllene kedja omgav tämplet, hängande över dess tinnar ock vida omkring guldglänsande mot ankommande personer — en uppgift som väl kan antagas vara överensstämmande med värkligheten. För min del finner jag det alldeles uppenbart, att här en skildring föreligger gjord av ett ögonvittne, av en som själv, under det han nalkats tämplet (adveniens), sett denna guldglänsande kedja lysa emot sig. GOLTHER, Handbuch der germanischen Mythologie, Leipzig 1895, s. 598, yttrar därom: »Die goldene Kette, die den Tempel umgibt, erinnert an die vébǫnd des nordischen Rechtes, an die heiligen Schnüre, die, an Haselstängen geknüpft, das Gericht abgrenzten.»

Slutligen finnes i detta skolion en beskrivning på platsen, där hednatämplet var beläget. Det heter, att det ligger på en slätt ock har runt omkring sig bärg i likhet med en teater. Denna beskrivning gör också intryck av att härröra från en person, som sett vad han skildrar. Om skildringens överensstämmelse med värkligheten kunna vi nu icke dömma, då det icke med någon säkerhet kan bestämmas, var det gamla tämplet legat. Att det icke legat på den nuvarande Gamla Uppsala

kyrkas plats, har CARL KJELLBERG sökt göra troligt (Uppl. Fornm.-för. tidskr. 3, s. 266 f.). Nedanför den väldiga rullstensåsen (**Tunås**) sydväst om kyrkan lär enligt O. VON FRIESEN en plats finnas, som skulle kunna motsvara skoliastens beskrivning, om man blott finge antaga, att åsen uppfattats som ett bärg. Att så kunnat ske, får man full bekräftelse på, då man finner, att rullstensåsen i nuvarande Uppsala upprepade gånger i gamla medeltidshandlingar kallas bärg. Sålunda heter det (jfr Kjellberg a. a. s. 147, 149, 151): »i Sancta Trinitatis Kirkio, a thy biærghe, som hether **Mons Domini**» (slutet av 1200-talet, se Scr. rer. svec. II:1, s. 320); »in monte sancte trinitatis Vpsalie» (Scr. rer. svec. I: 1, s. 26); ock om ett Sankt Eriks kapell i nya Uppsala heter det, att det var beläget »in pede montis» — alldeles såsom hednatämplet skulle varit, ehuru på en annan plats (Sv. dipl. III, nr. 1968, V: 307). Detta »heliga trefaldighetsbärg» är emellertid intet bärg, utan en ås. — Det kan här erinras om att en sammanställning av Adams-skoliets ord om Uppsala hednatämpels belägenhet ock anförda yttranden i gamla källor om Trefaldighetskyrkans i nuvarande Uppsala stad belägenhet vid foten av ett »bärg» var ett av de argument, som SCHEFFERUS anförde i sin bok Upsalia, s. 27, för att det förra varit beläget där den senare står (jfr ERICUS OLAI, Chronica i Scr. rer. svec. II: 1, s. 57).

Vid prövningen av denna skoliets uppgift om hednatämplets belägenhet bör erinras om det resultat, vartill A. THÜMMEL kommit i sin undersökning »Der germanische tempel» rörande det isländska hednatämplets territoriala läge. Han säger (a. a. s. 22), att »die alten tempel, wie überhaupt die heidnischen cultstätten, haben auf Island in der regel auf dem gipfel oder abhang von bergen und hügeln gelegen; seltener — wahrscheinlich nur dann, wenn der hügel selbst keinen geeigneten platz zum tempelbau bot — lagen sie am fusse oder in nächster nähe», ock påpekar (s. 88), att bärget eller kullen i förra fallet »mitunter einen besonderen namen trägt: Hofhóll, Goð(a)-hóll, Goðaborg, Goðafjall». Detta resultat låter han också gälla för hela det nordgermanska området ock ser förklaringen därtill vara den, att hos nordgermanerna av gammalt bärgkulten skulle ha företrädesvis gjort sig gällande, medan sydgermanerna haft förkärlek för lund- ock skogskulten.

Det är att märka, att THÜMMELS generalisering av vad han trott sig finna som huvudregel för Island (ock Norge), icke grundas på någon som hälst undersökning av förhållandena i Sverge (en sådan med ledning av ortnamnen m. m. skulle i förbigående sagt vara en tacksam uppgift). Han omnämner ej Adams-skoliets uppgift. Ock han har ingen hänsyn tagit till att såväl Upplands- som Gutalagen i tydliga ord tala om gammal lundkult i Sverge ock till nyare minnen därav i svensk folktro[1], liksom ej häller till det ej så ringa antal ortnamn slutande på **-lund(a)** ock med **Oden, Tor, Frö, Ull** eller **Skade** som första sammansättningsled[2]. DANIEL BRUUN ock FINNUR JÓNSSON, a. a. s. 265, finna för övrigt hans resultat för Island »ganske urigtigt». THÜMMEL har själv anfört några fall vittnande om »waldkult» på Island, såsom ett **Lundr** i närheten av en gammal tämpelplats, m. fl.

Ett bevis för att hednatämplet i Uppsala ej låg på åsen i närheten av Gamla Uppsala är jag böjd att se i dennas namn **Tunås**. N. SJÖBERG har (a. st.) antagit, att namnet här betyder »en inhägnad för religiöst ändamål» ock syftar på den heliga offerlunden, som skulle legat på åsen ock varit inhägnad. Hade nu tämplet även stått på åsen, är det ju troligt, att denna ej haft namn av **tunet** — det finns ej häller hos THÜMMEL något exempel på ett sådant uppkallande efter tämpeltunet — utan fått det av tämplet eller de där dyrkade gudarna (jfr de isländska namnen **Hofhóll, Goðahóll** m. fl. ovan). Jag förmodar, att **Tunås** betyder 'åsen vid (ovan) tunet', vilket fanns därnedan som inhägnad för religiöst ändamål redan före tämplets tid. Mot SJÖBERGS förmodan, att den heliga lunden legat på Tunåsen, kunna för övrigt anföras RUTGER SERNANDERS ord (i »Sveriges natur», Sv. naturskyddsför:s årsskr. 1911, s. 36), att Tunåsens hed med sin hedvegetation »efter allt att dömma här är urgammal» (där förekomma t. ex. reliktväxter från järnålderns början).

Jag finner alltså ingen anledning att betvivla skoliets beskrivning av Uppsala hednatämpels belägenhet, utan anser den tvärtom trovärdig, ja nästan bevisligen riktig (jfr om belägenheten s. 636, n. 3 här).

---

1) Se t. ex. HYLTÉN-CAVALLIUS, Wärend och Wirdarne I, s. 137 f.
2) Se LUNDGREN, Språkliga intyg om hednisk gudatro i Sverge, flst.

Gå vi så till skoliet 136, så finna vi där en historisk uppgift, som rör en vid Uppsala hednatämpel timad uppseendeväckande tilldragelse, vilken uppgift säkerligen har samme sagesman som de båda föregående ock det närmast efterföljande skoliet ock av honom kommit att berättas på tal om de hedniska offren vid Uppsala. Denna uppgifts tillförlitlighet kunna vi på grund av vår bristande kännedom om denna tids historia icke med säkerhet kontrollera.

Av de olika försök, som gjorts att historiskt förklara den tilldragelse, som här omtalas[1], är MUNCHS det ojämförligt sannolikaste; han antar, att denne Anund är densamme Amunder, som omtalas i skolion 85, där det heter, att (efter konung Halsteins fördrivning) »accersitus est Amunder a Ruzzia», varefter det tillägges: »et illo nichilominus amoto Sueones quendam elegerunt Haquinum». I st. f. **Amunder,** som träffas i en av de tre handskrifter, som ha detta skolion (2, 3, 4, således alla tre andra än de, som ha de fyra här undersökta skolierna), har den andra handskriften **Annunder,** den tredje **Anunder.** Då man vet, hurusom namnen **Anund, Amund, Emund** (ock deras fornisländska motsvarigheter) växla i de gamla källorna, är det intet tvivel om att de båda skolierna avse samma namn. Jag antar, att detta skolion 85 härrör från en annan sagesman än 136. Jag sluter därtill av det helt olika sätt, varpå denne konung Anund i båda skolierna omtalas. I det förra är han en för sagesmannen så gott som främmande personlighet, i det senare finnes han vara en man vars karakter ock religiösa läggning av meddelaren med tydlig förkärlek framhålles[2]. Då sålunda två av varandra oberoende källor omtala hans konungadöme ock hans fördrivning efter kort regering, så ha vi här sannolikt att räkna med historiska fakta.

Här skulle visserligen ungefär samma tilldragelse beskrivas som kung Inges fördrivning på Uppsala-tinget genom Blot-

[1]) Se härom hos P. A. MUNCH, Det Norske Folks Historie 2, s. 384—5.

[2]) Jag anmärker härtill, att ehuru innehållet av skoliet 136 sålunda härrör från sakkunnig meddelare, det dock av ADAM återgivits i den form, han älskade, här i uttryck valda ur Nya Testamentet (Vulgatatäxten). Såsom P. W. KOHLMANN visat (Adam von Bremen, Leipzig 1908, i Leipziger Hist. Abhandl. H. X), återger slutet av detta skolion (d i c i t u r a c o n s p e c t u . . . c o n t u m e l i a m p a t i) nästan ordagrant Acta Ap. 5: 41.

Sven (enligt Hervarar saga). Detta har givit anledning att gissa, det Anunder skulle vara = Inge, vartill den antagna mellanformen Ingemund finnes i en handskrift av Hervarar saga samt (annorlunda skriven) i de, som bekant, förfalskade Excerpta Karoli episcopi Arosiensis. MUNCH har dock visat, att detta antagande är historiskt omöjligt. Men han tillägger, att den ifrågavarande »Begivenheden selv er ikke saa forunderlig eller blottet for Sidestykke i Nordens Historie, at den ikke oftere skulle kunne ha gjentaget sig». Han anser ock, att skoliasten till 85 »maa betragtes som en samtidig, paalidelig Autoritet». MUNCH förmodar, att Anund »snarere været en Descendent af Olaf Skotkonung». F. BRAUN, Fornv. 1910, s. 99 f., har antagit, att han varit en son av nämnda konungs son Emund (Slemme). Däremot har v. FRIESEN, Fornv. 1910, s. 207, opponerat sig. F. BRAUNS mening (a. a. s. 108), att skoliet 85 innehåller en rättelse av ADAMS ord i täxten (k. III: 52) efter de båda Erikarnas död: deficiente omni regali prosapia, är ju uppenbart riktig. Nämnda ord tala ju icke, såsom v. FRIESEN antyder (a. a. 207), om den gamla konungaätten särskilt, utan det sägs, att det överhuvud icke fanns kvar några konungaättlingar, vilket ju är oriktigt, då den före Erikarne avlidne Stenkil hade söner, som sedan blevo konungar. Då yttrandet i täxten hos ADAM således är oriktigt i fråga om den nya konungaätten, kan det lika väl vara det i fråga om den gamla.

Huru som hälst därmed må vara förhållandet, uppgiften i skoliet 136 synes vara historiskt sann ock bör efter min mening införas i vår så fattiga historia för denna tid.

Gå vi så till skoliet 137, så träffa vi där uppgifterna, att offren ock offergillena varade i nio dagar ock att varje dag offrades en människa ock »övriga djur» bestämda för offring, så att under nio dagar sjuttiotvå djur offrades, d. v. s. åtta om dagen. Detta innebär en bekräftelse på ock ett förtydligande ock fullständigande av huvudtäxtens uppgift, att »ex omni animante, quod masculinum est, novem capita offeruntur, quorum sanguine deos placari mos est», ock att en kristen sett 72 kroppar på en gång upphängda i den lund, »qui proximus est templo» ock där »canes et equi pendent cum hominibus». Man finner av skoliet, att täxtens ord ej få tolkas så, att 9 djur av samma slag offrades var dag under 8 dagar (vilket ju ger summan 72),

utan att av de nämnda »novem capita» blott ett av vart slag offrades under var ock en av 9 dagar, således varje dag 1 människa ock 7 olika djur (som ger 72 efter 9 dagar). BYGDÉNS försök (jfr här s. 639) att uppfatta fästen som en 8-dagars fäst, måste därför anses bestämt oriktigt.

Med hänsyn till tidsbestämningen 9 dagar för offret kan erinras om att det i Hávamál str. 138 omtalade Odens hängoffer till sig själv räckte »**nætr allar níu**» (obs. allar!). Vidare kan erinras om att nio dygn var en ganska vanlig tidsbestämning i Norden i forntiden, t. ex. »ept nætr níu», Skirnm. 41; »vera níu nætr i þrúðheimi» ock »vaska þar lengi á | nætr einar níu» i Gylfag. k. 22; som rättslig tidsbestämning: »búa níu nætr — búa aðrar níu nætr» . . . Gulaþ.l. 73^{10} f.; »i ni nætter og i ni dage», S. GRUNDTVIG, Danm. gamle Folkeviser 2: s. 333[1]. Jämför ock, att förmodligen, efter BENEDICT GRÖNDALS gissning (An. f. n. Oldk. 22, s. 277), hos THIETMAR av Merseburg nittionio offerdjur av vart slag står genom fel för nio ock att konung Aun offrade nio söner. Om användningen av siffran 9 se för övrigt FRITZNERS Ordb. under **níu** samt där anförd litteratur, ävensom KARL WEINHOLD, Die mystische neunzahl, Berlin 1897.

De förstnämnda latinska orden ex omni . . . böra säkerligen översättas så: »av varje levande varelse av maskulint kön offras 9 huvuden, (nämligen av sådana) med vilkas blod sed är att blidka gudarna» (således ej av varje levande varelse i allmänhet — vilket ju är orimligt — såsom orden dock flerstädes tolkas, t. ex. hos J. GRIMM, D. Mythologie$_3$ I, s. 47; men se E. MOGK, a. a. s. 36).

Riktigheten av skoliets uppgift om offer av människor ock sju slags djur[2] finnes ingen särskild anledning att betvivla. Kanske får den en bekräftelse av vad som kom i dagen vid utgrävandet åren 1846—1847 av den s. k. Odinshögen vid Gamla Uppsala. I benlagret i kullen över urnan träffades nämligen »lemningar af menniskor och husdjur, nämligen hund (i stor mängd), häst (liten ras), oxe eller ko, får, svin, höns och sannolikt även katt» (se Månadsbl. för 1876, s. 254; nu spärrat),

[1]) Jfr det ganska vanliga »(hina) níundu hverja nótt», varom se FRITZNER Ordb. under **níundi** ock **kona**.

[2]) Då täxten hos ADAM blott omtalar upphängda kroppar av hundar, hästar ock människor, får detta anses endast vara några exempel.

således av människa ock sju slags djur! Docenten OSCAR ALMGREN säger (Ahlenius-Kempe, Sverige IV, s. 759), efter att ha anfört skoliets ord om offren[1]: »Hvad det i öfrigt var för slags djur, därom torde kanske de ofvan omtalade benfynden i Odenshögen ge upplysning, där just 8 slag, människobenen[2] inberäknade, förekomma.» I högen, från tiden omkring 500 e. Kr.[3], har efter nyare åsikter[4] en konung begravts, ock därvid har väl ett stort dödsoffer skett. Jfr STJERNA, a. st. s. 61, som erinrar om de äldre Vendelgravarna, där även ett antal djur åtföljt fursten i graven, dock där obrända. I Vendelgravarna finnas emellertid inga spår av människooffer, ock djurens såväl antal som slag äro olika mot Odenshögens (ock i förra avseendet ADAMS-skoliets) — en av Vendelgravarna har sålunda ben av hästar, hundar, gumse, får, nötkreatur, sugga, gås, en annan av hästar, hundar, får, nötkreatur, galt, gås, anka, bärguv, trana[5], jaktfalk ock ännu en (obestämd) större fågel (se ATfSv. 8: 1) — vadan icke så mycket torde

---

[1]) Dessa tolkas av honom på samma sätt som ovan av mig.

[2]) Det bör emellertid påpekas, att STJERNA (n. 3 anf. arb.) försiktigt yttrar: »åtskilliga djur och måhända äfven människor» (nu spärr.). Docenten ALMGREN har benäget meddelat mig härom följande: »I det antikvariska utlåtandet i M.-Bl. 1876, s. 254, talas om ben af 'menniskor' utan att det dock uttryckligen lägges vikt vid pluralen. Då benen blevo lagda tillbaka i högen, kan saken nu ej kontrolleras.»

[3]) Se K. STJERNA, Ant. Tidskr. f. Sverige 18: 4, s. 60.

[4]) O. ALMGREN yttrar (a. a. s. 758): »Det lider väl intet tvifvel, att det är dåtida Uppsalakonungar, som blifvit begrafna i de tre stora högarna.» Jfr STJERNA, ATfSv. 18: 4, s. 50, 52 ock slutet. Förut har man trott, att högtstående kvinnor (drottningar) varit här begravna. — I Odenshögen stodo »en större och ett par mindre lodräta pålar af barrträd», tyvärr ej närmare bestämda.

[5]) Med detta dödsoffer av vilda fåglar kan jämföras vad som säges i Sigurðkv. h. sk., str. 67, om dödsoffer av hökar (jämte människor). Offer av hökar (jämte människor ock flera andra djur) skulle ju ock enligt THIETMAR av Merseburg ha förekommit i Danmark, men BRATE förmodar, kanske med rätta, att här ett missförstånd föreligger (se hans uppsats Höknatten). Det kan emellertid här förtjäna erinras om att vid O. RUDBECKS grävningar för att finna spår efter Uppsala tämpel påträffades »ben av hästar ock hökar», varför CL. ANNERSTEDT (i Nord. fam.-boks art. Gamla Uppsala) är böjd att tro, att »afgudatemplet dock stått på ungefär samma plats som den kristna kyrkan». Så säger ock O. ALMGREN, Sverige IV, s. 759, utan närmare motivering.

vara att bygga på detaljerna i sammanställningen mellan Odenshögen ock ADAMS-skoliet, såvida man ej finge antaga, att lokala traditioner spelat med här.

Rörande människooffer vid begravning under järnåldern kan här hänvisas till i ATfSv. 18: 4, s. 18 anförd litteratur, till SCHÜCK, Studier 2, s. 293 f. samt erinras om att i det norska Osebergsskeppet från tiden omkring år 900, vari »sikkert en fornem kvinde, en høvdings hustru eller datter, vi kan gjerne sige en dronning» blivit begraven, också finnas delar av ett kvinnligt lik, som »kanske har været en trælkvinde . ., og det er ikke utænkeligt, at hun har maattet følge sin herskerinde i døden» (GUSTAFSON, Norges oldtid, s. 132), således blivit offrad, samt om araberna IBN DUSTAHS ock IBN FADHLANS berättelser om offrande av kvinnor vid »ryska» mäns begravningar, i senare fallet en hövdings, varvid även hund, hästar, oxar, tupp ock höna offrades ock brändes med mannen, således fyra av Uppsala-högens sju djurslag.[1]

Vi komma så till uppgiften i slutet av skoliet 137, att det stora offret skedde »omkring vårdagjämningen». Härvid är att märka, att vårdagjämningen (nu 21 mars) vid denna tid inträdde den 15 mars. I förhållande till den gamla isländska månadsräkningen blev detta i början av Einmánuðr — månaden efter Gói — som ingick på tisdagen mellan 9 ock 15 mars (Icel.-Engl. dict.). Då Uppsala-offerfästen säges äga rum »omkring vårdagjämningen» skulle detta enligt den isländska månadsräkningen väl betyda, att den började med ingången av Einmánuðr (eller vad denna månad kan ha hetat på svenska) ock sålunda stundom började med vårdagjämningen, stundom inföll på ömse sidor därom, slutande flera eller färre dagar efter den. Men om, som troligt är, i Sverge månaden började på fast datum[2], skulle fästen vid denna tid ha börjat på vårdagjämningsdagen.

[1]) IBN DUSTAH omtalar även hängningsoffer av »vad som hälst, män, kvinnor, hästar» bland de skandinaviska ryssarna (Rûs)». Se V. THOMSEN, Ryska rikets grundläggning genom skandinaverna, öfv. af S. SÖDERBERG, Stockholm 1882.

[2]) Detta göres sannolikt av jämförelsen mellan tiden för sommarens ock vinterns inträde i Sverge (ock Norge), som är fast, med samma tid på Island, som är rörlig ock sammanfaller med två månaders rörliga början. Jfr BRATE, Nordens äldre tidräkning, Stockholm 1908, s. 26—27.

Det kan nu inte nekas, att denna tidsbestämning förefaller överraskande, om man erinrar sig, vad SNORRE har att förtälja om tiden för »huvudblotet» vid Uppsala.

I Heimskringla, Óláfs saga helga, kap. 77 (Finnur Jónssons utgåva) läses: »Í Sviþjóðu var þat forn landz-siðr, meðan heiðni var þar, at hǫfuðblót skyldi vera at Upsǫlum at gói; skyldi þá blóta til friðar ok sigrs konungi sínum, ok skyldi menn þangat sœkja um alt Svíaveldi, skyldi þar þá ok vera þing allra Svía; þar var ok þá markaðr ok kaupstefna ok stóð viku. En er kristni var i Sviþjóð, þa helzk þar þó lǫgþing ok markaðr. En nú síðan er kristni var alsiða í Sviþjóð, en konungar afrœkðusk at sitja at Upsǫlum, þá var fœrðr markaðrinn ok hafðr kyndilmessu; hefir þat haldizk alla stund siðan, ok er nú hafðr eigi meiri en þrjá daga. Er þar þing Svía ok sœkja þeir þar til um alt land.» (Jfr Saga Olafs konungs ens helga, Christ:a 1853, k. 60).

Härmed bör jämföras ADAMS beskrivning på det stora, vart nionde år firade blotet vid Uppsala.

I huvudtäxten hos ADAM heter det (bok 4, kap. 27), sedan det talats om att folket offrade åt Tor, Oden ock »Fricco» vid inträffande päst ock hungersnöd — krig — bröllop:

Solet quoque post novem annos communis omnium Sueoniae provintiarum sollempnitas in Ubsola celebrari. Ad quam videlicet sollempnitatem nulli praestatur immunitas. Reges et populi, omnes et singuli sua dona transmittunt ad Ubsolam et quod omni poena crudelius est, illi qui iam induerunt christianitatem, ab illis se redimunt cerimoniis. Sacrificium itaque tale est. Ex omni animante . . . mos est [se här 634]. Corpora autem suspenduntur in lucum, qui proximus est templo. Is enim lucus tam sacer est gentilibus, ut singulae arbores eius ex morte vel tabo immolatorum divinae credantur. Ibi etiam canes et equi pendent cum hominibus, quorum corpora mixtim suspensa narravit mihi aliquis christianorum 72 vidisse. Ceterum neniae, quae in eiusmodi ritu libationis fieri solent, multiplices et inhonestae ideoque melius reticendae.

Härtill kommer nu vad skolierna 134 ock 137 (se här s. 617—618) ha att berätta om offerfästen.

Vid en jämförelse mellan dessa två skildringar finner man strax de likheterna mellan båda offerfästerna, att båda fram-

ställas som en stor allmän landsfäst av högsta religiösa betydelse ock att båda firats på våren (ock i det närmaste lika lång tid: 9 ock 8 dagar). Detta har föranlett, att flera forskare antagit, att de voro en ock samma offerfäst, som vart nionde år firades med särskilda, större religiösa ock sällskapliga högtidligheter. Så t. ex. Golther, German. Mythologie, s. 584, som finner den av Adams-skoliet angivna tidpunkten vara »die ursprüngliche und richtige», emedan här ett sommaroffer skulle föreligga; så Craigie, The religion of ancient Scandinavia (London 1906), s. 62, där både Snorres ock Adams tidsuppgifter anföras som exempel på att »the precise time» för denna fäst »may have varied in different parts of Scandinavia».

L. Bygdén vill sammanslå julfästen, det uppsvenska disablotet, ock det av Snorre beskrivna svenska huvudoffret i Goe samt den av Adam beskrivna offerfästen till en högtid, enligt honom firad »i slutet af Januari eller begynnelsen af Februari ej långt från Kyndelsmässan, vart nionde år firad med större högtidligheter, d. v. s. med talrika menniskooffer» (Samlaren XVII, s. 70—71). Jag tror inte, att detta kan vara riktigt. Jag ser häri tre olika fäster: julfästen i förra hälften av januari (se Brate, Höknatten i denna skrift), disablotet eller goiblotet i början av göjemånad (se här förut) ock det vart nionde år firade offret en månad därefter. Därefter följde i början av nästa månad, sommarmånaden, det av Snorre för Sverge omtalade stora årliga offret at sumri. Jag kan icke här närmare ingå på frågan om tiden för dessa fäster, varom som bekant en hel litteratur föreligger.

Vad som föranleder mig att skilja mellan göjeblotet ock det vart nionde år inträffade är (utom de mot varandra stridiga uppgifterna om tidpunkten för deras inträffande) sådana olikheter, som att den förra säges räcka en vecka, den senare nio dagar, ock framför allt att den senare fästen synes ha varit av en annan karakter än den förra, i det att den förra även hade en juridisk ock kommersiell betydelse, såsom förenad med ting ock marknad, som den senare ej synes ha haft.

Det antages ju visserligen, ock säkerligen med rätt, att de stora folkförsamlingarna med sina rättsförhandlingar från början sammanhänga med de större offerfästerna; se J. Grimm, Deutsche rechtsalterthümer$_3$ s. 745. Men därav följer naturligtvis inte,

att ej offerfäster kunnat firas utan ting i juridisk mening. I ADAMS täxt eller i skolierna finnes intet som antyder, att den vart nionde år inträffande offerfästen varit förenad med ting ock marknad, lika litet som hos THIETMAR dylikt nämnes på tal om den motsvarande danska offerfästen, medan sådant uttryckligen, som vi sett, nämnes av SNORRE vid gói- eller på svenska göjeblotet.

Ett sådant argumentum ex silentio kan synas föga bevisande. Men det sätt, varpå offerfästen hos ADAM ock i skoliet skildras, gör det efter min mening sannolikt, att denna uteslutande varit en offer- ock glädjefäst, som det tycks enligt Saxo I: 278 (jfr MOGK, Menschenopfer s. 361), förenad med mimiska upptåg. Allvarliga saker som rättsförhandlingar synas icke lämpligen ha kunnat vara förenade med det dagliga stora offrandet, de därmed följande dagliga dryckesfästerna, de lättsinniga sångerna, de mimiska upptågen ock vad allt därmed kunnat följa av uppsluppet folkliv. Egentliga rättsförhandlingar ock affärer i speciell mening hörde icke till de saker, som enligt TACITUS' Germania, kap. 22, germanerna »in conviviis consultant» (men väl frågor om krig ock fred m. m.); för övrigt heter det där, att besluten fattas först följande dag (då de äro nyktra, är tydligen meningen): »deliberant, dum fingere nesciunt; constituunt, dum errare non possunt».

Man tycker sig i detta stora Uppsala-blot i viss mån se en motsvarighet till de — först faktiskt, sedan lagligen — en veckavarande, stundom med ett slags människooffer förenade [1] romerska saturnalierna, under vilka domstolarna älst hade ferier.

Vid göjeblotet, som i Sverge åtminstone väl, som nämnts, var detsamma som disablotet — eller åtminstone tidigt därmed sammanslaget — var förhållandet troligen ett annat, i det att där åtminstone en del av de större offerfästerna voro skilda på särskilda dagar från tings- ock marknadsförhandlingarna. Jfr Uplandslagens bestämmelser om Disaþingsdagher ock köpþing under Distingen-Kyndelsmässan. Det av SNORRE omtalade »huvudblotet» i Uppsala har sålunda varit ett årligt landsmöte för religiösa, juridiska ock merkantila ärenden; men den av ADAM omtalade stora offerfästen i Uppsala har endast varit en religiös

---

1) Schück, Studier 2, s. 251; Frazer, The Golden Bough$_3$ I: II, s. 310.

samt gästabuds- ock glädjefäst, återkommande endast vart nionde år (ock därför också föga förenlig med rättsliga förhandlingar).

Jag anser alltså, att det är oriktigt att sammanställa de av Adam ock Snorre beskrivna offerfästerna såsom ett ock samma slags fäster (så när som på periodiciteten) ock sålunda för den förra antaga samma årstid som för den senare.

Det är efter min mening intet som hindrar att antaga det vara riktigt, då Adams-skoliet förlägger den förra till omkring vårdagjämningen. Vi veta ej alls, av vad anledning detta större offer hölls ock till vilka gudar det offrades — tyvärr tiger Adam därmed. Men det är mycket sannolikt, att det åtminstone delvis varit ett vegetationsoffer som då förehades. I så fall passar ju tiden för vårdagjämningen mycket bra, om också de nordiska ock germanska vårfästerna också förekommo vid åtskilliga andra tider på nyåret ock våren. Se Mogk, Germ. Myth.$_2$ s. 169.

Till sist vill jag erinra därom, att på Island i senare tider (enligt Jón Árnason, påpekat av Brate, Höknatten) minnen av offerfäster vid början av vårmånaderna funnits.

Vi ha nu sett, att alla uppgifter i de fyra sammanhöriga skolierna — den om trädet t. v. undantagen — få antagas vara riktiga eller sannolika. Det återstår nu att se, hurudant förhållandet är med uppgifterna om trädet. Det vore högst oväntat, om i detta fall en uppgift skulle föreligga, som vore fantastisk eller alldeles uppdiktad. Man väntar sig i stället en värklighetstrogen skildring även i detta fall rörande trädet, ock en sådan föreligger enligt min mening även.

Granskar man närmare de av Müllenhoff ock efter honom av Schück m. fl. gjorda sammanställningarna, skall man lätt inse, att dessa bevisa alldeles motsatsen av vad de av de nämnda forskarna ansetts bevisa, ty man skall då finna, att just de »mycket fantastiska» dragen i Snorres ock den poetiska Eddans skildring av Yggdrasil alldeles saknas i Adams-skoliets skildring av trädet vid Uppsala hednatämpel, ock att denna senare över huvud alls icke har några fantastiska drag, utan tvärt om är en helt ock hållet realistisk skildring. Medan sålunda de förra källorna ha det fantastiska meddelandet, att trädets grenar »breda sig över hela världen ock nå upp till (över) himlen» eller »omkring alla land», har den senare endast den fullt naturliga

uppgiften, att trädet »vitt utbreder sina grenar». Denna olikhet har redan påpekats av S. BUGGE (ovan a. st.). Medan Grimnismál kallar världsträdet »det yppersta av träd» ock SNORRE låter det vara »det största ock bästa av alla träd», talas det i Adamsscholiet endast om arbor maxima, som icke behöver betyda ock här nog icke betyder, såsom också BUGGE menar, mera än »ett mycket stort träd» — i annat fall hade det bort stå omnium maxima, synes det mig.

Vad beträffar uttrycket i Adams-skoliet, att trädet »är ständigt grönt under vinter ock sommar», som motsvarar Vǫluspás ord om Yggdrasil, så kan detta naturligtvis icke — generellt taget — anses som ett fantastiskt uttryck. Vi ha ju gott om sådana träd i vårt land, nämligen barrträden. Att just ett sådant här är avsett, skall jag i det följande söka visa. I fråga om ett lövträd, en ask, som Yggdrasil, måste det dock anses fantastiskt (se nedan).

»Ingen vet, av vad slag det är», heter det sist. Detta yttrande sammanställes av MÜLLENHOFF, SCHÜCK, SEGERSTEDT o. a. med yttrandet i Fjǫlsvinnsmál, att ingen vet, från vilka rötter trädet kommer. BUGGE säger härom (a. st.): »Hvorvidt Udtrykket om Upsala-træet, at ingen ved, af hvad Art det er, indeholder samme Mening som Udtrykket om Mimetræet, at ingen ved af hvilke Rødder det skyder op, synes tvivlsomt.»

Att det förra uttrycket skulle bero på ett missförstånd av det senare, synes mig högst otroligt. Detta förra yttrandet innebär visserligen en högst oväntad uppgift om ett i Sverge växande träd. Men fantastisk kan den ju inte kallas. Möjligheten av att ett träd kunnat där uppväxa ur ett frö från främmande land eller under folkets hägn leva kvar som en enstaka relikt från en utdöd trädart, kan ju icke bestridas. Jag skall i det följande söka visa, att detta uttryck har sin fullt naturliga förklaring ock sålunda är att fatta helt realistiskt.

* *
*

Vi ha härmed fullständigt granskat innehållet av de fyra skolier, som handla om Uppsala hednatämpels läge ock omgivningar samt kulten därvid, så när som på den specialundersökning om vad det evigt grönskande trädet är, som här är vår

huvuduppgift. Vi ha därvid funnit, att ingen upplysning lemnas, som ej kan vara riktig eller som ej bär värklighetsprägel. Det synes då fullkomligt otillåtligt att antaga, att en uppgift, vars ordalag också bära värklighetens prägel, skulle vara helt ock hållet uppdiktad. Jag tror, att läsaren nu skall vara enig med mig därom, att endast en sådan tolkning av skoliets skildring av det evigt grönskande trädet, som utgår från dettas värkliga tillvaro, är möjlig ock tillåtlig.

Jag har nyss sagt, att det ligger nära att tänka på ett barrträd. Det är ju också med hänsyn till vårt klimat den enda möjligheten. Våra lövträd hava ju icke vintergröna blad. Ilex aquifolium, järneken, som förr vuxit i Bohuslän ock ännu förekommer i Norge, har visserligen så, men den kan ej ifrågakomma, då den är en buske eller ett lågt träd (högst 20 fot högt) ock för övrigt näppeligen skulle trivts i Upplands klimat. Segerstedt (a. a. s. 28) säger ock, att det är »knappt troligt», att Uppsala-trädet skulle utgjorts av en ilex, efter den beskrivning, som Adam ger.

Från Gottland finnes visserligen en berättelse om att där i historisk tid, så sent som 1452, skulle ha funnits ett evigt grönskande lövträd, en helig ask; men denna berättelse, som tagits för god av flera mytologiska forskare såsom återgivande ett historiskt faktum, är ju naturvetenskapligt alldeles orimlig, enär asken ju »senast af alla svenska träd slår ut sina löf och tidigast förlorar dem» (Nordisk Familjebok$_2$, art. Asksläktet) ock omöjligt kan ha haft »evigt grönskande» blad. Jag återkommer längre fram till denna berättelse, som då skall visas vara en av folksägnen ombildad myt av stor betydelse för vårt ämne.

Ett par andra uppgifter om germanska evigt grönskande, heliga träd, vilka såsom profana fälla sina blad under den kallare årstiden, äro bevisligen oriktiga.

Så är förhållandet med uppgiften hos E. H. Meyer, Germanische Mythologie s. 87, att »ein Familienschutzbaum ist der schwedische Boträd, Hausbaum, der Winters das Laub behält und, Donnerstags verehrt» o. s. v. Uppgiften är, såsom tydligt framgår av dess innehåll för övrigt, hämtad från Hyltén-Cavallius, Wärend och Wirdarne — vilket arbete eljest flerstädes hos Meyer citeras — I, s. 142 f., där det talas om vårdträd, boträd såsom heliga träd, »hvilka oftast utgöras af

någon gammal lind, ask eller alm», således alla lövträd. Intet ord nämnes emellertid om att de behålla sina löv om vintern, något som ju ock i fråga om uppgifter från historisk tid, delvis nutiden, ej häller kunde väntas. Icke häller säges något sådant om de bohuslänska bo-trä, som omtalas hos OEDMAN, Bahus-Läns Beskrifning s. 75.

Oriktig är ock uppgiften (i Quarterly Review, a. st. s. 226) om ett ryktbart träd i Ditmarschen, »liksom Yggdrasil grönt vinter ock sommar». Berättelsens detaljer för övrigt hänvisa tydligen till MÜLLENHOFFS »Sagen Märchen und Lieder der Herzogthümer Schleswig Holstein und Lauenburg» (1:a uppl. 1845), där det emellertid heter om detta träd, en lind, som i hela landet kallades »der Wunderbaum» ock som var högre än alla andra träd vitt omkring, att »bis zur Einnahme des Landes hat sie jedesmal gegrünt». »Aber es war eine alte Verkündigung», heter det vidare, »sobald die Freiheit verloren wäre, würde auch der Baum verdorren. Und solches ist eingetroffen» (se nr DXII i a. a.) Det är ju tydligt, att **jedesmal** här betyder var vår ock alls ej kan avse hela året, liksom det ju ock står, att trädet torkade bort, ej att det upphörde att grönska om vintern. Det var ej såsom evigt grönskande trädet var »ein Wunderbaum», utan dels för sin storleks skull, dels emedan »ihre Zweige standen alle kreuzweis, also das Niemand ihres Gleichen gewusst».

Uppgifter om evigt grönskande lövträd, nämligen ekar, finnas däremot värkligen i källor från 1500-talet. Detta gäller främst den berömda eken i Romove, de hedniska preussarnes religiösa centrum. »In hieme quoque viridis conspiciebatur», heter det om hänne; se CHR. HARTKNOCH, Selectae Dissertationes histor. de variis rebus Preussicis, 1679, s. 111, där tre författare från 1500-talet anföras som hemulsmän (bihang till samma förf.:s utgåva av PETRI DE DUSBURGS Cronicon Prussiæ, Jenæ s. å. [1]). Om en annan helig ek hos preussarna vid staden Heiligenbeil

---

[1]) Jag har tyvärr ej haft tillfälle få se någon av här avsedda förf. (Grunovius, Hennebergerus, Waisselius), så att jag ej vet, hur ordalagen falla sig hos dem. I HARTKNOCKS tyska samarbetning av DUSBURGS krönika med hans egna Dissertationes (Alt und Neues Preussen, Franckfurt und Leipzig 1684, s. 117) heter det, att denna ek »ist Sommer und Winter grün geblieben».

berättas även av en förf. (som dog 1610), att den »non minus æstate quam hieme (opera procul dubio Diaboli) assidue virebat» (anf. diss. s. 113). Dessa båda ekar blevo sedan under medeltiden förstörda efter kristendomens införande. Folksägnen om dem kan under mellantiden intill traditionens upptecknande ha hunnit något omgestaltas, så att detta draget om trädens eviga grönska tillkommit. I själva DUSBURGS krönika av 1326 nämnes intet därom.[1] Om dessa båda ekars eviga grönska nämnes ej häller något i »Respublica Sive Status Regni Poloniæ ... Prussiæ», Lugd. Bat. Elzev. 1627, s. 321, där den intressanta skildringen förekommer av hurusom sub quercu quadam (den förstnämnda eken i Romove), så ock så lång ock bred — det är allt som säges om denna ek — tela optima sericea extensa fuit, däri avgudarnas bilder voro uppställda (man ser här på en gång övergången från trädkult till personlig gudadyrkan ock utvecklingsformen av tämpel).

Man kan tänka sig uppkomsten av dessa, troligen jämförelsevis sena sägner om evigt grönskande nordeuropeiska ekar vara att söka i den omständigheten, att eken (särskilt Quercus sessiliflora, vinterek, på tyska bl. a. **grüneiche, wintereiche**) ej sällan behåller en del av sina blad under vintern fasthängande, ehuru vissnade, vid grenarna (liksom i högre grad boken). Dessa heliga ekar ha kanske i högre grad haft denna egenhet, ock därav har då folkfantasin byggt historien om den eviga grönskan (obs. de anförda namnen). Mindre troligt är, att man hört talas om att i södern fanns evigt gröna ekar (Quercus ilex) ock överfört deras egenskap till den nordliga arten.

För 1500-talets författare, vilka, såsom vi ovan sett, togo djävulen till jälp vid förklaringen av ekens eviga grönska, voro de naturhistoriska hindren lätt övervunna. Det kan här tilläggas, att ännu en så upplyst förf. som JOH. SCHEFFERUS i Upsalia, s. 36, om Uppsala-trädet yttrar: Vix est dubium, quin arte vique diabolica et translata huc ea arbor et in flore perpetua conservata fuerit.

Hos P. A. SÄVE, Skogens sagor, Sthm 1877, s. 4 heter det: »Äfven mente man, att, då somliga träd (isynnerhet vissa gamla ekar) hela vintern igenom behöllo sina löf, denna förunderliga

[1]) Se Hartknoch s. 78 f.

kraft förlänades den af lind-, hvit- eller visdomsormen, som bor under deras rötter, samt att trädens blad duga till bot». Med uttrycket »behöllo sina löf» menar han säkerligen icke såsom friska, utan blott att de, om ock vissnade, sutto kvar.

Om heliga barrträd kan följande förtjäna anföras.

I Vita Sancti Martini av SULPICIUS SEVERUS heter det: Item dum in vico quodam templum antiquissimum [Martinus] diruisset et arborem pinum, quae fano erat proxima, esset aggressus excidere ... quia esset daemoni dedicata[1]. Här ha vi således ett heligt barrträd omtalat såsom stående invid ett hedniskt tämpel.

Det synes vara möjligt, att, då i hällristningar en enstaka gran finns avbildad — så hos GUSTAFSON, Norges oldtid, s. 56, BALTZER, Bohusläns hällristningar, pl. 42—43 (två granar, en äldre, en yngre, å pl. 1—2) — därmed angives, att ifrågavarande gran varit ett heligt träd. Jfr avbildningar av dubbelyxa m. m. i hällristningar. SEGERSTEDT, Nordiska vapengudar s. 675[2], anför B. SALINS uppfattning, att ett ensamt svärd å en hällristning är en helig symbol. — Dock är det kanske troligare, att dessa träd skola utmärka skogklädd strand.

Det finnes även en uppgift om en helig idegran på germansk botten, av innehåll att enligt ett bevarat gammalt dokument den ännu befintliga stiftskyrkan i grevskapet Bentheim i västra Hannover år 1152 skulle uppbyggts vid sidan av »den heliga idegranen», som då skulle ha härrört från hednisk tid. Denna idegran skulle ännu leva ock dess stam vara 3.13 meter i omfång. Så enligt F. C. SCHÜBELER, Norges Væxtrige I, s. 451 (där anfört från VON PERGER, Deutsche Pflanzensagen, 1864, s. 346). Emellertid påstås det i ett nyare tyskt arbete, H. RELING und I. BONHORST, »Unsere Pflanzen nach ihren deutschen Volksnamen, ihrer Stellung in Mythologie und Volksglauben, in Sitte und Sage, in Geschichte und Literatur»$_4$ (Gotha 1904), s. 63, att ett misstag av v. PERGER här föreligger, beroende därpå att namnet på der eibenbaum i vissa trakter av norra Tyskland, **ibenbaum** eller **iper**, även är namn på die

---

[1]) Anfört redan hos JOH. SCHEFFERUS, Upsalia s. 32; också hos MANNHARDT, Wald- und Feldkulte$_2$ I, s. 57, n. 3.

[2]) Skrifter tillägnade P. G. Eklund, Lund 1910.

ulme[1]; jfr att i nyholländska skriftspråket **ijp, ijpenboom** är namn på bägge träden, för alm växlande med olm. Även i ags. betyder **iw, éow** både ornus ock taxus (se WRIGHT-WÜLCKER[2]). Det var en gammal ock stor alm som stod vid nämnda kyrka (den störtades av en storm år 1833 eller 1834). Men icke nog därmed: den av SCHÜBELER anförda uppgiften, att det i det gamla dokumentet står, att kyrkan blev byggd »neben dem heiligen Eibenbaume», synes vara alldeles gripen ur luften. I v. PERGERS bok, å av SCHÜBELER uppgiven sida, står för det första alls ej ordet **heiligen,** utan det talas blott om »eine Eibe», som »dem Stiftungsbrief der Kirche zufolge schon dort stand» (nämligen invid kyrkan), varest den ännu står. För det andra tyckes v. PERGER oriktigt uppgiva, att det talas om en idegran i nämnda dokument, ty i en bok, som är ett år äldre än v. PERGERS, eller E. MIELCK, Die Riesen der Pflanzenwelt, Leipzig & Heidelberg 1863, har jag funnit följande uppgift (s. 108): I en uppsats av A. MEYER i Neue Hannoversche Zeitung, 1861—2, anföres ett meddelande ur kyrkoboken i Wietmarschen i grevskapet Bentheim (Hannover) av följande lydelse: »Zur Bekundung des hohen Alters der Eibe und zugleich als Beispiel von ausserordentlicher Stärke erwähne ich eines zu Wiethmarschen, 4 bis 5 Schritt von der Kirche entfernt stehenden Exemplares, welches, obwohl der Kopf theils abgeweht, theils abgehauen worden, doch noch so hoch als die Kirche ist und auf dem Stamm 9 Fuss 5 Zoll Preussisch im Umkreise hält. Nach Tradition heisst es, das Stift sei 'bei einem Eibenbaume' erbaut worden. Zufolge der Fundationsurkunde ist die Kirche im Jahre 1152 eingeweiht». Här står sålunda intet om helighet, sägs alls ej, att »die Eibe» enligt stiftelsebrevet funnits, när kyrkan byggdes, utan att »traditionen» berättar detta. Rätta förhållandet synes nu vara det, att antecknaren i kyrkoboken oriktigt återgivit traditionens **iper, ijpenboom,** som avsåg en alm, med **eibe, eibenbaum.**

Uppgiften om trädets storlek ock stamomfång låter väl förlika sig med det nya påståendet, att det varit en alm. Av

---

[1]) Enligt FR. KANNGIESSER, Die Etymologie der Phanerogamen-Nomenclatur, Gera 1908, s. 182, på grund av att idegranens trä har samma färg som almens.

[2]) Anglo-Saxon and old Engl. Vocabularies$_2$, London 1884, I: 138, 169, 462.

detta träd finnas, enligt nyssnämnda arbete av MIELCK, jätte-exemplar av vida större höjd ock omfång.

Uppgiften om »den heliga idegranen» i Hannover synes alltså vara apokryfisk, vilket naturligtvis icke hindrar, att annanstädes dylika kunnat finnas.

Tallen, pinjen, granen voro i Grekland ock Rom ofta helgade åt olika gudomligheter, såsom Pan, Poseidon, Hymenæus, Cybebe (Cybele), Dionysos[1]; cypressen var i Grekland helgad åt Proserpina ock Pluto (BÖTTICHER a. a. s. 488). Hos armenier ock perser var den ock helig (a. a. s. 508 f.). Cedrus Deodara från Himalaya anses av hinduerna helig ock odlas därför ofta i närheten av tämpel ock boningar. Namnet **deodara** (egentl. **devodara**) är av indiskt ursprung ock betyder »gudsträd» (Nordisk Familjebok, art. Ceder, Schübeler a. a. s. 443).

Professor K. F. JOHANSSON har benäget skriftligen meddelat mig följande: »Att ett barrträd med namnet **devadāru** förekommer i äldre källor kan jag bestyrka. Att det skulle varit speciellt heligt, finnes — så vitt jag vet — knappast några säkra uppgifter om; men det synes framgå redan av namnet. Förmodligen var det en bestämd guds träd, men hvilkens är ej godt att säga: snarast Çiva's.»

Vilket barrträd kan nu det evigt grönskande, heliga trädet vid Uppsala hednatämpel ha varit? Jag kallar det heligt, ehuru det icke uttryckligen så nämnes av ADAM. Men i dennes täxt heter det så straxt efter det nyss anförda om offren vid Uppsala tämpel, att vart träd i lunden var heligt (se ovan s. 547) ock i lunden stod naturligtvis »det evigt grönskande trädet».

Det enda barrträd som här kan ifrågakomma är tydligen idegranen, även kallad barrlinden, fno. **ýr**, lat. Taxus baccata, det träd som med sina »ovan glänsande mörkgröna blad» (HARTMANS Flora) väl förtjänar karakteristiken i den norska runsången:

ᛦ (ýr) er vetrgrœnstr viða

(se WIMMER Die Runenschrift s. 280).

---

[1]) Se BÖTTICHER, Der Baumkultus der Hellenen, Berlin 1816 (fig. 5, 6, 11, 17, 18); J. H. DIERBACH, Flora mythologica, Frankfurt a. M. 1833, s. 41; PAUL WAGNER, Die Eiche in alter und neuer Zeit. Eine mythol.-kulturgesch. Studie II, i Berliner Studien für class. Philologie, B. 13, H. 2; FRAZER, The Golden Bough, I, s. 321.

Jag skall nu anföra vad som talar för att Uppsala-trädet varit detta träd.

Först skall då visas, att Adams-skoliets ord »ingen vet av vad slag det är» kunna passa in på idegranen.

Jag förklarar detta på följande sätt. Idegranen har i forntiden varit ytterst eftersökt för sin hårda, hållbara ved, som lemnade ett ypperligt virke. Därav gjordes, som bekant, bland annat bågar. Detta har förmodligen i Norden långa tider varit en huvudanvändning av träet, eftersom båge i fno. rent av kommit att kallas med trädets namn: **ýr.** Det fsv. ock nysv. namnet **Ivar** = 'bågskytt' erinrar ännu om denna användning hos oss; jfr eng. **yeoman.** Även i mhty. betyder **îwe** både idegran ock båge.

Egendomligt nog fortlever bruket att förfärdiga pilbågar av idegranträ ännu i dag i en trakt av Norge, nämligen på ön Stora Sarter i trakten av Bergen. Virket till dessa bågar hämtas från Hardanger, där »barlinden» är rätt allmän. Med dessa bågar jämte tillhörande pilar drives jakt på en valart (Balænoptera rostrata).[1]

Men veden av trädet var i forntiden även till andra ändamål för sin hållbarhet mycket anlitad; så gjordes därav träspann redan under äldre järnåldern[2]. Ock i forntiden användes den också till det, varför den i nyare tid »är högt värderad», eller till »finsnickeriarbeten». En utmärkt vacker, ornerad ask av barrlindträ från Norges äldre järnålder finnes avbildad hos Gustafson, a. st. nr 295.

Som bågar ju var ett i forntiden mycket använt vapen ock träet även för andra ändamål, såsom vi nu sett, användes, kunde det tänkas, att detta träd blev så starkt anlitat, att det kunde i vissa trakter gå ut. Detta kunde i Norden så mycket lättare tänkas inträffa, som trädet ju i vårt klimat säkerligen i forntiden liksom nu icke varit alltför allmänt växande. Dess ytterst långsamma växt ock sålunda tröga återväxt är en omständighet som också kommer i betraktande härvidlag.

---

[1]) Se uppsatsen »Hvalfangst med bue og pil» i Tidskr. Naturen Bergen 1899, s. 141.

[2]) Se avbildningar därav hos Gustafson, Norges oldtid, nr 372, ock O. Rygh, Norske Oldsager, s. 180, 381—382.

I själva värket uppgives det också i åtskilliga källor, att trädet i vissa trakter blivit utrotat, ock över allt eljest, där trädet omtalas, anses det vara statt i utdöende. Så säger HEHN, Kulturpflanzen und Hausthiere$_6$, s. 513, efter att ha nämnt, att CÆSAR, De bello gall. 6: 31: 2, omtalar trädets allmänna förekomst i Gallien ock Germanien: »aber die Schönheit seines Holzes, die es den Drechslern und Schnitzlern so werth machte ... führte in ganzen Gegenden zu seiner Ausrottung» (nu spärr.).

I RELING-BOHNHORST, Unsere Pflanzen, s. 61, anföras för nyare tider flera orsaker till att idegranen är stadd i utdöende i Tyskland, såsom att »der Baum liebt Schutz und Schatten und geht, wenn ihm diese durch Wegschlagen des Holzes in seiner Umgebung genommen werden, leicht ein», ock att »der junge Eibenlaub von Rehen und Hasen begierig gefressen wird», varför man sällan finner helt unga idegranar även i större bestånd av trädet i Tyskland.

Från flera andra håll finnas uppgifter om idegranens utrotande, så i nyare tid från orter, där den användes till att pryda likkistor. Så heter det i Nordisk Familjebok$_2$, art. Idegran: »De vackra, tätbladiga grenarna äro mycket omtyckta till dekorationer, grafkransar o. d., hvilket har väsentligen bidragit till trädets försvinnande». I »Hushålls-Magasin», 1, Skara 1762, s. 27 heter det, att barrlinden »brukas ock mycket till badqwastar . . .; men detta modet har somligstäds utrotat detta rara och artiga trädet».

Från Norge anföres som en sådan orsak, att det hårda träet i vissa trakter allmänt brukats för att lägga under kölen på båtar, som skulle dragas i land (Schübeler a. a. s. 449). Se ock om idegranens utrotande H. CONWENTZ, Die Eibe in Westpreussen, ein aussterbender Waldbaum[1], Danzig 1892, s. 59 f., ock i arbetet Lebensgeschichte der Blütenpflanzen Mittel-Europas, v. KIRCHNER, LOEW, SCHRÖTER, Stuttgart 1904, I, s. 62 f. ock där anförd litteratur därom. Det heter här: »Die Eibe war früher in Europa weit stärker verbreitet als gegenwärtig.» Hos WARMING, Den danske Planteverdens Historie efter Istiden, Kbh. 1904,

---

[1]) I Abhandlungen zur Landeskunde der Provinz Westpreussen. H. III.

s. 70, heter det: »Det synes ikke at kunne være Tale om, at det er Klimatet der har gjort den[1] sjælden; det er Mennesket der udrydder den».

Till jämförelse kan här anföras ett fall av utrotande av ett annat barrträd i en trakt av vårt land. N. O. Holst omtalar (Postglaciala tidsbestämningar, Sth. 1909, s. 31), att tallen »först i historisk tid försvunnit från södra Skåne. Antagligen har den här blifvit utrotad genom människans ingripande».

Jag antar nu, att idegranen i Sverge vid den tid det här är fråga om varit, praktiskt taget, utrotad sedan flera århundraden, så att befolkningen hunnit glömma dess namn ock utseende. Uppsala-trädet stod kvar i ett ytterst ärevördigt, stort, kanske tusenårigt exemplar. Så gammal synes nämligen idegranen kunna bliva, varom mer i det följande.

Man kan häremot invända, att idegranen ju ännu lever i vårt land, t. o. m. just i Uppland, varför det synes vara orimligt antaga, att den skulle varit utrotad där i början av 1000-talet. Därpå kan svaras, att den naturligtvis kan ha levat kvar i smärre exemplar i avlägsnare ock otillgängligare trakter — från vilka den senare kan åter ha spritt sig något mer (den är ju ännu rätt sällsynt eller »rar» hos oss) — såsom i skärgårdens skogar, där jag själv (på Torö i Södermanland) sett den växa i längs marken nästan krypande, mycket små exemplar. Den kan där ha varit okänd eller känd endast av en eller annan jägare eller fiskare, medan den för den stora massan av folket varit glömd ock alldeles okänd.

Orden »ingen vet, av vad slag det är» behöva naturligtvis icke tagas så strängt efter orden, att absolut ingen människa vetat det, utan innebära blott, att meddelaren själv ock alla, som han, antagligen på ort ock ställe, frågat om saken, voro obekanta därmed. Det kan tänkas, som sagt, att en ock annan avlägset boende visste det, även att en ock annan besökande utländing känt igän trädet, men hans eventuella yttrande därom till någon svensk på platsen har då gått in genom dennes ena öra ock ut genom det andra, då autopsien av en svensk motsvarighet felades.

---

[1]) Näml. »Taxen», som förf. kallar idegranen; eljest har danskan ock namnet **barlind** från norskan.

Det finnes i ett tyskt arbete ett yttrande om tyska folkets obekantskap med idegranen i vår tid, som är synnerligen upplysande med hänsyn till vad nu här ovan yttrats. »Trotzdem die Eibe ein echt deutscher Waldbaum», heter det i ovan anförda bok »Unsere Pflanzen» av RELING ock BOHNHORST, s. 60, »ist sie doch in der Gegenwart wegen ihres seltenen Vorkommens fast nur dem Förster, Botaniker und Gärtner bekannt» (nu spärr.). I det nutida Tyskland är emellertid idegranen så långt ifrån utrotad, att t. ex. i Mecklenburg flera ovanligt stora exemplar finnas, ett större med ett omfång av 2 m. ock höjd av 12 m., likaså i Frankfurt a. M., i Schlesien; bestånd av omkring 600 ex. finnes i Harz, det största med 3,17 meters omfång, ock i Dermbach; ett annat dylikt i Västpreussen med över 1,000 ex.; ett med flera hundra ex. har för några år sedan påträffats i Ostpreussen av prof. CONWENTZ; dessutom finnas här ock där enstaka mindre bestånd. Ock dock är trädet okänt av folket över huvud taget enligt författarna!

På Uppsala-trädets tid funnos varken jägmästare eller botanister ock väl knappast trädgårdsmästare, vadan särskilda förutsättningar för några att känna till ett sällsynt träd ej då funnos.

Efter detta måste väl det av mig nyss gjorda antagandet för Sverge ej kunna anses orimligt.

För min förmodan, att idegranen mot slutet av vikingatiden — jag kan tillägga: eller tidigare — varit (så gott som) utgången i Sverge eller åtminstone i större trakter av landet, skulle följande förhållanden kunna tyckas tjäna som bevis.

Professor H. CONWENTZ, nu i Berlin ledare för »Staatliche Stelle für Naturdenkmalpflege in Preussen», har i en uppsats om »Die Eibe in der Vorzeit der Skandinavischen Länder», intagen i nr 22934 av Danziger Zeitung[1] (1897), redogjort för de mikroskopiska undersökningar, han i de stora museerna i Stockholm, Kristiania, Köpenhamn m. m. anställt rörande förhistoriska kärl ock redskap av trä. Han har därvid iakttagit, att i Stockholm fanns ett ämbaraktigt kärl av idegran, i Lund 2, medan i Kristiania av 23 fynd 18 olika kärl (»gefässe») voro av idegran, härrörande från den yngre romerska tiden, folkvandrings- ock vikingatiden,

---

[1]) För mig bekant genom ett separattryck därur, mig benäget meddelat av docenten OSCAR ALMGREN.

ock i Köpenhamn av 26 olika träföremål, utvalda ur museets mycket rika förråd därav, samtliga befunnos vara av idegran. Det var spann, ett knivetui, flere bägare, härrörande från tiden från 8:de eller 7:de århundradet före Kr. till ock med 9:de århundradet efter Kr.

Prof. CONWENTZ framhåller, att efter de nordiska arkeologernas sammanstämmande utsagor dessa föremål icke äro importerade från södern,[1] utan alltigenom av inhemskt ursprung. Han tillägger: »Es ist überraschend besonders für Dänemark, wo heute die Baumart urwüchsig nur an einer einzigen Lokalität (Veilefjord) bekannt ist».

Jag anmärker härtill, att det hos SCHÜBELER, Norges Væxtrige 1, s. 463, också säges: »Man træffer ofte i Norge og Danmark (sjelden i Sverige[2]), i fund fra den ældre Jernalder, smaa Spand . . .» av idegran-trä, samt att där likaledes påpekas, att de norska fyndens inhemska ursprung »maa anses for sandsynligt af den Grund, at de fleste af de i Norden fundne Spand afvige stærkt fra de udenlandske med Hensyn til Beslagenes Form». Det har redan nämnts (s. 648) att i GUSTAFSONS Norges oldtid finnas ett spann ock en utmärkt vacker ask av idegran från äldre järnåldern avbildade (n. 372, 295). Av de anförda fakta drager prof. CONWENTZ den slutsatsen, att »die Eibe ehedem, wie in Deutschland, so auch in Skandinavien eine grössere Verbreitung und kräftigere Entwickelung gehabt hat. Der Mensch hat durch viele Jahrhunderte dem vorzüglichen Holze nachgestellt und auf diese Weise dort, wie auch anderswo, zum Rückgang der langsam wachsenden Art erheblich mitgewirkt.»

Prof. CONWENTZ har icke haft särskild anledning att överväga orsakerna till den olika frekvensen av idegransföremål i Sverige å ena sidan, Danmark ock Norge å den andra. Men denna är ju högst påfallande, ock blir det ändå mer, om man vet, att det enda i Stockholm bevarade fyndet av idegran-trä är från Bohuslän ock således rätteligen hör ihop med de norska

---

[1]) Hos HEHN, Kulturpflanzen$_6$, s. 114, heter det: »Der Handelsverkehr führte frühzeitig Eibenholz, daraus gefertigte Eimer, Bogen u. s. w. aus den Rheingegenden an die Ostsee, wo der Baum seltener wurde».

[2]) Nu spärrat.

fynden[1] samt att de två fynden i Lunds museum efter all anledning härröra från det gamla danska området. Det gamla Sverge skulle då bliva alldeles utan fynd av fornsaker av idegran-trä!

Arkeologer ha varnat mig för att i detta förhållande se ett bevis på riktigheten av min nyss framställda hypotes om idegranens utrotande i Sverge under järnåldern, alldenstund fynden av bevarade trä-föremål över huvud äro så få från Sverge i jämförelse med dylika från de båda andra nordiska länderna.

Jag skall därför inskränka mig till att säga, att i alla fall det nu påpekade förhållandet stämmer förunderligt väl med min hypotes, som ju skulle ha omöjliggjorts av ett motsatt förhållande vid fornfynden. Ock jag kan inte underlåta att framhålla, hurusom en sådan omständighet, som att några århundraden yngre motsvarigheter till de norska spannen av idegran-trä funnits i ej så få exemplar i Björkögravarna, men alla dessa svenska träspann gjorda av ek, lätt kan väcka tanken på idegranens sällsynthet i Sverge vid denna tid[2].

Egendomligt nog ha ännu inga fossila eller subfossila fynd av idegran gjorts på det gamla Sverges område (enligt benäget skriftligt meddelande från prof. A. G. NATHORST). I det gamla Bohuslän (Björkö mosse på en av Öckeröarna utanför Göteborg) har däremot prof. GUNNAR ANDERSSON gjort ett rikt fynd av subfossila lemningar av taxus från stenåldern[3].

Att av dessa fakta, jämförda med vad här förut nämnts om den bristande förekomsten av arkeologiska fynd av föremål arbetade av idegran-trä, sluta till idegranens uppträdande i det

---

[1]) Se E. EKHOFFS berättelse om fyndet från Lilla Jored i Kville socken — således vid norska gränsen — av fyra stäver av trä-ämbar, nu förvarade i Statens Historiska museum, i en med gravgods rikt försedd grav från den romerska perioden, meddelad i Bidrag till Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia, 2, s. 210 f. Det kan förtjäna påpekas, att räster av ett större motsvarande, järnbeslaget kärl från samma tid funnits i en grav från Tibble i Uppland, men intet trävirke fanns där kvar (emedan träet varit av mindre hållbart virke än idegran?). Se EKHOFF a. st.

[2]) Se om dessa fynd HJ. STOLPE i Månadsbl. för 1878, s. 677, där 14 ämbar av ek, beslagna med järn, ock 3 mindre, beslagna med brons, omnämnas.

[3]) Se Bih. t. Sv. Vet.-ak:s Handl. B. 18, avd. III, n. 8, s. 30, 31 (1893)

gamla Sverge först i historisk tid — då Uppsala-trädet emellertid skulle betraktas som en första förelöpare — lärer vara alltför äventyrligt. Det torde få anses bero på tillfälligheter, att inga geologiska fynd ännu blivit gjorda.

En invändning mot mitt antagande, att Uppsala-trädet varit ett ensamt kvarstående exemplar av idegranen skulle möjligen någon läsare, obekant med idegranens naturhistoria, vilja göra: detta stora träd borde väl ha fröat av sig ock så framkallat ständigt nya träd, varför ett utdöende av släktet ej borde ha skett ock det ej borde vara så okänt. Förhållandet är emellertid det, att idegranen är tvåbyggare, eller hörande till Linnés klass Diœcia, d. v. s. den har han- ock honblommor på skilda stånd, således särskilda han- ock honträd. Var Uppsala-trädet ett ensamt han-träd, kunde därav normalt inga ättlingar uppkomma. Ock ett ensamt obefruktat honträd lemnar ju ej häller i regeln grobara frön. Hos Kirchner m. fl. Lebensgeschichte I, s. 78, upplyses därom, att »ein kleiner Teil der Samenanlagen dieses Baumes wächst ohne Bestäubung zu tauben Samen heran, welche keinen Samenmantel besitzen, die Gestalt einer vergrösserten Samenanlage zeigen . . . und mit einer festen braunen Samenschale versehen sind, aber inwendig nur einige hautartig zusammengetrocknete Gewebereste aufweisen; andere entwickeln einen Samenmantel und enthalten ein Nährgewebe, bisweilen sogar einen verkümmerten Embryo»[1].

Av barrträden hos oss är det, utom idegranen, endast enen som även är tvåbyggare. Men denna kan ju inte ifrågakomma att ha varit Uppsala-trädet.[2] Det nu senast anförda förhållandet synes mig utgöra ett kraftigt stöd för mitt antagande om idegranen som Uppsala-trädet.

Jag hoppas nu ha visat, att uttrycket i Adams-skoliet 137, »cuius illa [arbor] generis sit, nemo scit», väl kan passa in på idegranen.

Vi skola nu tillse, hur det förhåller sig med orden: »arbor maxima, late ramos extendens[3].

---

[1]) Att undantagsvis enstaka idegranträd kunna lemna grobara frön, se s. 689 i det följ.

[2]) Av lövträden äro Salices ock Populi tvåbyggare.

[3]) Såsom Kohlmann visat (a. a. s. 126), återgår detta senare uttryck på Vergilius, Georg. II: 296: »late ramos et brachia tendens», där orden gälla eken, bekant för utsträckningen av sina grenar.

Det må då först erkännas, att idegranen icke utmärker sig för någon utomordentlig höjd. 10 meter lär vara den högsta i Sverge nu förekommande, men trädet blir »i utlandet, der det mera skonas, ofta 40—50 fot högt och mycket grofstammigt» (Hartmans flora$_{11}$, s. 381). Den största iakttagna höjden är blott 17,4 meter (Lebensgeschichte s. 60, men för samma träd 80 eng. fot enl. Lowe[1], s. 85). I jämförelse med största höjden för t. ex. ek ock bok, vilka kunna bli ända till 30 m. (Nord. Fam.-bok$_2$), står ju idegranen tillbaka, ehuru dess höjd är vacker nog i ock för sig. Men i stället utmärka sig äldre idegranar genom sina stammars ofantliga grovlek ock sin kronas betydande omfång. Så omtalas från England en idegran med en stam, som vid 1 fots höjd hade en genomskärning av 3,59 m. (Lebensgesch. — 37 eng. fot enl. Lowe s. 89) ock inuti vilken 17 personer kunnat äta frukost, ock från Normandie en dylik med en stam om 3 m. genomskärning, inuti vilken ett kapell byggts. Ja, ända till 4,9 m. stamgenomskärning uppgives kunna förekomma (se Conwentz, Die Eibe in Westpreussen s. 44, efter Warming ock andra).

Vad trädets omfångsrika växt beträffar, så träder just grenarnas stora utsträckning starkt i ögonen, då man betraktar en välvuxen idegran, även av de mindre. På åtskilliga av de avbildningar av engelska idegranar, som finnas hos Lowe a. a., framträder detta förhållande mycket starkt.

Detta för idegranen kännetecknande växtsätt skildras också åskådligt i dessa värser av den romerske skalden Silius Italicus (Punica, XIII: 595):

. . vasta comas nemorosaque brachia fundit
Taxus, Cocyti rigua frondosior umbra.

(Cocytus hette, som bekant, en av floderna i underjorden; jfr här s. 662.)

Från England finnas flera iakttagelser just om denna vida utsträckning av idegranens grenar. Så omtalas hos Lowe, a. a. s. 240 f., en idegran i Skottland, som »throws out its vast limbs horizontally in all directions, supporting a large and luxuriant head, which now [1834] covers an area of ground 58 feet in diameter, with a most impenetrable shade» ock enligt en annan uppgift av 1792 (a. a.) »is about the twentieth part of an English acre

---

1) J. Lowe, The Yew-trees of Great Britain, London 1897.

covered by it . . . Its outer spread of branches was 218 feet, and its branches fell around the trunk like a huge umbrella, forming an inner circle large enough to afford standing-room for two hundred to three hundred people». Flera andra dylika träd av stort omfång beskrivas.

Ett träd av sådan beskaffenhet kunde väl skoliasten ha beskrivit som arbor maxima med tillägget »late ramos extendens», oaktat det icke i höjd hör till de största träden. Sålunda finner man en modern författare, SCHÜBELER, a. a. s. 451, tala om de »kjempemæssige» idegranarna i England, oaktat han väl kände till trädens höjd.

Vad idegranens högsta ålder beträffar — ett spörsmål som i detta sammanhang är av intresse — så har denna i äldre arbeten plägat uppgivas till 2000 à 3000 år, ja för en engelsk idegran, som dog ut 1836, har man antagit minst 3,250 år[1]. Ännu i Nord. Fam.-bok$_2$, art. Idegran (1909), heter det, att idegranen »anses kunna uppnå den högsta åldern bland alla europeiska träd (mer än 2000 år)».

Emellertid har redan CONWENTZ i sitt ovan citerade arbete av 1892 visat, att beräkningarna av idegranens ålder vila på ytterst osäkra grunder, i det att stammens årliga tillväxt ej låter sig med säkerhet bestämma. Efter olika beräkningsgrunder kan ett visst tyskt idegransträd bestämmas till 943 eller 313 år, ock ett annat (en stubbe av ett utdött träd) till 1995 eller 926 år! Sådant är, säger CONWENTZ, väl egnat att »die Schätzung des Alters von Bäumen überhaupt zu discreditiren» ock att mana till största försiktighet vid användningen av »die durch comparative Messung gewonnenen Werthe».

Senare har LOWE i sitt arbete av 1897 påvisat en annan högst betänklig felkälla vid beräkningen av idegranens ålder, nämligen det förhållandet att trädets stam ofta icke är enkel, utan bildad av kring huvudstammen uppvuxna, med den sammanvuxna småstammar, för vilket förhållande också redogöres hos KIRCHNER m. fl. (»Lebensgeschichte»). Den i följd härav uppkomna osäkerheten vid bestämningen av trädets maximalålder har vållat, att ingen av de nämnda författarna vågat ens förslagsvis anföra någon sådan.

---

1) Se E. MIELCK, Die Riesen d. Pflanzenwelt s. 108.

Måhända kan dock med fäst avseende vid CONWENTZ' nyss anförda andra exempel förslagsvis antagas åtminstone omkring 1000 år såsom en för trädet uppnåelig ålder.

Antages nu, att Uppsala-trädet haft denna ålder eller åtminstone varit många århundraden gammalt ock i så fall väl kunnat motsvara beskrivningarna på de gamla engelska träden, så kunde ju Adams-skoliet med fog skildra det så, som skett.

I Uppland förekommer idegranen f. n. endast i Roslagen, således utmed kusten, som har ett rätt avsevärt blidare vinterklimat än Uppsalatrakten. Isotermen för medeltemperaturen i januari månad är i havsbandet — 2°, medan den vid Uppsala är — 4°. Se Taf. 5 till N. EKHOLMS uppsats »Sveriges temperaturförhållanden jämförda med det öfriga Europas» i Ymer för 1899. Som idegranen är en växt vars förekomst skarpt begränsas av vinterkylan[1], ger nämnda förhållande anledning till att från klimatologisk synpunkt undersöka, om hinder möter för antagandet, att trädet funnits vid Uppsala. Det visar sig då, att nordgränsen för idegranens förekomst i vårt land går mellan isotermerna för — 4° ock — 5°, väl närmare den förra. De två nordligaste fyndorterna i vårt land äro Grinduga ock Kubbo sydost om Gävle, det senare stället beläget ett gott stycke inuti landet, det förra närmare kusten, båda med nämnda vinterklimat. Vidare kan anföras, att i Östersjöprovinserna idegranens förekomstorter gå utmed vinterisotermen för — 4,5°[2].

Intet hinder finnes alltså för antagandet, att idegranen vuxit vid Uppsala under tusentalet e. Kr., förutsatt att vinterklimatet då hos oss var detsamma som nu. Detta är vad som antages av G. ANDERSSON med bevis hämtat bl. a. just från idegranens förekomst i vårt land. Han framhåller nämligen (a. st.) det anmärkningsvärda faktum, att inga spår finnas av att idegranen någonsin vuxit utöver den nuvarande köldgränsen för dess förekomst, medan innanför densamma många växtplatser funnits, utom de nuvarande. Det

---

[1]) Se GUNNAR ANDERSSON, Swedish climate in the late-Quaternary period i arbetet »Die Veränderungen des Klimas seit dem Maximum der letzten Eiszeit», Stockholm 1870, s. 287; K. R. KUPPFER, Baltische Landeskunde, Text, Riga 1911, s. 303.

[2]) KUPPFER a. st.; se ock atlasen till detta arbete: Vegetations-Skizze jämförd med Isothermen-Karte.

kan här anmärkas, att RUTGER SERNANDERS teori om att vid järnålderns början en klimatförsämring — väl i synnerhet drabbande somrarna — skulle ha inträtt efter den närmast föregående varmare perioden, väl icke är oförenlig med vad nu nämnts om vinterklimatets likhet nu ock på tusentalet, alldenstund det väl kan antagas, att under de minst 600 år, kanske 1000 år eller mera, som förflutit sedan klimatförsämringens inträdande ock Uppsala-idegranens uppväxt, den småningom skeende övergång till nuvarande klimatförhållanden, som SERNANDER antager[1], kan ha så långt framskridit, att klimatiska förhållanden ej kunnat hindra en idegrans uppväxt vid Uppsala.

Nu kunde det emellertid sägas, att, som idegranen numer i vårt land blott förekommer buskformig eller som ett lågt träd, så bör den icke häller vid Uppsala förr ha varit större, i vilket fall ju Adams-skoliets beskrivning ej skulle passa in. Härtill svaras, att det med skäl kan antagas, att idegranens nuvarande lågväxt hos oss icke beror på att klimatet ej skulle medgiva högre växt ock ålder, utan att skadlig invärkan av människor ock djur haft denna värkan (jfr WARMINGS här förut s. 651 anförda ord). Ty LINNÉ omtalar, att idegranen på hans tid på Gottland växte »stor som Gran eller Ek»[2], medan den numer där blott blir ett lågt träd eller oftast buske. Ock ännu hos P. A. SÄVE, Skogens sagor, s. 18, heter det, att ejdä-grän, best. form -i, »blir understundom ett stort träd» ock att ett dylikt träd i en trädgård nära Söderport i Visby 1870 var 3 fot över marken 4 fot i omfång. Dessutom är det ett faktum, att invid samma köldgräns som vår högsta i Östersjöprovinserna på två ställen stora »vielhundertjährige Baumgreise» av idegranen växa (huru stora nämnes ej; Kuppfer a. a. s. 302, n. 3). Har nu idegranen där kunnat bli månghundraårig, har detsamma kunnat hända vid Uppsala, särskilt i det genom mänsklig omvårdnad väl skyddade ock för övrigt genom tillgången till fuktighet (från källan) ock skugga[3] — från den heliga lunden — som trädet

---

[1]) Die schwedischen Torfmoore als Zeugen postglazialer Klimaschwankungen i nyssnämnda samlingsvärk, särskilt s. 246.

[2]) Se det s. 684, n. 2, härstädes anförda stället.

[3]) »Durchaus Schattenpflanze»: Brockhaus' Conv.-Lex. Se därom för övrigt flerstädes, såsom KIRCHNER m. fl., Lebensgeschichte I, s. 62 där det säges, att t. o. m. en egendomlighet i bladbyggnaden skall

så väl behöver för sin trevnad, ytterst lämpliga läge, som Uppsala-trädet haft. Det bör då väl kunna vara möjligt, att detta kunnat bli »stort som gran eller ek» ock till sin storlek ock omfång kunnat närma sig de engelska trädens ock sålunda motsvarat Adams-skoliets beskrivning. Denna möjlighet hoppas jag dels efter vad redan anförts som skäl för Uppsala-trädets identifiering med en idegran, dels efter vad ytterligare därför skall anföras i det följande, då fråga blir om sambandet mellan Uppsala-trädet ock världsträdet (s. 671 f. här), skall framstå som en stor sannolikhet — visshet är ju i fall som detta ej uppnåelig.

Det är naturligt, att ett träd av nu förmodade utomordentligt höga ålder ock betydliga omfång skall ha värkat i hög grad vördnadsbjudande på forntidens människor ock föranlett trädets dyrkan som ett framför andra synnerligen heligt träd, såsom förhållandet vid Uppsala får antagas ha varit.

Om idegranen eljest i forntiden varit dyrkad som ett heligt träd, är rätt osäkert. Jag erinrar först om vad som anförts här förut s. 646 f.

I den nordiska mytologien ingår idegranens namn i **Ýdalir**[1], där guden Ulls bostad var belägen, efter utsagon i Grimnism. 5:

»mit der Schattenliebe des Baumes zusammenhängen»; ANDREAS MADSEN i Naturen og Mennesket 15, s. 30; CONWENTZ, Die Eibe in Westpreussen, s. 61.

[1]) Till detta namn finns i förbigående sagt en nysvensk motsvarighet i de **Idala**, som förekomma som ortnamn hos oss — Postortlexikonet 1894 upptager 4 sådana, från Älvsborgs, Hallands, Malmöhus, Södermanlands län, ock 1 **Idalahult** från Hall., i vilka namn sålunda på östnordisk botten det gamla fsv. namnet på trädet: ***ir** = västnord. **ýr** ännu lever kvar. Jfr benämningen **Barrlindsdalen** på en växtort för idegranen i Värmland (se L. M. LARSSON, Flora öfver Värmland och Dal, Karlstad 1859, s. 277) samt O. RYGHs förklaring av det norska gårdsnamnet **Ýdalir,** nu **Hydal** på ön Sogn, Norske Gaardnavne, Forord og Indledning s. 87. I Westmoreland i England finnes en ort vid namn **Yewdale,** där en mycket stor idegran ännu växer; se LOWE a. a. s. 89. — Ortnamnet **Idala** (**īdala**) kanske lemnar uppslag till förklaring av det nyare svenska namnet **idegran.** TAMM, Etym. ordb., säger, att »etymon ill det sv. ordet är okänt». Jag förmodar, att **īdala** uppfattats som **īddala** ock att därur **īd** lösgjorts som namn på taxus i st. f. det gamla föråldrade **ī**(r), som ombildats av detta **īd.** Av **īdgran** (jfr **ijdqwist,** se TAMM) blev sedan genom folketymologisk ombildning **īdegran,** varav åter **ide** lösgjordes.

Ýdalir heita,
þar's Ullr hefir
sér um gørva sali.

På grund av utsagon i Gylfaginning kap. 30 om Ullr, att han är bogmaðr . . . góðr, förklarar man vanligen stället ha uppkallats efter Ull i denna hans egenskap att vara god bågskytt. Men skulle icke möjligen denna sistnämnda egenskap hos guden ha av SNORRE eller den diktare, som nyttjar omskrivningen boga áss (i fall icke denna också är gjord av SNORRE) framkonstruerats ur ortnamnet **Ýdalir**, 'idegransdalarna'? I så fall kunde det vara möjligt, att idegranen varit ett åt Ull hälgat träd. Om, såsom E. H. MEYER, Germ. Mythol. s. 86, förmodar, idegranen redan i forntiden uppfattats som »der Totenbaum», »der Todesbaum» (s. 258) — jämför dess plantering på kyrkogårdar i England ock Frankrike — ock Ullr varit »der Todesgott» (a. st.), så skulle ju detta passa bra ihop. Men det sista antagandet synes alltför osäkert. MEYER anför i det åt Ullr ägnade kapitlet (§ 341) intet annat stöd därför — utom **Ýdalir** — än att friserna enligt en uppgift skulle ha dyrkat en »Unterweltsgott Holler». Varken Ulls namn — om det, såsom allmännast antages, hör ihop med got. **wulþus** 'härlighet' — eller vad man eljest vet om honom passar in på denna befattning.

I Fatab. 1911, s. 126, har N. E. H(AMMARSTEDT) i en anmälan av T. SEGERSTEDTS skrift »Nordiska vapengudar» framkastat den tanken, att Ull skulle ha varit »en bågens ock pilens gud, åt hvilken samtidigt idegranen, bågträdet, varit egnad». »Onekligen är det ytterst svårt att framleta något bevis härför», fortsätter han, »men denna hypotes synes mig dock hafva så pass mycken sannolikhet för sig, att den kan antydas . . . .»

Hos flera tyska författare, senast hos RELING ock BOHNHORST, Uns. Pflanzen s. 61, heter det: »Nach der Edda war der Markt der Götterstadt Asgard mit Eiben bepflanzt». Varifrån denna uppgift är hämtad, är mig alldeles obegripligt. Det måtte vara en ren fantasiprodukt av dess förste upphovsman.

Hos andra indo-europeiska folk omtalas emellertid ett idegranens förhållande till kulten ock dödsriket. »I det nordvestlige Himalaya», berättar SCHÜBELER, a. a. s. 454 (efter en engelsk källa), »er Barlinden i megen Anseelse og kaldes paa enkelte

Steder endog **Deodar**, d. ä. Guds Træ.[1] Veden brændes som et slags Røgelse og Grenene bruges ved forskjellige religiøse Festligheder.» Här har förut nämnts (s. 656), att en romersk skald låter trädet växa i underjorden. Likaså säger Lucanus (Pharsalia VI: 645), att idegranen beskuggar de för solguden ej tillgängliga näjderna:

Phoebo non pervia taxus opacat.

Erinnyernas facklor voro av idegran enligt en utsago hos Statius (Lowe s. 98).

Sven Nilsson yttrar om trädet följande i sitt arbete Skandinaviska Nordens Ur-invånare, Bronsåldern I, 3:e uppl., Stockh. 1862, s. 23 f.

»Äfven den ständigt grönskande Idegranen har varit föremål för ett slags kult. Druiderna (som väl egentligen voro Baalsprester) ansågo den för helig och hade, vid sina helgedomar, hela lundar deraf. Under mitt vistande i London 1836, firades af Linean[2] Society en sekularfest till ära åt vår odödlige Linné, som för hundra år sedan besökt England och i en trädgård vid Mill-Hill förmodas hafva planterat en Ceder, som nu är ett stort träd. I grannskapet af detta firades Linnés fest. I en park der bredvid ... stodo stora, mycket gamla, af tiden mer och mindre skadade Idegranar, hvilka en härvarande Botanist försäkrade hafva utgjort en helig lund, som tillhört Druidkulten och att dessa samma träd stått der sedan Druidernas tid. Att ännu i England finnas lefvande Idegranar af en mycket hög ålder, till och med vida äldre än Cæsars tid, ådagalägges i A. P. De Candolles Physiologie vegetate,[2] Tom. 2, p. 1001—2. Hos oss förekommer detta trädslag isynnerhet på öarna i Bohuslän och skall äfven växa vid ostkusten.»

Nilsson tillägger här följande: »Af hvad ofvan blifvit anfördt om Idegranslunder vid Druidernas helgedomar i England, kunna vi förklara ett ställe hos Albert Kranzius[3] i dess 'Chronica veterum germ.' p. 204, der det heter: 'Det vidtfrejdade Svenska folket hade ett tempel som het Upsola' — — — Vid

---

[1]) Se dock här s. 648.
[2] Sic! Läs Linnean, végétale.
[3]) Sic! Skall vara Krantzius. Om titteln se nästa s. n. 1.

templet stod ett stort träd med yfviga grenar och lika grönt vinter och sommar; ingen kände dess art.[1]

Detta ställe har af många blifvit anfördt, men, så vidt jag vet, af ingen förklaradt. Att trädet, som var lika grönt vinter och sommar, måste hafva varit ett barrträd, inser man lätt; men icke gran eller tall, eftersom ingen kände dess art. Det måste hafva varit ett ovanligt barrträd och således säkerligen icke något annat än Idegran (Taxus), som väl är sällsynt, men växer dock der och hvar ända upp till Gefle. Den blir mycket gammal (se ofvan) och är då ett stort träd (arbor ingens), den är yfvig, den utbreder busklikt sina grenar åt alla håll (patulis diffusa ramis) och den är lika grön sommar och vinter.

Att man fordom ansett Idegranen, likasom Misteln, vara på visst sätt helig och lyckobringande, kan slutas af den uppgift derom som den frejdade prosten Ekström skriftligt meddelat mig, nemligen att 'Idegranen brukas allmänt i östra skärgården till notkaflar, emedan den notredskap anses blifva lycklig, som bindes öfver denna trädsort'.

Det är påtagligt, att denna fördom, rörande Idegranen och Misteln, att de tillförde lycka, har sin grund i en gammal kult, som fordom var förenad med en hednisk gudstjenst, hvilken i forntiden öfvades där i Norden».

A. E. Holmberg åberopar i sitt arbete Bohusläns historia och Beskrifning (2:a uppl. 1, s. 229) Nilssons uppfattning av idegranen såsom ansedd »helig af Brons-folket» (något citatställe anföres ej) ock säger, att denne »deraf förmodat, att någon upplysande tradition derom ännu skulle vara i behåll». »Men», tillägger Holmberg, »oaktadt de noggrannaste efterfrågningar har författaren ej kunnat komma någon sådan på spåren. Ej heller begagnar allmogen dessa träd till någon sorts vidskepelse, men väl till medicin».[2] I samma Holmbergs arbete Nordbon under hednatiden, Stockh. 1854, d. 2, s. 612, heter

---

1) »Arbor juxta templum stabat ingens, patulis diffusa ramis, æstate et hieme juxta virens; genus ejus nemo potuit edicere.» [Dessa av Nilsson citerade ord ur Krantzii ovan anförda arbete, vars riktiga titel i dess första, 1546 tryckta utgåva är »Chronica Regnorum Aquilonarium», äro blott en omskrivning av ordalagen hos Adam av Bremen, vilka Nilsson ej synes ha känt.]

2) Nu spärrat; jfr här längre fram s. 684, 687—8.

det om Uppsala-trädet, att detta, »öfver hvilket man mycket gissat, var påtagligen icke annat än den heliga Idegranen (Taxus baccata), i Druidkulten helgad åt Solguden och derifrån inkommit (sic!) i Asadyrkan».

Vad nu denna NILSSONS ock (efter honom) HOLMBERGS uppgift om idegranens helighet inom druidkulten beträffar, så synes den vara alldeles ogrundad. LOWE, a. a. s. 97, yttrar med anledning av ett ställe i Ossians sånger, där det talas om att idegranen var »a funeral tree, the companion of the grave among the Celtic tribes»: »There is no reliable evidence of the aboriginal tribes regarding the yew with any special adoration», ock s. 101: »There is little evidence to prove that the ancient Britons held the yew in any reverence». Den ansedde keltologen sir JOHN RHŶS, professor i Oxford, har också på förfrågan av mig rörande detta ämne benäget svarat: »I am sorry to say that I do not remember ever reading anything of that sort» (nämligen »as to the statement that the yew tree was in the Druid cult sacred to the Sungod», som jag åberopat).

Det kan då tryggt antagas, att den av NILSSON åberopade engelske botanistens yttrande om en helig lund av idegranar som tillhört druidkulten blott innefattade en löslig förmodan, vilket ju ock a priori måste anses sannolikt, då säkerligen intet bevis fanns för att träden »stått der sedan Druidernas tid».

NILSSONS anförande om idegranen har emellertid sitt stora intresse därigenom, att där för första gången Uppsala-trädet förklaras ha varit en idegran, om också hans bevisning därför ej kan anses övertygande — i enskilda punkter är den emellertid överensstämmande med vad ovan av S. BUGGE ock mig anförts[1].

Hos PAUL SÉBILLOT, Le Folk-Lore de France 3, s. 406, heter det: »L'if est l'arbre consacré dans les cimetières bretons, où d'ordinaire il n'y en a qu'un, on dit qu'il pousse une racine dans la bouche de chaque mort». Märklig är uppgiften om blott ett träd på var bretagnisk kyrkogård.

[1]) Jag lärde känna NILSSONS yttrande först långt efter det att jag nedskrivit mina argument i ämnet, ock tanken att Uppsala-trädet var en idegran har uppstått hos mig — under sysselsättning med ett annat botaniskt-litteraturhistoriskt ämne (varom se PIPPINGS tidskrift Studier i nordisk filologi, III. 1 — oberoende av NILSSONS ock HOLMBERGS uttalanden).

Om den sista uppgiften från Bretagne erinrar TENNYSONS åt idegranen ägnade dikt — II i cykeln »In Memoriam» — där han säger:

Old yew, which graspest at the stones
That name the under-lying dead,
Thy fibres net the dreamless head,
Thy roots are wrapt about the bones,

ock efter att ha sjungit om hur trädet står oberört av vinter ock sommar under sina

thousand years of gloom

slutligen tänker sig själv »incorporate» däri.

Hos THISELTON DYER, The Folk-Lore of Plants, London 1889, s. 160, heter det: »The yew has from time immemorial been planted in churchyards besides being used at funerals».[1] Denna användning behöver emellertid inte bero på något annat, än att trädet till utseendet var »tristis ac dira» (Plinius, Hist. nat. XVI: 50). I Wales' gamla lagar omtalas Taxus sancti eller idegran tillägnad ett hälgon, ett bruk som kan tyda på hedniskt ursprung (Lowe a. a. s. 110).

Enligt RANKE, Anthropol.-vorgeschichtl. Beobachtungen (i Deutsch-österr. Alpen-Verein 1882, s. 455) skola Taxus baccata ock Ilex aquifolium »vor Allem als heilige Bäume in den Alpenländern erscheinen»; men M. HÖFLER, Wald- und Baumkult in Beziehung zur Volksmedizin Oberbayerns, München 1894, s. 130, menar, att detta »ist keineswegs bewiesen». Hans därefter följande invändningar vända sig emellertid endast mot Ilex.

Då det i en fjälltrakt av Bayern heter, att ingen trolldom kan stå sig mot idegranen: »Vor der Euwe ka Zauber ko bleibe» (enligt RITTER VON PERGER, Deutsche Pflanzensagen s. 346), så kunde detta sammanhänga med ursprunglig dyrkan av trädet.

Mycket tvivelaktigt är, om den av H. F. FEILBERG i Am Ur-quell V, s. 88, från Fyen meddelade sägnen om hurusom planteringen av en idegran skyddade mot djävulen — såsom evigt grönskande, medan den onde enligt förskrivning skulle ha fått sitt byte, »när intet grönt träd fanns i trädgården» — står i

[1]) Detta bruk omtalas redan 1184 som gammal sed på Irland; se LOWE, a. a. s. 96.

något samband med denna bajerska folktro (vilket ej häller antages av FEILBERG).

Då åter SHAKESPEARE i Macbeth låter häxorna i kitteln för trolldrycken bland annat kasta

slips of yew[1],
sliver'd in the moons eclipse,

kunde denna användning även antyda sammanhang med hednisk kult.

I S. HILDEGARDIS Physica förekommer följande egendomliga uppgift: »Si quis de eodem ligno (ybenbaum) baculum portaverit et eum in manibus suis portat, bonum et utile est illi ad prosperitatem et sanitatem corporis sui»[2].

I anf. arb. av K. SCHILLER heter det ur ett arbete av BEIJER: »Trollkraut, Eibenreis, so mitten in der Walburgisnacht geschnitten».

Ur BARTHOLOMAEI ZORN, Botanologia Medica Berlin 1714, s. 669—670 må anföras yttrandet, »dass wider allerley Hexerey und Bezauberung man sich nicht gewisser und sicherer (so viel natürliche Mittel thun mögen) bewahren könne, als wan man Holz vom Eibenbaum am blossen Leibe trage, und dieses habe eine Zauberin einem Graffen geoffenbahret, welcher es hernacher vielmahls bewehrt befunden: wie er dan selber einen vornehmen Herrn gekennet, der es allen seinen dienern angehenckt».

Vi ha sålunda funnit, att skildringen av det evigt grönskande trädet vid Uppsala hednatämpel är fullt värklighetstrogen. Vi få därmed en ytterligare bekräftelse på den förut framställda uppfattningen, att dessa fyra skolier härröra från en man, som själv på ort ock ställe sett ock hört vad han berättat för mäster ADAM, vilken senare sedan återgivit det berättade i skolierna. Jag förmodar, att det är en svensk man, troligen från Uppsalatrakten, som under resa i Tyskland träffat ADAM ock av honom utfrågats rörande den hedniska Uppsala-helgedomen. LAPPENBERG anser skolierna 135—137 avgjort vara tillskrivna av ADAM själv. Detsamma synes mig då böra gälla om 134.

Huru skarpt skilja sig icke dessa fyra skolier från det närmast föregående 133 med sin vilt äventyrliga uppgift: »In

---

1) I Hagbergs översättning »benvedskäppar»!.

2) Anfört hos KARL SCHILLER, Zum Thier- und Kräuterbuche des mecklenburgischen Volkes, Schwerin 1864, h. 3, s. 34.

Yperboreis montibus preter alia monstra leguntur et gryphes nasci»!

Även från det närmast följande skoliet 138 skilja sig dessa fyra tydligt, i det att det förra berör händelser i Sigtuna ock Birka ock särskilt nämner sagesmännen (»Relatum est autem nobis a quibusdam stipatoribus Adalwardi episcopi»).

Jag anser på grund av det sagda, att de fyra skolierna 134—137 böra anses som trovärdiga historiska urkunder.

* * *

Sedan vi nu genom bestämningen av det evigt grönskande trädets art vunnit en grundval för vidare undersökning, upptaga vi spörsmålen om samband mellan världsträdsmyten ock Uppsala-trädet.

Vad nu den här förut främst omnämnda åsikten beträffar, att Uppsala-trädet skulle vara framställt som en jordisk avbild av det nordiska världsträdet, så utgör ju vad här uppvisats om saknaden vid skildringen av Uppsala-trädet av de fantastiska elementen i världsträdsmyten ock den fullt värklighetstrogna beskrivningen på det förra ett kraftigt bevis mot denna uppfattning.

Med denna är ej häller förenlig Vǫluspás ock andra källors uppgift, att världsträdet är en ask, jämförd med vad vi nu funnit sannolikt, att Uppsala-trädet varit en idegran, samt med skoliets uppgift om Uppsala-trädet: »ingen vet, av vad slag det är». Man har, som vi ovan sett, sökt sammanställa denna uppgift med Fjǫlsvinnsmáls förmodade utsago om världsträdet (Mimameiðr):

20: 2—3: en þat mangi veit,
hvers hann af rótum rinn.

Handskr. ha ». . fáir vitu af hverjum rótum renn», vilket av utg:a ändras efter Háv. 138: 8—9, som åter anses vara lånade från Fjǫlsm:s ursprungliga täxt (se Sijmons Edda s. 204 anm.); men dels tror jag icke, att den emendation av täxten, som här försiggått, är riktig, då jag ej kan finna antagligt att, därför att det en gång i Grimnismál 22: 5 om en helt annan sak heter »en þat fáir vitu», detta uttryck skulle här ha utträngt

ett äldre med **mangi,** utan tror, att här i Fjǫlsvinnsmál **fáir** är värkligen avsett ock att, då en ändring för allitterationens skull är nödvändig, det stått **þess minnask**[1] **fáir**, samt att med detta uttryck »men få minnas, från vilka rötter det har sin upprinnelse» kanske avsetts, att diktaren nog känner den tradition om världsträdets tre rötter, som omtalas i Grimnismál 31, men att han vet, att den är i utdöende, eller ock värkligen en hänsyftning göres på Uppsala-trädet, varom i det följande; dels kan jag icke finna det metodiskt riktigt att, som MÜLLENHOFF m. fl. göra, ur de olika traditionerna plocka ihop, ett stycke här ock ett där, vad som kan stämma med beskrivningen på Uppsala-trädet ock utesluta vad som strider däremot.

Efter allt som nu uppvisats tror jag, att det med rätta kan sägas, att denna uppfattning av Uppsala-trädet som en jordisk avbild av världsträdet måste alldeles övergivas.

Vi övergå då till den motsatta uppfattningen. Mot densamma talar till en början den omständigheten, att världsträdet älst beskrives som en ask. Som Uppsala-trädet icke, såsom THAASEN ock nog andra tänkt sig, kan vara en ask, så kan ju icke världsträdet, asken Yggdrasill, hava sitt ursprung från Uppsala-trädet, idegranen.

Mot en uppfattning av sambandet mellan världsträdet ock Uppsala-trädet, enligt vilken det senare som ett vårdträd för tämplet framkallat myten om det förra såsom ett slags världsvårdträd är för övrigt följande att anmärka.

Det är högst otroligt, att Uppsala hednatämpel fanns vid den tid, då världsträdmyten uppkom.

H. HJÄRNE har rörande Uppsala hednatämpel uttalat, att han »anser det vara en skapelse af hedendomens senaste, med kyrkan kämpande utveckling, eftersom ingen antydan därom finns i den äldsta och tillförlitligaste källskriften Ansgarii Vita, där man dock borde vänta en sådan»[2]. För min del är jag icke alldeles övertygad av HJÄRNES argumentering. Jag är icke säker på att »man borde vänta» ett omtalande av Uppsala hednatämpel i RIMBERTS Vita Ansgarii. I detta arbete lemnas

---

[1]) **Minnask** har ju lätt kunnat utbytas mot **vitu**, ock då ha utbytet þess -> þat ock ordomflyttning följt med av sig självt.

[2]) Se OSCAR ALMGREN, »Kung Björns hög», Stockholm 1905, s. 51.

ju icke som hos ADAM av Bremen någon redogörelse för landets kulturella tillstånd, dess hedniska religon omtalas i största knapphet, gudar ock offer omtalas, men utan att de förras namn en gång nämnas (med ett undantag, varom straxt) eller de senare närmare beskrivas. Någon särskild anledning, varför Uppsala hednatämpel skulle omtalas, finnes icke. Dessutom är att märka, att ett hedniskt templum i Birka omtalas, nämligen det som hedningarna under Ansgarii andra besök uppreste åt sin som Gud förklarade, nyss[1] avlidne konung Erik. För trovärdigheten av denna förgudning av en avliden konung talar ju den liknande berättelsen om den norske ynglingakonungen Ólafr Geirstadaálfr ock andra fall av avlidna furstars apoteosering, som till jämförelse anföras hos PAUL HERRMANN, Nordische Mythologie s. 55. Om man nu hedrade den i gudarnas krets inträdande konung Erik med ett tämpel, så är det klart, att man härvid velat dyrka honom på samma sätt som de andra äldre gudarna, varför de också vid denna tid måste ha haft tämpel[2]. Detta stämmer ock därmed, att THÜMMEL, Der germ. Tempel s. 117, dömmande efter förhållanden i Norge ock på Island, i andra hälften av 9:de århundradet finner en »weit entwickelten nordischen tempelcult».

Om jag sålunda icke kan dela HJÄRNES mening, att Uppsalatämplet tillkommit efter Ansgarii tid, så torde det dock vara sannolikt, att det icke varit så mycket äldre, kanske snarare i årtionden än i århundraden att räkna. SCHIRMER anser (se Foren. f. norsk. Fortidsmindesmærk. Opbevaring, Aarsber. 1906), att de nordiska tämplen uppkommit under inflytande av de kristna kyrkobyggnaderna, med vilka nordborna gjorde bekantskap i

---

[1]) **dudum** betyder troligen så här. Den gamla svenska översättningen har däremot **langho**, i det det latinska ordet ju ock kan betyda 'för länge sedan'. SCHÜCK menar, att »några decennier förflutit» mellan konungens död ock hans upphöjelse till gud (se Sveriges förkristna konungalängd, Upps. 1910, s. 8).

[2]) Ordet **templum** kan i en skrift av en kristen icke bortförklaras, så som skett med detta ord på de två ställen, där det förekommer hos TACITUS (Germania k. 40, Annales 1: 51), nämligen att det icke skulle åsyfta en taktäckt helgedom, utan antingen »dachloser steinbau» eller »steinhegung mit einem grossen stein in der mitte bez. steinaltäre im walde» (THÜMMEL, a. a. s. 119—120). Andra forskare uppfatta **templum** hos TACITUS som täckt gudahus.

västerled vid början av vikingatiden eller möjligen något tidigare. THÜMMEL anser, a. a. s. 118, att »in den letzten jahrhunderten des südgermanischen heidentums (400—800) hat es zwar schon tempelhäuser gegeben, doch ist diese form des cultus allem anschein nach zu jener zeit durchaus noch nicht allgemein», ock enligt honom har »der junge nordgermanische tempelbau» funnits »seit dem (ende des) 9 jahrhunderts bis 1000». Som vi nyss sett, bör åtminstone i Sverge tiden sättas något längre tillbaka.

Som nu utan tvivel världsträdsmytens uppkomst ligger ofantligt mycket längre tillbaka än Uppsala tämpelbyggnad, kan den förra icke vila på ett Uppsala-tämplets eller annat tämpels vårdträd. För min del ansluter jag mig till den uppfattning, som av flera forskare, t. ex. V. RYDBERG, senast av K. F. JOHANSSON (Solfågeln i Indien[1]), uttalats, att historiskt sammanhang finnes mellan den nordiska ock den indiska världsträdsmyten. Den härrör då från en tid, då inga tämpel ock således inga deras vårdträd funnos. Den nu så moderna vårdträdsteorien till förklaring av världsträdsmyten är för övrigt i dess helhet enligt min mening föga rimlig. Men jag kan icke här närmare ingå på detta ämne, då jag icke behandlar världsträdsmyten annat än i dess samband med Uppsala-trädet.

Om vi då lemna å sido hela vårdträdsteorien ock tanken på att Uppsala-trädet från början stått modell för det nordiska världsträdet, så kunde det dock ifrågasättas, om icke så mycket sanning kunde finnas i den nu undersökta åsikten, att det heliga trädet i Uppsala-lunden påvärkat världsträdsmytens gestaltning i Norden. Många forskare äro ense därom, att världsträdsmyten i Norden fått sin utformning genom invärkan från skilda håll. Ett sådant kunde ju Uppsala-trädet tänkas vara.

Att sådant kunnat ske i Sverige vore ju helt naturligt. Det uråldriga, kanske sedan många århundraden dyrkade, troligen över hela landet berömda trädet i Uppsala-lunden borde lätt ha kunnat i Sverige invärka på framställningen av världsträdet. Att så också värkligen skett, skall jag längre fram anföra ett starkt sannolikhetsbevis för.

---

[1]) Inbjudn. t. Filos. doktorspromotion 31 maj 1910.

Men från Sverge bör ryktet om detta träd vid Uppsala också ha kunnat spridas till den övriga Norden, särskilt till Norge ock därifrån till Island, ock likaså den i förstnämnda land av detta träd påvärkade uppfattningen av världsträdsmyten. Jag erinrar om Frösmytens spridande från Uppsala till Trondhjem.

Jag skall nu anföra de skäl, som jag tror tala för att i Norge ock på Island världsträdsmyten värkligen varit utsatt för påvärkan av Uppsala-trädet.

Först kunde man då fästa sig vid det förhållandet, att Yggdrasil-asken på västnordiskt område kallas evigt grönskande. Detta är ju, såsom redan nämnts (s. 643) en för en ask i hög grad onaturlig bestämning. BUGGE, som utförligt handlar om varför världsträdet i Norden fått formen av ask, nämner eget nog intet till förklaring av den anförda egenskapen. De flästa andra forskare gå likaledes med tystnad förbi denna påfallande egenhet, stundom åberopas den gottländska Bara-asken som stöd därför (se om detta stöds ohållbarhet här s. 684 f.). SEGERSTEDT anser världsträdet ha framställts än som en ask, än som en ek. I förra fallet gissar han, till förklaring av den eviga grönskan, att »det är en ilex, som utgjort den ursprungliga modellen till den ständigt grönskande asken Yggdrasil» (a. a. s. 28). Att världsträdet modellerats på det oansensenliga trädet ilex, vill man ej tro. Ock någon förklaring, hur därav blivit en evigt grönskande ask, göres ej.

Om ekhypotesen skall straxt talas; jfr ock vad som ovan (s. 644) sagts om de evigt grönskande heliga preussiska ekarna, vilka S. hänvisar till. Här må blott sägas, att Quercus ilex, som S. förmodar kunna ha varit urbild till det heliga trädet[1], tillhör medelhavsklimatet.

För min del vet jag icke, huru denna evigt grönskande ask skall förklaras, så framt icke i detta epitet får antagas föreligga det första spåret av invärkan på världsträdsmyten från Uppsala-trädet, idegranen. Denna hypotes' värde kan bättre bedömmas efter det, som i det närmast följande säges.

Viktigare ock, som mig synes, säkrare äro följande förhållanden:

---

[1]) Jfr FALK i Ark. f. n. Fil. 10, s. 48.

A) Världsträdet säges ha **barr**, icke — som man skulle vänta av en ask — **löv**!

Sålunda heter det i Gylfaginning kap. 15: »En fjórir hirtir renna i limum asksins [näml. Yggdrasils, kap. 14] ok bita barr» samt kap. 38: »Geit sú, er Heiðrún heitir, stendr uppi á Valhǫll ok bitr barr af limum trés þess, er mjǫk er nafnfrægt, er Læraðr heitir».

I den arnamagnæanska utgåvan av Snorre-Eddan översättes **barr** på förra stället med 'gemmas', på senare med 'frondes'. I FRITZNERS Ordbog over det gamle norske Sprog$_1$ (1867) heter det: »**Barr**, m. 1) Knop, Løv paa Træer, Bar; paa þöll . . . paa ask . . .» (Sn.-Ed. citeras här). Men i andra upplagan av samma arbete (1886) heter det: »**Barr**, n. 1) De yderste Skud paa Naaletræets Grene, Bar . . . bruges feilagtigt [nu spärr.] ogsaa om Aske-træets Grene (S. E.).» Denna sista uppfattning, att **barr** här »felaktigt» fått betydelsen 'löv' ock sålunda icke i värkligheten betydde 'löv' på fno., hade redan VIGFÚSSON uttalat i Icelandic-English dictionary (1874): »**Barr**, n. . . . I. the needles or spines of a fir-tree; the word is wrongly applied [nu spärr.] by Snorre, Edda II, who speaks of the 'barr' of an ash; — Icel. has no trees».

Rörande lövskogar på Island nu ock i forntiden se ÞORVALD THORODDSEN, Landfræðissaga Íslands, Reykjavík I—IV, 1892—1904, mångenstädes enligt register [skógur á Íslandi]; Ds., Lýsing Íslands, Kphn 1900, s. 65—67, där en avbildning av en isländsk björkskog finnes, som visar, vilka ståtliga exemplar av Betula odorata som växa på Island — detta träd, som bildar den huvudsakliga beståndsdelen av nutida skogar där, kan bli ända till 10 cm. hög[1]; B. MELSTED, Íslendingasaga I, s. 265 f. ock de skrifter, som nämnas där s. 270 ock n. 1—2.

Att en infödd isländing värkligen kunnat mena, att »Iceland has no trees», synes omöjligt att antaga. Uttrycket passar också icke i sammanhanget. Logiskt kräves här ett ord som fir-trees, som står i föregående rad. Jag antager, att här föreligger ett skriv- eller tryckfel.

VIGFÚSSONS mening synes vara, att SNORRE, emedan på Island inga barrträd funnos, kommit att använda **barr** i st. f. **lauf**

---

[1]) Se S. STEFÁNSSON, Flóra Íslands.

av okunnighet om det förra ordets riktiga betydelse. Denna uppfattning är alldeles ohållbar. Att en bildad isländing som SNORRE, som så väl kände Norge ock dessutom varit där, ej skulle veta, vad **barr** var, är otänkbart. För övrigt fanns ju barrbusken enen, fno. **einir**, fordom på Island, där den än lever. Ock dess blad kallades naturligtvis i forntiden på Island, liksom nu är förhållandet, **barr**.[1] För nyisländskan angiver JÓN THORKELSSON, Supplement til isl. Ord.-bøger 3: 1, Reykjav. 1890: »**barr**, n., Bar, Naale (paa et Naaletræ)». Från en nyisl. skrift anföres uttrycket » . . . laufið grænt og barrið . . .» I det hos J. Th. anförda nyisl. talesättet »að bera sitt barr, opblomstre igen, forvinde Tabet» (ex. Síðan hefir hún aldrei borið sitt bar[2]) kan bilden vara hämtad från enbusken.

Jag antar, att **barr** här är avsiktligt använt i mening av barrträds blad (ock skott) av samma skäl, som nyss visats möjligen ha förorsakat, att Yggdrasils ask blivit beskriven som evigt grönskande, nämligen påvärkan från det evigt grönskande barrträdet vid Uppsala hednatämpel eller från den därav påvärkade svenska världsträdsmyten. Därom mera straxt i det följande.

Jag anser det alldeles omöjligt, att **barr** kunnat användas som synonymt med **löv**. Varje nu levande norsk ock svensk man måste av levande språkinstinkt känna, att barr ock löv äro två skarpt skilda ting, som aldrig brukas för varandra. Det finns absolut intet i litteraturen eller folkmålen som talar för att det förra kunnat användas i samma mening som det senare. Ock så har det säkerligen varit också i forntiden. Härledningen av ordet **barr** från »idg. rod ***bhers** 'stritte': se **børste**» (se HJ. FALK og A. TORP, Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog) talar ju i samma riktning.

Enligt H. GERING skulle emellertid **barr** i fornspråket också kunna betyda 'löv'. I Vollständ. Wörterb. zu den liedern der Edda anger han som de två första betydelserna av ordet: »1) die obersten (also jüngsten) schosse oder triebe eines nadelbaums; 2) laub». De ställen i Eddan ock Eddafragmentens prosatäxt, där ordet skulle ha den senare betydelsen, äro tvänne.

---

1) S. STEFÁNSSON, Flóra Íslands, Kph. 1901, s. 15.
2) Obs.! form med enkelt r!

1) Sigrdrm. 11: 4—6:

á berki skal (þær) rista [näml. limrúnar]
ok á barri viðar
es lúta austr limar.

Det inom ( ) satta ordet, som står i Vollst. Wb., har GERING uteslutit i HILDEBRANDS Edda$_2$. Det är täxten i Vǫls. Saga GERING följt, då han här insatt **barri** i st. f. (**badmi** =) **baðmi**, som **R** har (varest efter **viðar** står **þeim er**). SIJMONS ock FINNUR JÓNSSON ha ock insatt **barri**.

Då nu runor tydligtvis inte kunna ristas på barr, så har GERING väl därför här antagit betydelsen 'löv' för ordet.

Men varför GERING m. fl. ha givit den yngre handskr. **V** företräde framför den äldre **R**, vet man ej. BUGGE säger i sin utgåva av Völsunga Saga, s. 128 n.: »**R** har vistnok bedre **badmi** för **barri**». F. DETTER ock R. HEINZEL, Sæmundar Edda II, s. 412, 430, förklara **ok** framför **baðmi** (av **baðmr** 'träd') såsom ett av de ej sällsynta fall, då synonymer så förbindas.

In die Borke schneid' sie die [Astrunen]
dem Baum des Waldes

översatte GERING förr detta ställe (i sin Edda-översättning, 1892).

Jag tror för min del, att **baðmr** är det riktiga, men jag föreslår att uppfatta ordet som = got. **barms**, nysv. **barm**, ej som got. **bagms**, ty. **baum**. **Baðmr viðar** bleve då = trädets barm eller famn (**baðmr** = **faðmr**, se Lex. poet.), d. v. s. stammen. Jfr bruket av famn som trädets stam t. ex. i »Björkens visa» av TOPELIUS, där det heter, att först en flicka

skref namn i barken

på björken, ock sedan en gosse kom ock

sökte vännens namn
i min trogna, hvita famn

(det är björken som sjunger).

I GÖDECKES översättning av stället i Sigrdrm. heter det:

rista dem i barken
och å resliga stammen.

Möjligen har i Völs. Saga **barr** blivit insatt genom tanklöshet, på grund av den eljest förekommande sammanställningen **bǫrkr** ock **barr** (jfr Hávam. 50).

2) Skaldsk. kap. 32:

»Hvi er gull kallat barr eða lauf Glasis?» (så Wr U; i: ... barr Glasis eða lauf hans»). För ställets bedömmande måste svaret här medtagas (ur Wr): »Í Asgarði fyrir durum Valhallar stendr lundr, sá er Glasir er kallaðr, en lauf hans alt er gull rautt, svá sem hér er kveðit, at

Glasir stendr
með gollnu laufi
fyr Sigtýs sǫlum.»

Här bör ock jämföras Skaldsk. kap. 30: »Hvernig skal kenna gull? — Svá, at kalla þat eld ægis ok barr Glasis»

Av sammanställningarna vill det framgå som sannolikt, att Snorre har känt en dikt, där **barr Glasis** (ock icke **lauf Glasis**) nyttjas i meningen av 'guld'. För att förklara detta ur det anförda Eddafragmentet har han då själv tillagt **eða lauf** i det första här anförda prosastycket.

Denna dikt är troligen den av Snorre senare anförda strofen ur Bjarkamál, där värsen **Glasis glóbarri** (dat.) förekommer. Denna strof hör till dem, som Axel Olrik, Danmarks heltedigtning I, s. 99, visat vara senare inskjutna i det gamla Bjarkamál ock härröra från »midt i 12te årh. eller endnu senere». Diktaren av denna strof — Olrik gissar, att det varit Einarr Skúlason — har här på ett, som det i alla händelser måste erkännas, besynnerligt sätt ändrat den ursprungliga kenning för 'guldet': G l a s i s l a u f, som han säkerligen känt från Eddafragmentet. Också antaget, att **barr = lauf**, kan man inte inse, varför han skulle så rent godtyckligt ha ändrat en förmodligen bekant kenning ur en inom poetiskt bildade kretsar säkerligen känd strof. Varken allitteration eller meter fordrar denna ändring.

Jag förklarar förhållandet så, att denne skald här avsiktligt insatt **barr**, av samma skäl som Snorre låtit Yggdrasilasken ha **barr**, nämligen det att de känt en tradition om världsträdet, som, påvärkad av skildringar av Uppsala-trädet, halvt förvandlat asken till ett barrträd, varom straxt i det följande.

Jag har i det föregående med flera forskare, såsom Falk, Ark. f. n. Fil. 10, s. 50, S. Bugge, Studier s. 483, antagit, att **Glasir** är ett t r ä, som jag anser vara identiskt med Yggdrasil ock Mimameiðr, ehuru i en annan tradition. Enligt andra forskare är **Glasir** en 'lund' (**lundr** ock **viðr**, som utsägas

därom, betyda båda delarna). Det får då antagas ha av diktaren till förutnämnda strofer i Bjarkamál uppfattats som en barrlund, liksom **Barri** i Skírnismál måste ha varit. Denna uppfattning av Glasir har väl följt med uppfattningen av världsträdet som ett barrträd.

Det sista fall, där det kan ifrågasättas, att **barr** kunnat betyda 'löv', må nu anföras, nämligen adjektivet **barrhaddaðr**, som förekommer i Hákonardrápa av Hallfrøðr Vandræðaskald. Det står där (i ack.): **þriðja barrhaddaða biðkván**, d. v. s. 'Tridjes (Odens) med hår av barr försedda hustru', d. v. s. jorden (Jǫrd, eg. nom. propr.), d. v. s. här Norge. G. Vigfússon ock York Powell, Corpus poet. bor. II: 95 översätta ordet mera allmänt: »green-with-wood [the land]», men Finnur Jónsson, Den no.-isl. Skjaldedigt. B, I, s. 147 har exaktare: »det granbevoxede land». Det synes otvivelaktigt, att ordet här har den nu av mig angivna betydelsen, ordagrant 'barrhåriga' (Wisén, Carmina norrœna, Glossarium: pineto comata); Sv. Egilsson återgiver det med »caput fronde comæ instar velatus, frondicornus, frondifer», där han med **frons** tycks mena löv. Men dels passar barr i ock för sig mycket bättre som bestämning till hår (på grund av barrs smala form), än löv gör, dels är också det förra mer karakteristiskt för Norge.

Det kan förefalla högst orimligt att antaga, att man på nu beskrivet sätt talat om en ask med barr som ett barrträd. Men man får tänka sig saken så, att det ursprungliga trädet ask småningom i föreställningen utbytts mot ett barrträd, varvid dock det gamla namnet behållits kvar — värkande modifierande på barrträdets tänkta beskaffenhet så, att detta träd i något avseende ansågs likna lövträdet ask, ehuru varande ett barrträd. Man kunde säga, att man tänkt sig det som en barrask. I själva värket lemna de nyare nordiska språken den yppersta analogi, man kan önska sig, till denna tänkta utveckling, ock just från idegranen. Den heter nämligen både i Sverge ock Norge (därifrån lånat till Danmark) i flera munarter **barrlind** eller **barlind** — **bar** är en varierande form till **barr** — i Norge även **barløn** (d. v. s. **barrlönn**). Alldeles som i fråga om ***barr-asken** är således grundordet här ett lövträd, men genom bestämningsordet barr- angives det vara ett barrträd, som dock i något avseende påminner om lind eller lönn.

Det skall vara basten som påminner om lind (se FRIES' växtordbok). I fråga om **barr-asken** kunde man tänka den grova stammen som utgörande jämförelsepunkten mellan ask ock idegran. Om äldre idegranars grovstammighet se här förut s. 656. Hos asken är denna en bekant sak.

I viss mån kan jämföras förhållandet i Tyskland ock England, där rönnen fått namn efter asken — nämligen **eberesche**[1] (för **aber-**, falsk ask) ock **mountain ash** — detta på grund av en viss likhet i bladformationen (fjäderflikighet; se FR. KANNGIESSER, Die Etymologie der Phanerogamen-Nomenclatur[2], Gera 1908, s. 141), oaktat de båda träden eljest äro varandra så olika som möjligt, skilda till blombildning, frukt, m. m. ock tillhörande vitt skilda naturliga familjer. — Här må ock erinras om det förut (s. 646) påpekade egendomliga förhållandet, att barrträdet idegran ock lövträdet alm i flera språk ha samma namn.

Till det antagna namnet **barr-ask** återkommer jag i denna avhandlings slut. Jag skall då söka göra troligt, att det värkligen en gång funnits i Sverge.

B) Världsträdet kallas för **barr**, barrträd

I Fjǫlsvm. 19 läses:

Segðu mér . . .
hvat þat barr heitir,
es breiðask of
lǫnd ǫll limar?

Svaret är: Mimameiðr o. s. v.

I denna dikt kallas världsträdet ej för **askr**, såsom det eljest i Vǫluspa ock Grimnm. kallas — detta enligt min mening emedan här världsträdet tydligt uppfattats som ett barrträd ock så benämnts (**barr**). Här förekommer ej häller det i Vǫl. nyttjade **æ grœnn**, detta emedan det inte behövt nämnas, då världsträdet angives som ett barrträd. — Om svarets innehåll skall talas nedan under C.

CHADWICK, The cult of Othin s. 74, säger om detta ställe: »**barr** in reality denotes 'spines of a fir' etc. If the text is right,

---

[1]) På grund av denna sekundära namnlikhet har J. VON NEGELEIN i sitt eljest intressanta arbete Germanische Mythologie, Leipzig 1906. s. 72, framkastat den egendomliga idén, att »die Weltesche» framgått ur »die Eberesche», emedan den förra »nach nordischer Vorstellung keiner anderen Gattung angehören konnte» än den senare!

[2]) Ett för övrigt ytterst okritiskt arbete.

the poet can not have known the meaning of the word». Denna Chadwicks mening, att Fjǫlsvinnsmáls diktare ej känt betydelsen av ordet **barr**, som påminner om Vigfússons liknande mening om **barr** i Snorre-Eddan, håller jag för oriktig. Om dikten tillkommit i Norge, är ju antagandet orimligt. Ja även om diktaren varit en isländing, så är det likafullt orimligt (se vad som sagts s. 672—3).

Gering ock andra tolka här **barr** såsom betydande träd i allmänhet. Finnur Jónsson insätter »**barmr** = **baþmr** = **baum**» (jag inser ej, varför han gör denna ändring, då han behåller **barr** i Helgakv. Hj. 16: 6, varom se straxt). Jag tror icke, att **barr** har denna betydelse, som Gering för övrigt anser ha uppkommit genom användning av pars pro toto. Den skulle sålunda förutsätta betydelsen 'blad' i allmänhet för **barr**, en betydelse som detta ord säkerligen ej har. Enligt vad jag håller före, betyder **barr** såväl här som å ett straxt härefter till undersökning anfört Edda-ställe 'barrträd', en betydelse som har utvecklats ur **barr**, enstaka **barr**, men även »die obersten schosse und triebe eines nadelbaumes» (Gering) — jfr i nynorska dialekter **bar**: »bruges kun kollektivt, ikke om enkelte Løv eller Naale, ikke heller om Naalerne alene uden Kviste» (Aasen).

Även i nysvenska kan **barr** användas i meningen av 'barrträd': »Näsen äro bevuxna än med dystert barr, än med leende björk»; »En ungskog av barr». Se Sv. akad. ordb. 3, där till förklaring jämföras elliptiska sammansättningar som **barrskog** för **barrträdsskog** m. m.; men då man kan säga både **barrskog** ock **lövskog**, men endast nyttja **barr**, ej **löv** ensamt om träd, så synes denna förklaring knappast vara riktig, utan **barr** i denna mening av 'barrträd' torde vara urgammalt ock att jämföra med bruket i Fjǫlsvinnsmál.

På ännu ett Eddaställe tolkar Gering **barr** med träd i allmänhet. Det är i Helgakv. Hjǫrv. 16: 4—6:

niu rǫstum
es þu skyldir neðan vesa
ok vaxi þér á baðmi barr!

Det är Atles onda önskningar till jätteflickan Hrimgerðr.

Detta ställe har översatts ock tolkats på åtskilliga olika sätt, det ena omöjligare än det andra. Den jämförelsevis rim-

ligaste tolkningen är väl den i GÖDECKES ock GERINGS översättningar förekommande:

Om nio mil du under mullen vore Och grönska över din barm grodde!	Neun Meilen tief möchtest du niedersinken, auf dem Busen wachse ein Baum!

Meningen bleve alltså den: måtte du ligga död ock begraven nio mil djupt ned i jorden ock ett träd växa på (över) din barm!

Antagande denna tolkning för möjlig, vill jag även här uppfatta **barr** som barrträd, ej som träd i allmänhet. Ock jag anser möjligt, att **barr** här just avser en idegran, ehuru för allitterationens behov ett allmännare ord blivit valt. Jag hänvisar till vad här förut (s. 664 f.) blivit anfört om idegranens användning på kyrkogårdar. Samma användning kan idegranen ha haft i Norden, på den tid den var allmännare; bruket kan möjligen vara kommet från England.

Men nu är det väl hårdraget att säga, att ett träd, som växer nio mil över en i jorden liggande död, växer på dennas barm, eller över huvud att antaga någon rapport mellan dessa båda så vitt åtskilda föremål.

Jag vill därför, om ock med tvekan, framställa ett nytt förklaringsförsök: jag önskar, du vore nio mil härinunder ock att barr växte på din barm!

Med den sista onda önskningen skulle då avses, att jätteflickans utseende, hännes kvinnliga former skulle vanställas, därigenom att håren på hännes barm bleve barrlika; jfr det nyss behandlade **barrhaddaðr**![1] Den första önskningen skulle då avse, att hon levde bland jättar under jorden (jfr Lokas. 23: 4—6; Grottas. 11: 1—4).

I alla händelser betyder **barr** här icke träd i allmänhet.

C) Värdsträdet tillskrives en medicinsk egenskap, som stundom anses tillkomma idegranen.

Det heter i Fjǫlsvm. 22:

Út af hans aldni
skal á eld bera

[1]) Jfr OEHLENSCHLÄGER, Nordens Guder, Gerdas Elskov:
Halv kun den deilige Barm var bedækt; i Knuppernes Huulning
Blomstred gnistrende Lokken: det eneste Jertegn Gerda
Fik paa sin Jettenatur; . . . . . .

fyr kélisjúkar konur,
útar hverfa
þaz es innar skulu.
Sá es hann með mǫnnum mjǫtuðr.

Denna svårtydda ock, efter vad det antages, delvis fördärvade strof, som alla utgivare ock tolkare hittils mer eller mindre emenderat, har jag här återgivit i sådant skick, att jag med Bugge, Grundtvig ock flera täxtutgivare insatt **þaz** för **þess** samt dessutom avvikit från Bugge ock andra utgivare, i det jag upptagit läsarter från andra handskrifter, än de följt.

Sålunda har jag efter **C**α upptagit (**er**) **es**, där andra pappershandskrifter ha **þær** eller **þeir**. Vidare har jag efter **O** upptagit **skulu**, där de andra ha **skyli**. Med avseende härå må följande anföras från företalet till Bugges Edda-utgåva (s. XLIV): »Ingen Afskrift, som jeg har sét, var afgjort bedre end de øvrige eller kunde antages for at stamme umiddelbart fra den gamle tabte Original, som maa ligge til Grund for alle Afskrifter; dog har Cod. A. M. 738, 4to (**O**), . . . hvori vi har en af de ældste Optegnelser, paa flere Steder alene bevaret det rette».

Om **kélisjúkar** (handskr. **keli-**) se i det följande.

Jag översätter denna strof på ett delvis från alla hittils gjorda tolkningsförsök avvikande sätt.

Men för sammanhangets skull måste, innan jag lemnar denna översättning, den föregående strofen, som innehåller den fråga, varå strof 22 lemnar svar, meddelas.

Fjǫlsvm. 21: Segðu mér þat, Fjǫlsviðr,
es ek þik fregna mun
ok ek vilja vita:
hvat af móði verðr
þess ins mæra viðar,
es hann fellirat eldr né járn?

Móð (troligen n.) betyder här säkerligen 'frukt'. Se Finnur Jónsson, Sæmunðar-Edda, Reykjavík, s. 503: «**moði** = **ávexti**»[1]. Ordet är tydligen besläktat med fsv. fda. **moin** (**-en**), nysv. **mogen**, nyno. ock da. **moden**, skånska **mod** eller **modd** ock det närkiska **mo seg** 'mogna'. Hj. Falk, Ark. f. n. Fil. 10, s. 46, insätter **moði** av **moð** n. (se Fritzners ordb.); men den

---

[1]) I densammes Edda-utgåva av 1888, Halle, heter det: **móþ** = frucht (?) = alden . . .

ursprungliga betydelsen av detta ord synes ej passa till ett ord, som skall vara synonymt med **aldin**. GERING, som i Vollst. Wb. lemnat ordet oöversatt, har i HILDEBRANDS Edda$_2$ upptagit FALKS läsning.

På denna strof 21, som efter det sagda ej behöver översättas, följer nu svaret i strof 22: Av dess (trädets) frukt skall man bära ut på eld (till användning) för modersjuka[1] kvinnor; de (frukterna) skola driva ut det, som är inne. Sådan kraft[2] (eller bestämmelse) har det (trädet) bland människor.

Med fruktens »bärande på eld» avses förmodligen bärets rostande eller brännande till aska för att därefter intagas som medicin. I synnerhet det senare förfaringssättet var mycket vanligt vid den medeltida användningen av ämnen ur växtvärlden som medicin.

Om **aldin** må följande här anmärkas.

FALK översätter (Ark. f. n. Fil. 10, s. 48) **aldin** med 'olden', 'egenöd' ock anser, att »Mimetræet er vistnok kjendt som en eg.» Likaså HAMMARSTEDT i Sv. Fornm.-för. tidskr. XII, s. 70, Meddel. fr. Nord. museet 1901, s. 186, SEGERSTEDT Ekguden s. 26. Men **aldin** behöver alldeles icke betyda 'ållon' ock gör det efter min mening ej häller här. GERING, Vollst. Wb., har blott: »Baumfrucht»; S. EGILSSON likaså blott »fructus arboris». Ordet översättes i FRITZNERS Ordb.$_2$ med »Træfrugt, især spiselig», ock man finner av exemplen, att det använts om äpple, dadel m. m. I Icelandic-English Dictionary heter det, att ordet betyder »gener. fruit of trees, including apples, nuts, acorns, and sometimes berries», bland exemplen finner man även fikon kallade **aldin**. Ännu i nynorska dialekter betyder **alda** (av ett *__aldan__? Aas. ordb.): »Frugt, især Træfrugter (Æbler, Kirsebær)». Det finnes således alldeles intet hinder att antaga, att med **aldin** här i Fjǫlsvinnsmál menats idegranens bär, vilkas ätbarhet straxt i det följande skall omtalas. Härledningen

---

[1]) Modersjuka är, som bekant, ett ännu stundom brukligt svenskt namn för hysteri. Även danskan har ju **modersyge** som ett »folkligt Navn for Hysteri» (Dansk Ordbog for Folket), av vilket sistnämnda det nordiska ordet är en översättning.

[2]) »Solche Kraft hat für Menschen der Baum»: GERINGS översättning. Jfr **mjǫtoþr** i hans Vollst. Wb.

från ala — se FALK og TORP, Etym. ordb. — synes kräva betydelsen av ätlig frukt som den ursprungliga, ej trädfrukt i allmänhet).

För övrigt kan anföras vad en dansk forskare, ANDREAS MADSEN, yttrar om idegranens frukt, nämligen att »paa det første Stadium ligner Stenfrugtkoglen et lille Agern»; se Naturen og Mennesket, 13:e B., Kbh. 1895, s. 222[1]. Detsamma säges redan hos JOHANNES BAUHINUS, Hist. plant. univ., Ebrod. 1650, d. 12, s. 242 (»fert baccas ex calyce ita emergentes, ut simile quid habere videantur cum glande», näml. som omogna).

kelisjúkar, som alla handskrifter utan variant ha, är ett mycket omstritt ord. BUGGE har i sin Edda-utgåva s. 347 föreslagit att läsa **killisjúkar** till »got. **kilþei** *γαστήρ*». GERING har i Vollst. Wb. upptagit denna emendation ock förklarar **killesjúk kona** som »eine frau in kindesnot». FALK (a. st.) läser **kvillu-sjúkar**, av norska ock danska dialekters **kvilla** 'jämmer'. Samma betydelse skulle då ligga i ordet som enligt BUGGES ock GERINGS tolkning. Men båda dessa emendationer ändra alltför mycket täxtens ordform, varförutom det mot FALKS förslag kan invändas, att **kville** i de nordiska dialekterna ej hänför sig till barnsbörd.

BUGGE har senare (Ark. f. n. Fil. 10, s. 46) påpekat, att »i Oxforderordbogen anföres **kélisótt** og **kélisýki** 'hysterics' af Fél. [= Ný Félagsrit]. Dette tyder paa, at **kélisjúkar** er et virkeligt ord». FINNUR JÓNSSON, Sæm.-Edda, Reykjav. 1905, s. 503, säger: »á at þýða sjúkar af barnshöfn eða þviumlíkt» (nu spärr.).

Jag antager, att här är fråga om någon sjukdom i de kvinnliga underlivsorganen, som kan stå i sammanhang med hysterien. Ett sådant fall är den sjukdom, som kallas dysmenorré eller försvårad menstruation, förenad med värk ock plågor (»menstrualkolik»). »Då ingen organisk förändring af lifmodern kan spåras, kallar man dysmenorrén neuralgisk, hos nervösa, hysteriska [nu spärr.], anemiska qvinnor med retligt och känsligt nervsystem». »Dysmenorrén medför vanligen betydlig nedstämning till lynnet, svår hufvudvärk, underlifsplågor (uterinkolik), stundom sträckande sig upp i korsryggen och imiterande

[1]) I denna uppsats finnas flera intressanta avbildningar av Taxusträd, liksom av frukterna.

barnvärkar» (FREDRIK BJÖRNSTRÖM art. Menstruation i Nordisk Familjebok). Som man finner, passar denna sjukdoms symtom också till både BUGGES första ock FALKS etymologiska förklaringsförsök för ordet.

hverfa tolkar jag här som transitivt verb: »machen dass etwas sich bewegt» (GERING, Vollst. Wb.), ej med GERING (Vollst. Wb.) ock andra som intrans: »sich hinaus begeben».

hverfa útar þaz es innar: driva ut det (blod), som är inne, d. v. s. ej avgått på regelbundet sätt. Uttrycket är något dunkelt, men denna dunkelhet är tydligen avsiktlig. En sådan sak som menstruationen lämpade sig icke för poetisk behandling i tydliga ord, utan måste endast diskret antydas[1].

Jag ser i detta förhållande ett starkt stöd för min tolkning. Ty något motsvarande behövde alls inte vara förhållandet med barnsbörden. Därom talas ju i tydliga ord flerstädes just i poetiska Eddan. Sålunda heter det i

Fáfnm. 12: 6: kjósa mœðr frá mǫgum
ock i Sigrdrm. 9: 3: leysa kind frá konum.

Jfr Vǫlkv. 36: 6: **barni aukin.**

Ock i språket för övrigt fanns gott om uttryck ganska rakt på sak, sådana som **byrja barn, gera barn, barna,** liksom man ännu i södern öppet talar om att **faire un enfant, fare un bambino**[2] (påpekat av FRITZNER, art. **barn**), men förmodligen inte öppet talar om menstruationen, åtminstone ej i tydliga ordalag.

Då nu här efter min mening det talas om användning av »det härliga trädets» frukter såsom medicin för modersjuka kvinnor, så måste det jordiska träd vara avsett, som påvärkat uppfattningen av det mystiska trädet. Det är ju inte rimligt att tala om naturlig medicin för människor från ett mystiskt träd. Man ser alltså härav, hur levande detta jordiska träd stått för diktaren. Jag har förut antagit, att detta jordiska

---

[1]) Jfr i nysvenskan det dunkla uttrycket: »Hon har sina saker» (= menstruation) samt »regler» i många språk.

[2]) Jfr »Jag gör snart en annan» (näml. flicka), yttrat av en italiensk moder av folket till hännes härrskap (A. CH. LEFFLER, D:ssa di CAJANELLO, Efterlemnade Skrifter I, s. 219). Ett inhemskt svenskt liknande uttryck finns i det i L. FR. RÄÄFS handskrivna samling ordspråk, befintlig i K. Vitt. Hist. ock Ant. Ak:s bibliotek, förekommande ordspråket: »Ett litet barn är snart gjordt, . . .»

träd, som föresvävat diktaren, har varit Uppsala-trädet, som — efter vad förut visats — varit en idegran. Denna min bestämning av Uppsala-trädet som en idegran ock delvis förebild för världsträdet får en märklig bekräftelse just av detta ställe i Fjǫlsvinnsmál om den medicinska användningen av (efter orden taget) världsträdet.

Förhållandet är nämligen det, att just idegranen är »reputed emmenagogue»[1] (se A. B. Lyons, Plant names scientific and popular, Detroit 1907, s. 455). Detta säges visserligen om dess blad, men torde, som jag nu skall visa, även kunna antagas gälla om frukten, närmare bestämt frökärnan.

Det härskar mycken motsägelse i uppgifterna om idegransbladens ock frukternas giftighet. Om bladens giftighet råder en allmän mening från ock med forntidens författare, Theofrastos, Dioskurides, Cæsar m. fl., t. o. m. de nyaste. Men olika meningar råda om deras giftighet för olika djur. På människor, hästar ock åsnor — det förra enligt Cæsar, som (i De bello gallico VI: 31) omtalar, att en gallisk hövding tog livet av sig med ideblad, det senare enligt Theofrastos m. fl. (»barren äro giftiga särskildt för hästen», säger Nord. Familjebok$_2$, art. Idegran) — sägas de värka dödligt,men ej på idislare. Schübeler, a. a. s. 454, omtalar dock efter utländska källor, att kor ock getter dött därav. Se vidare utförligt om bladens skadlighet hos Lowe, a. a. s. 136 f., där man finner, att människor dött av deras förtäring. Plinius säger, Hist. nat. XVI: 50 (efter Sextius Niger), att idegranen skall i Arkadien vara så giftig, att de som somna eller intaga sin måltid under den dö[2]. Även

---

[1]) Detta ord är bildat av de grekiska orden ἔμμηνος 'månatlig' ock αγωγεύς 'den som för fram' (eller ἄγογος 'ledare'). Ordet betyder således 'som för fram det månatliga' d. v. s. som befordrar menstruationen.

[2]) Linné skämtar över denna de gamles tro, då han i sin Öländska och Gothländska Resa, s. 223, omtalar Gothem-bornas sed att bekläda sina väggar med »Id-qwistar» från den i Gothems ock Boge socknar »mäst vid kiärr» ock »stor som Gran eller Ek» växande »Id». Högst anmärkningsvärt är, att idegranen på Linnés tid på Gottland blev så stor. I vår tid bli därav enligt Johanssons här (s. 692) anförda arbete därstädes »sällan annat än buskar». Det tillägges dock: »Vid s. v. och n. v. sidorna av Binge träsk växa dock flera träd af 5—6 m. höjd samt 0,7—0,9 m. omkrets nära marken.» Jfr vad som säges här ovan s. 659.

veden omtalas av PLINIUS vara så giftig, att vinkärl gjorda därav i Gallien haft dödlig värkan. I HARTMANS flora$_{12}$ heter det ock: »ved och barr giftiga».

Om fruktens giftighet ha meningarna förr varit mycket delade. THEOFRASTOS säger, att somliga människor äta frukten, ock »den är söt ock oskadlig», tillägger han (Hist. plant. 3: 10: 1). DIOSKURIDES. De materia med. IV: 70, säger, att unga höns, som äta frukterna, dö därav, medan människor därav blott få diarré. PLINIUS säger, Hist. nat. XVII: 50: mas[1] noxio fructu; särskilt i Spanien skall enligt honom bärens gift vara dödligt. I en skrift från 1300-talet av KONRAD VON MEGENBURG heter det med citat från PLATEARIUS, att »diu hüenr gar vaizt werden von des paumes sâmen, und sô in ain mensch ist, sô macht er im den leib vertig und waich» (anfört i Pharmaceut. Zeitung, 17 apr. 1901, n:o 31, s. 315: Altes und Neues üb. die Eibe).

I en del äldre arbeten, från 1500- ock 1600-talen, finner man några uppgifter, vilka jag ej sett anförda i den rika nyare idegranslitteraturen, men vilka skola visa sig vara av intresse för vårt ämne. »In Engellandt essen die Kinder die Beer», men också: »So die Hirten oder Holtz hawer die roten Beer essen, fallen sie von Notwegen in ein hitziges Fiber oder in die rote Ruhr», heter det i PETRI ANDREÆ MATTHIOLI Kreutterbuch, Durch Joach. Camerarium, Franckfort am Mayn 1586, s. 384, 385. Den första uppgiften återfinnes ock med tilläggt »sonder eenich hinder» i ett nära samtidigt arbete: M. de LOBEL, Kruydtboek, T'Antwerpen 1581, 2, s. 268, där förf. även säger, att han ätit bären, som icke hade någon elak smak. Här en tredje gammal uppgift: »(Taxus) baccas fert rubentes, atque vinosas, glutinosasque . . . ab hominibus deuoratæ alui profluuium excitant» (P. ANDREÆ MATTHIOLI, De Plantis, Francof. ad Mœnum 1586, s. 840). En fjärde motsatt gammal uppgift lyder: . . . fructusque vero et aliquibus hominibus mandi suavesque esse et innoxias (REMBERTI DODONÆI, Stirpium Historiæ pemptades sex, Antwerp. 1616, s. 859).

I Nord. Fam.-bok$_2$, art. Coniferæ heter det, att idegranens »barr och bärlika frön äro giftiga», medan i art. Idegran det

[1]) Angående den egendomliga idén hos romarne, att hanplantan bär frukt, se min uppsats »En kärleksvisa i Ánssaga bogsveigis», under tryckning i »Studier i nord. filologi» utg. av Pipping, B. 3.

säges, att dess »barr äro giftiga, särskildt för hästar», men att »fröhyllet lär icke vara giftigt» — om själva fröet nämnes intet.

Hos M. Höfler, Wald- und Baumkult s. 129, finner man uppgivet från Bayern: »Die weinsäuerlichen Eiben-Beeren werden von Holzknechten als durstlöschendes Mittel genossen», men att i sydliga Italien »sollen sie so toxisch wirken, dass — — beim Menschen, der die solche Beeren verzehrenden Vögel geniesst, Durchfall erzeugt wird; aber auch in der Schweiz werden sie ohne Schaden gegessen».

I det nordvästliga Himalaya skall i våra dagar »Frugten ansees for at være uskadelig og spises af de Indfødte» enligt Schübeler, a. st. (efter en engelsk källa). Om fruktens egenskaper, säger sistnämnde förf., »er man dog endnu ikke enig: i den nyeste Tid paastaaes det, at flere Børn, efterat have spist Frugten, ere døde enten af Gastroenteritis eller uden at nogen bestemt Sygdom opgives. Enkelte have troet, at Frugtkjødet er uskadeligt, men at Kjernen indeholder det samme giftige Stof (Taxin), som findes i Bladene.»

Taxinet upptäcktes först 1876 av Marmé i bladen; 1880 fanns detta av Amato ock Capparelli även »in the seeds» (enl. Lowe a. a. s. 152), säkerligen här fröna.

I den nyss anförda uppsatsen i Pharmaceut. Zeitung heter det: »Neuere Forschungen haben erwiesen, dass sich der wirksame Stoff, das giftige Taxin, thatsächlich nur in den Blättern (und Samen, nach Dragendorff, nach Wortley sogar nur in den Blättern der männlichen Pflanze [1]) befindet; das Holz und der saftige, scharlachrothe Samenmantel sind giftfrei. Der letztere kann ohne Nachtheil genossen werden, wie von Kerner durch Fütterungsversuche an Vögeln bestätigt hat. Er soll in manchen Gegenden auch in der Form eines Syrups gegen Brustkrankheiten in Gebrauch sein . . .»

O. G. Petersen, Forstbotanik, Kbh. 1908, säger: »Dette Giftstof (Taxin) findes ogsaa i andre dele af Planten, dog kun i ringe Grad i Veddet og slet ikke i Frøkappen», således dock i själva fröet.

---

[1]) Lowe, a. a. s. 143, betvivlar denna iakttagelses riktighet ock anför ett uttalande av prof. Munro, som funnit en alkaloid (troligen taxin) i både manliga ock kvinnliga träds blad.

I KIRCHNERS m. fl:s förut citerade Lebensgeschichte, s. 77, heter det slutligen: »Der Same» — till skillnad från der Samenmantel — »enthält ... auch das in den Vegetationsorganen auftretende giftige Taxin in geringerer Menge als die Blätter». Om fröets giftighet, men fröhyllets oskadlighet kan ytterligare läsas hos LOWE a. a.

Av det anförda ha vi funnit, att bären i nyare tid i olika länder av olika slags människor förtärts. Det heter ock i nyssnämnda Lebensgeschichte, s. 77: »Der Samenmantel besteht aus einem sehr saftigen, etwas schleimigen, süss schmeckenden und essbaren Gewebe». Hos C. F. NYMAN, Utkast till sv. växternas naturhist. s. 291 heter det: »Bären äro sötaktiga och smaken temligen bra, ehuru i somligas tycke något vämjeliga».

Det kan då säkert antagas, att forntidens människor, som funno ållon ock vildäpplen njutbara — vilket just icke överensstämmer med vår smak — ock under en viss period i stor utsträckning levde på de förra (se därom utförligt hos SEGERSTEDT, a. a.), också vetat att tillgodogöra sig idegranens saftiga ock söta (enligt några dock fadda) frukt.

Att taxinet även finnes i frökärnan, får ock anses säkert. De många olika uppgifterna om bärens skadlighet eller ofarlighet för människor få sin naturliga förklaring, om man antar, att i förra fallet bären ätits med de krossade fröna, men i senare fallet fröna spottats ut eller genom magen avgått hela liksom körsbärskärnor. Det kan anmärkas, att frökärnorna behålla sin grobarhet efter att ha genomgått fåglarnas mage (se Lebensgeschichte s. 63, 77).

Jag förmodar nu, att frukten i dess helhet, i följd av taxinet i kärnan, kunnat hava samma värkan som bladen, således, om dessa varit använda som »emmenagogue», även varit det. Om också giftämnet i den förra är svagare än i de senare, kan detta ha utjämnats genom att av de senare för dylikt medicinskt ändamål endast mycket små doser använts Det kan ju ock ha varit lämpligare att som medicin använda den icke så starkt giftiga växtdelen. Då det i flera av de ovan anförda, särskilt äldre uppgifterna heter, att bären framkalla diarré hos människor, så står ju en sådan avförande värkan mycket nära den av kraften som »emmenagogue», ock ett medel, som haft den förra värkan, kan väl ha använts i det senare syftet.

Jag antager, att denna samma värkan varit känd i Norden, ehuru traditionen därom småningom dött ut, i mån av att trädet blivit sällsynt, i Sverge i följd av att det under en viss period varit i det närmaste utrotat.

Jag tillägger slutligen i detta ämne, att enligt en uppgift i Botanische Zeitung XXII: Jahrg. 1864, s. 302 (anförd av Conwentz, Die Eibe in Westpreussen, s. 57) idegranens blad »seit den frühesten Zeiten als Abortivmittel[1] angewendet sind». Om man nu framför min föredrager den äldre tolkningen av strof 22 i Fjǫlsvm., enligt vilken där vore fråga om medel att förlossa kvinnor ur barnsnöd, skulle detta sålunda ändock kunna passa in på idegranen (då dessa båda medicinska användningar ju stå varandra ytterst nära).

Att idegranen i Bohuslän använts till medicinska bruk har här förut (s. 663) efter A. E. Holmberg nämnts; tyvärr kan emellertid ej upplysas om vad slags medicinsk användning den haft där.

Då diktaren av Fjǫlsvinnsmál efter det nu sagda får antagas ha givit världsträdet gestalt ock egenskaper av idegranen ock traditionen om Uppsala-trädet får antagas ytterst ligga till grund härför, så synes därav följa, att denna diktare vetat mer om Uppsala-trädet, än man visste i Sverge på Adams tid. Han måste ha vetat, »av vad slag det var». Jag antar, att diktaren antingen själv besökt Uppsala ock där sett det evigt grönskande trädet, idegranen, som han, bekant med detta träd från Norge, igänkänt (ehuru hans meddelande därom till svenskarna får antagas ej ha haft någon värkan; jfr här förut s. 651) ock därigenom förstått, vad det var för ett träd som i svenska myter om världsträdet, barr-asken, som jag förmodar den där kallades, besjöngs. Han har då i sin dikt Fjǫlsvinnsmál begagnat sig av de kunskaper i detta ämne, han förvärvat i Sverge. Kanske antyder han med orden **minnask fáir** o. s. v. (se s. 668 här), att någon enstaka svensk man ännu mindes trädets namn. Eller ock har han på beskrivning av någon norrman eller isländing, som känt igän Uppsala-trädet, diktat om detsamma. Fruktens medicinska användning har han väl ej hört omtalas i Sverge — då, som ovan sagts, Uppsala-trädet nog ej burit mogen frukt — utan i Norge. Emellertid kan det här

---

[1]) Nu spärrat.

nämnas, att det stundom händer, att idegranen, ehuru i regeln dioik, dock bär även en del honblommor på hanträd ock även hanblommor på honträd (se därom Kirchner m. fl., Lebensgeschichte 1, s. 74) ock att sålunda ett ensamt träd kan bära mogen frukt. Så tycks vara förhållandet med ett nära hundraårigt idegranträd, som växer på Skogsinstitutets tomt i Stockholm.[1]

Diktaren av Grímnismál har icke känt något om det svenska efter Uppsala-trädet ombildade världsträdet. Han kaller icke ens asken »evigt grön». Det sista epitetet visar möjligen, att Voluspás diktare varit i någon mån påvärkad av nämnda källa. Snorre åter har vetat, att det var ett barrträd som i Sverge var världsträdet, ock påvärkats därav. Likaså diktaren av den i Bjarkamál inskjutna strofen. Men närmare om trädets art behöva de icke ha känt.

Det återstår att söka giva en förklaring av den förut antydda historien om den evigt grönskande asken på Gottland. Först må den autentiska berättelsen därom meddelas, alldenstund oriktiga uppgifter insmugit sig flerstädes i nyare meddelanden därom, i följd därav att en på viktiga ställen icke fullt exakt latinsk översättning, intagen i arnamagnæanska utgåvan av Sæmundar-Eddan (del 3, s. 863), lagts till grund för dessa nyare meddelanden.

I H. Strelows arbete Den Guthilandiske Cronica, Kiøbinghaffn 1633, s. 215, berättas följande: »Aar 1452, lod Herr Ifuer Axelsøn flytte it Esketræ, som stod paa Bahrebierg grønt, saa vel om Vinter som om Sommer, kaldis endnu denne Dag Bare Asken, at det skulde staa paa Viszborrig Slot, men er strax efter visznet. Oc paa samme sted formeentis stor Helligdom at være, bleff opreist et stort Ege Kors paa Bierget, til huilcket de gjorde deris Offer, naar deris Faaer eller Fæ var bortkommen, oc strax skulde være kommet dennem tilhænde igien. Der komme aff mange Kirckesogner did oc offrede, somme Pendinge, somme 5 Marck Wld, somme 1 Liszpund, efter Formuen, hvilcket de solde til Kirckens behoff.»

I den latinska översättningen står i st. f. Strelows ord, att trädet vissnade, straxt det blivit flyttat: »ibi autem hyeme

---

[1]) Jag har ej lyckats förskaffa mig noggrannare uppgifter om detta träd. Det bär denna höst massor av tydligen mogna bär.

virescere cessavit». Därefter har stället återgivits av THAASEN i Nordisk Univ.-Tidsskr., 2 aarg. 3 h., s. 105, med att trädet efter flyttningen till Visborg »der holdt op at grønnes om Vinteren». Som vi se, säger den danska täxten ej detta, utan blott att trädet vissnade, d. v. s. dog, efter omflyttningen. Uttrycket »kaldis endnu denne Dag Bare Asken» kan då ej syfta på ett ännu på STRELOWS tid levande träd, utan måste åsyfta ett i en sägen omtalat träd, som skulle ha stått på Barabärget. Det är också om detta uttrycket fälles, icke om ett träd på Visborg.

Flera mytologiska författare, såsom E. H. MEYER, a. a. s. 83, P. HERRMANN, a. a. s. 592, o. a. uppgiva efter denna berättelse såsom ett historiskt faktum, att »auf Gotland stand noch im 15. Jahrh. eine immergrüne Esche an der Stelle eines grossen Heiligthums». Likaså S. BUGGE, Studier s. 499, 502.

Nu är det, som förut här (s. 643) blivit nämnt, en naturhistorisk omöjlighet, att en evigt grönskande ask funnits på Gottland, varför berättelsen i dess nuvarande form måste vara oriktig.

Vad som kan vara riktigt av den ock förmodligen är det, är dels att en gammal gottländsk sägen funnits om en helig, evigt grönskande ask, dels att herr Ivar Axelsson (Tott) år 1452 lät flytta in i Visborgs slott ett evigt grönskande träd, som växte någonstädes på gottländska landsbygden, ock att detta efter omflyttningen vissnade bort.

Sedan detta skedde ock till dess att STRELOW upptecknade berättelsen, hade 181 år förlupit, ock på denna tid kan folkfantasien ha hunnit i betydlig grad ombilda nämnda faktum under inflytelse av någon trädsägen på ön. Jag förmodar, som sagt, att en sådan sägen där funnits ock att den handlat om den evigt grönskande Bar-asken. Bar-asken, förmodar jag, var det namn, under vilket gottländingarna kände mytens världsträd, ock orsaken varför världsträdet kallats så framgår av vad som sagts här förut (s. 676). **Bar-asken** är nämligen detsamma som **barr-asken**. Båda äro, antager jag, gamla svenska benämningar på världsträdet, som så kallats av här förut angivna skäl. Den förra namnformen förmodar jag ha kommit till Gottland från Uppland, närmast över Södermanland. I detta senare landskap heter **barr** (liksom flerstädes i Sverige) **bar** (medan det på Gottland säkerligen hetat **barr**, ty den därav härledda kollektivbildningen heter **bärre** — det enkla ordet finns

ej kvar — enligt benäget meddelande av lektor M. Klintberg). Att språkliga inflytelser mellan Gottland ock Södermanland ägt rum, har Pipping visat (Guta lag s. CIX). Då kunna sägner ock ha överförts från det ena landet till det andra. Efter det första gottländska fördraget med Sverge i slutet av hednatiden är det naturligt, att även den kulturella gemenskapen blev livligare.

Sedan sålunda världsträdsmyten kommit till Gottland i dess uppländsk-södermanländska form med **bar-ask** såsom benämning på trädet, blev den under tidernas lopp föremål för folketymologisk ombildning, naturlig nog då **bar** på Gottland ej längre kunde förstås som **barr. Bar-asken** ombyttes till **Bara-asken** med anslutning till sockennamnet **Bara** ock till **Bara-bärget,** där ett gammalt kultställe ock kanske just något heligt träd funnits. Jag erinrar om den högst märkliga uppgiften i Spegels Rudera Gothlandica, utg. av O. V. Wennersten, Visby 1901, s. 53—4: »Thesslikes hafva the gamle män intill nu nyligen» — före 1690 — »behollit then widskepeliga vanan att gå bort och bedia under stora trä, som theras förfäder hafva gjort i sin tjd». Den tanken uppstod nu, att där på Bara-bärget fordom den heliga, evigt grönskande asken stått. Inpå nyare tid ville man ha förklaring på varför denna ask icke längre fanns kvar på Bara-bärget. Ock då fick man höra talas om den där misslyckade inflyttningen av ett vintergrönt träd till Visborg, ock så blev den historien kombinerad med den gamla omtydda myten om den heliga bar-asken, nu Bara-asken. — Det förtjänar påpekas, att det i Strelows berättelse icke uttryckligen står, att ek-korset på Bara-bärget blev upprest, när trädet flyttades därifrån, om också antagligen Strelow trott så. Korset har säkerligen upprests redan under kristendomens första tider ock har alls intet med »Bara-asken» att göra. Det visar sig också vid en närmare granskning av originalberättelsen, att Bara-askens värkliga tillvaro icke häller genom något annat tydligt drag bekräftas. Det säges alldeles icke, såsom det heter i latinska översättningen i Arnamagnæanska äldre Eddan, att den »habebatur pro sanctissima, cum incolæ ad illam (ut pecora aberrantia vel amota reperirent etc.) ex voto numini cuidam oblationes præstiterunt», utan detta säges om korset. Hela historien om själva Bara-asken är hållen i de allmännaste ordalag, något som alldeles överensstämmer med nu gjorda tolkning av den.

En möjlighet vore emellertid att tolka historien på ett annat sätt, dock även med utgående från min hypotes om att myten om ett världsträd under formen av en bar-ask kommit till Gottland från Svealand. Det kunde tänkas, att, då gutarna under hedentiden gjorde bekantskap med denna myt, de ännu i början hade klart för sig, att med detta så benämnda världsträd avsågs en himmelsk idegran. Om det nu på den gamla helgedomen på Bara-bärget å Gottland fanns en gammal, som helig ansedd idegran, låg det ju nära att med omdaning av myten till en jordisk kultsägen lokalisera denna Bar-ask till Bara-bärget ock överföra det förra namnet på den å Bara-bärget växande heliga idegranen. Detta träd skulle, om det levat på härr Ivar Axelssons tid, väl ha varit minst omkring 500 år gammalt, så framt ej ett yngre träd fått övertaga traditionen från ett äldre, utdött. Det finns emellertid berättelser om den lyckliga flyttningen av flerhundraåriga idegranar (Lowe, a. a.). Men det kan naturligtvis hända, att sådant misslyckas.

Det försök, som omtalas hos Segerstedt, a. a. s. 29, att i Bara-asken se ett exemplar av »Ilex aquifolium», som »blivit förväxlad med en ask», måste jag redan på grund av det nyss sagda anse alldeles oantagligt. Dessutom äro väl få träd så fullständigt varandra olika som Fraxinus ock Ilex: blad, blomställning, frukt, storlek, allt är olika. Det är ock högst äventyrligt att antaga, att Ilex, som aldrig blivit påvisad i Sverge utom i Bohuslän, funnits på Gottland 1452.

Eget nog är det i alla händelser mycket sannolikt, att det vintergröna träd, härr Ivar Axelsson lät inflytta till Visborg, just var en — idegran. På Gottland finns nämligen här ock var ganska talrikt idegranen, som där stundom växer som träd. Se här förut s. 659; Nord. Familjebok; K. Johansson, Hufvuddragen af Gotlands växttopografi och växtgeografi i Sv. Vet.-akad. handl., B. 29, 1897, N. 1, s. 259; K. Starbäck, Naturskydd, Sth. 1909, s. 20 med bilder 9, 10. Det kunde ju varit ett önskemål för härr Ivar att få ett exemplar av det vackra trädet överflyttat till slottet i Visby.

Jag har härmed nått slutet av min undersökning. Om det lyckats mig att lösa det evigt grönskande Uppsala-trädets gåta ock om de slutsatser, jag med anledning därav kommit till, be-

finnas riktiga, så har ett ock annat faktum av någon betydelse för vår odlings historia, efter vad jag hoppas, blivit fastställt. Vi ha sett de fyra skoliernas uppgifter om tämpelbyggnaden ock offren vid Uppsala bekräftade; vi ha sett världsträdets första gestaltning som en ask ha varit en gemensam egendom för svenskar ock norrmän — förmodligen då ock för danskar — ock ha därmed fått ett litet nytt bidrag till vår så fattiga fornsvenska mytologi; ock vi ha sett omgestaltningen av denna myt spridd från Sverge till Norge ock därmed fått en ny bekräftelse på vad man förut visste i samma riktning om nordisk gudatro — om andlig gemenskap mellan den skandinaviska halvöns folkstammar mot slutet av den förhistoriska tiden.

Den knappa tid, som — i förhållande till förf:s genom mångårig sjukdom starkt reducerade arbetskrafter ock arbetstid — stått till hans förfogande för denna avhandlings författande, har gjort, att författaren icke kunnat utarbeta åtskilliga stycken så grundligt, som önskvärt skulle varit. — För en del litteraturhänvisningar står förf:n i förbindelser till åtskilliga personer, vilka icke alla kunna uppräknas här. Dock må särskilt med tacksamhet nämnas i främsta rummet professor Gunnar Andersson (Djursholm), vidare professorerna Finnur Jónsson, A. G. Nathorst, V. B. Wittrock, intendent E. Hammarstedt samt lantbruksinspektör A. Lyttkens. — Till prof. Lundell står jag i förbindelse för värdefull jälp med korrekturläsningen. — F. Jaennickes skrifter om Die Eibe i 33—36 ock 37—42 Ber. üb. die Tätigkeit des Offenbacher Vereins f. Naturkunde, 1895 ock 1901, vilka ej kunna fås genom bokhandeln ock ej finnas i våra offentliga bibliotek, ha icke varit mig tillgängliga.

Strofindelningen i den äldre Eddans sånger är den i Bugges utgåva följda. Snorre-Eddans kapitelindelning är den i Finnur Jónssons utgåva av 1900 förekommande.

Tillägg.

En märklig motsvarighet till den heliga källan, den heliga lunden ock det särskilt heliga trädet vid Uppsala tämpel finnes vid »den heliga Ingemos källa» i Västergötland, varom vid annat tillfälle skall talas (se t. v. Bergs Konversationslexikon, Stockh. 1847, 2, s. 246). Det är blott tämplet som felas å detta senare ställe. Men kanske det även funnits där (det kunde vara skäl att söka efter spår därav).

S. 627_{15}. Om utgrävningen av Odens brunn vid Gamla Uppsala meddelas i Svenska Dagbladet för den 17 oktober följande: »Vid utgräfningen har på omkring 2½ meters djup den gamla brunnsinfattningen påträffats. Den består af stående hörnstolpar af ek och i dessa infälldt liggande virke. Ekstockarna äro mycket väl bibehållna, beroende därpå att fyllningen utgöres af blålera.» Docenten Almgren har (i brev av d. 27/10) benäget meddelat följande om dessa grävningar, sedan de nått till 8½ meters djup:

»I dag har bottnen nåtts i »Odens brunn», och det hela slutar med stort ? — Brunnen är gräfd hela vägen genom hvarfvig (ishafs)lera och slutar »blindt» i denna, utan att nå några vattenförande lager, ty dylik lera släpper ej igenom vatten. Den kan sålunda endast ha samlat upp regnvatten!

Inga daterande fynd ha gjorts, men ännu återstår att slamma den upptagna leran, och då kanske något kan hittas. Axel Nilsson vid Nordiska museet upplyser mig om, att Brunius i sin Skånes konsthistoria beskrifver en djup brunn vid Fjelie kyrka, hvars brunnskar var alldeles så konstrueradt som det här funna (ekstolpar med »skiftesverk») och som han hänför till medeltiden.

Alldeles otänkbart är ju ej, att denna »Odens brunn» med sin för en verklig brunn ytterst opraktiska anläggning i ej vattenförande lager, kan ha haft rituellt ändamål; men bevisa det torde vara ogörligt.

Skulle slamningen ge några oväntade upplysningar, skall jag genast underrätta.»

Jag tillägger, att slamningen ej givit några fynd, egendomligt nog. Docenten Almgren har för övrigt muntligt meddelat mig, att flere källor finnas i närheten, t. ex. en invid Gamla Uppsala kyrka, vilka kunna ifrågakomma att ha varit den heliga källan vid Uppsala hednatämpel.

S. 645_4. I Södermanland, Vingåker, råder — eller åtminstone rådde för 30 år sedan — den folktro, att det vore farligt att komma nära en ek, vars blad hängde kvar över vintern, emedan i en sådan ek en lindorm bodde (muntligt meddelande till förf:n

av fröken Tekla Jeansson). Intressant är, med hänsyn till vad s. 691 säges, överensstämmelsen i denna folktro om träd mellan Södermanland ock Gottland.

S. 662[10]. Som den av mig här citerade 3:e upplagan av år 1862 av SVEN NILSSONS Bronsåldern ej finnes upptagen vare sig i LINNSTRÖMS boklexikon eller hos O. MONTELIUS, Bibliographie de l'Archéologie préhist., Stockholm 1878, och som förväxling kan äga rum med ett annat arbete av samme förf., böra några ord här nämnas om anförda skrift, på vars tillvaro professor J. A. LUNDELL, som eger ett ex. därav, fäst min uppmärksamhet.

Samma år som andra upplagan av Skandinaviska Nordens Ur-invånare, Bronsåldern, första häftet utgavs i Stockholm, eller 1862, utkom en tredje upplaga av samma häfte. Den bär på omslagstitelbladet alldeles samma titel ock uppgifter som den andra upplagan, utom att här står Tredje Upplagan efter förf:s namn, samt att under Bronsåldern står I. Ett inre titelblad finnes icke i K. Bibl:s ex., ock något nytt dylikt för denna upplaga har säkerligen ej blivit tryckt, ty i prof. LUNDELLS ex., som har inre titelblad, är detta alldeles lika med andra upplagan (således står där: Andra upplagan!). Ett liknande ex. har riksantikvarien MONTELIUS. Av denna 3:e upplaga har icke mer än detta första häfte utkommit. Det innehåller Förord, alldeles likalydande med andra upplagan, således även daterat den 8 mars 1862, samt 54 sidor liksom andra upplagan. Innehållet synes vara detsamma som andra upplagans så när som på det av mig s. 663, r. 13 f. citerade stycket, som i andra upplagan börjar: »Att den gamla tron var, att denna trädsort är på visst sätt helig och lyckobringande, liksom den till samma kult hörande Misteln, kan slutas till af ett bruk dermed, hvarom den utmärkte naturforskaren Prosten C. N. Ekström i bref den 21 aug. 1843, underrättade mig: Idegranen . . .» Jämför den i tredje upplagan här förut s. 663 anförda formellt omskrivna täxten, som dock har sakligt samma innehåll, utom att brevets datum utelämnats (varför?). För övrigt förekomma i 3:e upplagan några små tillägg, t. ex. på s. 29 i sista raden en hänvisning till Plinius, på s. 35 i tredje stycket, där vid orden signat, signe angives, vilka språk de tillhöra. Några viktigare rättelser eller tillägg, som skulle kunna motivera det hastiga utgivandet av denna tredje upplaga, har jag vid genomögnande av sida efter sida, dock hastigt nog, icke kunnat upptäcka — t. o. m. svåra tryckfel ock skrivfel i andra upplagan (se hos mig s. 662—663, noter) äro avtryckta orättade. Det förefaller, som om den nya upplagans snabba utgivande berott därpå, att åtgången av andra upplagans första häfte varit större ock hastigare, än vad förläggaren förmodat, ock att därför ett ökat antal ex. av första häftet behövt anskaffas, på det att de följande häftena måtte kunna utgivas i större upplagor. Förf:n har då passat på att göra några smärre ändringar ock därför angivit upplagan som en ny. — Av hela arbetet om Bronsåldern utkom en »3:dje upplaga» i Lund 1872, 8:o (föreg. upplagor äro alla i 4:o). Denna är efter titelbladet »omarbetad till ett

försök i Bronsålderfolkets historia i Skandinavien» ock »efter en annan plan utarbetad än de föregående» upplagorna (se Inledning s. 1), med andra ord ett helt annat arbete än dessa. I detta nya arbete förekommer intet vare sig om idegranen eller misteln.

I första upplagan av Skandinaviska Nordens Ur-invånare (1838—1843) säger förf. (femte kap. s. 16), att han icke ännu har sig bekant, om i Bohuslän »förekomma gamla Idegranar, vid hvilka traditionen bibehållit något spår efter Druid-kult», ock tillägger i en not, att »upplysningar härom äro att förvänta af den nitiske fornforskaren Pastor Holmberg, som utgifver Bohusläns Beskrifning». Det är på dessa ord HOLMBERG syftar i det här förut å s. 663 nedersta stycket anförda uttalandet.

Växtnamn

samt folkliga bruk ock föreställningar rörande växter i Härjedalen.

Av Erik Modin, Multrå.

»I livets grundliga skola har folket redan lärt mycket, som man nu anser sig behöva meddela det.»

Eilert Sundt (i ett tal vid Skandinaviska studentmötet i Kristiania 1869).

Naturkunskapen, den från urminnes tider nedärvda ock bland folket utbildade kännedomen om naturen, dess alster ock företeelser, är icke överallt lika omfattande. I somliga orter är den torftig nog, i andra rikare.

Många orsaker samvärka säkerligen till detta förhållande, i första rummet naturen själv. Ju rikare, mer växlande denna är, ju mer drager den människans uppmärksamhet till sig. Av denna anledning finner man skogs- ock bärgsbon äga en både allsidigare ock djupare naturkännedom än slättbon, liksom också havet ock kusten med dess många växlande scenerier ock rörliga naturliv har en starkare makt att sätta inbillning ock iakttagelse i värksamhet hos dem, som där leva sitt liv, än det enformiga slättlandskapet hos sina bebyggare.

Men näringsfånget övar ock sitt inflytande. I samma mån människan är tvingad att omedelbart från naturen hämta sin utkomst, i samma mån föranledes hon att närmare lära känna dess olika alster ock krafter. Jägaren, fiskaren ock nomaden bliva på detta sätt bättre naturkännare än jordbrukaren ock industriarbetaren. Ock i allmänhet kan man säga, att förra tiders folk, som mera än nutidens kulturmänniskor voro hänvisade till

naturen själv, bättre förstodo att blicka in i dennas ofta hemlighetsfulla värkstad ock hushållning ock särskilja dess företeelser än nutidsmänniskan med sin mera på boklig lärdom än självjakttagelse vilande kunskap.

Folket har därför även med avseende på naturkännedomen ett ingalunda föraktligt kulturarv att bjuda på. Vid en närmare bekantskap måste detta väcka vår beundran, i varje fall vårt intresse. En ock annan rycker väl förnämt på axlarna inför det, förmenande det vara till det mästa en produkt av enfald ock kritiklös åskådning, som förtjänar föga beaktande ock ej tål ett vetenskapligt skärskådande. Den som så gör, visar brist på värklig bekantskap med vad folkkunskapen har att bjuda. Folkets traditionella naturkännedom har fastmer varit en rikt givande källa för naturvetenskapen, som från densamma hämtat ock ännu hämtar lärdomar av bestående värde.

Den traditionella, genom självrön vunna naturkunnigheten hos allmogen visar vid ett närmare betraktande många drag av en förundransvärt fin ock träffande iakttagelse. Särskilt gäller detta djur- ock växtlivet. Ock icke minst framträda dessa drag i djur- ock växtnamnen, vilka ofta på ett mycket lyckligt sätt återgiva just det för föremålen karakteristiska beträffande ej allenast utseende eller yttre habitus, utan också djurens levnadssätt ock vanor, läten o. s. v., ävensom växternas egendomligheter, deras gagnelighet i hushållningen ock medicinen m. m. — allt ådagaläggande en under långvarigt ock förtroligt umgänge vunnen insikt om deras levnadsförhållanden ock betydelse för människan.

En jämförelsevis omfattande ock egendomlig folklig naturkunskap har varit, ock är väl ännu, till finnandes i Härjedalen.

I stort sett torde detta förhållande vara att tillskriva ej allenast Härjedalsallmogens naturliga intelligens, utan ock den isolering, vari detta landskaps befolkning levat ock under vilken den ständigt hänvisats till att på egen hand lära förstå den omgivande naturen. På fjällen, i dalarna ock i skogarna, vid älv ock sjö, på myr ock mo, har denna allmoge tillbragt en stor del av sitt liv under jakt ock fiske, slåtter ock skogsbruk ock vård av sina kreatur eller under arbete ock lek hemma vid de små, ofta av ödemarken famnade gårdarna, ock därunder har den läst i naturens stora bok, skådat ock grubblat. Ock vid

tjärvedsbrasan under de långa ock många vinteraftnarna ha så de gamla för de yngre sökt tyda naturens många hemligheter ock i sinnrika namn, fabler ock gåtor, »rägler» ock »härm» till dessa fortplantat egna ock fädernas iakttagelser ock visdom. Det har varit deras naturlära, läsen av släkt efter släkt.

Det är vad i denna ärvda kunskap särskilt berör växterna som här återgives. Att samlingen skulle vara fullständig, förmenar jag icke. Dock torde den återgiva det huvudsakligaste av Härjedalsallmogens vetande, bruk ock tro från detta område av naturens riken.

Många av de meddelade namnen torde ej hava eller kunna påräkna att få någon nämnvärd betydelse för den beskrivande ock systematiserande botaniken. Denna, som ju för att vinna klarhet ock överskådlighet strävar att inom de särskilda släktena åstadkomma en allt större enhet i nomenklaturen (så att släktnamnet ingår såsom led i varje enskild arts namn), måste för den skull lemna å sido många träffande ock goda gamla folkbenämningar, vilka icke skulle passa i systemet.

Men dessa namn förlora ej därmed sin betydelse. Åt språkvetenskapen ock kulturhistorien giva de många upplysande vinkar. I dem finnas nämligen, såsom ock av föreliggande samling torde framskymta, ej så få räster från språkets äldre utvecklingsskeden, vilka sålunda lemna bidrag till dess historia. Särskilt för den gren av språkforskningen, som sysslar med ortnamnen, hava de folkliga växtnamnen visat sig hava en ej ringa betydelse. Vidare erinra dessa namn ej sällan om sedvänjor ock bruk bland folket, vilka äro av stort intresse för den, som vill lära känna dettas tänke- ock levnadssätt. De kunna också tjäna till att klargöra samhörighetsförhållandena orter emellan, visa på vandringsvägar vid den första bebyggelsen eller senare inflyttningar m. fl. förhållanden, varom ingen historia direkt förtäljer. Törhända äro djur- ock växtnamnen i detta hänseende ett ej mindre betydelsefullt belysningsmaterial än sagorna, vilka lättare vandra från trakt till annan, även då ett närmare gemenskapsförhållande ej är för handen. Meddelandet av djurens ock växternas namn kräver nämligen, såsom man vid en närmare eftertanke finner, gärna en samtidig ock gemensam naturbetraktelse, som åter förutsätter en intimare personlig beröring.

En betydande del av de svenska folknamnen på växterna är väl redan upptecknad från folkmunnen. Men att mycket ännu återstår att inhösta, torde denna förteckning, vunnen blott från en enskild provins, kunna ådagalägga.

De flästa av de härjedalska namnen äro ännu obekanta i litteraturen. I en så pass omfattande samling som den Jenssen-Tuschska[1] är Härjedalen så gott som alldeles lemnat ur räkningen, vilket visserligen icke är mycket att undra över, så obefaret av forskare som detta avsides liggande landskap varit allt till på sista tiden. Blott ett par gånger har jag i nyssnämnda arbete funnit härjedalska växtnamn citerade, även om det icke saknas motsvarigheter till dem bland de namn, som anförts från grannäjder, Dalarna, Hälsingland ock Jämtland samt Norge. Också för El. Fries (Sv. växtnamn, Sth. 1880) synas de härjedalska växtnamnen varit obekanta. Så vitt jag vet, har icke häller någon annan, om icke måhända helt enstaka, växtnamnsuppteckning skett i denna provins, vilken dock bland norrländska landskap torde vara en av de rikaste på självständiga namn av detta slag.

En egendomlighet med de härjedalska växtnamnen är, att många av dem utgöras av personnamn.

På vad sätt dessa namn uppkommit, är icke alldeles avgjort. Själv förklarar Härjedalsallmogen det så, att barnen vid sina lekar eller ungdomen vid sina namnsdagskalas — sådana förekommo förr ofta i bygderna — företrädesvis plockat den eller den blomman, som ymnigt förekom i trakten eller just då stod i sitt bästa flor, ock börjat att säga: »Detta är min blomma», eller: »Detta är din blomma»; andra hava sedan upprepat denna tillegnan, ock så har namnet, till en början knutet vid en person, stadgat sig som växtnamn ock från att ha varit helt lokalt gått ut ock vunnit burskap i vidare kretsar.

Huru nu med uppkomsten av detta slags växtnamn än må vara — de äro dock värkliga växtnamn ock såsom sådana i ett ock annat fall gemensamma för hela provinsen. Många av dem äro likvisst i denna sin betydelse inskränkta till den eller den socknen eller byn, så att samma »blomma» eller växt i angränsande socken eller stundom by benämnes med ett annat (person-)namn.

[1]) H. Jenssen-Tusch, Nordiske plantenavne, Kbh. 1867.

Att dessa namn till sin bildning äro jämförelsevis unga, synes otvivelaktigt; dock hava ej så få av dem meddelats mig av ålderstigna personer, vilka inhämtat dem redan i sin ungdom. Ett ock annat, såsom sagt-ωla-blöme (Melandrium), torde ha levat genom sekler; troligen stammar det från katolsk tid ock är förknippat med hälgonnamnet S:t Olof, Norges skyddshälgon, vars dyrkan också i Härjedalen, såsom på den tiden norsk (dansk) besittning, hade starka rötter. Samma torde förhållandet vara med jωhanni (Geranium, midsommarsblomstret, erinrande om S:t Johannisdag).

Att börja med hade jag ordnat de samlade namnen efter det linneanska systemet. Men då det måste anses långt lämpligare för deras återfinnande, att de äro ordnade alfabetiskt, har jag i detta avseende bestämt mig för att följa JENSSEN-TUSCH's exempel. Dock har jag för att samtidigt kunna ge en överblick över folkets kännedom om de olika områdena i växtvärlden, på vilka det haft att röra sig, ansett lämpligt fördela materialet i följande större naturliga grupper med deras underavdelningar:

1. Fanerogamer: örter (blommor); gräs; träd ock buskar.

2. Kryptogamer: fräkenväxter; lummerväxter; lavar ock mossor; svampar.

De latinska namnen, som fått tjäna som uppslagsord, äro vad fanerogamerna angår, anförda efter KROK-ALMQUIST, »Svensk flora», 11:e uppl.; kryptogamerna åter äro förtecknade huvudsakligen med ledning av LINDMANS »Bilder ur Nordens flora», Sthm 1905. Vid utarbetandet har rådfrågats även C. F. NYMAN »Sveriges fanerogamer», Örebro 1867.

Vid namnen äro här ock där fogade ej allenast hänvisningar till de isländska (fornnorska) ord (enligt FRITZNERS »Ordbog over det gamle norske sprog»), med vilka de nuvarande namnformerna synas mig höra samman, utan ock varjehanda upplysningar tjänande till att förklara de folkliga namnens betydelse. Kanske skola dessa förklaringar ej i allt hålla stånd inför en sakkunnigare granskning, men de giva i åtskilliga fall sig icke häller ut för att vara annat än sannolikhetsförklaringar, vartill folkets egna uttalanden ej så sällan givit mig uppslaget.

Uppteckningarna hava värkställts under mina resor ock vandringar i de härjedalska bygderna ock obygderna mellan åren 1890 ock 1903. Ock de hava sålunda åter ock åter kunnat kon-

trolleras under tillgång på levande åskådningsmaterial, den enda grunden på vilken uppteckningar av detta slag kunna göras i möjligaste mån tillförlitliga. De försvårades därigenom att då ännu icke fanns någon lokalflora för denna provins; först 1908 utkom en sådan, »Härjedalens kärlväxter» av d:r SELIM BIRGER, av vilken jag vid sammanskrivningen av anteckningarna betjänat mig för kontrolleringen av de växtgeografiska uppgifterna.

De särskilda socknarna, från vilka uppgifterna förskriva sig, äro i täxten betecknade med förkortningar, nämligen:

H.	= Hede	sn	V.	= Vemdalens	sn
L.	= Linsälls	»	Yh.	= Ytterhogsdals	»
Lh.	= Lillhärdals	»	Ä.	= Älvros	»
S.	= Svegs	»	Äö	= Ängersjö kapellag	
Stö.	= Storsjö	»	Öh.	= Överhogdals sn.	
T.	= Tännäs	»	a.	= allmänt	

Citat efter Jenssen-Tusch äro angivna med: J.-T.

Vid insamlingen har jag haft gott biträde av hrr folkskolläraren S. M. kandidat M. ÖSTMAN ock kyrkoherden S. J. ENANDER. Från d:r SELIM BIRGER har jag ock fått mottaga några uppteckningar. Jag bringar dem härmed mitt järtliga tack för deras bidrag.

Fanerogamer.

Örter (»blommor»).

Achillea millefolium (rölleka) — **brok-stjit** L. T. Äö.
'Vit-röllek' (l. -röllik) nämnes denna växt till skillnad från gul-röllik; se Tanacetum. — **vit-rellek** (l.-röllik) T. **öḱmanj** L. S. Yh. **öḱ-mann** Ä. Äö.

Achillea ptarmica (nysört) — **vit tusenſön.**

Aconitum septentrionale (nordisk stormhatt). Jfr växtens no. namn **torshjelm** ock **torhat** J.-T. — **tör-eḱv** T. (= Torulv?).

Avkok på roten användes som fluggift. T.

Agrostemma githago (klätt) — **kenn-bḱöme**[1] a.

---

[1]) I växtnamnen ingå växlande uttrycken **bḱöme**, **bḱomme** ock **tuoppe.** De ha i dialekten ungefär samma betydelse, såsom avseende ej allenast själva blomkronan, utan också växten, av vilken denna upp-

Alchemilla vulgaris (daggkåpa) — **kop-gras** Lh.
Jfr **kåp-gräs** Dal. J.-T. — **kopa** (pl.) L. T.
vass-kopa L.
små-kopa T.
maria-nyckler Yh.

Allium schoenoprasum (gräslök) — **gras-lök** a.
Isl. **graslaukr** m.

Andromeda polifolia (rosling) — **bekk-rams** Yh.
jet-rams Äö.

Angelica archangelica (kvanne) — **kwanne** Lh.
Jfr **kvanna** Dal., **kvanne** N. (J.-T.). — **kwanje** S.
Denna örts rot har haft ock har ännu — **kvann** T.
en mångfaldig användning. Skalad tuggas roten i stället för tobak ock anses nyttig mot varjehanda sjukdomar, kolik, lungsot m. fl. Torkad rökes den av ungdomar, som ännu icke våga sig på tobak (T.), eller brännes inne i boningsrummen för att sprida behaglig rök (T. Äö). I Ängersjö odlas kvannen också vid gårdarna, enär ormar tros sky de platser, varest denna växt finnes, på grund av rotens lukt. Liksom följande art har den även haft användning i kreatursmedicinen.

Det är egentligen 1:a årets stånd (bladståndet) som kallas **kwanne**. När örten gått i blom (2:dra årets stånd), kallas den **kwann-stut** — **stut** därav att barnen då av stjälken göra pipor liknande de 'stut-horn' av näver, som förr användes i gätskogen av valljonen (T.). I Lillhärdal kallas den mogna växten **kwann-stelk**. Den eljes starkt aromatiska (anissmakande) roten förlorar efter mogningen sin kraft.

Angelica silvestris (strätta) — **floke** H. Ä. Yh.
Jfr fno. **slok** n. 'rende hvorigjennem — **ʃlötje** L. S. Lh. Ä.
vandet føres lige på kværnkallen eller — **jet-ʃlötje** T.
hjulet', no. **sløkje** (Trondh. st.) benämning på växter med ihålig stjälk: Fritzn$_2$; **slöke** Fries Sv. växtn. s. 112.

Slökets rot anses giftig före midsommar (L.). Jämte tivelbast (Daphne) har den plägat ges åt kreaturen som skyddsmedel mot »förgörning» (L. H.).

---

bäres. Orden **blöme** ock **tuoppe** synas vara äldre benämningar. I övre Hjd. har den feminina formen **tuoppe** i en del namn utbytts mot en tydligen yngre maskulin: **tɷpp**, t. ex. **talatɷpp** (Eriophorum), **rö-tɷpp** (Erigeron) o. s. v.

Anthemis tinctoria (färgkulla) gəl-kullblöme T.
gəl-prästkrəgə Äö.
Anthriscus silvestris (hundkäx) hunns-kəmmig L. H. S.
hunns-kɷmmig Äö.
Artemisia abrotanum (åbrodd) å-brədd a.
Odlades förr tämligen allmänt ock användes såsom »kyrk-krydda».
Artemisia vulgaris (gråbo) grå-bɷnn L. S. Yh.
No. **gråbonne** ock **gråbu(e)** J.-T. grå-bu Lh.
Artemisia absinthium (malört) mal-ərt Ä.
Odlad ock använd i huskurer. mal-urt Äö.
mal-ört a.
Astragalus alpinus (fjällkloärt) smɷfuggla T.
Astragalus frigidus (fjällvicker) fjäll-ärter T.
Bellis perennis (tusensköna) tusenʃön a.
Brassica campestris (åkerkål) rɷv-blöme Äö.
villrɷva a.
† var. rapa (rova) rɷve a.
Innan potatisen kom, under senare hälften av 1700-talet, ock någon tid därefter odlades rovor allmänt. Varje gård hade en eller flera **rɷv-reta**, som vanligen brändes ock besåddes i slutet av maj eller början av juni. Ej allenast roten användes på flerahanda vis till människoföda, utan också kålen, vilken under hårda år kokades ock knådades samman med agnmjöl till nödbröd (L.).
Brassica campestris † var. napobrassica (kålrot) rɷt. rötter a.
Blott föga odlad i Hjd.
Brunella vulgaris (brunört) hɷmmler Äö.
De båda första namnen av att blommorna erinra om humlan (insekten, bombus). hɷmmle-blöme T. blå-klint T.
Bunias orientalis (ryskål) ryss-rɷve Yh.
Caltha palustris (kabbleka) vass-kope, vass-blöme Lh. L. T.
vass-blomme S.
ɷlle-blöme L.
sigri Ä.

Campanula rotundifolia (blåklocka)	b*l*å-k*l*ookke a.
De sist nämnda namnen bero på att barnen leka med blommorna, sättande dem som hattar på fingrarna. Jfr **fingur-** l. **fingerhatt** Gottl. (J.-T.).	messemmar-k*l*ookke S. finger-hatt Äö. finger-borg T.
Capsella bursa pastoris (lomme) Jfr no. **hyrde-taske** J.-T.	pogg-gras S. järt-arve, rak-narve T. herdeväsker.
Cardamine pratensis (ängskrasse) ock amara (bäckkrasse)	fjäll-b*l*öme T. fjeld-krasse L.
Carduus ock Cirsium (tistel) — båda släktena.	tistel a.
Carum carvi (kummin)	kemmig a.
Det senare namnet är inkommet från	karve T.

Norge. Frukten användes både som brödkrydda ock i huskurer (mot »bröstvärk»).

Centaurea cyanus (blåklint)	på*l* Ä.
Cerastium vulgare (hönsarv) m. fl. a.	arve a.
Chenopodium album (svinmålla) m. fl. a.	arve LH. m. fl. st. lågg-arve T.
Fröet, **mälde** l. **mälle**, samlades	gris-mälle Äö.

under nödåren sorgfälligt vid sädens tröskning ock rensades med mycket besvär ut ur agnarna genom vaskning i stora kärl, då mållan sjönk till bottnen. Fröet lutades därpå i asklut för att bli mindre beskt, vattlades, torkades ock maldes samt blandades med agnmjöl. Det var ej stora mängder av detta nödbrödsämne som kunde erhållas, men det värderades högt såsom synnerligen närande (S. o. annorst.). Ännu på 1840-talet var det i bruk i Linsäll.

Chrysanthemum leucanthemum (prästkrage)	präst-krege a. da*l*-karar, jäʃʃö-karar Äö. ('Järfsö-karlar')
Denna ört delar oftast namn med den mera allmänna baldersbrån (Matricaria inodora), från vilken den icke åtskiljes av allmogen.	sant-o*l*a-tuppe, sant-o*l*a-b*l*öme Lh.

Namnet **S:t-Olofs-blomma** står väl tillsammans med det allmänna av »prästkrage», som den har på grund av att blommorna erinra om de norska prästernas ämbetskrage (vi pipkrage); det

förskriver sig säkerligen från den katolska tiden, då S:t Olof dyrkades.

Cicuta virosa (sprängört) **sprägg-rɷt** S.
Sitt namn har den liksom »spräng- **spräŋe-rɷt** Lh. L.
laven» (Evernia vulpina, se denna) av sina giftiga, inälvorna »sprängande» egenskaper; sannolikt icke, såsom Nyman Sveriges fanerog. I, s. 231 antager, på grund av att »rotstocken är uppsvälld, ihålig ock delad med tvärväggar».

Comarum palustre (kråkklöver) **jet-trösk** L.
Getterna äta växten begärligt. **jet-rams** a.

Convallaria maialis (liljekonvalje) **lilje-kɷvaȴ** H.
Denna täcka, välluktande ört har av **kɷ-vaȴ** L.
gammalt använts som prydnadsblomster **bekk-bƚa** Äö.
såväl i kyrkorna som hemma i gårdarna vid midsommarshögtiden. Bladen med eller utan vidsittande blomstjälkar hängas grensle över uppspända snören, bildande bågformiga girlander. Det är mäst ungdom som på detta sätt ägnar sig åt att **tuɔppe** eller **blömstre tjörstja**. Måhända härleder sig detta bruk från katolsk tid, då i den kyrkliga symboliken liljekonvaljen var hälgad åt Jungfru Maria (jfr Hyltén-Cavallius Vär. och vird. 2, s. XXI § 82). — Namnet **bock-bla** är givet örten på grund av att de ännu ej utslagna bladen likna bockens skidformiga horn.

Man skiljer (i Ängersjö) på tre slags **kɷvaȴ**: **stor-k.** Pyrola rotundiflora, **små-k.** Linnea borealis (enl. andra Maianthemum bifolium) ock **äkta-k.** Convallaria maialis.

Cornus suecica (hönsbär) **kogkeƚbär** S.
Det första namnet kommer av **kogke** **ʃettus-bƚɷmme** L.
tupp. Bären uppgivas utgöra »orrhönsens **får-bƚa** T.
älsklingsföda» ock även gärna ätas av tamhönsen. Det andra namnet beror av blommans kvalmiga lukt; det sista därav, att det »ligger som en tår i blomman», säger man.

Crepis tectorum (klofibla) **präst** (pl. **prästar**) Ä.
Delar namn med hieracium-arter, från vilka den av allmogen icke särskiljes.

Crepis paludosa (kärrfibla) **jet-kåƚ** Äö.
Se Solidago.

Dianthus deltoides (backnäjlika) **jeʃtru** ('Gertrud') Ä.

Drosera rotundifolia (sileshår) **fett-gras** Ä.

Dryas octopetala (fjällsippa) **vit-sippe** H. T. Stö.

Epilobium angustifolium (mjölke) **elder-mert**, **älder-mert** Ä; **eld-mert**, **ell-mert** S.; **i-mert** L. H. T.; **elder-mjelk** Yh. Äö. S.

Dessa till formen skiftande benämningar synas hänga samman med örtens no. namn **ildmerke**, vilket den (enl. Aaars Skovinteriører s. 47) bär på grund av att den »pranger høirød». I Dal. heter den bl. a. även **eldmärke** J.-T. »Elder-mjölk» häntyder liksom dess allmänna svenska namn på växtens av gammalt kända mjölkgivande egenskaper. Den plockas i Hjd. allmänt till svinföda.

Erigeron acris (gråbinka) **gelu** ('Gölin') Ä.

Erigeron alpinus (fjällbinka) **fjäll-topp**, **rö-topp** T.

Fragaria vesca (smultron) **jol-bär** a.; **jor-bär** Ä.

Såsom blommande: **märta** ('Marta') Ä.

Själva örten: **jolbärbla**.

Fumaria officinalis (jordrök) **åkerseltje** (-silke) T.

Benämningen har sin grund i växtens slingrande, veka stjälk ock grenar. Jfr Sparganium.

Galeopsis tetrahit (pipdån) **pipdå**[1]; **då** a.; **åkerdå** T.

Namnet **då** (åkerdå) är uråldrigt; isl. **akrdái** m. Av örtens mellan lederna ihåliga, piplika stjälk torde benämningen **pip-** härleda sig. — Barnen leka ofta med blommorna av denna växt. De rycka ut kronpipen ur dess foder ock sätta dess inre ända mellan läpparna samt blåsa tämligen starkt, då ett visslande ljud uppkommer.

Galium boreale (vitmåra) **let-tåg** H.; **let-gras** T.; **leto-gras** Lh. L. S. Ä.

Sitt namn har växten därav att den använts till färgning (**letorett**, rödbrunt). Färgämnet togs från roten (därav **let-tåg**); denna stöttes sönder ock kokades samman med »toet». Av samma anledning heter växten i Jämtl. **lett-gräs**, i Dal. **lit-måra**. Jfr **rödlätt** m. fl. sammansättningar, vari ordet **litr** 'färg' ingår.

Galium aparine (snärjgräs) **kläŋe-kuse** S. L.

---

1) Enl. Hülphers 1777.

Så benämnd därför att växten »klänger» sig fast vid de föremål, med vilka den kommer i beröring. — **kłäŋe-kusa** Ä. **kłägg-kuse** L.

Gentiana campestris (fält-stålört) — **torrvärk-gras** Äö.

Jenssen-Tusch upptar för denna växt för Härjedalen namnet **hals-, håls-gräs.** Detta namn, ej av mig anträffat, synes missuppfattat för **håll-gräs** (**håll** 'värk, styng'; jfr »håll ock styng»). Att växten haft användning i folkmedicinen, synes av den anförda benämningen.

Gentiana nivalis (nord-stålört) — **vall-błɷmme** T.

Geranium sylvaticum (midsommarsblomster) — **mesɵmmars-błɷmme**, **mesɵmmars-kope** Yh. Äö. **mesɵmmars-błöme** H. **margareta** Ä. Äö. **skrɵmm** L. T. **skrɵmm-błöme** T. **lushatt** L. **błå-kɵļ** S. **wit-kɵļ**, **jɷhanni** Ä.

Den vitblomstriga formen kallas »lushatt», emedan växten ansetts fördriva ohyra. Namnet »johanni» (i st. f. **Johannes**) är säkerligen givet med hänsyftning på midsommaren såsom S:t Johannes' högtid. Formen **Jɷhanni** såsom personnamn höres ännu någon gång i de gamles mun.

Geum rivale (humleblomster) — **jet-trösk** L.

Jfr Comarum.

Gnaphalium dioicum (kattfot) — **får-öra** T. **rått-öra** Aö. **hɵrɵ-tassa** Ä. **hɵrɵ-lest** Lh. L. **hara-fɷt**, **hara-labb** T. **mattes-blɷmme** S. **katt-fötter** L. H.

»Fåröron» benämnes örten på grund av rotskottsbladens form ock vitullighet; »harlest» (»hartassar» o. s. v.) av blommans utseende, i det hon liknar en hartass; **lest** = bakfot på hare ock björn. Även andra arter av gnaphalium bära samma namn, ehuru de äro mindre bemärkta.

Goodyera repens (knärot) — **vit-ben**, **hana-ben** Äö.

Namnen av rotstockens färg ock form; **hane** 'tupp'.

Habenaria bifolia (nattviol) — **kɷ-vaļ** Yh.

Heracleum sibiricum (björnfloka) — **wann**, **wanj** a.

Blomställningen kallas **wanj-krune.** Av stänglarna av denna ört liksom av **kwanje** (Angelica) göra

barnen s. k. wanj-pipa, med vilka de på lek spruta vatten; kolvarna göra de av videtelningar. Ävenså brukade barnen förr under vistelsen på fäbodvallarna av de grövsta stjälkarna tillreda små 'smörkärnor', i vilka en led i stjälken fick utgöra botten; späda blombärande grenar fingo tjänstgöra som kärn- stavar (L. T.).

Växtens namn är uråldrigt; i Olof Tryggvasons saga (Hildebrand, Konungaboken I, s. 240) talas det sålunda om **kvannestjelk**; isl. **kvönn** Fritzn.

Hieracium floribundum (hökfibla) m. fl. arter. — **gel-blomme** a. **präst** Ä.

»Kus-blomma» kallas den, enär insekter, »kusa», gärna hålla till på blomman. — **kus-blomme**

Humulus lupulus (humle) — **hommle** a.

Blommorna ock fruktkottarna benämnas **hommel-tuoppa**.

Hypocheris maculata (slåtterfibla) — **stor-gel-blomme** T.

Lamium purpureum (rödplister) m. fl. arter. — **då** a. **åker-då** T.

Jfr Galeopsis.

Lathyrus pratensis (gulvial) — **tjärig-tänner** Äö.

Namnet kommer därav, att blommorna äro »smala ock gula, som gamla gummors tänder bli».

Leontodon autumnalis (höstfibla) — **höst-kalde** Äö.

Sitt namn har växten av att den längre än de flästa andra uthärdar höstkylan (**kalde** 'kyla'); enligt Nyman anf. a. »tålande intill 3° köld».

Linnea borealis (linnea) — **jol-klookke** L. **klookk-koval**, **små-koval** Äö. **anis-blomme** T.

Linum usitatissimum (lin) — **lin** a.

När linhärvor kokades för blekning, togs litet av luten ock gavs åt kreaturen, emedan kon »den tiden då kräken kunde tala» sagt, att hon ville »smaka härvluta». L.

Lotus corniculatus (käringtand) — **ʃettus-blemster** Ä.

Den något unkna lukten hos blomman har orsakat namnet.

Lychnis dioica *rubra (rödblära) ock — **olov** Ä.

Lychnis viscaria (tjärblomster) — **sant-ola-blöme** a. **mesemmers-blomme** S.

Sitt allmänaste namn, »Sankt-Olofs-blomma», torde växten ha bekommit

därigenom, att den företrädesvis kommer i fråga vid fäbodstugornas prydande till Olsmässhögtiden (se Modin Olofsmässan, Norrland[1], s. 23). »Tjölblomster» benämnes den, enär den särskilt ymnigt växer på tjö*ŋ* (vid fäbodarna i kölmarken). — tjö*l*-b*l*ömster A. rö-skollre, imber-tuoppe S. kersta-b*l*öme L. kristina Ä. johanna, johannes Äö. ragnil Ä.

Lychnis alpina (fjällnäjlika)

Maianthemum bifolium (ekorrbär) — bekk-b*l*a S. L.

De två första namnen bero på bladens form. Jfr Convallaria. — mus-öra S. smo-kova*l* Äö.

Matricaria inodora (baldersbrå) — swin-kull, swin-kulla (pl.) Ä. präst-krege a. iŋri ('Ingrid') Äö. sant-o*l*a-tuoppe, sant-o*l*a-b*l*öme Lh.

Se Chrysanthemum.

Melampyrum pratense (kovall) ock Melampyrum silvaticum (skogskovall) — könn-gras L. T. H. Lh.

Namnet härleder sig av att växtens trinda, vita frön påminna om korn. — korn-gras S. Ä.

Mentha arvensis (åkermynta) — strann-homm*l*e Ä. mynt T.

Växten har en stark, om humlen påminnande lukt.

Menyanthes trifoliata (vattenklöver) — trösk a. tresk, trik*l*över-gras Ä. jet-väppling Yh.

Jfr trösk Dal. (J.-T.).

Vattenklöverns blad torkas ock smulas sönder (»brøgges») samt kokas i mjölk, hälst getmjölk, ock blandningen drickes som medel mot lungsot (lungsutta).

Mulgedium alpinum (tolta) — to*t* L. T. ku-ko*l* Äö.

»Ko-kål», enär korna äro begivna på dess saftiga blad.

Myosotis palustris (förgät-mig-ej) ock Myosotis arvensis *silvatica Myosotis arvensis *intermedia — li*l*-eg-b*l*öme L. T. anna Ä. katt-ege T.

---

[1]) Småskr. utg. av Norrl. studenters folkbild.-fören. 1906 A.

Nuphar luteum (gul näckros) — läjje-bła Th. lä (fem.) L. lä-bła Äö. lava-bła Öh. näkk-rɷs T.

Stjälkar, blad ock rot hava förr använts till svinföda Ä. I fröhusen sätta barnen stickor, som skola föreställa ben, ock göra sig så »kreatur»; fröhusen kallas på grund därav **grisa** Äö.

Nymphæa alba *candida (vit näckros) — näkk-rɷs a.

Bladen kallas **lä-bła**.

Orchis maculata (jungfru Maria hand) — jet-jur a. den ɷnnes å Guss hann } Äö. marie-błɷmm } guss hann å stygg-gubb-hann T.

No. **gjetjur**; Vgötl. **Jungfru Marias ock fanens hand** (J.-T.).

»Get-jur» benämnes arten på grund av rötternas (stamknölarnas) likhet med getens juver; »den ondes ock Guds hand» därav att stamknölarna äro handlikt delade (den gamla mörka: den ondes, den nya vita: Guds hand).

Oxalis acetosella (harsyra) — vill-klöver T.

Paris quadrifolia (ormbär) — ɷrm-bär L. häst-bär T.

Namnet »orm-bär» skall enl. Dybeck (anf. av Nyman Fanerog.) tyda på »den besynnerliga gröna blomman ock det svartpliriga, vidriga bäret».

Parnassia palustris (slåtterblomma) — slottes-błɷmme a.

Pedicularis sceptrum carolinum — stɷr-skrapakall T. gullris-błɷmme S. (kung karls spira)

Pedicularis palustris (kärrspira) — skrapa-kall T.

Pedicularis Oederi (jämtlandsspira) — skrepe-kalj L. S. Ä. Lh.

Pedicularis lapponica (lappspira) — skrapa-kalle } Äö. giftas-gräs } får-peppar(?) L.

Arterna palustris ock lapponica åtskiljas (T.) därigenom, att den förra även benämnas »rö-skrapakall», den senare »vit-skrapakall»; oederi kallas **gel-skrapakall** T.

»Skrapakall» kallas växten därav, att den såsom utmognad »skrapar» eller skallrar, då den vidröres. »Giftasgräs» (jfr **friergræs** No. J.-T.) kallas den, därför att grenar av den användas till utrönande av vem som skall bli ens make. Se folkbruk ock folktro om **granen**.

Pimpinella saxifraga (backanis) pimpinälla T.
Pinguicula vulgaris (tätört) teɔtt-gras Lh. H. T. L.
Örtens slemmiga blad lagda i mjölk göra, att denna löper samman eller övergår till tette, varav tjukkmjölken, en mycket brukad rätt i Hjd., tillredes.
täɔtt-gras S. Ä.
täɔtte T.
Pisum arvense (gråärter) ärter a.
Plantago maior (groblad) grö-bla a.
Namnet därav, att bladen läggas på sår, som därav »grö» eller läkas; isl. gróa växa (om plantor), även »blive lægt», Fritzn.
Plantago media (kämpar) ɷlɷv Äö.
mattes S.
Polemonium cæruleum (blågull) jakɷb-stege T.
I Närike finns samma namn enl. J.-T. katrina Yh.
Polygonum viviparum (ormrot) ɷlɷv Ä.
mattes-blöme S.
sakri(s) ('Zakarias') A.
bɷŋk-frö Lh.
frö-gras Äö.
Polygonum amphibium (grodpilört) ånd-gras Lh.
Namnet av att vissa änder gärna äta denna växt.
Polygonum aviculare (trampgräs) svin-rɷt S.
Polygonum convolvulus (åkerbinda) arve Lh.
Potamogeton natans (gäddnate) m. fl. a. stɷr-abbergras a.
Potentilla anserina (gåsört) gås-blöme S.
sigrid-blɷmme S.
Potentilla erecta (blodrot) blɷrɷt-gras T.
Avkok på roten, blɷrɷta, har använts som medel mot rödsot (blɷ-sutta) ock diarré, liksom också mot »munnskålla» ock blödande tandkött. Stött ock pulveriserad användes den i sår till stillande av blödning (L.). Detta dess bruk, liksom ock rotens inuti rödaktiga färg, är anledningen till örtens namn.
Primula farinosa (majviva) ersmäss-blemster Yh.
Namnet kommer därav att växten vanligen hunnit i blom vid Ers-mäss-tiden.
Primula farinosa *stricta (fjällviva) hara-öge T.
Pulsatilla vernalis (mosippa) mɷ-fil } a.
Denna täcka, på Härjedalens moar växande ört är här vad blåsippan är på
mɷ-fille } a.
mɷ-fuggl L.

andra orter: vårens första budbärerska **käl'-tuɔppe** Lh. ibland blomstren. När majeldarna tändas, har också en ock annan »mofil» vågat höja sitt svagt rosenfärgade huvud ur ljungen på mon eller ur det vissnade fjorårsgräset i skogsbackarna. De plockas då allmänt av barnen, ock med blommorna anställes av dem en särskild lek. Namnet »mo-fil» (»mo-fille») innehåller isl. **mor** m. (pl. **moar**), antydande blommans vanligaste växtplatser + **fifil**, ett fornnordiskt växtnamn, som lever kvar i t. ex. det västgötska växtnamnet **vitavevel** (vitsippan, Anemone nemorosa) samt mosippans no. namn **gjet-hivel**. »Mo-fuggl» (mo-fågel) kallas växten på grund av de ludna, vingformiga bladen ock de ludna fruktspröten.

Pyrola rotundiflora (vintergröna) — **vinter-gröne** L. **vinter-grönig** T. **skɷgsfru-bl'ɷmme**, **stɷr-kɷval** Äö.

Pyrola secunda (björk-vintergröna) — **trəll-tjärig** Äö.

Pyrola uniflora (ögonljus) — **isbl'ɷmme** Stö.

Radiola multiflora (dvärglin) — **vit-bl'ɷmme** Äö.

Ranunculus acris (smörblomma) — **gəl'-blɷmme** Yh.

Ranunculus aquatilis (grodnate) — **əbbər-kəl** Lh. L. **abbor-bl'ɷmme**, **abbor-gräs** Äö. **vit-sippe**, **vattentälle** T.

Abborren uppehåller sig gärna kring grund ock stränder, varest grodnaten växer. »Vattentälle» = vattentall, på grund av dess förgreningar, något erinrande om en furas.

Ranunculus auricomus (majsmörblomma) — **gəl'-tuɔppe** Lh. **sɷl'-öjj** L. T. **brita** Äö.

Ranunculus repens (revsmörblomma) — **sɷl'-öjj-bl'ɷmme** L. **erek-bl'öme** L. **sigri** S. Ä. **gəlu** Ä. **kersta-bl'ɷmme** Äö.

R. acris kallas därjämte **jift-bl'ɷmme** Äö, R. repens **vattrɷt**; det förra namnet syftande på örtens »giftiga», beska egenskaper, så att den färsk ej ätes av kreaturen; det senare på den artens benägenhet att växa på sumpig mark.

Rhinanthus crista galli *maior ock minor (höskallra) — **skəllre** L. T. Ä. **gəl'-skrapa(-kall)** Äö.

De mogna, hinnaktiga fröhusen med sina foder **skallra**, då växten skakas; därav namnet.	**pännig-gräs** Äö. **skrabb** Yh.
Rumex acetosa (ängssyra)	**sur-kål** S. Yh. Äö. (a.)
»Ross-syra», emedan hästen (isl. **hróss**) äter den begärligt.	**ross-syre** T. **ross-syr** Ä.
Rumex acetosella (bärgsyra)	**syre** a.
»Surstelken» tugga barnen gärna på.	**syr-bla** Ä. **sur-stelk** Äö.
Rubus arcticus (åkerbär)	**ikkön-bär** L. Lh.
Bären sägas gärna ätas av ekorren, varav namnet »ekorrbär».	**ekor-bär** S. **kersti** Ä.
Rubus chamæmorus (jortron)	**myr-bär** a.
Frukten såsom lätt mognad kallas	**mir-bär** Ä.
såsom fullmognad eller inkokad	**melta** a.
Bladen: **myrbärbla** S. eller **myrkope** T.	
Rumex domesticus (gårdskräppa)	**stor-surkål** Äö.
Rubus saxatilis (stenhallon)	**tåg-bär** a.
Växten såsom ej blommande kallas **tjärig-bärs-ris, tågbärs-ris.**	**tjärig-bär** Yh. Äö. S. **glas-bär** Yh.
»Tjäjj-bär» = kedjebär benämnes växten på grund av bärens pärllika utseende, »glasbär» på grund av deras glans.	**tjäjj-bär** Ä.
Saxifraga aizoides (gullbräcka)	**gull-ʃärne** } T.
Saxifraga stellaris (stjärnbräcka)	**ʃärn-blomme** } T.
Scabiosa succisa (ängsvädd)	**blå-topp** Äö.
Sedum annuum (småknopp)	**fet-knopp** T.
Senecio vulgaris (korsört)	?**jo** Ä.
Serratula alpina (fjällskära)	**myr-topp**, **myr-tistel**, **fjäll-tistel** } T.
Silene nutans (backglim)	**smäll-blöme** a,
Namnen »smällblomma» m. fl. komma av barnens lek med blommorna. De blåsa upp dem, fatta om kronans öppning ock slå blomman mot handen, då den springer sönder med en smäll. De sista namnen syfta på det skallrande ljud, som	**smäll-kusa** L. **smäll-fiker** Ä. **smäll-blåse** **smäll-klookke** H. T. V. **skoller** Lh.

höres, då man skakar fröhusen med de mogna fröna. **skoldre** S. Ä.

Solanum tuberosum (potatis) **päla** a.

I sammansättningar stundom **potatis.** **pära** Äö.

Denna kulturväxts odling i provinsen synes ha begynt i Mosätts by i Svegs sn. Dit kom den genom en målarlärling Nils.Tolsson, som åren 1750—60 vistades i Gävle ock därifrån till sina anhöriga sände några knölar jämte underrättelser om sättet för deras odling. Senare, på 1770-talet, uppdrevs potatisodlingen i övre Hjd (Tännäs) särskilt genom brukspatron Nils Södergren vid Ljusnedal.

Man särskiljer flera potatissorter: **tusenpotatis** (den tidigast odlade, säger man; har namn av att den är ymnigt givande, men anses dålig); **kroknäbba** eller **hornpotatis**, även **mandepäla**, en gul, åt ena änden krokig sort; **laʃiŋa** (Ä.): blå flatvuxen; **daɫ-päla** (T.): blå, lång ock flatvuxen sort, inkommen från Dalarna.

Solidago virgaurea (gullris) **reppeɫ-gras** Lh.

reppeɫ-gräs benämnas flera slags grovstjälkiga ock storbladiga växter, såsom svinsyran, gullriset, backrutan, vändelroten, älggräset ock möjligen ännu andra. Det synes vara sådana, som ofta »rivas» med händerna i st. f. att mäjas med lie, såsom det finare gräset. Benämningen sammanhänger sannolikt med isl. **rupla** 'lösrive, oprive', Fritzn. **hans** L. Ä. **jetkåɫ** Äö.

Sonchus arvensis (fettistel) **swin-tistel** Ä.
mjöɫk-tistel T.

Spergula arvensis (spärgel) **spärjel** a.

Växer gärna på slamjord, lerig mark, därav det senare namnet. **sjöbottn-gräs** Äö.

Spiræa ulmaria (älggräs) **böʃʃne** Lh. S. L.

Jfr **börtnä** Dal., **byttgräs** Häls. (J.-T.) **beʃʃne** Ä.
börtne T.

Om man luktar på blommorna av denna växt, får man i sig insekter, som alstra kräfta. Ä.

Stellaria graminea (gräs-stjärnblomma) **gräs-ʃärne** T.

Stellaria media (våtarv) **ger-arve** a.
ger-arv Äö.
arve T.

Stellaria nemorum (lundstjärnblomma) — tjeld-arve L., stωr-arve T.

Tanacetum vulgare (renfana) — ren-fana a., gəł-röllek T.

»Ren-fana» därav att den hälst växer vid åker-renar ock vägkanter. Angående det senare namnet jfr Achillea.

Taraxacum vulgare (maskros) — gås-błöme, gås-błωmme T.; smör-błωmme H.; stωr-gəł-błöme Lh.; imbər-błωmme S.; ωła-błöme L.; kari Ä.; karias (»Karins»), kari-błωmme, surkope Äö.; kväll-kur-błöme, pärsmäss-błöme H. L.; mört-rωs Yh.

Några av namnen må förklaras. »Kvällkurblomma» kallas växten därav, att blommorna mot kvällen **kura**, d. v. s. sluta eller draga ihop sig; »pärsmässblomma» emedan den vid pärsmäss-tiden (29 juni) står i sin högsta blomning; »mörtros», enär dess tidigaste blomning plägar infalla vid tiden för mörtens lek (förra hälften av juni).

Med blommorna utför man följande **tröta** (lekar): man tar en blomma ock sätter hänne upp under hakan på en person, ock av det gula återskenet eller reflexen, som visar sig på dennes hals, skall man se, 'huru mycket **fłöta** (grädde) eller smör (H.) den ock den ätit'. Jfr benämningen »smörblomma» ävensom »gåsblomma» (**gås** = smör). Den frögångna, ludna blomkorgen kallas **bruse**; med denna leka barnen på ett särskilt sätt.

Fruktkorgarna med sina hårkronor kallas också **ləongəbba** (ludengubbar) S., **fłurgəbba** L. Ä. Yh.

Thalictrum simplex (backruta) — torrvärk-gras T., rəppəł-gras Lh.

Thlaspi arvense (skarvfrö) — vit-arve T., älvluck-mälle Ä.

Trientalis europæa (sjustjärnan) — ʃuł (pl. ʃuła) Ä.; brita S. Ä.; jaʃʃe-błöme (Gertrud-bl.) L.; dag Yh.; skωgs-ʃärne, parapryl Äö.

»Sjul» (Sigurd) anspelar på de sju bladen i kronan; dag säges växten ha kallats på grund av blommans klarvita färg under jämförelse med **natt-ock-dag** (Viola tricolor). Det sista namnet, anspelande på bladrosetten, tillhör mera barnspråket.

Trifolium pratense (rödväppling)	rö-klöver a. söt-tuoppe Yh. T.
Trifolium repens (vitväppling) »Hommel-gräs» (humle-gräs) o. s. v. benämnes denna ock efterföljande art därav, att humlor gärna besöka de honungsgivande blommorna.	hommel-gras } Lh. hommel-blomme } Lh. röhommel-tuppe T. wit-klöver L. vithommel-tuppe T.
Trollius europæus (smörbollar)	gunnil Ä. gunilla S. dubbel-solöjj T.
Tussilago farfara (hästhov) Namnet av att den skjuter opp, medan ännu tjälen (talan) sitter i marken.	tala-topp } T. tala-kope } T.
Urtica urens (etternässla) ock dioica (brännässla) Nal måste i analogi med liknande	nal S. L. A. nässel T. bränn-gras Äö.

ordbildningar i härjedalsdialekten (t. ex. vol litet vatten) betyda 'liten nål'. Till botande av lamhet piskas eller frotteras den förlamade kroppsdelen med kvastar av brännässla L. Avkoket (lejan) på brännässla ges åt kor för att 'öppna deras mjölkådror'. Lh.

Valeriana officinalis γ sambucifolia (vändelrot) Växten har sitt namn på grund av	vändel-rot a. tjel-blomster } Äö. aniljerot } Äö.

en gammal folklig föreställning — som dock saknar all grund — att roten **vänder** sig, så att det, som ena året skjutit upp som stjälk, nästa år blir rot.

Sedan gammalt har vändelroten åtnjutit anseende som värksamt skyddsmedel mot hemliga onda makter; särskilt har den använts för att skydda boskapen mot vättarnas (vittrornas) konster. Huru man kommit underfund med denna dess skyddande kraft, berättas i följande sägen: En vättkarl sökte »vänskas» med en gätkulla, vilken dock icke ville veta av honom. För att bli kvitt den efterhängsne giljaren sporde hon listigt, om han visste något medel, så att hon kunde få ha **tjyn** (korna) i fred för **storuksn** i skogen [variant: 'skogstjuren']. Vättekarlen lärde hänne då, att hon i träljarna skulle vrida in tivelbast ock vändelrot, så skulle storoxen komma att sky korna. Nu tog hon

med sig tivelbast ock vändelrot, ock vätten vågade ej mer komma hänne nära; men på avstånd klagade han:

tvi mäg som jɷꝉe bɷt:
tivelbast å vändelrɷt. Lh.

Varianter: tvi mäg som lärde bɷt etc.

eller: bäre mäg som lärde däg
tivelbast å fꝉendärbär. Ä.

eller: Gu tröste mäg som lärde däg bɷt:
tivelbast å vändelrɷt. L.

Veronica officinalis (ärenpris) m. fl. a. **swänn** Ä.
Vicia cracca (kråkvicker) m. fl. a. **mus-ärter** a.
Viola canina (ängsviol) var. montana (norrlandsviol) **anna** Ä.
Viola tricolor (styvmorsviol) **styvmɷrs-bꝉɷmme** H. T.

»Kärt barn har många namn» kan tillämpas på denna ört. »Svalublomster» säges den kallas, emedan den börjar blomma vid tiden för svalans ankomst om våren; »svalblomma», enär den företrädesvis växer på sval (grässvål). Med dekokt på styvmorsblomman tvättar man barn, som blivit behäftade med s. k. mjölkskorv (ett hudutslag å huvudet hos dibarn i tandsprickningsåldern).

natt-å-dag L. T.
natt-å-dag-tuɔppe L.
sant-ɷꝉa-tuɔppe Lh. (fordom)
svaꝉ-bꝉɷmme T. Äö.
svəꝉu-bꝉɷm Ä.
svaꝉu-bꝉəmster Yh.
pär (pl. **pärar**) Ä.
pär-bꝉɷmme S.
kari-bꝉöme L.
kersti Lh.

Gräs.

Aira cæspitosa (tuvtåtel) **bɷɔgk** a.

»Sölvbɷɔgk» = silverbunke kallas den på grund av de gråglänsande småaxen i vippan. Under benämningen **bɷɔgk** inbegripas även Agrostis-arter liksom också Poa, Festuca ock Calamagrostis, m. a. o. flertalet av de egentliga gräsen (gramineæ), eller »alla gräs med hårt strå» (Enander). Så kallas hos Aira flexuosa t. ex. rotbladen **tɷv**, men själva

sölv-bɷɔgk Lh. S.
fꝉy-bɷɔgk, **ʃär-gras** T. Stö.
ʃär-gräs T.

stängelstrået **bɷgk**, d. v. s. den senare benämningen inträder, då stråskjutningen ägt rum.

Aira flexuosa (kruståtel) **bärg-tɷv** Ä. Aö.

Anthoxanthum odoratum (vårbrodd) **vårbrɵdd** a.

Med kvastar av detta gräs pryder bukullan ofta väggen ovanför sin säng i fäbodstugan; även hemma i bygden finner man ej sällan vårbrodden på samma sätt använd för dess vällukts skull.

Avena fatua **lann-havre** S.
?pikk-hagre Äö.

Avena sativa (havre) **havre** a.
Havrens odling har börjat först under senaste mansåldern. **hagre** L. Öh.

Calamagrostis-arter: stricta, phragmitoides m. fl. (rör) **stjär-gras** Lh. H.
äksɵ L. Äö.
Bladen vasskantade, skärande. **äksig** Ä.

Carex (starr): de flästa arterna, i främsta rummet dock C. ampullacea ock C. vesicaria, gå under gemensamt namn av **stɵr**.
Jfr isl. **störr** starr.
Dock särskiljas:

Carex acuta (vass-starr) **blå-stɵr** Lh.
Namnet har sin grund i växtens blåaktigt gröna färg.

Carex chordorriza (strängstarr) **fɬy-mɵrg** Lh.
Namnet angiver, dels att denna starrart gärna växer på flyar eller vattendränkta myrar (gungfly), dels dess litenhet. Jfr **mɵ** 'söndersmulat hö'.

Carex filiformis (trådstarr) **tättɵl-gras** Lh.
De sista namnen syfta hän på det trinda strået. **kɬigger-stɵr** Lh.
krigger-stɵr L.
rɵnn-stɵr L.

Carex flava (knagglestarr) **pigg-stɵr** } H. T.
tagg-stɵr }

Carex globularis (klotstarr) (l. β iuncella?) **lamma-lɵsɵ** Lh.
lea-lɵsɵ S.
De två första namnen har denna starrart bekommit på grund av sina mjuka, spensliga blad ock stråets vekhet (jfr **lama-lös** H. 'slankig' om en människa); det sista namnet till följd de brunröda slidor, vilka bekläda stråna högt uppåt. **rɵ-stɵr** L.

Carex Goodenoughii (småstarr) — **trå-stər** S.
herə-stər, **herəhɷpp-stər** Lh.
raka-tuver Äö.
räggetuv-stər T.

Carex limosa (dystarr) — **dy-stər** T.

Carex ustulata (svedstarr) ock atrata (svartstarr). — **svart-stər** T.

Carex vesicaria (blåstarr) — **grɷp-stər** Lh. T.
ʃö-stər L.
skɷ-hö, **lappskɷ-gräs** T. Stö.

Namnen komma av att den är storväxt (**grɷp** 'grov'), gärna växer å sjöstränder samt beredes till s. k. skohö

Starrslåttern har spelat ock spelar ännu en stor roll i härjedalsfolkets hushållning. Ej blott att den upptar en god del av sommarens arbete, den sträcker sig ända in i senhöstens sysslor.

Sedan sankare skogskärr, vilka icke kunnat avbärgas under sommaren, frusit till, »slår» man mångenstädes s. k. **is-stər** eller starr som höjer sig över kärrens isyta. Det så skördade fodret användes vanligen till **sänje-fɷr** eller underlag i sängarna, vartill det genom sin mjukhet ock renhet väl lämpar sig; men om foderbrist inträffar, såsom ofta är händelsen, stillas även kreaturen med detta visserligen föga närande starrhö.

Eriophorum alpinum (snip) — **fɫy-mərg** a.
tjärig-noɫ

Växer på vattensjuka myrar: flyar.

Om namnen jfr f. ö. Carex chordorrhiza ock Scirpus cæspitosus.

Eriophorum polystachum, särsk. angustifolium (ängs-ull) — **hara-stər** a.
herə-stər Ä.
tala-tɷpp T.

Namnet härleder sig sannolikt därav, att de vitulliga axen likna harens tassar. Enligt folkets åsikt kommer det därav, att hararna med förkärlek avbeta detta gräs, som grönskar tidigare än de flästa andra (ännu medan tjälen sitter i, därav **tala-tɷpp**).

Eriophorum vaginatum (tuv-ull) — **gək-strå** Ä. L. T. Äö.
väŋ Yh. Äö.
vit-gəbba Yh.
myr-tɷpp H. T.
myr-fill (Äö?).

Växer upp tidigt om våren vid tiden för gökens ankomst, därav namnet »gökstrå». **Väŋ** = isl. valr 'rund' anger stjälkens form. Jfr **voŋe** Iuncus filiformis.

Festuca ovina (fårsvingel) ock Festuca rubra (Rödsvingel) — **tɷv** l. **tɷve** a.

Den förra arten kallas även **finn-tɷv** Äö.

Hordeum vulgare (säxradskorn) ock Hordeum distichum (tvåradskorn), av vilka företrädesvis den förra arten odlas. — **könn** Lh. L. T. (västra Hjd.). **kɷrn** S. Ä. Öh. (östra Hjd.).

Iuncus filiformis (trådtåg m. fl. a.) — **voŋe** Lh. L. S.

Om namnets härledning se Eriophorum vaginatum.

Luzula pilosa (vårfryle) — **viṇterlök** Yh. Äö.

Milium effusum (hässlebrodd) — **häkse**; **vafferdas-gras** H. T.

Molinia coerulea (blåtåtel) — **bär-voḷ** Lh.

Nardus stricta (stagg) — **härä** a.; **finn-ʃägg** Äö.

Namnet **härа** är uråldrigt. I isl. betyder ordet enl. Fritzn. 'gubbhår', 'gubbskägg'. Detta växtnamn har ansetts ligga till grund för provinsnamnet (Härjedalen) på så sätt, att Härjån (**Hærja**) av de första bebyggarna så blivit kallad på grund av ifrågavarande grässlags ymniga förekomst på åns stränder. Se dock härom Modin Härjed. ortn. o. bygdesägner, Sv. landsm. XIX. 2.

Phleum pratense (timotej) — **timɷté** a.

Odlad först i sen tid — på 1870—80-talen.

Phragmites communis (bladvass) — **rör** a.; **blister** Äö.

Den Onde (»Gammkärn») deltog även i skapelsen. Gud ock den Onde kommo då överens om att skapa var sin växt ock se efter, vem som kunde åstadkomma denna längre utan knutar (leder). Gud skapade då säven (Scirpus lacustris), den Onde rören. Vid synandet befanns det, att Gud varit i stånd skapa en växt utan både blad ock ledknutar. Det förtröt den Onde så, att han blev »sinju» (arg) ock sökte bita av bladen på den av honom skapade växten. Av detta hans bett är det man ser märkena än i dag på rörens blad: där är liksom två tandhugg. L.

När gamla stjälkar av rör (rörstrån) flyta upprättstående omkring i vattnet om sommartiden, utmärka de, att en ny »flod» är att vänta den sommaren. Vattnet skall då stiga lika högt som stråets ände höjer sig över vattnets yta. Sådana kringflytande vasstrån kallas därför **fłɷmärstja**. Yh.

Poa pratensis (ängsgröe) m. fl. a. — **bɷgk** a.

Allt hårdvallshö kallas tedə (L. m. fl. snr); även gohö (Ä.) i motsats till stora: skogshöet; denna benämning har alltså avseende på näringsvärdet eller begärligheten för kreaturen. Jfr Aira. — jägaŋ Yh.

Scirpus cæspitosus (myrsäv) — bərst L.

Det förra namnet har växten på grund av såväl de styva ock trinda stråna som framför allt de långa, vita, hårlika kalkborsten; det senare (»käringnål»), av att de äldre kvinnorna (käringarna) bruka grova synålar, eftersom de se sämre. Detta senare namn betecknar också arten — tjärig-noḱ Lh. L.

Scirpus palustris (knappsäv) Lh.

Scirpus lacustris (säv) — säv (best. sävja) Yh.

Secale cereale (råg) — rəg a.

Latmanjs-rəg, förr den nästan ensamt odlade rågsorten, såddes tillsammans med kornet om våren ock skördades följande års sommar, sålunda utan att man behövde särskilt plöja ock reda åkern för densamma; därav dess benämning.

Sparganium simplex (igelknopp) m. fl. a. — seltjes-gras Äö. Yh.

»Silkesgräs» på grund av dess trådfina, glänsande, långa blad.

Triticum repens (kvickrot) — kwikku S. L. (a.).

Roten kallas **kwekk-rot**. — Om frö av detta ogräs kommer med ock males i säden, så att man äter därav, blir man slö ock lat, tros det. Därav talesättet: »Du ser ut, som du har ätit kvicku». — kwekku, äksiŋ Lh.

Träd ock buskar.

Alnus incana (gråal) — alder Yh.; ađer Äö.; əlder L. H.; ədder S. Ä.

Frukten kallas **komre**, pl. -a.

Barken av gråalen användes både som färgmedel (brungrått ock ljusbrunt) ock som garvämne.

Fordom gjordes de då brukliga gätarlurarna av alens ved. En stam av lämplig grovlek klövs, hålkades ock lindades med näverremsor.

Från namnets äldre form **ölr** m. gen. **alrar** har ortnamnet **Alrarkældu**, nu Ulvkälla, by i Sveg, sitt upphov.

Alnus glutinosa (klibbal), sällsynt förekommande vid landskapets östra gräns, går under samma namn.

Andromeda polifolia (rosling) **jet-rams** Äö.

Arctostaphylos alpina (fjällbär) **ryp-bär** H.

»Trollbär», enär de växa i fjällen, där trollen anses bo. **trəl-bär** Lh. L. H. T.

Arctostaphylos uva ursi (mjölon) **mjöl-bär** a.

Riset kallas **mjöl-bär-ris** eller **mjöl-bärs-ling** (Äö). Dess blad kokas ock drickes vid urinflöde såsom adstringerande medel. Fordom gjordes bläck av dem på det sätt, att de kokades samman med vitriol ock spindelväv (Ä.). Även användes de till färgning (gråblått ock grågult). — Den lilla, ständigt gröna busken, vars gröngllänsande revor slingra sig efter stenar ock vägkanter tidigt om våren, innan ännu några örter vaknat till liv, finner i Hjd. användning till en likaså vacker som egendomlig prydnad. Av revorna bindas kransar, varmed flickorna smycka sig till konfirmationen, som här vanligen försiggår före den egentliga blomstertiden. Kransen bäres runt jässan, ock i densamma är fästad en pappersros eller levande blomma, om sådan kan fås; den förvaras sedan sorgfälligt som ett minne av högtiden. Seden att bära sådana kransar skall ha utgått från Sveg i förra hälften av 1800-talet. I Hede ock Tännäs har för samma ändamål använts **lynje**: lingonris.

Betula alba *α* verrucosa (masurbjörk) **bärg-björsk** a.

β odorata (glasbjörk) **hägg-ris-bjərsk** Äö.

myr-björsk Ä. S.

Gemensamt för dem båda: **björsk**

bjərsk Äö.

Buskar av *α* verrucosa kallas **pissig-löv** därav att en art myra (ettermyran), **pissig** kallad, plägar hålla sig därpå.

Björkens olika delar hava funnit mångfaldig användning. Förutom att dess ved brukas till slöjdvirke, dess bark brukats till nödbrödsämne ock av nävern förfärdigats varjehanda flätarbeten såsom **rövvra** (askar), **kunta** (bärsäckar), **jå-skor** (liefodral) m. m., må om dess bruk i hushållningen antecknas följande.

Av nävern från björk vuxen på fetare mark, s. k. »bärgnäver», tillvärkades förr liksom ännu någon gång ett starkt kitt för porslins- ock lersaker, kallat **kva**. Det åstadkoms sålunda.

Ett stycke näver rullades ihop i motsatt riktning mot den rundning, det haft på trädet, ock påtändes över ett kärl med vatten i. Vid bränningen svettades nävern ut en kådartad saft, som med en kniv skrapades av ock doppades ned i vattnet för att avsvalas, varpå den med tänderna togs från knivsäggen. Härmed fortsattes, tils man erhållit en liten boll av kådan eller kittet. Detta användes sedan att sammanfästa, **kvä i hop**, det söndriga godset på så sätt, att en liten »sträng» därav lades mellan brottytorna, dessa trycktes samman, ock kärlet ställdes att torka. — Björkens löv användes förr ofta till färgning (grönt, grönguIt ock rödgult). Skuret till kärvar under högsommaren, torkas det till vinterfoder åt boskapen. Om våren, då björkens grenar börja knoppas, tas även björkris till kreatursfoder; särskilt i fjälltrakterna är detta ännu mycket brukligt. Detta foder kallas **knepp-tede** ock räknas såsom ett värdefullt tillskott i utfodringen. Jfr vad som sägs under gräsen om Poa. — Svallved, som uppkommer när björkstammen skadas, längs bläckor eller repor i stammen, kallas *jeḍer* (Lh. L.), *jeḍeŕ* (S.). Jfr fno. **jaðarr** 'kant, rand, valk' Fritzn. Den kallas ock **swep** Ä. Av sådan ved tillvärkas yxskaft, härvkammar m. m., enär den är särskilt seg ock hållbar. — Björkvirket skall huggas i månadens nedan för att fås starkt, ock hälst i »rötens» (rötmånadens) nedan eller också i »julnedanet». Hugget i ny, splittrar ock klyver det sig lätt. Yh. — Om tillredningen av det förr brukliga fnösket utav björktickan se under svamparna: Polyporus.

I lekar, husmedicinen ock folktron spelar också björken en rol. Av den färska mjuka barken göra sig barnen varjehanda leksaker (»tröt-saker»): små kittlar, byttor m. m. — Till att smörja bort revormar, **riggerma**, brukas björkolja. Denna vinnes genom bränning av mjuka björkkvistar; under bränningen samlar sig vid kvistens spets ett slags olja, som man stryker på det sjuka hudstället. — Om man tuggar på björknäver, blir man minnesslö ock dålig till att läsa. L. Jfr Triticum repens. — Den röda filtluddbildning (Erinium betulinum Schum.), orsakad av ett ordjur (Phytoptes betulæ), som man ej sällan ser på björkens blad, kallas i Hjd. **Jugfru-Marie-tårar** eller **Marja-tårer** (från andra trakter är den känd under namn av »gökblod», »gökspy» o. s. v., enär det tros, att gökhanarna så ivrigt tävla i galande, att blod sipprar från deras tunga). Om »marja-

tårarnas» tillkomst berättas följande legend: Jungfru Maria grät vid Kristi kors tårar, som förvandlades till blod; det är dessa man ser på björkens blad. Enligt en annan sägen komma sig de röda fläckarna på björkens löv därav, att duvan, som skickades ut ifrån Noaks ark, grät blod av sorg över att bli skild från sin make. Eller också sägs: »Duva gret, för skattu (skatan) narra å a ägga».

Betula intermedia Thom. ock alpestris Fr. (även förkrympta individer av B. β odorata). — **fjelj-** l. **fjäll-kragg** a.
Jfr **kragg** 'krok, grenknota'.

Betula nana (dvärgbjörk) — **fjelj-** l. **fjäll-rapa** a. **fjäll-repp** Äö.

Calluna vulgaris (ljung) — **ross-linje** Ä. **ross-lynje** L. T. Lh. H. Äö. **lynje** S. L. Yh.

Ljungen har haft användning som fodermedel. Hackad samman med hö eller halm ock blandad med något mjöl, om sådant varit att tillgå, har den förr ofta givits som »kraftfoder» åt hästar; därav namnet **ross-lynje** av isl. **hróss** häst ock **lyng**, både speciellt Calluna ock »andre lignende lave vækster, som i større eller mindre udstrækning og tæthed tække den udyrkede jords overflade» Fritzn. Denna vida betydelse har ordet **lynje** ännu i Hjd. Även till färgmedel har ljungen varit använd. För att erhålla grönt t. ex. färgades godset först blått i indigo, sedan lades det i avkok på ljungris (**lynjelag**) ock blev då grönt. Även gult ock brunt färgades härmed. »Om 'lynje' tas in som prydnad, får man höra någon död» (att någon dött) Yh.

Cotoneaster integerrimus (oxbär) — **benve** H. T.
Jfr Lonicera.

Daphne mezereum (tibast) — **tiväl-buske** S. **tiväl-bast**. **tiväl-bär**[1] a. **tiväl-bärbuske** Äö.

Heter i sägnen — **f/ender-bär** Ä.

Bären av denna i provinsen blott sparsamt förekommande buske (»tivälbär», »tivälbastbär») ha förr varit mycket eftersökta på grund av den flitiga användning de haft i folk- ock kreatursmedicinen ock brukas ännu någon gång. Även barken (bastet)

---

1) pars pro toto.

har brukats för samma ändamål. I »rissmorningen», mot »riset» eller engelska sjukan hos barn, ingå sålunda tivelbär som en viktig beståndsdel. Åt korna, då de få ont i juvren, ges en dos av omkr. 10 bär. Även för botandet av andra åkommor hos människor ock djur ha de funnit användning. Korna troddes, isynnerhet under tiden närmast efter kalvningen, vara utsatta för förgörning eller onda anslag från avundsamma ock illvilliga människor ock vättar (»vittror»), varigenom de blevo sjuka på flera sätt. Som skyddsmedel häremot lades bast av tivelbusken i sörpan vintertiden, ock om sommaren, då de gingo på betet, vreds den in i träljen eller vidjelänken, ty

tivelbast å vändelrɵt
alje trɵlj ska vändes mɵt,

hette det (L.). När i förra tider kullorna hösttiden, efter slutad skörd ock hemkomsten från fäbodarna, vandrade nedåt Hälsingland att söka arbetsförtjänster under vintern, medförde de ibland små buntar av denna bast till försäljning, ty den var även där eftersökt som skyddsmedel mot trolldom. Jfr Valeriana.

Empetrum nigrum (kråkbär) — **krepp-bär** a.
kråbb-bär H. Äö.
kråbb-bärs-ligg Ä.
kråbb-bärs-lynje Äö.

Iuniperus communis (ene) — **ene** a.

Av aspbark ock enebär sammanmaldes ett kraftfoder åt boskapen. Barken torkades väl i bastun ock bråkades sönder på logen med slagor, varpå den blandades med bären ock maldes i kvarnen. S. Ä. Ännu på 1880-talet tillreddes mångenstädes sådant foder. Detta liksom många liknande bruk att utnyttja naturens jälpmedel har upphört i en tid, som ej vill underkasta sig de gamles mödor. Enbär som färgmedel gåvo en olivbrun färg. Enen räknas som väderleksspåman: när det ryker ur enebusken, är rägn säkert att vänta. T.

Ledum palustre (pors) — **porst** S.
skwattra Lh.
jet-pärs S. Yh.
lus-pors, **vägglus-pors**, **vägglus-gras** Äö.

Geten är det enda av tamdjuren som äter porsen; därav namnet »jet-pärs». Instucken i väggarna eller i möbler, varest ohyra besvärar, fördriver den denna genom sin starka lukt; därav de sista benämningarna. I pors färgades gröngult ock brungult.

Lonicera xylosteum (try) **ben-vö** a.
Blommorna kallas (på grund av sin **ben-ve** Ä.
form ock gula färg) **tjärig-tänner** Yh. Jfr Lathyrus. Av den benhårda veden ha förfärdigats pipskaft.

Phyllodoce cærulea (lappljung) **b*l*å-lygg** T.

Picea abies (gran) **gran** } a.
Då granen växer på sidländ mark, **gran** } a.
blir den hårdare än i »mor» ock på öppna **gräne** Äö.
platser vuxen sådan; den kallas då **ma*l*m-gran.** När granen i maj eller början av juni är i blomning, lägger sig ståndarmjölet på sjöarnas ock tjärnarnas vatten som ett gult stoft; detta kallas **ståe.** Då är det ej lönt att fiska, säger en gammal fiskareregel. Granens ved har mer än någon annan benägenhet att spraka, då den brännes. För att den ej skulle göra detta, plägade man förr vid huggningen **döve grana.** Det tillgick så, att man med yxhammaren slog tre gånger på trädet, innan det fälldes (L.). Det skulle man göra, ty granen hade sagt, på den tiden träden kunde tala:

hogg int mäg,
hogg söstra mi;

hon ville bli skonad, förstås, ock därför hotade hon:

hogg int mäg,
för då bräst jä[1] på bönna dine[2]. L. Yh.

Granen spelar även en roll i den giftaslystna ungmöns försök att utforska sina kommande öden. För att få veta något om sin blivande make tar jäntan en grankvist, lägger denna i vänstra armgropen ock låter den ligga där, till dess hon 3 gånger glömt, att hon bär något sådant. Granskar hon nu närmare kvisten, skall hon finna ett fjun på den, som har samma färg som den blivande makens hår[3]. Granens kåda, **tugg-koa,** tuggas som en läckerhet av gammal ock ung, även de små barnen. För att dessa inte skola råka somna med kådan i munnen ock under sömnen få den i halsen med fara att kvävas,

---

1) sprakar jag på barnen dina.
2) Jfr en uppteckning av samma ramsa hos HYLTÉN-CAVALLIUS, Vär. och vird. 2, anm. ock tillägg, s. XIX.
3) J. NORDLANDER, Bröllopsseder i Herjedalen. »Sverige» 1878, s. 256.

pläga mödrarna varna: »Du skä int tyjje koe, sea du lakt dä, för då väks dä smogranan krigg nesen» (H.). Det är dock icke all kåda som duger. Varje gätare eller bukulla låter sig därför angeläget vara att lära sig konsten uppsöka det rätta slaget eller slagen, ty det ges flera. Ock så samla de förråd därav under sommaren. På hösten då de komma åter från fäbodvallarna ock skogen ner till bygden, ha de ingenting bättre att fägna anhöriga ock vänner med än med ett stycke god **koe**. Då tuggas det överallt, t. o. m. under gudstjänsten i kyrkan. Fordomdags, när man var mån om varje litet förvärv mer än nu, saknades icke häller ett litet parti tuggkåda till försäljning eller utbyte mot lin i »dalstintornas» skinnsäck, då de gingo »ut i lannan» (till Hälsingland) om höstarna. Jfr under Daphne.

Pinus silvestris (tall) — **tälle** f., **tälje** f. a.; **tall** Yh.

På bördig ock öppen mark vuxen tall med tjocka grenar ock lös ved benämnes **ger-tall, buska** eller **ris** (Lh. m. fl. sur). På vattensjuk mark vuxen tall kallas **tjer** eller **tenner-tall** ock har förr använts till beklädnad av slädmedarnas undersida, s. k. **anderstägger** (av **ander** 'vänstra skidan'; även till skidor användes dylik tall). Att anbringa sådan beklädnad kallades att **andre**, ock detta var allmänt, innan järnet kom i så allmänt bruk som nu för tiden. Det är solsidan av trädet, såsom varande hårdare, man tar för ändamålet. — De hopgyttrade kvistar ock kronor, man då ock då ser på tallar, anses orsakade av tjädern, som särskilt under speltiden tros bita av grenarnas spetsar. Då uppstå dessa **markwasta**. De utvisa tjäderns lekplatser, tror man.

Populus tremula (asp) — **esp** a., **osp** T., **asp** Yh.

Legenden om att Kristi kors var förfärdigat av aspträ, varför aspens blad sedan dess dallra vid minsta vindrörelse, vet man att berätta även här (Ä.). Aspbark har förr i betydlig mängd använts som kreatursfoder. Jfr om enen (Iuniperus). Den togs om våren i löptiden, hässjades till torkning ock fördes hem på vinterföret till gården.

På brännsår stryker man söt grädde, vari aspbark kokats. Yh.

Prunus padus (hägg) — **hägg** a.

Blommorna användas till att pryda med till midsommar. På de jämte kärnorna sönderstötta bären kokas välsmakande saft. Ä.

Rhamnus frangula (brakved) **hunns-hägg** Yh. L.
Jfr no. **hundshæg** (J.-T.).

Ribes grossularia (krusbär) **krusbär**
krusbärsbɵske a.

Ribes rubrum (röda vinbär) **vinbär**
vinbärsbɵske a.

Rosa cinnamomea (kanelros) **törne** / **törnrɵs(-bɵske)** a.

Rubus idæus (hallon) **brɵnn-bär** L. S.
Brɵnnbärs-ris o. s. v., då själva busken skall betecknas. Jfr isl. **bringr** m., **bringbærs-busk**.
brɵmm-bär Ä.
brynn-bär Lh,
bram-bär Äö.
bränn-bär H. T. V.

Salix caprea (sälg) **säɫg** l. **seɫg** a.
Isl. **selja**. Sälgens ock videts hängen kallas **hunna**, **vihunna** ock **katter**. I förra tider har sälgens löv begagnats som nödbrödsämne. Det samlades, när det var som frodigast, torkades ock maldes blandat med något ringa korn eller råg. Av mjölet bakades bröd. Numer »strykes» det blott till foder åt kreaturen eller skäras kvistarna till kärvar ock torkas på stänger i s. k. lövhus eller **lövskåla** (Aö. Yh.).

Salix caprea var. cinerea (gråvide) **grå-vie** L.
Grenarna av företrädesvis denna videart användes att fläta **skrɵkka** (klövjekorgar) av; därav namnet.
skrɵkk-vie H. T.
små-vie
Med gemensamt namn kallas en del småväxta videformer, t. ex. depressa, arbuscula (enl. S. Birger) ock myrsinites **fjäll-vie** T.

Salix glauca (ripvide) **grå-vie** H. T.

Salix lapponum (lappvide) **vit-vie** L. H. T.
Fäbostugans golv är i högtidslag bestrött med blandat enebarr ock löv av dessa två videarter.

Salix pentandra (jolster) **bɫister** Ä. L. V.
»Grönvide» kallas även S. phylicifolia, såväl huvudarten som var. nigricans. Jfr isl. **ilstri** f.
bɫister-vie Lh.
grön-vie H. T.

Sorbus aucuparia (rönn) **rönе** a.
Av rönnens näver gjordes förr i tiden små askar till förvaring av sybehör o. d.
rene Ä.
De ansågos finare än

av björknäver. På den tiden träden kunde tala, sade rönnen, att hon hade för svag rygg att bära bördor både vinter ock sommar. Bära rönnarna rikligt med bär, är det därför tecken till en snöfattig vinter, ock tvärtom. Lh. L. H.

Vaccinium myrtillus (blåbär) — **bɫåbbär** a.

Växten såsom icke blommande: **bɫåbbärligg**. Den svartfruktiga varieteten (f. nitida), vanligen förekommande i djup skog, kallas **bjönnbär**, emedan björnen mäst håller till där ock gärna äter dessa bär. Yh. L.

Vaccinium oxycoccus (tranbär) — **trenə-bär** l. **trenu-bär** a. **tuv-bär** T.

Vaccininum uliginosum (odon) — **pɷgg-bär**, **bɫå-pɷgg**, **bɫå-pɷgg-bär** Lh. **hunns-toske** L. **hunns-task** T. **bämbäll-stöt** **ellbär** S. Ä. **snər-bär** S. **tjärig-bär** L. **öll-bär** Yh. **skinn-tryta** T.

De fäm första namnen ha avseende på bärens form; »snor-bär» åter på deras fadda smak ock lösa, gula kött. Beträffande »ellbär» jfr **ielbäro** Runö; »öllbär» jfr **ollebär** ock **ölbär** Hälsl.; »skinntryta» är det no. **skindtryte**.

Vaccinium vitis idæa (lingon) — **linn-bär** a. **ligg-bär** Äö. **rə-bär** L. S. **rəbbär** H. T. V.

Riset: **linnbärslynje**, **liggbärsligg** Äö. I avkok på lingonris barkas (betas) nät m. m. vid färgning. Bärens saft strykes i spädbarnens mun ock svalg, då de besväras av »torsk». L. Yh.

Kryptogamer.

Fräkenväxter.

Equisetum arvense (åkerfräken) — **la[v]-fänne** L. S.

Equisetum pratense (ängsfräken) — **fänne** a.

Equisetum palustre (kärrfräken) ock Equisetum silvaticum (skogsfräken) — **flur-la[v]fänne** a.

Namnet »fänne» sammanhänger med isl. **fen** 'kärr, blöt myr', således egentligen 'kärrgräs'. Detta namn är tämligen enastående för Hjd. Hos J.-T., som har en mängd namn på equisetum-arterna, finner man det anfört endast från Dalarna: **fennä, lånnfännä.** Från Norge finnes det ej anfört.

häst-fänne
häst-fänn Äö.
häst-la[v]fänne
räv-rompe Yh. H. T. Stö. V.

De sist nämnda arterna ha namn av sina likt flockar av lav (Bryopogon iubatus) från stjälken utstående kransgrenar, vilka hos palustre ock silvaticum äro särskilt yviga; denna omständighet ligger till grund för beteckningen **fłur-la[v]-fänne;** av **fłurut** yvig ock **lav** (v höres knappast i det vanliga uttalet av ordet). Hästarna förtära gärna fännet, vilket antydes med ett av namnen.

Equisetum fluviatile (flodfräken) **fräkken** a.

Equisetum hiemale (skavgräs) **ʃäfte** a.

Namnet **skäfte** (av **skava**) är kommet av den sträva, med kiselsyra mättade stjälken, som förr mycket använts till putsmedel vid snickeri- ock snideriarbeten (i stället för nutidens sandpapper), ävensom till rengörning av käril, tråg, bunkar ock kokkärl såväl i fäbodarna som hemma i husen. Det fattigare folket i Hjd., som i gångna tider under vintrarna gav sig ut på arbetsförtjänster i Hälsingland — de s. k. »hälsingevandringarna» — förde ofta med sig buntar av skäfte till försäljning.

Lummerväxter.

Lycopodium annotinum (skrikvippa) **kråk-spark**

Lycopodium clavatum (mattlummer) **kråk-steg**
kråk-fötter

Lycopodium complanatum (jämna) **jamne** a.

»Jamne» betyder den »jämt» utbredda växten, så benämnd på grund av dess utplattade skottsystem. I lag av »jamne» färgades det gult eller brunsvart. Det som skulle färgas, barkades (betades) först i denna lag ock efterfärgades i bresilja, då man erhöll den sistnämnda färgen. Lummerarterna hackas till golvströ i högtidslag. Yh. m. fl. ställen.

kråk-ris, **kråk-fot** Äö.

Lycopodium selago (lopplummer) **lus-gras** a.

»Lusgräs», enär avkok på växten an- **lus-lommrik** Ä.
vändes till tvättning av folk ock kreatur, som besväras av ohyra. Den har också använts som färgmedel (att färga grönt med).

Växten räknas som giftig, ock dekokt på densamma har brukats som kräkmedel.

Polypodium vulgare (stensöta) **stensöta** a.

Växten har sitt namn av rotstockens söta smak, varför den uppsökes ock ätes, ock därav att den växer på bärghamrar ock klipputsprång.

Ormbunkar.

Athyrium alpestre ock
Athyrium filix **erm-gras** a.
Phegopteris doyopteris **kråkfot** T.
erm-gras
Polystichum filix (ormkagge) **ormsyregras** Äö.

Mossor.

Hyloconium parietinum (väggmossa) **hus-mosso** a.
m. fl. a. **hus-mesa** Äö.
Namnet av dess användning som tät- **timmer-mesa** Äö.
ningsmedel i husväggar.

Polytrichum vulgare (björnmossa) **bjönn-mosso** a.

De hanfrukten (sporgömmena) upp- **stak-mosso** T.
bärande stråna av björnmossan kallas **fuggl-åker** (Lh.), **fuggl-mat** (S. ock T.), **sweḷu-åker** (S. ock Ä.).

På utmagrade ristor eller vallar, där korn ej växer, trives dylik mossa. Svalan, säger man, bryr sig så litet om korn, att hon nöjer sig med detta; därav dess namn.

Sphagnum fuscum ock medium **römosso** a.

Dessa ock andra Sphagnum-arter kallas även med gemensamt namn **myr-mosso** a.

Lavar.

Alectoria iubata **lav** a.

Delar namn med Ussnea-arterna; se dessa. »Lav» isl. **laf,** som åter sammanhänger med värbet **lafa** 'hænge fast ved en gjenstand' Fritzn.

Bryopogon iubatus (skägglav) svat-lav a.

Denna lav har använts som vinterfoder åt getter ock får; isynnerhet har den insamlats från fjällbjörk, på vilken den ofta ymnigt förekommer.

Cetraria islandica (islandslav) islanns-lav Ä. Yh. islanns-mosso T. swin-mosso a. brö-mosso S. H. T.

Under svagåren var denna lav ett gärna anlitat nödbrödsämne, ehuru tillgången därpå ej var stor. Laven lutades ock kokades därpå i vatten till en simmig massa, i vilken irördes något mjöl. Detta åts som gröt till mjölk eller bakades till bröd (därav: brömosso). v. SCHUBERT (Reise durch Schweden etc., Leipzig 1823) omtalar brödtillredningen, som han personligen iakttog i Viken (Hedeviken, H.), sålunda: »Laven kokas tre gånger ock blandas med mjöl av fiskben[1]. Något agnmjöl tillsättes, ock därav bakas bröd. Detta var i Hede mångenstädes den enda brödrätten. Där hade då ock, undantagandes 1813, varit missväxter alltsedan 1812.» Numera samlas denna lav ej sällan till svinföda (swin-mosso). Den brukas även i huskurer. Avkok på densamma drickes mot hosta; för att hava vederbörlig värkan anses den böra drickas »på nykter mage, före kl. 12» T. Den kokas också i mjölk ock förtäres som medel mot lungsot (Ä.).

Cetraria nivalis skelder-mosso L. gek-mosso a.

Det förra namnet har den på grund av att den skallrar vid beröring, då den är torr; det senare av den svagt gula (gräddgula) färgen.

Cladina rangiferina α vulgaris (renmossa) grå-mosso a. bakk-mosso Yh.

Denna form av renlaven, som av allmogen oriktigt anses vara »yngre vitmossa», vilken utväxt blir »tuppmosso» (se detta), har namn av dess i jämförelse med följande avarter gråa färg ock förekomst på backar ock torra moar. Den användes såsom dessa.

Cladina rangiferina β silvatica ock γ alpestris (renmossa) mosso a. wit-mosso a. ku-mosso a. myr-mosso Yh. tupp-mosso a.

Benämningen »myrmossa» är föranledd av att dessa former av renlaven i olikhet med föregående i allmänhet växa å fuktiga lokaler, floar ock myrar; även växtsättet är olika, i

[1]) Sådant inköptes fordom som födoämne från Norge.

det de skjuta upp i toppar (tuppa), därav **tupp-mɷssɷ**. Dessa lavar hava i Hjd. sedan gammalt haft ock hava delvis ännu stor betydelse ej allenast som bete för renarna, utan även för boskapens vinterutfodring. »Vitmossan» ingår jämte löv m. m. i det s. k. **av-fanget**, vilket beräknats till 1/3 av allt vinterfodret. Korna äta den gärna, då de bli vana därvid (därav »ku-mɷssɷ»). Men, såsom redan Linné anmärkt, ger detta foder en viss frän smak åt mjölken: »Korna kunna äta det om vintern, sedan det fuktats med varmt vatten, dock äta de hellre halm, och mjölken blifver här af fadd (sapor fatuus), det hvar bonde vet i Vesterbotten»: Linnés Sv. arb., i urv. utg. av E. Ährling I afd., s. 168.

Detta bruk synes vara uråldrigt. Redan i Jomsvikingasaga (efter Cod. AM., Kjøbenh. 1882, s. 68) omtalas **mosagarðr**, varmed enl. Fritzn. menas 'lang og smal mosedynge'. Jfr **heygarðr** 'indhegning om høstak eller lignende høforraad'. Med **mosagarðr** måste avses vad nu benämnes »mɷssɷlass» eller hopsamlad ock för utfodringsändamål tillvaratagen mossa.

Cladonia digitata, coccifera m. fl. a. **smör-tjärna** a.

Namnet av dessa lavars ihåliga bål, liknande smörkärnor.

Cornicularia byssoides **mɷssɷ-lav** L.

Evernia vulpina **sprägg-lav** Ä. Äö.

spräŋe-lav L.

strägg-lav L.

gadd-mosa T.

lus-krydda Lh.

Benämningen »spräng- el. spränjelav» har givits denna lav på grund av dess egenskap att värka som ett »sprängande» gift i »klodjurens» inälvor (jfr spränggrot, Cicuta). Den har isynnerhet haft användning för vargfångst. Den för detta ändamål insamlade laven torkades, smulades sönder ock lades in i köttstycken, vilka kastades ut på ställen, som rovdjuren troddes komma att besöka. Så snart man varsnade, att ateln tagits, gällde det att sätta efter det därav sjuka odjuret, innan det blev i tillfälle att äta något. Ty om det hann förtära kött, upphörde giftet att värka; drack det däremot vatten, värkade giftet blott så mycket kraftigare.

»Sträng-lav» torde växten hava blivit benämnd på grund av dess sega, strängliknande grenar; »gaddmossa» åter av no. **gadd** 'torrt (tall)träd', enär den oftast förekommer på sådana träd.

Den har även använts på samma sätt som »lusgräset» (Polypodium) för att befria folk ock kreatur från ohyra; därav

namnet »lus-krydda». Kokad i mjölk har denna lav brukats i husmedicinen vid varjehanda krämpor (H.), ock med densamma har även färgats gult (eller genom efterfärgning med indigo grönt).

Gyrophora vellea — **kattʃinn(lav)** Äö.

Lecidea atrofusca — **stenmɷssɷ-lav**

Användes till färgning (gulbrunt).

Nephroma arcticum — **näver-mɷssɷ**; **kaľv-mɷssɷ**, **kaľv-dans** H. T.; **kall-paggkake**, **äl-tɷgge** Äö.

Det är den gula, om råmjölk erinrande färgen hos denna lav som givit anledning till flertalet av namnen.

Palmelia saxatilis (stenlav) — **sten-mɵssɷ.**

Denna allmänt bekanta färglav användes förr även i Hjd till färgning; den gav en rödbrun färg: **stenmɷssɷ-rɵtt.**

Sticta pulmonaria (lunglav) — **älv-näver** a.; **säle-näver** Äö.

Mot ett hudutslag, s. k. **älv-bľåst**, röktes med denna lav; därav namnet »älv-näver». Den som lider av sura ögon (»ɵg-sutta») bör röka älv-näver (Ä.). Den förekommer mäst växande på gamla sälg-stammar; därav namnet **sälg-näver.**

Usnea barbata (skägglav) — **tall-lav** L.; **busk-lav** Ä.

Xanthoria parietina (vägglav) — **asp-mɷssɷ**, **asp-lav**, **gɵľ-lav-rɷser** Ä. Äö.

Svampar.

Agaricus (skivling) flera arter — **fľessu-soɔpp** Ä.; **fľasa-sɵɔpp** Lh.; **flessa-syɔpp** S.

Namnet syftar på hattens i skivor eller flikar (»flasor») sönderdelade undersida.

Agaricus muscarius (flugsvamp) — **fľɵg-syɔpp** S.; **rö-sopp** Yh.

Boletus bovinus (örsopp) — **ku-sopp** Yh.; **ku-sɵɔpp** Lh. H.; **mjoľk-syɔpp**, **gɵľ-syɔpp** S. L.; **gɵľ-sopp**, **ikkɷr-sopp** Yh.

Ätes gärna av kor ock anses rikligt befordra mjölkningen. Den tid, **könngrase** (Melampyrum, se detta) sätter frö ock **ko-soppen** växer upp, är svåraste gät-tiden; då »flöjer» **kratje** åt alla håll

för att söka dessa läckerheter, säger man. »Stjälken» (foten) av denna svamp förtäres också begärligt av ekorrar. I förra tider då dessa djur för skinnets skull fångades i särskilt anordnade fällor, som uppsattes i träden — s. k. **ikkωr-kłöfta** Yh. — åtlades fällorna med dylika »stjälkar». De insamlades under sommaren ock torkades ock förvarades till senhösten, då ekorren (efter hälgamäss) blivit »gill» ock fångsten började. Härav namnet »ekorrsopp».

Boletus badius (brunsopp)	**brun-sopp**
Boletus edulis (stensopp)	**grωv-stelk-sopp** Yh.
Namnet av den grova, klubblika foten.	
Boletus variegatus (sandsopp)	**gθł-sopp** Yh.
Bovista nigrescens (äggsvamp) m. fl. a.	**gθr-mył** S.
(såsom utväxt)	**damm-fis** L.
	tjäriŋ-fis Yh.
Elaphomyces granulatus (jortsvamp)	**ikkωr-äpłe** Yh.
Användes i folkmedicinen.	**hθrθ-fikɑ** a.
Gyromitra esculenta (läcker stenmurkla)	**sur-syɔpp** S. L.
	sur-soɔpp a.
	får-soɔpp Ä.
	sopp Yh.
Polyporus betulinus (björktickan)	**björsk-tjuke** a.
Polyporus fomentarius (fnösksvamp)	**snösk-tjuke** L.
Polyporus igniarius (fnöskticka)	**snösk-fθkke** Ä. Äö.
Av dessa svamparter, gemensamt be-	**fθsk** T.

nämnda **fθkka** eller **tjuka**, tillreddes det fordomdags som eldtändningsämne brukade fnösket, i Hjd. kallat **snösk** (isl. **fnóskr** eller **hnóskr**). Tillredningen var denna. »Tjukorna» uppsöktes på äldre torr eller halvtorr björk. Det var äldre exemplar som togos för detta ändamål. På dessa avskars med kniv det yttre hårda lagret; därunder fanns »snöskämnet». Sedan detta frigjorts, »gnuggades» det mellan händerna eller bultades med en klubba, tils det blev mjukt, varpå det lades i varmt eller kallt vatten. När det var väl genomblött, lades det i den heta spiselaskan, där det under flitig omröring genomgick ett slags lutningsprocess. Därpå hängdes det upp till torkning. Väl torkat, togs det ner ock uppmjukades ånyo på samma sätt, som nyss är nämnt. Att så behandla »snöskämnet» kallades att **döe snösken** (L.). Var denna väl **dödd** eller **fräk**, så kunde den läggas i hett vatten

ock väl vridas ur ock ändå omedelbart taga eld, vilket var ett prov på dess godhet.

»Snösken» bereddes ej allenast för eget behov, utan försåldes, också vid utresor eller utbyttes mot matvaror.

Yngre, ännu mjuka ock vita svampar av detta slag fästas ofta vid väggen i stugan. I dem instickas knivar, nålar m. fl. värktyg; därav benämningen **kniv-tjuka** v.

Polyporus suaveolens (sälgtickan) **sälje-tjuke** el.
sälj-tjuke a.
sälg-fəkke Äö.

Denna svamp har varit mycket eftersökt ock värderad för sin egendomliga, behagliga smak ock lukt.

Särskilt användes den som krydda i en fäborätt **gumm.** Svampen (»tjukan») kokas i ostvasslan jämte osten ock tas till vara, när rätten är färdig, för att användas ånyo; så stark är dess arom (S.). Även i välling ock »missmör» användes den på samma sätt; särskilt skulle den välling, som åts på julaftonen, vara kryddad med »sälgfəkke» (Yh.). Lagd ibland kläder ger den åt dessa en angenäm lukt; den fick därför fordom icke saknas i kvinnornas kyrk-klädkista.

Svampar hörande till familjen Agaricineæ (rötsvamp) **syppa** T.

Aethalium septicum (trollsmör) **puk-ʃit**, **puk-rusa** Lh. S. L.; **puk-lωrt** T.

När »pukrusor», som tros vara exkrementer, vilka »puken» eller trollharen lemnat efter sig, anträffas, bör man skära ett kors i dem för att skydda sig (sina kreatur) mot den puke, från vilken de härröra (A.); eller bränna dem på en eld av sju slags löv-ved, då den »puk-käring», som äger puken, måste visa sig. Hänne skall man slå blodvite, så förlorar hon sin makt (Yh.). Denna gamla vidskepelse är ännu ej helt utdöd.

Helotium **lys-fosk** S.

Uppträder hälst på murknande alved; lyser i mörkret, därav namnet.

Lanosa nivalis (snömögel) **snöməggl** Yh. Äö. T.

Gätkullorna må akta sig att göra eld i skogen om våren, innan ännu snömögeln rägnat bort, ty den gör, att det är så farligt för elden ute i marken. T.

Svärdsdans ock bågdans.

Av Tobias Norlind, Lund.

Svärdsdansens ock bågdansens historia i Norden är ännu ej på långt när tillfredsställande behandlad, ehuru det vetenskapliga materialet till en del föreligger såsom redan tryckt i beskrivande arbeten av skilda slag samt tidskrifter. Det kan ej vara min mening att här inom ramen för en kort uppsats sammanföra alla källorna. Jag vill endast påpeka vissa allmänna syftlinjer, i förhoppning att nyare beskrivningar ock uppteckningar ifrån de håll, där båda danserna ännu fortleva, skola bringa än vidare klarhet i saken.

Innan jag går till en översikt av ämnet, vill jag emellertid som orientering meddela en svärdsdans, vilken föreligger i tre svenska uppteckningar från 1600-talet:

1. Handskr. i Kgl. bibl. Sthm, inskriven i början av 1600-talet på några tillagda blad i ett exemplar av skolsångboken »Piæ Cantiones» av 1582. Bladen, som sedan tagits ut ock inbundits för sig, äro katalogiserade under titeln: »Svärdsdans från Johan III:s tid.»
2. Handskrift i Kalmar bibl.: musikhandskr. från 1640-talet, upptagen bland »skolsånger av kyrklig art». De blad, som innehålla svärdsdansen, äro sönderrivna uppifrån ock ned, så att på ena sidan endast början av var rad, på andra endast slutet kvarstår. Står närmast den nästföljande handskriften.
3. Handskrift från 1670-talet i Kgl. bibl. Sthm: »Erik Isæus anteckningsbok från Narva»; inskriven tillsammans med Piæ-Cantiones-sånger, vilka bära överskriften: »Annotatio cantilenarum in lusu robusti certaminis usitatarum 1671: 17 septembris[1].»

Av dessa tre uppteckningar är den sistnämnda den utförligaste, ock jag lägger därför denna till grund för svärdsdansversionen ock meddelar Stockholmshandskriften nr 1 under linjen.

---

[1]) Om dessa handskrifter se min bok »Latinska skolsånger», Lund 1909, s. XIII f., 74 f., 161 f.

Kalmarhandskriften såsom tämligen närstående Narva-handskriften förbigås här. Tyvärr är täxten mycket slarvig i alla tre, med en blandning av tre språk, latin, tyska ock svenska, som gör en fullständig enhetlig täxtrevision nära nog omöjlig. Att grammatikaliska fel ock otydligheter i alla tre språken förekomma, må få stå för handskriftens egen räkning. Beskrivningen på utförandet, som i alla meddelas, ger uppteckningarna jämte täxten ock musiken ett stort värde.

I. Här draga dhe vth swerden:	1 Robusti certaminis
	2 vestra sub præsentia
	3 armis probi milites
	4 edocti bellanimis
	5 urget dominalites
	6 digna potentia.
A. Wendt tig om:	7 A. Quamvis estis pedites
B. Wendt tig åter tilbaka:	8 B. regio palatio.
Wendt om igen:	9 Potest quis militibus
Dansa omkring:	10 comparare talibus,
	11 mors suo dominio
	12 fovet hic fulminibus.
Dansa af och til	13 Magdona mea
och slå samman swerdsuddarna:	14 bella dat scientia,
	15 sis tu bene förachta,
	16 si fari credensa.
II. Taga huarandra i armarna	17 Viola, viola rosa

I.	1 Robusti certaminis
	3 armis probi milites
	4 edocti bellanimis
	7 quamvis estis pedites.
	2 Vestra sub potentia
	5 viget dominatio.
	6 O digna potentia
	8 regi palatio.
	9 Potens quis militibus,
	10 cum pharalitalibus,
	11 mors suo dominio
	12 fovet in hoc sublimio.
	13 Magdona mea
	14 bella dat officiosa,
	15 sis tu bene formata,
	16 si fari credenza.
II. In gyrum invictis brachiis:	17 Viola, viola rosa

dansandes omkring:	18 si fari credensa.
Swerd mot swerdh och foot mot foot:	19 En kanchi macula
	20 sive machi bacula
	21 in grandi melandos
	22 qui statela magna mobilia
Dansa omkring och swengia sig af och an:	23 Triplilare dej dej dej.
	24 Triplilare dum dum dum.
III. Rex solus circumsaltat:	25 Hie komt der M. Hillebrandt,
	26 die ist ein Rijtter well bekant.
	27 Warligh auff meiner acht,
	28 dass sei ich nun von dieser acht.
Milites circumsaltant:	29 Das ist nichtz anders als ein Baur.
	30 das wollen wir slacht auf dieser maur.
Hota huarandra medh swerden:	31 Bellantes armis milites
	32 fugabunt hostes debiles.

---

	18 si fari credenza.
Desuper strictis gladiis saltando:	19 En canchi macula
	20 sive bachi facula
	21 sive grandos melandos achum achum edalon
	22 qui statela magna mobilia.
Stricto gladio saltando:	23 24 Trippi laridey, dum dum das.
III. Rex solus circum milites saltans:	25 Hijr kijmpt deÿ meister Hillebrand,
	26 deij ijs Rijtter wollbekannth.
Milites respondent:	27 Warligh, warligh aff meinenn achtt
	28 datt hafftt einm Rijtter zubekant.
Rex cum militibus:	— War ijs, war ijs, war ijs.
	— Hijr ijs tho Bremen ijs slan dotth also mall.
	29 Datts fins nich ander als ann bur,
	30 datt wolch wijr stick aff deijser mur.
	— Dreij dusen bur fürch ich nich,
	— denn ick bin ein lieber landsknecht.
Nudis gladijs ad brachia geniculando:	31 Bellantes armis milites
	32 fugabunt hostes debiles.

Stöta uddarne i golfvet:
33 Devastant urbes hospites
34 acquirunt semper agiles.

Tiuta i henderne mot huarandre:
35 Vinum et mustum sapiunt.

Slå hvarandre i bröstet:
36 Oves et boves rapariunt.

Klapa hvarandre på bröstet:
37 Uxores quæritant, vinum suppeditant,
38 resistunt, perdunt agiles.

Rex solus circumsaltat:
39 O milites fortissimi

Milites constra mz swerden:
40 sumus armis doctissimi.

Wenda rÿggiarna emot huarandre:
41 In dieser belebener Zeit
42 omnes iucundemur.
43 Wij danse, wij quäde,
44 wij giöre oss gladh,
45 non sumus pusillanimes.
46 När som wij komme i wårt Pallatz,
47 wij tencke uppå, när wij komme heem,
48 foris spatiamur. læti sumus unanimis,
49 när som wij komme i wårt Pallatz.

Saltando manus in pectoribus:
33 Devastant orbes hospites
34 et sistunt semper agiles.
36 Oves et boves rapiunt.
35 Vinum et mustum sapiunt.
37 Uxores quæritant, viros suppeditant,
34 acvirunt semper agiles.

Rex solus in gyrum:
39 O milites fortissimi
40 estis armis doctissimi,
40 sumus armis fortissimi.

Stando iunctis geniculando:
41 In deijser belebenen zeit
42 omnes jocundemur.
43 Wij danse, wij quäde,
44 wij giöre oss gladh,
45 non sumus pucillanimes.
46 När som wij komme i wårt pallas,
47 wij tänckie wppå, när wij komme hem,
48 foris spaciamur, læti sumus unanimis,
49 när som wij komme i wårt pallas.

IV. Actor sistit reum ad iudicium eumque accusat: [utan musik]

50 Hört zu ihr lieben Landzknichte,
51 was ich klage hir für richte,
52 dieser knecht die hier steht,
53 hat angeleit grosser geleit.
54 er hatt sich ubervoll gesoffen
55 vnd in der Stadt umbher geloffen.
56 Hatt angericht viel Perlement
59 und sehr verachtet vnser Regement,
60 darum bitt ich ihr lieben gesellen,
61 ihr wollet hier auff ein vrtheil fellen.

Rex:

62 Dieweil er solches hatt gemacht
63 vnd vnser regement so sehr veracht,
64 kan ich kein ander vrtheil geben,
65 sondern er muss dhen todt lieden.
66 Er soll durch dhen spritz laufen,

IV. Rex:

70 Hijr ijs deij knecht M: R., er hatt sijn leib verbracht.
71 Han skall här in deij spritz datt hastu selbst gemacht.

Reus in medio stans:

72 O lijbe capithenier, arbarmer dick meiner.
83 Ich bede fan gnade, nic fan rett.
84 Ich bin nur ein armer Lansknecktt.

Milites:

73 Ärbarmer digh dusen dross.

Saltando ut in versu magdona:

97 Mori lex nostra jubet legi contra dicentes.
98 Dum dum dum das laridum laridum
99 surget gens contra gentem.

In saltantibus armis didesandise et uscribus vim manu pandite:

100 Collevate gladios quia dux fuit ante triumphum.

Saltando elevati gladijs:

— Wär tigh, wär tigh.

Reus: [utan musik]

50 Ach höret zu ihr libenn Lansknecht
51 was ich hie klage für rechtt.
52 Die hie stehet mijtt sinem skellmike hertze

67 hir ist kein gnad zu verhoffen.
68 Denn unser richt ist streng vber all,
69 trost ihm Gott der versprechen soll.

Actor:
70 Hir ist der knecht, der hatt sein leib verbracht,
71 er soll durch den Spritz, er hatt es selb gemacht

Reus:
72 Ach lieber Capiteiner, erbarme dich meiner.

Rex:
73 Erbarme dich tausen dross
74 vnd das du selbst gemachet hast.

Actor:
75 Ach liben Landzknechten frommen,
76 hir ist ein Schelm beÿ uns gekommen,
77 er hatt gemacht ein Perlement,
78 als auf ein grosse Regement.
79 Darumb muss er gestrafft werden,
80 gifft mir antwort gute Gesellen.

Reus:
81 Ach hört zu, alle gute gesellen,
82 Ich bitte das ihr mir gnaden willen.
83 Ich bitt umb gnad vnd nich vmb recht,
84 ich bin doch einer armer Landzknecht.

Rex:
85 Deine bekantniss ist nicht bewendt,

— der hat wns gemacht ein grosse smertze
56 wnd hat angericht ein grotze perlement,
59 damidtt vorachtidt vnser regement.
60 Darwmb bitte ich euch, ihr liben gesellen,
61 das ihr wullen darwmb ein wrtheil vellen.

86 du muss' sterben zu hendt,
87 lauf geschwin vnd sey behend,
88 dein Leben wird baldh krigen ein end.

Milites: 89 Er muss deran, er solt deran.

Reus: 90 Ach mir arme Landzknecht,
91 ich habe so vile landt gesträcht:
92 vnd so viele schafe verzert,
93 soll ich hir in dieser Lausen Stadt sterben,
94 das macht sich godt im Himmel erbarmen.

Actor: 95 Slag dodt allzumal.

Reus: 96 Gnade mich Godt im Himmelreich.

[med musik] 97 Mori lex nostra iubet legi contra dicentem.
98 Dum dum dum dum dum dum dum.
99 Surget gens contra gentem.
100 Collevate gladios, quia dux fuit ante triumphum.

Det myckna användandet av tyska språket visar hän på att denna svärdsdans måste ha uppstått i Tyskland ock därifrån överförts till Sverige, måhända under 30-åriga krigets dagar. Latinska språket ger vid handen, att dansen icke är av folkligt, utan lärt ursprung. Slutligen kan sammanställandet av dansen med Piæ Cantiones ock kyrkosångerna visa, att skolgossar mäst haft att göra med den.

Allt detta står i nära överensstämmelse med Olaus Magni's yttrande om svärdsdansen, att den varit en vacker, allvarlig, kulturell dans, i vilken prästerskapet brukat deltaga[1].

Även i övrigt har ovan meddelade svärdsdans flera drag, som överensstämma med Olaus Magni's beskrivning. Dansen begynner med en marsch under höjda svärd, säger Olaus, varefter en säxhörnig figur, »rosen», med svärden bildas. Dansen blir efter hand allt häftigare ock slutar med att svärden under öronbedövande larm slås emot varandra.

---

[1]) De gentibus sept., Roma 1555, lib. XV kap. 23.

I ovan meddelade svärdsdans har jag markerat de olika grupperna med romerska siffror. Den första delen (I) omfattar den lugna marschen, då svärden dragas ut ock en del vändningar fram ock tillbaka utföras, varefter en allmän kringdansning under slag med svärdsuddarna mot varandra avslutar. I den andra delen (II) bildas »rosen», då de »taga varandra i armarna ock dansa omkring» samt »svänga sig av ock an» under kringdansning. Den tredje delen (III), varunder livligheten efterhand blir allt större, markeras därmed, att en särskild handlande person, »rex», uppträder sjungande solo under dans. De övriga uppträda nu mera krigiska, »hota varandra med svärden», »stöta uddarna i golvet», »slå varandra på bröstet». Den fjärde delen (IV), som, med undantag av slutorden, saknar musik, utgöres av en domstolsscen, där en person, som »hat sich übervoll gesoffen», dömmes till att »durch den spritz laufen». Den anklagade ber om nåd, men »soldaterna» ropa: »Schlag tod alzumal». Slutsången talar om lagens hälgd ock har en karakteristisk trummrefräng (dum etc.), utvisande sångens bullersamma karakter.

Olaus Magni's avbildning visar, att pipa ock trumma ackompagnerat sången, ock vår här meddelade svärdsdans har på flere ställen härmanden av musikinstrument (t. ex. rad 23 f. Triplilare dej, dej, dej, triplilare dum, dum, dum).

Dela vi upp den anförda svärdsdansen i två delar med I ock II som första, III ock IV som andra del, kunna vi mera tydligt se dansens båda utvecklingsskeden. Den första delen är en allmän konstdans, utförd av ett visst antal personer, där ingen särskild uppträder handlande utöver de andra. Denna dans har sin centralpunkt i »rosen», vilken enligt Olaus Magni bildades så, att svärden över de deltagandes huvuden ställdes i form av en säxhörnig figur. Figuren bröts sedan, ock i stället bildades en fyrkantig »ros» med svärden över vars ock ens huvud. Den senare avdelningen (del III ock IV) är mindre en dans än ett dramatiskt uppträde, där efter en del krigiskt hotfulla åtbörder en domstolsscen med bestraffning förekommer Här är handlingen fördelad på flere huvudpersoner (rex, reus), mot vilka står hopen (milites). Straffet är vattenbegjutning, men slutropen (schlag tod allzumal) tyda på att en dödsdom kunnat träda i stället.

För att vi skola förstå svärdsdansens utvecklingsprocess, vill jag här behandla dessa skilda delar var för sig.

Av de beskrivningar, som föreligga över svärdsdansen i Tyskland, vilja vi här blott anföra två. Den ena talar om, att ungdomarna i en München närbelägen stad plägade varje år bege sig till München, där de »hielten vor den ansehnlichsten häusern auf der strasse einen einfachen tanz mit entblössten schwertern, welchen sie schwerttanz nannten». Den andra beskriver svärdsdansen i Breslau 1620: »Da hielten sie ihren schwertertanz, schlossen einen Zirkel und fochten mit schwert und tussaken. Ein alter fechter schlug im paratschlagen dreien knaben, so niedergekniet, einem jeden einen dreier vom kopfe herab, ohne alle versehrung. Ein anderer schlug das parat auf einer gemachten rose von schwertern; andere fochten auf kleinern gemachten rosen aus tussaken»[1]. Den först anförda svärdsdansen omtalas särskilt som »einfach» ock torde därför endast ha haft den första (ock andra) delen av den nämnda svenska svärdsdansen, samt saknat domstolsscenen. Den andra tyska svärdsdansen omtalar de båda rosfigurerna, men då allt skedde »ohne alle versehrung», torde väl även här domstolsscenen (IV eller III ock IV) saknats.

Innan vi gå vidare, vill jag anföra en beskrivning å en schweizisk svärdsdans (från Pont de Cervières, Briançon), upptagen i ett arbete av 1820 ock därefter i »The folklore journal» V: 1887, s. 312—314. Hela svärdsdansen omfattar följande tolv figurer:

1. De dansande bilda en cirkel, varvid de hålla fästet av sitt eget svärd i den högra handen ock i den vänstra spetsen av grannens.

2. Alla stöta sina svärd i marken, så att spetsen bildar medelpunkten i cirkeln ock klingorna radierna.

3. Alla göra en hälsning åt höger, begynnande med ledaren.

4. Alla taga svärdet i högra handen ock fatta grannens svärdsspets i den vänstra, liksom i den första figuren.

5. Alla gå ett varv runt om, begynnande med vänster fot.

6. Alla taga ett steg åt vänster på klacken; därefter, under det att de ännu hålla sitt eget ock sin grannes svärd, göra de en rörelse med armarna, så att den högra handleden kommer under vänstra armbågen ock vänstra handleden framför höften; härvid göra de en pas de deux åt vänster.

7. Alla de 11 dansande[2] (mer eller mindre) återtaga på en gång ställningen i figur 1.

---

[1]) Se T. Norlind a. a. s. 158 f.

[2]) Antalet deltagare skall vara 9, 11 eller 13.

8. De dansande, ledda av grannen till vänster om ledaren, passera alla under den senares upplyftade svärd. De defilera med egna händer korsade utan att släppa svärdfästet ock spetsen. Ledaren vänder sig sedan om ock intager samma ställning som de övriga.

9. Alla göra en rörelse på klacken, samtidigt som de höja vänstra handen över huvudet, så att grannens svärd placeras på den högra skuldran.

10. Ledaren rör sig, sedan han återtagit begynnelseställningen, mot medelpunkten, ständigt fasthållande fäste ock spets, med båda händerna i jämnhöjd med huvudet; de andra tränga sig omkring honom under samma rörelse med svärden. Ledaren sätter sedan de två svärd, som han håller i handen, ett på var skuldra; de andra placera sina ovanpå dem, så att alla komma att ligga korslagda om hans hals i horisontal riktning. De dansande utföra, under det att de äro grupperade runt om ledaren, åtskilliga vändningar ock rörelser åt vänster ock hoppa omkring i takt med musiken. Ledaren placerar sedan sina svärd i jämnhöjd med sig ock står med korslagda händer som förut hållande fäste ock spets; de övriga följa hans exempel ock återvända till ställningen som i 8:e figuren.

11. Fäm av de dansande bilda första figuren, ock tre andra, inklusive ledaren, göra en slags figur med värjbladen; en trio mitt emot dem gör detsamma, ock alla svärden balanceras på varandra. De två figurerna äro skilda ock i en ställning lik den i 8:de figuren, endast med den skillnaden att en man hörande till var grupp intager ställningen som i figur 1 ock säx man, bildande två grupper på vardera 3 man, göra en triangel med värjbladen, under det att de gå framåt ock tillbaka; en tredje trio bildas, som gör detsamma, i det att den vänder sig än mot den ena än mot den andra av de två övriga grupperna.

12. Alla återvända till utgångsställningen i första figuren, upplyftande händerna över huvudet, ock göra en kretsrörelse på vänster klack, fortfarande hållande fäste ock spets, i det att de avsluta dansen med en »pyrrisk» hälsning.

De bevara en högtidlig hållning under hela ceremonien, en fullkomlig motsats till de häftiga rörelser ock det buller, som hos grekerna åtföljde de pyrriska danserna, vilka efterbildade värkliga strider.

Denna svärdsdans från Schweiz[1] visar sig ha samma huvudform som de svenska, men sakna 3 ock 4 grupperna i den svenska från 1600-talet. 10:e ock 11:e figuren motsvara tydligtvis »rosen». Förutom ledaren, vilken ej har någon bestämd handling utöver de andra, finnes ej någon särskild framträdande huvudperson.

---

[1]) Melodien till dansen är utan täxt ock tyckes därför vara tänkt instrumental ($^2/_4$ takt, dorisk på g).

Från Schweiz bege vi oss nu till norra England för att se de svärdsdanser, som där ännu utföras. Källorna för kännedom om dessa danser äro synnerligen många[1], ock jag nöjer mig därför att här hänvisa till en liten sammanfattande studie av CECIL J. SHARP[2], där särskilt turerna äro noggrant beskrivna ock försedda med belysande illustrationer. Att här avskriva en hel sådan svärdsdans skulle taga för mycket utrymme i anspråk, ock jag vill därför begränsa mig till att i allmänna drag karakterisera den nordengelska svärdsdansen. Antalet deltagare är i allmänhet 6, varav en är ledare. Svärden hållas på samma sätt som i Schweiz i en krets med svärdfästet i höger hand ock spetsen av grannens i vänster. Särskilt erbjuder Kirkby-Malzeard-svärdsdansen (s. 37—53) likheter med svärdsdansen från Schweiz. Svärden placeras än uppåt, än i jämnhöjd med axlarna, än nedåt. Ledaren vänder sig om, ock de andra tåga under porten, som härigenom bildas, så att ringen blir utåtvänd. Under det att dansen i Schweiz endast hade figurer under upplyftade vapen, har den engelska även turer med sänkta vapen, där de deltagande hoppa över svärden. Även bildas en centralfigur, som än får namnet »rosen», än »glaset», »skölden», »låset», »skruven», »knuten» (s. 25). En sång beledsagar dansen, där dock täxten i allmänhet har mycket litet att göra med krigisk handling. Endast undantagsvis syftas på dansens ackompagnemang av trumma ock trumpet, t. ex. i följande strof:

Tantiro, tantiro, the drums they do beat,
The trumpets they do sound upon call;
Methinks music's here, some bold Captain's near,
March on! my brave soldiers away[3].

De använda svärden vid den engelska dansen äro i allmänhet av trä ock ibland så tunna, att de vid rörelserna böjas i en halvbåge (se t. ex. bilderna till s. 75 ock 97).

[1]) Se bl. a. MÜLLENHOFF i Festg. f. G. Homeyer, ock E. KRAUSE, Die Trojaburgen Nordeuropas, Glogau 1893, s. 239—241.

[2]) The sword dances of northern England, London s. a., med musik (sång med ack. av piano): Songs and dance airs, utg. på Novellos förlag i London.

[3]) Man jämföre härmed den svenska svärdsdansens härmande av trumman.

Slutligen vilja vi upptaga en tysk beskrivning av ANTON VIETHEN från Ditmarsken 1747[1]. Under dansen äro alla barhuvade så när som på ledaren, som de kalla »kung», ock en anonym person »i mitten», vars andel i det hela ej beskrives, men som måhända motsvarar den onde (enl. SHARP). Efter ett kort tal av kungen begynna trummorna spela, ock dansen begynner. De dansa i ring ock korsvis om varandra samt hoppa över svärden. Sedan lägga de dem i en figur, »som ej är olik en ros». Runt kring denna dansa de sedan ock hoppa över den. En kvadratisk ros bildas sedan på vars ock ens huvud. Till slut foga de svärden mycket konstmässigt samman, varpå kungen lyftes upp ock säger några få ord som tack till åskådarna.

Under namnet »bågdans» återfinnes en god del av den schweiziska ock engelska svärdsdansens turer i Finland[2]. Tre av sångerna ur »Piæ Cantiones» sammanfogas till en dans (t. ex. I Ecce novum gaudium, II Angelus emittitur, III In stadio laboris)[3]. De deltagande äro tolv med rottingbågar i stället för svärd. En ring bildas på samma sätt med egen käpp i höger ock grannens i vänster hand. Platserna 12 ock 1 äro de viktigaste. Sången utföres av andra gossar än de i dansen deltagande. Beskrivningen av dansen är sedan:

Då den första turen begynner med sången »Ecce novum gaudium», vilken sjunges i långsam gångtakt, börja de dansande gå i ring medsols, så att alla börja med vänstra foten, som framflyttas vid ordet »ecce», sedan den högra foten vid ordet »novum» o. s. v. Vid slutet av varje av första turens tre värser, eller vid orden »Dei filium», hoppa gossarna över bågarna. Härvid tillgår sålunda, att vid ordet »Dei» bågarna sänkas till golvet, ock var ock en vigt ock ledigt hoppar över sin främre båge. Genom en rundsvängning intaga gossarna åter sin förra ställning. På samma sätt fortgår genom första turens 3 värser. Då andra turen eller sången »Angelus» begynner, ställa sig nr 12 ock 1 med ansiktena mot varandra ock bågen högt upplyftad emellan sig såsom en port. Utan att ringen får avbrytas, gå de mittemotstående, nämligen nr 6 ock 7, med framsträckt båge, även nu i samma långsamma ock högtidliga takt, i bredd emot ock under porten. Då de gått genom porten, vända de sig med ryggarna emot varandra, förande sin båge tillbaka över porten,

---

[1]) Müllenhoff a. a. s. 129 f.; Krause a. a. s. 238; Sharp a. a s. 19.

[2]) B. E. HOLLMERUS, En djäknedans. Finskt mus. IX, 1902 s. 25 ff.

[3]) Jfr Isæus-handskriften, där svärdsdansen upptages tillsammans med Piæ-Cantiones-sånger, vilka ha en liknande sammanfogning av tre sånger. Se T. Norlind a. a. s. 75.

dragande efter sig de övriga, så att var ock en åter kommer på sin förra plats, utan att ringen avbrytes. Detta medhinnes under 2:a turens första värs. Vid andra värsen bilda 6 ock 7 port, ock 1 ock 12 gå på samma sätt därunder. Vid tredje värsen bilda 3 ock 4 port, 9 ock 10 gå därunder. Vid 4:e värsen bilda åter 9 ock 10 port, 3 ock 4 gå därunder. Detta återupprepas under de följande 4 värserna. Vid den 9:de ock sista värsen i andra turen bilda åter 12 ock 1 port, ock 6 ock 7 gå därunder, varefter andra turen är avslutad. Då tredje turen »In stadio laboris», som går med litet snabbare gångtakt, begynner, ställa sig åter 12 ock 1 emot varandra med högt upplyftad båge, ock alla gossar i ordningen gå därunder, sålunda att 11 först går genom porten, gör vändning åt höger ock vänder sig ett slag omkring, så att han kommer att stå bredvid ock framom nr 1. Därefter går nr 10 genom porten, gör vändning åt vänster, så att han åter efter rundsvängning kommer att stå bredvid ock framom nr 12. De följande 9, 8 o. s. v. fortfara ock vända sig på samma sätt turvis på var sida. Härigenom komma gossarna att stå i två led emot varandra med bågarna som ett högt valv emellan sig. Allteftersom lederna, genom att de sista gå under valvet, tillväxa åt ena sidan, avancera lederna i takt efter sången tillbaka, så att gruppen håller sig på samma plats.

Denna beskrivning kan övertyga oss om att den finska bågdansen stått nära den engelska, schweiziska ock tyska svärdsdansen med deras vändande ut ock in på ringen, deras ömsom överhoppande av svärden ömsom skridande under dem. I Isæushandskriften går den svenska svärdsdansen under gemensam titel med Piæ-Cantiones-sånger, vilka äro förenade på samma sätt som i den nyssnämnda finska beskrivningen tre ock tre till en dans.

Kärnan i den gamla svärdsdansen, sådan den beskrives i svenska[1], finska, tyska, schweiziska ock engelska källor tyckes således ha varit en ringdans, där svärd eller käppar förenat de deltagande. De enskilda turerna ha sedan bestått i att vända ut ock in på ringen under åtskilliga rörelser med händer ock fötter, så att kedjan än blir inåtvänd, än utåtvänd. Hos nästan alla de nämnda folken omtalas slutligen en centralfigur, som vanligen får namnet »ros»[2].

[1]) Olaus Magni beskriver bågdansen såsom i grund ock botten samma dans som svärdsdansen.

[2]) Enligt en finsk beskrivning på bågdansen kan denna även utföras parvis, två ock två bakom varandra utan sluten kedja. Dock medgives, att uppställningen blir »något prydligare», om rottingkedjan alldeles slutes i ring. Se Inbergs uppl. av Piæ Cantiones 1900, cit. hos T. Norlind a. a. s. 153.

Ännu ett stycke vidare kunna vi gå, om vi ersätta svärden eller rottingvidjorna med band. Enligt en färöisk beskrivning (av SVABO) på den s. k. »bandadansen»[1] utfördes denna så: »Der staar nogle par paa gulvet i en række, holdende et baand i hænderne imellem dem. Man synger da, er i bevægelse, og under omkvædet löber vexelviis under baandene». Till denna beskrivning hos SVABO fogar HJ. THUREN en annan, sådan dansen ännu utföres å Färöarne: »Flere par stiller sig op bag hinanden, hvert par holder et af danserens kulörte strömpebaand mellan sig. Det forreste par vender sig om mod den övrige række, der holder baandene i vejret, for at parret kan danse under; naar parret er naaet igenem rækken, stiller det sig op bag det bagerste par. Imidlertid er det andet par fulgt efter det förste og har taget opstilling bag dette, det tredje efter det andet par og saa fremdeles, saa at buen, hvorunder der danses, stadigt skifter udseende, og det enkelte par snart danner et led af buen, snart selv danser under baandene. Til denne dands synges de gængse kvad og folkeviser». Det är tydligt, att vi här ingenting ha framför oss annat än en ännu mera förenklad bågdans eller svärdsdans, närmast av samma typ som den finska hos Inberg.

Men låtom oss tänka oss ännu en förenkling, i det också bandet försvinner ock ersättes helt enkelt av händerna. Ett norskt exempel må belysa den på så sätt uppkommande dansen. En folkvisdans av episkt innehåll handlande om »Ormen långe» har från »Norske folkeviser I» (Norske folkeskrifter 8) upptagits bland sångdanser vid Skansens vårfäst 1904 ock sedan blivit allmän i Sverige genom OTTO HELLGRENS »Sånglekar från Nääs» (Sth. 1906, nr 97). Utgångsställningen är här: »Parvis stor ring. Var ock en tager sin granne till vänster under armen ock fattar om hans tumme, varefter armarna böjas litet framåt-uppåt. Alla vända sig halvt åt vänster, för rörelse medsols ... utan att släppa sidokamraternas händer vrider sig försångaren medsols under sin upplyftade högra arm ock fortsätter sedan utanför ringen, dragande de andra efter sig. På så vis blir ringen avigvänd, d. v. s. de dansande komma alla att vända ryggen inåt ringen. När försångaren finner lämpligt, vrider han sig motsols tillbaka, så att ringen ånyo blir rättvänd».

---

[1]) Jfr HJ. THUREN, Folkesangen paa Færöerne, Kbh. 1908, s. 52 f.

Det synes mig, som vi här nått bågdansens ock svärdsdansens kärna. I den enkla ringdansen med omväxlande rätt- ock avigvänd kedja har så småningom, efterhand som man velat göra bågen större, tillagts än band, än svärd, än käppar. Turerna ha därigenom blivit mångfaldigare, ock förbindelseledet har kunnat användas än till att höjas, än att sänkas för genomgång över eller under.

Såsom våra anförda exempel ha visat, saknas vanligen ett dramatiskt slutelement i de svärdsdanser, som i Tyskland, Schweiz, Finland ock i viss mån även England bevarats till vår tid. Emellertid stå många svärdsdanser så nära en dramatisk handling som möjligt, i det att en fingerad strid upptages bland turerna. I England har ur denna strid mellan två av de dansande uppstått en helt ock hållet dramatisk scen med dödsmotiv. Tydligast framträder detta moment i Earsdon-svärdsdansen (Sharp s. 82—103)[1]. Efter en sång, sjungen av ledaren, begynna två att fäkta (nr 1 ock 2 av de 6 deltagarna), ända till en av dem sårad faller till marken. Ledaren (the captain eller Bessy) sjunger nu:

An actor he is dead,
And on the ground he's laid;
We'll have to suffer for it,
Brave boys, I'm sore afraid.

Nr 3 sjunger därefter:

I'm sure, it's none of me,
And never in my time;
It's he that followed I,
That did this bloody crime.

Nr 4 fortsätter:

O, now that he is dead
And his body it is cold,
We'll take him to the churchyard
And bury him in the mould.

Sedan ropas på en doktor, som kommer ock befaller den sårade att stiga upp. Den sårade reser sig nu upp, skakar sitt svärd, ock ledaren (nr 1) sjunger:

---

[1]) I en svärdsdans från Northumberland uppträder en komisk figur, som vill störa dansen, ock därför dödas: Krause a. a. s. 240.

Dance on, my bonny lads,
I heard the landlord say,
He would stand a gallon of beer,
Before we go away.

Här har således en hel liten handling uppstått i samband med svärdsdansen, på samma sätt som till den svenska svärdsdansens del I, II en mera krigisk del III tillagts jämte den dramatiska domstolsscenen, del IV. I likhet med den engelska är det en som hotas med döden (schlag tod allzumal!). Stridsscenen mellan två i den engelska svärdsdansen har i den svenska blivit en domstolsscen med straff (vattenbegjutning eller dödande).

I vad förhållande står nu denna senare dramatiska handling till de älsta beskrivna svärdsdanserna? Redan vår schweiziska upptecknare betonade den genomgående fredliga form, vari den schweiziska svärdsdansen rörde sig i motsats till den grekiska, som efterbildade en strid. I själva värket synas också de grekiska ock romerska svärdsdanserna ha uteslutande varit skenfäktningar under sång eller instrumental beledsagelse, avsedda att antingen ägga till strid eller utgöra en segerdans efter slutad strid. Dansen är således helt ock hållet mimisk. Under 1400-talet omtalas åter svärdsdans, men nu oftast i förening med bågdans. Är det samma dans som grekernas ock romarnas? Frågan har blivit besvarad olika. K. Müllenhoff söker bevisa, att det är den gamla klassiska dansen som fortlevat genom medeltiden ock från landet kommit in i städerna, där hantvärksskråna särskilt odlat den[1]. Gent emot denna uppfattning hävdar Karl Heldmann[2] den meningen, att reformationstidens svärdsdans ej har mer än namnet gemensam med den antika. Han fastslår, att under hela medeltiden ingen svärdsdans någonstädes omtalas, ock först 1487 nämnes dansen för första gången, i det att rådet i Köln då förbjöd dans med svärd ock bågar (s.

[1]) Über den Schwerttanz. Festgaben f. G. Homeyer, Berlin 1871. S. 107—147: »Der schwerttanz, wie er seit dem 15. jahrhundert in fast allen germanischen ländern getanzt wurde, ist nach allen merkmalen mit dem von Tacitus beschriebenen so sehr derselbe, dass wir, obgleich nachrichten über ihn für einen zeitraum von mehr als dreizehn jahrhunderten fehlen, eine ununterbrochene überlieferung von der urzeit bis auf die gegenwart für ihn annehmen müssen.»

[2]) Mittelalterliche volksspiele in den thüringisch- sächsischen landen. Halle 1908.

29). Från 1500-talet äro notiserna synnerligen många. HELDMANN sluter härav, att den under 1400-talet ånyo uppträdande svärdsdansen är en på litterär väg uppkommen förnyelse, gjord av bildade män, vilka direkt velat, med den gamla antika som mönster, skapa en modern konstdans.

Denna nya reformationstidens svärdsdans omtalas oftast i samband med bågdans, ock den synes därför av de förut citerade beskrivningarna att dömma ej från begynnelsen ha haft en dramatisk sluthandling. Del IV i den svenska svärdsdansen kan således ej från början ha tillhört den nya, reformationstidens svärdsdans, ock någon historisk sidotradition från urälsta tider kan det naturligtvis ännu mindre vara tal om, då täxten är genomgående kulturell. Den enda möjligheten blir då att tänka sig ett senare gjort tillägg till den ursprungligen av bågdansens huvudelement bestående svärdsdansen.

Ur reformationstidens svärdsdans' eget väsen kan detta tillägg ej ha uppstått, då svärdsdansen överallt i beskrivningar är en figurdans med ringdansen som kärna. Tillägget har efter all sannolikhet uppkommit genom en invärkan utifrån. De allra flästa källorna betona, att svärdsdansen utfördes på våren, antingen vid fastlag, midfastan, påsk eller valborgsdagen. Det ligger då närmast att antaga en överföring av en annan vårdans' element till svärdsdansen. OLAUS MAGNI omtalar åtminstone tre vårbruk, som torde kunna föras hit. Det ena är striden mellan majgreven ock vintergreven (lib. XV, kap. 8—9). Två skaror med var sin anförare ock följeslagare strida emot varandra, varvid den ena, representerande vintern, besegras ock »dödas». Det andra, som förlägges till fastlagen, utgör en tävlingsstrid mellan två båtar (lib. XV, kap. 22). På två plankor i bakstammen stodo de stridande. Båtarna fördes av roddarna mot varandra. De båda kämparna sökte vid sammanstötningen av båtarna träffa varandra ock kasta varandra över ända. Den besegrade störtade i vattnet. Denna vattenstrid var under 1600- ock 1700-talet vida spridd även i Tyskland ock Danmark[1]. Slutligen omtalar OLAUS MAGNI även en strid förste maj mellan ynglingar ock jungfrur, där båda söka överbjuda varandra i skildringen av motpartens fel ock svagheter (lib. XVI, kap. 21). Vid första

[1]) TROELS-LUND, Dagligt liv i Norden. Illustr. udg. VII, s. 119.

påseendet synes väl detta bruk knappast ha någon beröringspunkt med den svenska svärdsdansens slutpartier. Emellertid återfinnes den av OLAUS MAGNI beskrivna tävlingssången mellan ynglingar ock jungfrur i Tyskland, ock en källa från 1630[1] omtalar, att »das junge volck umb den sommer mit singen zustritte, vnd mit leydlichen stichworte sich vexirete, wiewol es nicht jederzeit ohne zorn vnd andere abgelauffen». En norsk sång av samma form ock innehåll som den tyska hos BÖHME (Liederhort nr 1072) finnes i »Norske folkeviser I» (Norske folkeskrifter 8), varifrån den till svenska överförts i översättning av E. A. KARLFELDT till Sångdanserna vid Skansens vårfäst 1904 ock i O. HELLGRENS Sånglekar från Nääs nr 100. Denna norska sång, som helt ock hållet har samma karakter som den tyska, har troligen kommit till Norge från Tyskland. Utförandet är emellertid härvid särdeles intressant, i det att en regelrätt bågdans par om par utförts till denna täxt. Här ha vi således ett direkt exempel på att en bågdans haft till täxt en stridsvisa, som av BÖHME betecknas som en efterbildning av tävlingsstriden mellan sommar ock vinter.

Slutligen kan till dessa bruk läggas de överallt i germanska länder spridda vårbruken att utkläda en strådocka, som kastades i vatten, eller att smycka en person, som själv kastades i vattnet ock sedan togs upp.

Sammanföra vi nu dessa vårbruk, alla innehållande strider, där en person besegras eller »dödas», begjutes med vatten eller doppas ned i vatten m. m., med den svenska svärdsdansen, så framträder tydligt en inre samhörighet dem emellan.

Jag vill härför såsom min uppfattning om svärdsdansens utvecklingshistoria, vunnen ur det förhandenvarande historiska materialet, framställa följande:

Under 1400-talet har i Tyskland skapats en svärdsdans ur följande grundelement: en ringdans med omväxlande inåt- ock utåtvänd kedja har försetts med band eller käppar eller svärd, varur vissa bestämda huvudfigurer med kringvridning under upplyftad båge eller genomgång ur nedsänkt uppstått. Till dessa primärfigurer har fogats en centralfigur, »rosen»; därigenom har dansen fått en huvudpunkt, varifrån den som krigisk dans

[1]) Cit. hos FR. M. BÖHME, Deutscher liederhort III, s. 19.

kunnat utveckla sig vidare. Dansen, som begynt lugnt, har slutat livlig ock med häftiga rörelser under starkt buller ock vapenbrak. På denna krigiska ståndpunkt kombineras dansen med någon av de vid vårfäster brukliga stridsspelen, ock en domstolsscen införes med dömmande till döden eller vattenbegjutning. Den gamla lugna svärdsdansen från 1400-talet lever kvar som bågdans i finska skolor till 20:e seklets gryning, utförd på ungefär samma sätt som den nordengelska svärdsdansen. På engelsk ock tysk botten kombineras svärdsdansen tidigt med en stridsscen av dramatisk karakter, på samma gång som den åtminstone i Tyskland visar tecken till att vid sig fästa andra av vårfästernas danser, t. ex. lanterndansen. Såväl i Tyskland som England inför man även en lustig person (narr, ofta svärtad), ock dansen får på så sätt ännu mera dramatiskt liv, på samma gång den därmed ock långsamt övergår i sidoformer. Ju mera det dramatiska på detta sätt får träda i förgrunden, dess längre bort kommer svärdsdansen från sin gamla karakter[1].

Den svenska svärdsdansen från 1600-talet står mitt i denna utveckling. Den gamla svärdsdansen med centralfiguren »rosen» är bevarad, men ett dramatiskt livfullare parti (del III) av krigisk art har jämte en domstolsscen (del IV) med fingerad vattenbegjutning tillagts. Alla övriga dramatiska bimotiv saknas emellertid, ock dansens karakter att vara svärdsdans ock bågdans är därmed bevarad.

---

[1]) Såväl C. J. Sharp, a. a. s. 35 m. fl. st., som A. Czerwinski, Geschichte der tanzkunst, Lpzg 1862, s. 216 ff. (jfr även Müllenhoff a. a. ock Krause a. a. s. 240 f.) sammanställa svärdsdansen med de dramatiskt livfulla »morris-dances» (morisca). Svärdsdansen visar också just på engelsk botten de flästa utvecklingsformerna.

De skilda versionerna av sagan »flykten från trollet».

Av Antti Aarne, Helsingfors.

Ynglingens flykt från trollet, jätten, djävulen eller någon annan ond varelse, i vars våld han har råkat, är i folksagornas brokiga mångfald ett av de allmännast förekommande motiven. Genom trollkonster befriar han sig från den efterjagande förföljaren, som ofta finner sin död i kampen. I den mån jag har kunnat göra mig bekant med denna berättelse om flykten från trollet, är den mycket vanlig allestädes i den gamla världen, men har även vunnit spridning i Amerika. Hänvisningar till de amerikanska varianterna har jag fått ur doktor Feilbergs rikhaltiga materialförteckning, ehuru jag icke har haft tillfälle att närmare stifta bekantskap med nämnda varianters beskaffenhet.

Vid bearbetningen av den nyligen utkomna typkatalogen över folksagorna[1] gav bestämmandet av denna sagas skilda versioner mig mycken möda. I typkatalogen, sådan den nu är, representeras sagan av två huvudtyper, nummer 313 ock 314, av vilka den föregående sönderfaller i tre undertyper. De synpunkter, som jag vid bestämmandet av sagans typer har tagit i betraktande, skola i det följande med några ord beskrivas.

Om frågan endast gällde flyktens beskaffenhet, så skulle saken lätt kunna förklaras, ty av själva flykten finnas blott två versioner. I den ena räddar ynglingen sig undan sin förföljare med tilljälp av några trollföremål, av vilka, i detsamma han

---

[1]) Antti Aarne, Verzeichnis der märchentypen, Hels. 1910 (= FF. Commun. 3).

kastar dem ifrån sig, uppstå ett ovanligt stort bärg, en skog ock en sjö. De uppkomna hindren fördröja förföljarens framfart, ock i sjön drunknar han vanligtvis, då han börjar att dricka den tom. I den andra versionen förvandla sagans jälte ock hans följeslagare sig till vissa föremål: en kyrka ock en präst, en sjö ock en anka, en ros m. m., vilka förföljaren icke känner, ock på det sättet slippa de lyckligt undan. Men med ledning härav kan man icke bestämma typer. I sagan talas nämligan icke endast om flykten, utan till densamma ansluta sig också andra episoder, som tillsammans bilda en längre berättelse, i vilken flykten utgör centrum. Vid bestämmandet av typer bör man taga i betraktande berättelserna i deras helhet, men vartdera slaget av flykt kan förekomma i en ock samma berättelsetyp. Om typerna berodde av flyktens beskaffenhet, skulle varianterna av samma berättelse således i katalogen komma på skilda ställen. Det har visat sig vara det mäst praktiska att göra sagans huvudtyper beroende därav, vem som är jältens medjälpare på flykten. Han har nämligen alltid en medjälpare, som han får tacka för resans lyckliga utgång. Denna i trollkonster kunniga medjälpare är än en häst, än en flicka, som även har råkat i trollets våld ock flyr tillsammans med ynglingen. Den förstnämnda versionen har i typkatalogen nummer 314, den senare 313. I S. Grundtvigs register, som omfattar de danska sagorna, motsvaras dessa nummer av 8 A ock 27. Grundtvigs nr 28 ansluter sig även närmast till typkatalogens 313. Härmed vill jag ingalunda säga, att trollföremålen ock förvandlingen till olika ting icke kunde ursprungligen höra samman med en bestämd medjälpare, en häst eller flicka. Vid betraktandet av de varianter, över vilka jag har att disponera, kommer man även till den uppfattningen, att trollföremålen ock hästen ursprungligen hava hört samman ock ävenså förvandlingen ock flickan. Dessa frågor få genom en i detalj gående forskning sin närmare förklaring.

Sedan vi sålunda redogjort för sagans huvudtyper, uppstår frågan om undertyperna.

Vad den sagoformen beträffar, i vilken medjälparen utgöres av en häst, kallas den ibland även »sagan om den guldhårige ynglingen». Berättelsen börjar nämligen ofta så, att ynglingen, sedan han råkat i trollets våld, på hästens tillrådan går in i ett förbjudet rum, ock genom att doppa sitt huvud i ett kärl

fyllt med blod får han sitt hår förgyllt. Då de sedan lyckligt fulländat sin flykt, träder ynglingen i tjänst hos en konung, besegrar med tilljälp av sin häst ock ett trollsvärd, som han har tagit av trollet, konungens fiender ock får. äntligen prinsessan till maka. Hästen, vars hals han skär av, förvandlar sig till en konungason. Jämte denna version finnes det ännu varianter, i vilka det gyllene håret ock de efter flykten följande slutödena saknas. Av dessa ämnade jag först bilda en undertyp till nr 314, men sedan jag lärt närmare känna varianterna, kom jag till den uppfattning, att det inte här kan vara fråga om en särskild sagoform, utan att de äro fördärvade varianter av den i det föregående framställda längre berättelsen om den guldhårige ynglingen. Därför ansåg jag det bäst att bibehålla alla de varianter, i vilka hästen förekommer, som en enda odelad typ.

I den sagoform, i vilken flickan är ynglingens medjälpare, följer efter den lyckade flykten ofta en berättelse om den förglömda fästmön. Då flyktingarna anlänt till närheten av konungens slott, gossens hem, går han först ensam till sina föräldrar ock lovar snart komma efter fästmön, som blivit kvar för att vänta på honom. Men moderns kyss, som flickan varnat honom för, värkar, att han glömmer hänne. Han väljer en ny fästmö, ock brölloppet stundar. Men flickan, som blivit tjänarinna vid hovet, får på brölloppet tillfälle att påminna prinsen om hans plikter mot den förglömda fästmön. Han återfår sitt minne, ock den gamla fästmön intar den nyas plats.

Denna version är den tredje undertypen (C) i nr 313. Jämte denna har hos finnarna utbrett sig en annan, vilken kunde kallas »det förbjudna skrinet». I början av sagan förtäljes här nämligen om ett trollskrin, som jälten vanligtvis får till belöning för sin godhet mot en fågel. Ur skrinet uppstår ett slott med alla dess tillhörigheter. Som fortsättning följer berättelsen om den åt djävulen lovade ynglingen samt hans ock flickans flykt. Huru vitt utbredd denna version är, kan jag icke nu säga. I Grundtvigs samlingar har jag icke påträffat den, men hos finnarna hava mera än trättio varianter blivit upptecknade, till största delen i östra Finland ock hos karelerna på den ryska sidan i guvernementen Archangelsk ock Olonets. Möjligtvis har den spritt sig i Ryssland. I alla fall är formen så stadgad,

att jag ansett nödvändigt att för den bilda en undertyp till nr 313. Den är betecknad med bokstaven B.

Men av sagoformen »flickan som medjälpare» finns i katalogen ännu en tredje undertyp A, till vilken kunde hänföras alla sådana varianter, som icke höra till någon annan undertyp. Inom det område, som jag vid avfattandet av typkatalogen närmast har hållit för ögonen, anträffas nämligen även varianter, i vilka den förglömda fästmön ock det förbjudna skrinet icke förekomma. Ofta berättas i dem endast om den åt djävulen lovade ynglingen ock flykten. De kunna naturligtvis ibland vara förkortningar av undertyperna B ock C, men då det i detta fall är svårt att bestämma, till vilken av dessa varianten i olika fall bör räknas, har en särskild undertyp varit behövlig. Den motsvaras närmast av Grundtvigs nr 28.

På detta sätt ha typkatalogens nr 313 ock 314 uppstått, ock medan jag genomgått alla på det finska området gjorda uppteckningar, vilka innehålla några hundra varianter av sagan om flykten från trollet, hava alla dessa kunnat införas i katalogen. Då katalogen användes inom ett vidsträcktare område, blir det kanske nödvändigt att tillöka undertypernas antal. Av sådana vitt ock allmänt kända sagomotiv som flykten från trollet bildas lätt nya sammansättningar, vilka ibland kunna vinna även en större spridning.

(VED FESTEN I SKIBELUND 6. AUGUST 1911.)

End lever dybest i folkets grund
det gamle sprog og de gamle minder,
og i en fredelig, stille stund
det gamle kildevæld rinder.

Du sad og lytted til kildens lyd,
og som den risled, du nynned efter,
om stille timer i trang og fryd,
om folkets medfødte kræfter.

Og som du sad der og lytted til,
blev spredte stumper til melodier,
blev til et hjemlandets tonespil,
der løfter op og befrier.

Når vi i livets det travle jag
kan glemme, hvor vi dog ret har hjemme,
så kommer du på en stille dag
og giver minderne stemme.

Så taler du i vort eget mål,
og til vort hjærte går kendte klange,
og blødt da bliver det hårde stål
ved mindets smæltende sange.

Ja, tak, du gamle, fordi så varm
du agted mindernes dybe kilde,
og aldrig glemte i livets larm
at søge fred i det stille.

Og tak, fordi du til os har bragt,
hvad hver især allerbedst kan fatte,
en tak for stadig og trofast vagt
om folkets arvede skatte.

Marius Kristensen.

(PÅ LANDEVEJEN GJENNEM
HIMMERLAND D. 5/8 1911.)

Så De bløw føj her mødt i Høst
mell' åll Guds gue Gawer
og fæk derfræ den skjönne Lyst:
å sammel Nieg i Trawer.
Den Stak, De såt på Jyllands Towt
med Nieg fræ Thy te Slien,
vil fyld' godt på wor Muers Lowt
og der er Kjanner i 'en!

De bedste Lykønskninger fra
Deres beundrende
Jeppe Aakjær.

Otti, otti år!
Hvite hår:
snehvit jøkelkrans,
glorieglans
over vårgrøn sans!
Høstdags fylde, vårlig saft;
alders klarhet, ungdoms kraft,
mere rik og frodig kun
stund for stund!
Takk og hyldest til de hvite hår,
takk for rigdommen fra otti år, —
signet stunderne som atterstår,
medens kveldrød over brœen går!

MOLTKE MOE.

INDHOLD

